

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ  
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ҮШІНШІ  
БАСЫЛЫМ

# ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТЕОРИЯСЫНЫҢ

*тарихы*

ҮШІНШІ БАСЫЛЫМ



ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР  
ТЕОРИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ

КНУТСЕН

«Бұл кең диапазонды және танымал жұмыс өзін әлдеқашан осы пәннің стандартты үлгісі ретінде қалыптастырды».

Халықаралық істер жөніндегі Еуропалық журнал

«...бұл кітапты осы саланың барлық ғалымдары міндетті түрде оқуы тиіс».

Калеви Ж.Холсти

Осы қолжетімді және танымал мәтіннің үшінші басылымы халықаралық қатынастар (ХҚ) дәлелдерін және идеяларын тарихи контексте ұсынады. Бұл халықаралық істерде соғыс, байлық, бейбітшілік және билік туралы пікірталастардың орын алғандығын көрсетеді, осы пікірталастар өз кезегінде теорияларды туындатады. Кітап ғасырлар бойы, орта ғасырдан қазіргі таңға дейін қалыптасқан халықаралық теорияларды қарастырады және көптеген ежелгі идеялар қазіргі таңдағы әлемдік істердің даму жолына ықпал ете отырып өмір сүретіндігін және жалғасқандығын көрсетеді.

Августин мен Авкинский секілді теологтар мемлекет табиғатымен күресті және қазіргі таңда да қолданыста болып табылатын соғыс ережелерінің негізін қалады. Макиавелли мен Боден секілді Ренессанс гуманистері біздің мемлекет суверенділігі туралы жеке түсінігімізді дамытты. Гоббс, Локк және Руссо секілді философтар ХҚ саласының ғылыми негізін қалаған тұжырымдамаларды енгізді. Ағарту ойшылдары билік балансы теорияларын, тұрақты бейбітшілік жобаларын, сауда көзқарастарын және бейбіт өзара қарым-қатынасты дамытты. Мұндай классикалық теориялар Маркс, Маккиндер, Моргентау, Уолтц, Валлерстайн және Вендт секілді соңғы кезеңдегі ойшылдармен тұрақты түрде жаңғырып отырды, олар ХҚ заманауи ғылымының негізін қалады.

Бұл кітап ХҚ оқиғасы туралы баяндайды. Бұл негізгі оқиғалар айрықша теорияларға және осы теориялардың өткен кездегі Ұлы Билікке қалай жиі ықпал еткендігін көрсетеді. Ол сонымен қатар әлемнің соңғы 500 жылда жақсы істердің орын алуы негізінде өзгеріске ұшырағандығын нақты көрсетеді, ал кейбір негізгі идеялар уақыт өте келе тұрақты болып қала береді.

**Торбьорн Л. Кнутсен.** Норвегияның Ғылым және Технология университетінің Халықаралық қатынастар профессоры.

MANCHESTER  
1824

Manchester University Press

Мұқаба дизайны:  
Willem van de Velde, Elder, 1972

ТОРБЬОРН Л. КНУТСЕН

Алматы, 2017

# **Халықаралық қатынастар теориясының тарихы**

Манчестер 1824  
Манчестер университеті баспасы

# **A history of International Relation theory**

*Third Edition*

**TORBJORN L. KNUTSEN**

**MANCHESTER**  
1824

Manchester University Press

# Халықаралық қатынастар теориясының тарихы

*Үшінші басылым*

**ТОРБЬОРН Л.КНУТСЕН**

Манчестер университеті баспасы

ӘОЖ 327(075)

КБЖ 66.4я73

X 17

**Қазақ тіліне аударғандар:**  
Сайбекова Назира, Бурибаева Жанар

**X 17 Халықаралық қатынастар теориясының тарихы: Оқулық. / Торбьорн Л.**  
Кнутсен – Алматы, 2017.

ISBN 978-601-217-608-7

ӘОЖ 327(075)

КБЖ 66.4я73

ISBN 978-601-217-608-7

© 2016 Manchester University Press

© Қазақ тіліндегі аудармасы Қазақстан Республикасы Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2017

Барлық құқықтар қорғалған. Бұл басылымның ешқандай бөлігі кез келген формада, электронды немесе қағаз жүзінде және фотокөшіру, жазу сияқты басқа әдістер арқылы көшіріліп алынбайды немесе көшірмесі жасалынбайды, сондай-ақ Pearson Education-дің рұқсатынсыз іздестіру жүйесіне енгізілмейді.

## МАЗМҰНЫ

Суреттер мен кестелер тізімі.....	7
Үшінші басылымға алғы сөз.....	8
КІРІСПЕ: Неліктен халықаралық қатынастар теориясының тарихы?.....	10
<b>I тарау. Халықаралық қатынастар теориясының кіріспесі .....</b>	<b>21</b>
1. Халықаралық қатынастар теориясының құдайлары, күнәһарлары және кіріспесі.....	21
2. Ренессанс саясаты: қазіргі ғасырдың шығу тегі.....	48
<b>II тарау. Соғыс пен бейбітшілік философиясы.....</b>	<b>72</b>
3. Реформация саясаты: қару-жарақтар, кемелер және баспа машиналар .....	72
4. Абсолюттік саясат: патшалар, соғыстар және мемлекетаралық жүйе .....	97
5. Ағарту саясаты: бұқаралық егемендіктің революциялық тұрғыдан дамуы .....	127
6. Идеологиялық саясат: XIX ғасыр және жаппай қатысудың артуы .....	167
<b>III тарау. Халықаралық қатынастардың классикалық ғасыры .....</b>	<b>198</b>
7. Интермеццо: заманауи болу.....	198
8. Бірінші дүниежүзілік соғыс, үлкен лига және жиырма жылдық дағдарыс.....	236
9. Екінші дүниежүзілік соғыс, БҰҰ және соғыстан кейінгі тәртіп.....	271
10. Қарсыластар, реалистер және қырғи қабақ соғыс.....	306
11. Бәсеңдеу және үшінші әлем: Сталиннен кейінгі қырғи қабақ соғыс.....	329
12. Қару-жарақ және революциялар: төңкеріс дәуіріндегі жүйелер мен құрылымдар.....	357
13. Өзгеріс: неолибералды әлемнің пайда болуы.....	388
<b>IV тарау. Халықаралық қатынастардың болашақ тарихы.....</b>	<b>417</b>
14. Бірполярлы әлем.....	417
15. Жаһандық саясат: Халықаралық қатынастар соңында?.....	445
Библиография.....	480

## Суреттер мен кестелер

### Суреттер

- 1.1 Ислам, Византия және Алыс Батыс, 1025 25
- 2.1 Он бесінші ғасыр соңындағы Италия 52
- 3.1 Еуропадағы мемлекеттік діндер, 1560 77
- 3.2 Он алтыншы ғасыр авторлары мен олардың жұмыстары 91
- 4.1 1648 жыл, Еуропа 102
- 4.2 Он жетінші ғасыр авторлары және олардың жұмыстары 142
- 5.1 Он сегізінші ғасыр авторлары мен олардың жұмыстары 153
- 6.1 Он тоғызыншы ғасыр авторлары және олардың жұмыстары 188
- 13.1 1970 және 1980 жылдардағы шикі мұнайдың бағасы (тұрақты АҚШ долларында) 396
- 14.1 Әлемдік жүйедегі соғыс үрдістері, 1950-2005 жж 427
- 14.2 Әлемдік жүйедегі соғыс үрдісі мен режимнің түрі, 1950-2005 428
- 15.1 Әлеуметтік теорияның негізгі төрт түрі 469
- 15.2 Негізгі ХҚ теорияларының қарапайым дөңгелегі 473

### Кестелер

- 7.1 Үш еуропалық биліктің отаршылдық иеліктері (миллион шаршы миль, миллион адам) 209
- 7.2 Негізгі тропикалық тауарлардың әлемдік нарықтағы өнімі, 1880–1910 (000 тонна) 210
- 10.1 АҚШ ұлттық қауіпсіздік шығындары, 1945–55 (\$ миллиард) 321
- 11.1 Уайттың үш дәстүрі 345
- 11.2 Уолтцтың үш бейнесі /талдау деңгейлері 348
- 12.1 «Қырғи қабақ соғыстың» алғашқы жартысындағы соғыстардың мөлшері мен түрі, он жылдық бойынша 362
- 12.2 АҚШ және Кеңес Одағының ядролық ұшыру қондырғылары мен оқтықтарының саны, (1962–80) 365
- 12.3 Халықаралық қатынастардың негізгі үш дәстүрі, 1975 375
- 14.1 Әлемдегі ең үлкен он қорғаныс бюджеті, 1993 ж. (1993 жыл, миллион АҚШ доллары) 432
- 14.2 Әлемдегі ең ірі отыз экономикалық субъектілер, 90-шы жылдардың ортасында (миллион АҚШ доллары) 434
- 14.3 Әлемдегі он ірі экономикалық субъектілер, 2014 ж. ЖІӨ, сатып алу қабілетінің паритеті (СҚП) және қорғаныс шығыстары (млн.АҚШ доллары) 441

## Үшінші басылымға алғы сөз

Бұл кітаптың бірінші басылымын зерттеу бірнеше елдердің кітапханаларына саяхаттаудан басталды. Көптеген кітапханашылардың көмегімен мен дипломатия, соғыс және саяси ой-пікірлермен ежелгі кітаптарға шолу жасадым. Түпнұсқа қолжазба 1991 жылдың жаз айында аяқталды және тамыз айының ортасында қалың конвертпен поштаға жіберілді. Конверт Норвегиядан кетпей жатып, Москвада өзгеріс орын алды. Ол Манчестер университетінің баспасына жетпей жатып Москвада өзгеріс болмай қалды және Кеңес коммунистік партиясының негізі қаланбай қалды. Мен Манчестердегі редакторыма қоңырау шалып, оған әлемнің өзгеріске ұшырап жатқандығын айттым, менің қорытынды тарауымды қайта жазуға бір ай уақытқа мұрсат сұрадым. Ол менің өтінішіме қарсылық білдірді. «Сіз осы аптада қоңырау шалып тұрған жалғыз ғана адам емессіз, сіз білесіз бе?» деп ескертті ол.

Оның жауабы әлемдік төңкерістер мен заттарды өзгеріске ұшырататын шынайылықты қарастырды. Ол саясат уақыт ағынымен байланысты. Халықаралық қатынастар туралы кітап жазбалары жеткілікті тұрғыдан алғанда үмітсіз міндет, себебі оның нысаны ешқашан тоқтау таппайды. Осы тұрғыдан алғанда ол ұшып бара жатқан құстардың тобын суреттегенге ұқсайды.

Мұнда зерттелген нысан қозғалыстағы жалғыз ғана зат болған жоқ; нысан бақыланған тасымалдаушы тамаша құрылған. Мен кітапханадан тапқан дерек көздердің көпшілігі қазіргі таңда электронды түрде қолжетімді. Олар JSTOR, Project Gutenberg, Internet Archive және тағы басқа көптеген сайттардан оңай жүктеледі. Мен үстелдегі жеке компьютерімнен екі континенттің үлкен кітапханаларын аралағаннан да көп мәтіндер таптым. Бұл дерек көздерден тапқан жаңа байлық күмәнсіз осы кітаптың үшінші басылымы біріншісіне қарағанда екі есе қалың болғандығының себебі және жазуға соншама ұзақ уақыт кетті.

Сонымен қатар, оқиғаны бақылаған көзқарастар да өзгерді. Кітаптың алғашқы алты тараулары жаңа басылым үшін редакцияланды. Келесі төрт тарау қайтадан жазылды. Соңғы бес тарау бастан-аяқ жаңадан жазылған. Жаңа тараулар бұрынғы тарауларға қарағанда көптеген тарихи оқиғалардан тұрады. Мұның бір себебі оқиғалар қалай теорияланады, халықаралық оқиғалар қойылған сауалдар мен жауаптарды қалай



қалыптастырады; халықаралық қатынастар теориясы қысқаша айтқанда өз контекстімен қалыптасты және дамыды.

Көптеген оқиғаларды қосудың басқа бір себебі оқырманға халықаралық тарихтағы негізгі өзгерістерді жай ғана еске түсіру. Осы оқиғалардың негізі олардың себеп-салдарын талқылаумен бірге және оларды тарихи төңкеріс тұрғысынан бағалаумен бірге халықаралық қатынастарды зерттеудің ажырамас бөлігі. Соңғы жылдардағы менің алған әсерім студенттер бұрынғы кезде берілген ақпаратты қамтуға тырысады, халықаралық қатынастар мұғалімдері тарихи оқиғаларға байланысты қажетті білімді қамтамасыз ете алмайды. Бірақ бұл бұрынғы кездегі студенттер тарихты көбірек біледі дегенді білдірмейді. Менің әсерім тарихи білім тегіс таралмаған мүмкін, себебі көптеген студенттер өз танымында тарихи ақпаратты қамту қажет емес деп санайтын иллюзиядан тұратын болғандықтан шығар, өткен кезді түсіну қазіргі таңда электронды түрде қажетті сәт туындаған кезде жүктеледі.

Мен ежелгі тәсілдерді қарастырмаған сәт те болды, өйткені олар тиімсіз еді. Онда әдетте ол танымдағы тарихи білім саяси талқылаулар үшін шикізат материалын қамтамасыз ететін еді. Ол сонымен қатар дерек көздерді табу үшін халықаралық қатынастар зерттеуі саяхаттаудан тұрады деп те болжанды. Саяхаттау орынды алмастыру дегенді де білдіреді. Бірақ ең маңыздысы саяхат келешекті өзгерту. Сандық байланыс технологиясы негізінен ара қашықтық пен уақытқа негізделген. Зерттеу аса тиімді бола бастады. Бірақ ол сонымен қатар кеңсе жұмысы секілді болды, ол параллактағы өзгерісті сирек туындатады.

Кітапханаға барудың көптеген себептері бар. Мен көптеген кітапханашыларға қарыздармын. Қай кітапханаға барсам да, Тронхеймдегі Университет кітапханаларына, Вашингтон ДС Конгресс кітапханасына, Лондондағы Британия кітапханасына, Париждегі ұлттық кітапханаға барсам да мені кәсіби шеберлікпен және сабырмен қарсы алды. Мен әсіресе маған дерек көздердің бірегей топтамасын жинақтауға көмектескен Ослодағы Нобель институтына және кітапханашыларына алғысымды білдіргім келеді.

Көптеген жаңа тараулар Оденседе, Данияда қалыптасты. Мен Оңтүстік Дания университетіне және оның саяси ғылымдар кафедрасына мені бір семестрге шақырып, кеңсе бергені және жазуға, ойлануға уақыт бергені үшін разымын.

Осы түзетілген басылымда әртүрлі дәлелдер Норвегияның ғылым және технология университетінің студенттеріне және Корольдік норвегиялық әскери әуе күштері академиясына бағытталды. Мен екі университеттегі семинарлардан және дискуссиядан өзіме қажетті мағлұмат алдым. Мен олардың мақтауларымен және олардың сыни ескертулерінен ынталандым. Осында берілген мәтін күмәнсіз екеуінен алынған қажетті мағлұматпен берілген. Бірнеше тараулар Сабрина Рэмет, Кристин Хэссенстэб, Паул Мидфорд, Михаил Градовский, Прицилла Рингроуз, Томас Беркер және Тронхейм авторлар ұйымының басқа да мүшелерінің сыни зерттеулері нәтижесінде жазылды.

Мен алғысымды менің әріптесім, сыншы және жақтасым Дженнифер Л. Бэйлиге білдіргім келеді. Мен бұл кітапты соған арнаймын.

## **Кіріспе:**

### **Неліктен халықаралық қатынастар теориясының тарихы?**

Неліктен? Бірінші қысқа жауап: өткен уақыт қазіргі кезенді қалыптастырды. Әлемдік істердің қазіргі жағдайын түсіну үшін, біз ұлттарды қалыптастырған өткен уақыттағы оқиғаларды, деректерді және өмір сүріп отырған халықаралық жүйені білуіміз қажет. Екінші қысқа жауап: өткен уақыт біздің қазіргі таңдағы ойлау және сөйлеу жолымызды қалыптастырды. Сонымен, біз өткен уақыттың біздің танымымыздағы қабылдауымызды қалай қалыптастырғандығын білуіміз қажет. Тұжырымдарды қолдану барысында теорияларды өткен уақыттың тәжірибелер жаңғырығымен бірге қолданамыз. Өткенге оралу тек қана қазіргі халықаралық қатынастар теориясын түсіну ғана емес, сонымен қатар, халықаралық қатынастар теориясы жайында біздің ойлау, сөйлеу және теория туралы түсінігіміз болып табылады.

Екі шындық екі сауалды туындатады: нақты айтқанда, өткен уақыт жайында біздің сөйлеу, ойлау және теория туралы түсінігіміз қандай? Халықаралық қатынастар теориясының зерттеушілерін халықаралық саясат туралы сөйлейтін және ойлайтын басқа адамдардан ажыратушы не? Қысқаша айтқанда, халықаралық қатынастар теориясының зерттеушілері – біріншіден, академиялық қоғамның белсенді мүшелері. Екіншіден, олар ғылыми әдіснамаға жүгінеді. Үшіншіден, олар теориялық дәстүрге байланысты теорияны және оның рөлін өздері қарастырады. Аталған кітап осы үшінші ерекшелік туралы; халықаралық қатынастар теориясының зерттеушілері өздері танысып, назар аударған теориялық дәстүрді талқылайды. Талқылауда оның тарихы өте ежелгі уақыттан басталғандығы туралы айтылады. Сонымен қатар, теориялардың әрқашанда өз уақытындағы оқиғалармен бірге қалыптасатындығы туралы айтылады.

Кітапта академиялық халықаралық қатынастар қоғамы туралы кең анықтама беріледі. Кітапта зерттеушілер қоғамы қазіргі таңдағы мүшелерімен ғана шектелмегендігі туралы айтылады. Сонымен қатар, өткен уақыттағы саудагерлер, солдаттар, зерттеушілер және үкімет қайраткерлері туралы ақпаратты да қамтиды. Бұлар байлықты, соғысты, бейбітшілік пен билікті зерттеген адамдар болған, олар өздерінің халықаралық өзара іс-әрекетті бағалағандығы туралы айтты және адамның өзара әрекетінің заңдылықтарын кең тұрғыдан талдап көрсетті<sup>1</sup>.

Авторлар өз заманындағы оқиғаларды жақсырақ түсіну үшін халықаралық мәселелерді аталған кітапта талқылады. Олардың теориялары көптеген мәселелерді

қарастырады және сол кезеңді қамтиды. 1950 жылдары, АҚШ зерттеушілері Кеңес Одағының ядролық ракетасы туралы ақпаратты білді, ойын теориясын және ядромен үркітіп қорқыту теорияларын ойлап тапты. 1960 жылдары саясаткерлер мен белсенділер отарлықтан босатумен және жаңадан пайда болған тәуелсіз мемлекеттер санының өсу тағдыры жайлы алаңдай бастаған сәтте, олар жаңа мемлекеттердің кедейлігін түсіндіруге бағытталған экономикалық және саяси даму мүмкіндіктерін бағалайтын теориялар құрастырды.

Кітапта өз заманындағы зерттеушілер өз дәйектемелерін өткен уақыттағы тұжырымдар мен терминдерді өздері білсе де, білмесе де бергенді дұрыс санайды деген болжам берілген. Джон Мейнард Кейнс өткен кезеңдегі дебат туралы: білім ғылымның айрықша белгісі деп санайтындығын атап өтті. (Кейнс, 1936, 383 б.).

Нағыз теоретиктің өзі басқа адамдарға сүйенеді деп жиі айтады. Мұнда ешкімнің ықпалында емеспін деп санайтын, келіспейтін және барлық дәстүрлерден бас тартатын адамдар да бар. Кейнс ондай адамдардың нағыз теоретиктер емес екендігін айтады және олардың мұндай табандылығы ешкімнің ықпалында емеспін деп санайтындығынан және алысты болжай алмайтындығынан таңдаған аясына үлкен үлес қоса алмайды дейді. «Хаттар республикасынан» тәуелсіз болып табылатын және әңгімелесуге қатысы жоқ жазушылар ғылыми маңызды болып табылатын ешнәрсе қоса алмайды дейді.

Кітапта өткен кезең туралы айтылады. Кітаптағы айтылған адамдардың көбісі әлдеқашан қайтыс болған. Олардың біразы өмір сүрмеген де шығар. Бірақ, олардың көбісі қазіргі таңда біз халықаралық қатынастар теориясы жайында сөйлеп, ойлап және жазып отырған мәселелерді қозғады. 150 жыл бұрын тәуелсіз мемлекеттерден тұратын кез келген жүйе табиғатында «анархиялық» сипатқа ие деп дәлелдеген ХІХ ғасырдағы шотландиялық адвокат Джеймс Лоримерді мысал ретінде алайық. Бірақ, «анархияны» хаоспен шатастырмау керек деп жалғастырды Лоример (1877). Анархиялық жүйелерде, қағида бойынша, тәртіпке келтіріп реттеу механизмдері жасалынады. Халықаралық анархия жағдайында мұндай механизмдердің бірі «билік балансы» болып табылады. Тағы бірі – «өзара тәуелділік». Екі механизм мемлекеттердің егемендігін шектейді және аталған жүйенің анархиясын қолданады. Әлемді одан ары тәртіпке келтіріп реттеп, мемлекеттердің егемендігін азайту үшін Лоример үшінші механизмді ұсынды: атап айтқанда, құқық институттары нормалар мен жалпы қабылданған ережелер көмегімен мемлекет тәртібін қадағалайтын болады. Басқаша айтқанда, Лоример заманауи халықаралық қатынастар теориясының негізгі дәйектемелерінің біразын құрастырды. Егер, оның дәйектемелері толықтай ұмытылмаған жағдайда, ол халықаралық қатынастар теориясының даңқты да танымал мүшесі болар еді. Лоримерге қазіргі таңда ешкім сілтеме жасамайды. Соған қарамастан, оның идеялары халықаралық қатынастар теориясында негізгі орын алады. Дегенмен, оларды соңғы кезде «мемлекет аралық жүйе», «анархия», «билік балансы», «өзара тәуелділік» және «тәрбие институттары» атты ұғымдар туралы сөз қозғай бастаған басқа ғалымдарға қатысты деушілер бар.

Басқаша сөзбен, ХҚ білімді тұрақты жинақтайтын академиялық салаға жатпайды. Джеймс Лоример халықаралық қатынастар теориясының басқа да авторлары секілді толықтай ұмыт қалды. Сонымен қатар, ұмытылмаған, жартылай ұмытылған халықаралық қатынастар авторлары бар. Олар жартылай өмір сүрді. Олардың мәтіндері мифтер мен түсініспеушіліктерге толы болып табылатын ымырт классиктері. Соның бірі – бірінші әлемдік соғыс кезінде жақындап қалған катастрофаның болуын ескерткен Норман Энджелл. Ол өзінің атақты кітабын «Ұлы Иллюзияны» [1910] ескертулермен бастады: атап айтқанда, Еуропаның ұлы державалары арасындағы арта түскен шиеленіс соғысты

тудыруы мүмкін деген. Егер соғыс бола қалса деп жалғастырды Энджелл, нәтижесі теңдессіз өлімге және жаппай ашығуға апарды. Төрт жылдан кейін Энджелл айтқан Бірінші дүниежүзілік соғыс басталды. Энджеллдің айтқаны дұрыс екендігін растағандай болды.

«Ұлы иллюзия» өзара тәуелділік идеясы айналасында құрылды, дегенмен, Энджелл өзінің дәйектемесі Лоримердің идеясын қайта түсінуге негізделгендігін ұқпады. 1910 жылы жарияланған Энджеллдің дәйектемесі қазіргі таңдағы халықаралық қатынастардың негізгі теориясының бөлігі болып есептеледі, бірақ Энджеллдің есімі жиі айтылмайды. Өзара тәуелділік ұғымы жарты ғасырдан астам уақыт өткеннен кейін қайта пайда болды. Қазір Энджелл есімі қайтадан аталынса да, оның идеясын бұрыс деп айтағындар бар; оның жолдауы қарама-қайшылықтарға толы болды және соғыс болуы мүмкін емес деген басқалардың пайымдауымен шатасты (Кнутсен, 2012).

ХҚ тарихы осындай жазғырулар мен бұрыс түсініспеушіліктерге толы. Ежелгі идеяларға сүйене отырып, ежелгі талқылауларды жалғастырудың орнына халықаралық қатынастар теориясының зерттеушілері қисынсыз әрекетті және мінез-құлықты жиі қарастырды. Халықаралық қатынастар теориясында қазіргі оқиғалар қысымынан туындаған жаңа мәселелер жиі қарастырылды, он жыл өткен соң туындаған жаңа мәселелер жаңа тәсілдерді қажет еткен кезде ғана ойлап табу тұрғысында ертедегі мәселелерді ұмытпас үшін ежелгі заман еншісінде қалдырды. Жан Боденді [1566] қазіргі таңда ешкім қарастырмайды: оның «егемендік» туралы талқылаулары халықаралық қатынастар теориясы бойынша талқылауларда бұрынғыша қайталанатын<sup>2</sup>. Бенедикт Спиноза [1670] сирек айтылады, дегенмен ол (Томас Гоббс емес) мемлекетаралық қатынастар теориясының «табиғат жағдайы» ұғымын дамытты. Уильям Робертсон [1769] өз кезеңінде үлкен ықпал етті, бірақ қазіргі кезде оның есімі аталмайды. Ол халықаралық қатынастар реалистері қолданатын «билік балансы» атты заманауи теорияны дамытты.

Кітап авторлардың біразын ымыртта ұмыт қалушылықтан алып шығып, тәртіптің ретсіз бұзылуына қарама-қайшы ықпал ету мақсатында біраз авторларды қарастырады. Осы авторларды сәйкес контексте еске түсіруге тырысады. Жоғарыда атап көрсетілгендей, халықаралық қатынастар теориясындағы қиын уақыттарда қойылған өзекті мәселелерге жауап туындайды. Бұрынғы жауаптар уақыт өзгерген сәтте, мәселелер шешілгенде (немесе басқалармен алмастырылған кезде), мәселелер қарастырылмаған жағдаятта жойылады немесе олар өмір сүруін жалғастыра береді және тағы да басқа авторлардың танымы мен теориясын қалыптастырады.

## **«Теория бойынша»**

Теория дегеніміз не? Терминнің нақты анықтамасын табу қиын. Мұнда теория мәселеге болжамды жауап ретінде қарастырылады. Жақсы теория белгілі-бір құбылысқа жақсы негізделген және спекулятивті түсініктеме. Теориялар мәселені түсінуге және білімділікке әкеледі. Теорияландыру дегеніміз түсінсек деген ниеттегі түсіну. Халықаралық қатынастар теориялары әлемдік сахнадағы нақты байланыссыз оқиғаларды түсінуге бағытталған менталды құрылымдар.

Зерттеушілер жүздеген жылдар бойы соғыстар туралы, олардың пайда болуы мен табиғатын түсіну және олардың нәтижелерін бағалау үшін жұмыстар жазды. Соғыстың шығу тегін түсіндіру жұмыстары (сонымен қатар, бейбітшіліктің алғышарттарын айқындау үшін) халықаралық қатынастар теориясы тарихындағы толыққанды өзекті.

Кейбір теориялардың түсіндіруінше, олар оқиғалар мен жағдаяттарды қарастырады. Басқаларының айтуынша, олар моралдық әрекеттерге негізделген бағытты жасап шығарады. Кітап түсіндірмелі теорияларға негізделген.

Қағида бойынша түсіндірмелі теория мен бағыттау теориясының арасында айырмашылық бар. Бір жағынан, аталған теориялар өткен уақыт туралы эмпирикалық біліммен біріккен және әлем қалай жұмыс жасайтындығын түсіндіретіндігін жалпыға қабылданған дәйектемелердің деректерін жинақтау арқылы түсіндіреді. Екінші жағынан, теориялар бағалау пайымдауларына негізделген және әлем қандай болуы керектігін айтады (біз өзімізді қалай ұстауымыз керек, әлемді қандай болуы керек болса сондай жолға жақындату секілді талқылауларды жиі қосады).

Тәжірибеде пайымдаулардың екі түрін бір-бірінен ажырату өте қиын. «Сұраныстар мен ұсыныстар заңы» – күшті экономикалық теория. Жетімсіз қорларды тиімді таратушы әрі ұсыныстың идеологиясын жасаушы еркін нарық. Теория мен идеология арасындағы айырмашылық әрқашанда нақты болған емес.

### **«Халықаралық қатынастар» бойынша**

Мемлекет туралы болжам антика заманынан бастау алатындығы табылды, алайда мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар туралы болжам бірінші дүниежүзілік соғыстан сәл ертерек басталғандығы туралы айтылады. Зерттеушілер, сарбаздар және мемлекет қайраткерлері, дерек бойынша жаңа мемлекет төрт не бес ғасыр бұрын мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар туралы болжам жасады.

Халықаралық қатынастар теориясының ғылыми зерттеуі он сегізінші ғасыр соңындағы «халықаралық» деген сөз сияқты жаңа түсінік болып келеді<sup>3</sup>. Халықаралық зерттеу мен болжам жасаудың ұзақтылығы, нақтылығы және айқындылығы оның алдында болғандығы туралы айтылады (Уайт, 1991, 1 б.). Кітаптың бірінші бөлігі осы мақсатқа бағытталған. Негізгі тұжырымдамаларды және тақырыптарды, олардың қашан пайда болғандығын және қалай анықталғандығын анықтайды. Халықаралық қатынастар теориясы дәстүрінің ежелгі кезеңдері бір жағынан, қайта өрлеу дәуірінде және итальяндық соғыс кезінде, екінші жағынан, бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде болған батыстық тарих бөлігіне жатады. Фазалар үлкен көлемдегі: итальяндық, Людовик XIV, Наполеон және бірінші дүниежүзілік соғыстарымен қалыптасты. Әсіресе бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін, болған соғыстар кезінде әлем және халықаралық қатынастар теориясы туралы талқылаулар болған. Тек қана бірінші дүниежүзілік соғыс «халықаралық саясат туралы ғылымды» туындатты (Карр, 2001). Дәстүрге үлкен күш, жаңа екпін, жоғары танымалды профиль, жаңа өзін-өзі тану, миссия және осы міндетті орындау үшін жаңа институттар берді. Ол халықаралық қатынастар туралы заманауи ғылымды қалыптастырды.

Мемлекеттер арасындағы маңызды болжамдарды қайдан таба аламыз? Бәрінен бұрын, біз олардың саяси теория дәстүрінен табамыз. Көптеген саяси теоретиктер мемлекет туралы ой түйіндей отырып, мемлекеттер арасындағы өзара қатынасты талқылады. Кейде мақсатқа жету қысқаша ғана «тырысумен» аяқталды – Гоббстың ескертуінде көрсетілгендей, егеменді ел басқарушылары «гладиаторлар күйінде болады; өздерінің қару-жарақтары болады және бірін-бірі көзімен көрсетеді» (Гоббс, 1951, 187 б.). Олар Макиавеллидің «Флоренция тарихы», Руссоның «Шексіз әлем» және Юмның трактаты «Билік балансы» еңбектерінде ауқымды көлемде айтылған. Халықаралық саясат туралы бақылаулар мен болжамдарды: дипломатиялық жолдаулардан, мемлекет

басшыларына кеңестер беруден, мемлекеттік қайраткерлер мен мемлекеттік әйелдердің өмірбаяндарынан, солдаттардың хаттарынан, теологтардың талқылаулары мен халықаралық құқық бойынша мәтіндерден табуға болады. Халықаралық құқық бойынша мәтіндер халықаралық қатынастар теориясын тарихи қайта құрудың бай дерек көзі болып табылады<sup>4</sup>.

Зерттеудің басты мәселесі – түпкі деректердің өте көптігі. Дерек көздерді таңдау мен талдауды қарапайым ету және дәйектемені жеңілдету үшін, кітапта бірнеше жолдар атап көрсетіледі. Ең бастысы, халықаралық қатынастар теориясының дәстүрі оның нысаны туралы тар мағынадағы анықтаманы береді. Сонымен қатар, оның негізгі назары егеменді мемлекетте. Дегенмен, экономикалық теориялар кейде есепті аяқтау үшін талқыланады, негізгі назар егеменді мемлекеттердің арасындағы өзара іс-әрекетке бөлінеді. Мемлекеттердің әскери мүмкіндіктері мен соғыс туралы қызығушылықтары ерекше айтылады.

Негізгі мәселенің шектелуі жоғары бағаға ие: ол зерттеуді уақыт пен кеңістікте шектейді. Бұл «мемлекетті» талқылаудың басты нысаны, ал «егемендік» -басты ұғым. Екеуі де заманауи тарихта бір-бірімен өзара тығыз байланысты. «Мемлекет» ретінде аймақтық мемлекет түсіндіріледі – «үкіметке ие тәуелсіз саяси қауым жер бетінің белгілі-бір бөлігі қатынасындағы егемендікті және адамзат қауымының белгілі-бір сегментін айқындайды» (Булль, 1977, 8 б.). Аталған «мемлекет» батыс Еуропадағы өзара қарқынды әрекет нәтижесінде пайда болды, ол шектен тыс батыстық оқиғалармен және еуропалық теоретиктермен байланысты болып табылатын географиялық шектеулерді зерттейді.

«Егемендік» ретінде мемлекеттің заңды билігінің соңғы қайнар көзі түсіндіріледі. Егемендікті осылайша түсіну саяси ғылымның бұрынғы теориясында негізгі мәселені құрайды. Сол уақытта экономика «байлық» мәселесі аясында, «тіл» аясында филология, дене «денсаулық» аясында медицина және саяси ғылым «егемендік» мәселесінің аясында ұйымдастырылған.

## **«Халықаралық қатынастар теориясы» бойынша**

Халықаралық қатынастар халықаралық қоғамда барлық әлеуметтік топтардың ішіндегі адамдардың әрекетіне байланысты. Қоғам оны басқа адамзат топтарынан ажыратып қарастыратын екі белгіден тұрады. Біріншіден – айқын болғанмен нақты емес, халықаралық қоғамда мүше болу міндетті. Басқа адамзат қоғамының көпшілігі қағида бойынша ең аз дегенде ерікті мүше болуды ұсынады; жеке мүшелері егер қаласа кетулеріне болады, соңғы санкция қоғамдық тәртіпті сақтаудан бас тартатын жеке тұлғаларды мүшеліктен шығару. Халықаралық қоғамның ерекше табиғатындағы міндетті болып табылатын нәрсе – мүше болу. Ешқандай мемлекет өзінің географиялық жағдайын өзгерте алмайды; ешқандай аймақ өзгертілмейді.

Екіншіден, халықаралық қоғам абсолютті биліксіз басқарылады. Әлемдік мемлекет ұйымдастыруға көптеген ұсыныстар жасалды, алайда адамзаттың өзара іс-әрекетінің ынтымақтылығын және коммуникативтілігін айқындап көрсететін әлемдік заңды орган жоқ. Дегенмен, мұнда халықаралық құқықтың күрделі жинағы бар, осы заңдарды орындауды қамтамасыз ететін жаһандық заң шығарушы және орындаушы үкімет жоқ. Ішкі мемлекеттік қоғамда заңдар мен санкциялар саяси институттар арқылы жасалынады және қолданылады, олар қоғам атынан әрекет жасайды – ішкі мемлекеттік қоғам премьер-министр, президент немесе король арқылы ұсынылған заң шығарушы және орындаушы

органдардан тұрады. Халықаралық қоғам мұндай жоғары институттан тұрмайды (Лоример, 1877). Халықаралық қоғам теориялары басқа саяси теориялардан олар «табиғи күйде» немесе анархиялық қоғамда адамдардың мінез-құлқымен байланысты болғандығы үшін ерекшеленеді (Булль, 1977).

## **Халықаралық қатынастар теориясының эволюциясы**

Жоғарғы биліктің болмауы, кейбір авторлар айтқандай, адамзат қауымы халықаралық қоғамнан мүлде алынып тасталатындығын білдірмейді. Бәрінен бұрын ол адамның қоғамдық табиғаты әлсірегенін және өзіншіл, біржақты мінез-құлқтың үлкен үлесі ескерілетіндігін көрсетеді. Өзіншілдікті қанағаттандыруды ақтаудың дәстүрлі жолы егемендік тұжырымдамасын белгілеп көрсету. Қазіргі халықаралық қатынастар екі ұғыммен: егемендіктің бар болуымен және болмауымен сипатталады. Мемлекет ішіндегі қарым-қатынастарға байланысты қоғамда соңғы және абсолютті авторитет бар деген сенімді болжайды. Мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарға байланысты ол сенімнің қарама-қайшылығын көрсетеді – халықаралық деңгейдегі қағида бойынша қоғамның жиналуынан тыс жоғары билік болмайды. Егемендік тұжырымдамасымен негіз ретінде халықаралық қатынастар «соғыс», «әлем», «анархия» және «тәртіп» дихотомияларымен дәстүрлі түрде толықтырылды.

Ғалымдар, мемлекеттік қайраткерлер және әйел қызметкерлер егеменді мемлекеттер мен олардың өзара іс-әрекетінің сипаты туралы қашаннан бастап ойлана бастады? Халықаралық қатынастар теориясының дамуы туралы екі саты арасындағы айырмашылықты айыра білу өте пайдалы. Бірінші саты дискурстың негізгі терминдерінің пайда болуынан тұрады – заманауи тұжырымдама «мемлекет» және мемлекетаралық ұғымдары «жүйе» мен «билік балансы». Кітаптың I тарауы «Халықаралық қатынастар теориясының кіріспесі» деп аталады. Ежелгі, екі бөлімнен тұратын теория алдындағы сатыдан тұрады. I-тарауда орта ғасыр кезіндегі Батыс Еуропадағы мемлекеттер мен бірегей саяси жүйенің артуы туралы талқыланады. Бірнеше бақылаушылар дамуды байқады және осы туралы жазды. Олардың көпшілігі теологтар болды – Фома Аквинский, Пьер Дюбуа және Марсилио Падуа. Ежелгі кезеңдер бойынша олардың талдауының сапасын бағалау қиын. Мысалы, эмпирикалық бақылаулардың қашан аяқталатындығын және теологиялық тұрғыдан өз мақсаты үшін пайдалану қашан басталатындығын айту қиын.

II тарауда Еуропаның «ұзаққа созылған он алтыншы ғасыры» сипатталады. Ол ғарыштағы (Америка) қайта өрлеу дәуіріндегі жаңалықтың ашылуы зайырлы ғасырдан тұрады және сол уақыттағы жаңалықтың қайтадан ашылуы (ежелгі Греция мен Римнің ежелгі мәдениеттері) географияның, тарихтың және әлеуметтік тәртіптің дәстүрлі қалпын өзгертті. Тарауда ортағасырдағы әлемдік көзқарасқа осы аталған жаңалықтардың ашылуы қалай әсер еткендігі туралы айтылады. Осы бір кемеліне толған және дауылды сатыда халықаралық қатынастар теориясының «мемлекет» және «егемендік» секілді негізгі концептілері секілді бірінші зайырлы анықтамасы пайда болды. Ибериялық заңгер Витория, италиялық мемлекеттік қызметкерлер Макиавелли және Гиччиардини осы құрылған бірінші сатыға өздерінің негізгі үлестерін қосты.

Кітаптың II тарауы «Соғыс пен бейбітшілік философиясы» деп аталады. Халықаралық қатынастар теориясының дамуының негізгі екінші сатысынан тұрады – ренессанс дәуірінен бастап реформация дәуіріне дейін жалғасқан сатыдан, бір жағынан, екінші өндірістік революцияға дейін, екінші жағынан, бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін. Саты

төрт тарауда қарастырылады. Олар «мемлекет» және «егемендік» секілді ұғымдарды үздіксіз талдаудан және оларды кең, түсіндірмелі тәртіп аясына енгіздіруден тұрады. 3-тарау XVI-XVII ғғ. ғылыми инновациясы мен әлемге деген заманауи, рационалды тәсілдердің эволюциясынан тұрады. Халықаралық қатынастар теориясының мақсаты қазіргі таңда танымның аса зор, зайырлы жүйесіне енгізілген. Жан Боден негізгі басты тұжырымдама «егемендік» ұғымын нақты түсіндіріп, маңызды үлес қосты. Одан басқа, ол Джентили және Гоббс секілді ойшылдар арқылы жалғасын тапқан зайырлы субъектілердің арасындағы өзара іс-әрекетін қарастырды.

4-тарау он жетінші ғасырды қамтиды. Біз заманауи деп танитын концептуалды инновациялармен толықтырылған әрі үлкен тарау. Заманауи Еуропалық мемлекеттер, заманауи саясат теориясы мен тұжырымдамасының өркендеуін айқындаған отыз жылдық соғыстан басталады. Тарауда абсолютизм дәуіріндегі халықаралық қатынастар талқыланады. Оның ортасында Томас Гоббстың суреті тұр. Ол зайырлы патшалардың арасындағы қарым-қатынасты сипаттайтын әлеуметтік келісім тұжырымдамасын қолданған бірінші теоретик болатын; бірақ ол мемлекетаралық қарым-қатынастарға сәйкестік ретінде келісім жасар алдында табиғат күйінің заманауи тұжырымдамасын бірінші болып қолданды. Тарауда содан кейін Бенедикт Спинозаның Гоббстың табиғат күйі туралы тұжырымдамасын қалай дамытқандығы көрсетіледі және ол оны заңсыз әлемдегі егеменді мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарға қолданды.

Басқа авторлар Гоббс пен Спинозаның сұрықсыз кескініне таңқалды. Тарауда Эмерик Крюс халықаралық саясаттағы өзінің пессимистік көзқарасын тістерін және аяқтарын қызыл етіп бейнелегендігін көрсетеді және ол рационалды адамдар арасындағы байланыс пен үйлесімділік орнаған халықаралық өзара әрекеттің оптимистік суретін салды. Он жетінші ғасырдың теоретиктері Гоббстың пессимизмі мен Крюстың оптимизмі арасындағы аралық жағдайды қолданды. Тарауда олардың арасынан Гуго Гроцийды айтуға болады. Ол заңсыздық жағдайындағы халықаралық өзара әрекеттің өзіндік орны бар екендігін мойындады. Дегенмен, ол егер басқарушылар адамзат танымы, ортақ қызығушылықтары мен бейбітшіліктің өзара іс-әрекетінің өткен уақыттағы әдеттерінен шыға отырып, халықаралық құқықтың бірыңғай кодексі туралы өзара келісімге келсе, онда тәртіп шамалы болса да жақсарады дегенді айтады.

5-тарауда он жетінші ғасыр, сонымен қатар, Еуропалық ағартушылық теориялары қарастырылады. Халықаралық өзара әрекеттің негізгі көрінісі адамзат қоғамының негізгі, механикалық көзқарасы аясында құралған. Аталған көзқарасты аспан моделі болып табылатын Исаак Ньютон қолдады және оның типикалық көрінісін билік теориясының ежелгі балансынан тапты. Тарау Джон Локктың талқылауынан басталады. Локктың теориясын кеңейткен және оны халықаралық қатынастарда қолданған Эмерик Ваттелмен жалғасады. Ол бірнеше беттерді Жан-Жак Руссоның әлеуметтік философиясына арнайды, контрастка толы күрделі кейіпкер және мәңгілік әлем туралы теориялары халықаралық қатынастардың келесі ойшылдарының ұрпақтарын шабыттандырды. Тарау білім беру теориялары Еуропада (Юм, Смит, Бентам және Кант бойынша) және олар мемлекеттердің әлемдік федерациясының теориясына ұласқан Америкада (Пейн, Франклин, Гамильтон және Мэдисон) бейбітшілік пен тәртіп мәселелері бойынша талқылаулармен аяқталады.

Егер, он сегізінші ғасырдың теориялары өз ойын білдірудің механикалық көзқарасы негізінде құрылса, онда он тоғызыншы ғасырдың теориялары «прогресс» немесе «эволюция» ұғымдарының органикалық бейнесін енгізді. 6-тарауда бірінші халықаралық өзара қарым-қатынас Англияның өндірістік революциясының экономикалық инновациялары мен Америка, Франция революцияларының саяси идеалдары негізінде



өзгергендігін көрсетеді. Революционерлердің ағартушылық универсализмі континентке жергілікті жеке ықпал туғызды. Олар ұлтшылдықтың заманауи идеясын және саяси ойлардың толыққанды жүйесін туғызды, олардың арасында либерализм мен радикализм идеологиясы танымал болды, Франция революциясының эксцесінен кейін консерватизм танымал болды. Саяси ой мен халықаралық қатынастар теориясын өзгерткен импульс тәсілдері Георг Вильгельм Фридрих Гегельдің идеялары арқылы көрініс тапты.

«Халықаралық қатынастардың классикалық ғасыры» атты III тарауда халықаралық қатынастар «халықаралық саясат туралы ғылым» ретінде бекітілген толыққанды сағы сипатталады (Карр, 2001 [1939], 3 б.). «Соғыс пен бейбітшілік философиясынан» «халықаралық саясат ғылымына» ауысу кенеттен болған үзіліспен ғана болмайды, уақыт ағысымен ескеріледі; заманауи тарихтан қазіргі тарихқа дейінгі аралықтағы материал эволюциясы секілді. Аталған ауысу он тоғызыншы ғасырда орын алды және екі «өндірістік революциядан» тұрды. Сонымен қатар, ол жаңа әлеуметтік ғылымдар мен жаңа әлеуметтік теориялардың дамуынан тұрады. 7-тарау индустриализмнің өркендеуі батысты басқа әлемге қарағанда қалай бай және күштірек ете түскендігін көрсетеді. Байлық пен билік арасындағы кең үзіліс батыс пен басқа мемлекеттер арасында пайда бола бастады, ұлтшылдықпен өзара әрекеттесе отырып, ғасырдың соңына қарай батыс империализмінің кеңейуі толқынына жол ашты. Он тоғызыншы ғасырдың соңғы он жылдығында туындаған халықаралық қатынастар теориясындағы дамулар – Дарвиннің эволюция теориясы тереңірек із қалдырды.

8-тарауда жүз жылдықта даярланған «халықаралық саясат ғылымы» бірінші дүниежүзілік соғыс ықпалымен құрылғандығы туралы айтылады. Халықаралық қатынастар теориясының туындауы бейбітшілікті орнату жолдарын іздеген академиктердің және жаңа әлемдік тәртіп орнатқысы келген ірі конференцияға даярланған дипломаттардың ынтасымен пайда болды. Жаңа пәнде алғашқыда он тоғызыншы ғасырдың менталды фурнитурасы; жекелеп алғанда британдық сыртқы істер мүшелері мен АҚШ президенті Вудро Вильсон көрсеткен ағылшын-американдық бейбітшілік қозғалысының либералды өзара қарым-қатынасы негізінде басшылық жасады. Дегенмен, теориялар континентте, Владимир Ленин және содан соң Адольф Гитлер секілді күшті, либералды емес басшылар жасаған дәйектемелер негізінде кереғар пікірге ие болды. Тарауда Гитлер және оның Германия мемлекетін қайта ұйымдастыруда қандай жолдарды ұстанғандығы, Германия халқын қалай өз жағына шығарғандығы және империалды экспансия соғысын қалай бастағандығы туралы талқылаумен аяқталады.

9-тарауда жекелеген мемлекеттік қайраткерлердің маңыздылығы туралы айтылады. Ол Гитлерден және оның нәсілдік тазалығының био-ұлттық бағдарламасын сипаттаудан басталады. Ол Черчилльдің, Рузвельттің және Сталиннің Гитлерді ұстау және оның рейхын жою мақсатында жұмыс жасаған жолдарын көрсетумен жалғасады. Сосын, тарауда олардың ұлтшыл Германияны тоқтатуға бағытталған үлкен тырысулары Еуропа мен оның ежелгі мемлекетаралық жүйесін құрдымға әкелгендігі туралы айтылады. Соғыстан кейін АҚШ атом бомбасының монополиясымен және әлемнің саяси және қаржылық институттарына басшылық жасауымен әлемдегі ең бай және қуатты мемлекеттің біріне айналды. Оқиғалар – Гитлердің өркендеуі мен оны жеңуге арналған соғыс – реалистік теориялардың басшылық жасауынан көрініс тапқан дәуірдегі халықаралық қатынастар теориясы ғылымын қалыптастырды. Тарауда Ганс Моргентаудың жұмысына ерекше назар аударылады.

10-тарау батыс әлемінде Американың өзінің жаңа тәртібін орнатуында табысты болуынан басталады. Содан соң, ол АҚШ-тың Кеңес Одағымен тең болғандығын ескерте

отырып, Американың соғыстан кейінгі ықпалының шектелуі туралы талқылайды. Орталық Еуропадағы американдық-кеңес бақталастығы орталық Еуропада шиеленісіп кетті және содан соң барлық Еуропаға жайылды. Одан соң ол орталық шығыс пен Азияға жайылды. 1950 жылға қарай ұлы державаның қарқынды қарсылығы әлемнің аймақтарының көпшілігіне таралды, халықаралық жүйені биполярлы етті және келесі елу жылдық көлемінде оның жұмысына ықпал етті. Тарауда либералды интернационализм теориялары реалистік тәсілдер державалар қарым-қатынасын талқылауда басты рөл атқарған кезде батыс мемлекеттердегі қарым-қатынастар түсіндіру барысында дамығандығын көрсетеді. Тарауда, сонымен қатар, осы сәтте, американдық бақылаушылар Кеңес Одағының ішкі жұмысы туралы көп білмегендігі туралы айтылады, стратегиялық зерттеулер пайда болды: халықаралық қатынастар теориясы мамандандырылған бөлімшелерден тұрды, ол реализмнен пайда болды, рационалды субъект модельдермен және ойын теориясымен қанықты.

11-тарау Корея соғысының басталуы мен Сталин өлімінен кейін болған өзгерістермен басталады. Екі оқиға да қырғи қабақ соғыс табиғатына әсер етті және халықаралық қатынастар теориясына ықпал етті. Тарауда батыс Еуропа интеграциясының басталуы мен өзара тәуелділіктің либералды теориясының туындауы сипатталады. Мұнда, сонымен қатар, «үшінші әлемде» туындаған либерацияның жаңа соғыстары мен тәуелділіктің радикалды теориясының өркендеуі туралы айтылады. Тарау ғылыми халықаралық қатынастар теориясы аясындағы өркендеп келе жатқан дебаттарды жүйелеуге тырысқан екі ғалымды қарастырумен аяқталады. Лондонда Мартин Уайт үш тәсіл көзқарасы тұрғысынан халықаралық қатынастар бойынша әдебиеттер тізімін жасады. Нью-Йоркте Кеннет Н. Уолтц талдаудың үш деңгей ұғымын дамытты. Уайт пен Уолтц жасаған концептуалды кестелер тұтас ғасыр бойы халықаралық қатынастар теориясына зор ықпал етті.

12-тарау Кариб дағдарысынан басталады. Ол күшті державалардың реттелмейтін бәсекелестігінің қорқынышты сипатын көрсетеді және ядролық қаруды қолданудың қажеттілігіне американдық және кеңес басшыларын көндірді. Сол уақыттағы, қырғиқабақ соғыстың жаңа аспектісі көтеріліске шығушылар батыс отарлық державаларына ұсыныс жасап, тәуелсіздік талап еткен кезден басталады. Кеңес Одағы үшінші әлемнің тәуелсіздік қозғалысын жүйелі түрде қолдай бастады, отаршылдыққа қарсы күрестің батыстағы студенттер мен ғалымдарға электрлік нәтижесі болды. Көптеген ғалымдар көтеріліске қатысушылардың ісіне жаны ашыды және олардың жанашырлығы радикалды саяси теорияның өркендеуінде көрініс тапты.

Үшінші әлем еліндегі көтеріліс жасаушылармен болған радикалды теориялар, 12-тарауда айтылғандай, 1960 жылдардың соңынан бастап халықаралық қатынастар теориясына терең әсер етті. 13-тарауда халықаралық қатынастар теориясы қалай өзгергендігі туралы айтылады; революциялық саясат либерализм өркендеп, танымал болып жатқан сәтте қалай өзінің ықпалын жоғалтқандығы туралы айтылады. Өзгерістер Батыста басталды – бірінші Британияда, содан соң АҚШ-та және әлем бойынша жылдам таралды. Неолиберализмнің экономикалық логикасы халықаралық қатынастар теориясына терең әсер етті. Одан басқа, ол реалистік тәсілдің жаңа, құрылымдық негізін қамтамасыз етті. Кеннет Уолтц жасаған жұмыстың нәтижесі бар болатын еді. Тарауда құрылымдық тәсілдер туралы айтылады және 1970 жылдардағы «құрылымдық реализмнің» немесе «неореализмнің» туындауына айрықша назар аударылады.

«Халықаралық қатынастар теориясының болашақ тарихы» атты кітаптың IV тарауында «қырғиқабақ соғыстың» аяқталуы туралы айтылады және қырғиқабақ соғыстан кейінгі

әлем теориясы бойынша бірнеше ғылыми талдаулар қарастырылады. 14-тарауда алдымен 1991 жылы Кеңес Одағының құлдырауына әкеліп соққан бірнеше оқиғалар туралы айтылады. Содан соң, Кеңес Одағының құлдырауынан кейінгі батысты жайлаған жеңімпаз көңіл-күйін талқылайды. «Қырғиқабақ соғыстың» аяқталуынан кейінгі халықаралық қатынастар теориясы Кеңес Одағының жеңілгендігі және батыстың өзінің сенімді либералды идеалдарымен жеңімпаз болғандығы туралы батыстық көзқарастарға толы болды. Неоидеализм толқыны батыс әлемін де қамтыды. Мемлекеттік қайраткерлердің және мемлекеттік қызметте жұмыс жасайтын әйел кісілердің шешендігін әсірелей түсті және ғалымдардың теорияларына ықпал етті. Адам құқығы, еркін сауда, демократиялық басқару және халықаралық заң неолибералды идеалдарды батысқа әкелді. «Демократиялық бейбітшілік» теориясы Кеңес Одағының құлдырауынан кейін құрылымдық реализмнің алғышарттарына негізделген түрде қайта туындады және шегіне жетті.

15-тарауда халықаралық қатынастар теориясының жиырма бірінші ғасырға дейінгі тарихы туралы айтылады. Негізінен жаһанданудың идеалистік аспектілеріне, қырғиқабақ соғыс ғасырынан кейінгі неоидеализмге, сандық коммуникациялық технологияларының пайда болуына және олардың идеология мен қабылдауға әсеріне бағытталады. Постструктуралистік теорияны, постпозитивтік әдіснаманы және постмодернистік күйді сипаттаған ер кісілер мен әйел кісілер – ғалымдар туралы айтылады және талқыланады. Біріншіден, философиялық зерттеулер жолдары талқылауға қайтадан қайтарылғандығына және екіншіден, осы кітапты мысал ретінде ала отырып, халықаралық қатынастар теориясы тарихына пән ретінде қызығушылық ояғандығына айрықша назар аударылады.

## **Зерттеу мақсаты**

Кітапта халықаралық қатынастардың теориялық дәстүрі сипатталады. Мұнда осы дәстүр авторлары «ғалымдардың қауымдастығын» құрайтындығы және аталған дәстүр ежелден келе жатқан дәстүр екендігі туралы айтылады. Өткен кезеңде ұзақ уақыт бойы байлықты, соғысты, бейбітшілікті және билікті зерттеген саудагерлерден, солдаттардан, ғалымдардан және мемлекеттік қайраткерлерден тұрады. Дәстүр ежелден бастау алуы мүмкін және оның ежелгі авторларының арасында Каутилья мен Фукидид секілді авторлар бар.

Аристотель оның ежелгі авторларының бірі болып табылады. Ол адамзат табиғаты бойынша саяси жануар - хайуанаттар бағы деген болжаммен саясатты жүйелі зерттеудің негізін қалады. Аристотель саясат туралы білімді адамзаттың құрбандығы мен мінез-құлқынан бөліп алып қарастыруға талпыну қателік екендігін айтты. Аристотель адамдар әлеуметтік контекстен тыс өмір сүре алмайтындығын ескертіп айтты: «қоғамда өмір сүре алмайтын немесе өзіне жеткілікті деп ойлайтын, қоғамда өмір сүру қажеттілігі бар болып табылмайтын адам жануар немесе құдай болуы қажет».

Содан бері, саяси теоретиктер саяси субъектілер өздері өмір сүретін әлеуметтік контекстің ықпалында болатындығы туралы Аристотельдің дәйектемесін бекітті. Олар қағиданың саяси теоретиктерге қолданылатындығымен келіседі: ландшафтпен құрылған және мәдениетімен байланысты уақыт та оған ықпал етеді. Олардың дискурсы оларды қоршаған және қабылдауын, тәжірибесін және білімін қалыптастыратын бейнелер мен мифологияларға байланысты. Әлеуметтік контекст – бір тарихи дәуірден басқа дәуірге немесе бір мәдениеттен басқа мәдениетке өзгергенде теоретиктер әртүрлі формада қалыптасады және мақсаты әртүрлі тәсілдер мен мәнерлер арқылы беріледі.

Халықаралық қатынастар теориясы кеңістік пен уақыт аралығында болады. Мутация мен трансформацияға тұрақты ұшырайтын пәннің тарихын білу, осы кітапта көрсетілгендей, көбінесе хамелеондарды аулаған секілді. Роберт Хейлбронер капитализмнің қысқаша тарихын жазғысы келген кезде, ол өз пәнінің тұрақты трансформация мәселесімен ұшырасты. «Пайдалы», -деді ол, осы қиын міндетті шешу, өзіндік түсіну, түсіндіру және болжам жасау әлеуметтік ғылымның жетістіктері емес, адамзат тәжірибесінің универсалды атрибуттары болып табылады, олар ешқашан толыққанды болмайды, дегенмен толыққанды адекватты да болып табылмайды. Олар түрлі әлеуметтік жағдаяттарда түрлі деңгейде кездеседі. Сонымен, біздің қарастыру мәселеміз біздің түсінуімізден, түсіндіруден немесе болжаудан ғана тұрмайды, осыны жасаудағы біздің қабілеттілік шегінен тұрады (Хейлбронер, 1986, 180 б.).

Халықаралық қатынастар теориясының тарихы туралы кітап Хейлбронердің *ad notam* «ескерту» деп аталатын кеңесіне тоқталады. Халықаралық қатынастар теориясында (басқа әлеуметтік ғылыми пәндер секілді) тұрақты шектелген зат аймағында жаңа білім жинақтай отырып, олар прогресс жасайды деген мағынада айтылмайды. Зерттеу мақсаты халықаралық қатынастар теориясы палеологиялық өткен кезеңнің эволюциясын бейнелеуден түсіндірмелі қағидалардың толыққанды жиынтығына келетіндігін ғана білдірмейді. Мұндағы міндет «хаттар республикасымен» өзара іс-әрекеттесуден тұрады және өткен кезеңдегі бақылаушылар халықаралық саясаттың табиғаты мен логикасын түсінуге тырысқандығынан тұрады.

## Ескертулер

1. Белгілердің талқылануын тараудан табуға болады. Моисей мен Кнутсен (2012, 183 б.). Ғалымдардың кең виртуалды қоғамдастығы идеясы Пьер Бейльдің «хаттар республикасы» туралы ұғымынан Карл Поппердің (1979) «3 әлем» туралы идеясына заманауи білім философиясы арқылы көрініс табады.

2. Никколо Макиавелли (1961, 90 б.) осы айырмашылықты жасаған алғашқы авторлардың бірі болды; алайда Дэвид Юм (1955, 26 б.) өте атақты болуы мүмкін. Юмның кенеттен осылай жіктеуі кейіннен басқалар арқылы қайта жасалынды (қараңыз, мысалы, Поппер, 1963) және әлеуметтік зерттеулердің ғылыми ядросын анықтау үшін аса пайдалы болып табылатын өңдеулерден тұратын дебаттар.

3. «Халықаралық» сөзі алғаш рет Джереми Бентамның [1789] «Моральдар мен Заңдылық қағидалары» атты еңбегінде көрініс тапты. Бентам сөздердің танымал новаторы болды; алайда оның көптеген неологизмдері бұрынғыша прессадан туындады –келесі сөздер, фтананопарономиялық (заңгер офицердің қызмет бабын теріс пайдалануы) немесе полемик-тамиутик (әскери техниканың саботажын білдіреді) қолданысқа ие болмады. Дегенмен, «Халықаралық» сөзі үлкен танымалдылыққа ие болды. Бентам осы терминнің мағынасын түсіне отырып, осы терминнің нақты пайда болуы туралы сілтеме береді. «Халықаралық деген сөз - жаңа», -деп мақтанды ол (Бентам, 1948, 326 б.).

4. Уайт (1991, 1 б.) заң пәні халықаралық қатынастар теориясының ұзақ және тұрақты дәстүрінен тұрады. Бентам да солай. Ол тіпті «халықаралық» терминін ойлап таппастан бұрын, онда оның кенеттен пайда болуының барлық белгілері бар екендігін сезінді және оны заңгерлік тұрғыдан анықтады. Жаңа термин, «ұлттар заңы деген атауы бар құқық саласын атап көрсетуге бағытталған», -деді ол (Бентам, 1948, 326 б.).

## I тарау. Кіріспе

### 1

### Халықаралық қатынастар теориясының құдайлары, күнәһарлары және кіріспесі

Халықаралық қатынастар теориясы дәстүрінің шығу тегін қай ғасырдан қарастырғанымыз дұрыс болып табылады?<sup>1</sup>. Бір жағынан авторлар бірінші дүниежүзілік соғыстан бастауымыз керектігін айтады. Өте кеш. Бірінші дүниежүзілік соғыстан бұрын, халықаралық қатынастардағы соғыс, бейбітшілік және күш қуат мәселелерін талқылаған әдебиеттер бар болатын. Екінші жағынан, жазба тарихтың шығуынан бастауымыз керек деген авторлар бар. Бірақ ол өте ерте болып саналады. Ксенофон, Фукидид және басқа классикалық авторлардың танымал талқылаулары мен жаңа теоретиктер дәйектемелерімен ешқандай да бірімен-бірі байланысқан байланыс жоқ болып табылады.

Халықаралық қатынастар теориясының генеологиясы неліктен келіспеушіліктерге толы болғандығы туралы талқылауларға көптеген себептер бар. Бір себеп мұндай талқылаулар «дәстүр» дегеніміз нені білдіреді деген нақты емес болып табылатын идеядан тұрады. Сондықтан да «тарихи дәстүр» мен «аналитикалық дәстүр» арасындағы бастаманы анықтап алған тиімді болып табылады (Ганнелл, 1978; Шмидт, 1998, 24 б., 61). Кітапта соңғы «аналитикалық дәстүр» қарастырылады.

*Тарихи дәстүр* қарапайым тәжірибенің өзіндік құралған моделі ретінде анықталады. Халықаралық қатынастардың тарихи дәстүрі антика заманынан – Ксенофон, Фукидид, Геродот, Ливи, Плутарх және басқа да ежелгі авторлардан бастау алады: олар соғыстың себептерін талқылады, тұтқынға алу және бірдей теңдік тәжірибесін сипаттады, ханзадалар мен ханшайымдар елдерді жаулау үшін бөлінеді және қорғану үшін одақтар құрады деп айтты. Дегенмен саяси тәжірибелер саяси теориялардың бар екендігін және соны білдіргендігін білдірмейді. Нақты айтқанда, саяси тәжірибе саяси теорияның алдында, халықаралық қатынастардың тарихи дәстүрі аналитикалық дәстүрден бұрын болғандығы туралы талқыланады. Дэвид Юмның дәйектемесі (1985, 337 б.), билік балансы саясатқа тән; табиғи тұрғыдан басқа адамның сенімімен семсерлесушінің соққысы қатар жүретін саяси қарым-қатынастан тұрады. Осыған орай, ежелгі есептесулер «жалпы сезім мен нақты себептердің» бар болуын көрсетеді (Юм, 1985, 337 б.).

*Аналитикалық дәстүр* зерттеушілер белгілі бір концептілерді, тақырыптарды және мәтіндерді функционалды ұқсас деп санайтын уақыт аралығындағы бекітілген интеллектуалды байланыс немесе ойлаудың иемдену моделіне жатады. Аналитикалық дәстүр

ретінде халықаралық қатынастарды зерттеу бірнеше ғасырдан бұрынғы ғасырға жатады. Фукидид ежелгі Грециядағы билік балансы тәжірибесінің бар болған деп куәлік етеді, алайда оның болжамы ежелгі уақыттағы –мұндай жағдайда 2500 жылға созылған, бекітілген интеллектуалды дәстүрдің бар болғандығын көрсетпейді. Шындығында, Фукидид және басқа да классиктер Греция Македон мен Римге бөлінген кезде батыстық ғылымнан құр қалды. Рим құлдыраған кезде, олар барша назардан тыс қалды.

Римнің құлдырауы қазіргі зерттеудің бастауын білдіреді. Осыған қарама-қарсы, халықаралық қатынастар тақырыптары мен концептілері арасындағы бекітілген интеллектуалды байланыстың басталуы Римнің құлдырауын жеделдеткен примитивті, қиын және турбулентті ғасырдан бастау алуы да мүмкін екендігін жоққа шығармауымыз керек. Бірақ, «Орта ғасырлар» еңбегінің бірнеше авторлары халықаралық іс мәселелерін кеңінен қарастырды. Кассиодор (490–583) «*Готтар тарихы*» атты еңбегінде соғыс мәселелерін қысқаша талқылады; Григорий Турский (538–94) «*Франктер тарихы*» атты еңбегінде дипломатия мәселелерін қозғады; Павел Диакон (720–99) «*Ломбардтар тарихы*» атты еңбегінде екі тақырыпты да қамтыды; Ұлы Папа Григорий (590–604) Византияға Римнің елшісі мен өкілі болып тұрған жас кезіндегі тәжірибелері туралы жазды.

Тарауда халықаралық қатынастар теориясына жақын бірнеше терминдер мен ұғымдар сызбасы – мемлекеттер мен мемлекет қарым-қатынастары концептілері, бейбітшілікті бағалаудың ежелгі ұғымдары және соғыстағы ережелерді бекіту нәтижесінде қол жеткізу мүмкіндігі көрсетіледі. Батыста біршама тәртіп орнатқан феодал институттарының баяу пайда болуын да талқылайды. Соңында осы институттардың табиғаты және олар қабылдаған тәртіп туралы талқылауларының дінге толы болғандығы туралы айтады, ол Августин, Геласий және ал Шайбани секілді мұсылман авторларының жазбаларынан белгілі болған еді. Саяси талқылаулар классикалық ойлауды қайта табу арқылы кеңейді – әсіресе Аристотель – Аквинский, Дюбуа және Марсилио секілді ойлаушылардың еңбектері арқылы көрініс тапты.

## **Алыс Батыстың құлдырауы мен көтерілуі**

Рим б.э.д. 500 ғасырдан бастап Еуропа, Кіші Азия, Орталық Шығыс және Африканың солтүстік жағалауын бірлік пен тәртіпте ұстады. Біздің эрамыздың төртінші ғасырында империя саясаткерлері жемқорлық пен тоқырауға ұшырады. Әскер ықпал алды; генералдар бірімен-бірі соғысты; олар өздеріне қызмет жасауға арналған варварлықтардан жинақталған топ құрды; императорларды тағайындауды және тағайындамауды солар шешті. Рим қалалары құлдырай бастады; өнеркәсіп пен сауда төмендей бастады. Империяның шығыс бөліктері күшті, бай және біріге бастағаннан бастап, Император Константин біздің эрамыздың 330 жылы империя астанасын Византияға (Константинополь) көшірді. Сонымен, ұлы Рим империясы батыс және шығыс жарты болып екіге бөлінді.

Осы бір әлсіреген мемлекетте, империя кенеттен ұлы мигранттардың (380-450) толқынына ұшырады. Константинопольді біздің эрамыздың 380 жылдары қорқытып, үрейін ұшырған, 396 жылы Грецияны талқандаған және Римді 410 жылы тонаған оңтүстік Ресейден келген готтар арқылы ынталандырылды. Күллі империя шайқалды. Оның батыс бөлігі осы қосылған жүктің әсерінен ыдырады. Ежелгі Рим провинцияларына қашып келген тайпалар жергілікті деңгейден басқа күшті саяси ұйымы болмады. Қауіпсіздік

пен тәртіп жойылды; ежелгі алып империя жергілікті, өзін қамтамасыз ететін, әлсіреген бөлшектерге ыдырап кетті. Нақты айтқанда, екіге: нығайтылған шығыс бөлікке және бөлшектелінген батыс бөлікке бөлінді<sup>2</sup>.

Рим империясының шығыс бөлігі ұлы мигранттар көшінен аман қалды. Рим дәстүрінде варварлықтарға шешуші айқас жасауынан пайда болды. Византиядағы үлкен астанадан, шығыс Рим империясы ортодокс діні мен авторитарлы саясаттың дәстүрлі бірлігін қамтамасыз ете отырып басқарды. Жартылай варварлықтарға қаруланған күшпен шешуші айқас жасай отырып, жартылай оларды дипломатияға ендірмей 489 жылы, мысалы, император Зено остроготтар басшысы Теодорға Италияны<sup>3</sup> жаулап алуға және басқаруға императордың атынан рұқсат берді. Византия басты Еуропа қаласының бірі болып қалды. Бірақ Византия империясы өзін әлемнің басқа елдерінен оқшаулады және Еуропада болып жатқан оқиғаларға ешқандай да басшылық жасамады.

Бізді қызықтыратын нәрсе Рим империясының батыс бөлігі. Ол ұлы көші-қон әсерінен таратылды. Коммуникациялар тоқтап тоқырады. Өндіріс пен сауда тоқтап қалды. Екі ғасыр өткен соң, аймақ тайпалардың, ауылдардың, әскери басқыншылардың, монастырлардың және сауда жасаушы кішігірім қалалардың үлкен тәртіпсіздігінен таратылды. Патшалықтар күшті басшылар болғанда көтерілді, дегенмен әлсіз басқарушы басшылар келгенде қайта құлдырады.

### *Ерте кездегі шіркеу; ерте кездегі империя*

Алыс батыстағы бірлік пен тәртіп шараларын қамтамасыз ету үшін әртүрлі институттар осы ғасырларда пайда бола бастады. Бұлардың ішіндегі ең маңыздысы шіркеу болатын. Орта ғасырлар арқылы басқа да барлық ерекшеліктерге қарама-қайшы болып табылатын жалпы батыс бірегейлігінің бастауын қамтамасыз етті. Христиан дінін сақтап қалды; Рим өркениетінің қалдықтарын сақтап қалды; сауаттылықтың дерек көзін қамтамасыз етті. Сонымен қатар, діннің, оқудың және сауаттылықтың жарығын солтүстік батыс аймақтарға таратты.

Шіркеу жартылай маңызды күш болды, себебі осынау астан-кестен уақытта орталық басқару құрылымын ретке келтіруді ұсынды және жартылай көптеген варварлықтардың жолдауы олардың өсу күшіне мүмкіндік туғызды. Осы секілді жолдаулар миссионерлер тарапынан белсенді түрде қолдау тапты және поптар қаржылай жәрдемдесіп отырды. Олар Католик Кристендомды солтүстік жақта кеңейтті және алыс батысты жалпы мәдениетте басып озды. Жетінші ғасырдағы ағылшын-саксон және сегізінші ғасырдағы немістердің орта ғасырда жасаған жолдауы маңызды болды. Католик діні мен латын тілі Рим заңының естеліктерімен және империя институттарының әртүрлі сарқыншақтарымен, бөлшектелінген континенттің мәдени бірлігі шамасымен бірге қамтамасыз етті.

Бірлікке деген басқа да маңызды күш қуат көбінше поптардың қолдауымен көтерілген және ерте кездегі орта ғасырлар кезінде құлдыраған Германия мен Франк патшалықтары болды. Бұлардың бірін Кловис (466-511) құрды<sup>4</sup>. Келесіні Каролус Магнус немесе Ұлы Карл (768-814) құрды. Ұлы Карл 800 жылы поптар арқылы батыстың ресми түрде таққа отырған императоры болды. Ең соңында оның күшті болғаны соншалық, поптарға бәсекелес болды және кең байтақ батыс аймақтарының күші мен билігін құрайтын поп пен император арасындағы ұзақ мерзімді жанжалға негіз болды. Дегенмен, Каролингтер империясы (осыған дейінгі Меровингтер империясындай) өзінің негізін қалаушы тұлғаны сақтап қала алмады. Барлық бағытта құлдыраудың басталғандығы Ұлы Карлдің өлімінен соң айқындала бастады.

Каролингтер империясының құлдырауы қиратушы көші-қонның жаңа толқындарының негізінде жылдамдатылды. Мадияр, викинг және араб шабуылдары сегізінші және тоғызыншы ғасырларда алыс батысты астан-кестен бүліншілігімен қорқытты. Бірақ, Каролингтер империясының күшті империя орталығы болмады. Сонымен қатар, ұлы Карлдың күшті кавалерлік күші болса да, өздерінің қарқындылығын көрсеткен жауынгерлермен кездескенде, далалық кішкентай аттарына (пониларына) мінген мадиярлар секілді немесе өздерінің кемелерімен Каролингтер жағалауын бойлаған викингтер секілді баяу, қолайсыз және тиімсіз болды.

### *Батыстың қалпына қайта келуі*

Мадияр тайпалары Венгрия жазықтарынан пайда болды және солтүстік Италия мен Германияға шабуыл жасады. Викингтер Британ аралдарының жағалаулары мен өзендері, континенттің Атлант жағасы арқылы шабуыл жасады. Сарацин тайпалары Италия мен Францияның Жерорта жағалауларына шабуыл жасады. Араб әскерлері, жаңа дін исламның жалауын желбірте отырып, сегізінші ғасырдың бірінші жартысында Иберияның барлығын жаулап алды және Рона жазығының орталығына шабуыл бастады. Шешуші айқастар алыс батыстағы Ұлы Карл орнатқан тәртіпті жойды. Дегенмен, бірнеше жерлерде шешуші айқастар әскери тәсіл мен ұйымдастырудың өсуін туғызған конструктивті әрекеттерді тудырды.

Дамулардың маңыздысы рыцарлық атты әскер тәсілінің эволюциясынан тұрды. Бұлар Каролингтер империясында да дамыды. Алайда, рыцарьларды қаруландыру қымбат болғандықтан, олар ұзақ уақыт бойы қамтамасыз етуге қымбат болып саналды. Дегенмен, тоғызыншы ғасырдағы кенеттен болған викинг және мадияр шабуылдары Франк аймақтарына варварлық басқыншылыққа үнемі ұшырай бергенше, резиденцияда қалған жергілікті рыцарьларға ауыр, тұрақты төлемдер төлеп тұрған жақсы екендігін түсінуге мәжбүр етті. Графтар мен басқа басшылар бір немесе одан да көп ауылдардан кіріс жинаудың орнына әскери қызметті уәде еткен рыцарьларды шаруашылық жермен қамтамасыз етті. Бір сөзбен айтқанда, варварлық жаугершіліктер жергілікті деңгейде тұрақты тәртіпті орнатқан ықпалды туғызды. Феодал қоғам бастаулары, қысқаша айтқанда, Каролингтер империясы негізінде жасалған ауыр атты әскерге байланысты болды.

Әскери революцияға тең болып табылатын атты әскер эволюциясы феодалдық тәртіптің бастамасын ойлап тапты: қаруланған қызметтің орнына үлкен жерді сый ретінде алған ('феодалдар') арнайы әскерлердің жоғарғы класы ('вассалдар'). Каролингтер империясы құлдыраған кезде, әскери класс империядан кейінгі тәртіпті анықтаушы белгі ретінде қалды. Алайда, империясыз оны ұстап тұру нақты саяси мақсат болмағандықтан жүзеге асырылмады. Заңды түрде, оның мүшелері вассалдар немесе ханзадалар вассалдары болды (Ұлы Карл ең ұлысы болды). Бірақ, тәжірибеде олар патшалық тәртіпті орындамады; жаңа монархтар өздерінің талаптарын орындату үшін әскери күші немесе фискалды базасы болмады. Еуропа сондықтан феодал меншігіндегі жерлерде тұрған адамдарды басқару құқығын алған қаруланған лордтардың ережесіне бағынды. Олар әділеттілікті орнатты, салықтар және ауылшаруашылық өнімдерін жинады, резиденттерден жұмыс күшінің қызметі мен әскери қызметін талап етті. Үдеріс барысында олар әскери элитадан қоғамдық элитаға айналды. Оның мүшелері өздерін Рим үлгісіндегі ақсүйектер және соңғы кездері пайда болған империялық атаулармен, атап айтқанда *сырттан келгендер* (count) және *көсем* (duke) деп атады.





1.1-сурет. Ислам, Византия және Алыс Батыс, 1025

Қарапайымдылық ретінде, ерте кездегі феодал қоғамы көптеген рыцарьларды қару-жарақпен және тағаммен қамтамасыз еткен іріктелген қамтамасыз ету жүйесі болып табылды. Көптеген соғыстар арнайы, қымбат және ерекше болды, феодал қоғамына қару-жарақтарын, рыцарьлығын берді. Алайда, олардың күшіне қарамастан, әскери аристократ оның өзі ұнатқандай етіп ешқашан ешнәрсе жасамады. Себебі, ол «автономды емес» саяси құрылымды иемденді. Оның өзіндік билігі басқалармен шектелді. Оның іс-әрекет бостандығы сенімді қызметкер болумен және міндеттермен ғана шектелді.

«Феодал» сөзі *feudum* ('феодал') қызметтердің орнына инвестиция ретінде лорд өзінің вассалдарына беруі тиіс жер деген сөзден алынған. Этимология келесідей тоқтамды ұсынады: барлық феодал құрылымының жерге құқығы бар. Айтылғаннан басқа, келесідей ұсыныс қосуға болады: феодал нақты «шекараларды» сызып қоюмен ғана анықталмайды, сонымен қатар, жеке иемденушіге оны «мүлік» ретінде бере алады. Жоқ, феодал меншігіндегі жер иелігі шартты меншіктің және жеке биліктің бірігуі болатын – меншік шартты болатын, себебі, ол лордтың іс-әрекетінің еркіндігін шектейтін әлеуметтік міндеттерден тұрды; вотчина тұрғындарының оның билеушісінің үйінде тұру құзырет құқығын беретін билік жеке болды. Жүйе артық тұжырымдамадан тұрғандықтан күрделі болды, себебі шектелген құқық лордтардың әрқайсысына бірдей жер меншігіне әртүрлі лауазымдар берілгендігін білдірді. Нәтижесінде, ортағасырлық билік жүйесі үкімет құқықтарының аяқталмаған және жабық құрақ көрпесі секілді көрініс тапты (Стрэйер, 1970); Тор желісінде «түрлі құқықтық инстанциялар географиялық тұрғыдан шатысқан және бөліктелген болды және есепсіз көптік, асимметриялық сюзеренитеттер және аномалды анклавтар көп болды» (Андерсон, 1979, 37 б.). Ортағасырлық саясат тіпті

жоғарғы лордтың өзі шектеулі болып табылатын гетерогенді жүйе болатын. Оның іс-әрекеттері басқа жоғарғы лордтармен, папалармен (дін қызметкерлері мен дворяндардың тәртібін бақыламаса да, түрлендіре өзгертуге мүмкіндігі бар) немесе монархтармен (1000 жылға дейін Англияда, Францияда, Германияда және Пиреней түбегінде дамыған) шектелді<sup>5</sup>. Ол Италияда, Рейн облысында және Нидерландыда және қала-қамалдардың және күшті қала-мемлекеттердің өсіп өркендеуіне себепші болған және мыңжылдықта біртіндеп өсіп өркендеген қалалармен және сауда құрылымдарымен шектелді.

Мемлекеттер бар болатын, дегенмен олар басшылық жасамады. Ортағасырлық Еуропа шын мәнінде мемлекеттік жүйе емес еді; ол монархтар, дворяндар, дін қызметкерлері мен қалалар арасындағы саяси келісімдердің аралас калейдоскопы болатын (Спрут, 1994).

## Ортағасырлық үш өркениет

Б.э. 950 жылына таман Батыс әлемінде Жерорта теңізінде біріне-бірі қарама-қарсы тұрған үш әртүрлі өркениеттер болды: византиялық, арабтық және «варварлық» өркениеттер.

### Византия

Жоғары орта ғасырдың алғашқы өркениеті Византия империясы болды. Ол ұлы көштің шабуылын бастан өткерген шығыс Рим империясынан тұрды. Византия христиан дінін ұстанды және тілі мен мәдениеті грек тілінде болды. Географиялық тұрғыдан, ол Босфор бұғаздарын қорғады және күзетті; рухани тұрғыдан, ол православие, христиандық нұсқадағы грек-рим дәстүрін ұстанды. Сауда мен кеме қатынасы ежелгі уақыттағы деңгейде жалғаса берді.

Византия ғылымы классикалық дәуірдегі секілді шығармашыл және икемді болған жоқ, алайда ол әлі де дамыған өркениет қатарында болды. Көптеген христиандықтар үшін Византия императоры әлемнің жоғарғы билеушісі еді; оныншы ғасырға таман миллиондаған тұрғыны бар Константинополь сол уақыттағы үлкен және әлемдегі аса көрнекті қаланың бірі болды.

Византия билеушілері үнемі жаулап алу қаупін бастан кешірді. Олар осыны бастан кешіре отырып, соғыс пен дипломатия өнерін дамытты. Варварлармен жақсы соғысу үшін ежелгі империя тиімді далалық әскерді қалыптастырды, кішігірім, императорға тікелей бағынышты әрі ұтқыр әскери бөлім болды. Варвар тәсілдерінің өзгерісіне жауап ретінде, қаруланған атты әскер алтыншы ғасырдан кейін тұрақты мәнді иеленді. Оқиғалар *Peri Polemon* (немесе «Соғыстар») атты сегіз кітабында – императорлардың Джастин I (518–27) және Юстиниан I (527–65) персиялықтарға, вандалдарға және готтарға қарсы ұзақ күресі қарастырылады. Кітаптарды Прокопий Кесарий (ғ.500-70) жазды және Фукидидке ұқсағысы келгендігі байқалады.

Прокопий тарих пен соғыс туралы ежелгі мәтіндерді зерттеуде бірегей болған жоқ. Ондай мәтіндер мектептерде, университеттерде және кітапханаларда жинақталды және көшірмесі түсірілді. Византия кітапханалары содан бері жоғалып кеткен көптеген маңызды жұмыстармен бірге классикалық әдебиеттермен толықтырылған. Тұрғындар өздерінің қандай ұзақ өркениетті мұраға ие екендіктерін тамаша ұғынды. Византиялық ғалымдар классикалық мәтіндерді барлық пәндер бойынша, сонымен қатар, дипломатия мен әскери іс-әрекеттерде, анықтамалар, жинақтар және түсіндірмелер құрау барысында

қолданды. Соғысты жүргізудегі аса бір танымал оқу құралы *Strategicon* еді. Император Лео III (717–41) кезінде жазылған әскери оқу құралы соңғы тәжірибе кезінде ежелгі әскери сентенцияларды сыни тұрғыдан қайта қарауға деген тәуелсіздіктің төмен деңгейін көрсетті; оның ұсыныстарының арасында шайқасудың икемді түрлері, терең қорғаныс және алдын ала ойластырылған маневрлер болды. Тағы бір зерттеу Император Лео VI (886–912) басшылығымен жазылған оқу құралы «*Tactica*» болды. *Император Морис* (582–602) кезінде жазылған ежелгі оқу құралынан (*Strategicon den амалатын*) алынған еді.

Византия империясының ішкі ресурстары жаулап алушыларға тұрақты да табысты болып табылатын әскери жауапты үнемі бере алмады. Олар, сонымен қатар, келіссөздер жүргізу, қарсылық көрсету және өздерін өздері тежей білу өнерін білулері қажет еді. Византия дипломатиясында қолданылған негізгі әдістердің бірі жауларының арасында өзара дау және олардың арасында бақталастық туғызып әлсірету болатын. Екінші дипломатиялық әдіс көрші елдермен дос болу үшін пара беру және жағымпаздық болатын. Үшінші әдіс өздерінің құдайға сенбейтін көршілерін христиандық сенімге тарту болды. Оныншы және он бірінші ғасырларда қолданылған ең соңғы әдіс мемлекеттік қазына қаржысы төмен болған кезде, византиялық ханшайымдарды шетелдіктерге тұрмысқа беру болатын (Гамильтон және Лангхорн, 1995, 17 б.). Мұндай тәсілдерді бір мезгілде қолдану византия императорларына өз ықпалын Судан, Арабия және Абиссинияға тартуларына және Қара теңіз және Кавказ жағалауындағы тайпаларға билігін жүргізуіне мүмкіндік берді (Никольсон, 1988, 10 б.).

Соғыс пен дипломатиядағы іс-әрекет халықаралық қатынастардың тарихи дәстүрін сипаттайтын элемент ретінде түсіндірілетін тәжірибе. Олар халықаралық қатынастардың аналитикалық дәстүріне ықпал ете ме деп айтуға бола ма? Тәжірибелерде теория қарастырылған ба? Мұндағы түсіндірмеден ежелгі орта ғасырдағы византия соғысы мен дипломатиясын теориялық тұрғыдан ақпараттандырылған іс-әрекет ретінде қарастыру қиын. Соғыс пен дипломатия діни тұрғыдан ақпараттандырылған еді. Дін византия өміріне толыққанды енді. Азаматтық және діни институттардың бір-бірімен тығыз байланысты болғандығы соншалық бірін-бірі бірінсіз түсіне алмайтын еді. Константинопольдағы шіркеу басшысы император тағайындаған патриарх болатын және оны тек қана император ғана жұмыстан босата алатын; император құдайдың өкілі және мемлекетпен қоса шіркеудің де басшысы болатын.

Император сарайында дипломаттар мен аудармашылар көп болды, дегенмен, оның мүшелері талдау мен теорияландыру міндеттеріне қарағанда, сыртқы істер функциясын атқарды<sup>6</sup>. Университеттер білім алушылар мен ғалымдарға қызмет етті және олардың кітапханаларында грек және рим әдебиеттері көп болды. Бірақ шіркеу мен мемлекет Византия ғылымын біріккен түрде қарастырды. Ғалымдар классикалық білім алудың барлық спектрін білді, бірақ оларға шіркеу/мемлекет құрылымы мен ежелден келе жатқан нәрселерге деген айрықша құрмет кедергі келтірді. Олар үздіксіз ежелден келе жатқан мәтіндерге түсініктеме берді, бірақ олар оған сирек күмән келтірді және ешқашан сыни талдау жасамады. Түсініктемелерді, жинақтарды, қысқартулар мен антологияларды үздіксіз құрастырды, алайда олар ғылыми маңыздылығы бар азғана болса да үлес қоса алған жоқ. «Уақыт өткен сайын, сия сауытта да шаршайды, бірақ әлемнің естелігіндегі кітаптар арасында қалатындай әдеби жұмыс қалған жоқ» (Артц, 1967, 112 б.). Византия империясында халықаралық тәжірибелер болды, бірақ оларда ешқандай теория болмады.

Екінші ортағасырлық өркениет халифаттың саяси-діни институттарымен белгілі болды. Ол Пиреней түбегінен Солтүстік Африка, Жақын Шығыс, Персия арқылы және Индияның алыс жеріне дейін жайылды; ол өркениеттері географиялық жағынан кең жайылған және интеллектуалды тұрғыдан дамыған. Діні – ислам діні. Тілі – араб тілі.

Араб өркениеті қатаң және аяусыз құралдармен құрылды. Мұсылмандар бастапқыда атты әскер жауынгерлері болатын – Мухаммед стратег және әскери басшы болатын; исламның оның өлімінен кейін кеңінен таралуы оның жолын қушылардың да айлалы стратегтер болғандығын көрсетеді. Олар өздерінің жауларын бақылау, олардың әлсіз тұстарын білу, күштілерге еліктеу, өзгермелі жағдаяттарға әскери тұрғыдан бейімделе білу қабілеттіліктеріне ие болды. Византия әскерімен кездесу барысында Сарациндер өзінің ауыр атты әскерін ұйымдастырды. Ең таңқаларлығы бұрынғы далалық тұрғындар үлкен әскери кемелер дайындады және он жетінші ғасырдың соңында Константинопольге екі ірі жердегі және теңіздегі шабуылын жасады. Умайад династиясы басқарған (661–750) ежелгі халифат империясы бастапқы араб әдет-ғұрпын ұстанды. Алайда умайад династиясы (750) жойылып, орнына жаңа аббасид династиясы келген кезде мемлекет тәртібін қайтадан өзгертті және империяны Бағдадқа көшірді. Империяның арабтық түбірінен және оның бедуиндік мәнерінен және отырықшы қалалық мәдениет ортасынан бас тартқандығын білдірді. Бағдад орта шығыстың сауда жолдары қиылысында орналасқан еді. Өркендеп келе жатқан империяның астанасы ретінде, қала байлық, күш және көлемі жағынан тез өсті – оныншы ғасырға таман 800 000 тұрғыны болды (сосын, Константинопольден кейінгі әлемге белгілі екінші үлкен қала болды). Оның саяси мәдениеті көпестермен және кәсіби таптармен белгілі болды. Бағдадта коммуникацияның күрделі желісі болды. Қала керуендердің орталық жолында еді. Олар саудамен және қажылықпен өркендеді және ислам әлемі бірлігінің нығаюына көмектесті. Тауарлар осы бағыттар бойынша жұмыс жасады. Сонымен, идеялар мен дәйектемелер – құжаттардың материалды формасында, кітаптар және хаттар түрінде немесе мұғалімдердің, студенттердің, уағыздаушылардың және қажылық жасаушылардың адами үлгісінде болды<sup>7</sup>. Ешқандай қала аль-Рашид кезіндегі Бағдадпен тең келе алмады. Тіпті Ұлы Карлдың соты халифтің ғалымдығымен, сыпайылығымен және әдемілігімен бақталас бола алмады.

Аббасидтер білім мен оқытуды бағалады. Мектептер жүйелі түрде құрылды, қағида бойынша, мешіттермен байланыста болды. 900 жылға қарай әрбір мешітте бастауыш мектеп болды<sup>8</sup>. «Аббасид ғалымдары грек-рим дәстүрінің аударылған жұмыстарын зерттеді. Олардың көпшілігі Аристотельдің ықпалында болды. Басқалары батыстық емес жұмыстармен таныс болды – әсіресе «ханзадалардың айнасы» ретінде танымал саяси түсініктемелердің парсылық жанрында болғандығы секілді<sup>9</sup>. Бірақ, соңында саяси ғылым исламмен ақпараттандырылды. Аббасидтер көпшілікке өздерінің билігін ислам діні негізінде құратындығын айтты және эмбриональды ислам заңын өз қоғамдарының құқықтық негізі ретінде қабылдады. Аббасидтердің сыртқы саясаты тарих бірегей шынайы сенім болып табылатын жаһандану әлемі мен тәртіпке қарай бағыт алғандығы туралы ұғымға негізделді. Бірақ та, ислам жеңіске жетпей тұрып әлем: исламдық (дар аль-Ислам немесе Ислам мекені) және исламдық емес (Дар-эль-Харб немесе соғыс мекені) болып екіге бөлінді. Олардың арасында Қасиетті соғыс (джихад) немесе уақытша келісімге келу түрінде қақтығыстар болды.

Сыртқы істер туралы ислам жазбалары халықаралық қатынастардың аналитикалық

дәстүрін қолданды ма? Дәстүрлі батыс көзқарасында мұның бұлай емес екендігі туралы былай дейді: соғыс пен дипломатия Византиядағы секілді Бағдатта да болды, дінмен ақпараттандырылды. Аббасидтердің ол мемлекеті шын мәнінде теократия болатын. Оның саясат пен құқықтағы талқылаулары теориялық дәйектемелерді еркін ізденуге емес, сенімге және діни басшылыққа негізделді. Әлемді шынайы құдаймен біріккен біртұтас тіршілік деп қарастыратын мұсылмандық көзқараста көрініс тапты; Аббасидтік мәтіндер көптеген мемлекеттерден тұратын әлемді бейнелеген жоқ және сондықтан да мемлекетаралық қарым-қатынастарды ұсына алмады.

Дәстүрлі көзқарас шынайы емес, дегенмен оның ешқандай өзгешелігі жоқ. «Аббасидтік мәтіндер теологиялық еді; бірақ аббасидтердің тәжірибесі прагматикалық болатын. Ғалымдар ислам доктринасымен насихатталған соғыстың тұрақты жағдайын талқылады, дегенмен ислам мен христиан әлемінің арасындағы бейбіт қарым-қатынасқа, мәдени және сауда алмасуға кедергі келтірген жоқ. Шындығында, халиф пен император сыйлық немесе қарыз ретінде ақындар мен ғалымдарды алмастыру жиі болатын; алмасу мұсылман емес жандарға мұсылман территориясында орналасып сауда жасауына мүмкіндік жасады. Тәжірибеде «аббасидтер әлемді толыққанды тұтас деп санамады – әлем екі лагерьге бөлінген болатын. Одан басқа, бөліну тұрақты жауласудың жай ғана жағдайы болатын; мұсылман тәжірибесі «аббасидтер екі лагерьге бөлінген «қырғи қабақ соғыстың» қарапайым екі лагерьлі доктринасына қарағанда макро-саясатқа күрделі көзқарас танытты» деп атап көрсетті<sup>10</sup>.

Күрделілік халиф Харун аль-Рашид кезіндегі, әсіресе аль-Сияр аль-Кибир («Халықтың ислам заңы» [ғ.800]) кітабында, Бағдатта өткізілген ислам құқығын талқылаудан көрініс табады. Оның авторы аль-Рашидтың төрешісі және кеңесшісі Мухаммад ибн аль-Хасан аль-Шайбани болатын. Кітапта соғыс (джихад) пен бейбітшілік шарттары талқыланады, сонымен қатар, әскери іс-әрекет пен дипломатия қағидалары беріледі<sup>11</sup>. Ол бейбітшіл дар-аль-Ислам мен даулы дар-аль-Харб арасындағы дәстүрлі ерекшелікті орнатудан басталады, бірақ олардың теологиялық ерекшелігіне тоқталмайды. Теологиялық көзқарастың орнына, аль-Шайбани географиялық көзқарас ұстанады: ол мұсылмандар мен христиандар жер географиясының әртүрлі бөліктеріне орналасқандығын атап көрсетеді, содан соң осы территориялық сегрегацияны олардың арасындағы қарым-қатынасты келесі талқылауларында атап көрсету үшін қолайлы нүкте деп атайды.

Аль-Шайбанидың кітабындағы бірінші атап өтерлік нәрсе – онда территориалды ұйымдар арасындағы саяси қарым-қатынастардың талқыланындығы<sup>12</sup>. Екінші атап өтерлік нәрсе аймақтық ұйымдар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін заңды жүйелі зерттеуді ұсынады. Ол әртүрлі аймақтарда өмір сүретін адамдар түрлі құқықтық қағидаларға бағынатындығын айтады; бұдан ол мұсылман мұсылман емес территорияда өмір сүрген жағдайда жергілікті заң міндетті және керісінше: егер мұсылман емес (хар-би) дар -аль-Ислам аймағына енетін болса, онда ол ислам заңына бағынуы тиіс (Хаддури, 1966, 174 б.). Ол аймақтың негізгі қағидасынан шыға отырып, талқылаулары сауда қарым-қатынасына, дипломатиялық эмиссарларға және тұтқындалушылардың алмасуына әкеліп соғатын өзара кепілдік қағидасын ұсынады (Хаддури, 1966, 170 б.). Кітабының ортасында соғыс пен бейбітшілікті сипаттайды, әлем екі бейбіт ислам аймағы (дар аль-Ислам) мен даулы дар аль-Харб аймағына бөлінгендігін қайталайды және соғыс екеуінің арасында да болатындығы туралы айтады. Соғыс тұжырымдамасын кеңінен сипаттайды және соғысты жаудың опасыздар, жолдан тайғандар, бүлікшілер және тонаушылар сияқты төрт түрлі түріне қарама-қарсы жүргізуге болатындығын

қайталайды. Тек қана бірінші екі соғыс опасыздар мен жолдан тайғандарға қарсы соғыс джихад деп аталады.

Джихад діни міндеттілік болып саналатындығы айтылады және құрал көмегімен мұсылмандар дар аль-Исламды таратады және дар аль-Харбты өзгертеді және әділетті, тәртіпті және бейбіт әлем орнатады дейді. Аль-Шайбанидың дәйектемелерінде діни теология бар. Алайда, қазіргі таңдағы христиан жазушыларымен берілген теологияға қарағанда көбірек берілмеген. Мұсылмандар мен христиандар грек-рим мұраларына ие болды. Екеуі де ежелгі мәтіндерден аударылды, түсініктеме берді және оларды келешек ұрпақтары үшін сақтады. Дегенмен, кейбір ғалым-мұсылмандар жай ғана аударып түсініктеме бергеннен де артық жұмыс жасады; Константинопольдегі әріптестеріне қарағанда, мұсылман-ғалымдар мәтін жазуын да қарастырды; олар оның мағынасын зерттеді және өздерінің жасаған дәйектемелерінен тұжырым жасады. Сонымен мұсылмандар халықаралық қатынастардың аналитикалық дәстүрін қарастырды деп болжам жасауға болады – ежелгі авторларға (біршамасы грек-рим әлемінен, біршамасы парсы әлемінен) негізделген, орталық ислам ғылымы арқылы жалғасын тапқан дәстүр және бірнеше батыс ғалымдары байыппен зерттеген мүмкіндік.

### *Алыс Батыс*

Халифат пен Византия империясымен салыстырғанда, Еуропаның батыс аймақтары «өркениет» деуге келмейтіндей. Халифат жаулай алмаған және Византия ұстап тұра алмаған аймақтар варвар корольдерімен толықты, олар өздерінің жабайы ықпалын сақтап қалу үшін қолдарынан келгенін жасады. Риммен байланысты саяси бірлік ұзаққа бармады. Шіркеуден туындаған рухани келісім миграция мен оккупацияның нәтижесінде босаңсып кетті және пұтқа табынушылық трайбализміне қайта оралды. Діндердің көпшілігі христианның өткен кезеңдегі жаңғырығымен байланысты мифтер мен әңгімелердің күрделі фольклоры болды. Мемлекет секілді жоғары институттарға деген адалдық сезімі болмады (Уаллас-Хадрил, 1956). Ежелгі рим жолдары нашарлап кетті; олардың жалпақ тастары жиі алынып тасталынды және құрылысқа ыңғайлы блок ретінде қолданылды. Саяхат жасау бүлікшілер мен тонаушылардың таралуының нәтижесінде қауіпті болды.

Шіркеу биліктің және тәртіптің көп уақытқа созылған орталығы болды. Сауда дамымады, дегенмен Рим мен батыстың басқа бөлігі арасындағы қарым-қатынастар сақталды. Папа «реестр шеберлерінің» басқаруымен және беделімен мамандандырылған мұрағаттарда дипломатиялық жазбалар жинақтаған канцелярияны басқарды. Сонымен қатар, Экс-ла-Шапельдегі (немесе Аахен) Шарлеман сотының канцеляриясы бар болды – үлкен және күрделендірілген кеңсе, ол «канцлердің» басқаруымен жұмыс істеді. Ондай мұрағаттар Константинопольдің, Рим мен Аахеннің елшілерінің жұмысы тек қана өз билеушілерінің қызығушылықтарынан ғана тұрмағандығын; сонымен қатар, олар шетел соттарының ішкі жағдайы және осы соттардың бір-бірімен өзара қарым-қатынасы туралы баяндама жасағандығын көрсетеді. Ежелгі орта ғасыр елшілері, содан соң қызыл сөздің шебері болғаннан басқа басқа да себептер бойынша шетел соттарына жіберілді, сонымен қатар, олар өздерінің бақылау билігін жақсарту және өздерінің дәйектемелерінің дәлелдеу үшін де жіберілді. Елшілердің білім алуында, жеке тәртіптерінде оларды өздерінің бақылау билігін жақсарту мен өздерінің дәйектемелерін дәлелдеу үшін ортағасырлық канцеляриялар арқылы пайдаланған, олар халықаралық қатынастарды жүйелі зерттеудің негізін қалаушылар болды.

Ұлы Карл империя құрды, ол попқа күшті бәсекелес бола алды. Папа мен император арасындағы зайырлы жанжалға негіз және батыс тарихындағы саяси маңызды кезең болды. Ол, сонымен қатар, өзінің өркендеп келе жатқан империясына ғылыми және билік орталығын құрған кезде, ол интеллектуалды маңызды кезеңді құра білді. Аахенде Еуропаның барлық аймақтарынан жинақталған танымал ғалымдарды шақыратын керемет сарай салдырды. Ол халиф Харун аль-Рашидпен және патшайым Ирэнмен мәдени сыйлықтар алмасты. Ол ежелгі авторлар жинағынан тұратын сарай кітапханасын жасады. Ол өзінің патшалығындағы соборлар мен монастырлардың жанында сауаттылыққа үйрететін мектептер салуға басшылық жасады.

Ұлы Карл 814 жылы қайтыс болған кезде, Каролингтер империясы құлдырады және батыс өркениетін біртұтас бағытқа апаратын эволюцияға әкелді. Біріншіден, империяның құлдырауы батыстағы биліктің көптеген орталықтарының пайда болуына алып келді, содан соң ол қайтадан біртұтас, біріккен империя ретінде қалыптаспады. Керісінше, Батыс тоғызыншы және оныншы ғасыр кезіндегі тәуелсіз аймақтық мемлекеттер үлгісіндегі ерекше көптеген билік орталықтарын құрған саяси бірыңғай емес аймақ болып қалды. Аталған мемлекеттер христиан теологиясының доктринасымен дәйектелінді. Дегенмен шіркеу батыс ғылымында виртуалды монополияны сақтап қалса да, ешбір стандартталған теология еуропалық құндылықтар мен нормаларды толықтыра алған жоқ. Ежелгі жергілікті заң кодекстері ешқашан да толыққанды бола алған жоқ. Оның орнына, олар жергілікті саяси институттар мен үдерістерге өз таңбаларын қалдырды. Феодал жүйесі орта ғасырдың соңында сауда және қала орталықтарымен пайда болуымен түбегейлі өзгеріске ұшырады, алыс батыста (Спрут, 1994) көптеген ерекше әлеуметтік құрылулар пайда болды – қала-мемлекеттер солтүстік Италияда дамыды, қалалық одақтар неміс империясы мен Прибалтикада пайда болды, монархиялық мемлекеттер Англияда, Францияда және Испанияда дамыды.

Екіншіден, ұлы Карлдың империясының құлдырауы папа мен император арасындағы дауды шеше алмады. Каролингтер империясының сотында талқыланған мәселелерге себепші болды – билік табиғаты және діни және ақсүйек акторлар арасындағы саяси билікті бөлу туралы мәселелер. Егер папаның билігі құдай тарапынан келсе, онда императордың билігі қайдан келді? Пападан ба (папа айтқандай)? Құдайдан ба (император айтқандай)? Немесе ер кісілерден бе (императорды тағайындаған жеті неміс князьдері айтқандай)? Аталған мәселелер Каролингтер империясының құлдырауынан кейін ғасырлар бойы Еуропа саясатында үлкен талқылауға ие болды және ортағасырлық Еуропаның инвестирура сайысының негізі болды.

Сайыстың үлкен қоғамдық күресі Папа Григорий VII ретінде Хильдебранд есімді керемет және төбелеске құмар монахты 1073 жылы сайлаудан басталды. Жаңа папа батыс христиан әлемінде папалық биліктің басқаруын қалаған және кез келген беделді авторитеттерден шіркеудің тәуелсіз болуын қалаған отқа табынушы еді. 1075 жылы Григорий VII шіркеу мекемелеріне кез келген кәсіби маман болып табылмайтын адамдарға шіркеу қызметкерлерін тағайындауға тыйым салды. Сол кездегі киелі Рим империясының кеңесшілері шешімге қарсы шықты, папа оларды шіркеуден аластап шығарды. Император Генрих IV қарсы шыққан кезде папа оны да шіркеуден аластатып тастады. Император қиын жағдайда қалды. Ол папаның қолдауына ие болған Германияның күшті жауларымен бетпе-бет келді. Одан басқа, ол шіркеуден аласталған кезден бастап, неміс епископтарының алдында болатын соттан бас тартқысы келді, өйткені олар Григорийдің қарамағында еді. Сондықтан, Генри тікелей папаға барып сөйлескісі келді. Қыс орта-

сында ол Альпі арқылы саяхат жасады және 1077 жылы 25 қаңтарда Солтүстік Италияда орналасқан Каноссадағы Папа қамалына келіп жетті. Генрих IV монахтың қарапайым киімінде, жалаңаяқ және тәубеге келген түрде қамалдың қарлы есігінің алдында тұрды. Папа бастапқыда оған келісім бермеді. Император қарлы қақпаның алдында папа Григорий VII оның тәубесін қабыл алғанша және кешіргенше үш күн күтті. Көрініс сол уақытта керемет эмоция тудыра қойған жоқ. Дегенмен, уақыт өте келе Каноссадағы қарсылық бұқара мен рухани билік арасындағы тайталастың барлық драмалық түрі болатын еді. Оқиға Григорийдің пайдасына шешілмеді. Генрих IV папаны өз дегеніне көндірді. Ол папаның жағдайын ең соңғы жағдай ретінде қолданды; папа офицерлерді папа еркімен шығаруға болатындай корольдерді де енгізген революциялық доктрина бекітті. Доктрина Еуропа корольдеріне тиімсіз болатын. Григорийдің реформасының тиімділігі шіркеу қызметкерлері мен бұқара халық, шіркеу мен мемлекет арасындағы ерекшелікті ажырату еді.

Бұл мемлекетке дербестікті көбірек берді. Батыста туындаған саяси өзгерістермен қатар маневр үшін тәуелсіз интеллигенцияға мүмкіндіктер ашылды.

Ғасырлар бойы ғалымдар батыстың ерекшелігін және оның пайда болуын қайсарлықпен талқылады. Кейбір авторлар ренессанс дәуіріндегі батыстың бірегейлігі деп тапса, басқа авторлар өзгерісті кезең ретінде реформация немесе ағарту немесе өнеркәсіптік революцияны атап көрсетеді. Том Холланд (2008) батыс өркениетін айқындайтын ерекшелік шіркеу мен мемлекет арасындағы бөліну болып табылады және ол инвеститура сайысына назар аударуды жөн деп санайды. «Ислам туралы» деп жазады ол, «жиі айтылады, онда ешқандай реформация болмаған, дегенмен онда ешқашан Каносса болмаған» (xxii).

## **Батыс саяси теориясының дерек көздері**

Византия мен ислам мәдениетінің шамдары жарқыраған сәтте, алыс батыс керісінше қараңғылыққа бата бастады. «Мәдени-латын христиан әлемі, қиратылған жанұя секілді, өзінің ескі үйін ұстап тұра алмағандықтан, жер төленің бірнеше бөлмелерінде орналасты» (Артц, 1967, 179 б.). Саяси теориядағы жетістіктер Рим құлдырауы кезінде аяқталды, бұл оқиға Амвросия, Беда және басқалардың жұмыстарында көрініс тапты. Авторлардың ішінде екі адам, Капелла мен Августин батыс әлемінің келесі ғылымына керемет ықпал етті. Біріншісі батыс ғылымының формасына, ал кейінгісі оның мағынасына шешуші әсерін тигізді.

### *Дін және жеті либералды ғылым*

Капелла мен Августин бесінші ғасырда Рим империясының бай қалаларының бірі Карфагенде өмір сүрген. Екеуі де империяның жанындағы провинцияларға варварлардың шабуылын үлкен қауіппен бақылады және империя тәртібінің тағдыры үшін алаңдады. Рим (410) Аларих Готтың қолына түсті деген жаңалықты қорқынышпен қабылдады. Дегенмен, олар түрліше әрекет етті.

Марсиан Капелла рим проконсулы болды және оқиғаларды практикалық және прагматикалық тұрғыдан қарастырды. Ол өмір сүрудің римдік жолы мәңгілікке жоғалады деп қорықты және оны сақтау үшін барлық мүмкіндікті қолданатын болып шешті. Егер империяның орталық билігі тарап кетсе, рим әлемі кішігірім болып бөлшектенеді, провинциялар, мемлекеттер және қалалар автономды түрде өмір сүреді деп ойлады;



Рим өркениетінің негізгі элементтерін сақтау және осы бөлшектерге көмектесу үшін Капелла Римнің білімі мен ғылымын жүйелеуді және қысқартуды бастады. Бірнеше жыл тынымсыз жұмыс жасағаннан соң, ол империя мектебінің оқу бағдарламасын тоғыз кітапқа қысқартты. Олардың біріншісі ежелгі империяның үш негізгі пәндерін оқыту ережелерін қамтыды: риторика, грамматика және логика. Кеңейіп келе жатқан Рим республикасында үш негізгі пәнді (тривиум) жауланған тайпаларды шешендік өнермен, латын тілімен және күрделі заңдылықтармен жаулау қажеттілігімен байланысты болды. Ежелгі пәндерге Капелла империяның соңғы жылдарынан тағы төрт пән қосты: арифметика, музыка, геометрия және астрономия (квадривиум). Капелла оларды заманауи қала өміріне қатысы бар практикалық пәндер деп санады. Тривиум мен квадривиум екеуі бірге Капелланың жеті либералды өнерін құрады. Капелланың бір томдықта жарияланған кітабы *De nuptiis philology et Mercurii* ('Филология мен Меркурийдің үйленуі') келесі алты ғасырға білім берудегі стандартты анықтамалық материал болып қала береді<sup>13</sup>. Осы анықтама сол кезеңде жарияланған ықпалды анықтамалардың бірі болатын.

Августин (354-430) теолог және епископ болды. Шіркеу адамы ретінде, ол сол кездегі оқиғаларға тауратқа сүйене отырып әрекет етті. Кейінгі империяның негізгі, нақты түсіндірмелі беделін қамтамасыз етті және данышпандықтың дерек көзі еді. Барлық мәселелерге жауап берді және Августинге сол ғасырдың жерге байланысты оқиғаларға кезекті жауап табу үшін қажет болды. Бесінші ғасырда Римде болған дағдарысқа деген Августин ықпалын бағалау үшін, тәураттағы әлем құдай арқылы алты күн ішінде жаралған деген пайымдауды еске түсіру қажет. Адамзат керемет болып жаратылғанына қарамастан, адам баласы рахат өмірден мәңгілік қарғыспен өзін-өзі жазалап, күнә мен адасудың жетегінде кетті. Дегенмен, құдай өзінің рақымшылығымен өзінің жалғыз ұлын құрбандық ету арқылы күнәсін кешіру мен құтқаруды қамтамасыз етті. Шарасыз адамзат өзінің күнәлары мен адасуларына тәубе етіп, кешірімге ие болу үшін бұрынғыша құдайдың мейіріміне бөлене алатын еді. Жер бетіндегі өмір уақытша ғана сынақ еді. Құдайдың белгілеген уақытында бұл әлем аяқталуы тиіс болатын. Жер бетіндегі қала жалынға оранады, адамдар мейірімді және мейірімсіз болып екіге бөлінеді.

Аларих Гот Римді 410 жылы жаулап алған кезде, Августин Рим империясының алып бюрократиясының тағдыры шайқалды деп шешті. Өзінің апокалипсистік ұстанымдарының әсерімен ол үздіксіз жазды. Оның қолжазбасы ең үлкен көлемге дейін жетті, бірақ Августинге құтылу жолының себебін табуға мүмкіндік берді. Ол оның нәтижесін «Құдайлар қаласы» деп атады. Өзінің көзқарасы ретінде христиандық дуализммен Августин адамзат баласы екі параллельді шынайылықта өмір сүруі қажеттігін айтады: бір жағынан, бұл әлемдегі зорлық, соғыс, аштық және кедейлік, екінші жағынан, құдайлар патшалығы. Августин қоғамдық өмір діни дәрежеге арналған деп айтты. Бірақ, адамзатта Адамның алғашқы күнәларын иемденгені үшін, адамзат қауымы өзінің алғашқы пайда болуында айыпталған болатын. «Өмірдің өзі, егер оны өмір деп атауға болатын болса, толықтырылып тұратын ауыр аурулардың көптігіне кепілдік етеді», -деп жазады ол (Августин, 1954, 474 б.). Адам баласы өзінің күнәлі және сыбайласқан табиғатына байланысты үкіметті және қатал заңдарды қажет етеді. Мейірімділік актісі ретінде құдай күнәһар және жемқор адамзат қоғамына тәртіп орнату үшін заңдарды ойлап тапты. Ол сонымен қатар, монархтар мен патшаларды жасады және азаматтық тәртіпті ұстану және заңдарды сақтауды қамтамасыз ету үшін оларға құзыреттілік берді. Августиннің сөзі бойынша құдай патшалар мен князьдарға мемлекеттің қауіпсіздігін сақтау үшін зорлық-зомбылық жасау құралдарын қолдану себебін әділетті етті! Сондықтан жақсы

азамат өзінің үкіметіне бағынуы тиіс. Бұл адамзатқа өзі қамтамасыз ете алмайтын тәртіп пен бейбітшілікті қамтамасыз етеді. Егер адамзатқа шіркеу көмектеспесе, адамзат әрқашан қауіпте болады. Осы ортағасырлық әлемдік көзқарас бірнеше жүздеген жылдар бойы талас тудырмады. Жоғары орта ғасырға дейінгі барлық қоғамдық теорияларды толықтырды.

«Құдайлар қаласы» барлық ортағасырлық әлеуметтік зерттеулерді жеткізіп отырды. Оның теологиялық аксиомаларынан барлық саяси теориялар алынып, қағида бойынша, адамзаттың жемқорлық және күнәһар табиғаты туралы Августиннің пессимистік болжамдары көрініс тапты. Шіркеу ғалымдары қатыгез тирандардың эксцестерін және күшті билеушілердің жаулап алуын айыптады, бірақ олар аталған іс-әрекет адамзаттың қатігез және күнәһар табиғатының табиғи салдары екендігін айтты. Олар мүмкін соғысты айыптаған шығар, бірақ олар оны қағида бойынша айыптаған жоқ; олар Августинмен бірге кейбір соғыстар әділетті болғандығын айтты. Мысалы, варварлық тонаушылардың шабуылына қарсы дәстүрлік тәртіпті ұстануға бағытталған қорғану соғыстары әділетті болып саналды. Сонымен қатар, құдай атынан дінсіздерге қарсы соғыстар жүргізіліп отырды.

Августин бойынша варварлықтардың шабуылына қарсы Римнің күресі әділетті соғыстың мысалы болды. Бұл сенім мен тәртіп секілді жаумен соғысқан тәртіпті қолдайтын христиандық қорғаушылардың жағдайы болатын<sup>13</sup>. Мысал Цицерон секілді адамдардың моральдық қасиеттері империяны ұлы еткендігін көрсетеді. Олар ортақ мақсатқа берік болды және олардың берілгендігі императорлық билік пен күшке байланысты болды. Соған қарамастан, адамдар құдайға қарағанда Римнің өркендеуіне байланысты шатысты деді Августин. Олар христиандық сенімнің табиғи және мәңгілік құндылықтарына қарағанда уақытша істердің беріктігіне сенді. Олар құдайлар қаласын (*civitas dei*) емес, адамдар қаласын (*civitas terrena*) өркендетті. Папа Геласий I (492-6) адамзаттың өмір сүруі арасындағы екі сфераның арасындағы екі жақтылықты талқылады. Ол, сонымен қатар, мемлекет пен шіркеу арасындағы айырмашылықты тапты, бірақ оның Августиннен айырмасы екі институт та құдайдың еркін білдіреді деді; сондықтан, екеуі де бірдей «табиғи» және бірдей әділетті. Соған қарамастан, мемлекет пен шіркеудің орындайтын міндеттері әртүрлі деді Геласиус. Император мемлекеті уақытша мәселелермен, Папа шіркеуі адамзаттың рухани қажеттіліктерімен айналысуы тиіс (Момиглиано, 1963).

Августин мен Геласий орталық Еуропаға саяси доктринаны таныстырды, ол христиандық шіркеуге және папаға пайда әкелді. Ол Еуропаның барлық монархтары мен патшалары өздерінің құзыреттілігін құдайдан ғана алады деп түсіндірді. Папа құдайдың жер бетіндегі өкілі болғандықтан, патшалар мен императорлар Римді тыңдап, бағынуы тиіс болатын. Доктрина христиандық шіркеу ұсынған, құдайдың астындағы, адамдардың әмбебап бірлестігі бар деген ұғымға әкелді. Ешқандай азаматтық не әскери болып табылмайтын уақытша дене оған деген абсолютті билікті өзіне ала алмады. Рим империясы құлдыраған кезде, Еуропаның саяси құрылымы шашыраған сәтте Августиннің көзқарастары ғана қалды. Оларды алыс батыста менталды бірлік шарасын енгізген папаның беделімен Рим арқылы бақыланып отыратын барлық епископтар мен шіркеу қызметшілері қорғады және басқарды.

Римнің құлдырауынан кейін алыс батыстағы барлық ғылыми әрекеттер христиандық дін басыларға бағынды. Олар Августиннің әлем тұрғындарының барлығы адамзат бірлестігіне (*humanitas*) тиесілі деп санайтын әлемдік қала туралы түсініктерімен өмір

сүрді. Бұл бірлестік барлық халықтар мен нәсілдерден тұрды. Ол құдайдың астында бірікті және ауылдар, қалалар мен мемлекеттердің кішігірім бірлестіктерінен асып түсті. «Адамзаттық» ұғымы жоғарғы қағиданың астында адамзат қауымын біріктірді, сондықтан грек пен еврейдің, сүндеттелген және сүндеттелмеген адамның, варвар мен скифтің, құл мен еркін адамның арасында ешқандай айырмашылық жоқ. Мұнда Христос қана бар: ол барлығы және ол барлығында бар (Колоссян, 3:11).

Орта ғасыр кезінде алыс батыстың интеллектуалдары осы үлкен адамзат бірлестігіне өздері енеді деп ойлады. Папа мен император арасында соғыс пен дау, көтеріліс, доктриналды даулар, үлкен жікшілдік болды. Бірақ бәрінен бұрын, түрліше сезіліп, түрліше көрініс тапса да, христиан әлемінің бірлігіне деген сенім болатын. Бұл сенім барлық ортағасырлық саяси ойлар мен әрекеттердің фундаменталды шарты болатын. Бұл бейбіт әлемнің соңғы орта ғасырлық көзқарасында көрініс тапты. Иоанн Париж оны христиан әлемінің билігіне деген аргументінде көрсетті (*De potestate regia et papali* или «Корольдік және папалық билік туралы» [1302 б.]). Данте Алигьери өзінің *Монархия* деген еңбегінде христианның әлемдік мемлекет құруға ұсыныс жасады («*On Monarchy*» [1313]). Дантенің идеалды монархы барлығына құдіреті жететін билеуші болуы қажет, ол барлық жанжалдарға нүкте қоятын, барлық тиранияны басып тастайтын және әмбебап бейбітшілікке қол жеткізетін болуы керек.

### *Дін мен заң*

Ортағасырлық шіркеу ғылымы білімнің әртүрлі салалары арасында ешқандай айырмашылыққа жол берген жоқ. Бірақ ол өз концептісін теологиядан ажыратты және адамзат табиғаты мен білімі туралы білім арасында айқын айырмашылық жасаған жоқ. Бірі сол ғасырдың халықаралық саясаты мәселесі, папа мен император арасындағы саяси дебат теологиялық дискурс аясында болды.

Шіркеу ортағасырлық ғылымға басшылық етті. Бірақ бұл батыс саяси дәйектемесінің эксклюзивті христиан дін ұстаушылар қатарына қабылдау жорасын жасауға арналған ыдыс болмады. Басқа маңызды дерек көз «дәстүр» немесе «қарапайым заң» болды. Дегенмен ортағасыр жанжалдар мен зорлыққа толы еді, ортағасырлық қоғам қарапайым заңды құрмет тұтты. Дегенмен, жанжалдар күшпен шешімін тапты (әсіресе, патшалар таққа таласқан сәтте), ортағасырлық еуропалықтар соғыстағы секілді соттың даулы мәселелеріне де белсенді атсалысты. Әрбір алпауыт қожалықта сот процесі жүргізілді. Құқықтар, титулдар және артықшылықтар үздіксіз ұсынылды, шегерілді және қабылданды. Жоғары орта ғасырда заңды тұрғыдан дәлелденген артықшылықтар еуропалық қоғамның универсалды негізі болды.

Византиядан айырмасы, батыс ғалымдары Римнің құқықтық мұрасымен тікелей байланысты канондық заң мен қарапайым заң сияқты екі заңды дәстүрді ұстанды. Канондық заңды шіркеу басшылары дамытты және христиан теологтарымен ақпараттандырылды, бірақ ол рим заңымен бекітілді. Қарапайым заң, керісінше, қарапайым іс-әрекет кодификациясын ұсынады. Оның дерек көзі варварлық көсемдер мен патшалардың арасында ғасырларды артқа қалдырды (Кин, 1963).

Қарапайым заңның осындай қатал ұстанымы алыс батыстағы саяси теорияны дамытудағы маңызды фактор болып табылады. Ол жергілікті қарым-қатынастарға негізінен тиесілі болды және бұл жағдаятта ол консервативті күшке және жергілікті

артықшылықтарды мәңгілік ету бағытына ие болды<sup>15</sup>. Сонымен қатар, қарапайым заңның соғысқа қатысты аспектілері бар. Соғыс орта ғасырда ешкімнің бақылауында болған жоқ; неміс тайпа мүшелері соғыстың бұрыс болғандығы туралы идеясы да болмады – заңсыздығын айтпағанда. Соған қарамастан, олар тұтқындалған солдаттар мен жаршыларға рыцарлық жолдауды енгізе отырып, әділетті басқару туралы рудиментарлы ұғымдарға ие болды. Соғыс және дипломатия туралы қарапайым заңда көрініс тапқан бұл ұғымдар мемлекетті басқару ережелерінің және халықаралық қатынастар теориясының ежелден келе жатқан дерек көзі болып саналады.

### *Дін, заң және шетелдік саясат*

Канондық заң мен қарапайым заңды халықаралық қатынастар теориясы тарихындағы ежелгі дерек көздер деп санауға болады. Христиандық мораль кодексінің ықпалымен батыс жазушылары мен ғалымдары соғыстың тудырған бүліншілігі туралы қайғырды және күнәсіз құрбандықтарды аяды. Осы қайғырудан соғысты шіркеу және корольдік заңдармен реттеу бойынша ортағасырлық маңызды тырысушылықтар пайда болды. Құдай мейірімі (*pax ecclesia*) туралы ұғым 990 жылдары шіркеу синодтарынан күнәсіз жандарға (дін қызметкерлері, қажылық жасаушылар, әйелдер, саудагерлер мен шаруалар) деген шіркеу иелігіне қарсы әскери іс-әрекеттер мен зорлық зомбылықтарды тоқтату тәсілі ретінде пайда болды. Құдайдың келісімі (*treuga dei*) туралы ұғым шіркеуден он бірінші ғасырда аптаның белгілі бір күндерінде, маусымында және шіркеу мерекелерінде соғысқа тыйым салу ретінде пайда болды және сол ғасырдың екінші жартысында көптеген епископтар пайдаланды. Бұл Клермон кеңесінде (1095ж.) папа Урбан II арқылы қайталанды және ұғымды жаңартқан және жалпыландырған естеліктер ретінде қызмет етті. Келесі айыптаулар соғыс және әскерлер туралы кең халықтық қолдауға ие болды және нағыз антиәскерлік қозғалыстарға айналды. Бірнеше еуропалық аймақ құдайдың бейбітшілігі немесе құдайдың келісімі деп ұран салды.

Бейбітшілік ұғымдары христиан моралына және адамзат бірлестігінің әмбебап көзқарасына толы болды. Барлық әмбебап көзқарастар секілді оның да кемшілігі болды. Бірнеше түсініктемелерде адамзат идеясы христиандықты қорғау міндетін де білдірді. Басқаларында пұтқа табынушы халықты өзгерту христиан міндеті екендігін білдірді, түсініктеме Христың шығу және «барлық халықты үйренушілері ету» бұйрығымен бекітілді (Матфей, 28:19). Екі талқылау да батыс экспансионизміне ие болды, ол он екінші ғасыр басында басталды және крест жорықтарында көрініс тапты.

Бұл бейбітшіліктің христиандық ұғымының екі жақты сипатына куәлік етеді, Клермон кеңесінде христиандық әлемнің жағдайын реттеу бойынша сөз сөйлеген папа Урбан II осы оқиға бойынша (1095) исламға қарсы бірінші крест жорығын ұсынды. Папа Гроб Господня жері мұсылман басқаруында екендігін айтты, ол Иерусалимді босату экспедициясына қатысушыларға оларды күнәсінің барлығынан толықтай босататындығын айтты. Алыс батыстың барлық жеріндегі адамдар оның шақыртуына жауап берді. Олар діни албырттықпен, авантюризммен, сарандықпен және басқа да мотивтер әсерімен кіші Азия арқылы ескі Византия магистралімен крест жорықшыларына қосылды. Сельджуктардың астанасы Никеяны (1096) және Сирия қаласы Антиохияны (1097) олардың жаулауы қасиетті жерге деген жолды ашты. Олар Иерусалимді 1099 жылы жаулап алды және оған жақын жерде христиандық князьдіктің негізін салды (Рунсиман, 1992). Кішігірім елді мекендер, христиан әлемінің алдыңғы бекіністері үздіксіз мұсылмандар қоғамы

тарапынан қауіп-қатерге ұшырап отырды. Бірнеше батыс экспедициялары оларға көмек көрсетуді және Палестинадағы христиандардың қатысуын қамтамасыз ету үшін жабдықталды. Олардың ешқайсысының бірінші крест жорығына қатысуға деген құлқы болмады. Жорықтардың ешқайсысы табысқа жете алмады.

### *Крест жорықтары, мемлекет және мемлекетаралық қарым-қатынастар*

Крест жорықтары қаруланған экспедициялар болатын. Олар әскери командирлер талқылаған және шешкен логистика мен стратегия мәселелерін қарастырды. Крест жорықтары, сонымен қатар, діни жорықтар қатарына жатты. Олар діни дәйектемелерді қажет еткен қажылық ұстанушылар болатын және шіркеу арқылы қамтамасыз етілді. Ең соңында, папа әрбір крест жорығының бастамасын бекітіп отырды және ресми түрде қаржыландырды. Одан басқа, тек қана Папа осы дәйектемені қамтамасыз етті. Ол оны Августиннің соғыс теориясынан тапты. Урбан II мұсылмандар тойтарыс берген шығыстағы православтық христиандарға көмек ретінде крест жорықтарын дұрыс деп есептеді. Кейіннен папалар крест жорығын қасиетті жерде орналасқан батыс христиандарына қорғаныс ретінде крест жорығын сипаттады. Он екінші ғасыр бойында қасиетті жердегі мәселе мұсылмандар жаулап алған қасиетті орын (Гроб господня храмы және Иерусалим) христиандарға керек болды дегенге сілтеме жасады. Ең соңында, папа крест жорығының соңғы мақсаты христиандықты қорғау дегенді білдіреді, ал тәжірибеде ол қасиетті жерді босатуға тырысу дегенді білдіреді. Крест жорығын ақтайтын негізгі мақсат осы еді.

Крест жорығы екі түрлі саяси әлемнің қақтығысын тудырды, батыста христиандықты және шығыста исламды және олар екеуіне де кеңінен ықпал етті. Шығыста крест жорығы мұсылман әлемін біріктіруге және әскерилендіруге көмектесті. Олар мұсылмандарды өздерінің әскерін үйлестіруге және ресурстарын қаруланған күшке салуға ықпал етті. Он екінші ғасырдың соңына таман олар ірі әскерлерін әкеліп, Иерусалимді қайтадан жаулап алды (1182), сонымен қатар мұсылмандарды күшті және бұрынғыдан да жау етті. Кейін мұсылман әлемі Саладин секілді белсенді тапқан кезде, Палестина мен Сириядағы крест жорығына қатысушылардың мемлекеттері талқандалды және Византияға қауіп төнді.

Батыста крест жорықтары күшті және сенімді мемлекеттердің дамуына көмектесті. Біріншіден, олар үлкен болатын. Бұрынғы кезде әскери әрекеттер дилетантты және кіші көлемде болған, бірақ крест жорығы үлкен авантюра болды. Олар ұйымдасу қабілеті бойынша революция жасады. Олар он екінші ғасыр табалдырығында алыс батыстың сыртқы әлемге кеңінен шабуыл жасау үшін жеткілікті бай, күшті және сенімді болғандығын көрсетеді (Ганшоф, 1995, 82 б.).

Екіншіден, крест жорықтары континентаралық операциялар болатын. Ежелгі ортағасырлық соғыс кішігірім, жергілікті ғана болатын. Бірақ крест жорықтарын континентаралық стратегияларға сәйкес әрекет еткен Рим империясының әскерінен бастап бірінші рет құрды. Олар папалық негізгі болып табылатын бүкіләлемдік стратегияны, батыс адамдарының стратегиялық көзқарасының кеңеюін білдіреді. Папа ең соңында кәсіпорынның қазынашысы болды және ол сол кезеңде қажет деп саналған соғысқа қордан қаражат бөлді. Оныншы және он бірінші ғасырлардағы ситуациямен салыстырғанда, Еуропадағы әскери әрекеттер жергілікті болатын, он екінші ғасыр континентаралық операциялардың тоқтауының куәсі болды.

Үшіншіден, крест жорықтары тұрақты экспедициялар болатын. Ежелгі ортағасырлық

соғыс қауіпті жорықпен бірге жүргізілді. Сонымен, крест жорықтары мобилизацияның дәстүрлі жүйесіне жаңа, қиын талаптар қоя бастады. Шындығында, әскерді дамытудың ежелгі феодал жүйесі шетелде жүргізілген насихаттың ұзақ уақытқа созылуына байланысты қойылған талаптарына сәйкес бола алмады. 1300 жылға қарай ежелгі жүйе ары қарай жұмыс жасамады. Қаруланған күштерді қолдау мен дамытудың жаңа тәсілдері қажет болды. Аталған тәсілдер саяси аренадағы тәуелсіз субъектілер рөліндегі құдіретті корольдер араласқан кезде ғана дамыту мүмкін болды. Монархтар ұйымдастырудың жаңа үлгісінің негізгі орталығында болды, ал дворяндар жай ғана жинаушы рөлінде еді (Стрэйер, 1955, 163 б.). Монарх солдатты жалдау үшін дворяндарды қуып шықты. Ол кімде-кім қызмет етуге даяр болса, олардың қызметіне күніне немесе аптасына ақшаның белгілі-бір бөлігі төленетіндігін айтты.

Әскери және саяси ұйымдастырудағы осы өзгерістер екі өзара байланысқан оқиғалармен белгілі болды. Біріншісі, міндетке негізделген ежелгі феодал әскерінен қызметі үшін ақысы төленетін жаңа типтегі әскерге өту болды. Екіншісі, даму монарх қолындағы экономикалық және саяси биліктің орталықтандыруының басталуы еді. Саясат пен қоғамға әсер етті, себебі ол маңызды жергілікті топтармен корольдіктің қарым-қатынасын өзгертті: ол жергілікті аристократияның позициясына он үшінші ғасырдан бастап он төртінші ғасыр бойында ықпал етті. Аталған өзгеріс соғыстағы ақсүйек салт аттының рөлін қысқартуда көрініс тапты. Ауыр артиллерия жеңіл қарсыластарын бірнеше рет жеңді, себебі он төртінші ғасырдың кезі еді – Копаис (1311), Креси (1346), Пуатье (1356), Наджера (1367) және Алюбаррота көлдеріндегі шайқастар осының мысалы болып табылады. Танненберг (1411) пен Азенкурдың (1415) уақытында ақсүйек рыцарьлардың қызметі шамалы болса да стильмен, әсемдікпен және байлықпен салтанатты түрде көрініс тапты. Олардың ақсүйек салт атты ретіндегі дәстүрлі әскери рөлі жақсы үйренген және ұйымдастырылған жаяу әскермен алмастырылды. Патша бұдан былай дворяндықтың әскери қызметіне тәуелді болмады. Олардың әскери мәнінің төмендеуі дворяндықтың әлеуметтік және саяси құлдырауында көрініс тапты.

Сол уақытта басқа топтар дамыды. Атты әскердің әскери рөлі төмендеген сайын, жаяу әскердің саны артты. Олар өздерінің ақысын төлеуді талап еткен сайын, мұндай даму корольді қаражатқа деген қажеттілігін тудырды. Осы шығындарды жабу үшін, ол қоғамдағы қаражаты бар деген топтармен жақсы қарым-қатынас орната бастады. Ол коммерциялық класстармен, саудагерлермен және банкирлермен қарым-қатынасын жақсартты. Осы бай топтардың салығын жеңілдету үшін, король оларды корольдікте шешім қабылдайтын жаңа институттарға қатысушы ретінде қабылдады. Он үшінші ғасыр бойында жаңа және бай топтар ұлттық шығындардың мәселесі бойынша корольдік дискуссияға қатысты. Он төртінші ғасырда, тәжірибе оны ресмилендіру үшін жеткілікті түрде дамыды. Ресмилендіру батыс мемлекеттің сипатын өзгертті. Ол Англияда, Испанияда, Францияда және алыс батыстың басқа да жаңа аймақтық мемлекеттеріндегі парламент саясатының дамуына әкеліп соқты. Ол аймақтық мемлекеттердің өркендеуі мен консолидациясына ықпал етті<sup>16</sup>. Бір мезгілде көршілес мемлекеттерде болған осы эволюция батыс Еуропаның солтүстік атлант жағалауында мемлекетаралық жүйені құруға әкелер еді.

## **Ортағасырлық білім эволюциясы**

Орта ғасыр кезінде сенім ғылыми мақсаттың негізгі дерек көзі және қолдаушысы

болды. «Өзіміз білетін нәрсеге сенейік», - деді Августин, ол сенімді берік етуде танымды қолданды. Дегенмен орта ғасырда христиандық ойдың негізгі сүйеніші ретінде таным сенімді ығыстыра бастады. Танымның жаңаруы әртүрлі мәдени, экономикалық және саяси факторлармен қамтамасыз етілді. Оның алғы шарттары тарихтағы тырысу нәтижесі ретінде уақыт пен қорғаудың сызықтық ұғымы ретінде иудей-христиандық ойлардың спецификалық ерекшеліктерінде көрініс табуы мүмкін еді (Нибур, 1949, 15 б.). Ол соңғы орта ғасырдағы білімді ғалымдардың тобына жол тапқан қалалардың және «жоғары қолөнердің» дамуымен қамтамасыз етілді – ол даму шіркеуге де, мемлекетке де қатысы жоқ кәсіпкерлердің, қолөнерші – өнертапқыштардың және квази-интеллектуалдардың топтарына ықпал еткен даму болатын. Аталған даму тәуелсіз интеллектуалдардың тобының өркендеуіне әкеліп соқты, олар корольдіктің патронаждығын үнемі қажет етті және сондықтан, олар жаңалықтардың мүмкіндіктерін қолдануға ие болған жаңалыққа құштар космополит болды (Нидхэм, 1969, 193 б.).

### *Өткеннің қайта ашылуы*

Таным модернизациясы мен саяси теорияның дамуы экономика, саясат және логика бойынша христиандыққа дейінгі мәтіндердің ашылуына және таралуына ықпал етті. Қолжазбалар алыс батыста пайда болды. Біршамасы Афины немесе Рим секілді ежелгі, ұлы батыс қалаларынан табылды. Мысалы, дайджест Corpus juris civilis – император Юстиниан I (527-65) құрастырған заңдар жинағы 1071 жылы Равеннадан табылды және құқықтық, саяси ойлар революциясын тудырды. Дегенмен орта ғасыр алыс батысқа жеті не сегіз ғасыр бойына төмен түссе де, классикалық, христиандық емес ғылым толықтай жойылған жоқ.

Олардың көпшілігі батыста діни мекеме ретінде сақталды, олар бесінші және алтыншы ғасырда пайда болды және шіркеудің ежелгі инфрақұрылымына: монастырьларға байланысты болды. Алыс батыстың ұстамды және сезімтал адамдары олардың айналасындағы варвар әлеміне тойтарыс берді және монастырь қабырғасында орналасқан тыныш діни қауымдарға қосылды. Осы діни қауымдар толыққанды болды, қағида бойынша, өздерін діни қауіп-қатерде ұстаған дөрекі көршілерін өзгеріссіз қалдырды. Жетінші ғасырда солтүстікке қарай жылжыған монахтық қауым ежелгі сот тапсырмаларын таратты. Ол зорлық-зомбылық әлеміндегі грек-рим ғылымының білімін көшірген және сақтаған тыныштық аралы еді.

Ғылымның басым көбі батыс аймағынан тыс жерлерден табылды. Олардың біршамасы Византия университеттері мен кітапханаларынан табылды, онда орта ғасыр кезінде ежелгі мәтіндер жинағының көпшілігі құрастырылған және сақталған болатын. Бірақ ірі ашылу араб әлемінде болды. XI ғасырда христиан солдаттары Аль-Андалустегі араб қорғанысын жаулап алған кезде, олар Иберия аймағын қайта жаулағаннан да артық жұмыс жасады; олар араб өркениетінің тағамдарын, үйлерін, мешіттерін, қоғамдық моншаларын, кітап дүкендері мен кітапханаларын тартып алды. Мұндай ашылулар Еуропада интеллектуалды революцияны туындатты. Солтүстік ғалымдар провансаль жағалауындағы Пиренеямен батыста ешқашан болмаған кітап жинақтарын оқу және ұрлау мақсатында арпалысты. Бірақ, олар күрделі мәселеге душар болды: кітаптардың басым көбі араб тілінде жазылған және оны батыс ғалымдары оқи алмады. Сонымен, олар толед еврейлері испан тіліне араб мәтіндерін аударды. Сосын христиан ғалымдары испан тіліндегі аудармасын Еуропаның басқалары үшін латын тіліне аударды. Аудару

үдерісі кезінде олар араб мәтіндері Рим құлдырауынан кейін ұзақ уақыт бойы жоғалған грек және рим қолжазбалары екендігін аңғарды. Он бірінші ғасырдың соңынан бастап, барлық мәтіндер олардың ежелгі, жаңа білімдерімен бірге испан тауындағы жартастан аққандай болды: архитектура, астрономия, биология, ботаника, химия, инженерия, фармакология, геометрия, математика, медицина, оптика, философия, физика, зоология. Жұмыс 150 жылға созылды және ол батыс өркениетін толыққанды өзгеріске ұшыратты.

Жаңа білімнің ежелгі мәселесі оның шатасуға әкелгендігіне байланысты болды. Басқа мәселесі ол діни ортодоксальды шіркеумен бақталас болды. Дегенмен екі мәселенің де шешімі табылды: Аристотель. Қайта аударылған мәтіндердің арасынан батыс ғалымдары аристотель мәтіндерін тапты, олар барлық адамзат білімін жалпыға ортақ жүйе аясында қарастырды. Мысалы, Аристотель бастапқыда Органон еңбегінде барлық білімді үш түрге бөлді (практикалық, продуктивті және теориялық), сосын ол оны мамандандырудың кең спектріне бөліп қарастырды. Аристотель барлығын өз орнына қойды. Аристотель танымал және сенімді болатын. Шіркеу ол туралы бұрыннан білетін. Шындығында, ол өз дәйектемелерін теологияға енгізген еді. Сондықтан шіркеу ғалымдары Аристотельдің қайта пайда болған еңбектерінен бас тарта алмады. Христиан схоластарының біршамасы Аристотель нәтижесінде христиандықтың рациональды қорғаушысын табуға көмектесетіндігін айтты. Олардың бірі Фома Аквинский (1225-74) болатын.

### *Сент-Томас жұмысы*

Фома Аквинский итальяндық болатын. Ол Парижде, Кельнде, Неаполда және Римде оқыды және сабақ берді. Ол Еуропаның барлығын аралаған көптеген сапарында саяси және экономикалық өзгерістерді – Францияда, Испания мен Англияда «жаңа монархияның» өркендеуін байқады; ол Каталония мен солтүстік Италиядағы қала-мемлекеттердің пайда болуының куәсі болды; ол өндірістің, сауданың және коммуникацияның өркендеуін және көпес кластарының пайда болуын байқады; ол Платон, Аристотельдің және танымның ежелгі басқа қорғаушыларының ашық философиясын оқыды. Ол әсіресе Аристотельге тәнті болды. Фома Аквинский, егер Аристотель логикасының қағидаларын түсіне алса, ол оны христиан дінінің берік логикалық негізін дамыту үшін қолдануы мүмкін екендігін айтты. Өмірінің соңына дейін ол жүйелі түрде Аристотель философиясын католиктік доктринада қолданды, себебі толыққанды рационалды жүйе құрғысы келді.

Оның еңбегінің жемісі «*Summa theologiae*» (*Теологиялық қорытынды*) болды. Онда әлем құдайдың құдіретімен жеті күнде жаратылғандығы, әрбір заттың өзінің орны болғандығы және қағидаға бағынғандығы туралы жазылады. Әрбір жартаc, өсімдік, жануар, адам және періштенің өздерінің заттар орналасуында алатын қалпы болды. Тас жер бетіне түскен кезде, жансыз заттар жер бетінде қозғалмастан жатуы тиіс деген қағидаға бағынды. Ал, адам әрекет еткен кезде, ол таным қағидасына бағынды. Құдай толыққанды танымның нақтылы түрде көрініс табуы болатын, адам рационалды болған сайын ол құдайға жақын болады.

Аквинскийдің дәйектемесі саяси теория үшін маңызды салдар болды. Біріншіден, ол Августиннің адам бастапқы жасаған күнәсі үшін бұрмаланған деген пікірін өзгертті. Аквинскийдің пікірі бойынша, адамның физикалық және ақыл-ой қабілеті бұзылған, бірақ жойылмаған. Сонымен, Аквинский адамзат танымына жаңа сенім ұялатты<sup>17</sup>.

Екіншіден, бұл Аристотельдің адамзат баласы табиғатынан саяси болып табылады деген пікірін қайта туындатты. Оның саясат дегеніміз – құдайдың берген табиғатымен



әрекетке түскен рационалды адамдардың өзара әрекеті деген дәйектемесі Августиннің пікіріне кереғар келеді, саяси билік адамның жемқор және күнәһар табиғатына деген қарапайым компенсация ғана болып табылады.

Үшіншіден, Аквинский саясатты бүкіл әлем тәртібінің қағидасымен реттелген құдай берген бөлігі деп таныды. Саясат «мәңгілік заңда таным жаратылысының қатысуымен» пайда болды. Бұл «мәңгілік заң» тауратта жартылай болса да бар еді. Аквинский беделді сөз ретінде он өсиет пен нагор уағызын анықтады. Одан басқа, мәңгілік заң адам танымымен жартылай ұғынықты болды. Аквинский адамзат танымымен танылған құдай заңының бөлігін «табиғи заң» деп атады. Табиғи заңның ашылуының христиандық адамдар үшін айрықша құзыреті болмады (Аквинский, 1947, 1011 б.). Ол адамдарға мейірімділікті жамандықтан ажыратуға және өз әрекеттерін мейірімділік пен әділеттілікке бағыттауға көмектеседі. Әрекет қана бақытқа әкелетіндіктен, табиғи заң адамға әділетті әрекет жаса дейді, адамға қоғам мен халықаралық бірлестіктегі оның айырбасы ретінде бақытты сыйға тартады. Барлық адамдарға мейірімділікті жауыздықтан ажыратуға және өз мінез құлықтарын мейірімділік пен әділеттілікке бағыттауға көмектеседі. Әрекет бақытқа әкелген сайын, табиғи заң адамға әділетті болып әрекет жасау керектігін айтады және адам мен қоғамға айырбас ретінде бақытты болуына уәде береді.

Аквинский саяси биліктің жоғарғы мақсаты тәртіп пен әлемді қолдау екендігін айтты<sup>18</sup>. Сондықтан ол соғыстың болатындығына өкініш білдіреді. Ол мүмкіндігінше соғыстан бас тарту керектігін айтады, себебі соғыс «табысты аз әкеледі, оған көп қаражат жұмсалады». Сонымен қатар, ол Августиннің адам белгілі бір жағдайларда ғана соғысты жүргізу керек деген дәйектемесін келтіреді. Соғыс әділетті іс болғанда және әділетсіздікке тосқауыл қою мақсатында жүргізілгенде ғана ақталады. Аквинскийдің атақты сөздері:

Соғыс әділетті болу үшін үш зат керек. Біріншіден, соғыс жүргізіп отырған билік егеменді болуы керек. Соғыс жеке адамның ісі емес, себебі ол өз бастығының трибуналынан өзінің құқығын қалпына келтіруге қол жеткізуі мүмкін...

Екіншіден, әділетті іс болуы керек, атап айтқанда, кім шабуыл жасаса, соған шабуыл жасалуы тиіс, себебі олардың қандай да болмасын кінәсі бар. Сондықтан Августин айтады...: «Әділетті соғыс күнәлар үшін кек қайтаратын соғыс ретінде сипаттайды, халық немесе мемлекет оның субъектілеріне келтірілген шығындардан бас тартуы немесе заңсыз жауланған нәрселерді қалпына келтіруі тиіс».

Үшіншіден, жауласқан тараптар мейірімділікті орнату немесе жауыздықтан құтылуға ұмтылатындай дұрыс ниетте болуы тиіс. Сонымен, Августин айтады: ...«Шынайы дін бейбітшілікті қамтамасыз етіп, жауыздарды жазалап, мейірімділікке жол ашатын соғысты күнә деп санамайды». Соғыс заңды билікпен және құқықпен жариялануы тиіс, себебі жаман ойлардың жетегімен заңсыз болуы да мүмкін (Аквинский, 1947, 1359–60).

## **Айрықша Батыс контексті**

Халықаралық қатынастар теориясының бастауы ортағасырлық алыс батыстың интеллектуалды және саяси дамуынан бастау алуы керек. Ол кем дегенде үш нәрсені талқылауы керек: заң, теология және қоғамдық сфера.

Біріншіден, ол ортағасырлық құқықты талқылауды енгізуі керек. Ол канондық құқықтан («құдай әлемі» және «құдайдың келісімі») атты соғысты ежелден шектеу тәсілінде көрініс тапқандай) және онымен байланысты қарапайым құқықтан тұруы тиіс.

Ол көсемдер мен корольдер арасындағы мінез-құлық кодексінің шіркеу доктринасынан (бірінші кезекте *lex mercatoria*) тұруы тиіс.

Екіншіден, ол ортағасырлық теологияны талқылаудан тұруы тиіс. Оның бір себебі, ортағасырлық әлемде теология барлық ғылыми жетістіктерді қамтыды. Ортағасырлық ғалымдар әлем табиғатын тануға тырысқан кезде, сонымен қатар, туындаған әлеуметтік білім және олардың өзара әрекеті, олардың талқылаулары сол ғасырдың теологиялық дискурс аясында жүргізілді. Тағы бір себеп, неліктен теология маңызды болып табылады: себебі, теологиялық дискуссиялар география бойынша таулы қыраттар мен үлкен өзендерге, кішігірім аймақтарға бөлінген және шашыраған континенттің ғылыми бірлігін қамтамасыз етті. Басқа сөздермен, ол осы байланысқа бастапқы қызығушылығы бар діни доктрина мазмұны емес, шіркеу концептілер, идеялар мен дәйектемелерді талқылау мен таратуға тілді біріктірген ортақ форумды қамтамасыз еткен жалпыеуропалық институт болды.

Бұл үшінші және соңғы пунктке әкеледі, атап айтқанда, ежелгі халықаралық қатынастар теориясы қоғамдық саланы ескеруі қажет. Жоғары орта ғасырдағы өзгеріске толы әлеуметтік және саяси істерді талқылаған ғалымдар үшін жаңа академиялық желі құрылды. Аздап болса да шіркеу қаражатпен қаржыландырды. Бірақ ол ежелгі биліктің ашық дәстүріне (сайланбалы) сүйенді. Ортағасырлық ғалымдар бір-бірінің түсініктемелері мен дәйектемелерін талқылады. Кейде олар маңызды мәселелерді, атап айтқанда соғыс, бейбітшілік және әлемдегі құрылым мәселелерін ашық талқылады.

### *Дюба және туындаған келіспеушіліктер*

Фома Аквинский саясат мәселесі бойынша ортағасырлық пікірталасқа үлкен үлес қосты. Оның саяси ойы шамалы болса да Аристотель мен Августинге сүйенеді. Августиннің соғыс пен әлем туралы талқылауларына сүйене отырып, Аквинский құдай берген табиғи заңның ежелгі идеясын жасады. Адамзат «табиғаты бойынша әлеуметтік және саяси жаратылыс» деген Аристотельдің ұғымын табиғи құқық туралы Августиннің идеясын біріктіре отырып, Аквинский батыстың интеллектуалды дәстүрінің бірі болған уақыт байланысын орнатты. Аристотельге сүйеніп, Аквинский христиан теологиясы мен еуропалық классикалық өткендегі саяси ойдың арасында теориялық байланыс орнатты. Мемлекет пен адамның өнегелі өмірі арасындағы классикалық байланысты құра отырып, ол байланысты алға қарай дамытты: ол XVIII ғасырға дейінгі батыстың саяси ойы арқылы пайда болған мемлекеттің табиғи құқықтық теориясын қайта ұсынды.

Халықаралық қатынастар теориясының ежелгі дамуына үлкен үлес қосқан Пьер Дюбуа (1233-1322) болатын. Ол Париж университетіндегі Аквинскийдің соңғы дәрістерін тыңдады. 1306 жылға таман ол *De recuperatione Terre Sancte* («Қасиетті жердің қалпына келуі») атты кітабын жазды. Кітап атауы Дюбуаның Палестинаны мұсылмандар қолынан тартып алу үшін жаңа крест жорығының қажеттілігін көрсету болып табылады. Сонымен қатар, ол Еуропада бейбітшілік пен тұрақтылыққа қалай қол жеткізуге болатындығы туралы талқылады. Дюбуа әлемдік мемлекетті құруға қарсы шықты. Ол өзінің замандастары универсалды христиан империясы деп санаған идеяны сынады. Оның орнына ол христиан мемлекеттерінің федерациясына қолдау көрсетті. Ол ұсыныстың алғышарты назар аударарлықтай. Орта ғасыр соңында Дюбуа Еуропадағы аймақтық мемлекеттерді өркендету қажет деп санады. Одан басқа, ол қағида бойынша, олар тәуелсіз немесе эгоистік түрде екендігін айтты және ол олардың ортақ мақсатқа

біріктіру немесе қолданудың кез келген шарасы Рим империясын соғыс пен катастрофаға апарды деп қорықты. Ол оның орнына барлық мемлекет жанжалдарын арбитраж жолымен шешетін мемлекеттер кеңесін құруды ұсынды<sup>19</sup>.

Рекуперация деп аталатын саяси теория Византия немесе ислам әлемінде емес, батыста пайда болғандығы туралы түсініктеме беретін бірнеше кезеңдерден тұрады. Біріншісі, әлемдік мемлекет туралы дәстүрлі дәйектемелермен айқын келісімге келмеуден тұрады. Дюбуа шіркеу позициясымен келіспейтіндігін ғана айтқан жоқ, сонымен қатар, ол балама дәйектеме жариялады. Бұл 1300 жылға қарай интеллектуалды климат айырмашылығын көрсетеді. Осыған байланысты ортағасырлық батыс Византия мен халифаттан айырмашылығы болды. Солтүстік Атлант жағалауы жағажайында саяси ойлардың әртүрлілігімен көптеген мемлекеттер туындады. Дюбуаның Рекуперациясы Еуропаның батыс аймақтарында ежелгі әлеуметтік құрылымдар эволюциясынан көрініс тапты. Сонымен қатар, ол осы құрылымдардың бірегей макро-феноменге қосылатындығын көрсетеді: олар жеке мемлекетаралық жүйенің ежелгі бастамасын құрды.

### *Туындаған өзгешелік*

Атап айтқанда, осы көршілес мемлекеттердің солтүстік атлант жағалауындағы бірегейліктегі эволюциясы бірегей контекстінде Дюбуа соғыс пен бейбітшілік, дипломатиялық өзара қарым-қатынас мәселелерінде іс-әрекеттің теологиялық кодекстерін қолданды. Византия және ислам өркениетінде осындай кодекстер мен нормалар империалдық контекст аясында зерттелінді. Мұнда ғалымдар шіркеу мен мешіттің құндылықтарымен және империя қызығушылықтарымен байланысты болды. Мұнда ғылым империалды мемлекеттің ажырамас бөлігі болды, негізгі мақсаты заң мен тәртіпті қолдау еді. Әлемдік істер мақсаты қағида бойынша империя тәртібін универсалды кеңейту болатын. Дегенмен, алыс батыста көпұлтты империяға балама табылды. Оның пайда болуы алыс батыс дамуының алғашқы бірегей факторы болып табылады және халықаралық қатынастар теориясы бойынша аймақтағы ежелгі пікірталасты жандандыруға көмектеседі.

Дюбуаның *Де рекуперация* деп аталатын еңбегі маңызды жұмыс болып табылады. Себебі бұл Солтүстік Атлант жағалау жанындағы көпмемлекеттік жүйелер эволюциясы туралы ғана емес, сонымен қатар, бұл жүйе саяси теорияландыруды түпкілікті негізде өзгертті. Бұның туындауы үшін ғалымдар теорияландыруға бағытталған жаңа нәрсе ойлап таппады; бұл сонымен қатар, болжамды және еркіндікті қолдана отырып теория жасауға мүмкіндік беретін әлеуметтік ортаны қамтамасыз етті. Бірнеше тәуелсіз мемлекеттердің дамуы бірнеше соттар мен шіркеу доктриналарының жергілікті түсіндірмесінің эволюциясына әкеліп соқты.

Алыс батыста көпмемлекеттік жүйенің өркендеуі кез келген қоғамдық саланың бастамасы болды, оның негізінде ғалымдар өз идеяларын еркін айтты және талқылады. Алайда, бұл ғылымның көп орталықты кеңістігінің өркендеуіне мүмкіндік тудырды, оның негізінде тәуелсіз және саяси теория жүргізу мүмкін болды. Еуропадағы көпмемлекеттік жүйенің туындауы шіркеу билігіне тәуелді емес интеллектуалдардың туындауымен байланысты. Пьер Дюбуа олардың бірі болатын. Оны шіркеу тағайындаған жоқ, оны папалыққа күмәнмен және сенімсіздікпен қараған өршіл француз монархы Филипп Ле Бель тағайындады. Басқа тәуелді емес ғалым Падуа Марсилио (ғ.1275-1343) болатын. Алғаш рет Марсилио Париж университетіне қабылданды, содан соң бірнеше

аксүйек билеушілеріне жұмысқа қабылданды. Ол сонымен қатар, маңызды саяси өзгерістер заманауи мемлекеттер мен европалық мемлекеттік жүйенің өркендеуімен пайда болғандығын түсінді. Ол заманауи мемлекеттердің мәнін атап көрсеткен сапаны анықтауға тырысты. Оның *Defensor pacis* ('Бейбітшілік қорғаны' [1324]) атты еңбегі «мемлекеттік егемендік идеясын білдіретін фразалармен және күреспен байланысты күрделендірілген», -деп айтты Артц (1967, 299 б.).

Марсилио күресті, дегенмен табысқа жетпеді. Дегенмен, оның күресі түсініктеме беруге жеткілікті: Марсилио мемлекетті құдайдан тәуелсіз деп сипаттайды. Өзінің трактатының бірінші бөлімінде ол мемлекет заңын кез-келген жоғары заңнан тәуелсіз ретінде қояды; ол үшін заңның мәні оның орындалуында болып табылады. Заңды жасау құқығы мәжбүрлі күшке сүйенеді және күш аздаған азаматтарға ғана тиесілі, деді Марсилио. Ол осы азаматтар жиналыста кездесіп, бір ғана билеуші басқаратын мемлекетке делегат жіберулері керек дейді. Бірінші бөлім соңында Марсилио абсолютті билік мемлекетке тиесілі және ешқандай да жоғарғы билік мемлекеттен жоғары тұрмайды дейді. Сосын ол оған нүкте қойды. Ол өз дәйектемелерін тауысты. Оның шектелген тұжырымдамалары ары қарай дамымады және оны ортағасырлық мәселелер мазалай бастады. Соған қарамастан қысқа ғана уақытта ол латын сөздігінің шеңберінен шығатын «егемендік» ұғымы туралы құбылыспен күресті, ол ұғымды ғалымдар кейін меңгерді<sup>20</sup>. Марсилионың тырысуы назар аударуға тұрады, себебі ол Боден секілді кейінгі теоретиктердің мемлекет теориясын қалыптастырады.

Аквинский, Дюбуа, Марсилио және басқалар заманауи мемлекет эволюциясы Европа саясатына өзгеріс қалай енгендігін түсінді. Осы өзгерістерді түсінуге деген олардың тырысулары саяси тұжырымдамаларды қысқартты және халықаралық қатынастар теориясының негізгі ұғымдарын болжады. Олардың тырысулары шіркеудің дискурсивті дәстүр айналасында болды және христиандық тақырыптар мен уағыздармен ақпараттандырылды. Олар, сонымен қатар, ғалымдардың кең қауымының эволюциясынан көрініс тапты – бастапқыда шіркеуде, сосын шіркеу билігіне тәуелсіз түрде. Бұл Алыс Батыс дамуындағы бірегей ерекшелік болатын (Нидхам, 1969). Бұл бірегейлік халықаралық қатынастарды теорияландыру Жақын және Орта Шығыстың ежелгі империяларында емес, Батыс Еуропаның өркендеген көп мемлекеттік контекстінде жүргізілгендігін түсіндіруге көмектеседі.

Көп мемлекеттік билік Италия Ренессансы кезіндегідей емес шиеленіскен саяси жағдайды тудырды.

## Ескертулер

1. Халықаралық қатынастар терминін академиялық пәнге байланысты бас әріппен жазамын. Егер «халықаралық қатынастар» деп жазылатын болса, онда ол термин дипломатиялық оқиғаларға немесе әлемдік саясатқа байланысты термин болады. Кітаптың IV тарауында қазіргі таңдағы қарапайым тәжірибеге сүйене отырып, ХҚ деп қолданамын.

2. Аталған оқиғалардың сипаттамасы Гиббонда қолданыс табады (1994а, 1048; 1994б, 121, 196).

3. «Еуропа», «Италия», «Англия», «Франция» терминдері анахронизмдер болып табылады. Ежелгі ортағасырда мәдени немесе саяси құрылымдар болған жоқ, егер болған жағдайда олар мағыналы мазмұнмен аталған терминдерді толықтырар еді. Дегенмен

баламасы одан да нашар: себебі, қолайлы белгілер эллиптикалық сипаттаулардан тұрады.

4. Кловис неміс королі болатын, ол батыс Еуропаның үлкен бөлігін жаулап алды және оны ұлан-байтақ патшалыққа біріктірді. Бірақ патшалық оның өлімінен кейін тез ыдырап кетті. Кловис Континентті біріктіруге үш маңызды үлес қосты. Біріншіден, көптеген жауласушы неміс патшалары Кловис пен оның ағасы Меровея ұрпақтары секілді сипатталған, олардың көпшілігі «Меровингтер» деген жалпы белгіні иеленеді. Екіншіден, Кловис католиктік дінді қабылдады, ол неміс корольдері арасындағы жалғыз билеуші католик болды, бірде-бір неміс билеушісі алмаған шіркеудің қолдауына ие болды. Үшіншіден, ол басқа патшалардың жеңіске жетуіне ықпал етті. Каролус Магнус, франктер королі, оның осы әрекетін шамамен 250 жылдан кейін қайталады.

5. Англияда Ұлы Альфред (871-99) викингтердің шабуылына тойтарыс беріп, барлық ағылшын-саксондардың сенімділігіне ие болды. Германияда жергілікті графтар мен герцогтар 800 жылдардың соңында шетел басқыншыларының шабуылына тойтарыс берді және жергілікті деңгейде саяси тұрақтылықты қалпына келтірді. 900 жылдардың басында олар өздеріне король етіп Генрих I (919-36) сайлады. Оның ұлы, Отто I, шіркеумен біріге отырып, ішкі көтерілісті басып тастады, мадьярларды біржолата жеңді (955) және Италия королі болуға қол жеткізді (962). Ондай байланыстар Францияда да пайда болды, саяси тұрақтылықты графтар мен герцогтар жергілікті деңгейде 900 жылдардың басында қайта қалпына келтірді. 900 жылдардың соңында Францияның ұлы лордтары Хью Каэтаны (987-96) король етіп сайлады және оның вассалдары болды. Хью ежелгі Каролингтер империясының тәжін алады, оны өз жанұясына берді және Капетинг династиясын құрды.

6. Осы мәселе бойынша қосымша зерттеулер жүргізу қажет. Бұл персонал империяның поштасына қатысты болды, бір бөлігі Скриниум Барбарорум (варварлардың канцеляриясы) деп аталады. Осы қызметке жауапты лауазымды тұлға әскери істің логотеті болды, ол империя постына жауап берді. Тоғызыншы және оныншы ғасырларда дипломатиялық қарым-қатынастардың дамуына байланысты *логотет міндеттеріне шетел елшілерін қабылдау, оларды императормен, сараймен ресми таныстыру және империяның ішкі қауіпсіздігін қамтамасыз ету жататын еді. Тәжірибеде ол ішкі қауіпсіздікке байланысты интеллигенцияны үздіксіз шақырып, сыртқы қарым-қатынасты көршілес қоғамдармен орнату, императормен үнемі кеңесіп отыру, шақырылған елшілерге сауық-сайран ұйымдастыру арқылы жүзеге асты, шетелдік келушілерге ірі көлемдегі сыйлықтар берілді, бірақ арнайы орындарға орналастырумен шектелді және үздіксіз бақылауда болды. Логотеттің міндетіне дипломатиялық ақпаратты: тек қана кәсіби елшілерден емес, сонымен қатар, саудагерлерден, миссионерлерден, әскери қызметкерлерден және шетелдік тұтқындалған тұтқындалушылардан жинақтау да жатады. Одан басқа, ақпарат жолдан тайғандардан да жинақталды, мысалы, 900 жылға таман Византияның қызметіне енген мұсылмандардан келген евнух Самонастан да алынды. Ондай ізденулер нәтижесі арнайы мұрағатта жүйелі түрде сақталынды. Мұнда олар генералдардың, елшілердің немесе императорлардың шешімімен ғана өтініш бойынша берілетін еді.*

7. Керуендер пошталық жүйеден тұрды, ол араб ғалымдарына империяның әртүрлі бөліктері арасындағы мыңдаған мильдерде кітаптар және түсініктемелер алмасуға мүмкіндік берді. Пошта жүйесі, сонымен қатар, дипломатиялық инфрақұрылымға қызмет етті. Халиф Константинопольге, Римге және Аахенге мемлекеттік хат жазды. Ол арнайы миссиялар жіберді. Ол, сонымен қатар, Бағдатта үлкен құрметке ие болған елшілерді қабылдады. Бағдад халифтері, Константинополь императорлары секілді

шетелдік елшілерге сый құрмет жасағанды жақсы көрді. Бірақ Бағдадқа келушілер, Константинопольдегі эмиссарлар секілді, қарапайым тұрғындарға қарағанда қатаң бақыланды және ерекшеленді. Халифке кіруді хаджиб (немесе «есік күзетуші»); билік әскер, қаржы немесе пошта жүйесінің (барлау қызметтерін қосқанда) өкілдері енген иерархиялық орталық билік (диван немесе «канцелярия») басқарып отырған бас министрге тиесілі болды (уәзір немесе «көмекші»). Мұсылмандар шетелдіктерді хат жеткізуден басқа да міндеттерді атқаруға жіберуге болатындығын түсінді. Олар оны жақсы түсінді, себебі олар бақылау үшін және ақпарат жинақтау үшін шетелге агенттер жіберіп отырды, ол араб географтарының (Canard 1966, 734 б.) жазбаларында нақты көрініс тапты және «Араб түндері» ертегілерінде атап көрсетілді. Харун аль-Рашидтің (786-809) билігі саяси биліктің, экономикалық өркендеудің және мәдени дамудың өрлеуін білдірді.

8. 830 жылы халиф аль-Мамун Бағдадта Байт аль-Хикманың («Данышпандық үйі») негізін құрды. Онда ғылыми құрал-жабдықтары бар астрономиялық обсерваториялар, аударма бюросы және кең кітапханасы болды, он бірінші ғасырға таман кітапхана сөрелерінде миллион томнан астам кітаптар болды. Классикалық жұмыстардың аудармалары оқуға ықпал етті. Билеушілер мен князьдердің жомарттығының арқасында ірі жеке және қоғамдық кітапханалар мен мектептер салынды. Халиф аль-Хаким Каирдегі Дар-эль-Хикманы («данышпандық залы») салды. Кордовадағы аль-Хакимнің оныншы ғасырдағы кітапханасында төрт жүз мыңнан астам кітап бар болды. 1065 жылы Бағдадта үлкен университеттің іргесі қаланды. Осыдан соң университеттер Дамаскіде, Иерусалимде және Каирде салынды. Кордова, Араб Андалусиясының астанасы, оқудың негізгі орталығы болды. 970 жылға қарай салынған оның қоғамдық кітапханасы жарты миллионға жуық кітаптан тұрды; және ол қаладағы жетпіс кітапхананың бірі еді. Хросвита, оныншы ғасырдағы неміс бақылаушысы, Кордованың саябақтарын, сарайларын және төселген жолдарын сипаттады және оны «әлемнің қазынасы» деп атады.

9. «Князьдердің айнасы» жанры жаңа билеушілерге кеңес ретінде жазылған мәтіндерден тұрады. Жанр парсы тілінен араб тіліне сегізінші ғасырда енгізілген болатын, он бірінші ғасырда халифат анықтамасын тапқанға дейін оның атақты мәтіндерін шығарған жоқ болатын. Халифаттағы «Князьдердің айнасы» жанры исламның танымал мысалы ретінде көрініс тапқан Низам аль-Мулк (1018-92) жазған «Сейасат-наме» («Мемлекет кітабы»). Басқа атақты мысалдар, Онсор ол-Маали Кейкавус ханзадасы (1021-98) жазған мәтіндер және аль-Газали мистикасы болып табылады. Бұл жанр батыс Еуропада он екінші ғасырдың ортасында пайда болды (Бергес, 1938).

10. «Қырғи қабақ соғыс» термині немесе *guerra fria* — он үшінші ғасырда испан ғалымы Дон Хуан Мануэлдің ислам мен христиан әлемі арасындағы шиеленіскен қатар өмір сүруіне байланысты қолданылды, оны ол «теңдік және өзара қызығушылық негізінде өз қарым-қатынастарын жүргізу келісімінің» құпиясы ретінде анықтады.

11. Аль-Шайбанидің кітабы 11 тараудан тұрады, ол төрт жеке бөлікке бөлінеді. Бірінші және кіріспе бөлімінде (I тарау) кітаптың теориялық немесе діни негізі туралы айтылады. Екінші бөлімі (II-VIII тараулар) мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін заңдарды жүйелі зерттеуден тұрады. Үшінші бөлім (IX тарау) корольдік прерогатив туралы қысқаша сипаттама береді; төртінші және соңғы тарауда салық салу туралы айтылады және жұмыстың ажырамас бөлігі болып табылмайды. Шайбанидың *Siyar* еңбегінің бірінші және екінші бөлімі үлкен қызығушылыққа ие. Шайбанидың *Siyar* еңбегінің екінші бөлімі аймақтық ұйымның - ұлттар немесе мемлекеттер арасындағы

қарым-қатынасты реттейтін заңның жүйелік зерттеуінен тұрады. Шайбанидың аймақтық көзқарасы оның барлық дәйектемелерін қалыптастырады. Оның бірі түрлі аймақтарда тұратын адамдар әртүрлі құқықтық қағидаларға бағынады және мұсылман мұсылман емес аймақта өмір сүрген кезде жергілікті заң міндетті – және керісінше: егер мұсылман емес адам (харби) дар аль-Ислам аймағына кірсе, ол ислам заңына бойұсынуы тиіс (Хаддури, 1966, 174 б.). Аймақтық негізгі қағидаға сәйкес Шайбани алмасу қағидасын енгізеді, ол сауда қарым-қатынастарын, дипломатиялық эмиссарларды және тұтқындалушылардың алмасуы туралы талқылайды (Хаддури, 1966, 170 б.). Ол оның соғыс және бейбітшілік туралы талқылауларынан хабардар етеді.

12. Аталған аймақтар мемлекет ретінде қарастырылмайтындығын еске салған дұрыс, олар бөлімшелер ретінде қарастырылады. «Аймақтық мемлекет» батыста орта ғасырдың соңынан кейін дамыды, ол осы кітаптың келесі бөлімдерінде сипатталды. Мұсылман әлемінде дар аль-Ислам ислам заңын ұстанатын аймақтардан тұрады (кең мағынада, мұсылман империясы). Дар аль-Харб осы империядан тыс, басқа әлемге жататын аймақтарға қатысты.

13. Капелла атауы оқу (филология) мен шешендіктің (Меркурий) одағына байланысты. Түпнұсқа қолжазба заманауи оқырманды бей жай қалдырмайды: романтикалық тарих туралы айтылған проза мен өлеңнің керемет қосындысы. Меркурий некесіздіктен шаршап ержетті, бірақ данышпандық, болжау және жан арқылы біртіндеп дамыды. Аполло пайда болып, Филология есімді жас қыз туралы айтады. Олар көптеген қиындықтар мен даярлықтардан соң үйленді. Үйлену тойы сыйлықтарының ішінде Филологияның құлдары болатын жас әйелдер бар: риторика, грамматика, логика, арифметика, гармония, геометрия және астрономия. *De nuptiis* бірінші және екінші кітабы аллегория туындады. Қалған жеті кітап жас әйел құлдардың біреуіне қатысты. Қараңыз, мысалы, Стал (1977).

14. Августин тұрақтылық пен сенімділіктің бастіоны болып табылатын Рим империясы құлдыраған кезде, жер бетіндегі мемлекеттің ешқашан да ішкі және сыртқы шапқыншылықтардан қауіпсіз болуына ешкім кепілдік бере алмайды деген қорытындыға келді. Жер бетіндегі барлық нәрсе уақытша. Дегенмен, уақытша билеушілер құдайдың берген атақ даңқына ие болса да, олар әрқашан қорқыныштың, қызғаныштың, сараңдықтың, атаққұмарлықтың және мейірімсіздіктің құрбаны болады. Жер бетіндегі билеуші адамзат баласына берілген әлсіздіктен ешқашан құр қалған емес, әрқашан соғыс болады және осы жер бетіндегі патшалықтың соңы болады. Аталған нәрсе Римде ғана болмайды.

15. Ол феодалды тәртіпті сипаттаған мирасқор беделмен анықталатын жергілікті артықшылықтарды қорғады. Ол басқарушы элитаның пайдасы ретінде жиі көрініс табады. Дегенмен, қарапайым заң бірегей, тұрғын халықтың қатысуының прото-демократиялық элементінен тұрады (Сцукс, 1990, 27 б.). Ол өз келісімін берген халықтан алынды: және ол вассалдар мен лордтарға қолданылды. Ол Фергюсон мен Мансбах (1988, 53 б.) айтқандай «төменнен жоғары көтерілді» және өз мүшелігіндегі тайпаға немесе жергілікті топқа байланысты болды.

16. Корольдің кеңесіндегі азаматтық өкілдіктің қалыптасуы Англиядағы парламенттің, Испаниядағы кортестің, Германиядағы рейхстагтың, Франциядағы бас штаттардың пайда болуын қамтамасыз етті. Аталған даму мемлекеттегі аймақтық мемлекетті ғана нығайтқан жоқ, сонымен қатар, *Ständestaat* басқа формасының негізін құрды – монарх пен сот саяси мәселе орталығы болып табылатын ортағасырдан кейінгі режим түрі, бірақ негізгі шешімді қабылдау елдің негізгі шаруаның жер иелігінің өкілдері (Погги, 1978), содан соң абсолютті монархия қабылдады (Андерсон, 1979).

17. Августиннің қараңғы пессимизмінен бас тартуды білдіреді. Аквинскийдің қарым-қатынасы, сонымен қатар, қол-аяғын керіп шегеленген Иса пайғамбардың суреті салынған крест туралы пікірі адамның бастапқы статусын қалпына келтірумен байланысты болды, адам күйінің оптимистік талдауын көрсетті. Адам саналы болғандықтан, ол құдай заңына саналы түрде бой ұсыну қабілетіне ие болды. Ол өзінің еркі мен берілгендігінің арқасында өзінің санамен байланысты қабілеттіліктерін жетілдіріп, құдайға жақындайды.

18. Фома Аквинский бейбітшілік мемлекеттің бірінші мақсаты және құдайдың заңдары адамның қызығушылығына бағынуы тиіс дейді. Одан басқа, ол адам қоғамындағы экономикалық іс-әрекеттің маңыздылығын мойындайды. Оның тамаққа, үйге, киімге деген элементарлы материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру адам рухани іспен айналыспас бұрын қанағаттандырылуы керек деген болжамы өндірістің маңызды рөлін оның мойындағанын көрсетеді. Ол, сонымен қатар, айырбас саласын да мойындайды, бірақ ол меркантилдік істерге байланысты скептицизм танытады. Ол оларды құмарлықтың шегі жоқ «табиғи байлықпен» және пайда табумен байланыстырды. Аквинский айырбастың барлығы әділеттілік туралы қамқорлыққа негізделуі және айқындалуы тиіс, тауардың әділетті бағасы олардың әлеуметтік беделі бойынша пропорционал болып табылатын өндірушіге төленетін ақысына өндірістің шығындарын қосу жолымен есептелуі қажет (Аквинский, 1947, 1513-22). Қаржылық іс-әрекет дегенмен, *Summa* дәйектемесінде көрсетілгендей, өсімқорлық жеккөрінішті нәрсе. Бірақ Аквинский өндіріс, айырбас немесе қаржы сферасын кеңейтпейді. Ол негізінен меркантилді істерге байланысты кезінде оның замандастары және Аристотель айналысқан күшті скептицизмді қайталады.

19. Пьер Дюбуа алғаш рет халықаралық кеңес немесе арбитражды сотты ұсынған адам ретінде саналады. Бірақ ол одан да көп нәрсе жасады. Ол шамамен алты жүз жылға жуық ұжымдық қауіпсіздік туралы Вудро Вильсонның доктринасын ескере отырып, сонымен қатар, соғысты бастаған және шабуыл жасаған мемлекетке қарсы келісілген іс-әрекетке қарсы аттанған кез келген мемлекеттермен қауымдастықты бұзуға кеңес мүшелерін шақырды. *De recuperatione Terre Sancte* (1611 жылға дейін баспада жарияланбаған) ықпалын бағалау өте қиын. Бірақ ол корольдер арасындағы жанжалды шеше алатын 1460 жылы халықаралық арбитражды органның схемасын ұсынған Йиржи Подебрад пен Мариниге белгілі болды (тер Меулен, 1917). Дюбуа Эразмус пен Суареске жақсы танымал болды.

20. «Мемлекет» ұғымы соңғы ортағасырлық сөздіктің диапазоны аясында болмағандығын атап айтуға болады. Ежелгі кезде тәуелсіз аймақтық қауымдастықтарды атап көрсету үшін полис немесе империя секілді терминдерді қолданған. Дюбуа мен Марсилио орта ғасырдың соңына қарай Еуропада саяси ассоциацияның жаңа түрі туындаған кезде «мемлекет» идеясы пайда болғандығын көрсетеді. Бұл термин баяу және көптеген жергілікті нұсқаларда пайда болды (*status, stato, el estado, l'Etat, der Staat* ...). Бастапқыда ол айқын емес болды. Нақты болмау нәтижесі жаңа тәжірибе мен факторлардың қиындығын туындатқандығын көрсетті. Он бесінші ғасырға таман аталған термин биліктің белгілі-бір формасына сілтеме ретінде нақты саяси қолданысқа ие бола бастады. Тәуелсіздікті (1581) голландиялықтардың жариялауынан кейін ол монархиялықпен «халықтық» немесе «республикалық» қауымдастықты қарама-қарсы қойған республикалық тонмен жиі инвестицияланған құқыққа ие болды (Дайсон, 1980, 25 б.; Винсент, 1987, 16 б.).



## 2

### Ренессанс саясаты: қазіргі ғасырдың шығу тегі

Халықаралық қатынастар теориясының негізі орта ғасырда қаланды және олардың өсіп-өнуі үшін ғасырлар қажет болды. Олардың өркендеуі заманауи мемлекет эволюциясымен байланысты дамыды. Он бесінші ғасырға таман эволюция кеңінен дамымады. Ренессанс авторлары заманауи халықаралық теорияға маңызды үлес қосқандары үшін жиі аталынды. Ежелгі және ортағасырлық ғасырда атап көрсетілгендей, қағида бойынша мемлекетаралық қарым-қатынастарға қарағанда мемлекеттік істермен жиі айналысты.

Мысал ретінде ренессанс ғасырының танымал саяси теоретиктерінің бірі Макиавеллиді айтуға болады. Ол саясатта *virtue* және *fortune* терминдерін талқылағанда ол бекітілген ортағасырлық терминдерге негіздеді. Ол мемлекеттік істерді талқылаған кезде, қала-мемлекет туралы айтты. Макиавеллидің саяси талдау пионері болғандығы даусыз. Оған қарамастан, оның халықаралық қатынастарға қосқан үлесі мол. Оның кіші замандасы Франческо Гиччиардини халықаралық қатынастардың егжей-тегжейлі дәйектемесін ұсынды және мұнда маңызды теоретик ретінде қарастырылады.

Бұл тарау ерте кездегі ренессанстың саяси талқылауларымен атап көрсетілген бірнеше ортағасырлық тақырыптарды талқылаудан басталады. Ол итальяндық қала-мемлекеттерді ұсынады, әсіресе Леонардо Бруни және Лоренцо Валла секілді гуманистік ойшылдары бар, оның керемет көрінісі және әлеуметтік стиліне назар аудара отырып, Флоренцияға көбірек көңіл бөледі. Тарауда біз осы кереметті қиратқан және Никколо Макиавелли, Франческо Гиччиардини және басқа ғалымдарды мүлде жаңа тәсілдермен соғыс, бейбітшілік және саясат табиғатын талдауға итермелеген итальяндық соғыстарды қысқаша талқылаймыз.

### Үлкен трансформация

Оныншы және он бірінші ғасырлардағы тұрғыны аз, орманы көп алыс батыс туралы «әлем тарихында бірде-бір өркениет ортағасыр секілді ауылдық болған емес», - деп жазады Жорж Дюби (1968, xi). Қасиетті Рим империясы мен папа секілді күшті орталықтандырылған институттардың болуына қарамастан, ортағасырлық Еуропа бөлшектелінді. Ол шабуылдар мен дербес қағиданың өзгеруімен пайда болды. Осы шарттарға байланысты өмір мен меншік сенімсіз болды. Әлеуметтік және

экономикалық қарым-қатынастар өндіріс пен қорғаудың жоғары жергілікті желілерінде ұйымдастырылды.

Бұл шарттар 1000 жылдан кейін әсіресе, солтүстік Италияда өзгеріске ұшырады. Мұнда, массивті қабырғалар немесе қоршаған су аясында, саясаттың ауыр әбігершілігі он бірінші ғасырда бірінші рет пайда болды. Ол қала тұрғындарының арасында пайда болды, ол дәстүрлі биліктің жергілікті епископтар мен корольдерден, сонымен қатар, шетел лордтары мен императорлардан бастап олардың өзін-өзі басқаруы қанағаттандырғанға дейінгі билігін қамтыды. Үдеріс баяу және үздіксіз жүрді. Он төртінші ғасырдың соңына таман ол қала-мемлекеттердің кластерін және қала-мемлекеттердің нағыз жүйесін құрды. Ол болмаса Макиавелли өзінің «Ханзада» атты еңбегін жаза алмас еді. Ол болмаса Гиччиардини ешқашан саяси лауазымға ие болғандығын ешқашан аңғармас еді. Ол болмаса, халықаралық қатынастар теориясы басқаша болар еді.

### *Ортағасырлық көзқарас*

Ренессанс теориясы христиан теологиясы негізінде пайда болды. Ортағасырлық білім беру мен дискуссия шіркеу институттары ішінде өткізілді. Олар білімнің түрлі салаларының арасындағы айырмашылықты қабылдамады. Олар адамзат, табиғат пен білім туралы білім арасындағы айырмашылықты да қарастырмады. Ең соңында, олар құдай, табиғат, болжау және мойынсұну секілді төрт тақырып негізгі болып табылатын өнегеліліктің драматикалық ойынына барлық жаратылыстың қатысу керектігін мойындатты.

*Құдай* негізгі тақырып болды. Ол құдіретті және барлығын білетін интеллигенция ретінде қабылданды; әрбір детальға дейін егжей-тегжейлі күрделі, космостық драманы жоспарлаған шебер-драматург. Әлем басталғанға, құдайда уақыттың соңғы буыны жазылғанға дейін дерек ретінде идея шын мәнінде қабылданды. Оның драмасы өзгеріссіз болды (Беккер, 1932, 7 б.). Адам құдай драмасын қабылдауы керек, себебі ол оны өзгерте алмайды. Оның тағдыры ол белгілеген рөлді ойнаудан тұрады. Діни мәтінге, шіркеу және мемлекет билігіне байланысты өз рөлін ойнау, құдайдың еркінен өзінің әділетті құзыретін бөліп алу адамдар арасында оларға қажет деңгейде бағынуға бекітілді.

Табиғат ортағасырлық мақсаттың екінші негізгі тақырыбы болатын. Табиғат керемет, мейірімді және мәңгілік болып саналды, себебі оны құдай жаратқан. Адамзат жаратқан барлық заттар керісінше құдайдың керемет ісін уақытша бұзу болатын. Сондықтан ортағасырлық пікірде «табиғи» және «жақсы» ұғымдарының арасында айырмашылық болған жоқ. Саяси теорияның «Адам неге мемлекетке бағынуы тиіс?» және «Жақсы мемлекет дегеніміз не?» деген екі негізгі мәселесінің ешқандай мағынасы болмады. Мемлекет құдайдың ұлы жоспарының бөлшегі болды; адам игілігі үшін құдай жаратты; ол табиғи болатын және анықтамасы бойынша жақсы болатын.

*Бұйрық* пен *бағыну* ортағасырлық, христиан драмасының екі қорытынды тақырыптары болатын. Екеуі де бір-бірімен тығыз байланысты. Адам өзінің ақыл парасатын қолдана отырып, құдайдың әлемге енгізген заңдарын айқындайды. Ол заңдар табиғи және жақсы болатын, адам кемеліне келмегендіктен, оларға еліктеу үшін ақылды болуы керек. Егер адам құдайдың заңдарымен өмір сүре алса, ол мейірімді және табиғи өмір сүрер еді және ол соңғы сот күні құдайдың кешірімін ала алатын еді. Ол өз жанын құтқарып, мәңгілік шаттықта ақыреттік өмір сүреді. Ортағасырлық пікір бойынша, адамның ақылы діни мақсатқа бағынды. Интеллект функциясы алынған білімнің шындығын демонстрациялаудан, сенімде көрсетілген әлемнің рационалды моделімен әртүрлі және прагматикалық тәжірибенің келісімінен тұрады.

Жоғары орта ғасырда ғылым функциясы құдайдың екі негізгі жаратылысын зерттеуден тұрды: әлем және Тәурат. Құдай екі жаратылыс кілтін қалдырды, осы кілттерді табу және олардан құдайдың ниетін оқу үшін адамды ақылмен және таныммен қамтамасыз етті. Ғалымдардың негізгі міндеті кілттерді салыстыру болатын. Табиғаттағы кілттердің табылуы, Тауратта табылғандай құдайдың ниетін мүмкіндігінше анықтайды, содан соң барлық адамзат іс-әрекетіне ережелер мен болжамдарды жасайды. Осы болжамдарға сүйене отырып, адам құтқарылуға үміт арта алатын еді.

### *Заманауи ұғымдардың пайда болуы*

Феодалды тәртіп эволюциясы Еуропаның негізгі аудандарындағы әлеуметтік тұрақтылықтың жақсаруына әкеліп соқты. Он бірінші ғасырда монархтар мен соттардың саяси билігі мен орталық бұйрығын орталықтандырудың жылдамдатылған үрдісін сипаттады. Бұл даму Еуропаның атлант жағалауындағы монархиялық мемлекеттердің рудименталды жүйесінің жылдам дамығандығын көрсетеді – 990 жылға дейін ол болмады; 1100 жылға қарай аймақтық мемлекеттерден тұратын күрделі макро-саяси құрылым нығайтылды (Тилли, 1994).

Аймақтық мемлекеттердің өркендеуі Еуропадағы әлеуметтік үдерістерді өзгертті. Ұзақ мерзімді, кең көлемді көзқарас тұрғысынан қарастырғанда, бұл даму Еуропаның негізгі облыстарындағы әлеуметтік тұрақтылықты жақсартты. Саяхаттау қауіпсіз бола бастады. Адамдар өз ауылдарынан немесе жергілікті қала-қамалдардан жаңа жерді өңдеуге немесе өз өнімдерін айырбастауға аттанды. Жылқылар тиімді қолданылды және ауыр жұмысқа салынды. Темір соқалар ауыл шаруашылықтың жаңа тәсілдерін мүмкін етті, жоғары өнім беретін ауыспалы егісте қолданылды. Су және жел диірмендері жиі салына бастады және жүгеріні майдалау, майды тығыздау, кесілген материалдарды аралау және он төртінші ғасырға қарай қағаз жасау үшін қолданылды. Мұндай инновациялар әлеуметтік ұйымдастырудың жаңа, тиімді жүйесінің эволюциясына мүмкіндік туғызды (Уайт, 1972).

Өмір біртіндеп дұрыстала бастады. Еуропаның барлық жеріне таралған коммерциялық желілерге жеке кәсіпкерлердің іс-әрекеті үшін кең мүмкіндіктер ашқан крест жорығы ықпал етті, атап айтқанда, крест жорығына қатысушылардың және шығыс Жерорта теңізі мен Азияның өркендеген сауда жолдарында орналасу тиімді болған солтүстік Италияның көпестеріне ықпал етті (Пиренн, 1937). Транзитті сауда солтүстік Италиядағы қала-мемлекеттерге кеңінен ықпал етті. Көптеген итальяндық билеушілер сауданың кедергісіз қозғалысын қамтамасыз ету үшін мемлекетаралық келісімнің қажет екендігін аңғарды. Біртіндеп, қала-мемлекеттер арасындағы келісімдер дипломатиялық өзара әрекетке негіз болды және феодал заңдарының дәстүрлі жүйесін ығыстырды. Саудагерлер Еуропаның барлық картасы бойынша таралатын жәрмеңкелер мен базарларда тұрақты кездесіп тұрды: Сен-Дени, Фоджа, Шампань, Лион және басқалар. Бір сөзбен айтқанда, сауда он бірінші және он екінші ғасырларда жиырма есеге ұлғайды (Сатерн, 1953, 44 б.).

Аса маңызды оқиға итальян түбегінің солтүстік аудандарында болды. 1400 жылға қарай Италия әлеуметтік құрылымдардың калейдоскопы болды. Оңтүстікте жоғарғы орта ғасырда династияда бірнеше өзгерістер болды, мұсылман, викинг, анджеин және арагондық әскер басшылары бірінен соң бірі Неаполь мен Сицилияда билеушілер ретінде табысқа жетті. Орталықта папа мемлекеттері Апеннинадан Римге дейін, Римнен Равеннаға дейін созылып жатты. Солтүстікте Миланның, Венецияның, Генуенің және

Флоренцияның бай көпес қалалары болды. Мұнда күшті қалалық билеушілер олардың дербес аймақтарын ғана бақылаған жоқ, сонымен қатар, ауылдық территорияның жүздеген квадрат милін де бақылады. Қала-мемлекеттер өздерінің төңірегінде кең аймақтық қожалықты дамытты.

Он бесінші ғасырдың соңында бес ірі қала-мемлекет түбектегі саясатқа басшылық жасады: Венеция мен Флоренция республикалары, папа мемлекеттері, Милан мен Неаполь князьдықтары. Аталған мемлекеттердің біразы Милан секілді принц немесе деспот арқылы бақыланды. Басқалары Флоренция секілді республикаларды басқарды: он жетінші ғасырға дейінгі өз тұрғындарына өз қызығушылықтарымен өмір сүруге мүмкіндік берген батыс әлеміндегі жалғыз республиканың және қаланың папалар мен монархтар мазасын алмады.

Институттардың сипатына байланысты бес негізгі қала-мемлекеттердің әрқайсысы бір-бірінен тарихта ерекшеленді. Олар бір-бірімен өзара тұрақты іс-әрекет алмасты және олардың өзара іс-әрекеті мемлекеттердің күрделі жүйесін құрды (Франке, 1968; Барон, 1952). Әдетте жанұяның немесе мемлекеттер жүйесінің бірінші заманауи мысалы ретінде папа мен қасиетті Рим империясының ортағасырлық екі басшылық жасаушы институттарының құлдырауымен тығыз байланысты. Екі институт та әмбебап бірлестіктің ортағасырлық тұжырымдамасын жүзеге асырды. Осы тұжырымдаманың жүзеге асырылмауы және оны саяси ұйымдардың альтернативті көзқарастарымен алмастыру италяндық қала-мемлекеттердің билік саясатына жол ашты және мемлекеттің пайда болу ұғымы негізгі қағидаға ие болды. Бұл эволюция дипломатиялық жүйенің пайда болуымен қатар жүрді – жылдам транспорт пен дипломатиялық заттарды қауіпсіз сақтаудың байыппен жасалған құрылымына қосымша ретінде аккредиттелген дипломаттардың, шетелдік саяси аналитиктері мен кеңесшілерінің тұрақты елшіліктерінің желісі (Никольсон, 1954, 27–31б.; Эльтон, 1981).



2.1-сурет. Он бесінші ғасыр соңындағы Италия

Бұл оқиғалардың маңызы бар. Олар билеу тәртібі діни әлемнің табиғи үйлесімділігінің көрінісі деген пікірдегі ортағасырдың соңғы кезеңдерін атап көрсетеді. Билік қағидалары құдай тәртібімен анықталған теологиядан шыға алмады. Бәрінен бұрын, олар биліктің көзқарасын және автономды рационалдықты жүзеге асыратын мемлекеттің өзара іс-әрекетін атап көрсетеді. Билік қағидалары имманентті болып қарастырылады, себебі олар мемлекеттің өзінің табиғатынан пайда болған. Қалай басқару керектігін білу үшін мемлекеттің ішкі жұмыстарын білу қажет. Сонымен, мемлекетті басқару тұжырымдамасын жасау заманауи саяси теорияның басталу нүктесін білдіреді.

## **Ренессанс дәуіріндегі Флоренциядағы сауда мен гуманизм**

Солтүстік Италияның қала-мемлекеттерінің көпшілігі сауда мен қаржыдан байыды. Орта ғасырда Италияның көпестері мен банкирлері Шампани мен Лион жәрмеңкелерінде және Париждегі, Брюгтегі және Лондондағы тұрақты базарларда негізгі рөлді атқарды. 1300 жылға таман итальяндық банк желісі Еуропаның барлық негізгі нарықтық орталықтарын қамтыды –мысалы, Флоренцияның Перуцциі батыс және солтүстік Еуропа аумақтарының он бес жеріне серіктес болды және ақыға жұмыс жасайтын жұмысшыларды ұсынды (Рувер, 1965, 80, 85 б.).

### *Сауда, байланыс және жылжымайтын мүлік мәселесі*

Сауданың бұл өркендеуі Еуропаның әлеуметтік жағдайларын өзгертті. Ол әлеуметтік қарым-қатынастардың жаңа моделін жасады, жаңа мәселелер және оларға деген жаңа қарым-қатынасты туындатты. Қаржылық және кәсіпорын элитасының өркендеуі Еуропаның негізгі аудандарындағы әлеуметтік құрылымдарды және өзгертілген әлеуметтік көзқарасты өзгертті. Бәрінен бұрын, ол бизнес жасау дерегін жаңа және түрлі тұрғыдан қарастырған адамдардың жаңа трансұлттық табының өркендеуіне мүмкіндік туғызды, «қысқаша айтқанда, тап бизнесте ғана болды және ешқашан оның мәселелеріне мектеп оқушысының жатырқауы секілді қарамады» (Шумпетер, 1954, 78 б.).

Осы жаңа тап байлықты жинақтады және бақылады. Ол өркендеген әлеуметтің қатысуына қол жеткізді, сонымен қатар, өзінің мүддесін қорғау күшіне ие болды. Екіншіден, сауданың өркендеуі білім мен коммуникацияның жаңа жүйесімен бірге пайда болды. Жаңа мамандықтардың, қожалықтардың, әлеуметтік топтардың және кластардың дамуы өндірушілердің, саудагерлердің және қаржыгерлердің горизонталды желісін құрды, олардың барлығының ағымдағы білімі нарық, баға және билік қарым-қатынастарына байланысты болды (Бродель, 1982). Олардың желілерінің эволюциясы реттелген жиналыстар немесе заңдастырылған корреспонденция үлгісіндегі секілді 1450 жылдары көрініс табуы мүмкін еді. Сауда серіктестері хаттармен қала қабырғалары және мемлекет шекаралары арқылы алмасып отырды. Он жылдай уақыт өткен соң олардың коммуникация жүйесі тұрақты және заңды болған кезде, іскерлік алмасу трафик пен әлеуметтік тәртіп байланысында қауіпсіздік пен түсініктемелерді бағалаудан тұрды; кейде олар саясат пен әдебиетке деген көзқарасын білдіре отырып, әлеуметтік мәселелер бойынша түсініктемелерден тұрды.

Қозғалмалы шрифті ойлап табу (1450 жылға таман) дамуға күшті ықпал етті – өмір

стилі, сенім, идеялар, әлеуметтік, саяси жағдайлар және әдеби өнер туралы дебаттардың болуынан көрініс тапты<sup>1</sup>. Коммуникация мен білімнің өркендеуі әлеуметтік саланың пайда болуына әкеліп соқты, оның аясында ғалымдар қалалық, білімді көпшілікке оқуға арналған мәгіндер жасады. Бұл қоғамдық сфера мемлекеттің және шіркеудің бақылауынан тыс пайда болды. Ол дәстүрлі элиталардың көзқарасын қабылдамаған авторлардан тұрды. Ол әлеуметтік және саяси идеяларды тарату үшін маңызды мағынадан тұрады. Ол мәдениеттің әлеуметтік салмағын және іскери құндылықтарды жинақтауға көмектесті.

Бизнесменнің әлеуметтік салмағы артқан сайын, ол өз танымының кеңеюі арқылы қоғамға үлес қосты. Бизнес-кеңседегі жұмыстан қалыптасқан белгілі бір ақыл-ой дағдылары, одан пайда болған құндылықтар схемасы, оған тән қоғамдық және жеке өмірге деген көзқарас барлық таптар және адам танымы мен іс-әрекетінің барлық салалары бойынша баяу қалыптасты. Өздерінің кәсіби қажеттіліктері мен мәселелерінен шыға отырып, қолөнершілер, банкирлер, саудагерлер, билеушілер мен суретшілер инструменттер мен білім қорын дамытуды бастады - механика, кредит, навигация, экономикалық басқару тізбектері және еңбекті әлеуметтік бөлу. Білімнің бастапқы практикалық қоры шіркеу басшылық еткен университеттерден тыс көпшілік ортада дамыды. Ол зайырлы немесе қауымдық мәселелерді туындатты.

Қауымдық ғалымдар батыста ежелден бар болатын (Нидхем, 1969). Он бесінші ғасыр соңында Италияда олардың саны, шіркеу ғалымдарына қарағанда, артты. Венеция мен Флоренция секілді бай қала-мемлекеттердегі жаңа қалалық элита адамзат тарихы мен философияның зайырлы аспектілерінің идеясына толы болды. Олар моральдық және азаматтық мәселелермен айналысты. Грек және Рим артедеректерінің қайта ашылуы нувориштер (капиталистік елдерде саудамен байыған адам) арасында обсессивті пропорцияда өркендеді.

Қауымдық, классикалық ғалымдар ежелгі істермен кәсіби тұрғыдан айналысты және *гуманистер* ретінде танымал болды. Олар сол ғасырдың дамыған көпшілік ортада дамыды, итальян университеттерінде және жақсы жанұяларда жоғары сұранысқа ие болды. Олар грек тілін үйренді және оны басқаларға үйретті. Олар Платонның барлық еңбектерін латын тілінен аударған Марсилио Фичино жасағандай етіп классикалық мәтіндерді оқыды және оларға түсініктеме берді. Олар классикалық мәтіндерді өңдеді және оларға түсініктемелер жазды. Олар ежелгі қолжазбаларды өз уақытында қарастыруға және түпнұсқаны көшірме мен жалған нәрселерден ажыратуға мүмкіндік беретін тарихи зерттеудің жаңа тәсілдерін ойлап тапты. Гуманистер Еуропалық қоғамда жаңа болатын: зайырлы істерде өз білімімен өмір сүру үшін қаражат тапқан қауымдық ғалымдар. Олар Марциан Капелла (Стал, 1977) секілді классикалық жазушы айтқан «либералды өнер» дегеніміз не деген ұғым мағынасын қайтадан қарастырды – ақыл мен елестегуге байланысты ұлы әдебиетті және философияны зерттеу.

Гуманистер оқытудың шіркеулік монополиясын бұзды және білім мен ғылымдағы революцияны ойлап тапты. Олар шіркеу билігіне қарсы шықты – Лоренцо Валла 1440 жылдары беделді болып табылатын шіркеу құжаттарынан қате тапқан кезде, үлкен дау шықты<sup>2</sup>. Гуманистер қажырлылықтың және Ренессанс ғылымына тәуелсіз болудың жаңа лебін ала келді. Тіпті Таурат сыни талдауға ұшырады, онда аударманың қателері бар екендігі атап көрсетілді. Олар, сонымен қатар, өздерімен бірге жаңа индивидуализм, классикалық мәдениетпен және бірегей тарихи өзін-өзі танумен айналысуды алып келді.

## *Ежелгі заманғы ізгілік, жаңа әлеуметтік стиль*

Тәуелсіздік пен индивидуализм батырлары бар, батырларға бас иген және ізгі негізгі ұғымымен Ренессанста көрініс тапты. Он бесінші ғасыр батырында дәстүрлі феодал-рыцарьлық құндылықтары мен жаңа қалалық мәдени атрибуттары секілді элементтері бар болды. Ренессанс джентельмендік тағдырын іскерлік пен көрегендікпен анықтаған ұлы жеке тұлға болды<sup>3</sup>.

Классикалық мәдениетке деген қызығушылық ежелгі мәтіндер мен қолжазбаларды іздеуден көрініс табады. Олардан өздеріне ұқсас болып табылатын ежелгі қоғамның жаңғырығын тапқандай болды. Аталған ежелгі мәтіндер өздерінің қала-мемлекеттерімен салыстырмалы тұрғыдан қалалық ортаға байланысты болды. Олар Флоренция мен Миланның зайырлы байлықтарының естігісі келген, адамды құрал ретінде қарастырған орындар ежелгі Греция мен Рим болғандығын нақты көрсетті. Фукидид пен Тацит секілді авторлар олар дербес адамдардың сипаттамасын тапты, олар тәуекелге бел буды, азарт ойындар ойнады, өздеріне кедергі келтірген, жеңілген адамдарды немесе қиындықтарды жеңді.

Алдын болжай білетін адамдар ежелгі мәдениетке деген қоғамдық сұранысқа тез жауап берді. Олар оңтүстік Еуропаның барлық аймағы бойынша артдеректер мен қолжазбалар жинады, әртүрлі тақырыптарды – ауыл шаруашылығы, астрономия, этикет, этика, геометрия, жақсы өмір сүру, тарих, философия, поэзия, саясат, пост-прандиальды әңгіме, риториканы қамтыған мәтіндер мен үзінділердің керемет мөлшерін тапты. Жетекші азаматтар ондай қорытындыларға таң қалды. Олар тойымсыз болатын. Бірнеше саудагерлер Афины мен Римға тұрақты пакетті саяхаттар ұйымдастырды, аса қымбат болып саналатын саяхаттар ежелгі құнды заттарды іздестірудегі Флоренция мен Венецияның зайырлы азаматтарын басшылық жасаған гуманист ғалымдардан тұрды. Барлық алдын болжағыш және бай туристер секілді, олар көз тартарлық заттарды сатып алды, жәдігер бұйымдарды үйлеріне әкелді, оларды достарына көрсетті және сапарлары туралы оларға айтып берді.

Жетекші жанұялар жоғары мәдениетті бабалары туралы көбірек білгісі келді. Олар тарихты жазу және көбірек білу үшін гуманист ғалымдарды жалдады. Патшалар, саудагерлер мен банкирлер көшіріп жазушы Франческо Поджионы классикалық қолжазбалармен жұмыс жасап, көшірмелерін алып келу үшін жалдады<sup>4</sup>. Флоренцияның бай адамдарының бірі Палла Строцци, агенттерге ежелгі қолжазбаны алу үшін ақы төледі және Грециядан Плутархтың өмірі, Аристотельдің саясаты және Птолемейдің космографиясы секілді жазбаларды алдырды. 1423 жылы Джованни Ауриспа Италияға Грециядан 238 қолжазбамен оралды. Олардың арасында 1485 жылы Лоренцо Валла грек тілінен аударған Фукидидтің Пелопонес соғысы туралы ақпарат болды, ол ренессанс дәуіріндегі гуманизмге тікелей ықпал етті.

Нағыз қажетті грек және рим қолжазбалары саяси теорияны тұрақты және жүйелі талқылай отырып, саяси теоретиктерді қамтамасыз етті. Классикалық дәуірдің толыққанды жұмыстары он бесінші ғасырға дейін белгілі болды және зерттелді. Евклид, Аристотель мен Платонның таңдамалы шығармалары орта ғасырдан бастап, араб аудармалары арқылы қолжетімді болды. 1420 және 1430 жылдары классикалық шедеврлердің кенеттен пайда болуы кең горизонттар ашты: «Илиада» мен «Одиссей», Эсхил, Софокл мен Еврипид трагедиялары, Аристофан комедиялары, Пиндар одалары, Феокрит эклогтары, Геродоттың, Фукидидтің және Ксенофонның тарихтары, Теофрастың

ерекше зерттеулері, Демосфеннің репликалары, Платонның диалогтары, киниктердің, стоиктердің және неоплатониктердің шығармалары, ионийлық философтардың мақсаттары, Гиппократ мен Галеннің медициналық еңбектері, Птолемей мен Страбонның географиясы – осы шедеврлер бірден жазылып, бірден Флоренцияға берілді (Кронин, 1967, 51 б.).

## **Соғыстар мен ізгілік**

Классикалық мәтіндердің көптеп пайда болуы Флоренцияда жаңа көрініс пен әлеуметтік стильдерді ғана туындатқан жоқ. Ол олардың білімін нығайтып, олардың әлемге деген көзқарасын өзгертті. Классикалық мәтіндер христиандыққа дейінгі болатын. Ренессанс дәуіріндегі білімді адам қиын адамдардың қиын мәселесімен бетпебет келген, құтқарылған киелі адамдар және жазаланған күнәһар адамдар туралы классикалық әңгімелерді оңай теңестірді. Ежелгі мәтіндерде морализм де, байлық та, шіркеу доктринасының қызықты екендігі де айтылмады. Олар жаңа білім берді. Олар жаңа идеалдар мен жаңа мәдени стандарттарды ұсынды.

Леонардо Бруни (1369-1444) идеалдарға сәйкес келуге және стандарттарға еліктеуге тырысқан гуманистердің жаңа ұрпағы. Ол Флоренцияның тарихи эволюциясын зерттеуге тырысты. Флоренциялық адамдар тарихында Бруни Флоренцияның республикалық өкіметке деген билігі мен байлығын сипаттады. Ол оның әдемілігінің, қайсарлығының, еңбекқорлығының, күшінің және ренессанс дәуіріндегі ізгілік стилінің қайнар көзі болатын. Басқа авторлар ұқсас дәйектемелерге сілтеме жасады. Олардың арасында Никколо Макиавелли болды, ол «Флоренция тарихы» еңбегінде көбінесе Брунидың тезисін қайталайды.

Никколо де Бернардо Макиавелли (1469-1527) саяси теорияға үлкен үлес қосты. Оның халықаралық қатынастар теориясына қосқан үлесі маңызды, бірақ ол жанама болып табылады және жиі асыра мадақталынады. Оның жас замандастарының бірі Франческо Гиччиардини (1483–1540) осы тұрғыдан алғанда аса маңызды істер атқарды. Макиавелли мемлекеттер ішіндегі саясатқа тоқталды, ал Гиччиардини мемлекеттер арасындағы саясатты да талқылады. Олардың мәселелерін түсініп, дәйектемелерін бағалау үшін, олар жоғары тәуекелге бел буған және итальяндық соғыстың аяусыздығы жас ерекшелігіне қарамастан нақты да айқын мәселелерді қарастырғанын түсіну қажет.

## *Итальяндық соғыстар*

Макиавелли мен Гиччиардини жас кезінде, Лоренцо Медичи Флоренцияны басқарды. Күшті және айлакер бола отырып, ол Флоренцияда тәртіпті ғана орнатқан жоқ, оның көркем дипломатиясы бес негізгі итальяндық мемлекеттерде (Флоренцияның өзінде, Венецияда, Миланда, Неапольде және папалықта) тәртіпті сақтауға мүмкіндік берді. Лоренцо 1492 жылы қайтыс болған кезде (қырық төрт жасында), оның дипломатиясы шашырап кетті. Оның ұлы Пьеро басқарғанымен, оның әкесінің қабілеті секілді қабілеті болған жоқ. Францияның Карл VIII Италияға 1492 жылы шабуыл жасаған кезде, Пьеро жауына берілді. Флоренцияның азаматтары ашуға булықты. Олар оны жалқау адамның әрекеті ретінде қарастырды. Олар оған қарсы шықты, Пьероны діни лидер Савонарольдың ықпалымен қуып шықты және Флоренцияны Христосы, жалғыз ғана билеушісі бар республика деп жариялады.



Флорентино көтерілісі Испаниядан қолдау тапты. Испан билеушілері француз экспансионизмінен ежелден қорқатын; француз үйі Валуа және испан үйі Габсбург бақталас болатын. 1494 жылы Валуа патшасы Италияны жаулап алған кезде, испандық габсбургтер жаулап алуға тез ықпал етті. Франция он бесінші ғасырда Еуропадағы ең күшті держава болатын, 1470 жылы қырық мыңға жуық солдатқа басшы болды. Бірақ Испания жылдам дамыды, ол 1469 жылы Каталония мен Арагонның бірігуінің нәтижесінде, ал сосын жаулаудың және Америкадан ағылған алтынның нәтижесінде болды. Франция Италиядағы жаулап алынған аймақтарды ұзақ ұстап тұра алмады. Испания біртіндеп дами берді. Екі ел де бір-бірімен Италияда соғысты.

Итальяндық соғыстар Италия үшін апатпен аяқталды. Олар жасырынған сауда және институттарын қиратты. Екі ірі мемлекет арасындағы итальяндық қала-мемлекеттерді аяусыз қысты. Ол итальяндық билеушілердің шетелдік билікке бағынуына алып келді (Макиавелли, 1961, 133 б.). 1498 жылы папа соғыста Франция жағына шығып. Испания мен Флоренцияға қарсы шықты, Савонароланы жаулап алды, оны күпір, діннен азған деп, отқа өртеді. Бірақ, Флорентин республикасы Пьеро Содеринидің басшылығымен аман қалды. Ол Макиавеллиді хатшысы ретінде қызметке алды, сосын Гиччиардиниді елші ретінде Испанияға жіберді.

### *Макиавелли: ізгілік пен жеке қызығушылықтарының арасында*

Макиавеллидің қайғылы репутациясы толықтай бір ғана қысқа, соңғы, эпиграмматикалық кітабы «Ханзадаға» байланысты. Ол оны 1513 жылдың соңғы алты ай бойында жазды, бірақ ол 1532 жылы (автордың қайтыс болғанынан бес жылдан кейін) жиырма жыл өткен соң жарияланды. Ол Макиавеллидің Флоренцияда Содериниде мемлекеттік қызметкер ретіндегі тәжірибесін көрсетеді, атап айтқанда «Ондық кеңестің» хатшысы ретінде оны Тосканға, Римге, сосын Испания мен Францияға дипломатиялық міндеттерін атқаруға жібергендегі тәжірибелері қамтылған.

Макиавелли Леонардо да Винчимен жұмыс істеді (Мастерс, 1996). Өзінің дипломатиялық сапары кезінде ол Сиенаның мейірімсіз билеушісі Пандульфо Петруччимен келіссөз жүргізді. Ол өз заманының бірнеше маңызды мемлекеттік қайраткерлерімен кездесті: Людовик XII Франция, арагондық Фердинанд, Габсбург императоры Максимилиан және папа Александр VI. Ол папа Александрдың ұлын, Чезаре Борджианы кездестірді, ол оған үлкен мақтаныш сезімін тудырды (Макиавелли, 1961, б. 54). Ол жүйелі түрде бақылаушы болды. Ол қорытынды есептер мен бағалауларды жазып Содерини үкіметіне хабарлау үшін оларды Флоренцияға жіберіп отырды. Қорытынды есептер ішінде: интервью, бақылаулар, мәселелер мен практикалық бағалауларды Макиавелли өзінің кішкене ғана, танымал болған «Ханзада» кітабына енгізді.

Кітап кітаптар дәстүріне тиесілі болды: «ханзадалар айнасы»<sup>5</sup>. Ол жиырма алты қысқа тараудан тұрады, пән міндеті бойынша төрт тарауға топталып бөлінеді: бірінші тарау (1-9 тараулар) князьдыққа арналған. Екінші тарау (10-14 тараулар) мемлекет пен билікке арналған. Үшінші тарау (15-23 тараулар) ханзадаға, оның билігін қамтамасыз ететін қабілетке арналған. Төртінші тарау (24-6 тараулар) 1520 жылдардағы Италияның саяси жағдайына арналған<sup>6</sup>.

Кітаптың бірінші тарауы князьдықтардың әртүрлі түрлерін санамалаумен және олар иемденген және ұстанған құралдарды түсіндірумен басталады. Сосын олар кітаптағы негізгі концептуалды терминдерді енгізеді: ежелгі, концептуалды сөздер: бақыт (форту-

на) пен ізгілік. Аудармашылар бірінші терминмен келіседі, фортуна, яғни бақыт және оны «фортуна» деп аударады. Термин Фортуна құдайынан келіп шығады, оған ежелгі заманнан Италияда табынған және оны әрқашан тағдыр реттеуші ретінде сипаттаған. Бастапқыда Фортуна өркендеу құдайы болған; сосын ол үміт құдайы болды (сонымен, жақсылық пен жамандықты таратушы гректік Тихемен теңестірілді). Макиавелли негізінен «фортуна» терминін қоғамның, жеке адамның дін ықпалынан арылуы және сипаттамалы мағынасында көбірек қолданады. «Оқиғаның» немесе «кездейсоқтық» синонимдері ретінде, бірақ драматикалық жағдайда, бір контексте Макиавелли фортунаны дауылды өзенмен; келесі контексте кенеттен болған дауылмен салыстырады.

Аудармашылар екінші термин ізгі (virtù) терминімен келіспейді. Біреулері оны «ізгі» (шатасушылыққа апаратын) деп аударса, басқалары «ерлік» (тар болуы мүмкін, бірақ белгіге жақын) деп аударады. Ізгі (virtù) віг сөзінен келіп шығады, «адам» дегенді білдіреді; ол Макиавеллидің қолданысынан белгілі, термин ренессанс дәуіріндегі джентельменнің ер кісіге тән идеалында көрініс табады. Кастильоне (1959, 295 б.) оны ақылдылық және табандылық қасиеттері бар идеал ретінде қарастырды; әдебиет пен көркем өнерде, сонымен қатар мемлекеттік пен соғыста ұлы еткен қасиеттер. «Арыстанның күші» және «түлкінің айласы» Макиавелли үшін саяси жетістіктер болып табылады, себебі иемдену ханзаданың мүмкіндігін тағдыр бұрылыстарын жеңу барысында бағындыруын арттырады. Ол «қақпанды білу үшін түлкі болуы керек, қасқырларды қорқыту үшін арыстан болуы керек. Тек қана арыстан секілді әрекет жасайтын болса, онда ақымақ. Ақылды билеуші оны қолайсыз жағдайға қалдырған сәтте өз сөзінде тұра алмай қалады және өз сөзін сыйлай алмай қалады» (Макиавелли, 1961, 99 б.). Ол сенімге ие болуы керек, әділ, мейірімді, адал болуы қажет, бірақ ары қарай кетпеуі үшін барынша абай болғаны дұрыс. «Егер, ол осы қасиеттерге ие болса және өзін соған сай ұстаса, ол оларды зиянды деп табады». Дегенмен, ол тек қана сол қасиеттерге ие болған секілді түр танытса, онда олар үлкен саяси қызметке ие болады. Ханзада қайырымды, өз сөзіне адал, мейірімді, қарапайым және діндар болуы керек. Шындығында да, ол осындай болуы керек. Бірақ оның бұйрығына қарсы шыққан жағдайда, өзін қалай ұстау керектігін білуі тиіс» (100 б.). Сосын Макиавелли билеушіге «фортунаның» бұрылыстарымен және итальяндық саясаттың жиі соғатын дауылдарымен жұмыс жасауға мүмкіндік беретін өзінің «ізгі» ұғымы туралы түсінігін қулық, лидерлік, басқару және басқа қабілеттіліктері ретінде дамытты. Оның түсініктемелері сексуальды мәнге толы. Ізгі (virtù) фортунаны қолдана алады, себебі «тағдыр дегеніміз – әйел, егер ол тілалғыш болса, онда оны міндетті түрде ұрып, бағындырып, ықтиярына көндіру керек» дейді (133 б.; Питкин, 1984).

Концептуалды сөздер «фортуна мен ізгіге» қосымша, Макиавелли, сонымен қатар, саяси әрекеттерді: жеке қызығушылықтарын түсіну үшін зайырлы ұғымды дамытады. Бұл қағида «Ханзада» кітабының екінші тарауында көрініс табады, әскери билік мемлекеттің негізі ретінде қарастырылады. Бұл әсіресе қарулы күштердің бірнеше түрін Макиавеллидің талқылауынан белгілі. Шындығында, қағида бастапқыда Макиавеллидің солдат тәртібін түсіндіруінен пайда болады: әскер пайдакүнем, қосымша немесе ұлттық әскерден немесе осы үшеуінің қосындысынан тұруы қажет.

Жалдамалы әскер әрқашан қауіпті, себебі мұнда «адалдық немесе оларға аз төлегеннен басқа алаңда ұстауға ниеттену, сен үшін оларға өл деудің өзі жеткіліксіз» (77 б.). Қосымша әскерлер (сізге көмек көрсету үшін басқа мемлекеттер беретін әскер) одан да қауіпті, себебі олар басқа билеушінің бұйрығына бағынады және «егер олар

жеңілсе, сіз қауіп-қатерде қаласыз, ал егер олар жеңсе, онда сіз олардың билігінде қаласыз» (83 б.). Ұлттық әскер жақсы. Ол ханзада сенім арта алатын жалғыз ғана әскер, себебі олар өздері қорғауға тиісті аймақта жанұяларымен бірге өмір сүреді және олар өмір сүруді жалғастыру үшін жеңіске тәуелді.

Макиавеллидің түсіндірмесі заманауи болып табылады: ол соғыс бола қалған жағдайда жалдамалылар мен қосымша әскер туралы, соғыстағы ерлік жалақы алғаннан да жоғары тәуекелге апарды. Ұлттық солдат жалақы немесе патша үшін емес, өзі үшін соғысады. Сонымен, субъект және жанұясы бар азамат болып табылатын солдат мемлекеттің аман қалуы үшін соғысады, себебі оның мемлекеттен алатын нақты үлесі бар. Екінші тараудағы патша туралы Макиавелли айтқан түсіндірмелі қағида қысқаша айтқанда заманауи, рационалды адамның өз қызығушылықтары болып табылады.

Кітаптың үшінші тарауында Макиавелли өз қызығушылығындағы ұғымды табысты патшалардың мінез-құлқын түсіндіру үшін қолданады. Одан басқа, ол патша мен мемлекеттің қызығушылықтарының арасындағы ерекшеліктерге мән бермейді. Екеуі де сәйкес келеді. Патша мемлекетті толықтай қолдайды және оның қызығушылықтарын жүзеге асырады. Сондықтан мемлекеттің қызығушылығында қажет болған жағдайда патшаның өз сөзін орындамау құқығы еркін. Одан басқа патша мемлекеттік қызығушылықтарға қарама-қайшы келген жағдайда, өз уәделерін орындауға міндетті сезінбеуі керек; патша «ұлы өтірікші және қу» болуды үйрену керек, сонымен қатар, ол осы маңызды іскерлікті жасыра білуді де үйренуі керек. Патшалар әрқашан мемлекеттің қызығушылығына сәйкес әрекет етуі керек, олар моральдық қағидаларға жауап бермеуі тиіс. Саясатта, әсіресе мемлекетаралық саясатта басқа мораль бар болып табылады: ол патшаның немесе мемлекеттің эгоистік қызығушылықтары мен қауіпсіздігімен басқарылады (Макиавелли, 1997, 394б.; Минекке, 1957; Феррари, 1860)<sup>7</sup>.

«Ханзаданың» төртінші және соңғы бөлімі Макиавеллидің кезіндегі Италияның саяси жағдайына арналған. Оның талдауы ежелгі концептуалды сөз «табыс пен ізгілікке» негізделеді. Мұнда ол тағдыр адамның іс-әрекетінің жартысына ғана судья екендігін атап көрсетеді. Қалған жартысы өз еркімен немесе ізгілігімен басқарылады. Адам көпшілігінде өз тағдырын құрушы дегенді білдіретін пікір ренессанс дербестігінде көрініс табады және адам сенімі құдай арқылы жасалған деген ортағасырлық сенімді жоққа шығаруды ұсынады. Макиавеллидің соңғы тарауы аса танымал, себебі оқырмандар бұл тарауды кітаптың кілті ретінде санайды. Мұнда Макиавелли Италия бірігіп, күшейіп және елді бөлшектеп қауіп-қатер төндіргісі келетін шетелдік интервенцияның ықпалынан құтылады деген үмітін білдіреді.

Кейбір түсініктеме берушілер осы дәйектемеден заманауи дәйектемелерді береді. Олар күшті жауларға қарсы Италияның қала-мемлекеттерін біріктіруге Макиавелли ұсыныс жасаған кезде, ол билік балансы теориясын қолданған деп атап көрсетеді. Макиавелли, «билік балансы» терминін ешқашан қолданған емес<sup>8</sup>. Тарау маңызды, бірақ басқа себептерімен маңызды. Біріншіден, әңгіме құдай туралы емес, Макиавелли алдыңғы тарауларда атап көрсеткен құлық, күш, рационалды қызығушылық секілді зайырлы ізгілікті иеленген патша туралы айтылады. Екіншіден, тарауда саяси әрекеттерді ынталандырушы күш ретінде патриоттық ниет туралы айтылады. Тарау мейірімді патша ұлттық әскерді өркендетеді, Италияны біріктіреді, итальян жерінен шетел басқыншыларын қуып шығарады, елді тәуелсіздік пен даңққа апарды деген Макиавеллидің үмітінен тұрады.

Аталған өтініш ұлттық босатылу туралы Еуропадағы бірінші доктринаны құрайды.

## Гиччиардини: билік қолжазбасы

Макиавелли Фукидидтің ықпалын көрсетеді, мысалы, оған саяси көшбасшыны ежелгі тарихшы бейнелеген психологиялық портреті ықпал етті. Дегенмен, Макиавелли Фукидидтың әдісін де, билік балансы теориясын да қабылдаған жоқ. Бірақ басқалары қабылдады. Халықаралық қатынастар көзқарасы тұрғысынан олардың ішіндегі маңыздысы Франческо Гиччардини (1483-1540) болып табылады. Сол уақытта Макиавелли *Пелопонес соғысын* «ішінен бірнешесін таңдап алған оқиғалар резервуары ретінде» қарастырды (Бонданелла, 1973, 176.), Гиччиардини Фукидидтың кітабынан «мемлекетаралық қатынастарды тереңірек түсінуге үлгі аларлық элементтер» тапты.

Гиччиардини теориялық идеяларды ежелгі авторлардан алса да, оның талқылауларының үлкен бөлігі өзінің жеке уақытының сенімсіз және аяусыз мәселелеріне байланысты болды. Бірақ, Макиавеллиге қарағанда Гиччиардини Лоренцони «Ұлы» деп, сол заманның соңғы, ақылды мемлекеттік қайраткері ретінде сипаттады.

### Гиччиардинидың өмірі

Гиччиардини 1483 жылы Флорентино аристократиясының маңызды және ежелгі жанұяларының бірінде дүниеге келді. 1498 жылы Флоренция университетінің заңгер мамандығына студент болып қабылданды. Үш жылдан соң ол Феррар университетіне ауысты – себебі оның әкесі саяси толқын бола қалған жағдайда жанұя мүшелерінің (жанұя қаражатының үлесін) қауіпсіз қалада болғандығын қалады. 1505 жылы ол азаматтық құқық бойынша доктор дәрежесін иемденді және жазумен айналыса бастады. Ол бірінші рет өз жанұясының тарихын жазды. Сосын ол Флоренция тарихын асқан қызығушылықпен зерттей бастады.

Гиччиардини жазуын 1509 тоқтатты, себебі ол жоғары тәуекелге бел буған саяси ойындармен айналыса бастады. Ол Флорентино республикасының екінші дәрежелі қызметіне тағайындалды. Сосын ол Фердинанд Арагон патшасының сарайына Содерини елшісі болып тағайындалды. Ол Мария Сальватиге үйленді, соңы қорқынышты себепсалдарларға толы болған неке болды, себебі ол неке саяси қызығушылықтардың ашық декларациясын ұсынған неке болатын. Сальватис қуатты Медичи жанұясына қарсы шықты. 1512 жылы, Медичи жанұясы Содерини билігін ығыстырып, билікке ие болды, Гиччиардинидың шаруасы бітті. Ол Испаниядағы елшіліктен бас тартып, Флоренцияға келуге мәжбүр болды және онда өзінің құқықтық тәжірибесімен айналыса бастады. Қолы бос уақытында ол жазумен айналысты.

Ол папалық қызметке 1516 жылы кірді. Ол өзін жақсы басшы ретінде көрсете білді және жылдам жылжыды<sup>9</sup>. Италиян соғыстарының қызған кезінде, Франция мен Испания патшаларының арасындағы Италияны жаулап алу күрделенгенде, Гиччиардини VII Клемент папаға сыртқы саясат бойынша кеңесші болды. Ол папаға Италияны бақылауды сақтай отырып, Франция мен Испанияның бақталас билеушілерінің арасындағы маневрді тиімділікпен шешуге кеңес берді. Гиччиардинидің кеңесіне сүйене отырып, Папа бірінші рет Павиа күресінде аяқталған (ақпан, 1525) соғыста Испаниядағы V Карлды қолдады, ол соғыста патша Франциск I жеңіліс тапты. Билік балансы қозғалысын сақтай отырып, папа Франциядағы Франциск I қосылды және V Карлдың қызығушылығын жүзеге асыру үшін француз коньягы лигасын құруға көмектесті.

1538 жылы Гиччиардини саясаттан кетті. Өз өмірінің соңғы жылдарында ол «Италия

*тарихы*» атты еңбегін жазды. Ол 1494 және 1534 жылдар аралығындағы итальяндық соғыстың астан-кестен және қалыптастырушы мерзімі болып табылған итальяндық саясатты қамтиды. Ол 1540 жылы мамыр айында қайтыс болған сәтте осы кітапты соңғы рет қайта қарастырумен айналысқан болатын.

### *Гиччиардинидің үлесі*

Дипломаттық карьерасына және папа кеңесшісі екендігіне қарамастан Гиччиардини автор ретінде өнімді жұмыс жасады. Испанияда елші бола жүріп, ол Испанияның саясаты туралы кітап және шығармалар жинағын жазды. Папа Лео X өлімінен соң ол флорентиялық саясат бойынша жұмыс жасады. 1527 жылдан кейінгі қиын жылдарда ол бірнеше биографиялық жұмыстар жазды<sup>10</sup>. Одан басқа, он сегіз жылғы белсенді жұмыстан соң ол бірнеше мәселелер бойынша бақылаулары мен ой-пікірлерін жазды. Ол Рикорди деп танымал болған осы жинақты үнемі қарастырды және көшіріп жазды. Қағидалар мен афоризмдердің жинағы белсенді және дауылды өмірдің өнімін сипаттайды.

Гиччиардинидің *«Рикорди»* еңбегінің біршамасы өз беделі мен абыройын қалай сақтап қалу керектігі туралы қағидалардан тұрады. Басқалары саяси оқиғаларға түсініктеме болды. Бірақ олардың барлығы Ренессанс дәуіріндегі Италия туралы автордың тәжірибелерін көрсетеді. Олар ызақор сезімге берілген қатал және жемқор билеушілер туралы әсер қалдырады. Рикорди адам жағдайының көңілсіз және сұрықсыз көзқарасына толы. Олар адам кемшілігі мен адамның қиналысын сипаттайды. Олар дербес билеушілерге сенбеу туралы айтады, себебі олар ақылға емес, өз тілектеріне бағынады (Гилберт, 1965, 288 б.; Феррари, 1860, 277 б.). Гиччиардини халықтық көпшіліктің данышпандығына аз сенеді, ол оны «мыңдаған қателіктерге, мыңдаған шатасушылықтарға толы, талғамы, көрегенділігі, тұрақтылығы аз ақылсыз аң» деп салыстырады. Ол дін басыларға «бұзақылар бандасы» ретінде қарайды, ол олардан ызақорлықтан, ашкөздіктен және сезімталдықтан басқа ешнәрсе көрген жоқ (С-28)<sup>11</sup>.

Гиччиардини Макиавелли секілді саяси әрекет моралдық дәйектемелер көзқарасы тұрғысынан түсіндірілмеуі керектігін атап көрсетеді; ол қызығушылықтар көзқарасы тұрғысынан түсіндірілуі қажет. «Патшалар өздеріне ұнайтын, өздері білетін немесе олар қажет еткен нәрсені жиі жасайды» (С-128). Осыған байланысты оның дәйектемесі *«Флоренция билігі туралы диалог»* үзіндісінде ұсынылды [1524], Гиччиардини Пизамен соғыс кезінде жаулап алынған қаланың тұтқындалушылар тобымен Флоренцияның не жасау керектігін талқылайды. Мұнда ол өзінің альтер-эгосы Бернардо дель Нероға тұтқындалушылардың бірден өлтірілуі керектігін ұсынуға мүмкіндік береді. Онымен әңгімелесушілер оның қатал екендігін және ол барлық христиандық қағидаларға қарама-қайшы келетіндігін айтады, Бернардо оның ұсынысын қолдайды. «Пизандықтар біздің барып тұрған жауымыз», - деді ол. Егер, флоренциялықтар олардың христиандық міндеті мен моралдық құқығына сай әрекет етер болса, онда олар оны босатуы тиіс. Бірақ тұтқындалушылар Пизаға оралады, пизан әскеріне қайтадан қосылады және флоренция билігінің алдын ойламайтын мейірімділігін барлығына айтып күлкіге қарық қылады. Сонымен, тұтқындалушыларды босату Флоренция жауларының саны мен күшін арттырады, оларды флоренцияның жаулап алуынан қорықпайтын етеді.

«Ар-ұят ожданы бойынша мемлекетті басқарғысы келетін адамның позициясының азайғандығын көріп отырсыздар. Сондықтан мен пизандықтарды түрмеге отыруға немесе өлтіруге аяушылық туғызу туралы айтқан кезде, мен христиан секілді сөйлеген

жоқпын: мен мемлекеттердің тәжірибесі мен мақсатына байланысты сөйледім» (Гиччиардини, 1994, 159 б.).

«Мемлекет мақсаты» ұғымымен Гиччиардини Макиавеллидің өзіншілдігі туралы ұғымды қабылдап, оны мемлекетте қолданды. Қосымша ортодоксалды саяси таныммен қарастырылған жоқ. Ол ортағасырлық христиандық пен заманауи ғасыр арасындағы әлеуметтік теорияға ауысуды білдірді. Ортағасырлық көзқарас құдай туралы мәселелерге басшылық жасады, Макиавелли мен Гиччиардини мемлекеттің дербес емес институттарының сипаттарын атап көрсеткен мемлекет мәселелерімен айналысты.

Мемлекет өз құқығындағы субъект болып қарастырылады деген идея Гиччиардинидің «*Италия тарихы*» атты шедеврінде көрініс табады. Кітап итальяндық қала-мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасты сипаттауға ықпал етті. Он бесінші ғасыр соңында итальяндық саясатты қалыптастырған ұйымдардың, соғыстар мен дипломатиялық қозғалыстардың бірлестігін негізге ала отырып, Гиччиардини қала-мемлекеттердің өзін-өзі реттеу қағидаларының бейнесін сипаттайды. Италияның ренессанстан ұрпақтары иемденген бейнесі көп жағдайда Гиччиардиниге сүйенеді. Оның әңгімелері билік балансының дәйектемелерін жандандыратындығына күмән жоқ. Ол Лоренцо (Ұлы) Медичи туралы жазады (1448-92):

«Флорентина Республикасы және өзі үшін өте қауіпті болған нәрсе егер негізгі державалар өзінің аймағын кеңейтетін болса, онда ол Италияның жағдайы баланс, тепе-теңдік жағдайында болу керектігін түсінді» (Гиччиардини, 1969, 4 б.).

Осыған байланысты бірнеше сауалдар туындайды. Мәселе Лоренцоның саясаттағы ұстанған сипатына байланысты: Лоренцо шебер саясаткер болды ма немесе оның итальяндық билеушілердің арасындағы саясаттағы тәсілі жалпы болды ма? Ең болжамды жауап Лоренцо бірегей болатын. Лоренцо гуманист, ақын және өнерді қолдаушы болды. Одан басқа, көпшілік пікір бойынша ол мемлекет ісін, сонымен қатар, шетелдік істі басқарудың шебері болды. Гиччиардинидің өзінің әңгімесінен Лоренцо ренессанс дәуірінің мырзасының идеалына ұқсамағандығы белгілі; «азаматтық өмірде құнды болып табылатын мейірімділіктің барлық белгілері мен көріністері бар» солдат және ғалым. Лоренцо итальяндық саясаттағы маңызды күш болатын, деп түсіндіреді Гиччиардини, ол 1492 жылы қайтыс болған кезде, Флоренцияның тұрақтылығы аяқталды, шындығында барлық итальяндық қала-мемлекеттер жүйесі дамыды. Лоренцоның қарапайым саясаткер ғана болмағандығы белгілі, оның саяси дағдыларымен барлық ренессанстық билеушілердің өкілдері санасуының қажеті жоқ.

Тағы бір мәселе Лоренцоның саясатын Гиччиардинидің сипаттауына байланысты: бұл бірегей билеуші билік теориясының балансын құрды ма? Ең болжамды жауап: ол оны жасаған жоқ. Лоренцо жазған хаттардың ішінде билік логикасы балансы оның сыртқы саяси дәйектемелеріне бағыттайды деген нақты және бірізді жауап жоқ. Лоренцо басқаларына қарағанда айлакер болған шығар. Дегенмен, сол уақыттағы басқа да тирандар секілді ол өзінің сыртқы саясатын кез-келген негізгі модель бойынша емес, прагматикалық, арнайы негіз бойынша жүргізді. Сонымен, Гиччиардинидің тарихында бар билік балансының дәйектемелері бәрінен бұрын оның негізгі кейіпкерінің жұлдызы емес, оның авторының жасаған жаңалығы болып табылады.

Лоренцо билік теориясы балансына өз танымымен әрекет жасағандығы мүмкін емес. Бірақ, Гиччиардини оны өзі жасағандай етіп сипаттағаны анық. Басқа да Ренессанс дәуірінің билеушілері секілді, Лоренцо берік, мемлекетаралық қарым-қатынастарды орнатуға емес, қысқа мерзімді пайда табуға ұмтылды. Ол жылдам шешім қабылдайтын,

кенеттен әрекет жасайтын. Ренессанс дәуірі саясатындағы сену, сенімділік және жақсы ерік, жігерді біртіндеп құру жоспарлаудан гөрі мүмкіндіктер басшылық жасаған белгісіз құндылықтар болатын. Ренессанс билеушілері үшін, мемлекетаралық істер жоғары және кенеттен болатын ұтыс секілді қауіпті ойындар болатын: «олар күш деп сипаттаған қулық, аямаушылық және жанқиярлық қатар жүрген толқу атмосферасында жүргізілді» (Никольсон, 1954, 31б.). Бірақ, Гиччиардини Лоренцоның іс-әрекеттерін түсіндіру үшін билік балансының дәйектемелерін қолданды. Сонымен, ежелгі заманауи халықаралық қатынастар теоретиктерінің арасынан орын алуға лайықты Лоренцо емес, ол болып табылады.

### *Фукидидтің қайта ашқан жаңалықтары*

Гиччиардини тәжірибелі дипломат болса да, ғалымдар оның итальян мемлекетін басқаруын сипаттауы жалпы дипломатиялық тәсілдерде көрініс табады деп айтты. Бұл мүмкін емес. Гиччиардини билік балансы қағидасының ұғымын өз заманындағы дипломатиялық дискуссиялардан емес, классикалық авторлардың тарихи әңгімелерінен тапты, сосын ол оны заманауи тәжірибеде қолданды. Бәрінен бұрын, ол билік балансы ұғымын Фукидидтің *Пелопонес соғысынан* тапты.

Фукидид Афины державасының теңіз билігінің белсенді соғысының және Спартаның баяу, құрлықтағы күшінің сипаты мен себептерін талқылайды. Өзінің ұзақ әңгімелеуінде Фукидид өз тақырыбында: күрес пен қоршаудың хроникасын, құрылған немесе бұзылған одақтарды, маңыздысы, адамдарға соғыстың ықпалын – қашып құтыла алмайтын «адам рухының коррозиясын» қарастырды. Ол өз уақытындағы аса танымал саяси көшбасшылардың сипаты мен ықпалын талқылайды. Гиччиардини мен ренессанс дәуірінің басқа авторлары өз заманындағы Греция мен Спарта, Франция мен Испания аралығындағы қиратушы соғыстардың көрініс тапқан параллелизмін атап көрсетті. Фукидидтың сипат бойынша зерттеулері ренессанс дәуірінің гуманистеріне ықпал жасады және көпшілігі оның стиліне еліктеуге тырысты.

Фукидид билік мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарға нақты билікті беретін шартты сипаттайды. Сонымен, «күштілер күші жететін нәрсені жасайды, әлсіздер қабылдауы керек нәрсені ғана қабылдайды» (Фукидид, 1972, 402 б.). Күшті, ықпалды мемлекет кіші мемлекеттер арасындағы одақта ғана бола алатындығы туралы пікір келесі жүзжылдықта халықаралық қатынастар теориясына ықпал етуі қажет.

Итальяндық гуманистер саясат одағы және сол уақыттағы ежелгі грек қала-мемлекеттердің арасында соғысты жүргізуде Фукидидтің талқылауын қолданды. Гиччиардини Фукидидтың билік балансы көрінісін қабылдаған кезде, грек тарихшысы мыңжылдық ескермеуден кейін батыстың саяси теориясын қайта қарастыра бастады. Фукидидтің келесі халықаралық қатынастар теориясына ықпалы толықтай бағаланған жоқ деп айтуға болады.

### **Заманауи пікір**

Ренессанс Флоренция мемлекет пен шіркеу секілді дәстүрлі биліктерге әрекеті тәуелсіз болып табылатын суретшілер мен ғалымдармен (гуманистер) толықты. Олардың көпшілігі жоғары қоғамдық резонанс тудырды. Олардың біразы дау жанжалдың айналасында жүрді. Олардың мысалының бірі ретінде Лоренцо Валланы атап айтуға

болады, Константиннің құрбан болуы жалған болғандығы туралы текстологиялық сынның жаңа әдісін қолданды. Басқа мысал – Никколо Макиавелли. Ол Содерини канцеляриясы немесе Ондық кеңес үшін құпия мәлімет үлгісінде саяси талдаулар жазды. Сонымен қатар, ол дамып, өркендеп келе жатқан көпшілік үшін мәтіндер де жазды – поэмалар мен пьесалар. Дегенмен, құпия мәліметтер қолмен жазылса да, көпшілік мәтіндер жиі жарияланды.

Макиавеллидің «Мандрагора» пьесасы оны аяқтаған соң бір жыл ішінде жарияланды [1518] және көпшілік алдында орындалды. «*Согыс өнері*» [1521], «*Флоренция тарихы*» [1525]. «*Дискурстар*» мен «*Ханзада*» үлкен және ғылыми аудитория үшін жазылған; соңғысы автордың қайтыс болар кезінде жарияланса да, екі кітапта автор бар кезде оқылды және талқыланды, кейде автормен, кейде Макиавелли өткір тілді әңгімеші ретінде үлкен сұранысқа ие болды<sup>12</sup>.

Кітаптар мұқабасы бойынша бағаланбайды, ренессанс кітаптары да солай. Он алтыншы ғасырдың басында кітаптар қымбат болатын және кітап пайда болған әлеуметтік тәжірибе контекстінен белгілі-бір анықталған мағынасы бар нысан болатын. Бәрінен бұрын кітап он алтыншы ғасырда көпшілік нарық үшін тауар ғана емес, қымбат сыйлық болатын. Қымбат саналатын мақала секілді ол сол заманның сарай мәдениетінің бөлшегі болатын. Ол беделдің, өзара түсінушіліктің, марапаттаудың және басқа дәстүрлі тәжірибелердің конвенцияларымен қамтылған. Саяси теория бойынша кітап жай ғана тауар болған жоқ; ол ірі әлеуметтік жүйенің бөлшегінің символы болды. Ол сол дәуірдің ғылыми және философиялық дау-жанжалдары қоршаған конвенциялар пәні болды. Оның мағынасы оның мұқабаларының арасында байланысты болып табылатын тек қана мәтіннің өнімі ғана болған жоқ, сонымен қатар, бірінші рет ұсынылған, каналдар арқылы таратылған, ол теңестірілген патронның беделі болды<sup>13</sup>.

Қоғамдық сала он алтыншы ғасырдың басында болар-болмас бар болды. Дегенмен жағдай тез өзгерді. Коммерциялық баспахана дүкендер Еуропа бойынша барлық қала орталықтарында жауыннан кейін пайда болған саңырауқұлақ секілді қаптап кетті. Баспадан шығару осы кезеңде солтүстік Италияда тез таралатын бизнеске айналды. Көптеген гуманистер олардың мәтіндері тез жарияланғандығын қалады, соған орай өздерінің жазбаларының билігін арттырғысы келді және оны келешек ұрпаққа жеткізуді қалады. Гуманист ғалымдар мен сауда жасауға бейімделген баспаханашылардың арасындағы бірлестік заманауи қоғамдық сфераның пайда болуына маңызды ықпал етті, бірнеше жылдан соң реформация кезінде белгілі болды<sup>14</sup>.

Уақыт өткен сайын, Макиавеллидің «*Ханзада*» еңбегі жарияланды, оның еңбегін шошыну, қорқыныш және ашуға толы сезімдер күтіп тұрды. Оның өлімінен жүз жылдан кейін, Макиавелли дьяволдық, сатқындық, қорқынышты, қатігез тәсілдерді жеткізуші өкіл ретінде сөзге қалды, он жетінші ғасыр кезінде «*Ханзада*» дьявол арқылы ықпал еткен деп саналды, Елизавета кезіндегі Англияда, Никколо Макиавелли ежелгі Ник болып теңестірілді, ал шайтан «Макиавеллиан» деп аталынды.

Гиччиардинидің ашулы моралистердің көзқарасынан құтылу жолын іздеген деп айтылады, себебі оның саяси жазбалары Макиавеллиге қарағанда аса тік және сыни тұрғыдан жазылған. Дегенмен, егер Гиччиардини қатты сын пікірге ұшырамаса, мүмкін болады, себебі Макиавелли діни орталық, ортағасырлық дүниетанымымен келіспеген бірінші жеке тұлға. Атап айтқанда, Макиавелли бірінші рет бірегей саяси христиан әлемі туралы ортағасырлық арман мағынасы жоқ сүнгуір болатындығын бірінші рет көпшілік алдында жариялап айтты. Бұл жалпы интеллектуалды фоны христиандық дінге



негізделген адамдар үшін таңқаларлық пікір болатын. Макиавелли гуманист болатын. Гиччиардини секілді, ол тарихи оқиғаларды талдауға негізделген ғылым саясатты қалыптастыруы мүмкін екендігін айтты. Ол ондай талдауды этикалық және моральдық мәселелермен шатастырмау керектігі туралы айтты. Ол оның міндеті заттарды нағыз қалпында сипаттауы екендігін түсінді, заттар туралы олардың қандай болуы керектігі туралы айтты. Макиавелли тиімді билеушілер өздерінің саяси қызығушылықтары бойынша әрекет жасайтындығына тоқталды. Гиччиардини келісті, ол шындығында осы қағидаларды барлық саяси субъектілерге таратты; тіпті «еркіндікті соншалық сенімді жариялайтындардың өздерінің мақсаты ретінде жеке қызығушылықтары бар» (С-66).

Осындай пікірлермен Макиавелли мен Гиччиардини ортағасырлық христиандықтан жаңа заманға өту керектігін атап көрсетті. Атап айтқанда осы ауысу оларды аса маңызды етеді. Олар құдай туралы қауіп-қатерді иемденген ортағасырлық ортодоксиядан бас тартты және ол мемлекеттің өзіне тиесілі болды. Ортағасырлық философтар табиғатты адам қоғамын қамтыған діни жаратылыс ретінде қарастырды, Макиавелли мен Гиччиардини табиғатты берілген сый ретінде қабылдады және оны қоғамнан бөлек қарастырды (олар жеке тұлғаны қалыптастырғандай болып көрінген секілді). Ортағасырлық ойшындар адамдар ізгілікті өмір сүре алатындай және жандарын алып қала алатындай болып табылатын діни қағидаларды орнатуға тырысты, олар дербес еркіндік шарттары туралы қорытынды жасау үшін адамдардың мінез-құлқын сипаттауға тырысты.

### *Құдайдан ханзадаға дейін*

Макиавелли мен Гиччиардини құдайды ғылыми назардан тыс қалдырды. Олар құдайдың бар екендігін мойындамай, ашықтан ашық жасаған жоқ. Олар оны назарды басқа жаққа аудару арқылы жасады; жанды құтқарудан мемлекеттің қауіпсіздігіне қарай назар аудартты. Діни мәселелерге қарамастан, олар әрқайсысы өзінің нақты қызығушылықтары мен нақты этика кодексі бар екі моральдық саланың бар екендігін айтады. Бір жағынан, бұл кодекс, дәстүрлі христиандықтың әділеттілік, шынайылық, аяушылық және басқа да артықшылықтарын атап көрсетеді. Екінші жағынан, бұл мемлекет қызығушылығына байланысты қолданылатын код.

Макиавелли (1997, 28 б.) бұл жағдайда нақты айтты. Саясатта «әркім барлық адамдар ашулы және олар мүмкіндігінше олардың табиғатының әділетсіздігіне сәйкес әрекет жасайды дегенді есіне алуы тиіс» дейді. Гиччиардини мемлекеттер арасындағы саясатта құдай заңды, моральды авторитет емес деген пікірді қосты; бірақ ханзада сондай. Ханзадалар оларға тиесілі моральдық кодекске бағынады. Егер оны ыңғайсыз жағдайға қалдырған жағдайда, кемеңгер ханзада өз сөзін айтып, сыйламауы мүмкін емес (Макиавелли, 1961, 90 б.).

Гиччиардини ренессанс саясатын адамдар ойнайтын дауылды және қауіпті ойын ретінде сипаттайды, олар «өтірікші зұлым, өтірікші және қу» (С-157). Ханзада қарсылас ретінде үнемі оның нығаюына мүмкіндік беретін оның мемлекеті мен мүмкіндіктеріне қауіп-қатер төндіретін жағдайлардан хабардар болуы керек. Өзін-өзі бекем ұстау үшін ханзада жеке қызығушылықтарын басшылыққа алуы тиіс (С-218); ол еліктеп, өз ниетін жасыра білуі тиіс (С-49, 104), өзінің билігін арттыру (С-86) және өз кемшіліктерін жасыра білуі тиіс (С-196). Өз мемлекетін қорғау үшін, ханзада азаматтық қоғамның дербес адамгершілігін ескермеуі тиіс, оның орнына мемлекеттің ұжымдық қызығушылықтарын қарастыруы керек. Адами тұрғыдан заттарды ашық түрде талқылап, саяси тұрғыдан

ешқашан өз істері туралы айтылмауы керек (С-184); дегенмен өтірік моральдық айыптауға тұратын ұят қылық болып табылады, бірақ саяси тұрғыдан дәлелді де, ханзада оны тәжірибеде жақсы қолдана білуі керек (С-37). Гиччиардинидің ханзадасы қайырымсыз әлемде өмір сүреді, кек жағымды ғана емес, сонымен қатар, қажет те (С-72, 74), ал қауіпсіздік – жауларыңыз сізге қастандық жасағысы келгенмен, оны жасай алмайтындығын білуі.

### *Табиғаттан қоғамға*

Мемлекет пен құдай арасындағы қарым-қатынасты қарастырған ортағасырлық философтардан айырмасы, Макиавелли мен Гиччиардини мемлекетті ежелгі теоретиктер жасағандай жеткілікті жаратылыс ретінде қарастырды. Дегенмен, олар классикалық болашақты бір логикалық қадамға ілгері жылжытты: олар мемлекетті үнемі басқа мемлекеттермен өзара байланысқа түсетін жеткілікті субъект ретінде қарастырды, олар саяси әрекеттер үшін заңды билікпен ерекшеленеді. Ханзада мемлекетті жандандырушы болып табылады. Макиавелли ішкі жағдайға назар аудара отырып, ханзадаға тоқталады; ол ханзаданы өзіне-өзі жеткілікті, дербес субъект ретінде сипаттайды, ол өзін басқа субъектілерден тәуелсіз етіп жасауға ұмтылады. Құдайды енгізе отырып, Гиччиардини оның назарын сыртқа аудартады: ол мемлекетті ірі мемлекетаралық контекст бөлшегі ретінде көреді. Екеуі де мемлекет өзінің қауіпсіздігіне, әскеріне және басшылығына қамқор болуы керек дейді. Дегенмен, Гиччиардини жеке мемлекет өмір сүретін үлкен саяси органың аса бай сипаттамасын жасайды.

Ортағасырлық философтар қоғамды құдай берген ұлылықтың бөлшегі, заттардың табиғи тәртібі ретінде көрсе, Макиавелли мен Гиччиардини қоғамды адамзат жасаған деп санады. Олар мемлекетті адамдар үнемі қарап бақылауына алатын уақытша, жасанды жаратылыс деп санады. Сонымен, құдайды мемлекетке айырбастай отырып, олар табиғатты қоғамға айырбастады. Олар қаншалықты ілгері жылжитындығы туралы дәйектеме ұсынды: олар қайталаған ешнәрсе деп мемлекеттен жоғары емес. Әділеттіліктің, қаталдықтың, мақтаудың немесе ұяттың қарастырылуы мемлекетті ұстап тұрудың және ханзаданың іс-әрекеттер еркіндігін сақтаудың қажетті міндеттерін орындауға кедергі келтірмеуі тиіс. Гиччиардини ең соңғы қадамды жасады. Ол құдайды саяси қарастырулардан сана сезіммен алып тастады. Құдай берген христиандық құндылықтардың орнына, ол «мемлекет тәжірибесі мен себебі» ұғымын қойды (Гиччиардини, 1994, 159 б.).

### *Мерзімі өткен құқықтан сипаттауға дейін*

Макиавелли мен Гиччиардини ортағасырлық пікірдің мерзімі өткен құқық мәселелерін сипаттамалы талдаумен алмастырды. Макиавелли құнтты адам болды, ал оның «Ханзада» еңбегі қолайлы кітап болды. «Зерттеуші үшін қолайлы болатын нәрсенің не екендігі туралы айтпай тұрып, мен олардың оларды елестеткендей емес, шынайы шындықта қандай болатындығын ұсыну дұрыс деп таптым», дейді ол (90 б.). Гиччиардини келісті.

Мұндай қарым-қатынас «батыстық адамзатты айқайлауға және орнынан қайта тұруға апаратын саяси дене қанатына сүңгіген қылыш секілді болды» (Мейнеке, 1957, 496.). Макиавелли мен Гиччиардиниді ханзадалар өздерін қалай ұстау керектігі туралы мәселе қызықтырған жоқ; олар табысты болған ханзадалар өткен уақытта өздерін қалай ұстады,

соны ғана түсіндіруге тырысты. Макиавеллидің ханзадалардың аморалды кодексі туралы айтуы көптеген гуманистердің ашу ызасын келтірді. Олар үшін Макиавелли оны Фукидид жаңғырығымен түсіндірді (1972, 404 б.) – ол осы кодты тапқан жоқ, ол оны жай ғана бақылады және бар болған нәрсені нақты сипаттады. Табысты ханзадалар әрқашан жеке мораль мен мемлекеттің қызығушылықтарын ажыратып отырды. Олардың барлығы «адамдарға ізгілік репутациясын беретін заттарды әрқашан бақылап отыру мүмкін еместігін біледі, себебі өз мемлекетін ұстап тұру үшін ол адалдық, қайырымдылық, мейірімділік немесе дінге қарамастан әрекет жасауға жиі барды» (Макиавелли, 1961 , 101б.).

Дәстүрлі этиканы адамның зығырданын қайнатқанша елемей, ескермеу христиандардың ашуын келтірді. Олар Макиавелли адамның күнәһар табиғатын ғана қабылдаған жоқ, ол, сонымен қатар, оны жағымды рақымшыл адам ретінде қабылдады деп санады. Бұл позиция тіпті зұлымдықтан да жаман болды: ол барлық әділетсіздік жазаланатын, сотқа тартылатын күнді де елемеді. Христиандарға жауап ретінде Макиавелли ешнәрсе де айтпады. Оның үнсіздігі шешен, тіпті сол дәуірге тән болатын: «бұл христиандық Еуропаның айналасында қайталанды, жауап ретінде таңқаларлық үнсіздік сыйлай отырып, сосын ешқашан ешкім мәңгілік өлмейтіндей өлімші халдегі жылау» (Скиннер, 1981, 38 б.). Макиавеллидің үнсіздігі ортағасырлық қамқорлықпен атышулы қарама-қарсылықты ұсынды.

Гиччиардини Макиавелли секілді саясатқа сипаттамалы тәсілді ұстанды, ол гуманистер мен христиандар мақтап мадақтаған сыннан қашты. Макиавелли моралистердің сүйкімді үйренушісі, ол Гиччиардини макиавеллиандықтардың алғашқысы болды.

### *Таным, еркін еркіндік және детерминизм*

Адамдарды өз тағдырының иесі ете отырып, ренессанс дәуірінің гуманистері жаңа саяси әлемдік көзқарас ашты. Адамзатты өз өмірінің иесі ретінде сипаттай отырып, құдай немесе табиғат адамдардың іс-әрекетіне шектеу қояды дегенді жоққа шығара отырып, олар ортағасырлық дүниетанымды ажыратуға тырысты. Сол уақытта ортағасырлық ғалымдар адамның ерекше сипаттамасын «сенімге» негізделген «танымнан» тапса, ренессанс авторлары оны адамның «еркін еркіндігінен» тапты.

Бұл дегеніміз ренессанс дәуірінің адамдары адами рационалдылықты жоққа шығарды дегенді білдірмейді; ол оны олар өзгертті дегенді білдіреді. Макиавелли, мысалы, оны есептеу мәселесіне дейінгі шамада төмендетті. Ортағасырлық ғалымдардың «таным» әділетсіз қылықтардан ажырата білу қабілеттілігін ғана білдірді; Макиавелли үшін «себеп» өз еркін жүзеге асыру тәсілдерін атап көрсетудің қабілеттілігі болды. Аристотельшілдер (Аквинский секілді) адам кемелдігін сипаттаса, макиавеллиандықтар адам еркіндігін сипаттады. Ол «Ханзада» еңбегінің соңғы бөлімінде көрініс табады, Макиавелли, бақыт немесе ізгілік адам өміріндегі анықтаушы қағидалар ма деген сауал қояды, теңдессіз деңгейде соңғысының маңыздылығын атап көрсетеді: «біздің еркін еркіндігімізді ескерместен, мен ойлаймын, тағдыр біз жасаған нәрсенің жартысы болып табылады, екінші жартысын немесе соған жуық жартысын қалдыра отырып, біздің оған өзіміздің бақылау жасағанымызды қалайды», -деп жазады (1961, 130 б.).

Бұл көзқарас тұрғысынан Макиавелли мен Гиччиардини келіспейді. «Бақыт пен ізгіліктің» сәйкес рөлі туралы үлкен дебаттарда Макиавелли біріншісіне тоқталса, Гиччиардини екіншісіне тоқталады. «Сіз бақыт адамзат ісіне үлкен билік жасайтындығын

жоққа шығара алмайсыз», -деп жазады Гиччиардини С-30 максимінде. «Біз осы істерге адамдар болжай алмайтын не қашып кете алмайтын үнемі кездейсоқ жағдайлар әсер ететіндігін көреміз. Сонымен қатар, ақыл мен қамқорлық көптеген нәрселерді аяқтай алады, дегенмен ол да жеткіліксіз». Гиччиардини Макиавеллиге қарағанда, адам күйі туралы пессимист болып табылады. Ол адам танымының шегін айрықша аңғарады. Ол тарихтан және саяси оқиғаларды бақылаудан үйренудегі адам қабілеттілігіне аса сенімсіз тұрғыдан қарайды (С-114). Бұл Макиавеллидің сенімін таным мен еркіндікке қарама-қайшы қоюға әкеледі. Ол максим С-128 жазады:

«Мемлекет істерінде сіз ханзада көрсеткен себептерді басшылыққа алмауыңыз керек, бәрінен бұрын оның табиғаты мен әдеттері бойынша жасауыңыз керек. Ханзадалар өздеріне ұнайтын нәрсені жасайды немесе өздері білетін, не өздеріне қажетті нәрсені жасайды. Егер сіз басқа да қағидаларды басшылыққа алсаңыз, одан басқа, сіз үлкен келенсіздіктерге ие боласыз» (Гиччиардини, 1970, 73 б.).

Бұл бақылау саяси әрекеттерге басшылық ретінде Макиавеллидің «Ханзада» атты еңбегінің негізін құрайды. Сонымен қатар, ол заманауи халықаралық қатынастар талдауының негізгі қағидаларын атап көрсетеді: саясаткерлердің әрекеттерін түсіну үшін олардың рационалды есебін түсіну жеткіліксіз; олар ұсынып отырған тарихты және мемлекет қызығушылықтарын түсіну де қажет болып табылады.

### *Қорытынды ескертулер*

Саяси теория ренессанс дәуірінде революцияланды. Бірнеше шиеленіскен он жылдық барысында 1500 жылдың басында батыстық дүниетану ежелгі діни дискуссиялардың жаңа, экспансивті, заманауи дискурсқа келгендігі туралы өзгеріске толы болды. Ол құдайға емес, мемлекеттерге негізделді; мемлекетті адамзаттық ретінде қарастырды және саясатты мемлекетті ұстап тұру үшін қажетті болып табылатын үздіксіз іс-әрекет ретінде қабылдады. Ренессанс теориялары мемлекет ішінде саясаттың жаңа және берік идеяларын әкелді. Мемлекеттер арасындағы саясат теориясы салыстырмалы тұрғыдан азғана болса да ілгеріледі.

Халықаралық саясаттың теориялық тәсілдері туралы соғыс және дипломатия туралы ренессанс оқу құралдарынан, жазба мәтіннің екі түрінен табамын деген адам үшін жаяу жүргіншінің жүрісіндей болар еді. Сол дәуірдің әскери оқу құралдары бір нәрсені нақты көрсетті: соғыстың сипаты бірден өзгерді. Қалыптастырушы оқиға итальян соғысы болды. Карл VIII Италияға 1494 жылы Роберт де Бальзак өзгерістерді байқағанға дейін француз әскерімен келіп кірді. Оның *Nef des Princes et des Batailles* [1502] жаңа француз және испандық қарулану жүйесі аясында нығаюын сипаттайды, олар: жеңіл артиллерия және пистолеттер. Макиавелли өзінің «Соғыс өнері» атты еңбегінде, сонымен қатар, жаңа, жоюшы қару жүйелерін енгізуді атап көрсетеді [1521]. Баттиста делла Валле өзінің *Libro continente appartenentie ad Capitani* [1528] еңбегінде бір қадам алға жүреді; ол өзінің диаграммасына тиімді күресуді қалыптастырудың қару-жарақтық аясын енгізеді. Бірақ бұл кітаптардың барлығы соғыстың техникалық аспектісіне: әскери жылқылар, әскерді қамтамасыз ету, лагерді құру және қорғау, марштық құрылымдар мен күрес тәсілдерін жасауға негізделген (Хале, 1981, 276 б.). Бірнеше кітаптарда мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар талқыланды. Біршамасының теориясы көп болмады.

Дегенмен, сол ғасырдың соңғы ширегінде, халықаралық қатынастар теориясы өзгеріске толы бола бастады. Кенеттен, бірнеше авторлар «мемлекет себебі» деген

ұғымды кеңінен қолдана бастады. Осы ұғымды қолданған бірінші автор Гиччиардини болатын. Он алтыншы ғасырдың соңғы ширегінде ол заманауи сөзге айналды. Ол дипломатиялық анықтамалықтарда таралды және он алтыншы ғасырдың соңындағы бірнеше кітаптардың тақырыбы да болды. Этьен Тхуау осы ғасыр туралы былай дейді:

«саяси міндет үшін атқару нүктесі толыққанды жаратылыс емес, егеменді мемлекет. Мемлекет себебі құндылықтардың ежелгі тәртібін өзгерткен секілді... Есеп пен адамдардың қулығынан, білгіш машинадан, жұмыстың себебінен туындаған мемлекет діннен азғындаған субстраттан тұрады... Адами және діни қарастырулардан жоғары тұрған мемлекет сонымен айрықша қажеттілікті қажет етеді...Өзінің заңдарын сақтай отырып, *raison d'etat* табиғаты танымнан бас тартып, құпиялықты құрайтын шулы және күшті шынайылық ретінде танылады» (Гордонда сілтеме жасалынады, 1991, 9 б.).

Бұл сөздер дипломатия мен мемлекетаралық саясат құралдары мен мақсаттарына деген сана-сезім қарым-қатынасы туралы куәлік етеді. Дегенмен, ол халықаралық қатынастарды аздап болса да түсінуге мүмкіндік берді. Гиччиардини билік балансы ұғымын және мемлекеттердің өзара әрекетін талдау үшін түсіндірмелі қағидалар ретінде «мемлекет себебі» терминін қолданған авторлардың бірі. Ол мемлекетаралық саясат құралдары мен мақсаттарына деген сана-сезім қарым-қатынасын ұсынды. Дегенмен, осы тұжырымдамалар халықаралық қатынастар теориясына енгенге дейін біршама уақыт қажет болды. Бұл келесі тарауда дұрыстап сипатталатын басқа тарихтың бөлігі болып табылады.

## Ескертулер

1. Жариялаудың әлеуметтік және саяси себеп-салдарлары 3-тараудың басында қарастырылған. Сонымен қатар, Мандроу (1978) мен Эйнштейнді (1993) қараңыз.
2. Лоренцо Валла 1440 жылдары үлкен дау туғызды, дау туғызған нәрсе Константиннің құрбандығы туралы текстологиялық сынның жаңа тәсілін қолданды – Константиннен Папа Сильвестер I берілген үш мың сөзден тұратын құжат, папалық өзінің уақытша талаптарын негіздеген және ол айламен жасалған жалған нәрсе екендігін көрсетті.
3. Ізгілікті джентельмен идеалы Кастильоненің «Сарай кітабы» [1528] атты бестселлер кітабында, идеал болып табылатын сарай маңындағы адамдарды ежелгі рыцарь ізгілікті терминдерінде сипаттайтын этикет бойынша анықтамалықта (физикалық ептілік, ерлік, соғыстағы тапқырлық, әдептілік), сонымен қатар, жаңа қалалықта (классикалық философия білімі, өнерді бағалау, шешендік және жақсы талғам) сипатталған. Ізгілікті джентельмендердің идеалы өз құқығында индивидуализмге құндылық ретінде жаңа ықпал көрсетеді. Одан басқа, Пико делла Мирандоланың «Адамның ары туралы сөз» [1486] атты танымал еңбегінде индивидуалға жаңа ықпал етуді жеке адам ретінде атап көрсетеді. Жекке және индивидуалға деген ықпал, сонымен қатар, әдеби форманың жаңа дамуында атап көрсетіледі, ол орта ғасырда сирек болатын, биография, автобиография, аса керемет мысалдарды Челлини (1936) мен Кардано (1930) жазды.
4. Франческо Поджио Браччиолине (1380-1459) классикалық гуманитарлық мәдениеттегі көптеген кәсіпкердің бірі болатын. Аз жалақыға қанағат етпестен ол нотариустар мен дипломаттарға көшіруші болып жалданып табыс тапты, ол классикалық жазбаларды іздеп тауып, көшіріп бизнеспен айналысты. Еуропаның көптеген экспедицияларында Поджио көшіріп алған маңызды жұмыстардың біршамасын тапты. Олардың түпнұсқаларын олардың иелері ескермстен жоғалып кеткен немесе жойылған; Поджионың көшірмелері Флоренцияда сақталды. Нәтижесінде Поджионың көшірмелері ежелгі Греция мен Римдегі өмір туралы аса ежелгі куәлік болып табылады.

5. Саяси әдебиеттің осы жанры бойынша түсініктемелер үшін I-тараудағы 9-ескертуді қараңыз.

6. Түсініктемелердің көпшілігі Макиавеллидің кітабының үшінші бөлігін атап көрсетеді. Көптеген антологияларда аса кеңінен таралған тараулар үшінші тараудың 17 және 18-тармақшалары. Халықаралық қатынастар теориясының көзқарасы тұрғысынан, үшінші тарау ең қызықты бөлім емес. «Ханзада» кітабының екі қысқа бөлімі атап айтарлықтай, себебі мұнда Макиавелли өзінің мемлекет табиғатын түсінуін қалыптастырады және мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасты соғыс түрінде қысқаша айтып кетеді. Макиавелли, сонымен қатар, соғыс пен мемлекеттер қарым-қатынасын «Флоренция тарихы» еңбегінде сипаттайды – әсіресе 5 және 6 кітаптарда (Кнутсен, 2012).

7. Көптеген деспоттар Макиавеллидің кітабынан, өздерін билікте ұстауды қажет деп санаған нәрсенің барлығын жасағандығы үшін, жақсы сылтаулар тапты. Осы қағидаға сәйкес Макиавелли билеушілерге күшті ықпал етті, мысалы, Франциядан Генрих IV, ол өлтірілген сәтте оның қалтасында «Ханзада» кітабының көшірмесі болған деген сөздер бар.

8. Макиавелли мемлекеттік қайраткерлердің саяси орнын анықтау үшін билік балансы тұжырымдамасына сүйенбейді. Бұл бақылау көпшілік қабылдаған Макиавелли реалистік саясаттың негізгі факторы болып табылады деп сипаттайтын халықаралық қатынастар теориясына қарама-қайшы, ол, сонымен қатар, билік балансының сарапшысы болды. Бұл өте қарапайым. Оның шығармаларына көз жүгіртіп шыққанның өзінде Макиавеллидің қорқынышы халықаралық саясат емес, ішкі болғандығын көрсетеді. Ол қауіпсіздік, қорғаныс және сыртқы саясат мәселелерін жиі талқылайды. Дегенмен, ол мемлекетаралық қатынастарды талқылауын тұрақты түрде жүргізеді. «Ханзада» еңбегінде «билік балансының» заманауи фразасы жоқ. (Бірақ 11-тарауда Макиавеллидің итальяндық билеушілердің мотивтерін талқылайтын қысқаша ескерту бар, 20-тарауда ол итальяндық мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасқа «баланс сорты» деп сілтеме береді («uno certo modo bilanciata»). Ағылшын тілді басылымдар оны «билік балансы» деп аударды (Макиавелли, 1961, б. 74, 116.). Дегенмен, «баланс» сөзі мұнда жай ғана «үйлесімділік» немесе «денсаулық» сөздерін білдіреді, ортағасыр дәрігерлері дененің денсаулығы эзіл-қалжың балансымен анықталатындығын айтады. Макиавелли бірлестікті қолдан жасаған (және жойған) мемлекеттік қайраткерлердің логикасына сирек талқылады. Сирек жағдайда ғана, ол оны жасаған кезде, ол мемлекеттік қайраткерге соғыста жеңіске жетуде ең күшті жағын ұсынды, идея билік балансын дәйектеудегі қарым-қатынас идеясы. Макиавеллидің биліктің маңызды теоретигі екендігі күмәнсіз, бірақ оны билік балансы теоретигі деп атау артық болар еді. Ол айтылған кезде: Макиавеллидің халықаралық мәселелер туралы аса дәйектемелі және тікелей талқыламасы «Ханзада», «Дискурстар» не «Соғыс өнері» еңбектерінен де табылған жоқ; ол Ондық кеңесті басқарған кездегі дипломатиялық миссияларды атқарған кезде Флоренцияға жіберген заттарынан табылды. Осы жіберілген заттарды жүйелі зерттеу аса сенімді негізде бекітілген көзқарасты қамтамасыз етуді осы аталған талаптар төмендетеді.

9. Папа Лео X (1513-21) Гиччиардиниді Модена мен Реджоның губернаторы етіп сайлады, содан соң папа әскерінің комиссары етіп сайлады. Папа Адриан VI (1522-23) оны қызметінен түсіріп тастады. Бірақ Папа Климент VII (1523-34) солтүстік папа провинциясы (Кватела 1991) болатын Романья провинциясының президенті етті.

10. Испанияда (1512) елші бола жүріп, Гиччиардини *Relazione de Spagna* мен *Discorsa*

*di Logrognò* атты еңбектерін жазуға уақыт тапты. Оның «Флоренция үкіметі туралы диалог» деп аталатын флорентиндік саясат туралы кітабы 1521 жылы басталды және үш жылдан соң аяқталды. 1530 жылы ол «Макиавеллидің дискурсы туралы пікірлер» атты ұзын сонар түсініктемелер жазды. Гиччиардинидің биографиялық жұмыстары *The Consolatoria* (дін мен философияның артықшылықтарын талқылайды), *Oratio Accusatoria* мен *Oratio Defensoria* (Гиччиардини, 1994, vii–xxxі; Кватала, 1991).

11. С-28 Гиччиардинидің *Рикордиінде* жасалған компиляциядағы «максим» 28 байланысты: «С-коллекция» деп аталады. Гиччиардини Рикордидің бірнеше нұсқасын жазды. Бастапқы екеуі оның Испаниядағы елшілігі кезінде (1512) жазылды және қысқаша ескертулердің жинағы ретінде ұсынылды (және олар әдетте кварто 1 және 2 деп белгіленеді, сәйкесінше - немесе Q1 және Q2). Гиччиардини Флоренцияға оралысымен нәтижесінде жоғалып кеткен басқа коллекцияны жазды, бірақ А-коллекция деп белгіленген. 1528 жылы ол өзінің максимдерін жазды, жаңасын косты және 181 Рикорди (В-коллекция) жасады. 1530 жылы ол өзінің 221 Рикорди (С-коллекция) соңғы компиляциясын аяқтады.

12. Қызықты сауал туындайды: Макиавелли кезінде аясында заманауи, академиялық теория бар болып табылатын қоғамдық сфера болды ма? Болар-болмас қана. Макиавеллидің кітаптары анонимді көпшілік аудиторияға да емес, оқуға да арналып жазылмаған болатын; оларды Оричеллари бақшаларында әдеби және саяси мәселелер бойынша жиналған ресми емес талқылаушы топ тұрақты түрде талқылайтын, ол достарының тұрақты және тар аясы болатын еді (Хейл, 1960, 149 б.).

13. Осы кезде Макиавелли «Ханзада» еңбегін Лоренцо Медичиге (Ұлы Лоренцоның немересі), «Дискурстар» еңбегін Заноби Буондельматига (Медичиге қарсы бұрынғы конспиратор) және Косимо Ручеллаи (Оричеллари бақшасындағы талқылаулардың иесі) арнағандығы белгілі болып табылады.

14. Макиавеллидің достарының арасында еркін және ғылыми әңгімені бағалағандығы қызықты биографиялық дерек. Саяси теорияның қызықты дерегі оның осы әңгімелерден интеллектуалды және саяси құндылықтарды көре білуінде болып табылады. Ол оны «Ханзада» еңбегінде қарастырады. Макиавелли (1961, 90 б.) эмпирикалық бақылау білімнің құралы болып табылады дей отырып, ол ғалымдар арасындағы еркін талқылау білімді таратуға мүмкіндік береді дейді. (Ол «ақылды ханзадаға» өз кеңесі үшін данышпан адамдарды таңдауға және оларға еркін және шынайы сөйлеуге мүмкіндік береді. Шындығында, Макиавелли (1961, 126 б.) ханзаданың оның кеңестеріне және оның әрбір кеңесшілеріне деген қарым-қатынасы олар ойын еркін жеткізген жағдайда ғана, пікірлері қабылданатын болады деген ұсыныс білдіреді). Макиавеллидің «Ханзада» еңбегінде сөз бостандығы тек қана «жеке» болуы керек, ол ханзаданың тар және бақыланатын аясында өткізілуі тиіс: «қоғамдық» тұрғыдан, саяси мәселелер туралы ондай еркін сөзге тыйым салынуы тиіс, себебі ол саяси тұрақтылық пен әлеуметтік тәртіпті бұзуға әкеліп соғады. Макиавелли (1997, 30 б.), сонымен қатар, осы туралы «Дискурстар» еңбегінде атап көрсетеді; бірақ ол мұнда сөз еркіндігі дерек ретінде еркін азаматтардың өзін-өзі басқаратын республикаларының қызығушылығына қызмет етеді деген күрделі дәйектемені дамытады.

## **II тарау. Соғыс пен бейбітшілік философиясы**

### **3**

#### **Реформация саясаты:**

#### **қару-жарақтар, кемелер және баспа машиналар**

Халықаралық қатынастар теориясы он алтыншы ғасырда пайда болды. Ол заманауи мемлекеттік жүйе мен заманауи әлемдік экономиканың туындауымен қатар келді. Оның өркендеуі ежелгі институттар мен дәстүрлі шындықты бұзған үдерістің бөлігі болды, бірақ жаңа пікірлерімен ежелгі тұжырымдамаларды алмастырған жоқ. Ол сол дауылды, өркендеген дәуірдің ортағасырдан заманауи әлемге өткендігін білдіретін интеллектуалды дамылсыздықтың орталық бөлігі болды.

Он алтыншы ғасыр бақталас әмбебап шындық арасындағы қатыгез соғыспен басталды және қорқынышты релятивизм ғасыры ретінде аяқталды. Сол дәуірдің шексіз аяқталмайтын соғысы соғыс жүргізілген фундаменталды мәселелерді шешуді қамтамасыз ете алмады. Саламатты әлемді ендіруге деген қабілетсіздік себеп-салдарларды жаңадан зерттеу мен соғысты дәйектеу, құдіретті монархтар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін қағидалардың жаңа түрлерін құруға әкеліп соқты.

Заманауи әлемнің пайда болуы үш негізгі жаңашылдықты талдау жолына негізделді, ол он алтыншы ғасырда батыс Еуропада пайда болды: дәрімен атылатын қару, компас пен баспахана. Бұл тарау осы жаңалықтар мен әлеуметтік өзгерістерді қысқаша талқылаудан басталады, олардың әртүрлі әлеуметтік топтардың салыстырмалы қабілеттілігін қалай өзгерткендігі және еуропалық қоғамды қалай өзгерткендігі, еуропалық мемлекеттер сипатына қалай ықпал еткендігі және халықаралық өзара әрекетін қалай өзгерткендігі туралы болып табылады. Бұл тарауда осы дәуірдің екі басшылық жасаушы державасы Италия мен Испанияға айрықша назар аударылады. Ол итальяндық дипломат Альберико Джентили мен испандық адвокат Франсиско де Витория секілді жазушыларды енгізеді. Бірақ, мұнда француз ғалымы Жан Боденнің еңбектері атап көрсетіледі, ол «егемендік» заманауи тұжырымдамасын қалыптастырды және мемлекетаралық қатынастар ғылымының келесі дамуына белгілі-бір мөлшерде ықпал етті.

#### **Әлеуметтік инновациялар, экономикалық өзгерістер және саяси билік**

Оқты кім ойлап тапқанын ешкім білмейді. Ежелгі Қытайда бар болған делінеді. Ол Ислам империясы арқылы Еуропаға келген. Еуропалықтар 1400 жылдың соңында мақсатқа



сәйкес әскери қолданысқа ауыса бастады, сөйтіп дамып келе жатқан мемлекеттердің арасында саяси биліктің таралуын өзгертті. Қаруды иемденген монархтардың әскери күшін шамалы болса да жақсартты. Ол олардың көршілерін осыған ұқсас қаруды иемдену барысында сенімсіздікке және мәжбүрлікке апарды. Оқтың келуі заманауи мемлекеттің өсіп-өркендеуіне ықпал етті. Қару-жарақтар күресті аса жоюшы және бағалы етті. Соғысқа жұмсалатын қаржының артуы корольдер мен ханзадаларды табысты арттырудың жаңа жолдарын табуға мәжбүрледі. Бұл өз кезегінде заманауи мемлекет пен мемлекет жүйесінің өсіп-өркендеуіне ықпал етті.

Салық табысты арттырудың бір жолы болды. Алыс жерлерге сауда жасау басқа болатын. Бірақ мұндай сауда жеткілікті тұрғыдан қамтамасыз етілген соңғы нұсқасы болатын: ол кемелердің жаңа моделі мен навигацияның жақсартылған құралдарына байланысты мүмкін болды. Мұндай теңіз инновациялары жаңалық ашу мен оқиғаларға толы экспедицияларды мүмкін етті. Кейіннен, пушкалар жаңа кемелерге орнатылған кезде, еуропалықтар Американы, Африканы және Азияны тонау мен отарлау мүмкіндігіне ие болды. Отарлау, сонымен, батыс Еуропа мемлекеттері қажетті кірісті саудадан алып отыратындай жолда жүргізілді. Кірістің жаңа дерек көздерімен жаңа еуропалық монархтар үлкен әскерді орната алды және оларды қарудың үлкен мөлшерімен жабдықтай алды. Сауда мен отарлау Еуропа мен басқа аймақтардың арасындағы сауда жолдарының өсіп-өркендеуіне ықпал етті, ол заманауи әлемдік экономиканың көпірін қамтамасыз еткен коммуникация мен транспорттың халықаралық желісін жасады. Он алтыншы ғасырдың соңы үлкен айырма ғасыры болды. Ренессанс дәуірінде оптимизм мен өмірді анықтаушы көзқарастар жалғасын тапты. Бірақ ғасыр, сонымен қатар, пессимизмнің өркендеуі мен интроверт реакциялардың куәсі болды.

Баспа станогы ренессанс дәуіріндегі мәдениетті Еуропаның қалған бөлігіне ежелгі мәтіндерді, білімді, кәсіпкерлік рухпенен бірге таратты. Ол, сонымен қатар, шіркеу ішіндегі басқа пікірлерді туындатты және біз «реформация» деп атаған діни бөлшек-телінуді тездетті.

### *Оқ-дәрі революциясы және саяси өзгеріс*

Қоғамның феодалдық ұйымы жер иеленушілер табын қолдады және оларды жауынгер ретінде даярлады. Оқ-дәрінің пайда болуы осы таптың жойылуына әкеліп соқты. Атты жауынгерлер жаңа пистолеттер мен пушкалар үшін оңай нысанаға айналды. Даярланбаған жаяу солдат аркебузбен (дәрімен атылатын қарудың бір түрі) қаруланған кезде дворянның қауіпсіз қашықтықтан өлтіре алуы мүмкін еді, кавалерия өзінің соғыстағы жетекші рөлінен айрылды. Жауынгер дворяндар соғыста жойылды, азаматтық қоғамда олардың позициясын көрген кавалерияның да сеніміне селкеу түсті. Жаяу әскер ренессанс дәуірінің қарулы күштерінің маңызды саласы болды. Қаруы бар жаяу әскердің бағасы жылқысы және нөкері бар дворяндардың бағасының бөлшегін құрады, Еуропаның монархтарының қаржысын жаяу әскерге салуына ықпал етті. Нәтижесінде, әскер мөлшері жылдам таралды. Италияндық соғыс кезіндегі жорық қару жарағын енгізу қарулы күштердің үшінші, заманауи бөлімі артиллерияның пайда болуына әкелді. Жаңа қару-жарақ жүйесінің енгізілуі, әскери ұйымдастырудағы өзгерістер ортағасырлық салт-дәстүр және христиандық дәйектемелер негізінде соғысқа байланысты шектеулерді жойды.

Итальяндық соғыс кезіндегі әскердің мөлшері мен күрделілігі артуына байланысты, әскерді жабдықтау бағасы да артып отырды. Тіпті аса бай болып саналатын аристократтың өзі әскери солдаттардан құралған үлкен әскерді жинау мүмкіндігі болмады. Тек монархта ғана заманауи соғыс шығынын өтеу мүмкіндігі болды, «барлық елдің салығын иемденген адам ғана басқаларға қарағанда көбірек жауынгер жалдау мүмкіндігі болды» (Бродель, 1972, 657 б.).

Сонымен, он бесінші және он алтыншы ғасырдағы әскери революция Еуропадағы «жаңа монархияның» өсіп өркендеуіне мүмкіндік жасады (Тилли, 1994). Үлкен әскерлер көп әскери шығындарды білдірді. Ол билеушілерді салықты жинаудың тиімді тәсілдері мен оларды басқару жолын табуға ықпал етті. Сонымен қатар, заманауи мемлекетті құруға да ықпал етті. Олар, сонымен қатар, Еуропалық мемлекеттердің ежелгі абсолюттік формасына мүмкіндік туғыза отырып, монарх билігін нығайтты. Олар корольді жериеленуші аристократияға аз тәуелсіз етті, бірақ көп қырлы *сословиелік мемлекет* (Поджи, 1978, 36 б.) күйіне негізделген және батысеуропалық саясаттың халықтық өкімет жүйесіне негіз даярлауға мүмкіндік жасай отырып, дамып өркендеген қалалардағы коммерциялық топтармен қарым-қатынастарын жетілдірді. Қысқаша айтқанда, қаржылық аппарат «басқа институттарды өзімен бірге алып жүрген институт» болды (Шумпетер, 1976, 1416.).

### *Транспорттағы эволюция, саудадағы революция*

Мемлекеттер арасындағы саясат олардың халқының саны бойынша корольдің интенсивті әрекет жасауының негізінде өзгеріске ұшырады. Мемлекеттер арасындағы саясат сонымен қатар өзгерді, себебі монархтар сыртқы еуропалық аймақтардан кіріс алу жолдарын іздеді. Алыс қашықтықта саяхат жасау ибериялық кеме модельдерінің негізінде мүмкін болды, олар теңіз саяхатының ыңғайлылығы мен жылдамдықты арттырды. Оған навигацияның нақтылығын арттырған математика, астрономия мен картография аясында жаңа өңдеулер мүмкіндік жасады. Компас пен астролябтың жаңашылдығын жетілдіру көмегімен теңізшілерге бір аралдан басқа аралға Еуропаның арнасынан асқан жағажайларында жүгіріп жүрудің қажеттілігі туындамай қалды. Олар жер шарының ашық мұхиттарына шыға алды.

Он бесінші ғасырда оңтүстік Еуропа жағалауының қалаларындағы мұхитта сауда жасайтын саудагерлер пайда болды. Эволюция сауда молшылық пен сусымалы тауарлар бойынша өркендеген Лиссабон мен Порту секілді ибериялық қалаларда жанданды. Сауданың бұл дамуы дәстүрлі бақылаудан қоғамның меркантильді қабатының эмансипациясына ықпал етті. Сауда топтарының дамуын асыра айту оңай, барлығынан да ұлы көпес Краун болатын. Король көпестерінің ішіндегі атақтысы Энрике Инфанте-де-Португал болатын, принц Генрих Навигатор есімімен белгілі еді. Энрикенің тарихи атағы оның әскери-теңіз академиясын жасауда болып табылады, нағыз «парасат орталығы», Еуропадан мықты картографтар мен астрономдарды әкелді. Ол отарлау жеңістерінен келген кіріспен өз әрекетін жүйелі түрде қаржыландырған алғашқы монархтардың бірі болатын, батыс Африка мен Атлант аралынан Португалияға бояғыш заттар мен қантты импорттаудан бастап, африкалық құлдарды жаулап алып, сатуға дейін айналысты.

Энрике экспансия ғасырын ашты (оны кейде «Жаңалық ашу ғасыры» деп те атайды). Оның табысы шетелдік экспансияда күтіп тұрған басқа монархтарға байлық пен билікті көрсетуге мүмкіндік берді. Сонымен, «жаңалық ашу» бақталас болып табылатын отарлау

мен соғыспен қатар жүрді. Отандық монархтар арасындағы бақталастықты сипаттаған жақсартылған әскери потенциал, сонымен қатар, шетелдегі жаңа жерлерді жаулаудың асқан күшін қамтамасыз етті. Кемелерде орнатылған қару-жарақ Еуропаның теңізшілеріне жерорта теңізі, африкалық, азиялық және американдық жағажай аймақтарында жылдам таралуға мүмкіндік берді.

Энрике Инфанте, сонымен қатар, шетелдік экспансияның аса жіңішке және психологиялық эффектісін көрсетеді: ол шетелдік экспансия атақ даңққа және пайдаға мүмкіндіктер ашқандығын түсінген адамдар арасында жаңа кәсіпкерлік рухтың пайда болуына ықпал етті. Жаңа әлем туралы жаңалық ашу жаңа мүмкіндіктерді тануға ықпал етті және осы түсіну одан кейінгі өзгерістерге стимул болды.

### *Қозғалмалы тип, танымдағы революция*

Баспаның пайда болуы адам пікірін жеткізудің, таратудың және сақтаудың тәсілдерін өзгертті (Ейсенштейн, 1993). Жылжымалы шрифт енгізілгеннен кейін жаңа технология барлық Еуропа бойынша жылдам таралды. 1450 жылға таман Иоганн Гутенберг Тәураттың баспадан шығарылған бірінші басылымын аяқтады; 1470 жылға таман баспаханалар Кельнде, Базелде, Римде және Венецияда пайда болды. Елу жылдан кейін сегіз миллионға жуық кітап баспадан жарияланды (Мандроу, 1978, 27 б.).

Бірінші баспа мәтіндері Тәурат, дұға кітаптар, уағыздар және бревиарийлар болатын. Сосын, барлық қызықты мәтіндер – әңгімелер, әртүрлі сападағы аңыз әңгімелер және табысты рыцарь романстары жарияланды (Леонард, 1949). Он алтыншы ғасырдың бестселлерлерінің арасында әртүрлі анықтамалықтар мен оқу құралдары болды. Танымал баспа өнімдерінің арасында барлығы болды: ауыл шаруашылығы, құрылыс, дизайн, мода, керамика, құрал-саймандарды өңдеу, суретке түсіру – салмақ және шама өлшейтін кестелері, карталары, календарларымен аса танымал баспа өнімдерінің қатарына жатады. Соңында не бастапқыда болмаса да, грек және латын классиктері жарияланды. Тәжірибеде жануарлар терісінде жазылған ежелгі мәтіндерді сақтап қалды, ал олар уақыт өте келе көгеріп немесе қатайып жарамсыз бола бастады.

Баспа мәтіндер мен теорияларды тар ғылыми элита аясында таратты. Нәтижесі білімге басқа пікір мен шатастыруларды енгізу болатын. Ол, мысалы, жаңадан пайда болған пәндер география мен картографияда көрініс тапты. Географтар әлемдегі әртүрлі елдерді, олардың тұрғындарын, климатын, ресурстарын, және трейдерлер мен пираттар үшін маңызды ақпаратты сипаттады. Картографтар карталар сызды. Олар сауда мен ұрлық қай жерде перспективті соны анықтады және осы жерлерге баратын қауіпсіз маршруттарды анықтады. Сипаттамалар мен карталар бір жағынан ғалымдар мен саудагерлер арасындағы, екінші жағынан шіркеу биліктерімен болған дау жанжалды арандатуға алып келді. Ғалымдар әлем туралы жаңа білім жер мен суды, және жер беті тұрғындарын ажырату туралы Тәураттағы пікірлерге негізделген дәстүрлі көзқарасқа қайшы келетіндігін атап айтты. Қозғалмайтын күнге және күннің айналасында айналатын Дөңгелек жердің жаңа картографиялық бейнесі шіркеудің: Палестинаның айналасында орналасқан бүкіл әлем орталығындағы дөңгелек жер туралы ресми көзқарасына қарама -қайшы келді.

Одан басқа, баспа шіркеу ішіндегі келеңсіздіктерді тереңдетті. Діни мәтіндер жарияланып, таратылған сәтті шіркеудің бір ізділікке салынбағандығы, бірақ оның мүшелері әртүрлі идеялар мен түсініктемелермен айналысқандығы белгілі болды. Уағыздар мен

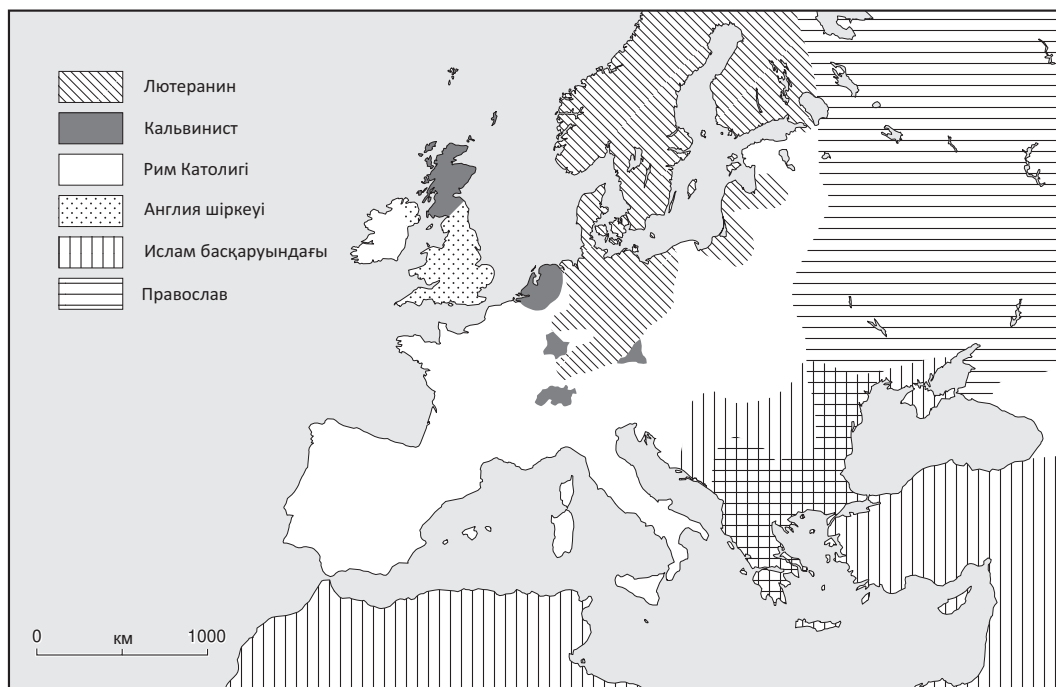
трактаттар баспаның пайда болуымен бірге Еуропаның барлық аймақтарында таратылды және әртүрлі аймақтардағы шіркеу қызметкерлерінде сенім туралы негізгі доктринаның әртүрлі түсініктемелері болғандығын көрсетті. Франция, Польша, Дания және басқа неміс князьдықтарының теологтардан айырмасы туралы айтпағанда, Испанияның теологтарының Римдегі әріптестерінен басқаша көзқарасы болды.

Баспа өнері арқылы көрініс тапқан шіркеудің біртекті еместігі шіркеу реформасының талаптарының көбеюін тудырды. Көңіл толмаушылықтың соңғы тамшысы шіркеу билігі шіркеу қызметкерлеріне кәсіпкерлікпен индульгенцияның көпшілік баспа хаттарымен: дұғаға айырбас ретінде сенім артушы адамдарға берілген құжаттармен, тәубаға келу, қажылық немесе қолма-қол қатты ақшамен кірісін арттыру жолымен рұқсат еткен кезде көрініс тапты. Шіркеу реформасына деген талап орта ғасырдан бастап бастау алды. Дегенмен бұл талаптар бірегей реформалық қозғалысты ұсынған жоқ, олар да әртүрлі әлеуметтік және географиялық жерлерде әртүрлі үлгіде болды. Баспа материясы қарсылық сипатын өзгертті. Ол христиандық Еуропада әртүрлілік туралы пікірді таратты; сонымен қатар ол бірнеше біріккен негізгі идеялар мен түсіндірудің әртүрлі мектебін символмен атап көрсеткен негізгі авторлардың есімдерін таратты.

Негізгі идеялардың бірі діни сенім жеке іс болып табылатындығына негізделді. Ұғым бірнеше авторлармен қалыптастырылды: аса танымалы Мартин Лютер мен Жан Кальвин болды. Лютер қоғамдық рәсімдер мен дұғаларға қатыса отырып, қағида бойынша діни сенім іс-әрекеттен көрініс табады деген доктринаның алғашқы, белсенді емес мүшесі бола отырып аталған доктринаны қалыптастырды. Дұға шіркеу қызметкерінің қатысуынсыз басқарылмайды, құтқарылу шіркеу иерархиясы болмаса қол жеткізілмейді. Лютер шіркеу қызметкерлері мен олардың рөлін жоққа шығарды. Ол (және Кальвин) дербес ниет ұжымдық жоралғыға қарағанда сенімнің ең жақсы көрсеткіші болғандығын айтты; сенім «ешнәрсе емес, бірақ жүректің шындығы».

Бұл теория революциялық болды. Ол дербестік пен жекелік сезіміне байланысты болды, ол сол дәуірдегі саудагерлер мен орташа кластағы қолөнершілерге ұнады. Теорияның таралу жолы да революциялық болды: 1517 жылы Лютер өз дәйектемесін шіркеудің жемқор тәжірибесін сынап, тоқсан бес тармақтан тұратын сыни үлгідегі жазуды шіркеу есіктеріне жабыстырды. Оның ғылыми талқылаудан күткен нәтижесі оның достары Токсан бес тезисті баспадан шығарып, таратқан кезде-ақ жойылды. Екі апта көлемінде олар Германияның барлық аймақтары; ай бойына барлық Еуропа бойынша таралды (Ейсенштейн, 1993, 151 б.).

Оқиғалар бақылаудан шығып кетті. Жаңа үйренудің жарылмалы саяси потенциалы саудагер мен орта кластар сансыз көп болған сәтте және билеушіге даяр одақтасты тапқан кезде түсінікті болды. Голландияда, қасиетті Рим империясы мен Англияның мемлекеттері мен еркін қалаларында революциялар діни еркіндікке деген талаптарымен туындады. Діни реформа туралы талап өздерінің саяси қызығушылықтарын ары қарай өркендету үшін мемлекеттік қайраткерлер және монархтар арқылы жиі қабылданды. Ауылдық, әсіресе солтүстік батыс Еуропаның мүмкіндігі шектеулі аймақтарында солтүстік Германияда, Англияда және Скандинавияда протестанттық реформа табысты болды, себебі оны шіркеудің есебінен корольдік билікті нығайтуға тырысқан монархтар қорғауына алды.



3.1-сурет. Еуропадағы мемлекеттік діндер, 1560.

### Заманалар жалғастығының ыдырауы

Осы турбуленттіліктен саяси теорияның негізгі мәселесі пайда болды: дін мен соғыс арасындағы қарым-қатынас? Бір жағынан, шіркеуді нығайтқан көптеген өкілдер дінге сенбейтіндер мен діннен азғандармен күрес жүргізу құқығы өздерінде болды. Діннен азғандар соғыспен жазалануы тиіс, құдай мен табиғат заңынан тыс тұрған дінге сенбеушілер құқықтық шындыққа ие емес деп испандық құқық қорғаушылар айтты. Екінші жағынан, заңгерлер мен философтар шіркеу доктринасымен келіспеді және көптеген солдаттар мен мемлекеттік қайраткерлер дінді өздерінің саяси мақсатын дәйектеу үшін ғана қолданғандығын айтты. Сынға алғандардың бірі Эразмус болды.

Дезидериус Эразмус (1469-1536) голландиялық теолог, христиан гуманисты және діни реформатор. Ол адамдардың соғыс пен күрес үшін жаралмағандығы туралы айтты, адамдар жолдастық қарым-қатынасқа және ынтымақтастыққа арналған деген пікір білдірді. Оның *Dulce bellum inexpertis* («соғыс дәмін таппаған адамдар үшін тәтті болып табылады») атты эссесі табиғат барлық жаратылысты өз қаруымен, өгізді мүйізімен, арыстанды тырнағымен және жыланды улы шағуымен жаратқандығынан басталады. Біршамасын қорғаныс қабатымен нығайтты, ал басқаларын қорғаныс қабыршақтарымен нығайтты. Бірақ, адам оған кірмейді, ерекше. «Тек адам ғана жұмсақ тән мен тегіс терімен тыр жалаңаш, әлсіз, нәзік, қарусыз болып жаратылды. Оның мүшелерінің арасында соғыс пен зорлық зомбылыққа арналған ешнәрсе жоқ» (Эразмус, 1964 [1515], 311 б.). Онда нәліктен соғыс барлық жерде орын алуда? –деп сауал қояды Эразмус.

Неге адамдар бір-бірімен соғысады? Неге ол өзін темір мүйіздермен әсемдеді? Болаттан ба? Өлімші халге жеткізетін найзалар ма? Сауыт тақта немесе қабыршақты сауыт

па? Себебі, Эразмус айтады, адамзат біртіндеп өз қауіпсіздігін өзі қамтамасыз етуге тырысты. Біріншіден, жабайы жануарларға қарсы; одан соң өзінің бауырластарына қарсы. Жаттыққан сайын қатыгездік артты, ашуға булықты, ар намыс қозды. Жаңашылдық қорғаныс пен жою мақсатында қару-жарақпен қамтамасыз етті. Көп кешікпей соғыс барлық жерде пайда болды.

«Бұл шындығында да ақылға сыйымсыз», - деп жазады Эразмус. Соған қарамастан, ол әскери істе қажыр көрініс табатындығын айтады. Ол оны *'bellum'* деп атайды және «егер кімде кім жаудан қорғау үшін өз балаларын, әйелін, оның малы мен үйін қорғау үшін өз өмірімен тәуекел етсе», онда оны қажырлы және қайратты деп санар еді. Дегенмен бұл іс-әрекет қатал болатын, Эразмус онда адамгершілік іздері қалғандығын айтады, олар өз істері туралы дауласқанда, құдайларды куәгер деп атады және соққы жұмсағанға дейін сөзбен айтысты деп атап көрсетеді. Уақыт өте келе Эразмус Христың қауымдық идеалынан біртіндеп ажырай бастағандығын байқады. Қалалар, патшалықтар мен империялар салынған кезде, батылдық пен ар намыстың ежелгі сайысы табыс іздеу мен билік үшін өлтіру құймырлығымен жүзеге асырылды.

[Уақыт өте келе], тұрақты өзгерістер мен соғыс ашу мүмкіндіктері болып тұрды, бірі империядан басқасын ығыстырып, оны өзі жаулап алды. Осының барлығынан соң, жоғарғы билік нашар алаяқ адамдардың қолында болды, кім болса да барлығына шабуыл жасалды және бұл зұлымдар емес, соғыс қаупінде қалған бай адамдар болатын; күрестің барлық мақсаты атақ даңқ емес, базалық пайда әкелді немесе одан да басқа беделін түсіретін нәрсе...

[Бүгін] біз үнемі соғысамыз, қала қалаға қарсы, патшалық патшалыққа қарсы, принц принцке қарсы...; соңында, менің ойымша, бұдан да нашар болады, христиандар адамдарға қарсы соғысады; ...және бәрінен сорақысы христиандар христиандарға қарсы соғысады. Адам танымының шатасуы! Ешкім таңырқмайды, ешкім қорықпайды. Осы нәрселерді қолдайтын адамдар бар, оны шапалақ ұрып қарсы алады және ол тозақтан да жаман болып саналғанда да қасиетті деп атайды...Біз осы секілді әскери уағыздарды монахтардан, теологтардан, епископтардан естідік. Барлығы соғысқа бара жатыр. Қаусаған адам, дін қызметшісі, монах және біз Христы осындай сайтан нәрсемен араластырамыз. Екі әскер Крест стандартын алып бір біріне қарсы қадам басуда (Эразмус, 1964 [1515], 321 б.).

Эразмустың *Dulce bellum inexpertis* әділетті соғыс туралы Томист доктринасына жасалған сын ретінде оқыды. Он алтыншы ғасыр жалғасында, теологтар мен заңгерлер корольдер өздерінің құйтырқы әрекеттерін діни дәйектемелермен жиі дәйектеп отырғандығы туралы сөз таластырды. Витория алғашқы испандық заңгердің бірі болатын, соғыс ашуға себеп табу үшін дінді қорқыныш етіп жасаудың алдын алуға тырысты. Егер діни доктрина соғысты заңдастырса, әрбір принц әрқашан да өз соғысын қасиетті деп жариялайтындығын байқады. Джентили діни пікірлер «аса сараң адамдардың ойлап тапқан және олардың арсыздығының себептері» болып табылатындығын атап көрсете отырып, келісті. Дін – адам мен құдай арасындағы қарым-қатынас, - деді ол. Ол тумысынан діни және «дін заңдары адамдар мен адамдар арасында бар болып табылмайды, сондықтан адам құқығы діндегі айырмашылыққа байланысты өзгеріске ұшырамайды, дін үшін соғыс жүргізу заңды» деді. «Адам бұрыс нәрсесі үшін шағым айта алмайды, себебі басқалар одан дінге байланысты ерекшеленеді» (Джентили, 1964).

Дін соғыс үшін жеткілікті негіз болып табылмайды деген дәйектеме жеке қамқорлық пен дербес құқық ретінде діни сенімді нақты заманауи түсінуден қолдау табады. Діни

толеранттылық туралы іс саяси тоқырауға ұшырады. Ол діни соғыстар ешқандай да көрінбейтін жеңіскерсіз жүргізілгендігіне байланысты артты. 1555 жылы Аугсбургтың келісінде түрлі неміс князьдықтарының арасындағы діни күресті келісіммен шешуді ұсынған толеранттылық ұғым пайда болды. Келісімде оның патшалығындағы дінді анықтау үшін ханзаданың өзі ғана шешуі керек дегенді жариялады. Дегенмен бұл позиция дипломатиялық тұрғыдан мақсатқа сәйкес болды, ол интеллектуалды тұрғыдан қанағаттандырылмады. Уақыт ханзадалардың діни беделінің толеранттылығына әлі жетпегендігін көрсетті; бұл позиция келесі ғасырға *cuius regio, eius religio* қағидасы бойынша жалпы қабылдану үшін күтілуі тиіс болатын. Дегенмен Аугсбург келісімі, ханзадалардың соғыс пен діндегі билігі туралы интенсивті дебат мерзімінің басталуына негіз болды. Дебат 1648 жылы Вестфальск келісінде жаңа халықаралық тәртіп неге негізделуі тиіс деген шарттар нақты қалыптасқанға дейін жүргізілді. Аугсбург пен Вестфальск келісімдерінің арасындағы ұзақ үзіліс бөлшектелінген Еуропаның діни соғыстарының тұрақты артуын білдірді. Бұл халықаралық қатынастар теориясы тарихындағы маңызды кезеңдердің бірі болатын.

### *Ғасырдың қарама-қайшылықтары*

Әлеуметтік өзгерістердің арту қарқыны әлеуметтік философтарды бөлді. Бірнеше саяси ойшылдар дауылды уақыт пен белгісіз перспектива алдындағы ежелгі интеллектуалды сенімділікті қалыптастыруға тырысты (Феррари, 1860, 298 б.). Бірақ олардың барлығы ыңғайлы белгілі дәстүрлі білім мен пайда болған толеранттылық рухын интеллектуалды жұмылдыру арасында бөлінді: этикалық пен прагматикалық арасында, Аквинский мен Макиавелли арасында. Күнәсіз Жантिलле өзінің «Анти-Макиавеле» еңбегінде дәстүрлі доктриналарды қорғады. Фрэнсис Бэкон Макиавеллидің «Эсселер» еңбегі туралы жылы сөздер айтты.

Өзгермелі уақытпен күрес Юстус Липсиустың (1517-1606) жазбаларында көрініс табады. Ол Макиавеллиден бас тартты және ізгілікті қатаң моральмен, кеменгерлікпен, батылдықпен, ерлікпен және ұстамдылықпен белгіленген ізгілік ұғымын қайта жандандыруға тырысты, ізгілік грек және рим классиктерімен, сонымен қатар, бекітілген христиандық құндылықтармен сәйкес болып табылады. Өзінің 1589 жылы жазылған «Саясат» атты еңбегінің бірінші бөлімінде Липсиус ізгілік ұғымының классикалық анықтамасын жасайды және оны князьдық басқарудың моральдық негізі ретінде бекітеді. Бірақ содан соң, принц осындай жоғары этикалық нормаларға сәйкес келгендігін күту туралы мәселе көтереді. Ең соңында, ол біз Платон Республикасында өмір сүрмейміз, адамдар ашықтан ашық зұлымдық көрсетпесе де, екіжүзді болып табылатындығы туралы атап өтеді. Осыған сәйкес, егер біз ханзадалар өздерінің саяси мақсатын ары қарай жүзеге асыру жолында өтірік пен алаяқтықты қолданатынын түсінбеген жағдайда біз аңғал болар ма едік, - деп айтады (Лейра, 2008).

Осыған ұқсас күрес Томмазо Кампанеллидің (1568-1639) жұмыстарында көрініс табады. Доминикандық монах, әуесқой философ-поэт және саяси революционер. Ауыспалы кезеңнің танымал қайраткері болып табылатын Кампанелла католиктік теологияны ренессанс ғылымымен жарастыруға тырысты. Оның кітаптары ретроградты астрологиялық ырымнан және діни фанатизмдерден және өз заманының біршама прогрессивті ұғымдарынан тұрады<sup>1</sup>. Ол Макиавеллиді жер бетіндегі негізгі теоретик ретінде таныды және оны дінді саяси құралға айналдырғандығы және эгоистік пікірлер

мен жеке қызығушылықтарының пасық доктринасымен адамның рухани бірлігін жойғандығы үшін сынға алды. Ол өзінің ілімдерін ренессанс дәуірінің гуманистерінің уын қайтару ретінде көрді және оларды 1602 жылы жазылған *La citta del sole* ('Күн қаласы') атты еңбегінде келтірді.

Кампанелла әлемде екі орталықтың бірі жермен, қараңғылықпен, суықпен және жеккөрініш сезімімен, ал екіншісі күнмен, ашықтық, жылылық және махаббатпен байланысты екендігін үйретті. Кітап Платон Республикасы мен Мордың Утопия дәстүріндегі саяси диалог болып табылады, пікірмен, махаббатпен және әлеуметтік ынтымақтастықпен басқарылатын идеалды мемлекетті ұсынады. Бірақ, заманауи саясат туралы таңқаларлық түсініктемелерден тұрады. Бұл екі жақтылық оның *Discorsi politici ai principi d'Italia* ('Италия ханзадаларының саяси дискурстары') (159?) атты еңбегінде көрініс табады. Кампанелла еуропалық істерді қалыптасқан екілік шиеленіс ретінде сипаттайды: бір жағынан Түрік пен Габсбург, екінші жағынан, Габсбург пен Валуа арасындағы күрес. Шын мәнінде, Кампанелла бір мезетте ренессанс гуманизміне қарсы шығады және одан келесіні иемденеді. Бір мезетте ол ашулы сезіммен «мемлекет себебі» ұғымына қарсы шығады; басқа жағдайда ол аталған терминді қолданады. Ол тіпті билік балансы қағидасын қолданады, итальяндық билеушілер Францияға Испанияны ұстап тұру үшін көмектесетіндігін атап көрсетеді және егер Испания қысқартылса, Франция үлкен билікке ие болып, осы саясат жойылатындығын да атап өтеді. Мұндай қарама-қайшылықтар сол заманның парадоксын білдіреді. Тіпті Макиавеллидің қарсыластары да оны иемденеді және оған еліктеп жұмыстарын аяқтайды. Кампанелламен болған жағдайда, «Макиавеллизмнің зұлым жауы болды, ол оған қарсы ашулы сезіммен күресті, басынан бастап иемденді және меңгерді» (Мейнеке, 1957, 102 б.).

Салыстырмалы қарама-қайшылықтар Джованни Ботероның (1540-1617) еңбектерінде көрініс табады. Оның «Мемлекет себебі» (1956 [1589]) атты еңбегінің бірінші парақшасында Ботеро өзін Макиавеллидің қарсыласы ретінде жариялайды, Липсиус мен Кампанелла секілді әділеттілік пен тұтастық билеушіге қажетті қабілеттер болып табылады деп айтады. Оған қарамастан, сол уақытта, ол өз тұжырымдарын жасаған кезде, Ботеро Макиавеллидің көптеген дәйектемелерін қабылдаған еді. Мысалы, ол билеушіге ізгілікті болуы керектігін ұсынады, ондай мінез-құлық жақсы болып табылғандығынан емес, себебі ол оған жақсы ерік пен абырой әкеледі деп айтады (Ботеро, 1956, 96 б.). Ол жеке қызығушылықтар барлық саяси әрекеттерге негізделетіндігімен – «ханзадалардың қабылдаған шешімдерінде, қызығушылық әрқашан да кез келген басқа дәйектемелерден артық» келіседі (41 б.). Ол тіпті Макиавеллидің ханзаданың жеке қызығушылығы мемлекет қызығушылығымен бірдей деген пікірін қайталайды – «ең соңында ұлттық мүдде аз болып табылады, бірақ ұлттық қызығушылық» (Мейнекеде сілтеме берілген, 1957, 69 б.).

Ботероның «Мемлекет себебі» атты алғашқы бес кітабында Макиавеллидің «Ханзада» атты еңбегінде қарастырылған мәселелер қарастырылады, мемлекет сипаты, билеушінің қажетті дағдылары, адамдардың түрлі таптары және оларды қалай үйрету керек, т.б. Алтыншы кітап ішкі мәселеден сыртқы мәселеге ауысуды білдіреді. Ішкі істерден сыртқы саясатқа және халықаралық қатынастарға ауысуды білдіреді. Он алтыншы ғасырдың басқа да көптеген авторлары секілді Ботеро практикалық істердің қабылданған деректерін әскерді дамыту, қамалдардың құрылысы және гарризондарды ұстап тұру тізіп көрсетеді. Бірақ, ол өзінің замандастары секілді емес, кеңінен толғайды және қиялының шарықтау шегінің айрықша екендігін көрсетеді. Оның кейбір бақылаулары керемет,



мысалы, ол Италия мен Германия бейбітшілікті қалай сақтап қалғандығын түсіндіреді, себебі олардың биліктері «бірдей теңбе-тең баланста» болған еді (Ботеро, 1956, 125 б.). Басқалары айрықша, мысалы, ол әлемнің кейбір өзендері сауда мен кемеге (навигация) жақсы сәйкес келеді, себебі олардың суы айрықша қою және шырышты.

Жетінші кітапта Ботероның халықаралық талдауының түпнұсқа аспектілері көрініс табады: ол экономикалық факторларға тоқталады. Макиавелли мен Гиччиардини қарулы күштер мемлекеттің нақтыланған негізі болып табылады деген пікіріне, Ботеро өндіріс пен халықаралық сауда, сонымен қатар, шешуші мәнге ие, себебі ондай іс-әрекет байлықты құрайды, оның көмегімен ханзада күш құралдарына ие болады деп өз пікірін білдіреді. Ботеро (8 кітапта), құдіретті болу үшін елдің сансыз көп халқы болуы керек дейді, себебі көптеген азаматтар көптеген солдаттарды, салықты және экономикалық тиімділікті қамтамасыз етеді дейді. Дегенмен, халық елдің ресурстық базасынан артық болмауы да маңызды. Егер осылай болатын болса, ол дефицитті, азап шегуді, ауруды және қызғанышты тудырады, сонымен қатар, мемлекеттің бірлігі мен күшіне нұқсан келеді<sup>2</sup>. Принц отарлаудың белсенді саясатын жүргізеді және халықтың артық санын бөгде жерлерге экспорттайды. «Егер олар қалатын болса, ұяларынан ұшқан араның үйірі секілді аурудан немесе халық тығыздығынан қайтыс болады» (156 б.).

### **Он алтыншы ғасырдың екі дәстүрі: Испания мен Италия**

1492 жылы Колумб жаңа әлемді бірінші рет көрді. Оның жаңалығы үлкен америка құрлығында тіршілік бар екендігін тапқан жағажай экспедицияларының он бес жылына ұласты. 1508 жылдан кейін жаңалық ашу картинасы өзгерді. Испания Ұлы Антиль аралдарында келешек экспедицияларға база ретінде қызмет ету үшін тұрақты базалар сала бастады. Бірінші сынақ 1518 жылы аяқталды. Алдағы екі жүз жыл бойында испан солдаттары барлық американдық интерьерлерді кең масштабта жаулап алуды шешті. Эрнан Кортес 1519 жылы Мексикада Ацтек империясын жаулап алды; Франциско Писарро 1533 жылы Андездің ұлы Инка империясын жойып жіберді. Екі империяның құлдырауынан конкистадорлар Эльдoradoға қол жеткізу үшін Оңтүстік Америкаға аттанды. 1540 жылға таман, интенсивті әрекеттердің жиырма бес жылынан соң, *conquista* ұлы ғасыры аяқталды. Жаңа эра қызық пен табыс іздеген адамдар үшін шексіз мүмкіндіктер ұсынды және ашты; ол, сонымен қатар, концептуалды турбуленттілік, құқықтық және этикалық дилеммаларды ұсынды.

#### *Саясат пен империя: Иберия дәстүрі*

Кортес пен Писарро Американы келешек ұрпаққа шабыт беретіндей батылдықпен жаулап алды. Олардың соңынан колонистер келді, олардың ашкөздігі жергілікті адамдарға қарсы адам жеткізе алмайтын қаталдықты жасауға мәжбүрледі. Олардың әрекеттері құқықтық және діни суфизммен дәйектелінді. Мысалы, ықпалды Хуан Гинес де Сепульведа (1490-1573), дін қызметшісі Карл V және ағартушы Филипп II аталған ұрлық пен қырып-жою саясатын қорғады. Бартоломео де Лас Касас (1474-1566), «үндістердің» құқығын қорғаудың шаршамайтын чемпионы ретінде танымалдыққа ие болды (Алкер, 1992). Жаңа әлемге саяхат жасау ғасырында физикалық тұрғыдан күрделі және қауіпті болған кезде, ол Атлантиканы Испания королін аборигендермен әділетті және адамгершілікке сай қарым-қатынас жасауды өтіну мақсатында он төрт рет кесіп

өтті. 1550 жылы Сепульведа мен Лас Касас Вальядолидтегі теологтар мен заңгерлер комитетінің танымал диспутын өткізген кезде дебат өз мәресіне жетті (Ханке, 1974). Лас Касас ақыл-таным жарысында жеңіске жетті. Бірақ жеңіс тек қана құқық теориясы мен моральдық философия дебаттарындағы жеңіс еді, шынайы өмірдегі үндістерге қолданылып жатқан қатігез қарым-қатынас жалғасып жатты. Испандық Американың халқы он алтыншы ғасырдың басындағы елу миллионнан он жетінші ғасырда шамамен төрт миллионға дейін төмендеді (Ставрианос, 1981, 80 б.).

Соғыстың моральдық және құқықтық аспектілері Испанияда талқылана бастады, ал жалғасын тапқан дебаттар халықаралық қатынастар тұжырымдамасының кеңеюіне мүмкіндік туғызды. Франсиско де Витория (1480-1549) және Доминго Сото (1494-1560) теңіз мәселелеріне жүйелі қарым-қатынасты негіздей отырып, халықаралық құқық саласын кеңейтті. Дискуссия атақты университет Саламанкада аса қарқынды жүргізілді, Виторианың, атақты «примо профессордың» үйі болатын. 1532 жылы ол *De Indis noviter inventis* ('Жаңадан табылған үндістер туралы') кітабын жариялады, онда Испания жаңа әлемдегі конкистадорлармен табылған жаңа халықты басқару құқығы бар ма деген мәселе талқыланады. Ол осы трактатпен *De jure belli Hispaniorum in barbaros* ('Барварларға қарсы өш алу соғысындағы испандықтардың құқығы') (153?) ары қарай жалғасын табады, үндістерге қарсы Испания соғысы дәйектелетін себеп-салдарлар талқыланады. Бұл екі қысқа трактат бірін-бірі толықтырады. Біріншісінде бейбітшілік үшін алғышарттар талқыланса, екіншісінде соғыс себептері немесе дәлелдері. Екеуі бірге бейбітшілік пен соғыс туралы батыстық пікірдің алғашқы тұрақты экспозициясын құрайды.

Өзінің *De Indis* деп аталатын бірінші трактатында, Витория жаңа әлемде конкистадорлардың қатысуынан ешқандай үлкен мәселе жасамайды. Ол барлық адамдар саяхаттауға табиғи құқығы бар деген пікір білдіреді. Сонымен, «испандықтардың осы жерлерге саяхаттау және бару құқығы бар және олар жергілікті тұрғындарға зиян келтірмейді, жергілікті адамдар оларға кедергі келтіре алмайды» дейді (Витория, 1934а, xxxvi). Ол дегенмен, көпшілік және жеке тұрғыдан испандықтардың қашан келгендігі, үндістер қашан иеліктеріне бейбіт тұрғыдан иелік еткендігі туралы мәселені қарастырады. Үндістер дінге сенбейтін болғаннан бері, олардың иелігіндегі мүліктер шынайы мүлік иесінің иелігін құрай алады ма? Конкистадорлар бұл сауалға жағымсыз жауап берді, христиандық адамдар осы себеп бойынша діннен азған үндістердің тауарларымен жерлерін иемдену құқығына ие деген пікір білдірді. Витория бұл позицияны нақты шешіммен жоққа шығарады. Ол «үндістер христиандар секілді көпшілік және жеке істерінде шынайы басшылыққа ие, олардың принцтері не жеке тұлғалары да олар шынайы иесі емес деген негізде мүліктері ұрланбауы қажет» деген пікірде қалады (xiii).

Витория өзінің «*De jure belli*» деп аталатын екінші трактатында жаңа әлемдегі үндістерге қарсы испандық конкистадорлар соғысының заңдылығын талқылайды. Трактат американдық саясаттан гөрі испандық саясатқа негізделеді, себебі соғысты жариялау құқығы кімде бар екендігі туралы күрделі мәселеден тұрады. Виторианың дәлелі кез келген жеке тұлға өзін-өзі қорғау құқығы бар және қажет болған жағдайда өз мүлкін қарулы күштер көмегімен қорғау құқығы бар деген қасиетті Августиннің пікірінен басталады. Бірақ, Витория жеке тұлғалар мен мемлекеттер арасындағы Августиннің аналогиясының шеңберінен шығады. Ол адамдар заңды тұрғыдан зорлық-зомбылықтан қорғануға қауіп-қатер туған кезде ғана жүгінетін болса, мемлекет белгілі бір шабуыл мақсатында ғана қарулы күштерді қолдана алады дейді. Мемлекеттердің, мысалы, өздерінің кегін қайтару және өткен кездегі келтірілген шығындардың орнын толтыру құқығы бар. Сонымен,

мемлекеттер арасындағы соғыста «жалпы игіліктегі қорғанысты қажет ететін болса, барлығы заңды. Бұл қайғылы, соңында және соғыстың мақсаты – мемлекетті сақтау және қорғау» (Витория, 1934, Іv). Соғысты жүргізудегі мемлекет билігі ханзадаға тиесілі деп жалғастырады Витория. Себебі «ол оның өкілі болып табылады және өз билігіне ие; және мемлекетте заңды ханзадалары бар болған кезде, барлық билік олардың қолында және оларсыз көпшілік сипаттағы ешнәрсе де соғыста не бейбітшілікте жүзеге аспайды» (iii).

Ханзада Витория мемлекет билігіндегі аса көрнекті өкіл болса да, шектеулер соғыс ісіндегі ханзаданың әрекеттеріне қойылуы қажет деген пікірге келеді. Шектеулерді анықтау үшін ол Августиннің соғысу тек қана әділетті іс болған кезде ғана заңды болып табылады деген пікіріне қайта оралады. Сонымен, ол «Әділетті соғыстың себептері мен салдарлары қандай болуы мүмкін?» деген сауалды қоюға мәжбүр. Осы сауалға жауап беру үшін, Витория діндегі айырмашылықтарды, империяның кеңеюін және әділетті соғыс себептері ретінде принцтің жеке табысын бірден жоққа шығарады. Ол соғыста шабуыл жасаудың бір ғана себебі бар деген пікір білдіреді, атап айтқанда «бұрыс алынған». Құқықты бұзудағы жазалау үшін болса ғана, шабуыл соғысы әділетті болып табылады. Дегенмен ол соғыстың ең соңғы жазалау түрі екендігі туралы айтады және кез келген құқықты бұзудағы жазалау соғысты айыпты деп таппайды. Азаматтық қоғамдағы кез келген қылмыс қылмыс бұзушының ең соңғы жазасын айыпсыз деп таппайды. Шабуыл соғысын қарастыра отырып, принц мемлекет қорғанысын қоғамдық жақсы тұрмысқа қарсы тепе-тең жағдайда ұстауға тырысуы керек; ол әрқашан жазалау қылмысты жасау және әділеттілік ісіне сәйкес келуіне сай әрекет жасауы керек (iv).

Витория мемлекет қауіпсіздігі, қоғамдық жақсы тұрмыс халі және әділеттілік барлығы әрқашан сәйкес келмейтіндігін мойындайды. Сондықтан, принц қарама-қайшы келетін мәселелердің арасында жиі айрылады. *De jure belli* соңғы беттері осындай әртүрлі мәселелерді қарастырады және оларды үндістерге қарсы конкистадорлардың соғысымен байланыстырады. Витория дінді христиан билеушілері өз империяларын кеңейту және жеке табыс пен атақ даңққа жету үшін қолданады деген пікірге келеді. Ол шешуші әрекеттер жасар алдында принц өз кеңесшілерімен кеңескені дұрыс деп санайды. Оның сөзі бойынша, ол жеке табысын көздемейтін талапшыл билеушілер ғана қалатындығын айтады. Ол кресшілер жорығына қатысушы билеушілердің әрекеті асығыс және ұстамсыз соғыстардың алдын алу үшін шектелуі қажет деп түсіндіреді.

Витория христиандық солдаттар соғыстағы шабуылға заңды тұрғыдан қатыса алады деген тұжырымға келеді, себебі олардың арасында дін жоқ. 1500 жылға таман жаңа әлемде америкалық үндістерге қарсы соғысты дәйектейтін шарттар бар болды ма? Өздерін қорғай отырып, испандықтар заңды түрде үндістерді дарға асып, құлға айналдыра алды ма? Виторианың жауаптары біркелкі емес. Бір жағынан, ол күнәсіз адамдарды, әйелдерді және балаларды өлтіру заңды екендігін жоққа шығарады. Екінші жағынан, ол күнәсіз куәгерлер әскери әрекеттің құрбаны болады дейді және оған ешнәрсе жасау мүмкін емес дейді, ол тіпті әскери операциялардың табысына кедергі келтірген жағдайда, азаматтардың әдейі өлтірілетіндігін мойындайды. Виторианың дәлелі егер жау заңсыз алынған заттарды қайтадан орнына келтіруден бас тартса, онда жапа шеккен тарап күнәлі адамдар секілді күнәсіз адамдардың да шығынының орнын толтыра алады деген пікірмен күрделене түседі. Бұл мойындау шексіз репрессияларға жол ашады, бірінші тарап, содан соң екіншісі азаматтық халықтан өздерінің шығындарының орнын толтыруға тырысады.

Тек бір ғана кезең осы соңғы дискуссиядан: соғыстың екі түрінің арасын нақты айқындау керектігі шығады: бір жағынан, христиандар мен пұтқа табынушылар

арасындағы соғыс және екінші жағынан, христиан халықтары арасындағы соғыс. Нон-комбатанттарды (соғыспайтын тарап, қару-жарақты өзін-өзі қорғау мақсатында ғана қолдану құқығы бар) құл қылу соғыстың бірінші түрінде ғана заңды, екіншісінде емес. Бұл христиандардың қабылданған қағидасы, христиандар соғыс заңына сәйкес құлдар болмайды; құл қылу христиандар арасындағы соғыста заңсыз, - деп түсіндіреді Витория (Ixiv–Ixv).

### *Саясат және қарсы әсер: итальяндық дәстүр*

Виторианың үндістерден қорғануы біршама мағынада заманауи болып табылады. Мысалы, оның дискуссиясы жеке мүлікке, саяхаттауға және сауда жасауға құқығын бекітуден тұрады. Басқа аспектілерде, трактат ортағасырлық мәселелерге толы. Соғыс пен бейбітшілік дискуссиялары мысалы, Аристотельге, Августинге, Аквинскийге және діни, табиғи заң болжамдарына негізделеді. Виторианың саясат туралы пікірі дербес шешім қабылдаушы тұлғалардан: ханзадалармен және солдаттармен, олар жасаған таңдаумен, олардың әрекеттерінің табиғатымен, моралдық және құқықтық себеп-салдарларымен басым болып табылады.

Виторианың ибериялық емес замандастары жеке тұлғалар мен этикаға аз назар аударды. Итальяндық теоретиктер негізі институттар арасындағы қарым-қатынасқа ерекше көңіл аударды. Итальяндықтар халықаралық қатынастарды этикалық таңдау жағдайы аясында қарастырмайды, бірақ мемлекеттер арасындағы өзара әрекет жағдайында қарастырады.

Витория Испанияда Атлант Еуропасының діни православтық аймақтарының негізгі күші контр-реформацияға негізделген деп жазды. Ботеро, Джентили және басқалары Еуропаның аса прагматикалық және ашық аймақтарындағы ренессанстық Италияның соңғы дәуірін жазды. Одан басқа, Витория дамып өркендеуші империяның азаматы болатын және империялық экспансияның моральдық мәселелерімен айналысты, оның итальяндық әріптестері қауіп-қатерде қалған қала мемлекеттерінің тұрғындары болатын және тәртіп пен қауіпсіздік мәселелерімен айналысты. Мәдени және саяси контекстегі мұндай ерекшеліктер он алтыншы ғасырдағы ибериялық авторлар заманауи халықаралық құқық негізін қалыптастырғандығын түсіндіруге көмектеседі, олардың итальяндық әріптестері билік балансы теорияларын дамытты. Мемлекетаралық қатынастарды итальяндық түсіну және мемлекеттік билік Белли, Парута, Боккалини және басқа авторлардан көрініс табады<sup>3</sup>.

Альберико Джентили (1552-1608) әсіресе итальяндықтардың қағидалары мен перспективаларын атап көрсетті. Ол халықаралық саясаттың негізгі бірліктері ретінде жеке тұлғаларды емес, мемлекетті айқындайды, ол сонымен қатар, мемлекеттер арасындағы өзара әрекетті құқықтық кодексте реттеудің қажеттілігі бар екендігін де мойындайды. Джентилидің ең атақты жұмысы *De jure belli libri tres* ('Соғыстың заңы туралы үш кітап', 1598), қамалдар, солдаттардың тәртібі және муниципальды қорғаныс формасының қамқорлығымен байланысты оның көптеген замандастарына қарағанда еркін жазылған. Кітаптың біріншісі жалпы соғысқа арналған; ол не, оны кім жасай алады және қандай мотивтер немесе себептер оны дәйектей алады. Екінші кітап жауласушы операцияларды жүргізу үшін құқықтық негізді бекітеді. Үшінші кітап соғыстың тұжырымдарын талқылайды. Джентилидің анықтамасы бойынша, соғыс қауымдық билік арасындағы зорлық-зомбылық қақтығысы. Одан айырмасы, қарақшылыққа қарсы операциялар, мы-

салы соғыс деп саналмайды. Соғыстағы бакталас тараптар тәуелсіз билік немесе адамдар болуы керек, олар ешқандай да жоғары юрисдикцияға бағынбауы тиіс; және қарақшылар да ешқандай егеменді билікке бағынбайды.

Джентили ханзадалар мемлекеттің жоғарғы авторитетін ұсынады деп жазады. Себебі, мемлекеттер жоғарғы юрисдикцияға бағынбайды, олардың арасындағы пікірталастар тұрақты түрде жүргізіліп отырады. Принцтің негізгі міндеті оның азаматтарының қауіпсіздігі мен амандығы болып табылады, ондай пікірталастар соғысты жиі туындатады. Мемлекетаралық қатынастардың осындай көрінісі Гиччиардинидің мемлекет себебі туралы идеясымен қайта жаңғырады. Джентили Витория немесе Ботероға соғыс табиғаты бойынша қосары аз. Дегенмен ол мемлекеттер арасындағы келісімшартты реттеудің бірнеше маңызды идеяларын қалыптастырады. Жартылай адвокат, жартылай саясаткер және жартылай тәжірибелі дипломат ретінде Джентили мемлекеттер арасындағы әрекетті реттейтін қағидаларды анықтауда өзінің жан-жақты тәжірибесін қолданды.

Джентили үшін мемлекеттер арасындағы қақтығыс болмай қалмайды, үнемі болып тұрады. Мұндай пікірталастар туындағанда, олар келісім жолымен немесе күш қолдану жолымен реттелінуі мүмкін. Ол келіссөздегі қоныстандырудың қажеттілігін атап көрсетеді және принцтер өздерінің келіспеушіліктерін арбитраждың үшінші тарапына білдіру керек дегенді ұсынады. Дегенмен келіссөз жүргізу екі тарап (немесе барлығы) дауға қатысушы ханзадалар өз еркімен келіссөз жүргізуге келіскенде ғана мүмкін болады. Себебі, тәуелсіз ханзадаларды келіссөз жүргізуге мәжбүр ететін аса жоғары бедел жоқ, егер олардың бірі бас тартатын болса, онда тек соғыс ашу арқылы ғана қақтығысты шешуге болады.

Джентили соғысты мемлекетаралық өзара әрекеттің бөлінбейтін бөлшегі ретінде қарастырады, ол соғысты адамзаттың табиғи жағдайы деп сөз таластырмайды. Ол адамзат баласын жаратылысынан әлеуметтік және көпшіл ретінде түсінеді (1964, 53 б.). Барлық адамдар туысқандық қарым-қатынастармен және өзара қажеттіліктермен біріккен, олар бір-біріне өзара көмек көрсетуі қажет. Джентили сосын осыған ұқсас аналогияны адамдар қоғамына және оны мемлекеттердің қоғамына қолдануға байланысты пікірді мемлекетке байланысты таратып айтады (67 б.). Осы параллельге негізделе отырып, Джентили суверенитетті жүзеге асыру жағдайында, оларға жер де, теңіздер де тиесілі деген пікір білдіреді. Барлық мемлекеттердің теңізде еш кедергісіз кеме жүргізуге, сауда ептілігіне және шетелдік айлақтарда өздерін панамен қамтамасыз ету құқығы бар. Ешқандай да мемлекет оның аймағында бейбіт жолмен өтуді заңды жолмен шектей алмайды. Бұл барлық адамдардың табиғи құқығы немесе Джентили оны «табиғат артықшылықтары» деп ағайды және олар мемлекеттердің қоғамындағы фундаменталды қағидаларды құрайды. Осы фундаменталды қағидаларды қорғау мақсатында соғыс әділетті болып жариялануы тиіс. Джентилидің сөзінше: «соғысты табиғи деп ағайтын болса, онда ол адамдардың табиғат артықшылығынан бас тартуы ретінде қабылданады. Мысалы, егер жол жүру құқығына бізге шектеу қойса немесе біз айлақтардан шеттетілсек немесе провизиядан, саудадан және сауда жасаудан шет қалған жағдайда болады» (86 б.).

Табиғаттың артықшылықтарынан бас тарту тікелей жаза шеккендер үшін ғана заңсыз зиян болып табылмайды, ол – адамзат қоғамына қарсы жасаған қылмыс. Қоғам тәуелді болып табылатын табиғаттың осы артықшылықтарын қорғау және қолдау үшін, басқа мемлекеттер жаза шеккен тарапты қорғауға бірігуі тиіс. Ол азаматтық қоғамда кеңінен қабылданған, деп пікір білдіреді ол, жарақат алған немесе құрып кетудің алдында қаупінің алдында тұрған адамға көмекке келу үшін адал адамның өзінің ары мен намы-

сына байланысты. «Біз бір-бірімізге көмектесу үшін табиғи заңмен байланыстымыз...», -деп жазады және былай деп жалғастырады:

«егер бұл жеке тұлғаларға қатысты әділетті болатын болса, бірін-бірі туысқан, немере іні, аға деп атайтын патшалардың қайсысы әділ бола алады, -дейді. Олар принцтер үшін аса әділетті болып табылады, себебі, егер жеке бір тұлға басқа адамды қорғамаса, онда жеке тұлғалар үшін кек қайтаратын және олардың шығынын өтеп беретін магистрат бар; бірақ бастапқыда жасалмаған зұлымдықты қайтаруды қалағаннан зұлымдық жасалғаннан кейін оның жарасын емдеуге тырысатын ханзаданы жоғалту қателігін ешкім де түзете алмайды» (70 б.)

Осыған ұқсас қатынастар елшілердің дербестігінің қағидасын қарастыратын Джентилидің 1584 жылы жазған «*De legationibus*» («On Legations») еңбегінде атап көрсетіледі.

Джентилидің дәлелі ішкі және мемлекетаралық істер арасындағы бар болып табылатын нақты айырмашылыққа әсер етті. Ішкі саясат азаматтық магистраттың көз алдында өткізіледі, халықаралық саясат ешқандай жоғарғы жер бетіндегі билікке бағынбайтын егеменді мемлекеттер арасындағы өзара әрекетті білдіреді. Джентилидің пікірінше, халықаралық саясаттың негізгі шынайылығы ол жеке адамдарға емес, мемлекетке қатысты болады. Осыған байланысты, Джентили мемлекеттер арасындағы өзара әрекет қызығушылықтардың толыққанды конфликтісін де, қызығушылықтың толыққанды бірдейлігін де білдірмейді деген пікірді қосады; ол конфликт пен ынтымақтастықтың күрделі балансы. Олардың бір-бірімен қарым-қатынасында, барлық мемлекеттер рудиментарлы қағидалармен және олар қалыптастырған қоғам институттарымен байланысты. Бұл дәлел Джентилидің 1613 жылы жарияланған *Hispanica advocatio* (Адвокат тарихы) атты танымалдылығы аз, қайтыс болғаннан кейін жарияланған еңбегінде берілген. Бұл кітап Джентилидің Нидерландыға қарсы Испанияның адвокаты ретінде дайындалған істердің ескертулерінен тұрады. Тіпті бұл партизандық жағдайда, Джентили аймақтық суверенитеттің, сонымен қатар, нейтралды мемлекеттердің соғысу құқығы мен міндеттері негізінде жатқан негізгі қағида ретінде доктринаның қысқартылған жағдайы туралы пікір білдіреді.

### **Жан Боден: суверенитет концептуализациясы**

Джентилидің мемлекеттер қоғамында, соғыс табиғи жағдай болып табылмайды. Бұл дегенмен жеткілікті тұрғыдан таралған құбылыс. Тек әділеттілік үшін құралдармен және сәйкес келетін өкілдігі барлармен күресу керек. Бірақ Джентили кімді «тиісті билік» деп санайтындығы туралы мәселені толықтай түсінбеді. Ол тек мемлекеттік органдар соғысты жүргізуге құқығы бар және тек қана осындай мемлекеттер ғана билік болып саналады деген заманауи ұғымға жақындайды. Принцтердің құқықтары мен міндеттерін талқылай отырып, Джентили мемлекетаралық қарым-қатынастарды анархиялық қоғам ретінде заманауи жоспарының нақты сызбасын сызады. Дегенмен, осы мәселелерді түпкілікті нақтылау Альберико Джентилиден емес, Жан Боденнен (1530–95) табылады, оның дәйектемесі халықаралық қатынастар теориясындағы екі үлеске негізделеді: оның «егеменділік» туралы нақты анықтамасына және *pacta sunt servanda* деп аталатын қағидасын тұжырымдамасы егеменді билеушілер өз міндеттерін орындауы керек деген табандылық болып табылады.

Жан Боденнің өмірі, жүз жылдықта өзі өмір сүрген секілді, аздап қана белгілі. Бірақ біз оның Еуропа секілді реформация нәтижесінде ұлғайған діни теориялардың арасын

да екіге жарылғандығын білеміз. Ол католик болып тәрбиеленді, бірақ лютерандық дәлелдерді оқыды. Шындығында, оларды соншалықты байыппен оқыды, протестанттық көзқарастарды айтқандығы үшін айып тағылып, өзінің біршама уақытын түрмеде өткізді.

Осы бір дауылды кезеңнің басқа да көптеген ойшылдары секілді, Боденге ренессанс ғылымының әдісі мен теориясы ықпал етті. Ол бастапқыда Тулуздегі университетке ауысқанға дейін Парижде мектепте оқыды. Ол халықаралық және гуманистік ілімнің орталығы болатын, оған Германиядан, Италиядан және Швейцариядан ғалымдар келетін. 1550 жылға таман Боден құқықты оқуға кірісті. Ол гуманист болатын. Ол сот ісі мен дәлелдерді зерттеу арқылы заңға жақындағысы келген жоқ; ол құқықтық қағидаларды түсіну тарихты зерттеу арқылы жақсырақ нығаяр еді деген ойға келді.

1560 жылға таман Боден Тулуздан кетті. Өзіне шамданған және діни соғыстар жақын арада қаланы жаулап алуына алаңдаған Боден Парижге кетіп қалды. Мұнда ол өзінің тәжірибесі үшін заңды үйретуден бас тартты. Бірақ ол педагогикалық жүйеге Тулуздан әкелген көптеген ескертулерін интеграция жасауға уақыт тапты, *«Тарихты оңай түсіну әдісі»* (1945 [1566])<sup>4</sup>. Ол «тарих» терминін «халықтардың салт дәстүрі, барлық мемлекеттердің басталуы, өсіп өркендеуі, шарттары, өзгеруі және құлдырауы» секілді әртүрлі мәселелерді енгізе отырып, кең мағынада түсіндірді. Бұл мәселелердің барлығының Боденнің педагогикалық жүйесінде сараптамалық шығу тегі бар болып табылады. Соған қарамастан, олар терең діни дағдарыста он алтыншы ғасырдың еуропалық саясатын шатыстырған тарихи генезисі бар, Боденнің көз алдында Францияны жоюға жеткізген дағдарыс. Кальвинизмнің жылдам прогресін тоқтатуға тырысу тұрақты қарсылық танытуға алып келді. Бір ұрпақтан аса көп уақытқа созылған нағыз азаматтық соғысты туындатқан жөнсіздік 1562 жылы көрініс тапты.

Діни доктриналардың саяси потенциалын біле отырып, Боден Виторианың, Джентилидің және басқалардың негізгі талаптарын қайталады: ол дін соғыс үшін жеткілікті болып табылмайды. Оның позициясы діни доктринаға, философиялық дәлелге негізделген жоқ, заңға негізделген азаматтық тәртіптің прагматикалық қамқорлығына негізделді. Боденнің *«Достық туралы алты кітабы»* (1967 [1576]) «құқықтың ең керемет және аса шыдамды үлгісі» негізгі қасиеттерін талқылайды. Оқырмандар бірінші кітапты аса құрғақ және шатастырмалы деп тапты, себебі ол көптеген құқықтық анықтамалардан тұрады және құқықтық және практикалық терминдерді талқылаудағы теориялық мәселелерді көтеру үшін ғана бағытталған. Боденнің ешқашан «құқықтың ең жақсы және аса берік формаларын» теңбе тең етіп қарамайтындығына қарамастан, Боденнің бірінші кітабын екі зат түсінікті болған сәтте толыққанды оқуға болады: біріншіден, оның негізгі мақсаты идеал конституцияны сипаттауды қамтамасыз ету болып табылмайды, бірақ басқа кітаптарда қолданылған негізгі терминдерді анықтау үшін болып табылады; екіншіден, Боденнің негізгі жұмысы практикалық: осы ғасырдың режимінің аса тиімді түрін анықтау.

«Екінші кітап» жақсы мемлекетті сипаттауға келеді. Ол достық қоғамның үш түрін ұзақ салыстырудан тұрады: монархиялық, аристократиялық және демократиялық. Үстірт оқылса да, Боденнің өз дәлелін Аристотельдің «Саясат» атты еңбегіндегі аналогиялық кестеден алғандығы көрініп тұр. Егер бажайлап қарайтын болса, Боденнің *«Алты кітабы»* да Аристотельді жалғанға шығарады; Боден Аристотельді өз мақсатына ыңғайлы көзқарас ретінде қолданады. Шындығында, Боден Аристотельдің позициясымен позитивті ойда көрініс табады, дегенмен философтың кемшіліктеріне бір рет емес, бірнеше рет сілтеме жасайды – батыл, католик педагогы үшін иконға қарсы күресуші кезең, бірақ сол күнде типикалық болған емес.

«Үшінші кітап» Боденнің әділетті және тиімді өкіметтің негізгі құрылымдарын ұзақ қарастырумен мемлекеттің түрлі формалары дискуссиясымен толықтырылады. Мемлекеттерді талқылап түсіндіруі оның нақты, практикалық мақсатын айқындайды: ол кімнің дәстүрлі тәртібі жылдам әлсіреген әлемнен реттелген және тұрақты достық қоғамын тапқысы келеді.

Бұл мақсат келесі екі кітапта да көрініс табады. «Төртінші кітап» тарихи өзгерістерге арналған: ол жақсы және құдіретті мемлекеттердің дамуы мен құлдырауының салыстырмалы тұрғыдан қарастырылуы болып табылады. Боден азаматтық соғыс пен революцияны айрықша қам қылуда қажет ететін мәселе ретінде атап көрсетеді. «Бесінші кітап» үздіксіздік пен тәртіпті талқылайды. Сонымен, Боден революция туралы мәселе көтереді, бірақ бұл әскерлерді өркендету мен ұстап тұру контекстінде қарастырады. Алтыншы және соңғы кітапта, Боден басқарудың ең жақсы үлгісі мәселесіне қайта оралады. Нормативті сауалдарға прагматикалық жауап беру оның дағдысында болғандықтан, ол құдіретті монархты мақтап мадақтайды және оның ізгілікке мүмкіндік беретін монархиялық қағиданы ұстанған ұстанбағандығы белгісіз немесе ол әлеуметтік тәртіп пен саяси тұрақтылықтың ең жақсы кепілдігі болатындығын сезінді.

Боденнің «Достық туралы алты кітабы» негізінен елдің ішкі саясатына арналған. Соған қарамастан Боден халықаралық қатынастар теориясына маңызды үлес қосушылардың бірі болып саналады, себебі «Бірінші кітабында» концептуалды дискуссиялар мен «суверенитет» ұғымын талқылауға байланысты болып табылады. Боден осы ұғым барлық саясатты зерттеуде негізгі болып табылатындығын түсінді, «кез келген заңгер не саяси философ оны шын мәнінде анықтауға тырысқан жоқ» (Боден, 1967, 25 б.). Ол осыны жүзеге асыратын бірінші адам боламын деп шешті.

Боден суверенитетті «достыққа негізделген абсолютті және тұрақты билік» ретінде анықтайды (1967, 25 б.). Бұл қысқа анықтама үш шешуші постулаттарға негізделген. Бәрінен бұрын, ол суверенитет жеке тұлғаларға ешқандай қатысы жоқ дейді, бірақ мемлекеттерге қатысы бар; суверендік бір ғана адамның меншігі емес, ол достыққа негізделген қабілет. Оның нақты орналасу жері достықтың түріне байланысты. Боден былай деп түсіндіреді: «Мемлекет суверенділік бір ғана адамға негізделгенде ғана монархия деп аталады, қалғандары тек қана оған бағынуы керек. Адамдардың барлығы немесе олардың көпшілігі ұжымдық суверенді билікті жүзеге асырғанда демократия немесе танымал мемлекет болады. Адамдардың аз мөлшері ғана суверенді билікті ұжым болып қолданғанда және басқа адамдарға салық салғанда мемлекет аристократиялық болып табылады» (51 б.).

Боденнің екінші жолдауы суверенитет мәңгілік деген пікірден тұрады; ол бұрынғыша достыққа негізделеді және жеке тұлғалардың кірістері мен шығыстарына байланысты емес. Жеке билеушілер достықты қауымдық және тарихи организм ретінде ұсынады, оларға уақытша сенімдегі суверенитет қана беріледі (жалғыз немесе топпен, достық түрімен анықталған қағидаға сәйкес). Бұл билеушілер «суверенді билеушілер ретінде қарастырылмайды, бірақ принцке немесе халыққа берілген сыйды қабыл алмайтын сәт туындаған кезде суверенді билеушінің лейтенанттары мен агенттері ретінде қарастырылады» (25 б.).

Үшіншіден, суверенитет абсолютті болып табылады. Ол шартты емес және кері қайтарылатын емес және ол достық қоғам ішіндегі барлық биліктің дерек көзі және беделі. «Егеменділіктің айрықша белгісі ол басқа адамның бұйрығына бағынуға тиіс емес болып табылады, атап айтқанда ол субъект үшін заң жасайды, жасалған заңды



жоя алады және көне заңға өзгерістер енгізе алады» (28 б.). Бірақ бұл егеменді билеуші заңнан толыққанды босатылды деген сөз емес.

Боден егеменді биліктің үш шегін атап көрсетеді: діни немесе табиғи заң, режим түрі және келісім. Бәрінен бұрын, принц діни немесе табиғи заңмен байланысты. Оның беделі мемлекеттің басқа элементтеріне қарым-қатынасы бойынша абсолютті болып табылады, оның беделінің дерек көзі аса жоғары заңға негізделген және оның билігі осы жоғары заңмен анықталған әділеттіліктің талаптарымен шектелген. «Әлемде егеменді ханзада жоқ, себебі жер бетіндегі ханзадалардың барлығы құдай мен табиғат заңдарына бағынады», -деп ескертеді Боден. «Жер бетіндегі барлық ханзадалар оларға бағынады, құдайға қарсы опасыздық пен көтеріліссіз оларды жоя алмайды. Оның бұғауы оларда және оның құдай берген құдіретінің алдында олар қорқынышпен бастарын июі және құрметтеуі керек. Ханзадалар мен егеменді лордтардың абсолютті билігі құдай мен табиғаттың заңдарына таралмайды» (28 б.).

Тұжырымдамадан бірнеше салдар келіп шығады, егеменділік принцтің жеке мүлкі емес, бірақ мемлекет қызығушылықтарына қарама-қайшы келетін қағидаларды іске асыру еркі жоқ болып табылады. Салдардың бір маңыздылығы егеменділіктің бөлінбейтіндігінде болып табылады. Бұл түсіндірме *Standestaat ammy* ортағасырлық теорияға қарама-қайшы келеді, ол жоғарғы билік ханзадалардың, аристократияның және халық өкілдерінің арасында бөлінген мемлекет. Онда монархия, аристократия және демократиялық мемлекеттер болуы мүмкін, -деген пікір білдіреді Боден, бірақ тұрақты аралас мемлекет болмайды. Осы мағынада Боден ортағасырлық саяси теориямен келіспейтіндігін атап көрсетеді.

Екінші шек Боден «патшалықтың конституциялық заңдары» деп атаған егеменді билікке негізделеді. Кез келген заңды билеуші өзі басқарып отырған достық түрімен шектеледі, немесе Боден бір мезгілде айтқандай, «шынайы егемен әрқашан оның өз билігін жаулап алады». Осы сәтті айқындау үшін, Боден егеменділіктің бірнеше атрибуттарын айқындайды, оның негізгісі патшалықтың заңдарын жасау болып табылады. Дегенмен, мұнда тіпті егеменді ханзаданың өзі жасай алмайтын не жоя алмайтын белгілі бір заңдар бар болып табылады. Бұл заңдар режим түрінің негізгі қағидасын анықтайтын заңдар – «патшалықтың конституциялық заңдары» болып табылады. Бұл заңдар табиғатпен берілген және «принц оған шек қоя алмайды. Егер, ол солай жасайтын болса, онда оның мұрагері әрқашан монархияның дәстүрлі үлгісіне зиян келтіретін кез келген әрекетті жоя алады, себебі, содан кейін оның өзінің тілек талабы егеменді патшаға негізделіп, қорғайды» (б.31). Сонымен, абсолютті ханзада өзінің монархиясын аристократияға немесе демократияға алмастыра алмайды; ондай алмастыру революцияға тепе-тең болар еді.

Бұл дәлел солтүстік-батыс Еуропада, сол уақытта әсіресе сауда орталықтарының айналасындағы Британдық каналдың екі жағында да пайда болған позицияны көрсетеді. 1560 жылдары ол испандық Нидерландыда жүзеге асырылды, солтүстік голландиялық провинциялар Испанияның Филипп II қарсы шықты. Бұл дәлел жүз жыл өткен соң ағылшын азаматтық соғысында туындаған позицияны болжағандай болды: монарх елдің конституциясының белгілі бір негізгі заңдарымен байланысты. Боденнің суверенді принцтердің шегі туралы дискуссиясы конституциялық монархия қағидасын болжайды.

Ең соңында, князьдік билік келісіммен шектеледі. «Заң мен келісім екеуі шатаспауы қажет», -деп жазады Боден. Заң – бұл билеушінің егеменді құзыретін жүзеге асыру мақсатында жасалған бұйрық, ол оны өзінің қалауы бойынша жасауы да жасамауы да

мүмкін. Келісім барлық тараптың қатысуы бірдей деңгейде міндетті болып табылатын өзара кепілдік. Тіпті аса абсолютті патшаның өзі «өзі жасаған әділетті келісім мен уәдені сақтауы тиіс».

Боден өсиеттің екі түрінің арасындағы айырмашылықты атап көрсетеді: бір жағынан, ханзада қол астындағылармен жасайтын, ондай келісімдер заң болып табылмайды, ал принц оларға ене отырып, егеменді құзыретін қолданбайды; сонымен, оның өсиеттері басқа жеке тұлғалардың әрекетінен ешқандай да айырмашылығы болмайды. Ол, сонымен қатар, кез келген жеке тұлға секілді, өзі жасаған келісімді, антты және уәдені сақтауы тиіс. Одан басқа, кез келген жеке тұлға секілді ханзада ондай өсиеттерден белгілі-бір жағдаяттарда ғана босатылады: ол міндет жарамсыз болып табылады, мысалы, ол «әділетсіз немесе дәйектемесіз болған жағдайда ғана, немесе орындауға оның құзыретіне жатпайтын, бұрмалаумен немесе алаяқтықпен алынған» деп саналған жағдайда ғана жарамсыз. Сонымен, Боден ханзада мен оның азаматтары, азаматтар өз арасында жасаған өсиеттер арасындағы ешқандай айырмашылықты көрмейді. Кез келген жағдайда өсиет - рационалды, жауапты, жеке тұлға арасындағы келісім (29 б.).

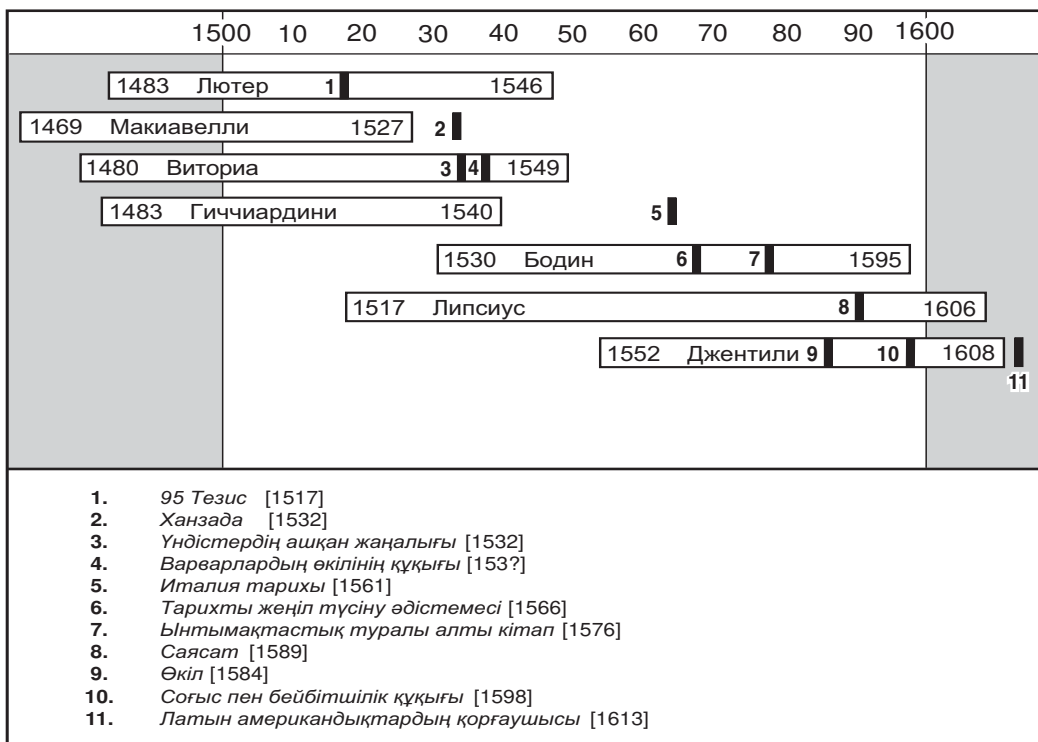
Бір жағынан өсиет ханзаданың басқа ханзадалармен жасайтын өсиеті. Бұл өсиеттерді Боден «келісімшарттар» деп атайды. Ол келісімшарттар «жеке тұлғалар арасындағы келісімдер секілді емес» екендігін атап көрсетеді. Ханзадалар өсиетке қатысқан сәтте, олар оны өздерінің егеменді билігін жүзеге асыру мақсатында жасалған өзара достық атынан жасайды. Келісімшарттар егеменді субъектілер арасындағы өсиеттер, ешқандай жоғарғы билік осы субъектілерге билік жүргізе алмайды, ешқандай заңды агент олардың арасындағы конкурста арбитраждық жұмысына араласа алмайды. Өзара достық үстінен қарайтын жоғарғы биліктің жоқтығы Боденнің мемлекетаралық қарым-қатынастардың негізгі сипаттамасын талқылаудан келіп шығады.

Азаматтардың өзара әрекетін достық аясында реттеу заңы егеменді принцтердің арасындағы өзара әрекетке қатысы жоқ. Осы қағидаға сәйкес Боден Макиавеллимен келіседі: мемлекеттер арасындағы қарым-қатынаста егеменді князь басқа егеменді князьдердің билігімен ғана шектелмеуі тиіс. Дегенмен, Боденнің князьдіктің өзара әрекеті азаматтық құқықпен шектелмейді деген мойындауы мемлекетаралық қарым-қатынастар заңсыздық ортасында жүргізіледі дегенді білдірмейді. Бәрінен бұрын, Боден суверенді ханзадалардың өзара әрекеті рационалды және ұлағатты мінез-құллық қағидаларымен басшылық жасағандығы қаншалықты маңызды екендігі туралы дәйектемеге тоқталады. Мемлекеттің іс-әрекетін шектеуі мен мемлекетаралық әрекеттің рационалды қағидаларын анықтау сатысындағы Боденнің осы түсіну артықшылығына байланысты, ғалымдар Боденді заманауи халықаралық құқықтың негізін салушы ретінде анықтады.

Егеменді мемлекеттер арасындағы өзара әрекет кез келген жоғарғы билікпен бекітілмейді, мұнда мемлекетаралық қарым қатынастарда тәртіптің тек қана екі қағидасы бар болып табылады: күш пен сенім. Боден бесінші кітаптың 5 бөлімін күштің тәртіпке келтіруші тиімділігіне арнайды, бірақ оның талқылауында жаңалық болып табылатын татымды ешнәрсе жоқ. Ол Макиавеллидің «*Соғыс өнері*» кітабына және мемлекет ішіндегі революция мен тәртіп мәселелеріне тоқталады. Бір жағдайда, Боден «аса құдіретті ханзадалар» халықаралық тәртіпті ұстап тұруға айрықша жауапкершілігі бар деп санайды, не «оның сот және арбитр болу құқығы бар» болып табылады (1967, 177 б.). Халықаралық тәртіпті Боденнің түсіндіруі ұжымдық қауіпсіздіктің заманауи ұғымына сай келмейді. Ол билеушіде «күштілерге қарсы әлсіздердің өмірі мен арын қорғауға, байлар немесе жазықсыз жандарға қарсы кедейлердің өмірі мен арын қорғауға байланысты

міндеттелген уәдесі» жоқ деп жазады ол (22 б.). Дегенмен ол бейбітшіл билеушілер оны өздері жасаулары тиіс және әскери князьдерді өздері қамтамасыз ету керек дейді. Егер, құдіретті билеуші өзінен күші төмен принцтердің ісіне араласатын болса, онда ол оны ар намыс себеп болғандықтан жасайды. Боденге сәйкес, ханзадалардың бастапқы моралдық міндеттілігі мемлекетаралық тәртіпке ғана негізделмейді, табиғат заңдары мен сыпайылық пен әділеттілік қағидаларына негізделеді.

Бұл халықаралық тәртіптің екінші қағидасы, Боден оны өзінің негізгі нысана-сы етеді: әділеттілікке деген сенім. Мемлекеттер мен жеке тұлғалар арасындағы зорлық-зомбылықтық емес, әлеуметтік өзара байланыс тек қана келісім шарт негізінде жүзеге асырылуы мүмкін. Егер ол оларға енгізілгенде ғана күшінде қалдырылады деп саналғанда ғана жасалынады. Егеменді биліктің жоғарғы билігімен бекітілген азаматтық қоғамдағы құқық жүйесі келісімнің қасиеттілігін қамтамасыз ету үшін бар болып табылады. Мемлекетаралық аренада егеменді ханзадалар өз қақтығыстарын жоғарғы биліктің араласуынсыз шешеді. Мұнда келісімдер сенім негізінде жасалынады. «Сенім барлық адамдардың достығы, бірлестіктер мен ассоциациялар негізделген әділеттіліктің жалғыз ғана негізі және сүйеуі болып табылады, ол әділетсіздік болмаған сәтте киелі және мызғымас күйінде сақталынуы керек» (177 б.).



3.2-сурет. Он алтыншы ғасыр авторлары мен олардың жұмыстары

Князьдардың арасындағы келісім мемлекетаралық өзара әрекетінің негізі болып табылады. Ханзадалардың осы келісім енгізілген сәттен бастап келісімнің сақталатындығын болжай білгендігі дұрыс және маңызды. Алдын ойламайтын ханзадалар ғана оны сақтамау ниетімен уәде беретіндігін Боден прагматикалық тұрғыдан талқылайды. Өз

сөзінде тұрмаған билеуші басқа адамдардың да сеніміне селкеу түсіреді. Егер егеменді ханзада өз уәдесінде тұра алмайтындығында сенімсіз болса, онда ол уәде бермеуі тиіс (178 б.). Шындығында, данышпан князь опасыздар мен сенімге селкеу түсірген жауларымен жұмыс жасай отырып, өзінің сөзін, уәдесін ұмытпауы тиіс (180 б.). Ханзадалар халықаралық құқықтағы бар қағида *pacta sunt servanda* өздері жасаған барлық өсиетті сақтауы тиіс. Бұл Боденнің халықаралық қатынастар теориясына қосқан үлкен үлесі болып табылады.

Осы қағидаға әкелетін дәйектеме екі қысқа түсініктемелерден тұрады. Біріншіден, Боден үшін өсиет – рационалды, жауапты, жеке тұлғалармен ендірілген келісім, ол «келісім» терминін бірнеше рет қолданады. Өзінің «Достық туралы алты кітап» атты кітабында Боден он жетінші және он сегізінші ғасыр теоретиктерімен – аса танымал Томас Гоббс, Джон Локк және Адам Смитпен жасалынған бірнеше дәйектемелерді қалыптастырады. Өңдеулер бұрынғыша либералды саяси дәстүрлердің негізгі құрылым блоктары болып табылады. Боден келісім терминін талқылаған жалғыз әлеуметтік философ қана болған жоқ, бұл оның тарапынан қосқан түпнұсқалық үлес болуы мүмкін емес еді.

Екіншіден, Боденнің есебі адамзат іс-әрекетінің екі деңгейі арасындағы ежелден келе жатқан айырмашылықтан тұрады. Бір жақ деңгейінде адамдар арасындағы қоғам; ол достық деңгейі. Екінші жағынан достық қоғамы. Бұл көрініс халықаралық қоғам адамдар арасындағы қоғам болды деген ортағасырлық ұғымға тікелей қарама-қайшы келеді. Боден үшін халықаралық өзара әрекет егеменді мемлекеттер арасындағы қоғамды ұсынады. Оның негізгі түсінігі аномияның тұрақты қауіп-қатеріне қарамастан, мемлекетаралық қоғам тәртіптің белгілі қағидаларымен басқарылады. Осы түсініктің нәтижесі егер адамзат баласы осы қағидаларды тауып, нығайтып және бағынса, ол мемлекетаралық өзара әрекетті реттей алады және мүмкін соғысқа тойтарыс бере алады.

## **Ғасыр пікірі**

Он алтыншы ғасыр орта ғасыр мен заманауи тарих арасындағы ауысу ғасыры болды. Ол өндірістің жаңа тиімді құралдарының және алмасудың жаңа тәсілдерінің пайда болуын көрді; ол саяси билікті жоюдың жаңа құралдарының және жаңа режимдерінің пайда болуының куәсі болды. Осы ғасырда Атлант жағажайындағы бірнеше елдер әлемнің басқа бөлігін капиталмен және қару-жарақпен жаулай бастады.

Бір жағынан, ғасыр жаһандық масштабта әлемнің қалған бөліктерін байланыстыра бастады. Екінші жағынан, ол әлемді теңдессіз жолмен бөлуді бастады. Айырмашылық әрқашан әскери қарым-қатынаста және күші жоқ халық арасында бар болатын; қазір осы айырмашылықтар оқ-дәріге негізделген жаңа, еуропалық қару-жарақ жүйесінде тереңдетілді. Осыған ұқсас, айырмашылықтар бай және мүмкіндігі шектеулі аймақтарда да бар болды; қазір бұл айырмашылықтар Еуропада ауылшаруашылықтың жаңа үлгісімен, өндіріспен, алыс жермен сауда жасаумен және қаржыландыру жүйесінің пайда болуымен тереңдетілді.

Одан басқа, он алтыншы ғасырда католик шіркеуі еуропалық халықтардың танымында өзінің басшылығын жоғалтты. Христиандар мен пұтқа табынушылардың арасындағы ежелгі айырмашылық Еуропаның ішіндегі католиктер мен протестанттар арасындағы жаңа бөлінуге алып келді. Осы жаңа бөлінудің нәтижесінде, Еуропа мұсылман тарапынан келетін қауіп-қатерді үздіксіз ойлаудан сырт айналды. Түріктерге қарсы бірге бірігудің орнына еуропалық ханзадалар бір-біріне қарсы шықты. 1530 жылдан бастап,

Еуропа отарлау бақталастығымен, діни доктринамен, жаңа қару жарақтармен және жаңадан пайда болған байлықпен күшейтілген өзара қиратулардың ұзақ эрасын бастан кешірді. 1600 жылға таман соғыс безгегі корольдер мен императорлардың рационалды саяси бақылауынан шықты. Ол отыз жылдық соғыс (1618–48) кезіндегі бассыздық пен мағынасыздық шегіне жеткен анархия мен билікке таңылған зорлық зомбылықпен азғындалынды.

### *Он алтыншы ғасыр теориясындағы өзгерістер*

Он алтыншы ғасыр әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен және зорлық-зомбылық дау жан-жалдарымен белгілі болды. Ол, сонымен қатар, саяси теория ғасыры болатын, әрекет қақтығыс тудырды және әмбебап универсалды шындықтардың бәсекелестігі арасындағы соғыста күш алды. Дәстүрлі шындықтар ықпал еткен және жаңа факторлар бекітілген ғасыр болды.

Ғасыр менталитетінің мәнін айқындау қиын. Он алтыншы ғасырда осы кезеңге дейін он бесінші ғасырда болған нақты мәселелер болған емес және он жетінші ғасырда да болмақ емес. Ол ортағасырлық және заманауи мәселелер арасында екіге жарылды. Ғасырдың ортасына таман саяси пікірдің екі өлшемі пайда болды. Бір аспектісі христиан мұрасын католиктер мен протестанттық түсіндірулерден тұратын конфликт; екінші аспектісі әлеуметтік биліктің діни және зайырлы тұжырымдамалары арасындағы конфликт.

Діни өлшем бір жағынан, Августиннің католиктік дәстүрі арасындағы ментальды дистанцияны қамтыса, екінші жағынан, жаңа протестанттық оппозиция Лютер мен Кальвиннің арасындағы ментальды дистанцияны қамтыды. Протестанттық жолдау Атлант жағалауында баяу пайда болған саудагерлерге және орта кластың өндірісіне арналды. Ол монархтар католиктік доктринаны бұзған елдерде дамып өркендеді. 1530 және 1560 жылдар арасында Скандинавия, Англия және Германия корольдері католиктік шіркеумен байланысын үзді, олардың көпшілігі шіркеу жерін жаулап алып, оларды корольдік аймаққа қосып алу жолын табу мүмкіндігімен айналысты. Папа өз билігінен айрылып қалу қаупімен Трент кеңесінде танымал шіркеу қызметкерлерінің тобын жинап, ежелгі шіркеуге толыққанды өзгеріс енгізбекші болды. Нәтижесінде, Еуропа шіркеулері тамаша музыкамен, ашық түсті картиналармен, аса қымбат көріністермен толықтырылды, бір сөзбен Барокко өнері қолданылды. Одан басқа, қашқындар Испанияның фанат королі Филипп II (1556–98) кең масштабтағы католиктік қарсы шабуылды басқаруға жауапкершілікті өзіне алуды ұсынды. Бірақ папа мен Филипп II діни реакциялары халықаралық қатынастар туралы жаңа теориялық пікірлер тудырды.

Он тоғызыншы ғасыр пікірінің зайырлы шамасы адамзат рационалдылығына сеніммен және жеке өмір мен еркіндікке аса қатаң талаптармен жандандырылды. Пікірдің зайырлылығының үнемі дамып өркендеген бағыты сол дәуірде пайда болған көптеген инновацияларда көрініс тапты: оқ-дәрі, компас, баспа машинасы. Баспа станогы интеллектуалды инновацияларды таратушы болды: жаңа діни түсініктемелерді (Лютер, Кальвин), ежелгі классиканың жаңа нұсқаларын (Платон, Аристотель, Птолемей ...), бүкіл әлем туралы жаңа теорияларды (Коперник) және Еуропалық ғалымдар мен саясаткерлер арасында жалын секілді тараған шексіз карталар, календарьлар мен анықтамалықтарды таратты.

Он алтыншы ғасыр ғылымның оянған ғасыры болды, ғылыми пікірдің дамуы керемет зайырлы күш болатын. Халықаралық қатынастар теориясында зайырлы бағыт «Мемлекет себебі» тұжырымдамасында көрініс тапқан болатын. Италияда, негізінен, саясат пен дипломатия бойынша көптеген мәтіндер пайда болды. Джироламо Фрачетта он жетінші ғасырдағы Макиавелли мен Гиччиардинидің зайырлы, гуманистік тақырыптарын негізге ала отырып, өз тақырыптарын *Il Principe, Discorsi di stato e di guerra* and *Ragione di stato* деп атады. *Ол жалғыз емес.* Сципионе Аммирато, Сиро Спонтоне, Антонио Паллаццо, Пьетро Каноньеро, Людовико Зукколи, Федерико Бонавентуре, Габриэле Зинано, Лодовико Сеттала, Сципиона Чиарамонти және тағы басқалар мемлекеттік билік пен қызығушылықтарының зайырлы тұжырымдамаларымен ақпараттандырылды. Доктринерлік Испанияның өзінде бұл ұғым қайта туындады. Дон Кихот жазылған сәтте, ол шіркеу қызметкерімен және шаштаразбен «мемлекет себебі дегеніміз не?» деп талқылады.

### *Зайырлы теорияның пайда болуы*

Рационалдылыққа, дербестікке және бостандыққа басымдық беру ренессанс дәуіріндегі гуманистер арқылы бұрыннан даярланған болатын. Олардың тарихқа және классикалық үйренуге басымдық беруі он бесінші ғасырдың итальяндық қала-мемлекеттері қоғамында өсіп өркендеді. Дегенмен, он алтыншы ғасырдың басында итальяндық ренессанс толығымен жойылу қарсаңында болды, итальяндық соғыстардың кесірінен жойылу алдында еді. Осы уақытта итальяндық ренессанс Еуропаның басқа бөліктеріне аз да болса ықпал етті. Альпинің солтүстігі мен батысынан бастап, ғалымдардың көпшілігі ортағасырлық билікті айқын қабылдады. Жаңа монархтар мен олардың бастапқы кеңесшілерінің концептуалды контексті бұрынғыша шіркеудің дәстүрлі оқуларымен қамтамасыз етілді. Бірақ, итальяндық гуманистердің баспа жұмысына қызығушылығы Еуропаның басқа аймақтарына, әсіресе жеке өмірге қамқорлық пен дербестікке қол сұғушылық үшін қам жеген Атлант жағалауындағы динамикалық сауда орталықтарына да таралды. Дербестіктің нәтижесінде пайда болған және еркіндік пен жеке меншік тұжырымдамаларына деген үлкен қызығушылық діни және құқықтық трактаттарда көрініс тапты. Боден, Лютер және басқалар сенім жаратылысы бойынша жеке мәселе болып табылатындығын айтты. Боден саяси философияның міндеті көпшілік пен жеке арасындағы дұрыс балансқа қол жеткізу болып табылады деген пікір айтты (Шартье, 1987). Лютер құтқарылуға көпшілік жоралғылар бойынша қол жеткізуге болмайтындығын айтты, бірақ әрбір адам өз жүрегін тындап, олардың әрекеті құдайға деген таза сенімге негізделді ма соны білуі керектігін айтты.

Он алтыншы ғасыр зайырлы бола қойған жоқ (Фебvre, 1942, Блох, 1961). Испанияда дін бұрынғыша интеллектуалды өмірде шешуші рөлге ие болды; контрреформация католик шіркеуінің жазалау мекемесінің билігімен нығайтылған пікірдің бірлігін білдірді. Германия князьдықтарында және солтүстік голландиялық провинцияларда реформация протестанттық доктринаның дербес жалынды брендін құрды. Еуропаның барлық аймағы бойынша әлеуметтік ойшылдар діни мәселелермен айналысумен болды. Дегенмен, ғасыр бойы діни дебаттар зайырлы мәселелермен күрделене түсті. Дін еркіндігіне байланысты протестанттық талаптар, мысалы, әрқашан саяси пікірмен бірге қарастырылды.

Голландиялық провинцияларда дін еркіндігінің науқаны жеке құқықтарға байланысты, сосын испандық салық салуға қарсылық ретінде талаптарымен бірге жылдам кеңейіп дамыды. 1576 жылы он жеті голландиялық провинциялардың өкілдері саяси бірлестік құрды, құру себебі өз аймағын испандық оккупациядан босату болды, анти-испандық пікір тар аядағы діни талаптардан басым болды. Діни талаптар саяси күреске айналды.

Сол уақытта прагматизм мен толеранттылықтың жаңа элементтері діни дебаттарға енгізілді. Соғыстан кейін христиан әлемінде діни бірлікті қалпына келтіру мүмкін болмады, ғалымдар тек дін ғана соғыстың себебі болуы мүмкін еместігі туралы дауласты. Ханзадалар діни мәселелер бойынша келіспеу үшін келісімге жиі барды. Нәтижесінде, діни толеранттылыққа байланысты саяси мәселелерді прагматикалық шешуді қалайтын Боденнің бейімділігі көрініс тапқан консенсус қалыптасты. Шындығында, егер артық діни шиеленіс дәуірдің басында саяси мәселелердің негізгі дерек көзі болатын болса, онда жаңа толеранттылық барынша алысқа кетер еді, релятивизмнің артық болуы оның соңында келеңсіздіктердің себебі болды. Еуропалық емес халықтар мен салт дәстүрлер туралы жаңа білім солдаттармен, саудагерлермен және авантюристермен жинақталынды және баспаның жаңа құралы арқылы таратылды. Ақпарат жоғары стандартта болды. Көбісі түкке тұрғысыз болды. Фантастикалық саяхатшылардың ертегілері, мистикалық болжамдар, діни қорқыныштар және сиқырлы үрей батыстың барлық аймағы бойынша таралды.

Мақтанға толы, көркімен көз тартатын қамалдар осы ғасырда салынды; бірақ, сонымен қатар, көңілсіз, жасырын монастырлар да болды. *Carpe diem* ('күнді жаулау') сол ғасырдың танымал ұраны болатын; *memento mori* ('ажалды екеніңізді ұмытпаңыз') да сол ғасырдың ұраны болатын. Бұл интеллектуалды белгісіздік ғасыры болатын. Сыртқы Еуропа әлемі туралы жаңа білім хаостық релятивизмге мүмкіндік берді; ол жылдам дамыды, сенім мен салт дәстүрлер уақыт пен кеңістікте орын алады және адами құндылықтар мен мінез құлқын бағалаудың абсолютті стандарттары жоқ. Осы көзқарасты француз эссе жазушысы Монтень бейнелейді, ол тропикалық адамдардың адам тәнін жеу дағдысы туралы қатаң айыптаудың қажеті жоқ деп жазды. «Мен осы ұлттан варварлық және жабайылық көрмедім, әркім варварды өзінің қолданысында жоқ болғандықтан солай атайды», деп жазады Монтень (1935, 18 б.).

Он жетінші ғасыр қарсаңында Еуропа саяси және мәдени тозудың алдында тұрды. Еуропаның қандай жолмен дамитындығы нақты емес, мүмкін ол осы кезеңдегі Индия секілді хаосқа түсті. Адамдар кез келген белгілі бір сенімнің жетегімен кетуге даяр болды және осы даярлық Нострадамус, Парацельс және сансыз көптеген басқа адамдар секілді болжағыш, дүмше балгерлер үшін игілікті ортаны қамтамасыз етті. Бірақ, осы бір аянышты күй заманауи ғылымның дамымауын қамтамасыз етті. Ырымға күмән туындады. Күмән жүйеленген сәтте, Бэкон мен Декарт секілді ойшылдар, жаңа сенімділіктің уәде беруімен ұсынылған таным мен білімнің жаңа сыни әдістері уақыт өте келе Еуропаға жаңа гносеологиялық негіз бен жаңа сенімді ұялатты. Заманауи ғылымның түпкітегі он алтыншы ғасыр соңындағы тәртіпсіздікке негізделді. «Он жетінші ғасырда ғылымның пайда болуы еуропалық өркениетті ұзаққа созылған орта ғасырдан кейінгі жанданудан кейінгі сөнуден немесе гениальный скептицизмнің, интеллектуалды философиядан, жүйесіз магиядан немесе белгісіздіктің алдындағы ессіз қорқыныштан құтқарды» (Палмер, 1951, б. 233).

## Ескертулер

1. Кампанелла өзінің *Philosophia sensibus demonstrata* («Сезімдер арқылы көрініс тапқан философия») 1591 жылы жазды, философия әдістемелік күмәнға (кейін Декарт жүйелегендей) және сана сезімдік адамзат тәжірибесіне (кейін Бэкон қалыптастырғандай) негізделуі керек. Кітап схоластикалық аристотелизмнің сыны ретінде түсіндірілді; оның авторын католик шіркеуінің жазалау мекемесі ұстап алып, дін бұзар ретінде түрмеге қамады. Кампанелла жиырма бес жылдан астам уақытын түрмеде өткізді. Ол небір қиындықтар мен азаптарды басынан өткізсе де, ол жанды жаза білді. Философия еңбегіне қосымша, оның кітаптар тізімі: *De monarchia Christianorum* («Христиан монархиясы туралы») 1593; *Dialogo politico contra Luterani, Calvinisti ed altri eretici* («Лютерандарға, кальвинистерге және басқа дін бұзарларға қарсы саяси диалог») 1595; *La citta del sole* («Күн қала») 1602; *Apologia pro Galilaeo* («Галилейді кешіру») 1616; және *Atheismus triumphatus* («Атеизм жеңіске жеткізді») [1606] еңбектерімен толықты.

2. Ботероның «халық қағидалары» оның Мемлекет себептері» (8-кітап, 4-тарау) атты еңбегінде қатесіз берілген. Соған қарамастан, ол «Қалалардың ұлылығы мен кереметтілігі себептеріне байланысты» атты трактатында (1956 [1606]) қайта қарастырылған. Мальтустың «Халық туралы очеркі» әңгімесінде көрсетілгендей екі жүз жылға жуық уақытта, Ботеро халық толыққанды шамада өркендеуге тырысады, адамның өсіп-өнуіне байланысты; дегенмен кез келген қоғам өмір сүрудің шектеулі құралдарын ғана ұсынады, халықтың шектеусіз өркендеуі әрқашан шектеулі ресурстармен тексеріледі. Бұл шек қажеттілік пен азап шегу, бейшаралық пен ауру сырқаулық арқылы көрініс табады. Оған, сонымен қатар, соғыста да көз жеткізіледі, -деп айтады Ботеро.

3. Пьерино Белли (1502-75) өзінің *De re militari et de bello* (1936 [1563]) атты еңбегінде стратегия мен халықаралық құқықты кеңінен талқылады. Паоло Парута (1540-98) өзінің 1599 жылы жазылған «Саясат дискурсы» атты еңбегінде итальяндық қала-мемлекеттер арасындағы билік балансын талқылады. Трайано Боккалини (1556-1613) мемлекеттік қайраткерлердің шектен шыққан арсыздығын өзінің танымал *Ragguagli di Parnaso* («Парнастан баяндама») 1612 жылы сатирасында сипаттады және еуропалық билік балансын өзінің Тацитұға деген, *Osservazioni politiche sopra I Sei Libhri degli Annali di Cornelio Tacita* 1678 жылы жазылған көңілі қалған түсініктемелерінде талқылады.

4. Боденнің әдісі адам білімін үш негізгі бұтаққа бөледі: діни тарих, табиғи тарих және адамзат тарихы. Заманауи тілімізде осы үш бұтақ дінді, жаратылыстану ғылымдары мен тарих / әлеуметтік ғылымдарды қамтиды (Боден, 1945, 2 б.). Осы ажырату Боденнің ғылымынын берік іргетасын қамтамасыз етті, оның түсіндірмесінен үш бұтақтың әрқайсысы оның үш негізгі жұмысында көрініс тапқан: 1593 жылы жазылған «Жеті данышпанның диалогы» әлемдік діндердің түсіндірмесі; 1596 жылы жазылған «Табиғат театры» әлемнің физикалық қасиеттері туралы трактат; 1576 жылдан бастап жазылған «Достық туралы алты кітапта» адамзат тарихы мен жалпы құқық туралы айтылады.



## 4

### **Абсолюттік саясат: патшалар, соғыстар және мемлекетаралық жүйе**

Ұзаққа созылған он алтыншы ғасыр қазіргі заманғы халықаралық саясаттың негізгі элементтерінің – аймақтық мемлекеттің, егеменді билеушілердің, әскери және шетелдік кәсіпорындардың эволюциясының куәсі болды. Ол сондай-ақ, табиғаттың және жаңа құбылыстардың теориясының туындауына себепкер болды. Он жетінші ғасырдың ойшылдары осы элементтерді мемлекеттік жүйеге біріктірді. Олар оны отыз жылдық соғыс (1618-48) негізінде қарастырды.

Отыз жылдық соғыс ғасырдан бұрын реформациямен бірге басталған, өркендеп келе жатқан діни қақтығыстың шарықтау шегі болды. Ол Еуропаның орталық аймақтарында көрініс тапты, солдаттар мен қару-жарақпен қамтамасыз етуге әскери кәсіпкерлерді жалдаған князьдің бастамасымен жүзеге асты. Бірақ соғыс кәсіпкерлер арасындағы күреске жылдам айналды. Көп ұзамай олар бақылаудан шықты. Олардың құрған әскерлері Еуропаның орталық бөліктерін жайлаған өмірдің аса қажетті болып табылатын заттарын іздеу мақсатында дамыған, жыртқыштық мақсатпен құрылған әскер болды. Олар ауылдарға ауыз салды. Олар ресурстарды жалмап, аш қасқырлардың үлкен үйірі секілді кезуін жалғастырды. Ауылдар ешқандай құралсыз артта қалып кете берді. Көптеген тұрғындар жыртқыштар секілді өмір сүретін топқа қосылуға шешім қабылдады. Отыз мың адамнан тұратын әскери сарбаздар аш жалаңаш ер кісілермен, әйелдермен және балалармен екі есе көбейді, солдаттардың ұзын ырғасы осы адамдардың есебінен созылып кетті. Әскерлер мен жорыққа қосылушы адамдар мықты, алып лашықтарды құрды, олардың бағыты соғысқа емес, аман-есен өмір сүруге бағытталды.

Орталық Еуропа аймақтары экономикалық және саяси тұрғыдан осы соғысқа байланысты дағдарысқа ұшырады. Онда әскери авантюристердің, жерсіз, үйсіз, қатыгез, дінсіз немесе күмәнді, саудадан хабары жоқ, бірақ соғысқа және жоюдан басқа қолдарынан ешнәрсе келмейтін тап пайда болды. Мұнда орталықтандырылған мемлекеттік құрылымдар пайда болды. 1648 жылға қарай, Вестфалия Бейбітшілігіне қол қойылған сәтте, осы авантюристер соғысқа деген жеке қызығушылығын танытты. Көптеген әскерлер бейбітшілік келісіміне қол қойылғанын естігенде, бұлқан-талқан болды. Демобилизация көптеген жылдар бойына созылды, себебі көшбасшысыз қалған әскерлер мақсатсыз Еуропаның орталық аймақтарымен тамақ іздеу және ұрлық жасау мақсатында қаңғырып, кезіп жүрді. Көптеген жалдамалылар азаматтық қоғамға ешқашан бірікпеді;

олар қарақшылар, сутенерлер немесе кәсіби адам өлтіруші киллер ретінде қала берді, себебі ұзаққа созылған соғыстан осы қасиеттерді ғана меңгерді.

Солтүстік-Батыс Еуропа, керісінше, үнемі неғұрлым тиімді және қуатты мемлекеттік құрылымдардың эволюциясының көрінісі болды. Тарихшылар осы мемлекеттік құрылымдар он жетінші ғасырда неге тез дамыған деген сауалдарды жиі қойды. Кейбірі реформациядан жауап табады. Монархтар католицизмді қабылдамаған, Англия мен Швецияда дамыған қазіргі заманғы айқын мемлекеттік құрылымдар, шіркеудің жерлерін тәркіледі, үлкен жер мүлкіне ие болды және бұрын-соңды болмаған экономикалық ықпалға ие болды. Бұл дәлел толыққанды жауапты қамтамасыз етпейді. Күшті мемлекеттің эволюциясы, әсіресе, Францияда белгіленген болатын, ол католиктік елдің сеніміне ие болды және онда шіркеудің жерін тәркілеу болған емес.

Басқа авторлар күшті мемлекеттердің эволюциясы монархтардың, протестанттардың және католиктердің қуатты билігінің функциясы екенін айтады. Соңғы он алтыншы және он жетінші ғасырдың басында Еуропаның патшалары өз елдерінің қарулы күштерінің қолбасшысы болды. Бұл олардың азаматтық қоғам үстінен билігін кеңейтуге жағдай туғызды. Бұл түсінік ескертуге жақын болуы мүмкін, ол ешқашан монархия болмаған, мемлекеттердің еркін конфедерациясының біріккен провинцияларындағы мемлекеттік құрылымдардың эволюциясын құрай алмайды.

Біріккен аймақтар Франция, Англия мен Швецияның бір ерекшелігі болып табылады және бұл олардың мемлекеттік мекемелердегі он жетінші ғасырдың эволюциясын түсіндіруге көмектеседі: олардың барлығы отыз жылдық соғысқа тартылған, бірақ периодикалық түрде ғана болды. Олардың барлығы өз аймақтарын қосып алды және соғысты желеу етіп, орталық институттарда саяси билігін арттырды, бірақ оның қорқынышты да көлемді шығындарын толыққанды өтемеді.

Бұл тарау отыз жылдық соғысты, батыстағы Атлант теңізі державалары мен орталықтағы және шығыстағы жер бетіндегі биліктің дамыған саяси ерекшелігін талқылаудан басталады. Бұл батысында тиімді және мықты мемлекеттік құрылымдардың консолидациясын және жаңа мемлекеттік жүйенің конституциясын атап көрсетеді. Тарауда сол заманның өзгерістерін бақылаған әлеуметтік философтарды, абсолютизмнің саяси теориясына және меркантилизмнің өзара байланысты экономикалық доктринасына кім мүмкіндік туғызғандығы көрсетіледі. Сол заманның саяси философтары жаңа, Батыс мемлекеттерінің негізгі ерекшеліктерін ескеруге тырысты. Негізгі ірі халықаралық философтар – Крюс, Филмер, Гроций, Гоббс, Лейбниц, Мун, Спиноза және басқа да көптеген философтар егемендік тұжырымдамасымен айналысты. Тарау олардың барлығын қарастырады, бірақ ерекше көңіл бөлгені үшін Гоббсты ерекшелейді және тарихи контексте оның идеяларын қоюға тырысады.

### **Әскерлер, толеранттылық, салықтар және отыз жылдық соғыс**

Діни соғыстар барысында ескі бөлімше батыс және шығыс жарты бөліктерінің арасындағы Еуропаға өркендеді – «латын» және «православ» өркениетінің арасындағы (Сзукс, 1990). Бөлу желісі Балтиядан солтүстікке, Эльба өзені жағалауымен төмен және Адриат теңіздерінің бастауымен Богемия тауларымен төмен жүргізіледі. Бұл жол ауылшаруашылықтың шығыс аймақтарынан Еуропаның батыс жағалауындағы сауда жаһазы бағытын ерекшелейді. Екінші желіні қосуға болады: шығысында Варшавадағы Прага және Штутгарт арқылы батысындағы Брюссельден созылған толқынды сызық.

Бұл екінші желі шамамен Еуропаның католиктік оңтүстік жартысынан протестанттық солтүстік жартысын бөледі. Ол Қасиетті Рим империясының орталығындағы бірінші желісін кесіп өтеді және отыз жылдық соғыстың негізгі ірі шайқасымен тығыз сәйкес келеді. Соғыс 1648 жылы Вестфалия келісімімен аяқталған кезде, аймақтық мемлекеттер Шығыста және Батыста пайда болды. Континенттің орталық аймақтары, керісінше, үмітсіздікке толы бөлшектелінген түрде пайда болды.

### *Бөлінген Еуропадағы аймақтық мемлекеттер*

Вестфалия келісімі Еуропа орталығындағы шағын мемлекеттерге егемендік берді. Сондықтан, бұл Қасиетті Рим империясының саяси тұрғыдан әлсіз етті. Келісімге сәйкес, император бұдан былай, барлық мемлекеттердің өкілдерінің келісімінсіз бейбітшілік шарттарын ратификациялай алмайтын, солдаттарды жұмысқа қабылдай алмайтын, заң шығара алмайтын, соғыс жариялай алмайтын болды. Осы келісім іс жүзінде мүмкін емес болғандықтан, Еуропаның орталық аймақтары бөлшектелінген күйінде қалды. Келесі екі жүз жылда ол үлкен бөлінген байтақ аймақ болды, шығыста орналасқан аймақтардан реакциялық мемлекеттерді, ауыл шаруашылығын Батыс Еуропаның батысынан бөліп алған, саудаға бағытталған, прогрессивті мемлекеттер болды.

Шығыстағы бөлшектелген орталыққа қарай орналасқан елдердің негізінен теңізге шығатын жолы болмады. Олардың тек бірнешеуі ғана сауда және әскери теңіз флотына ие болды. Олар алыс қашықтықтағы саудаға айтарлықтай қатысты. Байлыққа сәйкес келетін, билікке ықпал ететін және жерге ие аристократтардың әлеуметтік мәртебесіне қауіп-қатер тудыратын ешқандай елеулі коммерциялық топ пайда болған жоқ.

Батысындағы елдер басқаша дамыды. Еуропаның Атлант жағалауы бойымен, саяси және діни билік сондай-ақ, монархтың қолында және оның министрлері мен кеңесшілерінің сотының билігінде болды. Бірақ бұл даму бірегей саяси реттеу аясында өткізілді. Оның сипаттық ерекшеліктері, ең маңыздысы өкілдік ассемблеялар болды, олар қатысушы институттардың бейімділігін қамтамасыз етті, көпшіліктің қатысуына мүмкіндік берген саяси құрылымдар секілді экономикалық институттар нарығына негізделген болатын.

Батыс Еуропа монархтары отыз жылдық соғыстан екі сабақ алды. Біріншіден, олар бақталастық ғасырын және қырып-жоюды тудырған діни қақтығыстар тоқтатылған болуы керек екендігімен келісті. Соғыс аяқталған (1648) сәтте монархтар католицизм немесе протестанттық шынайы ілімнің бірі болу мәселесімен келіспейтіндігі туралы келісімге келді. Олар христиан нұсқасын таңдауға және өз еліне оны қолдану өкілеттігін патшаға жеке беретін болып келісті. Бұл келісім (бейбіт шартта *cuius regio eius religio* деп аталған) Еуропаның монархтары бір-бірінің дінді таңдауын құрметтеуге тиіс деген сөз. Ол, сондай-ақ, патша өз елінде жоғарғы діни билікке ие екенін білдіреді; патша (шіркеу емес) оның патшалығындағы тұрғындарға рухани билікті берген патша болып табылады, және ешқандай да сыртқы субъект оның қарамағындағы билікті даулауға ықпал ету құқы жоқ. Бұл келісім қазіргі заманғы халықаралық саясатқа қатысу үшін негізгі талап аймақ екенін растайды. Ол осылайша Еуропадағы аймақтық мемлекеттер ұғымын біріктірді, ол Еуропада жалпы қабылданды. Бірақ ол өткен кездегі билік қағидасы – діни немесе философиялық сенім негізінде жүргізілген билеушілердің ықпалына әсер етті. Папа мен император өкілеттігі, содан кейін, Вестфалия шартында қол жеткізуге болатын келісіммен төмендетілді.

Отыз жылдық соғыстан еуропалық патшалардың алған екінші сабағы жалдамалы әскер қауіпті болды. Вестфалиядан кейін патшалар өздерінің ұлттық дербес әскерін құруға ұмтылды. Олар бас қолбасшы рөлін иемденді. Швецияның және біріккен провинциялардың жаңа үлгідегі әскеріне еліктеп, офицерлер мен сарбаздарға ақы төленді, Краун арқылы киім берілді және жабдықталды, патшаның немесе оның сенімді лейтенанттары басқарды. Жаңа әскери институттар мен қосымша қызметтері заманауи мемлекеттік құрылымдардың эволюциясының бөлігі ретінде барлық континентте пайда болды. Әскери қазынашылық, лагерьлер, ауруханалар, сот және хатшылық кеңселері интендант пен азық-түлік жеткізу шаралары таралғандай таралды (Паркер, 1978). Жауынгерлердің күн тәртібіне дене шынықтыру түрлерін – үздіксіз жаттықтыру, жаяу жүру және жаттығуды көбірек енгізді.

Тұрақты күштерді енгізу жаңа әскери инфрақұрылымдар адамдарды орналастырып, әскери материалдық бөлігін өндіріп, сақтап, қолдауды талап етті. Казармалар, қоймалар, төлем жоспарлары және әкімшілік Еуропаның барлық мемлекеттерінде дамыды. Бастамашы Франция болатын, Мишель және Франсуа-Мишель ле Тельер жаңа өкілеттіктерді басқару үшін азаматтық бюрократияны құрды. Олардың жүйесі өз кезегінде басқа да еуропалық мемлекеттерден көшіріліп алынды.

Жаңадан құралған институттар әскери кәсіпкерлер ұсынған мәселелерді шешті. Бұл өте қымбат процесс болды (Файнер, 1975). Мемлекеттік қаржының өзекті де жаңа мәселелерін арттырды. Жаңа күштер мен институттарға қалай төленуі тиіс? Патшалар мен корольдік кеңес мүшелері екі тұрғыдан жауап берді, кіріс екі тәсілмен жетілдірілуі тиіс: салық салу және отарлау. Түрлі монархтар өздерінің қаржылық мәселелерін түрлі жолдармен шешті. Олардың қаржылық стратегияларды таңдауы елдің физикалық мөлшеріне, оның ресурстық базасына және оның халқының тарихи тәжірибелеріне байланысты болды. Сонымен қатар, ол географиялық жағдаятқа да байланысты. Атлант жағалауы бойындағы елдер теңіз саудасы мен отарлық іс-шаралар арқылы, олардың ұлттық әл-ауқатын арттыру мүмкіндігіне ие болды. Шығыс Еуропадағы теңізге шығар жолы жоқ ел басқа жолдармен салық салу арқылы үйдегі репрессияны арттырып немесе шетелдік соғыс және көрші аймақтарды жаулау арқылы ақша жинауға мәжбүр болатын. Еуропа елдерінің жаңа табыс арттырған әртүрлі жолдары, Атлант және континенталды аймақ арасындағы Еуропаның дамуының артуына ықпал етіп, нығайтты.

Еуропалық патшалардың әскери шығындарын жабу қажеттілігі неғұрлым тиімді құрылымдардың дамуына және ұлттық қаржының бекітілген тәртібін дамытуға ықпал етті. Қаржы оның қызметтерінен тұрады. Қаржы төлем қызметтері мен несие бөлуді жүзеге асырады. Олар шектейді, бағалайды, біріктіреді және сауда жасауда тәуекелге барады. Он жетінші ғасырда ақшаны және несие ауқымды басқару мемлекеттік бюджеттерді төмендетуге әкелген жоғары әскери шығындармен күрделене түсті. Салықтар он жетінші ғасырдағы мемлекеттің басты қаржылық ресурсын құрады (Ардант, 1975, 165 б.). Еуропаның барлық аймақтарында қаржы ықшамдалды. Монархтар ескі салықтарды арттырды және жаңа салық түрін ойлап тапты. Олар сонымен қатар, салық салу үшін экономикалық дамуға ықпал ету мақсатында азаматтық қоғамға тығыз араласты.

Отыз жылдық соғыстан кейін Еуропада алты елдің билігі басым болды: Австрия, Ресей, Пруссия, Англия, Франция және біріккен провинциялар. Шығыс өңірде Австрия, Пруссия және Ресейдің билігі басым болды. Бұл үш мемлекет 1648 жылдан бастап қарқынды дамыды, олардың жақын көршілерінің аймақтарын жаулап алып, ыдырай бастаған қасиетті Рим империясының, Осман империясы мен Польша патшалығымен толтыру арқылы олардың шекаралары шектескенге дейін дами берді. Бұл аймақтар бөлшектелінген Германияның

шығысынан коммерциялық революцияны және Еуропаның Атлант жағалауы бойымен өткен нарықтың ұлғаюын аз кездестірді. Батыстан ерекшелігі, он жетінші ғасыр бай буржуазияның пайда болуы мен жұмыс күшінің еркін ұтқырлығының пайда болуының көрініс болды, Шығыс Еуропа қоғамның «манориальды реакциясы» мен «қайта феодалдануды» бастан кешірді. Отыз жылдық соғыстан кейін, барлық аймақ ортағасырлық Еуропаны еске түсіретін жағдаятқа қарай кері кетті. Шығысындағы негізгі әлеуметтік-экономикалық бірлік арендаторлар мен құлдар ұсынған компенсацияланбаған міндетті еңбекпен құдіретті мүлік иесі басқаратын ауылшаруашылық жағдайында қалды. Жерді билеушілер дербес саяси тапты құрды. Олар өздерінің әскери қуатын зайырлы офицерлер басқаратын әскерге шоғырландырды. Олар ешқандай әскери теңіз флотын дамытқан жоқ; олар шетелдік мүлікті иемдену мақсатында жүгірген жоқ және коммерциялық қызығушылықтарын аз да болса дамытты (Андерсон 1988, 46 б.).

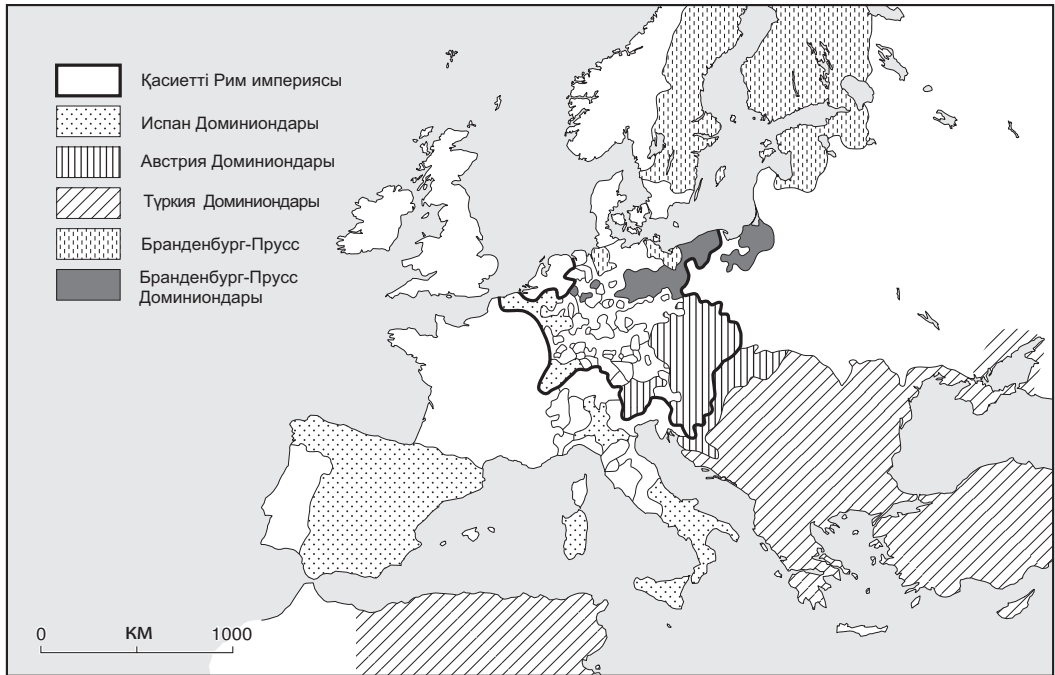
Еуропаның батыс аймақтары Англия, Франция және біріккен провинциялардан басым болды. Жеке кәсіпкерлік жаңа коммерциялық заңдармен, субсидиялармен және салық жеңілдіктері арқылы ынталандырылды. Англия мен Францияда, артықшылықтар өндірісті кеңейту үшін енгізілді. Ірі қоғамдық жобалар елдің жолдарын және арналарын жақсарту үшін жүзеге асырылды. Екі ел импортты сатып алуды барынша арттыру үшін отандық өндірушілердің экспортын ынталандырды, елден кеткен ақшаны импортталатын тауарлар арқылы ауыр салықтар салды. Олар жарғылық компаниялар құрды, жаңа отарлау үшін қажеттілігін атап өтті және өздерінің әскери-теңіз флоттарын құрды.

### *Батыс әлемін дамыту*

Батыс елдерінің әскери-теңіз күштеріне жаңадан ықпал етуі олардың әлеуметтік-экономикалық құрылымдарына айтарлықтай әсер етті. Кемелер өндірісі біраз уақыт алды, жақсы кеме жасауға бірнеше жыл кетті. Бұл верфтердің, кеме жобалаудың, ұшқыштар мен картографтардың инфрақұрылымын қажет етті. Кеме жасау өнеркәсібі өте қымбат болды. Күшті құрылыс, тұрақты әскери-теңіз флоты сол заманның қаржылық мәселелерінің бар екендігін атап көрсетті. Әскери-теңіз флоттары сондай-ақ шешімге уәде берді: патша өз кірістерін отарлау мен алыс сауданы қолдау арқылы арттыра алатын еді. Аса маңызды мысал жарғылық компания болды. Патшалық билік патша суверенитетінің аясында жеке компанияға енгізілген чартер шығарды. Бұл, атап айтқанда, белгілі бір саладағы белгілі бір сауда түрін анықтау бойынша компанияның монополиясын қамтамасыз ету еді; одан басқа ол шетелдік билеушілермен келіссөздер жүргізуге, қару-жарақ сатуға, әскерлер мен флоттарды қалыптастыруға, шетелде гарнизондар құруға және соғыс пен бейбітшілікті жариялауға мүмкіндік береді.

Бірінші жарғылық компаниялар он алтыншы ғасырдың екінші жартысында голландиялықтар арқылы құрылды. Он жетінші ғасырдың ерте онжылдығында Англия мен Франция осыған негізделді. Ағылшын шығыс үнді компаниясы 1600 жылы құрылды, Вирджиния компаниясы 1606 жылы, ағылшындық Амазон компаниясы 1619–23 жылдары және Массачусетс Бэй компаниясы 1629 жылы құрылды. Одан соң 1660 жылы Африкада сауда жүргізген корольдік авантюристер келді және он екі жылдан соң аса берік ұйымдастырылған корольдік африкалық компаниямен алмастырылды. Француздар да қалыс қалған жоқ. Ықпалды министрлер Ришелье (1585–1642) мен Кольбер (1619–83) – екеуі де патшаның адамның саяси және экономикалық билігінің теңдессіз орталықтандыруын және концентрациясын жүргізді, Францияның байлығын арттыру және елде жеткілікті экономикалық бірлік жасау үшін меркантилді шаралар қолданды.

Меркантилді шаралар әскери мақсаттарға қызмет етуге негізделген экономикалық құрал болып табылады. Олар монархтардың діни және әскери биліктің экономикалық қуатын қосты, Батыс Еуропада мемлекеттік құрылымдарды нығайтты, сауда және соғыс, экономика және саясат арасындағы айырмашылықтарды ескермеді. Шығыс Еуропада, керісінше, он тоғызыншы және жиырмамыншы ғасырдағы империалистік тәуелділікті болжай отырып (және антиимпериалистік теорияларды), қоғам шикізатты көп экспорттады және халықтың қолданысындағы батыс еуропалық тауарларды импорттады.



4.1-сурет. 1648 жыл, Еуропа

Атлант жағалауында оны батыл орналастыруға абсолюттік мемлекет ежелгі, феодалдық тәртіптен айыруды белгіледі. Ол феодалдық жүйені кеңейтумен байланысты пайда болды; ол «крепостнойлықты қалалық экономика жағдайында құртып жою үшін өтемақы» болатын, толығымен саяси аппаратты басқармады және оған бейімделуі керек болды. Континенттің шығыс аймақтарында, керісінше, абсолюттік мемлекет феодалдық тәртіптің репрессивті жалғасы болды. Ол «автономды қала өмірін немесе қарсылықты білдіру үшін пейзажда берілген крепостнойлықтың консолидациясының құрылғысы болды» (Андерсон, 1979, 195 б.)<sup>1</sup>.

### Аймақтық мемлекет

Он жетінші ғасырдың басында діни күресте болған өзгерістер аймақтық мемлекеттің танымдық қазіргі заманғы ерекшеліктерінде көрініс тапты. Біріншіден, мемлекет жердің белгілі бір аумағын иемденіп, шекарамен қоршалған шекаралас аймақтық терминдерде анықталды.

Екіншіден, бұл аумақты монархқа адал көптеген институттар басқарды және кәсіби

шенеуніктер қызметке алынды, оларға бағынышты және мамандандырылған бөлімшелер болып екіге бөлінді. Бұл бөлімшелер, ең алдымен, монархтың рационалды стратегиялық шешімдерін қабылдауда және қабылданған шешімдерді барынша ұтымды етуге көмектесе отырып, әскери және фискалдық функцияларды қамтамасыз етуге бағытталды.

Үшіншіден, территорияда монархтардың ғасырлар бойы ұлттың мифтері мен рәміздерінің ортақ жиынтығын қалыптастыруға бағытталған күш-жігерінің теңдессіз жартылай өнімінен тұрды.

Ең соңында, мемлекет егемендік туралы жаңа ұғыммен толықтырылды. Жаңа ұғымның сипатын математик, хобби-мемлекет қайраткері және әмбебап гений Готфрид Вильгельм Лейбниц (1646-1716) жасады. 1677 жылы Кезарналық фурстенийінде (*Caesarinus furstenerius*) Лейбниц өзінің жұмыс берушісіне (Ганновер Герцогы) заңды құқыққа ие екенін дәлелдеуге тырысады және бұл процесс барысында ол егемендіктің жаңа ұғымын дамытады. Бастапқыда герцогтың негізгі мәселесін анықтайды: Вестфалия шарты бұрынғы қасиетті Рим империясына кірген барлық неміс билеушілеріне егемендік берді; дегенмен ол империяның өзіндік дәстүрлі феодалдық құрылымын жойған жоқ. Сондықтан, жергілікті неміс билеушілері дәстүрлі міндеттер, білімдер мен юрисдикциялардың ежелгі желісінде бұрынғыдан да шатаса түсті. Лейбниц қай мағынада көптеген неміс әміршілері егемендіміз деп айтуы мүмкін? Сұраққа заңды түрде жауап берудің орнына Лейбниц, алдымен, «бүгінгі әлемде не болып жатқаны» туралы «егемендік» түсінігіндегі ұғымды анықтайды (Лейбниц, 1963, 340 б.). Оның үстіне егемендіктің алғашқы шарты аймақтың ең аз өлшемі болып табылады (304 б.). Ең кішкентай князьдықтар Германияда үш жүзден астам мемлекеттерге бөлінген кезде Еуропадағы соғыс, одақтар және жалпы істер бойынша ең үлкеніне тең деп қарастырылмады. Кішігірім аймақтар жеткілікті аймаққа ие болмаса да, гарнизондарымен ішкі тәртіпті сақтай алатын еді.

Егемендіктің екінші шарты, «ұлылық» болып табылады деп жалғастырады Лейбниц (307 б.). Осыған байланысты ол билеушінің билігін оның халқынан мойынсұнуды талап етуге мүмкіндік беретін билігін білдіреді дейді. Ұлылық егемендік емес. Ұлылық нормативті және моральдық авторитеттен тұрады, ал егемендік өздерінің аймақтарындағы «нақты және қазіргі билікті» шектеуді білдіреді.

Мұнда Лейбниц өзінің әскери күші есебінен өз аймағын нақты басқаруды егемендіктің үшінші критеріі дейді (304 б.). Боден егемендіктің ішкі аспектілеріне назар аударды; Лейбниц осы ішкі аспектілерді үлкен, практикалық, мемлекетаралық контекстке орналастырады. Ол бұрынғы империяның көптеген әміршіл князьдерінің қатарында тек қана билік өкілдері бар болып табылатындығын ғана айтпайды, өздерінің субъектілерін шектеу қабілетін иемденіп, өз кезегінде жоғары билікпен шектелетіндігін айтады. Осылайша, шешуші критерий өздерінің «әскерінің» әскери басқаруымен нақты бақылау болып табылады, оның ішіндегі және онсыз кез келген басқа билікті жоққа шығарады. Үшіншіден, Германиядағы егемендікті талап еткен үш жүзден астам князь Лейбницті шын мәнінде өздерінің аймақтарын сыртқы әсерлерге жол бермейтін қабілеті бар князьдерге тәуелсіз адам ретінде санайды. Вестфалия келісімшартына байланысты егемендік дәрежесі азайтылған қасиетті Рим империясына келетін болсақ, ол өзінің билігін немесе құқықтарын тек әскери күш қолдану арқылы ғана жүзеге асыра алатын еді (313 б.). Вестфалия келісім шартынан кейін оның басқа сувереннен ешқандай да айырмашылығы жоқ болды.

Лейбництың өткізбеушілік ұғымынан сыртқы егемендік тұжырымдамасы пайда болады. Осы тұжырымдаманы жан-жақты мойындаған кезде Вестфалия келісім шарты қазіргі

заманғы аймақтық мемлекеттің құқықтық негізін қалады. Оның негізінде халықаралық өзара әрекеттесудің жаңа жүйесі, өзара әрекеттесуді түсінуге болатын тұжырымдамалар мен теориялардың жаңа жүйесі қалыптасқан болатын. Сыртқы егемендік қағидасына негізделген келісімшарттың мойындалуы қазіргі заманғы мемлекетаралық жүйенің ресми тұрғыдан танылуы мен құқықтық консолидациясын білдіреді: ол, монархтар өздерінің билігін (олардың ішкі егемендігі) жүзеге асыратын заңды тең дәрежедегі аймақтық мемлекеттер арасындағы саяси өзара іс-әрекет жүйесі болып табылады, монархтар билігін белгілі-бір географиялық шекараларда жүзеге асырады, олардың тұрғындары жоғарғы билікке жатпайды. Вестфалия келісімшартына байланысты мемлекеттер арасындағы мемлекеттердің халықаралық құқық тұрғысынан мемлекеттер арасында заңға алмасу көзқарасын түбегейлі өзгертуді білдіреді; халықаралық құқық діни шабыттандыру ретінде халықаралық құқықтың кедендік немесе конвенциялардың кодталған жиынтығы – мемлекетаралық өзара іс-әрекетті жеңілдету мақсатында мемлекеттердің өздері құрған және тағайындайтын тәртіп ережелері болып табылатын дәлелмен алмастырылды.

### *Абсолютизм*

Он жетінші ғасырдағы халықаралық саясаттың негізгі екі мәселесі – «тәртіп» және «байлық». Аталған терминдер «абсолютизм» және «меркантилизм» деп аталатын екі ұғымда қолданыс тапты. Бұл екі термин мемлекеттің дамуының және мемлекетаралық қарым-қатынасының саяси және экономикалық аспектілері ретінде қарастырылуы керек.

1789 жылы болған революциядан кейінгі онжылдықта «абсолютизм» термині саясат тіліне енгізілді. Осы термин байланысты болып табылатын феномен әрине әлдеқайда үлкен болды. Он төртінші және он бесінші ғасырларда монархиялық билік монополияға қарай даму болып табылды. Ұзаққа созылған он алтыншы ғасырда патшалар халықаралық саясаттағы өздерін толғандыратын мәселемен айналысты. Олар бастапқы дипломатиялық құралы ретінде некені және әскери жаттығуларды пайдаланды және континентті соғыс безгегінде және үнемі қаражат тапшылығындағы сотты сақтап қалды. Абсолютизмнің басты идеясы – мемлекеттің әділдігі мен билігін монархтың монополияландыру керектігі болып табылады. Себебі, ең алдымен, теологиялық болды: патшаға саяси ұстанымдарды жасауға діни құқығы бар деп айтылды. Жан Боден (1530–96) бұл дәлелді ұсынды. Бірақ, патшалардың діни құқығының алғашқы нақты доктринасын Пьер де Беллоу (1540-1612) қалыптастырған болуы мүмкін, ол 1588 жылғы «*De l'authorite du roi*» еңбегінде монархты құдайдың тағайындағанын және тек құдайға ғана жауапты екенін айтты.

Абсолютизмдегі ең танымал дәлелді Роберт Филмер (1588-1653) қалыптастырады. «*Патриарха*» деп аталатын еңбегінде (1991 ж. (1680))<sup>2</sup> Филмер адамзат қоғамының Адам атамен байланысты екендігі туралы дәлелмен бастайды. Патшалар діни құқықта басқарады, өйткені құдай бүкіл әлеуметтік билікті Адам атаға берді, ол оның тікелей мұрагері болды. Адам ата содан кейін оны адамзат тарихында өзінің көптеген ұрпақтарына таратты, - деп жалғастырады Филмер. Бұл дәлелдің бірнеше салдары бар. Бұл, біріншіден, адамзат бір ғана ер кісіден пайда болған бір үлкен отбасы екенін білдіреді. Құдай Адам атаның қабырғасынан Хауа ананы жасаған және оны Адам атаға бағындырған, сондықтан да әйел адам әрқашан ер кісіден бір саты төмен болып табылады. Құдай Адам атаны алдымен жаратып, одан кейін келген барлық адамдарға билік бергендіктен, барлық адамдар ата-аналарына бағынатын болды және үлкен адамдардан бір саты төмен болды. Ер адамдар бір сөзбен айтқанда, еркін және теңдессіз болып туылды, ал тұңғыш ұлдар кіші інілерінен бір саты жоғары болды.



Филмердің дәлелі де бірде-бір қоғам еркін және теңдесі жоқ жеке тұлғалармен басталмайтындығын білдіреді. Құдай Адам атаға бүкіл әлемді иелігіне берді, себебі Адам атаның ең үлкен ұлы әкесінің еркіне бағынышты болғандықтан, Адам тек өзіне ерікті түрде берген мүлікке ғана ие болды. Адам ата қайтыс болғаннан кейін, оның ұлы әкесінің бүкіл меншігіндегі мүлкі мен билігін мұра етті. Кейін Адам атаның ұлының өлімінен соң, Адам атадан мұра болған меншігі мен билігі Нұхқа дейінгі туған тұңғыш ұлдарына берілді. Нұхпен патриархалдық мұра үдерісі өзгерді. Топан судан кейін барша адамзатқа отбасы болып қалған Нұх үлкен саяси шешім қабылдады: бүкіл әлемді басқарудың орнына, оны төрт бөлікке бөлді. Оның үш ұлы – Сам, Хам және Иафес – әрқайсысы бір бөлігін алды; және Нұх өздері үшін таңдаулы халыққа тиесілі аймақты ғана қалдырды. Филмердің пікірінше, содан соң Нұх әлем мемлекеттерінің негізін құрады<sup>3</sup>. Нұхтан кейін әкесі мен саяси патриархтың өкілеттігі кейін туған бірінші ер балаларға тікелей мұра етіп қалдырылды. Осы дәлелмен Филмер тұңғыш қағидасының теориялық негізін қамтамасыз етті. Осы қағидаға сәйкес, он жетінші ғасырдың Еуропа мемлекеттерінің басшылары өздерінің патшалығын, билігін және саяси билігін олардың бір-бірінен немесе басқа «Нұхтың ұлдары мен жиен ұлдарынан» бастап біртіндеп қалып отырды (Филмер, 1991, 7 б.).

Филмердің дәлелі бірегей емес еді. Мемлекеттің әділдігі мен билігі туралы идея монарх арқылы монополиялануы керек болатын, ағылшын монархтары Джеймс I (1603-25) және Чарльз I (1625-49) арқылы дәйектелінуі қажет еді. Олардың екеуі де өз талаптарын Тәуратта бекітті. Олар адамдарды басқаруда өздерін құдайдың таңдағандығын айтады. Абсолютистік теорияның ықпалды өкілі француз епископы Жак-Бенинь Боссюе (1627-1704) болды. Англиядағы Фильмер сияқты, Боссюе Францияда патшалардың діни құқығына қатысты дәлел келтірді, монархты құдай таңдағаны және оған тек өзі ғана жауапты болғандығы туралы айтқан сөзіне сүйенеді; патшалар жер бетіндегі саяси істердегі құдайдың вице-регенттері болды. Бірақ, Боссюе бір маңызды мәселеде ғана нақты болды: діни құқық патшаға саяси істерде абсолюттік билікті бере алады, бірақ еркін билікке құқығы жоқ. Боссюе азаматтар өздерінің патшасы белгілеген ережелермен байланысты болғандықтан, патша құдай арқылы бекітілген ережелерге байланысты екенін түсіндіруге тырысады. Көрініс тапқан құдайдың еркіндегі нәрсе секілді корольдік ереже ақылға қонымды және әділ болуы керек. Осылайша, патша құдайдың еркіне сай болған сәтке дейін билік етеді. Жан Боденнің қатты жаңғырықтарын негізге алған дәлелмен Боссюе абсолютизм мен еркіндік арасындағы күрт айырмашылықты бірден анықтады (1824, 103-267 б.).

### *Меркантилизм*

Меркантилизмнің негізгі идеясы экономикалық іс-әрекеттер мемлекеттің құрылу мақсатына және мемлекеттің мүдделеріне бағынуды білдіреді. Бұл негізінен мемлекеттік кәсіпкерлік теориясы және он жетінші ғасырдағы Еуропаның ұлы өкілеттіктеріне деген бәсекелестіктің фоны бойынша түсіндірілуі керек: біріккен провинциялар, Англия және Франция. Ғасырдың шешуші оқиғалары Англияның Еуропадағы, біріккен провинциялардағы күшті коммерциялық билігінің табысты дамуы болды. Меркантилистік пікірдің өркендеуі Англияның жаһандық билік пен әлемдік империя ретінде дамуымен параллель келеді.

«Сауда балансы» меркантилизмнің негізгі ұғымы болып табылады. Бұл идея Уольтер Рэли (1554-1618) және Джон Сельден (1584-1641) жазбалары арқылы көрініс табады.

Бұл ұғымды ең алғашқы түсіндірушілердің бірі Англияның билік саясаты балансының ерте құрастырушысы Фрэнсис Бэкон (1561-1626) екендігі кездейсоқтық емес. Бэкон үшін байлық пен әскери әлеует ұлттық биліктің өлшемдерін бір-бірімен өзара нығайтты. Ол айтқандай, «Үндістанның кемелерінен жүк арту мен Үндістаннан қазынаға дейін және қазынадан ұлылыққа дейін жетудің» арасында үзіліссіз тізбек бар (Бэкон, 1852, 201 б.). Бэконның пікірінше, саудадағы қолайлы теңгерім шетелдік саясаттың маңызды мақсаты болып табылады. Бұл мақсатқа шикізат материалдарын отанға экспорттайтын (әсіресе, қымбат металдарды) және өндірілген тауарларды сатып алатын колониялар құру арқылы қол жеткізуге болады.

Ең танымал сауда-саттық дәлелдерінің бірі Томас Мун (1571-1641) ұсынған дәлел болды. Оның «Шетелдік сауда Англияның қазынасы» немесе «Біздің шетелдік сауда-саттық балансы біздің қазынамыздың ережесі» атты негізгі жұмысы 1664 жылы ол қайтыс болғаннан кейін жарияланды. Бұл өте ықпалды болды және бірнеше басылымға түсті. Мун сауда балансын «ұлылық балансымен» байланыстырды. Теңгерім, билік және байлықтың теңгерімі арасындағы байланыс протекторат уақытында көрініс тапты: Оливер Кромвеллдің әскери республикасы болды. Ол навигация туралы заңды (1651) ағылшын кеме қатынасын шетел бәсекелестігінен қорғаудың нақты мақсаты негізінде жасады.

Бэкон, Селден, Мун және басқалардың меркантилистік пікірінің негізінде байлық теңіз державасына айналуы мүмкін екендігі туралы түсінік болды және теңіз держава-сы өз кезегінде ұлттың теңіз күштерін нығайтушы байлыққа кенелтетін сауда-саттықты қорғайтын еді (Хэкшер, 1935).

## **Анархия, себеп, келісімшарт және тәртіп**

Абсолютизм және меркантилизм адамзат ынтымақтастығына, байлық пен тәртіпке байланысты мәселелерді де шешті. Сауда жасаушы халықтар үшін «тәртіп» мәселесі отыз жылдық соғыстың жойқын әсерлерінен соң бірінші рет қолданысқа енгізілген негізгі мәселе болды. Он жетінші ғасырдың ортасында халықаралық қатынастар теориясы бәсекеге қабілетті және дербес мемлекеттердің хаосына орай реттейтін қағидалар жиынтығымен басымдыққа ие болды.

Тәртіп мәселесі мемлекет деңгейінде емес, жеке тұлға деңгейінде талқыланды. Талқылаулар реформациядан басталды, құдайдың, адамның ақыл-ойының және діни бостандықтың арасындағы қарым-қатынаста қызығушылық тудырды. Он жетінші ғасырдағы бірнеше ойшылдар діннің жеке мәселе екеніне келісті; сенім мәселелеріне байланысты адамдарға ар-ождан бостандығы берілуі керек. Діни соғыстар кезінде әлеуметтік ойшылдар адамның ақыл-ойы мен жеке еркіндігі аясында жанжалдар мен соғыс мәселелерін зерттей бастады. Отыз жылдық соғыс кезінде олардың көпшілігі әлеуметтік тәртіптің құны бойынша жеке еркіндікке қол жеткізді деп айтысты. Олар егер барлық адамдар мүлдем еркін болған жағдайда онда өзара әрекеттесудің ең хаотикалық және зорлық-зомбылық жағдайын туғызуы мүмкін деп ойлады.

Адамға толық еркіндік берілген «табиғат жағдайында» адамның барлық нәрсеге құқығы болады – «адамдар нашар деп аталатын жағдаятта жалпыға ортақ күшсіз өмір сүреді және осындай нашар жағдаят әрбір адамға қарама-қайшы келеді», -деп Томас Гоббс 1651 жылы жазды. Ол табиғат жағдайында, «адамның өмірі жалғыз, нәзік, қатыгез және қысқа» деп жалғастырды (1951, 185 б.). Бенедикт де Спиноза келісті. 1670 жылдан

басталған кезде, Спиноза табиғат жағдайында ақыл-ой не мораль болмайды; осылайша, «әрбір адам өз мүдделеріне сай, өзінің көзқарасына сәйкес және өз пайдасына әрекет етеді, өзінің жақсы көретін нәрсесін сақтауға және жек көретін нәрсені жоюға тырысады» деп жазды (Спиноза, 1951, 211 б.).

Табиғаттың заңсыз күйінің бұл бейнесі он жетінші ғасырдағы саяси ойдың негізгі ұғымына айналды. Ол әлеуметтік тәртіпті сақтау мемлекет үшін қажет деген пікірге көптеген ойшылдарды алып келді. Табиғат жағдайында көптеген авторлар адамның құмарлық пен өзімшілдікпен байланысты болатындығымен келісті. Дегенмен адам ақыл-парасатқа ие болғандықтан, ерте ме, кеш пе, оның жеке мүдделері хаосқа қарағанда тәртіпке негізделсе жақсырақ жұмыс жасайтындығын түсінеді. Сондықтан адамдармен бірге бірігеді және адамдармен өзара іс-қимыл жасауға бұйрық бере алатын институттарды қалыптастырады. Бұл логика екі түрлі дәйектемелерде дамыды. Бір жағынан, логикадағы айқын парадокс қызықтырған Гоббс пен Спиноза секілді авторлар адам шыннайы еркіндікті және бостандықты мемлекет шекарасында ғана қолдана алады деген қорытындыға келді. Мысалы, Спиноза «пікірмен басқарылатын адам дербес өмір сүрген кезде тәуелсіз болғаннан гөрі жалпы заң жүйесі бойынша өмір сүріп жатқан мемлекетте әлдеқайда еркін» деп санайды (1951, 235 б.). Бұл дәлел абсолютизм үшін зайырлы негізге жылдам айналды.

Басқа қарама-қайшылық жағдайында Джон Амос Комениус және Эмерик Крюс секілді авторлар болды. Комениус (1592-1670) пікір мен білімнің маңыздылығын атап өтті. «Бейбітшілік періштесі» атты қысқаша ұсыныста [1628 б.], ол бейбіт Еуропаны жасау үшін, балаларды ұтымды ойлармен таныстыру қажет болды және оларды христиандық құндылықтарға негізделген ортақ еуропалық мәдениетке ұластыруы керек болды. Крюсті осы секілді идеялар қызықтырды. Егер адамға толық еркіндікті тек оның басшылары ғана беретін болса, ол жаңа Еуропа құруға «сенімділік, адалдық, қайырымдылық» секілді христиандық құндылықтар мен пікірді басшылыққа алады деп жазады Крюс. Мұнда адамдар барлық жерге еркін барады және бүкіл әлемге ортақ болған салт-дәстүрлерге немесе басқа ұқсас айырмашылықтарға елге кедергі келтірмей араласады (Крюс, 1972, 36 б.).

Он жетінші ғасырда, халықаралық тәртіпке деген екі көзқарас арасында шиеленіс пайда болды. Біреуі Гоббс пен Спиноза айтқандай адам табиғаты эгоистикалық және өздігінен қызмет етеді деген түсінікке негізделген, екеуі де төменде егжей-тегжейлі түсіндірілетін болады. Екіншісі адамзаттың пікірі бар және тәжірибеден үйрену қабілетімен қамтамасыз етілген әлеуметтік жаратылыстар екендігі туралы ұғымға негізделеді.

### *Эмерик Крюс (1590-1648)*

Крюс «*Жаңа синеа*» (1972 [1623]) атты еңбегінде христиан дінінің саяси мақсаттары үшін князьдерді қолданғанын растайды<sup>4</sup>. Крюс өз заманындағы көптеген соғыстардың «құрметке не пайдаға немесе кейбір қателіктерді жөндеуге, немесе жаттығудан өткізілгендігі туралы жазады. Егер бұл тәжірибе көбінесе сылтаулар ретінде қызмет ете алмаса, онда дінді қосуға болады» (Крюс, 1972, 8 б.). Бұл идея отыз жылдық соғыстың негізгі мақсатын білдіреді.

Крюс тағы бір міндеттің бар екендігін анықтайды: соғыс уақытында сарбаздар қажет, бірақ олар бейбітшілік кезінде қауіпті мәселе тудырады. Ол сарбаздарды, ұрыларды және жабайыларды біріккен және бейбіт Еуропаны құруға қауіпті мәселе болып табылатын үш

негізгі кедергі ретінде қарастырады. Дегенмен олардан қоғам аулақ болған жағдайда да, «олар өздерінің ар-ұжданын ғана ойлайтындығы» туралы айтылған. Крюстің пікірінше, әлеуметтік-шарттық теорияның маңызды сәттерін білдіреді: «егер олар өздерінің жан түршігерлік жабайы өмір сүру тәсілін жалғастырғысы келсе, олар ортақ келісімге тығыз байланысты адамдарға қарсы тұру үшін жеткілікті күшті болмайтын еді. Жақсы ниеттегі адамдар олардың үстінен түсіп, шабуылға ұшыратып, оларды үңгірдегі бақытсыз жануарлар секілді өлтіріп тастар еді. Егер олар ақылға қонымды болған жағдайда, соғыс оларға қарсы әрқашан әділ болады» (29 б.).

Әлеуметтік тәртіп мүддесі үшін кемеңгер патшалар кедей адамдарға көмек көрсетіп, жаңа жұмыс табуға көмектесуі керек. Сарбаздар қауіпті болды, себебі кеудемсоқтық пен зорлық-зомбылық құралдарына ие болғандықтан, өздерінің патшаларының билігіне және қоғамның жалпы тәртібіне қауіп төндіреді. Өз қауіпсіздігін қамтамасыз ету және әлеуметтік тәртіпті сақтау үшін, кемеңгер басқарушы сарбаздарға «адам өлтірмей құрметке бөленуі» үшін дұрыс жұмыс істете алуы керек. Кейбір сарбаздарды полициямен немесе полиция күшімен жалдауға болады деген пікірді ұсынады ол; басқалар ауыл шаруашылығы немесе бизнеске ықпал ететін байлық пен амандығына ықпал ететін сауда-саттыққа қатысуға ынталандырылуы тиіс (25 б.).

«Жаңа Синеа» еңбегіне баратын жолдың шамамен үштен бірі – Автор мемлекеттер арасындағы соғыс пен бейбітшілікке қарсы қақтығыстар мен тәртіп мәселелерін өзгерткендігіне қарай дәлел де өзгертіндігін көрсетеді. Крюс адамдардың рационалды және тең екендігі туралы айтады және олардың мүдделері соғыс пен қақтығыстан гөрі саудамен және ынтымақтастықпен қаншалықты жақсы екендігін түсінеді. Крюс адамдар бір елден екінші елге еркін саяхат жасайтын жаңа Еуропаны армандайды, себебі ол үшін әртүрлі елдердің тұрғындары арасында маңызды айырмашылықтар жоқ. «Неліктен мен француз бола тұра, ағылшын, испан немесе үндіске зиян келтіргім келеді?» -деп сұрайды ол. «Мен олай жасай алмаймын, мен олар өзім секілді адамдар деп ойлаған кезде, олар да мен сияқты қателесіп, күнәға ұшырайды деп санаған сәтте барлық ұлттар табиғи және өзара ажырамас байланыстар арқылы бір-бірімен байланысады» (36 б.).

Крюс Еуропаның бірнеше егемен мемлекеттер арасында бөлінгендігін мойындайды. Ол оларды жоюға қатысты ұсыныстардан аулақ болу үшін жеткілікті прагматик болатын. Дегенмен, ол осы егемен мемлекеттердің әлемдік ұйымның мүшелері ретінде бірігуі туралы ұсыныс айтады. Ол кейбір нейтралды, орталықтандырылған қала Еуропадағы барлық мемлекеттерге елшілер жіберілуі тиіс «орталық ассамблеяның» штаб-пәтері ретінде таңдауға ұсыныс айтады. Мемлекеттер арасында айырмашылықтар туындаған кезде елшілер бәсекелес мемлекеттердің өкілдерінің дәлелдерін естігеннен кейін үкім шығарып, шешім қабылдайды. Крюстың танымалдылығы осы ұсынысқа негізделеді. Келесі ғалымдар одан ұлттар лигасының жобасының көрінісі ретінде қабылдады<sup>5</sup>.

Крюстың дәлелі басқа себепке де назар аудару керектігін меңзейді: оның бірінші жан-жақты талдап ұсынылған өтініші саудагерлердің қызығушылығын тудыратын бейбіт ұсыныс болып табылады. Крюс үшін талдаудың негізгі бірлігі – мемлекетке қарағанда рационалды жеке тұлға болып табылады; ол ханзада емес, жай ғана тұрғын. Ол дамыған экономикалық субъектілер арасындағы өзара әрекеттесу өзара тәуелділік пен бейбітшілікке жол ашады деп мәлімдейді. Крюс он тоғызыншы және жиырмасыншы ғасырдағы идеализмді саудагерлер мен өндірушілердің мемлекетаралық тәртіпті сақтаудағы маңызды рөлін марапаттаған сәтте ғана қолдау табады деп болжайды. Крюс

ешқандай да мамандық осы әлеуметтік пайдалылықпен сәйкес келмейді деп айтады. Сатушы «мемлекетті азықтандырады» және өндіруші «оны байытады». Егер, патшалар олардың субъектілері сауда және өндірісте жұмыс істегенінің куәгері болса, онда олар соғыстан ешқандай ойын-сауық қайта іздемес еді.

### *Бенедикт (Барух) де Спиноза (1632-77)*

Спиноза Крюс секілді бірдей аксиомаларға сүйенеді, бірақ он жетінші ғасырдағы Еуропадағы соғыс пен бейбітшілік туралы әртүрлі қорытындыларға келеді. Мұнда Крюс өзінің негізгі талдауы ретінде рационалды адамды тандайды, Спиноза аймақтық мемлекет таңдаған еді. Оның талқылауы күрделі, бірақ керемет оңтайландырылған; бұл мемлекеттің үлкен метафизикалық жүйесінде ерекше орынға ие болатын үлкен дедуктивті ғимарат.

Спинозаның жүйесіндегі өзінің теологиялық аксиомаларынан басқа жазбаны таңдап алу әділетсіз болуы мүмкін. Бірақ, қысқа мерзімде, Спинозаның адамдық табиғатты талқылауы өзінің саяси бақылауларына ыңғайлы қысқа мерзімді қамтамасыз етеді. Адамдар, Спинозаның пайымдауынша, әрқашан ақыл мен құмарлықтың арасында болады және олардың еркіндігі көбірек болған сайын құмарлық үстемдігі басым болып табылады. Табиғат жағдайында құмарлық ырық бермеуге жақын болып табылатын сезім.

Спиноза өмірлік, өздігінен қорғайтын, өзін-өзі шектейтін албырттық ретінде адам құмарлығын сипаттау үшін латын термині конатусты (*conatus; тәжірибе деген мағынаны білдіреді*) пайдаланады. Конатус арқылы адамдар жарақат алудан аулақ болуға тырысады, егер жарақат алған жағдайда тумысынан өзін-өзі қалпына келтіру қағидасына сәйкес жарақат алуға қарсылық көрсетуге тырысады, егер жарақат соншалықты маңызды емес болса, осы албырттықты жоюға тырысады. Табиғат жағдайында адамдардың іс-әрекеттері конатуспен басым болады; өз өмірлерін және олардың заттарын қорғауға үнемі күш салады.

Себеп табиғат жағдайында бар және ол конатустың қызметінде де бар. Ол дұрыс немесе бұрыс, жақсы немесе жаман критерийлерге ұжымдық келісімнің туындауы бар болып табылмайды. Табиғат жағдайында мұнда моралдық келіспеушілік, ешқандай саясат және адамдар үшін заң бар болып табылмайды. Табиғат жағдайында әрбір адам, жеке тұлға егеменді болып табылады. Олар «егеменді болып табылатын табиғи құқығы арқылы әрбір адам ненің жақсы, ненің жаман екендігін дәйектей алады» деп айтуға болады (Спиноза, 1951, 211 б.). Жалпы еркіндік жағдайында, табиғат жағдайында адамдарды өздерінің көңіл-күйлерін қанағаттандыратын нәрселерді қабылдаудан бас тартуға мүмкіндік беретін жалғыз нәрсе басқаның күшті екендігін білу болып табылады. Олардың әрекеттері жарақаттану мен ауырсыну арқылы марапатталатындығына негізделген сенімділігі ғана оларды өздерінің тілектерін орындаудан аулақ ұстауға талпындырады.

Бір жағынан, Спиноза адамдар олардың жалған дүниеде өмір сүруі өте жақсы сақталғандығы, басқа адамдармен өзара қарым-қатынас жасау арқылы жүзеге асатындығын айтады. Екінші жағынан, адамдар әлеуметтік келісімдерге келеді. Олар азаматтық қоғамға табиғат күйі бұзылған жағдаятында беріледі. Олар азаматтың өзін-өзі сақтауы және оның байлығы мен қанағаттануын жақсарту мақсатында өзара көмекке негізделген «ынтымақтастық» одағын құрады (201 б.). Ынтымақтастық одағын құру үдерісінде олар өздерін азаматтар және субъект ретінде қарастырады – «Аза-

маттар, ынтымақтастық одағы мен субъектілердің азаматтық заңға сәйкес барлық артықшылықтарын қаншалықты пайдаланатындығына байланысты оның қаулыларына немесе заңдарына бағынады» (Спиноза, 1951, 301 б.).

Спинозаның саяси философиясы екі маңызды түсінікке негізделген. Біріншіден, ынтымақтастық одағын құру адам табиғатын өзгертпейді. Азаматтық қоғамда, әрбір адам әрекетінің соңы – субъектінің өзін-өзі сақтауы болып табылады. «Әрбір адамның табиғи құқығы азаматтық күйде тоқтамайды. Адам үшін, табиғи және азаматтық күй кешетін адам үшін оның өзіндік табиғаты туралы заңдарға сәйкес әрекет етеді және оның өзіндік қызығушылығына ақыл-кеңес береді» (302 б.). Ынтымақтастық адамдардың мінез-құлқын өзгертеді, өйткені ол олардың қызығушылықтарын танытуға мүмкіндік берген заңмен шектеледі. Ол адамдарды заңның аясында өздерінің қызығушылығын танытуға мәжбүрлейді. Заң оның себебін білдіреді: бұл қоғамдық тәртіпті сақтауға тырысатын зайырлы, өздері қызығатын адамдар жасаған зерттеме болып табылады. Ол себебіне қарай өзін-өзі ұстай алатын, салыстырмалы тұрғыдан себебі дамымаған көпшілік адамдарды мәжбүр етеді. Осылайша, азғана адам жасаған заң көпшіліктің кемелсіз себептеріне дәйек болып табылады.

Екіншіден, Спиноза ынтымақтастық одағын құру тәртіп мәселесін шешпейтіндігін мойындайды. Бұл мәселені егеменді тұлғалар деңгейінде шешеді, дегенмен егемен мемлекеттер арасындағы заңсыз әрекеттесуде табиғаттың жағдайын қалпына келтіреді. Спиноза екі ынтымақтастық туралы жазады: «екі адам табиғат жағдайында бірдей қарым-қатынаста тұруы керек». Барлық ынтымақтастықтар егеменді болып табылады және олар дәл солай әрекет етуге құқылы. Ынтымақтастық арасындағы осы осы табиғат жағдайы ішкі тәртібімен және ынтымақтастық міндеттерін бөлумен күшейе түседі. Табиғат жағдайында тұрған адамдар өздерінің көптеген міндеттері арасында өз назарын аударып, соған сәйкес бөлуі керек: уақыт өте келе оларды «ұйқы, ауру немесе психикалық тұрақсыздық және ең соңында кәрілік» жеңеді. Ынтымақтастық, керісінше, уақытша организм болып табылады, онда міндеттерді әлеуметтік бөлу кейбір адамдарды солдаттарды және басқаларды азық-түлік пен қару-жарақтарды жеткізуге мәжбүр етеді. Шаршаған және ашыққан адамдар тыныққан және тамақтандырылғандардан жеңіледі; қартайған және шаршап қалғандар жастар мен ынта-жігері бар адамдармен алмастырылады.

Жеке тұлғамен салыстырмалы түрде мемлекет әрқашан белсенді. Ал жеке адамдар табиғат жағдайында үздіксіз бәсекелесе, мемлекеттер үздіксіз күреседі. Егер мемлекет соғыс ашуды қалаған жағдайда соғыс басталады, егер бірнеше мемлекет келісім жасаған жағдайда ғана бейбітшілік болады - бұл олардың өзара пайдасы үшін ғана, содан кейін оның ұзаққа созылуы екіталай: «бұл «келісімшарт» ұзаққа созылмаған күйінде қалады, себебі оған енудің ықтималдығы жарақаттанудан қорқу немесе пайда табу үмітінен тұрады. Бірақ бұл ынтымақтастықтан осы үміт пен қорқынышты алып тастаған жағдайда ол тәуелсіз болып қалады, ынтымақтастық бір-бірімен өзара байланысқан байланыс үзіледі. Сондықтан, әрбір ынтымақтастық өз келісімшартын бұзуға құқылы, ол өз таңдауы бойынша үміттің немесе қорқыныштың себептері жойылғаннан кейін, өз сөзін бұзу үшін опасыздықпен немесе бұрмалаумен әрекет етуіне болмайды» (Спиноза, 1951, 307 б.).

### *Гуго Гроций (1583-1645)*

Спиноза мен Крюстың экстремалды позициялары арасында қалыпты да зайыр-

лы дәйектер болды. Олардың ең ықпалдысы Гуго Гроций тарапынан қалыптасты. Спинозаның айтуынша, Еуропа мемлекеттері өздерінің егемен құқықтарын қызғыштай қорғады және тарих мемлекеттер қоғамына байланысты ешқандай прогреске қол жеткізген жоқ. Мемлекеттер арасында саясат әрдайым болды және билік саясатында қалуы мүмкін адам ойының шегінде болған еді. Гроций Спинозаның заманауи істер жөніндегі көзқарасымен бөлісті. Өзінің «*De Jure Belli ac pacis*» («Соғыс және бейбітшілік туралы заң», 1853 [1625]) деп аталатын негізгі жұмысында, Гроций жүздеген жылдар бұрын христиан әлемінің үзіндісімен бірге жоғалған мемлекетаралық қатынастардағы айқындықтың бар болғандығын бақылады. Ол үйренудің тәуелсіз білім беру саласы ретінде халықаралық құқықты құруға көмектесті. Гроций өз уақытында «тіпті варварлық халықтар ұятқа қалатын соғыс жүргізу лицензиясын; жолдау бойынша сәл ғана себептермен немесе ешқандай себепсіз қарулануға тура келді; ал қару-жарақ қабылданғаннан кейін, діни және адамның заңына деген барлық құрмет аяқ асты болды» (Гроций, 1853, I, Lix).

Гроций Крюстың халықаралық ынтымақтастықтың рационалды және прагматикалық табиғаты туралы оптимизмімен бөлісті. Оның «*De jure belli ac pacis*» атты еңбегінің «*Prolegomena*» («Кіріспе») алғашқы беттерінде Гроций саясаттың билікке бағытталған, мемлекетке шоғырланған көзқарасын сынайды. Ол адамның басқа жануарлар секілді табиғатынан өзін-өзі қанағаттандыруға ұмтылған жаратылыс екенін мойындайды. Бірақ, ол бірден адамды өзіндік ерекшелігі бар жануар деп атап өтеді: адамның қоғамға деген бірегей ұмтылысы бар – «яғни, туыстарымен ортақ өмір сүруге деген ұмтылыс, тек қана өмір сүру емес, оның ақыл-ойының сипатына сәйкес келетін өмір сүруге деген ұмтылысы». Сосын Гроций адамдар тіл мен пікірмен қамтамасыз етілгендігін және бұл оларға «жалпы қағидаларға сәйкес білу мен іс-әрекет етуді үйрететін мүмкіндік беретіндігін айтады және осы аталған мүмкіндіктермен келісетін үрдістер барлық жануарларға тиесілі емес, бірақ адам табиғатының өзіндік ерекшеліктері болып табылады». Бұл ерекше белгілер, өз кезегінде, егемен мемлекеттер арасындағы бейбіт қарым-қатынасқа кепілдік беретін жалпы адамзаттық қағидаларды ойлап табуға және адамдардың қоғамға деген ұмтылысына қызмет етуге мүмкіндік береді. Мұндай жалпы қағидалар барлық қатысушы субъектілерге пайда беретіндей етіп қолданылады. Еуропа билеушілері мұны түсінгеннен кейін, олар өздерінің қақтығыстарында төрелік ету үшін ережелер мен құқықтық институттарды жасауды ойластыра бастайды.

*De jure belli ac pacis* еңбегі халықаралық өзара қатынастарды реттеуге арналған қағидалар мен ережелерді қалыптастыру жөніндегі өзінің ерік жігері болды. Гроцийдің бірнеше бастамашылары болғанымен, олардың бірде-біреуі халықаралық құқық субъектісін толығымен қарастырмады. Олардың кейбіреулері, мысалы, Витория, соғыс заңын зерттеді. Басқалар, Боден және Лейбниц мемлекеттік егемендік тұжырымдамасын зерттеді. Басқалары, Джентили сияқты, дипломатиялық қарым-қатынас ережелерін сақтады. Гроцийдің басты жетістігі бұрыннан бар дифференциалды мембрананы бір ғана шебер синтезге біріктіру және оған өмірлік дем беру болып табылады. Бұл халықаралық қатынастарды зерттеуге үлкен үлес қосты.

Гроций біріккен провинциялардың мүдделерін білдірді, өз заманындағы саудасаттықтың алдын-ала маңыздылығының қызығушылығын білдірді. Оның алғашқы жұмысы, *De jure praedae* («Сыйлық және табыс заңы», 1609)<sup>6</sup> оның ашық теңіз туралы ашық теңіздер барлығына ашық болып табылады деген атақты доктринасының негізін қалады. Гроцийдің дәлелдері сол дәуірдің квази-діни дискурсына негізделген. Ол құдай

барлық халықтарға әрқилы және әртүрлі жаратқан деген теологиялық дәлелдерден басталады, ол өмірдің барлық қажеттіліктерімен бірде-бір халықты қамтамасыз етпегендігін, бірақ адамзат сауда-саттық жасауға және алмасуға мәжбүр болатындай етіп әлемде біртекті емес қылып жомарттықпен таратты. Дегенмен, дәлелдің жалғасы прагматикалық болып табылады. Ол табиғи заңның болжамына сүйенеді, Гроций жаратылыс заңын діни жаратылыс өнімі ғана деп қарастырған жоқ, сонымен қатар адамның ақыл-ойы мен дәстүрлі тәжірибесі деп санады.

Гроцийдің табиғи заңдылықтар туралы тұжырымдамасы екі теориялық конструкцияларда көрініс тапты. Біріншіден, ол әрбір мемлекет әлеуметтік келісімшартқа негізделген болжаммен қамтамасыз етіледі деді және оны бір кездері өз азаматтары белгілеген болатын. Салыстырмалы келісімшарт қиянатшыл, беделді, бірақ егемен мемлекеттер арасында құрылып өз мүдделерімен тең дәрежеде хабарланған болуы мүмкін. Еуропа билеушілері осындай келісімшарттардан мемлекеттер арасындағы дау-дамайларға төрелік етуді талап ететін ережелер мен заңды институттарды әзірлеуді талап ететіндігін өздері қалайтынын түсінді. Табиғи заңдылықтың екінші негізі Гроций *pacta sunt servanda* қағидасында көрсетілген – берілген уәделерге құрмет және қол қойылған шарттарға байланысты болып табылады. Гроций анархиялық әлемдегі рационалды акторлар өздерінің ұзақ мерзімді мүдделеріндегі өздерінің уәделерін орындап, оларды сақтап қалғысы келгенде ғана уәде беру арқылы орындағанын білетінін түсіндіру үшін Бодин ретінде дәл сондай прагматикалық дәлелді пайдаланады.

Гроций отыз жылдық соғыстың жойқын әсерлерінің және әртүрлі жаңа патшалықтардың, князьдіктердің, князьдар мен қалалардың қоқыстардан пайда болуының куәгері болды. Ол бұрынғы папалар мен императорлар тарапынан жүзеге асырылған дәстүрлі билікті қайтадан қалыптастырудың болашағы жоқ екендігін мойындады. Онда соғысқа тыйым салу туралы ешқандай үміт жоқ еді. Бірақ Гроций халықаралық қатынастарды кейбір жаңа кодтармен қамтамасыз ету қажеттігі туындағандығын түсінді. Ол тіпті аз мөлшерде болса да, адамгершілік мінез-құлықтың қажет екендігін түсінді.

Боденнен кейін Гроций мемлекеттердің қоғамындағы саяси өзара іс-қимыл ретінде халықаралық қатынастар тұжырымдамасын жасады. Ол мемлекетаралық қарым-қатынастарды реттейтін заңдарды құруды талап етті және бұл мемлекеттер оларды қабылдауы керек деп мәлімдеді. Бұл дәлелдер оның толықтыру туралы ұсынысы бар заңдардың жиынтығымен бірге оның «*De jure belli ac pacis*» атты еңбегінде түсіндіріледі. Ол практикалық және прагматикалық адам болғандықтан, ол осы заңды құдай жаратқандығын түсінбеді. Боденге қарағанда, Гроций табиғи заңды негіздеп адамның ақыл-парасатында және қарапайым тәжірибеде қолданды. Гроций үшін адамның ақыл-ойы халықаралық жанжал мен соғыс мәселелерінің шешімін талап етті (Гроций, 1853; Булль, 1977, 28-36 б.).

### **Томас Гоббс: «егіз қорқыныш»**

Он жетінші ғасырдағы әлеуметтік ойлардың басты тақырыбы Крюстың, Гроцийдың және Спинозаның халықаралық болжамдары Томас Гоббс (1588-1679) шығармаларында танымал болды. Ол сол кезде испаниялық Армаданың Англияға қатал шабуыл жасаған сәтте туындады. Жақындап келе жатқан Армаданың жаңалықтары елді жаулап алды; ол жаңалық Гоббстың анасына жеткенде, ол баласының сол заманда мезгілінен бұрын ерте туғанын ойлап, қорқып кетті. Бұл, Томас Гоббстың осы бір қасіретті әлемнің дүние есігін



ашумен бірге енгені болып табылады. Осы ескертуге сілтеме жасай отырып, ол өзін «қорқыныштың егізі» ретінде көрді. Осыған байланысты ол қорқыныш, қорғансыздық және интроспективтілік қоғамда орын алған шабыттың негізгі дерек көзі болып табылады деген пікір айтады.

Испан әскері Гоббстың қорқыныш пен сенімсіздігінің жалғыз дерек көзі емес. Оның белгісіз балалық шағы оның күйзелген көріністеріне де ықпал етуі мүмкін. Оның әкесі, құмар ойындар мен ішімдікке құмар шіркеу қызметкері, өзінің шіркеу есігінде болған қақтығыстардан кейін әйелі мен балаларын тастап кетті. Томасты ағайы тәрбиеледі және 1592 жылы мектепке жіберілді – ағайы төрт жасында Томас өз өзіне жақсы қарай алады деп ойлады.

Гоббстың пессимистік көзқарасының үшінші дерек көзі ол әлі жас және ынталы болған кезде бүкіл білімі мен түсінігінің құлдырауына әкелген интеллектуалды дағдарыс болып табылады. Оксфордты бітіргеннен кейін (1608), Гоббсжас дворянның тәрбиешісі болды, ол онымен Франция мен Италияға барған кезде бірге еріп жүрді. Мұнда шынайы ғылыми революция шіркеудің және батыс философиясының аристотельдік дәстүрін қалыптастырған шындықтарға кереғар келді. Гоббс Оксфордта оқыған Аристотель философиясы Йоханнес Кеплер, Галилео Галилей және басқа да жаңа ғылыми қозғалысының мүшелерінен бұрын құлдырағандығын тапты.

Үйіне қайтып келгенде, Гоббс өзінің жан дүниесіндегі рухани күйінішті сезді. Өзінің зияткерлік тұрғыдан тоқырай бастағанын сезген ол жаңа білім көздері мен пікірлерді іздей бастады. Ол көптеген туындыларына әсер еткен Евклид пен Фукидидтердің арасында беделді Аристотельден басқа классикалық ойшылдардың жазбаларын зерттеді. Евклидтің «Элементтері» Гоббс үшін Паульге Дамаск жолында не болғандығынан да бұрын болды. Евклидте, Гоббс әлемді салқын геометриялық логика арқылы қабылдауды үйренді және дәлелдемелерді шынайы және аксиоматикалық сипатына шынайы көз жеткізгенге дейін ұсыныстардан кейін дәлелдеуге тырысты. Фукидидтердің Пелопониялық соғысы саясатқа деген көзін ашып, оған халықаралық саясат жұмыстарының жаңа көрінісін берді. Фукидидте Гоббс адамзат қоғамындағы заңдылықтарды анықтауға, адамның мінез-құлқын реттейтін заңдарды белгілеуге талпынған әрекеттің көрінісін тапты. Афины мен Спарта арасындағы соғыс туралы Фукидидтың әңгімелерін талқылау барысында ол адамның мінез-құлқын қалыптастыратын жалпы күштер туралы әлеуметтік оқиғаларды, қорытындыларды қадағалаудан бастап тарихшының күресін анықтады. «Менің жұмысым талғамды қанағаттандыруға арналған жазбаның бір бөлігі емес, бірақ мәңгілікке созылу үшін жасалды» деп түсіндірді Фукидид. Оның көңіл көтеруге мақсаты болмады, бірақ «өткенде болған, бір кездері немесе басқа да көптеген тәсілдермен, болашақта қайталанатын оқиғаларды және ол (адам табиғаты қандай болса да) түсінуді қалайтындарға пайдалы болуы керек» (Фукидид, 1972, 48 б.). Гоббс Фукидидтердің өршіл мақсатын он жетінші ғасырдағы ғылыми революцияның аясында оқыды және адамның өзара әрекеттесуінің аксиомаларын анықтаудағы оның күш-жігерін көрді. 1629 жылға қарай Гоббс Фукидидтің қарқынды зерттеулерінің жемісі ретінде «Пелопониялық соғыстың» алғашқы ағылшын тіліндегі аудармасын жасады.

Соңғы және, әрине, Гоббстың қорқыныш пен сенімсіздікпен бірге оның қызығушылығын тудыратын маңызды дерек көзі саяси болған еді. 1620 жылдардың ішінде Фукидид байқағандай қорқынышты және маңызды деп санауға болатын қақтығыс екі мың жыл бұрын болған еді. Үйде ол ағылшын азаматтық соғыстарын бастан кешті; континентте, ол отыз жылдық соғыс қасіретіне куә болды. Крюс сияқты, Гроций мен

Спиноза, Гоббсзорлық-зомбылық, қауіпсіздік пен қорқыныштың белгісі болған атмосфераны байқады. Фукидид пен Гичиардини сияқты, екеуі де жойқын соғыс көлеңкесінде жазған, Гоббс адам табиғатына пессимистік көзқарас танытты. Ол адамзат қоғамындағы табиғи жағдайға қарсы соғысты жүргізді және соғысты тоқтатудың бірден-бір жолы – ортақ келісіммен немесе қару-жарақпен ортақ бірлік құру үшін адамның ақыл-ойына сену деді. Бұл ынтымақтастықты азаматтардан абсолютті мойынсынуды талап ететін тәуелсіз монархтың басшылығы басқаруы керек. Левиафан (1951 [1651]) өзінің шедеврінде былай деп жазды: «Адамдарды өздері күткен келісімді бұзумен болатын пайдаға қарағанда өздерінің ковенанттарының орындалуына бірдей дәрежеде жазалауға мәжбүрлеуге мәжбүрлеу күші болуы керек».

### *Гоббстың «табиғат жағдайы» тұжырымдамасы*

Гоббс қоғамның жоғары биліксіз қандай болатындығын көрсету үшін табиғат жағдайын белгіледі. Ол зорлық-зомбылық анархиясын немесе соғыс жағдайын «әрбір адамға қарсы, әр адамға қарсы» нашар деп сипаттайды. Халықаралық қатынастар теоретиктері мемлекетаралық қарым-қатынастарды жоғары билік болмаған жағдайда анықтайды және мемлекетаралық саясатты анархиялық қоғам өзара әрекет жағдайында көреді, көбінесе мемлекетаралық жүйенің негізгі ұқсастығы ретінде Гоббстың «табиғат жағдайы» ұғымына жатқызады.

Осы ұқсастығының негізіндегі дәлелдің логикасы осы ғасырдың геометриялық логикасын анықтайды. Оның аксиомалары Гоббстың сезім және байланыс теориясынан анық көрініс табады. Жалғыз қамауда отырған қамаудағылар сияқты тек қана қабырғаларындағы сигналдарды түрту арқылы сөйлесу керек, адам өздерінің сигналдарын жіберу үшін тәуелді орта арқылы бір-бірінен алшақтанады. Жалғыз, әлемнен бөлінген және бір-бірінен оқшауланған адамдар тек қана өз сезімдерін ғана білуі мүмкін.

Осы қарапайым көзқараста Гоббс «жақсы» деген әр адам өздерін қызықтыратын «қиял» деген атау ғана береді; «жамандық» - бұл жағымсыз нәрселерге ат қою дегенді білдіреді. «Қорқыныш» ол оны ренжіткен нәрселердің көрінісі ретінде «реніш» деген пікірді білдіреді. «Батылдық» қарсыласу арқылы қорқынышты болдырмау үмітімен бірдей (Гоббс, 1951, 118 б.). Мұндай ұғымдар адамзатқа мүмкін болып табылмайтын ортақ басшы болып табылатын мораль жасамайды. Олар дүние жүзінде бақыттылық пен тыныштықты іздеуді үнемі қарастырып жүрген эгоцентристік эготистерден тұрады деген көзқарасты қолдайды. Олардың барлығы ақылға қонымды болғандықтан, олардың барлығы болашақ мазмұнды қорғауға арналған құралдарды жинақтауға тырысады. Гоббс осы құралдарды көрсету үшін «билік» терминін пайдаланады. Ол «бүкіл адамзаттың жалпы бейімділігі, өлімде ғана созылатын биліктен кейінгі билікке деген үздіксіз және тынымсыз ұмтылыс» деп санайды (150-60 б.).

Табиғат жағдайында, онда ешқандай үкімет жоқ және үздіксіз күресте билікті іздестірудің тұрақты нәтижесі болып табылатын жеке тұлғалар шексіз еркіндікті жүзеге асырады. Егер Гоббстың ақыл-ойында ешқандай артықшылық жоқ болса (кез-келген *Summum Bonum*), ол ең үлкен зұлымдықты (*Summum-Malum*) қамтымайды: атап айтқанда, өзгелердің қолындағы зорлық-зомбылықтан үнемі қорқу. Бұл ұлы жамандық Гоббстың саяси ойының негізін құрайды және оның сипаттамасы «нашар уақыт» болып табылады, онда әрбір адам әр адамға қарсы дұшпан болып табылады, осы уақыттан бастап теоретиктер халықаралық қоғамға айтарлықтай ұқсастық деп санайды. Гоббстың екінші

аксиомасы – барлық адамдар ақыл-ой мен дене мүмкіндіктерінде тең болып табылады. Бұл теңдік күресті және соғысты сақтайды, бұл өз кезегінде зорлық-зомбылықпен өлімге қорқынышқа апарды: себебі, дене күші әлсіздіктің ең күшті, яғни жасырын ілгерілеу арқылы немесе басқалардың конфедерациясымен бірдей қауіппен өлтірілу күші бар. Мұндай табиғат жағдайында «дұрыс және бұрыс, әділдік пен әділетсіздіктің ұғымдары болмайды», себебі «бұл жерде бірде-бір ортақ күш жоқ, ешқандай заң жоқ; егер заң жоқ болса, әділетсіздік болмайды». Күш пен алаяқтық нашар іс-әрекет болып табылады. «Табиғат жағдайында» мүлік туралы ешқандай түсінік болмайды, «менікі және сенікі деген жоқ; бірақ бұл үшін әрбір адам соған қол жеткізе алатындай адам болсын; және ол оны сақтай алатын уақытқа дейін» (188 б.). «Табиғат жағдайында» барлығының да барлық нәрсеге бірдей құқығы бар. Гоббс ең атақты өтпелі кезеңді атап көрсетеді: «ер адамдар өздерінің күші мен өз өнертабысы оларды толықтай қамтамасыз еткенімен қауіпсіздікте өмір сүрмейді. Мұндай жағдайда өнеркәсіпке орын жоқ; өйткені, оның нәтижесі белгісіз, сондықтан жер бетінде мәдениет жоқ; теңіз арқылы әкелінетін тауарларды кеме арқылы тасымалдау немесе пайдалану жоқ; кең ғимарат жоқ; ешқандай қозғалыс құралдары және көп күшті талап ететін заттарды қайта қозғалту жоқ; жер бетінің білімі жоқ; уақытты есепке алмағанда; өнер жоқ; хат жоқ; қоғам жоқ; ең нашары бұл адам өмірі – оңашаланған, нашар, жеркөшікті, қатал және қысқа» (186 б.).

Гоббс үшін зұлымдық ұғымы аса маңызды, өйткені адам баласы жаратылысынан оны өз ақыл -ойымен қабылдайды, Бұл қабылдау оның өзін білім алуға және ақыл-ойдың бір негізгі шартын ғана білуге ынталандырады: «сақтауға ұмтылу және өзімізді-өзіміз қорғауға ұмтылу». Демек, өзін-өзі сақтау Гоббстың саяси жүйесінде бастапқы аксиомаға айналады. Табиғат жағдайында өзін-өзі сақтау заңына қарағанда басқа моральдық кодекс жоқ. Бұны Гоббс «Табиғат құқығы» деп атайды. Өзін-өзі сақтау ережесін қоспағанда, табиғат жағдайында ешқандай ереже жарамды емес; құқықтан басқа ешқандай күшті құқық жоқ. Осы бір ережеден және құқықтан, Гоббсбатыс ой-пікіріндегі революцияны туындатады. Ол өзінің бүкіл саяси жүйесін қалыптастыратын ғылыми аксиоманы - геометрия әдісімен, табиғи заңның қалану кірпіштерімен және қорқыныш пен ақыл-оймен байланысты саяси тұтқырлық заңын «табиғат құқығы» деп атайды.

Гоббстың екінші аксиомасы адамдар дене мен ақыл-парасат құрылымында теңбе-тең. Бұл теңдік қақтығыс пен соғысты туындатады, өз кезегінде ол қорқынышты өліммен аяқталады.

«Дене күшіне байланысты әлсіздің әлдіні өлтіруге жеткілікті күші бар, әлсіз әлдіні құйтырқы әрекет қолданса және басқалармен біріксе ғана өлтіре алады».

«Ал ақыл-ойдың мүмкіндіктеріне байланысты ... Мен ерлер арасында үлкен теңдестікті табамын... Осы теңдік қабілетінен, біздің соңына жетуімізден үміт теңдігі пайда болады. Сондықтан, екі адам бірдей нәрсені қаласа, бәрібір олардың екеуі де ләззат ала алмайды, олар қас дұшпанға айналады; және соңына дейін осылай жалғасады... біреуін жоюға тырысады немесе бірі басқасын бағындыруға тырысады... Бұл айқын болып табылады, егер адамдар жалпыға ортақ күшсіз өмір сүріп, бәрін қорқынышта ұстап тұрса, олар нашар деп аталатын жағдайда болып табылады және осындай нашар жағдай әр адамда бар болғандығы сияқты әрбір адамға қарама-қайшы болып табылады» (183-5 б.).

Әр адамның толық еркіндікке ие болған «табиғат жағдайында» әрбір адам басқа адамдардың қызғанышымен кенеттен қайтыс болудан үздіксіз қорқынышта өмір сүреді. Өзін-өзі сақтау қағидасына сәйкес әрекет етіп, адамдар бұл қорқынышты жою үшін, олар оның себеп-салдарын жоюы керек, яғни ол әрбір адамның табиғи құқықтарын жою ке-

рек. Мұның бәріне бәрі де табиғи құқықтан бас тартуға келіссе ғана қол жеткізуге болады: әрқайсысы және барлығы жақсы мінез-құлықтың салтанатты уәдесінде барлық құқықтарынан бас тартуы керек. Бұл уәденің сақталуына кепілдік беру үшін адамдар күшті орталық билік құруы тиіс. Мұны уәде беру арқылы барлық адамдар жасай алады, олар қандай да бір орталық билікке бейбітшілік пен қорғанысты қажет деп санайтын кез келген бұйрыққа бағынатын болады. Мойынсұнудың осы уәдесінде тұрып, адамдар өздерінің уәделерін бұзуға кедергі келтіретін күшті қалыптастырады.

Гоббс «бостандықты» шектеудің болмауы ретінде анықтады. Ол абсолютті бостандық төзбейтін жағдай екендігі туралы айтады және адамдар егер олар кез келген еркіндікті пайдаланғысы келсе, кейбір еркіндіктерді құрбан етуі керек. Сондықтан, олар кейбір шектеулерді қамтамасыз етуге және оларға қауіпсіздікті ұжымдық түрде қамтамасыз етуге мүмкіндік беруге арналған мемлекетке айналады. Олар Левиафанды, мемлекеттің ішіндегі абсолютті билікті жүзеге асыру үшін құдіретті билікті жасай алады. Дегенмен, адамдар арасындағы табиғат жағдайын тоқтату арқылы олар жеке мемлекеттердің арасындағы табиғаттың басқа бір жағдайын қайта құрады. Гоббстың сөздерінде:

«барлық уақытта, корольдер мен егеменді биліктің, тәуелсіздік өкілдері әрдайым үздіксіз қызғанышта, мемлекетте және гладиаторлар (көне Римде аренада басқа бір адаммен я аңмен жекпе-жек алысатын құл немесе соғыс тұтқыны) жағдайында тұрып жатыр; қару-жарақтарын көрсетіп, бір-біріне көз тастайды; яғни патшалықтарының шекараларында олардың форттары, гарнизондары мен қару-жарақтары болады және көршілеріне соғыс жағдайында тұрақты тыңшы болып табылады» (187 б.).

### *Егемендік пен билік*

Боден мен Гроций секілді, Гоббстың мемлекетаралық қатынастар туралы көзқарасы туралы егемендіктің тұжырымдамасын жасаған. Боден мен Гроций егемендікті заңмен, Гоббс билеушінің абсолютті және шектеусіз күшімен байланыстырды. Левиафанда Гоббстың айтуынша, мемлекет ішінде мемлекет басшылары өз азаматтарының сөзсіз мойынсұнуын талап ете алады. Билеушілер бұл мемлекет; олардың мүдделері мемлекеттің мүдделері және ерік-жігері мемлекеттің еркінде болып табылады. Билеуші – егеменді және сондықтан басқа мемлекеттермен қарым-қатынаста мемлекеттің бар екендігін көрсетеді.

Бұл билеушілер тәуелсіз тұлғалар. Өйткені олар тәуелсіз адамдар, олардың бостандығы ешкіммен де шектелмейді. Олар өздерінің табиғи құқығын жоғалтпады. Оларға қазіргі кездегі қанағаттанушылық және үнемі оларды сақтап қалу мақсатымен олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ететін болашақ контентті іздеуіне, яғни «күш қуат» жинақтауына ешкім кедергі жасамайды.

Мемлекеттердің билеушілері егеменді жеке тұлғалар болғандықтан, олардың денесі мен ақыл-парасаты бірдей болып табылады. «Биліктен кейінгі билік» мәңгілік ұмтылыстарында кейбір мемлекеттер басқаларға қарағанда физикалық күшті немесе әлдеқайда бай болады. Бірақ, олардың билеушілерінің интеллигенциясында мемлекеттер айтарлықтай ерекшеленбейді; ал, биліктің барлық факторлары ескерілгенде, мемлекеттер арасындағы айырмашылық айтарлықтай болмайды. Күш пен байлық биліктің негізгі көріністері болғанына қарамастан, олар биліктің шешуші дерек көзі емес. Гоббс үшін білім – бұл билік, білім арқылы ғылым – билік, өйткені ғылым «бір деректі басқа бір деректің нәтижесі мен тәуелділігімен білетін» – білім. Сонымен қатар, «құндылық, на

мыс, ар, қадір-қасиет» – күш болып табылады. «Шешендік, либералдылық, аксүйектік» – билік. Шынында да, «биліктің беделі - бұл билік, өйткені ол қорғануға мұқтаж адамдарға берілгендіктен тұрады» (150 б.). Ең бастысы, достар бұл күш, достарымен конфедерация арқылы - «бірдей қауіп -қатердегі адамдармен» - тіпті ең әлсіз билеуші ең күшті, немесе күшті ашық немесе жасырын қолдану арқылы зиян келтіре алады.

Гоббс саяси биліктің күрделі және дәйекті тұжырымдамасын ұсынады. Сонымен қатар, өзін-өзі ынталандырған билеушілердің «биліктен кейінгі билікке» деген Англияның он жетінші ғасырдың соңында өткізген теңгерім саясатының негіздемесін дәйектеуді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, Гоббстың Левиафаны еуропалық ғалымдардың назарын аударғанындай, 1660 жылдары Еуропада қалыптасқан терминнің жалпы қолданылуы «билік балансы» терминін қолдайды.

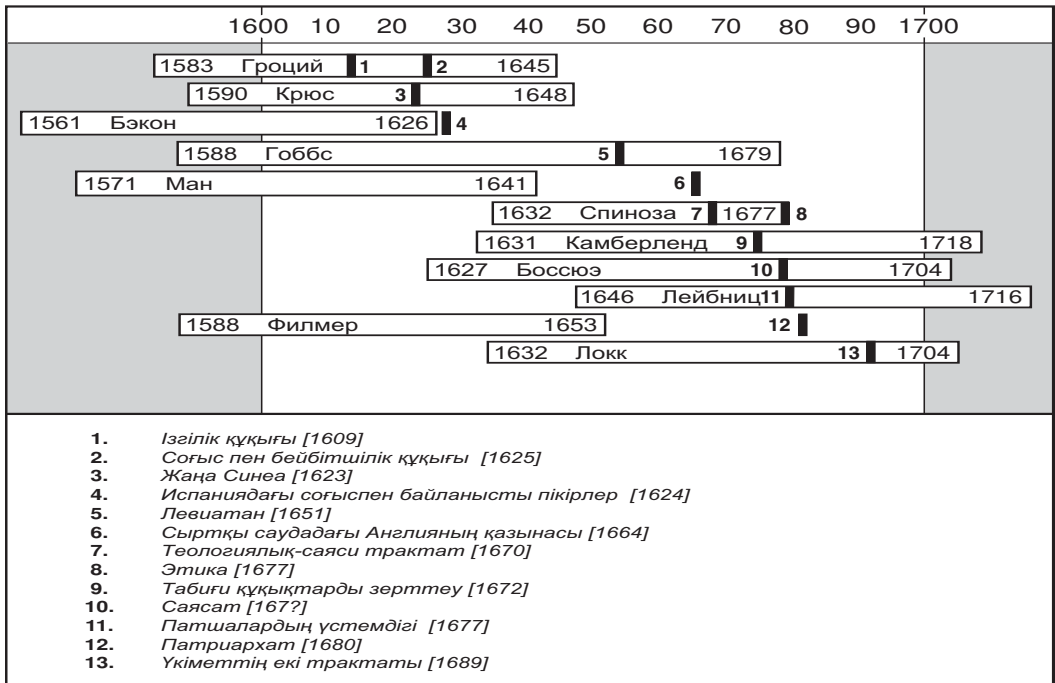
### **Билік саясаты және *pacta sunt servanda* (шарт сақталуы керек)**

Гоббстың биліктің көптеген аспектілерін және одақтарға негізделіп есептелген қолданысын талқылаулары Испания немесе Францияның күштеріне қарсы әлсіз болатын континенталды күштерді қолдау үшін олардың жұмысына бірнеше рет араласқан Элизабет I сыртқы саясатымен толықтай келіскен экспансионист монархтардан тұрады. Ол, сонымен қатар, Гоббстың жасы үлкен замандасы Англияның лорд-канцлері мен жазушысы Фрэнсис Бэконнің бақылауларын қолдайды. «Испаниямен соғысқа қатысты ескертулер» [1623] атты кітапшада Бэкон Англия мен оның одақтастарының Испания күштерін құру мүмкіндігін бағалайды. «Осы патшалықтардың, олардың одақтастарының Испаниямен және олардың одақтастарымен күштерін теңдестіру», -деп жазады ол, Англия үшін «керемет және қиын ой-пікір» болып табылады (Бэкон, 1852, 200 б.).

Гоббстың өмірінің соңына таман Испаниядан басқа, Англияға қауіп төндірген Франция болды. Людовик XIV (1661-1715) басшылығымен Франция Еуропадағы универсалды монархияны құруға және Еуропадағы басқа елдерді бағындыруға ұмтылды. Бұл экспансионистік саясатқа қарсы әрекет етуге бағытталған жауап тепе-теңдік саясаты болды. Француздық амбицияларды сақтап қалу жөніндегі күш-жігер, негізінен, Голландияның жұмысы болды, ол сонымен қатар Спиноза мен Гоббс өздерінің елдерінде азаматтық соғыс пен қудалаудан пана іздеген шағын мемлекет болды. Франция 1667 жылы испандық Нидерландыда агрессивті қадамдар жасаған кезде, Вильгельм III Оранский бірден Англиямен барлық келіспеушіліктерді тоқтатты - ол тек екі ірі саудасаттық соғыстарын өткізді (1652-54 және 1665-67) француздық экспансияны кеңейтуге арналған ағылшын-голландия одағына қол қойды. Швеция осы француздарға қарсы одақтың (1668) үшінші мүшесі болған кезде, Людовик XIV корольдігінің күші жойылып, испандық Нидерландыдан кетіп қалды. Француздардың келіспеуі үштік одақ ұйымының құлдырауынан кейін болды; шын мәнінде, Людовик XIV бейбітшілікке талап қойды, Англия мен Франция арасында жасырын жасалған келісім шартқа (1670) сәйкес екі ұлы держава екі жыл өткен соң Голландияны өз арасында бөлді.

Бұл оқиғалар, онда бір уақытта билеушілер жасырын келісімшарттарға қол қояды және оларды келесіде бұзады, Гоббс пен Спиноза түсінігіндегі тәуелсіз субъектілердің іс-әрекетімен толықтай келіседі. Екеуі де билеушілер мен басқа адамдар сияқты өз мүдделерімен ғана байланысты болды. Себебі билеушілер егеменді, оларда олардың

әрекеттерін кез келген заңмен ешқандай шектеу жоқ. Іс жүзінде олар ол күштің жалғыз ғана құқық болуына байланысты табиғаттың толық құқықтарын пайдаланады (Спиноза, 1951, 213 б., 1951, 309 б.). Гоббс пен Спиноза, егер кез келген билеушілер өз еркі және бейімділігі бойынша әрекет етуге еркіндігі бар болған жағдайда, олар уәде берген сөздерін өзгерте отырып қалпына келтіруге және өздерінің мүдделеріне байланысты шешім қабылдаған кезде келісімшарттарды бұзуға толықтай құқылы.



4.2-сурет. Он жетінші ғасыр авторлары және олардың жұмыстары

Демек, теорияда кез келген билеуші келісімшарттарды бұзуға немесе одақтарды жоюға құқылы. Тәжірибеде, билеушінің артықшылықты теріс пайдаланғаны және келісімдерді үнемі бұзатыны кемелдікке жатпайды. Бұл олардың беделін тез түсіреді және олардың уәделерін сақтауына ешкім сенбей қалады. Себебі, сенім халықаралық саясатта маңызды элемент болғандықтан, сондай-ақ Гоббспен Спиноза келісімшартқа қол қойылғандықтан сақтау керектігін атап өтті - олар *pacta sunt servanda* (шарт сақталуы керек) қағидасы бойынша жинақталған ақыл-кеңес болып табылады. Егер, билеушінің келісімді кейінірек бұзу үшін келісімшартқа келісу ниеті болса, олар бірінші кезекте оған кіруге өздеріне тыйым салуы керек деп айтты олар.

Демек, кез келген бейбітшілік немесе одақтастық туралы келісімге, егер оны аяқтаудың себеп-салдарлары жақсы болатын болса, өз күшінде қалуға болады. Осылайша, Франция испаниялық Нидерландыдан шығып кеткен кезде, үштік одақ өзінің мақсатын жоғалтып, бірден құлдырады. Дегенмен, экспансионист Людовик XIV амбициялық әскери шабуыл бастаған кезде, оның соққысына қарсы тұру үшін Уильям III француздарға қарсы одақтарды алдымен Деволуция соғысында (1667-68), содан кейін Нидерланды соғысында (1672-78) және Ұлы Альянс соғысында (1689-97) ұйымдастырды.

## Ғасырдың қарым-қатынасы

Он жетінші ғасыр құдайдың атымен ашылды. Ол үйлеспейтін діни түсініктермен өркендеген соғыстар мен қақтығыстар арқылы дамыды. Ол ғасыр абсолютті монархтың атынан және соғыс саяси баланс арқылы қауіп қатерде болады деген зайырлы дәлелмен аяқталды. Осы үдеріс барысында халықаралық қатынастар теориясына бір ғасыр болды.

Осындай кемеліне келу мемлекетаралық қарым-қатынастарды талқылаған кітаптар мен трактаттардың таралуы арқылы байқалды. Оған саяси мәселелердің дүниетанымдық, зайырлы көзқарасына қатысты үрдістің де байланысы болды. Әлеуметтік теоретиктер соғыстың себептерін адамдардың табиғаты мен адамның мүдделерінің өзара қарым-қатынасы тұрғысынан адамдардың күнәлары үшін құдайдың жазалауы деп біле бастады. Мысалы, Гоббс, Крюс, Спиноза және Гроций соғыс себептерін адамның эмоцияларына байланысты түсіндірді, олар ашкөздік пен мақтаныш; адамдардың адамдық құмарлыққа шектеу қоюы мүмкін болса, адамның өмір сүруінің жақсаруын есептеу қабілетінде адамдардың бейбіт қоғамдық тәртіпке деген жаңа үмітін тапқандығын айтты. Сондай-ақ, олардың барлығы өздерінің дәлелдерін «табиғи заңдылық» тұжырымдамасында зайырлы түрде қайтадан анықтауға негізделген.

Бұл даму Самуэл Пуфендорфтың (1632-94) шығармаларында көрініс табады. Ол оның өмірінде орын алған халықаралық өзгерістерден жақсы хабардар болатын еді. Ол Вестфалия шартын (1648) халықаралық тарихты суайрық ретінде қарастырды, соғыстың хаотикалық әлемі мен Вестфалияның алдында болған талқандаушылық арасындағы және одан кейін пайда болған өзін-өзі басқаратын тепе-теңдік әлемінің арасындағы ерекшелікті тапты. Ол Вестфалияға дейін адамдарға тәртіпті қоғамды қалай құруға болатынын сұрау үшін Гроций және Гоббс сияқты авторлар хаотикалық жағдайларға табиғи тұрғыдан бейімделгендігін атап өтті. Ол егеменді мемлекеттердің вестфалиялық жүйесі құрылғаннан кейін, суверенді акторлардың тәртіпке негізделген Еуропаға пайдалы болуына қалай кепілдік бере алатынын сұрастыру табиғи болғандығын түсінді. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін ол барлық еуропалықтардың келісімін ала алатын жаңа моральды қалыптастыру қажет деп санайтындығын айтады. Бұл жаңа моральдың маңызды құрамдас бөлігі «жаңа адамгершілік қоғамының пайдалы мүшесі болуды қалай үйренуге болатындығын үйрететін табиғи заңдылықтар деп аталады» (Пуфендорф, 1991, 35 б.).

### *Үлкен секуляризация: табиғи құқық және ұлттық мүдде*

Табиғи заңның дәстүрі ежелгі Грецияның философиясына кері қарай кетеді және оны батыстық әлеуметтік және діни ойлар арқылы байқауға болады. Алдын ала болжам ретінде «табиғат заңы» жекелеген қоғамдардың және әртүрлі дәуірлердің заңдарын асыра пайдаланудағы көптеген қағидаларды білдіреді деп айтуға болады. Осы қоғамның немесе осы дәуірдің заңдары өтпелі және өзгермелі құбылыс болса, онда табиғи заң уақыт пен санкциялардан жоғары тұратын, өзгермейтін моральдық тәртіпті талап ететін жоғары құбылыс болып табылады<sup>7</sup>.

Гоббс, Спиноза, Крюс, Гроций және Пуфендорф өздерінің барлық саяси мәселелерін табиғи заңды зайырлы түсінудегі саяси теориялардан тапты. Мысалы, Пуфендорф, егер табиғи заң Еуропаны саяси әрекетті пайдалы нұсқаулармен беру керек болса, демек, бұл дінге негізделуі мүмкін емес дейді, өйткені Вестфалияның шарты *cujus regio eius religio* (қай сала кімдікі болса, соған сенім арту дегенді білдіреді; 1555 жылы Германияның

протестант князьдері мен император Карл V соғыстарының нәтижесінде бекітілген қағида) *қағидасы* бойынша танылғандығы, Еуропада әлі де діни келіспеушіліктер бар екендігі туралы айтады. Осылайша, оған Аристотелия мен Томистік теологиясына негізделген жердің табиғи заңын дұрыстау маңызды болды. 1660 жылдан бастап, оның жобасы табиғи заңға негізделген зайырлы моральдық философия құруға тиіс еді және Вестфалиялық Еуропадан кейінгі жағдайына бейімделуі тиіс еді – жалпыға бірдей ешбір адам негізсіз күмән келтіре алмаған екі алғышарттан шыққан құқықтың әмбебап қағидаларының жиынтығы: ғылыми жаңартылған барлық адамдарға ортақ жағдай, «табиғат жағдайы» және эмпирикалық тұрғыдан тексерілген өзін-өзі жақсы көретін немесе әрбір адамның өзін-өзі сақталуына байланысты мазасыздық жағдай. Пуфендорф халықаралық қатынастар теориясын теологиялық ойлардан босатуға көмектесті. Ол агенттің рационалды ынталандыруындағы саяси оқиғаларды қарастыру үшін талдауға тырысты (Мейнеке, 1957, 224 б.).

Бұл тұрғыда Пуфендорф сол заманның өкілетті дауысы болды. Он жетінші ғасырдың үшінші тоқсанының авторлары адам табиғаты туралы және «ақыл», «мотивтер» және «мүдделер» туралы әлеуметтік теорияларды дамытты. Олардың көпшілігі Томас Гоббстың пессимистік дәлелін оптимистік баламамен алмастыруға тырысты – мысалы Джон Брамхалдың «*Левиафанды ұстау жағдайындағы*» [1658] секілді. Брэмхол сияқты, олардың көпшілігі еркіндікке қарағанда Гоббстың атап көрсеткен қажеттілігіне назар аударғандары шіркеу қызметкерлері болды. Олар адам өмірінің тұрақты сипаты ретінде өз мүдделерін көрді. Олар өздерінің қызығушылығы мен болжамы әмбебаптық тұрғыдан дәлелді болғандықтан, әлеуметтік теорияны берік негізбен қалыптастыруға болатындығын дәлелдеді. Олардың кейбіреулері жеке мүдделерге ұмтылуға мүмкіндік берілгенде, қоғамға үлкен пайда әкелетіні туралы пікір қалыптасты. Мысалы, Джозеф Ли өзінің дәлелін «ақиқат пен ақыл-ойдың арқасында әрбір адам өзінің ең үлкен артықшылығына жасайтын нәрсені жасайды» деп айтумен бастады және «жеке тұлғалардың алға басуы қоғамның артықшылығы болады» (Эпплбиде атап көрсетілгендей, 1978, 62 б.). Епископ Ричард Камберлэнд келісті.

Камберлэндтің «*De legibus naturae*» ('Табиғи заң трактаты', 1727 [1672]) Гоббсқа шабуыл ретінде анық жазылған. Камберлэнд адамдардың тек мұқтаждықтарына, тілектеріне және өзін-өзі ақтауға негізделген (Гоббстың мойындағаны) ақыл-ойы бар деп айтады; адамдардың бір-біріне деген табиғи сүйіспеншілігі және қайырымдылық жасау қабілеті бар. Камберлэнд бұл діни сенімнің діни мәтіндерге, заңды өкілеттіктерге немесе күш қолдану қаупіне байланысты емес екенін көрсетуге тырысты. Керісінше, қайырымдылық іс-әрекеттер табиғи түрде пайда болады. Камберлэнд рационалды адамдар әлемінде бейбітшілік пен төзімділікке қол жеткізуге мүмкіндік беру барысында азаматтық күш болмаған кезде жақсылық пен жазалау үшін табиғи сыйақылар түрінде жеткілікті «контингентті» санкциялардың бар екендігін мәлімдеді. «Менің ойымша, барлығы өзінің мүддесіне байланысты пайда іздейді және осының нәтижесінде, оның табиғатын жетілдіру үшін тырысып, толықтырады», - деп жазады ол (1727, 215 б.). Өз игілігіне ұмтылу үшін әр адам өзгелермен бірге «келісімдерге» енеді, «олармен өзара бақыты қысқарған немесе артқан болуы да мүмкін... Осы тәсілдер арқылы қажеттіліктің кейбір ерік-жігерінің өкілеттіктерін басқа адамдармен қарсы қою әдісі бар болып табылады (297 б.). Осылайша «барлық рационалды игіліктердің бәріне қатысты әмбебап бейімделуі арқылы басқарылатын негізгі себептері барлық адамдар бақытының себептері» болып табылады (114 б.).



Брэмхолл, Ли және Камберлендтің өзіндік мүддесін білдіруіне рұқсат берілген жеке қарым-қатынас теориясынан хабардар ету үшін, олар Адам Смит және Джереми Бентам секілді либералдық моральдық философтардың доктриналарына болжам жасады. Өз мүдделерінің тұжырымдамасы ханзадалар мен мемлекет қайраткерлерінің өзара іс-қимылына қатысты болғанда, ол *raison d'état* (*мемлекет себептері*) көне идеяларын және биліктің тепе-теңдігін ескерген. Бұл француз герцогы Роханның кезінде нақтыланды (1579-1638). Ол «Ханзадалар мен христиан мемлекеттерінің қызығушылығы» атты кітабында (1673 [1638]) «Князьдер өз халықтарына бұйрық береді, себебі олар қызығушылықпен басқарылады... Князь қателесуі мүмкін деп жазады. Оның жиналыстары нашар болуы мүмкін. Бірақ қызығушылық ешқашан үзілмейді және ол жақсы немесе нашар екенін түсіндіреді, ол мемлекеттерді өмір сүруге немесе өлуге мәжбүр етеді» (Рохан, 1673, 7 б.).

Роханның «қызығушылық ешқашан үзілмейді» деген қағидасы, оны британдық сарапшылар бірден қабылдады. Маршаман Недхамның «Қызығушылық жойылмайды немесе Англияның шынайы қызығушылықтарының көрінісі» (1659) атты кітабында және оның газеті Меркурий Саясат (Ганн, 1969) атты газетінде ақпарат берілді. Осы қағидаға сәйкес, халықаралық қатынастардың кез келген талдауы мемлекеттердің мүдделерін анықтау арқылы басталуы керек. Бірақ, мұндай мүдделер қалай анықталады? Рохан ең қолайлы жағдай әрбір мемлекеттің әскери күші мен географиялық жағдайын бағалау екендігін айтты. Бұған қоса, әр мемлекеттің дінінің біртұтас күшін, оның келіссөздер жүргізуді және одаққа кіру қабілетін, ең соңында, оның беделі мен амбицияларын анықтау пайдалы.

### ***Зерттеудің жаңа контексті: ғылыми революция***

Сол ғасырдың өркендеп келе жатқан секуляризациясы (шіркеу, монастырь меншіктерін мемлекетке қарату) өзін-өзі тану мен әдіснамалық сипатта болды. Теоретиктер мемлекеттің өзара іс-қимылы туралы болжамды емес, сипаттамалық тұрғыда жиі ойластырды. Олар әлі күнге дейін классикалық билікке сілтеме жасаған; дегенмен олар мұны бұрынғыға қарағанда көбірек тәуелсіз жағдайда жасады. Олар ежелгі даналыққа көбірек бейімділік танытты<sup>8</sup>.

Бұл қарым-қатынастар билікке, биліктің барлық органдарына, зайырлы (Аристотель, Платон), сондай-ақ діни (шіркеу, папа және қасиетті Рим императоры) биліктерден аталған мәселені сұрауда үлкен үрдіс танытты. Мұндай қарым-қатынастар сол ғасырдағы ұдайы соғыстармен, діни қызметкерлердің, философтар мен саясаткерлердің әлсіздіктерімен, олармен бірге дәстүрлі заңдар мен наным-сенімдердің бөлінуіне және нормативтік хаостық мемлекеттің Еуропада пайда болуына байланысты болуы мүмкін. Бұл мәселе күшті Еуропаға алыс болып табылатын жаңа әлемдегі халық, олардың әдеттері және кеден ісі туралы жаңа ақпаратты саяхатшылар мен саудагерлердің әкелгендігі мәселені одан ары қиындата түсті. Нормативтік вакуумның кең тараған күйінде, жаңа білім тек қана сол ғасырдың релятивизміне ықпал етті.

Релятивизмнен шығу адамзаттың ақыл-ойының сенімділігін қалпына келтіруге ұмтылған ғалымдардан бастау алды. Бұл бағытта ғылыми революцияның көмекшілері ретінде үш қатысушысы бар болып табылады: Бэкон, Галилео және Декарт. Олардың үшеуі де өздерінің ең әсерлі еңбектерін отыз жылдық соғыс уақытында жазды. Олар сол ғасырдағы өз күмәндерімен бөлісті. Олар кез келген адамға сенімді, шыншыл және пай-

далы білім алу қалай мүмкін болатындығын сұрады. Олар орта ғасырларда құрылған жоғары оқу орындарының академиялық дәстүрімен байланысты әдістерді қабылдамады және білім алудың балама әдістерімен қамтамасыз етті.

Дәстүрлі ғылым дедуктивті болды. Бірақ Бэкон, Галилео және Декарт дедукцияның жаңа білімді туындата алмайтындығы туралы айтты. Олар үшін шындық зерттеудің басында негіз етіп алынады. Бұл әркім зерттеу үдерісінен кейін анықтайтын нәрсе болып табылады. Зерттеудің дұрыс әдістерін практикалық картографтар мен астрономдар ұзақ уақыт қолданған. Картографтар өздеріне қажетті ақпаратты биліктен және қасиетті мәтіндерден алмады; керісінше, олар мастрстар мен саудагерлер алыс жерлер туралы айтқан әңгімелерді өздеріне түртіп алды, ертегілерді жүйелеп, ақпараттарды тексеріп, ноталар мен карталарды салыстырды. Астрономдар аспанды түнде бақылау арқылы картаға түсірді, түнгі бақылауларының журналдарына сақтай отырып белгіледі. Коперник планеталар мен жұлдыздардың жолдарына дейінгі христиандық бақылауға сүйенді және олардың қозғалыстары ресми, геоцентрлік есепке сәйкес келмейтінін анықтады. Брэйх аспанды ұзақ уақыт бойы үнемі бақылады. Ол мұқият жасалған түнгі күнделіктердегі ескертулерді өзінің көмекшісі Кеплерге қалдырды, оның көмекшісінің есептеулері күрделі православты көріністі қарапайым гелиоцентриалды модельмен алмастырды. Ол планеталық орбиталарды бірнеше математикалық мәлімдемеде жинақтады және оларды «табиғат заңдары» ретінде ұсынды. Галилео планетаның орбитасын және жеке планеталарды бейнелеп, телескоптың линзасы арқылы көздерімен көріп, бақылады.

Галилео телескоп арқылы жасаған бақылаулары символдық мәнге ие: он жетінші ғасыр ғылымы оның бағыт бағдарында оптикалық бағытқа ие болды. Ол адамның көзқарасының жалғыз мағынасын атап өтті. Ғылыми байқау дегеніміз әлемнің шатасқан байлығынан бірнеше ғана нәрсені таңдау және бұл заттарды жүйелі түрде көріп, олардың айқын мөлшерін және салмағын өлшеп, олардың түсі, пішіні мен сипатын сипаттай отырып, олардың позициясын түсіндіреді, егер бір-біріне қажет болса, ғарыштағы олардың қозғалысын есептеуде мазмұнды болу болып табылады. Мұндай оптикалық бақылаулармен бірге жүретін түсінік механикалық тұрғыда тұжырымдалған. Бұл ғылыми көзқарастың айрықша үлгісі Исаак Ньютонның 1687 жылғы *«Табиғи философияның математикалық қағидалары»* атты еңбегі болып табылады. Ол барлық денелердің жер бетінде немесе көкте орналасқандығына қарай өлшенуі мүмкін екендігін көрсетеді, олардың қозғалысы уақытқа байланысты және олардың қозғалысы математикалық формулаларда сипатталған заңдар тұрғысынан берілуі мүмкін. Әлемдегі барлық заттар кез келген бөлшектердің пропорционалды күші бар екі массаның өніміне және олардың арасындағы қашықтыққа кері пропорционалды кез келген басқа бөлшектерді тартқаны сияқты қозғалады.

### *Теориялаудың жаңа түрлері: мүдделері, жағдайы және балансы*

Он жетінші ғасырдағы ғылыми білімдер статикалық нысандар арасындағы көрінетін айырмашылықтар туралы білімді білдіру үшін пайда болды. Ботаника және биология таксономикалық кестелерге негізделген. Тіл үйрену әрбір құрамды бөлік нақты функцияны орындаған логикалық жүйе ретінде ұсынылды. Байлықты талдау айырбастау жүйесінде ұсынылған нысандар (монеталар секілді) айналымды зерттеді (Фуко, 1973). Тарихты зерттеу өткен оқиғаларды қайта айтып беру үшін оның бейімділігінен тазартылды. Тарихшылар көп нәрсені өздері мұқият тексеруге сүйенді және сосын өздері

жинаған ақпаратты бейтараптанған және сенімді сөздер арқылы берді. Халықаралық қатынастарды зерттеу - өткізбейтін аймақтық мемлекеттер арасындағы өзара байланысты зерттеу барысында көрініс тапты. Геометриялық қозғалыстағы бұл мәселемен айналысу қоғамдық ғылымдардағы механикалық көріністердің бірі – билік балансының теориясы туралы хабарлайды.

Он жетінші ғасырда билік балансы теориясы жаңа мәселе болған жоқ. Оларды одан бұрын Гиччиардини, Джентили мен Ботеро секілді итальяндық теоретиктер де айтқан. Дегенмен, он жетінші ғасырда тепе-теңдік бейнесі бұрын-соңды болмаған айқындықпен – Бэкон, Мун, Спиноза, Пуфендорф, Гоббс және Камберлэнд (практикада айқын Уильям III Оранский, ұлы Фредерик және Чарльз II) секілді ойшылдардың теорияларында көрініс тапты. Сонымен қатар, «билік балансы» фразасы жалпы қолданысқа енгізілді. Ол Еуропа үстемдігіне қауіп төндірген кез келген мемлекетке қарсы басқа мемлекеттермен (өзінен гөрі әлдеқайда әлсіз) одақтасқан бір мемлекеттің саясатын білдірді. Мемлекет билік балансы қағидасы арқылы іс-әрекетінің тәуелсіздігін барынша арттыра алады немесе сақтап қала алады: одақтарды манипуляциялау арқылы мемлекеттер кез келген мемлекетке қарсы қарама-қайшылықты тудыруы мүмкін. Осы ұғымға сәйкес, билік балансы саясаты мемлекетке өз тәуелсіздігін қорғау үшін ең қажет болатын салмақты алып тастауға мүмкіндік береді.

Мұның маңызды себептерінің бірі билік балансы теорияларындағы жақсартылған айқындық сол ғасырдың жаңа ғылыми эпистемологиясында болып табылады. Дедуктивті тәсілімен күлкіге ұшыраған православие мектебінің шәкірттері арқылы Бэкон, Декарт және Галилео ғылыми көзқарастың эволюциясының болуын жылдамдатты. Табиғи әлем «рухани күйге келтірілді» және «анимацияланды». Православие мектебінің оқушылары өз мақсаттарына байланысты табиғи құбылыстарға сай әрекет етті, он жетінші ғасырдағы ғалымдар механикалық модель ойлап тапты. Ең үлкен жетістікке жеткен ғылым саласы геометрия болды және оның әдісі, механикалық көрінісі Декарт, Гоббс, Галилео, Лейбниц, Ньютон және Спиноза жазбаларында көрініс тапты. Бұл авторлар мінез-құлықтан туындауы мүмкін болжамды қарапайым қозғалыстарды анықтайтын табиғи құбылыстарды сипаттады. Бұдан былай жануарлар деп аталатын тастар мен денелердің арасында маңызды айырмашылық болған жоқ. Декарт пен Гоббс қозғалыста мағынасы болу үшін әлемнің төмендей беретіндігі туралы айтты. Екеуі де жануарлар денесін күрделі машиналар ретінде қабылдады. Тіпті рухани тұрғыдан бағытталған Лейбництірі жанның әрбір органикалық денесі – құдай жасаған машинаның бір түрі немесе барлық жасанды роботтардан айрықша басым болып табылатын табиғи робот екендігін мойындады. Шынында да, бірнеше теоретиктер осы *Zeitgeist* (*Уақыт рухы*) Лейбницке қарағанда халықаралық өзара әрекеттесу тұжырымдамасында жақсы атап көрсетті. Оның көзқарасынан оның тұтастай, мемлекеттердің күрделі бейнесі тевтоникалық жағынан, дискреттік, өткізбейтін, бұзылмайтын, анимациялық ағзалар; басқалармен өзара қарым-қатынас жасау, олардың әрқайсысын өзін-өзі тануымен ерекшеленеді<sup>9</sup>.

Жақсартылған айқындықтың екінші себебі баланстың көне ұғымы «қызығушылық» жаңа тұжырымдамасынан пайда болғандығынан тұрады. Пуфендорф (1991, 35 б.) оны Вестфалия шартын халықаралық тарихтағы суайрық деп есептеген кезде сезінді. *Gatien Courtilz de Sandras* Еуропалық дипломатиядағы династиялық дау-дамайлардан және діни жақындықтан кенеттен басымдық алған «қызығушылықтары» бар жаңа мәселемен айналысуды байқады (Courttilz, 1686, 3 б.). Роханның еуропалық саясатты талқылауында сол ұғым айқын көрініс табады. Оның сөзіне қарағанда, «мемлекеттің мүддесі әрқашан

мемлекеттің күшеюіне немесе кем дегенде мемлекетті сақтап қалуына бағытталған. Өз мақсатына жету үшін ол уақытқа бейімделеді. Сондықтан қазіргі заманғы князьдердің қызығушылығын ескеру үшін өте алысқа барудың қажеті жоқ; ағымдағы істерді талдау жеткілікті. Осылайша біз қазіргі таңда христиан әлемінде екі полюсті ұсынатын екі биліктің бар екендігін, басқа мемлекеттерге бейбітшілік пен соғыстың әсеріне ықпал ететіндігін дәлелдейтін тұжырым жасай аламыз: яғни, Франция және Испания палаталары. Испанияның өзі кенеттен күшейе түсті және өзін қожайын ретінде сезіну амбициясын жасыра алмады және Батыста жаңа Монархияны тудыруға Күнді мәжбүрледі. Франция бұл жолы баланста болу үшін алға қарай жүзеге асыруға ұмтылады. Басқа князьдер өздерінің мүдделеріне сәйкес бір-біріне қосылады. Бірақ бұл қызығушылықтың қаншалықты жақсы болғаны немесе нашар болғаны соншалық, кейбіреулердің және кейбіреулерінің ұлылығын бұзуға әкеліп соқтырғандығын осы трактатта жариялады ұсындым: біріншіден, осы екі мықты өкілеттіктердің шынайы қызығушылығы және содан кейін оларды қорғауына тәуелді болып табылатын басқа адамдар. Міне, осыдан кейін шынайы қызығушылықты қаншалықты бастан кешіргенімді көрсетемін, өйткені ол ханзаданың жақсы болғандығынан немесе оның министрлері одан сыбайлас жемқорлықты жасырғандығынан болып табылады» (Рохан, 1673, 7 б.).

Рохан Ренессанс ғалымдарының (әсіресе Макиавелли, Гиччиардини, Боккалини және Бонавентура) ықпалында болды. Бірақ, он жетінші ғасыр ортасындағы еуропалық саясатты бейнелеуден айқын болғандығы секілді, Рохан замандастарына қарағанда билік балансы механизмін неғұрлым айқын анықтады. Себебі ол көнерген қарама-қарсылық түсінігін жаңа ұғым «қызығушылықпен» байланыстырды. Шынында да, ол осы байланысты жасаған алғашқы еуропалық теоретик болуы мүмкін. Герцог Рохан, Гугенот генералы және мемлекеттік қайраткер қазіргі халықаралық қатынастар теориясына маңызды үлес қосушы болып табылады. Ол италияндық саясат пен қарама-қарсылық дәстүрін ойлап тапты және билік балансының талдауын жасады, ол өз кезегінде ағылшындардың әлеуметтік теоретиктеріне қатты ықпал етті.

Осы ғасырдағы саяси теориялардағы айқындықты жақсартудың соңғы маңызды себебі мемлекеттің тұжырымдамасын мұқият түсіну болып табылады. Вестфалияда бейбітшілік орнағаннан кейін, Еуропа патшалары ескі, өзгермелі әскери құрылымдарын жаңа, орталықтандырылған әскери басқару және басқару жүйесімен алмастырды. Монархтар өз елдерінің қарулы күштерінің бас қолбасшысы болды. Сонымен қатар, олар азаматтық қоғамдағы өз өкілеттіктерін кеңейтті. Саяси билік монархтың қолына жиналып, шоғырланды. Корольдің айналасында абсолюттік соттың ерекшеліктері өзгерді. Ал, соттың айналасында заманауи мемлекеттің оңтайлы құрылымдары пайда болды. Он жетінші ғасырдың екінші жартысында (Батыс) Еуропа мемлекеттері тәуелсіз қауымдастық ретінде қабылданды, сот билігі басқаратын мемлекет жер бетінің белгілі бір бөлігіне толық билік берді. Мемлекеттің аймақтық сипаты анықталды. Сыртқы саясатқа қарсы ішкі саясат «ішкі» және «сыртқы» саясаттың ажырамас бөлігі болды. Мемлекет саяси актор ретінде бөлінді және айқын байқалған аналитикалық бірлікке айналды. Егемендіктің классикалық тұжырымдамасы аяқталды. Тұжырым, сондай-ақ, діни және әмбебап тұрғыдан қайтымсыз түрде жойылды, зайырлы және айқын провинцияда бекітілді. Нәтижесінде Рим папасы және императоры секілді билігі діни және әмбебап қағидаларға негізделген саяси субъектілерге қарағанда Еуропаның ұлы монархтары басым түсті (Герц, 1957).

## Ескертулер

1. Батыс Еуропа және оның қазіргі заманғы институттарының пайда болуын түсіндіре алатын үлкен көлемдегі әдебиет бар. Даунинг (1992, б.4) осы әдебиеттерді бес макро-тарихи мектептерге ыңғайлы етіп бөледі: (1) неміс социологиялық тәсілі (Вебер мен Хинзе ұсынған); (2) модернизация теоретиктері (әлеуметтік ғылымдар ғылыми кеңесі арқылы белгіленген және Габриэль Алмонд басқарған салыстырмалы саясаттың америкалық комитеті ұсынған); (3) «буржуазиялық революция» мектебі (Адам Смит және Карл Маркс ұсынған); (4) мәдени немесе идеалистік көзқарас (Бендикс сипаттаған) және (5) Баррингтон Мурдың тезисі.

2. Филмер «*Patriarcha*» еңбегін қашан жазды? Ол оны 1635 жылдан кейін жазған болу керек, бірақ 1640 жылға дейін жазған болуы керек. Кітап 1680 жылы қайтыс болғаннан кейін жарияланып, қолжазба түрінде таратылды. Ол жарияланғанға дейін, автор корольдік прерогативтердің шамадан тыс жақтасының беделіне ие болды (Лазлетт, 1960, 71 б.). Филмер монархиялық абсолютизмнің белгілі өкілі болғандығының басты себебі, оның дәлелінде күрделілік аз және 1688 жылы Джон Локктың Мемлекеттің бірінші трактатында ұруға арналған бала (*Prugelknabe, егер принц өзін наиар ұстағанда немесе наиар оқыған кезде ханзаданың орнына жазаланатын бала болған*) болып қызмет еткендігі туралы дерек көп.

3. Филмер үшін әлемді осылай мемлекеттерге бөлу Тәурааттағы айтарлықтай шатасуы арқылы арттырылды, құдай адамзатты «жер бетінің барлық бөлігіне шашыратқаны» секілді болды (Генезис 11:8). «Бұл онда жетпіс екі түрлі елдер болғандығы туралы шатасқан ортақ пікір болып табылады», -деп жазады Фильмер (1991, б. 7). Кішігірім бірнеше саяси бірліктерге жердің бөлінуі құдайдың бата алғысымен ғана жүзеге асырылған жоқ, оның тікелей қатысуымен жүзеге асырылды. Ол бірінші орында, Тәураатты шатастырып жаратқан құдай. (Фильмер 1991, б. 7).

4. Синеа (немесе 'Сунеас') Риммен соғыс кезіндегі Пиррф Эпирус (celebrated for his 'pyrrhic victories', өзінің жеңістерін ұланасыр той жасап тойлаған) жалдаған Тессалиндық дипломаты болды. Ол негізінен өзінің бақылауларымен танымал болды, римдік сенат «корольдердің ассемблеясы» болды және риммен соғыс көп басты гидромен соғысқан секілді болды: содан бері қажетсіз саяси стратегиялық деректерді мойындау жағдайында тану мүмкін болып табылатын фигура түрі болып табылады.

5. Герцог Саллидің, Уильям Пеннің жазбалары және жиырмасыншы ғасырдағы Вудроу Вильсонның ұлт лигасы мен Франклин Д. Рузвельттің идеялары секілді «Достар қоғамының» халықаралық идеялары арқылы Жаңа Синеадағы мемлекеттердің «жалпы ассемблеясы» туралы Крюстың пікірінен эволюция дамуын бақылау өте қызықты.

6. *De jure praedae* сыйлықтар туралы португалиялық компаниялармен нақты заңды конкурсқа қатысқан голландиялық шығыс үнді компаниясымен басқарылған есеп болатын. Гроций португал кемесі заңды түрде жаулап алынғандығын дәлелдеу үшін, ол Үнді мұхитының Португалияның жеке меншігі екендігін дәлелдейтін өтінішті жарамсыз деп тану керектігін түсінді. Ол оны барлық елдердің сауда жасауға табиғи құқығы бар екендігі туралы Виторианың дәлеліне сүйене отырып жасады. Бұл аксиома ашық теңіздердің барлығына тегін екендігі туралы Гроцийдің танымал дәлелінің негізін қалады. Гроций (жиырма алты жасында) өзінің кең көлемді есебін аяқтаған кезде, оның маңызды он екінші тарауы 1609 жылы «*Ашық теңіз*» атты тақырыпта жарияланды. 1635 жылы шыққан Джон Сельденнің «*Жабық теңіз*» еңбегін толыққанды бағалау барысында

ол осы мәтінді Гроцийдің «*Ашық теңіз*» еңбегін жоққа шығару мақсатында жазғандығын атап өту маңызды болып табылады (Сельден, 1652, 447 б.). Гроцийдің есебінің толық мәтіндік нұсқасы 1868 жылға дейін жарияланған жоқ.

7. Мұнда табиғи құқық неліктен мәңгілік деген сауалға жауап беретін екі негізгі түсіндірме бар, олардың екеуін де Сельден талқылады (1652, 12 б.). Біріншісінің шығу тегі – діни және ортағасырлық. Құдайдың пікіріне ену туралы доктринаны қалыптастырған Августин нақты түсіндіріп берді, ол барлық интеллектуалды ынталанудың моральдық және міндетті аяқталу соңы болып табылады. Осы түсініктеме аясында табиғи құқық діни тұрғыдан ынталандырылған моральдық тәртіптің қалыптастырылуы болып табылады. Табиғи құқық, басқа сөзбен айтқанда, құдай арқылы жасалған. Екінші түсініктеме зайырлы, он алтыншы және он жетінші ғасырларда дамыған. Оны Томас Гоббс ұсынды, ол адамдардың негізгі, тұрақты ерекшелігі олардың талқылай білу, пікірін айта білу қабілеті деп санады. Адамдардың барлығы шектен тыс ұқсас болғандықтан, олар бірдей талқылап, бірдей пікір білдіруі мүмкін. Бұл дәлелдің мәні адамдардың іс-әрекетіне өзіндік дәйектелген және универсалды ережелерін логикалық тұрғыдан түсіндіруге өз пікірлерін қолдана алады. Табиғи құқық, басқа сөзбен айтқанда, адамзат арқылы жасалған. Он жетінші ғасыр үрдісі бұрынғы түсініктемені қабылдамай, соңғысын қабылдауға негізделген. Ол сол ғасырдың үлкен тақырыбына сәйкес келеді: ғалымдар мен мемлекеттік қайраткерлер жағынан дамып өркендеген үрдістің негізгі міндеті саяси билік пен діни сферадағы жауапкершілікті жойып, оны рационалды адамдарға беру болды. Томас Гоббссол кездегі осы тақырыптағы пессимистік өзгерісті қалыптастырды. Эмерик Крюс оптимистік өзгерісті қалыптастырды. Гуго Гроций орта позицияны иемденді.

8. Томас Гоббс сол ғасырдағы бүлікшіл рухты сипаттайды. Гоббс «ежелгі ақындар, шешендер мен философтарды соңғы уақыттағы салт дәстүрге қарама-қайшы сілтеме беріп безендіруді ұнатпағандығын» еркін түрде мойындайды. Шындығында, ол авторлардың өз ой пікірлерін мүмкіндігінше нақты түсіндірудің орнына, «басқа адамдардың тапқырлықтарын пайдалана отырып, өздерінің жемқорлыққа негізделген доктринасына» шегеленіп қалғандығы ұнамайтын. Ол «грек және латын сөйлемдерін қайтадан қабылдау мүмкін болмаған сәтте, олар жасауға дағдыланғандай тамақтанудың дәлелі секілді өзгеріссіз қалатындығына» шағым білдіреді (Гоббс, 1951, 727 б.).

9. Лейбниц өз «монадтарын» көрген бірдей жолмен «мемлекетті» де солай көрді (Росс, 1984, 89 б.). Сонымен қатар, ол дискретті, өткізбейтін, аймақтық мемлекеттер үлкен мемлекетаралық организмдегі органдар екендігін жан-жақты талдамаса да, оның «монадологиясы» мемлекетаралық жүйенің күрделі көрінісін ұсынады. Күрделі организм, ондағы әрбір мүше бірегей, саналы қоғам болып табылады, өз кезегінде, көптеген кішкентай саналы қоғамдардан құрылады және көп қабатты жүйенің бірнеше қабаттарымен төмен қарай жалғасып кете береді. Осыған қарай, Лейбництің болжамдары берік және абстрактілі. Дегенмен, олардың негізгі бейнелері жақын таныстыққа негізделеді, еліктіргіш интеллектуалды күшті тауыса отырып Гегель ғасыр өткен соң қалыптастырған жүйе арқылы оның қоғамдастығында бәсекелес болды және сонымен қатар, мемлекеттің негізгі белгісі ретінде саналы тұрғыдан оған сүйенеді деді.

## 5

### Ағарту саясаты:

### бұқаралық егемендіктің революциялық тұрғыдан дамуы

Он сегізінші ғасырдың көптеген атаулары бар: ескі режим ғасыры, ағарту ғасыры, демократиялық революция дәуірі, космополитизм дәуірі... Бұл «өзгерістер ғасыры» деп аталады, бірақ ол онша айқын емес: он сегізінші ғасыр үлкен соғыстар толқынынан ба-сталды. Бұл соғыстар заманауи мемлекеттің пайда болуына себеп болды. Мемлекеттің өсуі ғасырға тән ерекшеліктерінің бірі болды. Мемлекеттердің табиғаты мен олардың өзара қарым-қатынасы туралы пікірталастар ғасыр туралы саяси ойды айқындайды.

Заманауи үкіметтің дамып келе жатқан институттары үйдегі тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету құралы болды. Бұл басқа мемлекеттерге қарсы пайдалану үшін әскерлердің өркендеуін, көтеру, қолдауын және бақылауды қамтиды. Осы әскерлерді халықаралық құқықта пайдалану кәсіби дипломаттар мен ғалымдардың нақты хаттамасына сәйкес реттеледі. Соғыстар кәсіби сарбаздардың нақты ережелеріне сәйкес жүргізілді. Әрбір мемлекет өзгелердің аймақтарының заңдылығын ашық мойындады; өзгелердің есебінен өз режимін немесе заңдарын әмбебаптандыруға ешкімнің құқығы жоқ. Заманауи мемлекет саяси билік пен әскери қолбасшылықты шоғырландырды. Бірақ, ол сондай-ақ отыз жылдық соғыстағы қасқыр топтамаларын Людовик XIV соғыстарының үйретілген барокколық қанден иттері алмастырды.

Көптеген еуропалық билеушілер абсолютті егеменді болды. Франциядағы Людовик XIV олардың барлығынан да ең абсолютті және күшті болғандығын көрсетті. Оның қастандықтары Еуропаны соғыстардың қызу кезеңінде сақтап қалды (1672-1713). Олар Францияны титықтатты. Оның басқарған соңғы жылдары Людовиктің жұмыстары аяқталмай қалды. Британияның жетекшілігіндегі үлкен одақ оны жеңді. Англия Людовик XIV соғыстарына қарағанда ең үлкен жеңімпаз және он сегізінші ғасырдың халықаралық саясатындағы басымдықты субъект ретінде танымал болды.

Англия еуропалық құрлықтағы мемлекеттерден бір маңызды құрметке ие болды: ел абсолютті монархия болмады. Ұлы төңкеріс (1688) ағылшын королін мәжбүрлеп, оның іс-әрекет бостандығын тексеретін Парламент қабылдауға мәжбүрледі –занды үдеріссіз бірде-бір азамат тұтқынға алынбайды және тұтқынға жабылмайды, заң король тарапынан тоқтатылмайды, ешқандай салықтар алынбайды және парламент келісімінсіз әскер бекітілмейді. Осылайша, Людовик XIV соғыстарының соңында еуропалық саясат егемендіктің екі түрлі доктринасы арасында бөлінді. Бір жағынан, континент бойынша

абсолютті режимдерді қолдаған патшалардың діни құқығының көне доктринасы болды. Екінші жағынан, Солтүстік Атлант жағалауындағы аса бай, меркантильді теңізде пайда болған танымал егемендіктің жаңа доктринасы бар болды.

Бұл айырмашылық он сегізінші ғасырда олардың абсолюттік режимдері және орталықтандырылған саясатымен және Солтүстік Атлант жағалауындағы сауда жасайтын мемлекеттермен, салыстырмалы түрде әлсіз мемлекеттік құрылымдармен және өркендеп келе жатқан нарықтық экономикамен бірге Еуропадағы континенттік мемлекеттер арасында саяси бөлінуге әкелді.

Бұл тарау екі режим түрлерінің арасындағы шиеленісті және Атлантикада он сегізінші ғасырдың даму барысында континенталды автократияларға ықпал еткен сауда саттық жасаушы мемлекеттердің қандай жолдармен құжатталғандығын талқылайды. Бұл тарау жаңа антропологияның пайда болуы туралы пікірталастан басталады, ол пікірталас адамдар жеке құқықтары бар рационалды жаратылыстар болып табылады. Содан кейін ол осы жаңа көзқарас Ұлыбританиядағы (Юм және Смит), Франциядағы (Монтескье және Вольтер) және неміс жерлері (Фридрих II және Кант) әлеуметтік теоретик ғалымдарына қалай әсер еткендігін атап көрсетеді. Ғасырдың даму барысында олар ақыл-ой мен табиғи үйлесімділік жағдайында әлеуметтік қарым-қатынастарды жиі сипаттап отырды. Оның көріністерінің бірі – өзін-өзі реттейтін нарықтық экономика ұғымы болып табылады. Тағы бір идея егемен мемлекеттер арасындағы өзін-өзі түзетудің тепе-теңдік идеясы болды. Қазіргі заманғы баланстық билік теориялары Франция мен Ұлыбританияда он сегізінші ғасырдың екінші жартысында пайда болды. Алдымен, бұл теориялар қарапайым және механикалық болды. Бірақ, көп ұзамай Юм мен Робертсон сияқты ойшылдар атап айтқанда, Еуропадан және дипломаттар мен мемлекеттік қызметкерлердің дәйектелген өзара әрекеттесу өнімін көргендей билік теңгерімінің күрделі теорияларын дамытты. Бұл теориялар Еуропадағы радикалды публицистермен (Пэйн мен Годвин сияқты) және Америкадағы антимонархистермен сынға ұшырады. Мұнда екінші жағынан Атланттан шыққан Гамильтон және Мэдисон сияқты авторлар мемлекеттердің бейбіт федерациясының нысанында Еуропаның билік балансы саясатын бірегей америкалық балама құру арқылы құтқарып қалу жолдарын іздестірді.

## **Билікті пайдалану мен байлықты иемденудегі өзгерістер**

Людовик XIV соғыстары барысында Англияның жері керемет күшті болды, оның артықшылығы технологиялық артықшылық пен ұлы байлық және елдің теңіз күш қуаты арқылы пайда болған артықшылық еді: корольдік әскери-теңіз күштері екеуі де ағылшын сауда-саттығын қорғады және бүкіл әлемде ол қажет деп саналатын жерде елдің билігін болжады.

Билік пен беделге қарсы халықаралық күрес кезінде ұлттық теңіз флоты жаһандық сауда мен сауда-саттықтың өркендеп келе жатқан ғасырында шешуші рөл атқарды. Он сегізінші ғасыр жетілдірілген меркантилизм дәуіріне айналды, бұл меркантилистік доктриналар теориялық тұрғыдан жеткілікті дамыған және саналы түрде зерттелген Англияда болды: импортты болдырмау үшін кейбір шетелдік тауарларға тыйым салынды немесе ауыр міндеттер қойылды; отандық өндірісті дамыту үшін мемлекет коммуникацияны жетілдіруге және жеке кәсіпкерлікті ынталандыруға зор ықпал етті. Меркантилизмнің экономикалық доктринасына абсолютизмнің саяси доктринасының қатысы бар бол-



ды. Людовик XIV соғыстарынан кейін екеуі еуропалық саясатта үстемдік жүргізе бастады. Бірақ олардың арасындағы қарым-қатынас сол ғасыр барысында өзгерді. Олар бастапқыда өздерінің ілімдерін өзара колдады, соңында ішкі қарама-қайшылықтар мен өзара қарама-қайшылықтармен аяқталды.

Абсолютизм Людовик XIV ұзақ билігі кезінде белгілі эволюция арқылы дамыды (1661-1715). Континент бойынша, биліктің орталықтандырылуы ағартушылық деспотизмге қарай дамыды. Бұл эволюцияға монарх тарапынан аз ықпал етілсе де, министрлік тарапынан көбірек ықпал етілді. Жалдау және салық салу қажеттілігі арқылы корольдік бюрократия кеңейтілді. Абсолютизмнен бастап жаңа құрылымдар, сондай-ақ өндіріс, сатып алу және орналастыру үдерістері пайда бола бастады. Алдымен, бұл құрылымдар монархты бейнеледі және тәждің нұры мен билігі көрініс тапты. Көп ұзамай олар билікті өз қолына алды. Патшалардың қуатты министрлерінің қолында монархтың абсолюттік егемендігі өзінің институционалды өнімі арқылы біртіндеп алмастырылды. Абсолютистік теория діни құқық доктриналарымен толықтырылды және монархтың адамы егемендіктің қарқынды шоғырына айналды, бұл дербессіз, дерексіз және жартылай діни болып көрсетілген монархты «күн патшасы» ретінде Людовик XIV бейнеленген. Көптеген ресми жұмыстар әкімшілік корпустың даму үрдісінде атқарылды, монарх бұрынғысынан әлдеқайда номиналды лидер бола бастады. Мемлекеттің дербессіздігі бастау алды.

Меркантилизм де он сегізінші ғасырда өзгеріске ұшырады. Бұл өндірушілер мен өнеркәсіп байлығы аз дамыған аймақтарда ретке келтірілді және жетілдірілді. Бірақ, солтүстіктің ең бай өнеркәсіптік теңіз күштері арасында Атлант жағалауы, меркантилизм және абсолютизм шын мәнінде төменнен бастап құлдырай бастады. Мұнда өркендеп келе жатқан саудагер және өндірістік орта сыныптар он жетінші ғасырдың соңында абсолютизмнің тірек қағидаларына ықпал етті. Англияда, мысалы, меркантилизм халықты байытты, бірақ ол корольдіктен тыс жерлерде азаматтардың байлығының өсу қарқынын күшейтті. Бұл жаңа және тәуелсіз әлеуметтік топтар мен күштердің эволюциясының туындауына алып келді. Біріншіден, бұл елдің жер иеленуші элитасын қайта құруға түрткі болды; содан кейін ол жаңа кәсіпкерлік сыныптардың өркендеуін жандандырды.

Он сегізінші ғасыр барысында Англияның жер иеленуші дворяндары өз билігін британдық қоғамға топтастырды. Елдің жалпы жайылымдарының көбісі жеке меншік жер телімдеріне қосылды. Бұл қоршаулар жануарларды азықтандыруға байланысты халыққа тәуелді болып табылатын шағын фермерлерге зиянын тигізді; бірақ олар көптеген үкіметтік шенеуніктер жұмысқа тартылған тар жерді мекендейтін элитаның экономикалық және саяси негізін нығайтты. Англияның бай жер иеленушілері парламентке үстемдік етіп, қорғаныс актілерін қабылдады және өз мүдделерін қанағаттандыратын сыртқы саясат жүргізді. Континенттегі дворяндықтан айырмашылығы, олар патшаның байлығына немесе ықпалына тәуелді болмады және уақыт өте келе олардың мүдделеріне зиян тигізген жағдайда, өздерінің патшаларына кейде қарсылық танытты.

Қозғалыспен бірге, Британияның байланыс желілері мен сауда-саттық кеңінен кеңейтілді. Жолдар мен арналар жақсарды және ұзартылды. Көлік шығындары айтарлықтай азайды. Нарықтар көпшілік тауарлармен (азық-түлік, темір және көмір) және дайын өнімдермен (ауыл шаруашылық және өнеркәсіптік, екеуі де) кеңейтілді. Мұндай өзгерістер жаңа, аралық деңгейдегі әлеуметтік топтардың өркендеуін ынталандырды – өндірушілер, саудагерлер, қаржыгерлер, инженерлер. Олар, әдетте, Парламент-

те ұсынылмады. Бірақон сегізінші ғасырда олар саяси үдеріске қосуды талап бекітуді асқан табандылықпен талап ете бастады.

Жаңа топтар қоғамдық өмірге дербес көзқарас білдірді. Олар әркім өз тағдырының сәулетшісі бола алады деді, оларды жоғары атақ пен үлкен байлыққа ие болған адамдарды жеке таланттарының, шеберлігінің және еңбексүйгіштігінің себебінен деп санайды. Олар бұрынғы ежелгі асыл дүниенің мұрагерлік артықшылықтарына қарсы шықты, бірақ олар өздерінің мұрагерлеріне үлкен артықшылықтар беретін айқын экономикалық байлықты иелену құқығын қорғады. Олардың дәлелдері рационалды және оптимистік болды. Олар коммуникацияның жаңа арналары, әсіресе пайда болған танымал баспасөз арқылы таралды. Он сегізінші ғасырда, бұл топтар басым меркантилистік көзқарастарға қарсы тұра бастады. Олар егер ақылға қонымды жоспарларына деген барлық кедергілер жойылса, халықтың байлығын шынайы арттыруға қол жеткізуге болады деді.

Алғашында осы топтардың мүшелері сыртқы саясатты жүзеге асыру үшін патшаның айрықша құқығына араласуға әрекет жасамады. Дегенмен, көп ұзамай олар оның сыртқы саясатының шиеленістерінің салдарына қарсы наразылық білдірді. Жаулап алулар соғысты білдірді, ол қымбат болды және бизнеске кедергі келтірді. Бай топтар соғыстың зардаптарына қарсылық білдірді: ауыр салық, сауда-саттыққа араласу, өнеркәсіп, ерікті сот төрелігі және монархтың ар-ожданды бақылауы. Голландиялықтар және кейінірек ағылшындықтар қарсы болған мұндай мәселелер институттар мен абсолютизм қағидаларына қарсы ұйымдастырылды.

## **Симметрия, егемендік және ақыл-парасат**

Людовик XIV соғыстарында Англия ұлы күш ретінде пайда болды. Британдық ретінде байлық пен күш соғыстан кейінгі кезеңде мемлекетаралық істерге үстемдік етіп, сонымен қатар, британдық идеялар ағарту дәуірінде халықаралық қатынастарды зерттеуге ықпал етті.

Ғасырдың пікірі адам пікірінің билігіне деген сенімділікпен және табиғаттың тұрақтылығын негіздеумен ерекшеленді. Бұл он жетінші ғасырда пайда болды; он сегізінші ғасырда ол кеңінен таралған көрініске айналды. Ғалымдар мен философтар табиғаттағы симметрияны және жүйелілікті сақтауға ұмтылды және интеллектуалды тұрғыда ағымдық диаграммалар, таксономиялар немесе механикалық үлгілер арқылы білдіруге тырысты. Теңгерім мен симметриямен бірігу ғылымға және сол ғасырдың философиясына қосқан үлесімен біріктірілді. Оның ең танымал өкілдігі – ғалам туралы Исаак Ньютонның көзқарасы; оның *«Табиғи философиясының математикалық қағидалары»* 1687 жылы жазылған еңбегі кеңістікте қайталанған қозғалыс көрінісін тамаша білдірді. Ньютонның тәртіпті әлемі Джон Локктың (1632-1704) реттелген психологиясымен жақсы таныс болды; 1690 жылы жазылған *«Адамның түсінігі туралы эссе»* адамның ақыл-ойын физикалық әлемнің тәжірибесі ретінде бейнелеген. Локк білімнің жаңа философиясы туралы көзқарасын білдірді. Ол Декарттың туа біткен идеяларына қарсы тұруына әсер ететін теориясын ұсынды. Ол, сонымен қатар, субъективті білімнің бар екендігін атап көрсетті, өйткені ол адамның қабылдауына қатысты болды.

Он сегізінші ғасырдың ортасында Локктың дәлелдері Ньютон физикасына эпистемологиялық серіктес ретінде қарапайым құбылыс болды. Адамның табиғатқа деген көзқарасы үшін Ньютон не жасаса, Джон Локк оны адамзаттың көзқарасы

үшін жасады. Ньютон және Локк, ақыл-парасатқа сүйенген сеніммен, заңға сүйенген әлемнің көзқарастары мен табиғатқа деген механикалық көзқарасы, білімге деген эмпирикалық көзқарастың негізін қамтамасыз етті. Локк Солтүстік Атлантикадағы сауда мемлекеттерінің қалыптасқан орта сыныптарында пайда болған танымал егемендік доктринасының негізін қалады. Британдық идеялар Франциядағы саяси теорияға үлкен әсерін тигізді – Вольтердің танымал түсіндірулерімен айтарлықтай орталықтандырылды (1980, 68 б.).

Бұл саясаттың жаңа доктринасының ең танымал көрінісі Локктың *«Үкіметтің екі трактаты»* (1960 [1689]) болды. Алғашқы тақырып оның атауынан айқын: *«Сэр Роберт Фильмердің және оның ізбасарларының жалған қағидалары мен негізі» анықталды және жойылды.* Оның мақсаты «князьдерді абсолютті билікке иелік етуге діни тұрғыдан құқылы» деген «жалған қағиданы» жоққа шығару болды (Локк, 1960, 176 б.).

Екінші трактаттың мақсаты патшалардың діни құқығына баламалы қағида қалыптастыру болды. Ол «Азаматтық қоғамның шынайы түпнұсқалары, дәрежелері және аяқталуы туралы эссе» деп аталды және Гоббстың табиғат жағдайын біршама жұмсартады. Гоббс табиғаттың жай-күйін нашар жағдай деп сипаттаса, Локк оны бақытты деп санайды. Бұл бақыттың басты себебі – Локктың адамзатқа қатысты сипаттамасы, оларды басқаруға жаратылған табиғаттың құдайдың заңы бар саналы жаратылыстар ретінде адамзатты сипаттайды. Локктың табиғат жағдайы барлық адамдарға табиғат құқықтарын беретін табиғат заңымен реттеледі: өмірге, бостандыққа және мүлікке құқық береді. Адамдар рационалды болғандықтан, олардың көпшілігі табиғат заңына мойынсұнады, - деп айтады Локк. Олар өздерінің табиғат құқықтарына риза болады және өз әріптестерінің құқықтарын бұзбайды. Көптеген адамдар ақыл-парасатқа жүгінеді. Дегенмен, әрқашан осындай адамдар бар болып табылмайды. Кейбір адамдар табиғат заңын елеусіз қалдырып, басқа адамдардың құқықтарын біле бастады. Олар басқа адамдардың мүлкін ұрлап, өз бостандығын құлдықта ұстап және өз өмірлерін құртуда болып табылады.

Локктың табиғат жағдайы Гоббстың «ұзақ уақытқа созылған соғыс» сценариимен салыстырғанда жақсы көрінеді<sup>1</sup>. Дегенмен, Локктың табиғат жағдайы жанжал мен соғыс элементтерінен тұрады. Өздерінің әріптестерінің құқықтарын бұзатын бірнеше адамның бар болуы өзін-өзі қорғау қажеттілігін Локктың зерттеуіне апарды. Оның ішінде, Локктың пікірінше, кез келген адам өзінің табиғи құқықтарын табиғат жағдайында қорғауға құқылы. Локктың негізгі идеясы Крюс секілді (1972, 29 б.). Бірақ, табиғаттың жаңа ұғымы және табиғи құқықтардың жаңа тұжырымдамасы көне болып табылатын дәлелді едәуір жақсартты: өзгелердің табиғи құқықтарын бұзатын адам өзінің табиғи құқықтарын жоғалтады. Ұрлық, құлдық немесе кісі өлтіру әрекеттерін жасау арқылы адамдар ақыл-парасат пен заңдылықтан тыс қалады. Олар өздерін заңсыздыққа итермелейді және заңсыз болып табылады. Олар басқа адамдарға соғыс жариялайды және кез келген адам оларды қудалауға және жазалауға құқылы. Шынында да, кез келген адам аң аулайтындығы секілді, қасқырды немесе арыстанды аулап, жоятындай аң аулауға және жоюға да құқылы: «себебі, мұндай адамдарға ортақ болып табылатын ақыл-парасат заңымен ортақ байланыс жоқ, ешқандай ереже жоқ, бірақ күш пен зорлық-зомбылық туралы айтар болсақ, онда «жыртқыш аңдар» ретінде қарастыруға болады (Локк, 1960, 321 б.).

Табиғат жағдайындағы негізгі мәселе, өз құқықтарын бұзған адамдар кек алу барысында адалдығы және бейтараптығы сирек болып табылады. Мәселен, адамның күші

жойылып кетуіне жол бермеу үшін адамдар барлық адамдардың табиғи құқықтарын сақтауды қамтамасыз ету үшін үкіметті құруға келіседі. Табиғат жағдайында орын алған қақтығыстар мен соғыстар рационалды адамдарды үкімет құруға бағыттайды.

Локк табиғаттың жағдайын толық түсінді ме? Бұл кез-келген нақты әлеуметтік жағдайға сәйкес болды ма? Локктың талқылауы бұл тұрғыдан аздап түсініксіз. Дегенмен, оның «*Екінші Трактатында*» оның екі сұраққа оң жауап беретінін дәлелдеу үшін жеткілікті дәлел бар. Ең алдымен, ол (2-тарауда) табиғаттың жағдайы адамзаттың өткеніндегі нақты жағдайды сипаттайды. Екіншіден, ол қазіргі әлемдегі табиғат жағдайы екі жерде бар деп мәлімдейді: басқа жерлерде (мысалы, Америкадағы жергілікті тұрғындар) және «Бүкіл әлемдегі тәуелсіз үкіметтің князьдері мен билеушілері» (Локк, 1960, 317 б.). Дегенмен, ол осы мәселені нақтыламайды.

Локк әлемнің егемен мемлекеттері арасында табиғаттың бар екендігін мойындайды (және олардың арасындағы ынтымақтастық пен ел ішіндегі саясат арасында айтарлықтай айырмашылық бар)<sup>2</sup>. Дегенмен ол осы ұқсастық аясындағы халықаралық қатынастарды ешқашан өзекті етіп талқыламайды. Бірақ он сегізінші ғасырда басқа авторлар жиі жасады. 1739 жылы Жан Барбейрактың «*L'histoire des anciens traites*» Локктың құқық туралы доктринасына қатты әсер етті. Христиан Вольфтің «*Jus gentium*» («Ұлттар заңы», 1749) Локктың халықаралық қатынастар туралы идеяларын қолданды. Бірақ, Вольфтың швейцариялық талантты шәкірті, халықаралық қатынастардағы Локкқа ықпалды талдау жасап, ең көп жазған Эмерик де Ваттель (1714-67) болды: ол «*Droit des gens*» («Ұлттар заңы» [1758]) еңбегін жазды.

Ваттель табиғат жағдайындағы адамзат туралы Локктың сипаттамасына ұқсас мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасты бейнелейді. Ол әрбір мемлекет егеменді актор екендігін мойындады, бірақ ол мемлекетаралық қарым-қатынастар бәріне қарсы мәңгілік соғыс туралы Гоббстың сценарийі демонстрациялайтындығына әлі де болса сенбеді. Ваттельдің талдауында мемлекетаралық қатынастар барлық мемлекеттерді бір-бірінің құқықтарын құрметтеуге міндеттейтін табиғи заңмен реттеледі. «Бұл міндетті болып табылатын міндеттемеден, әрбір мемлекеттің оның қандай да бір құқықтарына немесе оған заңды түрде тиесілі нәрсесіне тыйым салуға құқығы жоқ» деп Ваттель өзінің II кітабы «*Droit des Gens*» жазады (1863, 160 б.). Бұл құқық – фундаменталды; «ол оны бекіту үшін күшті пайдалану құқығымен бірге жүреді». Осы құқықтан екі салдар пайда болады: «біріншіден, әрбір ұлтқа тиесілі әділ қорғаныс құқығы немесе оған қарсы шабуыл жасаған кез келген адамға қарсы күш қолдану құқығы. Бұл қорғаныс соғысының негізі болып табылады. Екіншіден, әділдікке қол жеткізу құқығын, біз оны өзгеше жолмен ала алмаған жағдайда немесе қару-жарақпен біздің құқығымызды қорғауға ұмтыламыз. Бұл шабуыл жасау соғысының негізі болып табылады» (161 б.).

Ваттель мемлекеттердің қорғаныстық соғысқа табиғи құқығы бар екендігі туралы атап көрсету арқылы ежелгі ұсыныстарын қайталайды, егер бір мемлекет басқа мемлекеттің құқықтарын бұзуы қажет болса, онда келесі мемлекет қарулы күштердің көмегімен өзін-өзі қорғай алады дейді. Сонымен қатар, ол белгілі бір жағдайларда мемлекеттер шабуылға қарсы соғысқа қарама-қарсы әрекет жасауға құқылы екендігі туралы көне дәлелді қайталайды. Бірақ, ол осы «ежелгі соғыс» дәйектемесін маңызды (Локк) тұжырымдамасынан келтірді. Өзгелердің құқықтарын әдейі бұза отырып, шабуылдаушы мемлекет өз құқықтарын жоғалтады. «Әділеттілікті аяқ асты» ете отырып, шабуылдаушы мемлекет өзін табиғи құқықтан тыс жағдайда қалдырады. Мұндай жағдайларда Ваттель кезкелген мемлекет құқық бұзушы адамды қудалап, жазалауы мүмкін деп түсіндіреді.

Сонан соң ол ұжымдық қауіпсіздік идеясын ерте тұжырымдаудан кем емес болып табылатын дәлелмен дәйектейді:

«егер әділеттілікті аяқ асты етумен ашықтан ашық айналысатын адамдар бар болса, онда адамзат қоғамының мүдделері қылмыскерлерді мойындату және жазалау үшін конфедерацияны құруға барлық басқа ұлттарға рұқсат беруі керек. Оның әрекеті арқылы сол ұлттың қаскөйлікпен әрекет ете алатынын дәлелдейді, егер ол құқықты қасиетті деп есептесе, адамзаттың қауіпсіздігі оны репрессияға ұшыратуды талап етеді. Әділетсіз болжамды қалыптастыру және қолдау, наразылық мүдделерге ықпал ету арқылы партияға зиян келтіреді; бірақ, әділеттіліктің болғандығын ұнатпау және қаламау барлық ұлттарға зиян келтіреді» (161 б.).

## **Мемлекетаралық қатынастар спекуляциясы – ұлттық ерекшеліктер**

Он сегізінші ғасырдағы халықаралық қатынастардың негізгі бірлігі біртұтас, аймақтық мемлекет болды. Мемлекеттердің мүдделері, мүмкіндіктері мен билігі Ньютон физикасында жылдамдықтың, массаның және ауырлықтың ұғымдары ретінде халықаралық қатынастар спекуляциясында маңызды рөл атқарады. Мемлекеттер арасында теңдестірілген табиғи тепе-теңдік тұжырымдамасы тең болып табылмайтын мүмкіндіктердің он сегізінші ғасырлардағы халықаралық қатынастар теорияларының негізін қамтамасыз етті. Бұл идея сол дәуірдің билік теориясының теориясында бар болып табылады. Ол, сондай-ақ, ғасырдың халықаралық экономикасы теорияларында да байқалады, көпшілігі сауда балансы тақырыбындағы өзгерістер болды.

Саяси және экономикалық спекуляциялар билік пен байлық белгіленген мөлшерде бар дейтін механикалық болжамға негізделген: бір елдің үлесі ұлғайған кезде, басқа елдер тиісті шығынға ұшырайды. Ньютондық механика және тепе-теңдік тақырыптары сол ғасырда басым болды және талдаудың жаңа деңгейіне дейін кеңейді. Эмпирикалық бағдарлау оның механикалық логикасы, сараңдыққа деген сұранысы, тепе-теңдіктің көрінісі және оның мағынасын қабылдаудың дербес теориясы көп ұзамай ішкі және халықаралық саясатта қолданыс тапты. Мемлекеттер арасындағы экономикалық қатынастардан мемлекеттер арасындағы саяси қарым-қатынастардан бастап кеңейтілгендей, жаңа дәлелдер көне, үстем билік балансындағы модельді әлсірету нәтижесінде пайда болады. Бұл даму британдық әлеуметтік теориялардың арасында айқын көрінеді.

### *Британдық теориялар: айқындық және баланс*

Людовик XIV-ке қарсы күресте голландтық ханзада Уильям Оранский қорғаныш пен баланстың дәлелдерін жасады. 1689 жылы Англия королі болған кезде тепе-теңдік туралы мәселелер британдық топтарда да талқыланды. 1700 жылға таман Тори парламентінің депутаты Чарльз Давенант «сауданың тепе-теңдігі» және «билік теңгерімі» туралы туралы эссе жазды (Давенант 1701). Даниэль Дефо (1660-1731) де осылай жасады.

Дефо өз шығармашылығымен танымал болса да, ол, сонымен қатар, бизнесмен және өзінің «*Review*» (*Шолу*) деп аталатын журналында әлемдік саясаттағы түсіндірмелерді тұрақты түрде жариялаған ақылды саяси эссе жазушы болды (Roosen, 1986). 1709 жылы ол билік балансы терминдерінде Людовик XIV қарсы соғысты талқылады. Ол биліктің тепе-теңдігі «әлемде біз көп нәрсе жасадық» деген сөздің мағынасын берсе де, «азғана түсінікті» болған еді (Дефо 1938, 263 б.). Кейінірек ол өз «*Review*» (*Шолу*) деп

аталатын журналының көп беттерін еуропалық тепе-теңдікке арнады, бірақ оның негізгі қағидаларын сенімді түрде түсіндіре алмайды.

Людовик XIV соңында 1713 жылы жеңіліске жол бергенде, тепе-теңдік ұғымы бейбіт келіссөздерде маңызды мәселе болды және сонымен қатар, жаңа еуропалық тәртіп билік тепе-теңдігіне негізделгендігін көрсететін Утрехт келісімінің бейбітшілік шартында көрініс тапты. Генри Сент-Джон (кейінірек Виконт Болингброк, 1678-1751 жж.) королева Аннаның басшылығымен Утрехт бейбітшілігінің әскери хатшысы және бас сәулетшісі болды. Ол зейнеткерлікке шыққан кезде *«Зерттеу туралы хаттар және тарихтың қолданылуы»* [1738] атты еңбек жазды, онда ол тепе-теңдік ұғымдары еуропалық талқылауларға араласады деді. Бірақ ол Дефо сияқты тепе-теңдік ұғымын ұқыпты түрде қабылдады; ол теңдестірілген билік балансы қағидасының жұмысын есепке алуға тырыспады.

Халықаралық істер туралы Ньютондық баланс қағидасының ең танымал қосымшаларының бірін Дэвид Юм (1711-76) және Адам Смит (1723-90) жасады. «Билік балансы» туралы эсседе [1752] Юм Ньютонның мемлекетаралық істерге байланысты тепе-теңдік ұғымын қолданды. Оның *«Англияның тарихы»* [1754-62] ағылшын монархтарының континенталдық державалармен қарым-қатынасында билік балансының саясатқа қалай негізделгеніне байланысты сілтеме жасайды. Оның экономикалық эссесінде, мысалы, «Сауда балансы», Юм халықаралық сауда мәселелеріне тепе-теңдік ұғымын қолданды. Юмның пікірталастары оның жақсы досы Адам Смитке әсер етті, ол Юмның көзқарасын өзінің ықпалды *«Ұлттар байлығы»* кітабында дамытты [1776].

Томас Пэйн (1737-1809) және Уильям Годвин (1756–1836) секілді ағылшын радикалдары түрліше болуды қалады. Олар биліктің тепе-теңдік ұғымын сынға алды. Олардың жазбалары кеңінен таралды және өте ықпалды болды. Олардың көптеген эсселері, брошюралары, фельетондары, ескертулері мен хаттары соғыс, байлық, бейбітшілік және билікті талқылады және олардың түрлі көзқарастағы пікірталастары сол дәуірдің бекітілген көзқарастарынан ерекшеленген әлемдік істердің прогрессивті көзқарастарына қосылады. Пэйн де, Годвин де авторлар халықаралық тәртіп пен тұрақтылыққа кепілдік ретінде қарастырған билік балансы қағидасына ешқандай сенім артқан жоқ. Пэйн (1908а) корольдік маневрлар «дуэль рухын» халықаралық деңгейге кеңейтуден гөрі одан әлдеқайда аз қол жеткізгендігі туралы айтты. Годвин кез келген субстанция мемлекетаралық баланс тұжырымдамасының соңында болатындығына күмәнмен қарады: «Билік тепе-теңдігі көптеген жағдайларда соттардың шиеленісі үшін жабық болды» (Годвин, 1985, 516 б.).

Пэйн мен Годвин халықаралық саясатты көбінесе патшалардың қызметі ретінде көрді. Олар, сондай-ақ, корольдік іс-қимылдарды халықаралық қақтығыстың және соғыстың басты себебі ретінде көрді. Олар корольдік соттар әрқашан «ақылсыз, зұлым және бұрыс адамдарға есігін айқара ашты» деп мәлімдеді. Патшалар өздерінің сарайын жағымпаз министрлер мен хатшылармен қоршап алған – оларды «ерікті жезөкшелер» деп атады Годвин (1985, 435 б.). Корольдің айналасындағы мүше болып табылатын адамдар өздеріне және шетелдік бәсекелестерге қарсы алдау және билік ойындарын ойнайды. Олар бүкіл әлем үшін әділетсіздікті, қақтығыстар мен соғыстарды жасайды. Еуропаның патшалары «табиғат жағдайындағы дербес адамдарға ұқсайды» деп «Райнал аббаттығына жазған хатында» жазды Пэйн (1908, 236 б., Кэйн, 1996, 230 б.). Егер адамдар бұл қайғылы жағдайды өзгертуге және мемлекеттер арасындағы бейбіт қатынастарды орнатуға үміттенетін болса, онда жемқор болып табылатын корольдік соттар Еуропа мемлекеттерінен жойылуы тиіс және демократиялық басқару жүйелерімен алмастырылуы керек (Пэйн, 1969, 183 б.).

«Еуропаның барлық үкіметтері өкілдік жүйеде құрылатын болса, халықтар бір-бірімен таныс болады және соттардың шиеленісі мен шеберлігімен туындаған қарсылықтар мен жалған сенім тоқтатылады», - деді Пейн (1995, 321 б.). Ол әлеуметтік айқындық пен ашық ұсыныс барлық мәселелер бойынша демократияда өте маңызды, - дейді ол. Пэйн және Годвин басқа ұстанымға келісті: монархтар және аристократтар жаратылысынан агрессивті және әскери болғандықтан, демократтар, бейбіт болып табылады. Осылайша, халықаралық жанжалдар мен соғыс мәселелерін шешу үшін алдымен әлемнің көптеген қабілетсіз, өзін-өзі танумен айналысатын және менменшіл монархтарынан билікті алып, олардың орнына демократиялық мемлекеттерді орнықтыру керек. Бір жағынан, саудасаттық халық арасында бейбіт қарым-қатынас орнатуға көмектеседі: біріншіден, сауда шетел жерлері мен халықтардың арасындағы түсіністікті арттырады және екіншіден, халықаралық тұрғыдан ұлғаяушы құндылық ретінде, оларды бұзуы мүмкін соғыстарды болдырмауға ынталандырады (Пейн, 1969, 233 б.). Екінші жағынан, саяси және экономикалық мәселелерде ашық ұсыныс қарапайым адамдарға соғыс ашудан ешнәрсе жоқ екендігін немесе азғана нәрсеге ие болатындығын түсіндіреді. Патшалар мен сарбаздар соғыстың керемет әрі пайдалы іс екеніне сенуі мүмкін; дегенмен қарапайым адамдар соғыстардың өлімге және жойылуға апаратындығын біледі, ең соңында олар өздерінің қан мен салықтар бойынша құнын төлеуге мәжбүр болады, сондықтан олар оны болдырмауға тырысады (Кэйн, 1996, 296 б.). Годвин «соғыс кез келген халықтың сипаты бойынша пропорционалды тұрғыдан алғанда жат болып табылады, себебі олардың демократиясы қарапайым және қоспасыз болып келеді», - деген пікірмен келіседі (Годвин, 1985, 507 б.).

### *Француз теоретиктері – механикалық тепе-теңдік*

Ағартушы Еуропаның көптеген тамаша теоретиктері ғасырдың халықаралық қатынастар теориясын ұсынуда жазушы үшін таңдау қиын болып табылатындығын айтады. Тіпті, «он сегізінші ғасырдың дауысы» болып табылатын авторлардың ең қысқа тізімінің өзі Уильям Годвинді қамтуы тиіс. Ол сол ғасырдың ықпалды ойшылдарының бірі болған. Бірақ Годвин алыптар төбесінен қарап тұрды. Оның кейіпкерлерінің көпшілігі француздар болды. Франция да практикалық саясатқа теңгерімді билік балансы теориясын қолданды. Ол Людовик XIV «*Дофин нұсқауларына арналған естеліктерінде*» [1668], Франсуа де Кайерес (1645-1717) «*Дипломатия өнері*» туралы әйгілі мәтінінде [1716] және Аббе де Майлдың *Еуропадағы қоғамдық құқығында* [1747] және т.б. арасында нақты көрініс тапты. Оны Франсуа Фенелон (1815, 766 б.) нақты бағалайды, ол мұны табиғи құқық қағидаларына негіздеуге ұмтылды. Оны Барон Монтескье (1689-1755) және тұрақтылықты қару-жарақ құны есебінен сатып алудан қорқатын басқа біреулер сынады – бір патша өзінің әскери күштерін бейбітшілік пен тұрақтылық үшін күшейте бастағаннан кейін, «басқалар кенеттен ұлғаяды, осылайша ештеңеге де қол жеткізілмейді, бірақ халықтың жойылуына қол жеткізіледі» (Монтескье, 1990, 224 б.).

Монтескье ағартушылықтың саяси теориясына зор үлес қосты және механика мен оның дәуірін айқындаған тепе – теңдіктің қосарланған тақырыптары оның «*Заңдылықтар рухы*» деп аталатын танымал еңбегінде көрініс табады (1990) [1748]. Дегенмен, Монтескье халықаралық саясатты нақты қарастырмайды, ол халықаралық қатынастарды зерттеуге қосқан үлесі аса зор. Біріншіден, басқа авторлар оның жалпы дәлелдерін мемлекетаралық қарым-қатынастарды талдау барысында қолдану мүмкіндігін

пайдаланды. Антуан Пеке бұл тұрғыдан маңызды мәселе болып табылады. Оның «*Саяси максимумдер рухы*» [1757] Монтескьенің танымал туындысына дейінгі халықаралық саясаттағы қабылданған талдаулардың бірі болып саналды. Дегенмен Пекеге осы соңғы амбициядан қалып бара жатқандығына қарамастан, ол «Еуропаның тепе-теңдігі» туралы керемет әңгіме қозғайды – Пекенің 1757 жылғы кітабының 12-тарауы (191-207 б.), мысалы, ағылшын тілінде жазылған ең жақсы талдаулардың кез келгеніне қарама-қарсы салыстырмалы тұрғыдан қарастыруға болады.

Сондай-ақ, Монтескье халықаралық мәселелердің және заң, үкімет, экономика, тарих және т.б. зерттеудің арасындағы өзара жиі байланысын анықтады. Мұндай байланыстың бірі оның соғыс режимінің түрімен байланысты екендігі туралы мәлімдейді. «Монархияның рухы – соғыс пен кеңею болып табылады; республикалардың рухы – бейбітшілік пен бейтараптылық», деп жазады Монтескье (1990, 132 б.). Оның пайымдауынша, монархиялар өз жаратылысы бойынша жаулап алуға тырысады. Республикалар, екінші жағынан, өздерін қорғаумен айналысады. Егер республикалар кішкентай болса, Монтескье жалғастырады, олар өздерін одақсыз қорғай алмайды және монархия экспансионист болғандықтан, кішігірім республикалар басқа республикалармен одақтар арқылы қорғаныс табуға ұмтылуы керек (1990, 60 б.). Бұл пікірталас сызығы кейінірек басқалармен жетілдірілуі мүмкін: жан-жақты дамыған мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастардан бейбіт халықаралық қоғамдастық құрылуы мүмкін.

Монтескье республикалар, бейбітшілік және сауда арасындағы өзара әрекетті байланыс арқылы байланыстырады. «Сауданың табиғи әсері бейбітшілікке жол ашады», ол бір ретінде солай деп айтады (338 б.). «Бір-бірімен сауда жасайтын екі ел өзара тәуелді болуы мүмкін», – деп жалғастырады. Бұл талаптың негізі болып табылатын логика, сауда-саттыққа қатысы бар адамдарға ағартушылық әсер етеді. Сауда-саттық білімді таратады. Ол басқа халықтардың әдет-ғұрыптары мен мінез-құлқын терең түсінеді. Бұл түсінушілікті арттырады және басқалардың қорқынышын азайтады. «Сауда барлық жерде барлық халықтардың әдет-ғұрыптары туралы білімнің таралуына себеп болды, олар бір-бірімен салыстырылады және нәтижесінде жақсы нәрселер пайда болады». Сауда-саттық «деструктивті жалған нанымды» таратумен қатар толеранттылықты да дамытады және бұл бейбіт халықаралық қатынастардың болуын арттырады<sup>3</sup>.

Үшінші байланыста Монтескье монархиядан және соғыстан құлдыққа және отаршылдыққа апаратынын атап көрсетеді. Оның айтуынша, Еуропадағы кеңейту және жаулап алу монархиясындағы қауіпсіздікті қамтамасыз ететін ізденістер Еуропадан тыс әлемге де байланысты. Ол испандықтардың Америкаға қалай келгендігін, жергілікті тұрғындарға соғыс жариялағандығын және оларды құлдыққа алғандығын атап өтеді. Ол сондай-ақ, еуропалықтар отандық американдықтарды жойып, жерді тазартып, плантациялар орнатып, Еуропаны қантпен қамтамасыз ету үшін Африкадан жаңа құлдар тапқандығын да айтып өтеді (250 б.).

Монтескьенің саяси пікірталастарынан табылған шеберлер мен құлдар арасындағы айырмашылық солтүстік пен оңтүстік халықтар арасындағы экономикалық айырмашылықтарға байланысты қатар дамыды: солтүстік халықтар «өмірде көптеген қажеттіліктері бар болды және аздаған жайлылыққа ие болды», ал оңтүстіктегі адамдар «өмірдің барлық жайлылықтары мен азғана қажеттіліктеріне ғана ие болды». Солтүстіктің халықтарына «барлығы жетіспей қалуы және варварға айналуы» мүмкін болғандықтан, көбірек жұмыс жасауы қажет, оңтүстік халықтары, керісінше, жалқау өмірді дамытты, – деп пайымдайды Монтескье (1990, 355 б.). Өнеркәсіптегі бұл



айырмашылықтар саяси салдарға ие, оңтүстік кедей және әлсіз болып қала береді және солтүстікте орналасқан елдердің кәсіпкерлерінің ықпалына оңайырақ түседі. Монтескье кең тұрғыдан макро-тарихи дәйектермен қорытындылайды: «оңтүстіктегі халықтар арасында табиғи қызмет көрсету – олар оны байлығы болмаса да оңай жасай алады, тіпті олар оны еркіндіксіз де жақсы жасауы мүмкін. Бірақ солтүстікте тұратын халықтарға бостандық қажет, бұл оларға табиғат берген барлық қажеттіліктерді қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Сондықтан, солтүстіктегі халықтар, мәжбүрлік жағдайында олар еркін немесе варварлар болмағанға дейін бар болып табылады, барлық дерлік оңтүстік халықтары, қатал зорлық-зомбылық жағдайында олар құл болмағанға дейін бар болып табылады» (1990, 355 б.).

Монтескьенің көптеген идеялары ғасырдың қалған бөлігіндегі халықаралық саясатты француздық талқылаулар арқылы көрініс тапты<sup>4</sup>. Монархия соғыспен байланыстырған идея революциялық болды: егер монархтар соғыс жасаса, онда монархияны демократиялық республикалармен ауыстыру арқылы бейбітшілікке қол жеткізуге болады. Вольтер (1694 –1778 жж.) дәлелдің революциялық салдарларын өте айқын жасады. Оған қоса, адамзаттың арасында нашар нәрсе болып табылатын соғыс, эпидемия мен ашаршылық бар және оларды «князьдер мен министрлердің есімімен жер шарының үстіне шашырап кеткен үш жүз немесе төрт жүз адамның қиялында» болғандығы үшін кінәлайды. Вольтер сол кездегі патшалық пен патриоттық монархтардың риторикасын жояды және он сегізінші ғасырдағы соғыстар ашылады: олар әйгілі қақтығыстар (Вольтер, 1967). Вольтердің халықаралық саясатқа қатысты пікірталастары оның өнімді өндірісінің кішкентай ғана бөлігі болып табылады. Бірақ оның соғыстағы және бейбітшілікке қатысты көзқарастарында қатаңдық және қателік жоқ және де ол Монтескьенің революциялық дәлелдерімен реверберацияланады.

*Шексіз биліктегі (жоғарғы биліктің тежеусіз, шексіз бір адамның қолында болатын басқару нысаны) және демократиялық бейбітшіліктегі жауынгерлік*

Францияда Монтескьенің ықпалы басым болды. Ол Аристотель мен Ренессанс сияқты классикалық ойшылдардан бастау алған Макиавелли сынды республикалық дәстүр бойынша жазды. Бұл дәстүр ұзақ уақыт бойы Ұлыбританияда анти-монархиялық және революциялық дәлелдерге негіз болды. Уильям Годвин мен Томас Пэйн секілді атлантикалық радикалдар оның магистралында жаңа бөлімді орнатты. Біріншіден, олар танымал егемендікке негізделген үкіметтерді талқылаған кезде «республиканың» көне ұғымын сақтаған континенталды ойшылдардың дағдысынан бас тартты: Пэйн мен Годвин оның орнына радикалды және революциялық «демократия» терминін көп қолдана бастады. Олар демократиялардың жауынгершіл, әскери монархиядан айырмашылығы бейбіт мемлекеттер болды деп айтты.

Уильям Годвин басқа жағынан ерекшеленді. Ол халықаралық аренаны байқады және танымал егемендік өлшемімен айналысқан мемлекеттер монархияға қарағанда жауынгершілігі аз екендігін атап айтты. Ол бұл ескертуді мұқият қарастырып, Пэйн әлдеқашан болжаған дәлелге қорытынды жасады (Пэйн, 1908, 219 б., 1969, 174 б.), атап айтқанда, демократиялық мемлекеттер демократиялық емес елдермен тұрақты түрде қақтығысатындықтан, тәжірибеде демократияның бейбітшілік сипатын тікелей байқау қиын болады. Демек, демократиялық мемлекеттер ортақ шекара бөлетін жағдайларда демократиялық елдердің бейбітшілік сипаты айқын болады. Осы қарапайым байқаудан,

Годвин екі маңызды нәтиже алды. Біріншіден, демократияның бейбітшілік сипатын тек қана демократиялық елдердің бір-біріне қатысты әрекетінен байқауға болады<sup>5</sup>. Екіншіден, әлемдегі бірнеше іргелес демократиялық аймақтар халықаралық қоғамдастықтағы бейбітшілік аймағы болып табылады.

### *Неміс теоретиктері - идеалистер мен ұйымдастырушылар*

Британия мен Францияда ағартушылық теориялар әлеуметтік төңкерістерді туындатты. Германияда олар күрделі спекуляциялардың туындауына әкеліп соқты. Ағартушылықтың негізгі идеяларының бастауы Германияда ешқашан болмаған, олар талқыланды, бірақ әлеуметтік-саяси кеңістікте талқыланды. Германия жүздеген кішігірім мемлекеттер мен князьдықтарға бөлінді. Сонымен қатар, темір шоқпарлы ұлы Фредерик басқаратын Пруссиядан басқа, Париж немесе Лондон секілді қалаларда орталық үкімет жоқ, орта тап шағын және әлсіз болды, саяси реформалардың болуы мүмкін емес еді. Британдықтар әлеуметтік өзгерістерге қатысты саяси бағдарламаларды және практикалық қатаң талаптарды ағартушылық идеялардан алды. Немістер абстрактілі және әмбебаптық (немесе космополитандық) идеяларды ағартушылықтан алды. Олар тек қана рухтың ағартушысы болды.

Неміс халықаралық қатынастар теориясы күрделі қосарлылықты көрсетеді: талқылаулар абстрактілі идеалистік немесе аса практикалық болды. Бұл қосарлылық Пруссияның мұрагер ханзадасы Фредерик (кейінірек Фредерик II) жазған кішкентай ғана Анти-Макиавелли (1981 [1740]) кітабында көрініс тапты. Мемлекетті епті басқарудың осы бір кішкентай көлемінде, Фредерик ағартушылықтың негізгі билік орындарына Макиавеллидің «Ханзадасында» баяндалған қауіпті доктриналарды жоққа шығаруға мәжбүр етеді. Бір жағынан, Анти-Макиавелли қызықтыратын қарапайым кітап; оның мақсатты хабары айқын және оның құрамы қарапайым. «Мен оны жойып жіберетін осы құбыжыққа қарсы адамзатты қорғай аламын», – деп жазады жас мұрагер ханзада. «Мен ақыл мен әділдікті заңсыздыққа және қылмысқа қарсы қоюға батылым жетеді және мен әрбір тараудан кейін Макиавеллидің «Ханзадасы» туралы ой-пікірлеріме қол жеткіздім, сол себепті у қайтаратын нәрсені удың қасынан табуға болады» (Фредерик II, 1981, 31 б.).

Басқа жағынан Анти-Макиавеллидің ағартушылығы мемлекет қайраткерлеріне қиындық тудырған қайшылықтардың күрделі және жұмбақ артикуляциясы болып табылады. Ағарту теориялары арасындағы дилеммада (бірақ, оны ол қабылдамауы да мүмкін) және өзі ұнатпайтын Макиавеллидің тәжірибесі арасында автор пайда болады (бірақ, ол оны әлі толық түсінбеуі мүмкін). Ең соңында, ол «өзі ұнатпайтын адамды табуға тырысқан жандарға қарағанда, әлдеқайда көп қарама-қайшылықтарға келіп, Макиавелли мен өзінің арасындағы ұқсастығын мүлде ескермейді» (Соннино, 1981, 15 бет). Фредерик өзінің трактатын Вольтердің қолдауымен 1740 жылы жазды, ал Вольтердің ағартушылық идеалдары оның трактатының беттерінде өте көп деңгейде берілді.

Айта кету керек, Фредерик пруссиялық таққа 1740 жылы отырған кезде, ең орталықтандырылған мемлекеттердің бірін және Еуропадағы ең тәртіпті әскерлердің бірін иеленіп, басқа жағынан көрінді. Князь Фредерик II ағартушы монарх болды, ол цензураға, дінге және азаптауға қатысты заңдарды қалпына келтірді. Бірақ, ол ағартушы монарх қана болған жоқ. Ол абсолютті билеуші болды және көп ұзамай сол ғасырдағы ең көреген, сонымен қатар, қара ниеттегі князьдердің бірі болды. Ол Еуропаны екі

онжылдықтың ішінде шиеленістіріп жіберді, саяси шиеленісті керемет ойластырылған страатагемалар арқылы қолданды және Пруссияның аймақтарын кеңейтті. Ресми түрде таққа отырған ханзада Фредерик «ұлы» король Фредерик болды, он сегізінші ғасырда Пруссияны Еуропаның жетекші әскери билігі етті, бұл Германияның бірігуіне жол ашадy және Еуропаның дәстүрлі билік балансын алғашқы ірі соққыға айналдырды (Айрас, 1978, 14 бет). Ол қайтадан мемлекеттік аппарат туралы кітабын жазуға уақыт тапқан кезде, оған Пруссия королінің генералдарына арналған әскери нұсқаулықтарына құқық берілді. Бұл аз көлем – қару-жарақты қолдану, жылқыларды үйрету және әскерлерді ұйымдастыру туралы ақпаратпен толықтырылған, мәні жағынан Макиавеллидің соғыс өнеріне ұқсас. Дегенмен, 1768 жылғы Фредерик саясаткерлерінің өсиеті, Ханзадаға ұқсас. «Сыртқы саясат анықтамалығы» ретінде арналған осы кішігірім кітап Фредериктің мұрагері үшін келесі сөздермен басталады: «халықаралық саясатта сізде бір ғана халыққа ерекше құмарлық болмауы немесе басқа халыққа жеккөрініш болмауы керек. Сіз мемлекеттің мүдделерін шексіз қадағалап, Пруссияның мүдделеріне сәйкес келетін жандардың билік мүдделеріне сәйкес бірге болуға тиіссіз» (Луард, 1992, 162 б.). Содан кейін ол Пруссияның еуропалық саясаттағы ұстанымын талқылауға кіріседі, ол өзіне деген Макиавелли мен Гиччиардинидің ең үлкен таңданысын тудырған еді:

«Ең үлкен қателік – біздің тағдырымызға патшалар мен министрлердің қызығушылық танытатындығына сену. Бұл адамдар тек өздерін ғана жақсы көреді, олардың қызығушылығы – олардың құдайы. Олардың мәнері сіздерге қажет болған шамада ғана жағымпазданған және көлгірсіген түрде болады. Олар сіздің мүдделеріңіз өздерінің мүдделері секілді қаншалықты қымбат екенін білместен жалғандықпен ант етеді. Бірақ, оларға сенбеңіз, олардың дауыстары жеткен бойда құлағыңызды жауып жүруіңіз қажет» (162б.).

Бұл Иммануил Канттың халықаралық қатынас теорияларынан гөрі қызықтырақ айтылған тақуалық пен қатігездіктің қисынсыздығымен ерекшеленбеді. Оған қарағанда, мемлекетаралық қатынастардың сипаттамасы пессимистік болып табылады. Кант мемлекеттердің соғысқа бару даярлығы және «ұлттардың шексіз қарым-қатынастарында жасырынып көрсетілмейтіндігі» туралы жазады. Ол соғыстың «ерекше мотив» талап етпейтіндігін, «адам табиғатында оның қалай көрінетіндігін» атап өтеді (Кант, 1970, 220 б.). Дегенмен, Кант дәлелінің арғы жағында, Пэйннің оптимизмінің жаңғырықтары мен бай кенінің бастаулары бар, ол Канттың халықаралық қатынастар теориясы дәстүріндегі ең идеалистік доктриналардың бірі болып табылады: адамзат ақыл-парасатқа ие және адамзаттың рационалдылығы сөзсіз дамидындақтан, барлық адамдар халықаралық араздықтың жетіспеушілігін барынша жеткілікті деңгейде таниды және барлық соғыстарды тоқтату мақсатында жұмыс жасайды. Кант мемлекетаралық қарым-қатынастарда биліктің теңдестік қағидасы бар екендігін мойындады. Дегенмен, ол кез келген табиғи, теңдестірілген қасиетке негізделгеніне сенбеді. «Еуропадағы билік балансы деп аталатын негіздегі берік ғаламдық бейбітшілік қарапайым химера (керемет ойларға шомылушылық)», - деді ол. «Бұл сәулетшінің барлық тепе-теңдік заңдарына сәйкес керемет түрде құрастырылған үйіне ұқсайды, бірақ оған торғай арқылы жарық түскен кезде, ол дереу құлап кетті» (1970, 92 б.). Демек, ол табиғи билік балансы қағидасын мемлекетаралық тепе-теңдік арқылы бейбітшілік орната алатындығына сенім артуға кеңінен таралған дәлелді қабылдаудан бас тартты. Мемлекеттер арасындағы бейбітшілік тек қана адамның ақыл-ойы мен саяси ерік-жігері арқылы ғана орнатылуы мүмкін еді.

Бұл еркіндік тарихтың даму барысында сөзсіз пайда болатын еді, - деп Кант

жалғастырады. Ол ақыл-парасаттың нәтижесі ретінде емес, бірақ өзін-өзі сақтау қорқынышына негізделген логиканың нәтижесі ретінде пайда болады. Ғылымның жетістігі адамзатқа жаңа және тұрақты түрде қару-жарақ пен соғыстың тиімді түрін табудың жолын іздейді. Нәтижесінде, Канттың айтуынша, мәңгілік бейбітшілік сөзсіз болмай қоймайтын нәрсе болып табылады немесе бұл жойқын қару-жарақ жүйелерінің тұрақты түрдегі эволюциясы адамзат нәсілін жойып жіберуі мүмкін еді, ал ол өз кезегінде адамдар зиратын табу мүмкін болып табылатын мәңгілік әлемді тудыратын еді (Кант, 1970, 200 б.) немесе бейбітшілік орнайды, нәтижесінде бейбітшілік орнайды, себебі жойылуды жоғарылату деңгейлері адамзаттың уақытында тоқтатып, соғыстың қажетсіздігін қабылдайтындығына себеп болады. Өздерінің деструктивтік мүмкіндіктерінің өсуіне кедергі келтіре отырып, мемлекет қайраткерлері соғысты тоқтатуға және бейбітшілікті сақтау мақсатында республикалардың федерациясын құру қажеттігін түсінеді (Кант, 1970, 198 б.).

Әлемдегі бейбітшілік федерациясы барлық ұлттардың бірдей әділеттілік сезімін ортақ мойындауынан тудыруы мүмкін еді, -деді Кант<sup>6</sup>. Осындай нақты федерацияның пайда болуын туындатқан Америкадағы оқиғалар орын алған сәтте, Кант үдерісті қызығушылықпен бақылауын жалғастырды. Дегенмен, ол соңғы нәтижені мақтай алмады.

### *Американдық теоретиктер – келісімшарт және федерация*

Англия мен оның Солтүстік Американың шығыс жағалауындағы колониялары арасындағы қатынас нашарлап бара жатқан сәтте американдық оқиғалар туындады. Колонистер өздерінің әділетсіздікке ұшырағандарын сезінді және олар әрқашан өз міндеттерін атқарғандығын, ағылшын короліне салықты төлегендігін айтты, дегенмен патша келісімшарттағы өзіне тиесілі бөлікті орындаған жоқ, патша отаршылдық мәселелер бойынша шешім қабылдағанға дейін олармен кеңеспеді. Патша қысқаша айтқанда, Америкадағы ағылшын азаматтарының құқықтарына нұқсан келтірді.

Бұл шын мәнінде келісімді-теориялық дәлел болды. Бірнеше америкалық ойшылдар оны жан-жақты жете даярлады. Ең ықпалды жете даярлаған тұлғалардың бірі Томас Пэйн болды. Ол 1774 жылы туған отаны Англияны тастап, өз бақытын іздеу үшін Америкаға кетіп қалды. Ол Филадельфияға Англия үкіметінің американдық наразылықтарды қысқартуға шешім қабылдағаны секілді жұмыспен келді, отарлық тәртіпсіздіктердің ашық бүлікшілігін туындатуға себеп болатын шешім еді. Пэйн Пенсильвания журналында көмекші редактор ретінде жұмысқа орналасты. Ол пікірталастың туындауына қарсы эсселер мен түсініктемелердің жазылуына мүмкіндік берді. Американдық отарлар әділетсіз түрде салынған салыққа қарсы ғана көтеріліске шықпауы керек, - деді ол, олар толық тәуелсіздікті талап етуі керек. Ағылшын патшасы отаршылдық келісімінің шарттарын бұзды және колониялар өздерінің ағылшын патшалығындағы міндеттерін аяқталды деп жариялады. Пэйн өз дәлелін 1776 жылдың қаңтарында «Жалпы мағына» деп аталатын қалың брошюрада жариялады. Бірнеше айдың ішінде оның бес жүз мың данадан астамы сатылды және оның авторын танымал етті.

Пэйн осындай келісімшарттық дәлелді қалыптастыруда жалғыз өзі болған жоқ. Кейінірек сол жылдан соң, бұл Филадельфияда жиналған он үш американдық колонияның делегаттар съезінде қарастырылды. Дегенмен, Пэйн дәлелдің салдарын зерттеген бірнеше комментаторлардың бірі болды. Ол Британ үкіметі американдық тәуелсіздіктің кез кел-

ген талабынан бас тартуы ықтимал екендігін түсіндірді. Шын мәнінде, Британия қарулы күштермен жауап беруі ықтимал. Демек, американдықтар әлдеқайда қуатты күштерді дайындау және шайқаста ағылшындарды жеңу арқылы ғана тәуелсіздікке ие бола алады. Бұл үлкен тәртіп болар еді, - деп жалғастырды ол. Бұл американдықтардан қымбат әскери дайындық жасауды талап етеді, колонистерге жаңа американдық әскерде сарбаздар ретінде тіркеліп, оны қаржыландыру үшін салық төлеуге тура келеді. Сонымен қатар, американдықтар Еуропадағы, әсіресе Франциядағы Англияның жауларының көмегінсіз мұны жасай алмайтын еді<sup>7</sup>.

1776 жылдың жазында Филадельфиядағы делегаттар съезі басталды және Америкадағы ағылшын отарларын тәуелсіз мемлекеттер деп жариялауды шешті. Конгресс Томас Джефферсонды «Тәуелсіздік туралы декларацияны» қалыптастыру үшін таңдады. Отарлар «құқық еркін болуы тиіс және тәуелсіз мемлекеттер болуы қажет», - деп бастады Джефферсон. Отарлар, - деп жалғастырды ол, «британдық патшалыққа деген барлық одақтасардан шеттетілді және ... олардың және Ұлыбритания арасындағы барлық саяси байланыс толығымен болмауы керек; және ... еркін, тәуелсіз мемлекеттер ретінде олардың соғысты талап етуге, бейбітшілікке келуге, одақтар туралы келісімге келуге, сауда-саттық құруға және тәуелсіз мемлекеттердің құқығы бар барлық басқа әрекеттер мен істерді жасауға толық билігі бар».

Британдық парламент америкалық декларацияны ұлт пен ағылшын патшасын қорлау ретінде қабылдады. Олар оны қабылдамады және Пэйн болжағандай, патшаның билігін әскери күшпен тағайындау үшін отарларға әскерлер жіберді. Дегенмен колонистер өз әскерлерін дамытты. Бұл күш-жігердің арқасында олар қаржы, басқару және билік институттарын дамытты. Олар сарбаздармен қамтамасыз етуді іске асыру бойынша іріктеу тәсілдерін ұйымдастырды, оларды қаржыландыратын қаржылық институттар құрды және барлық он үш колонияны жалпы саяси күш-жігермен үйлестіру үшін ұйымдар құрды. Олар Бенджамин Франклин сияқты дипломаттарды шетелге жіберді, Еуропаның корольдік соттарына қолдау көрсетуді сұрады. Джордж Вашингтонның басшылығымен және Францияның экономикалық және әскери көмегімен американдық әскер соғыстың төрт жыл бойында ағылшын тарапынан тыйым салынуына қарсы тойтарыс бере алды. 1781 жылы олар ағылшын тарапын жеңді.

Соғыста жеңіске жету қиын. Ұлтты қалыптастыру да қиын. Америка Құрама Штаттары тәуелсіздік соғысындағы жеңісінен қиындықсыз өткен жоқ. Ағылшын сарбаздары кеткен соң, он үш американдық отар егеменді ұйымдарға айналды. Әрқайсысы республикалық конституцияларды қабылдады және оның тәуелсіздігін тойлады. Генерал Вашингтон бұған немқұрайлы қарамады және шамадан тыс тойлауға қарсы ескерту жасады. Егер, бұрынғы он үш отардың әрқайсысы өзінің тәуелсіз мәртебесі мен оның егемендігін дамыту мақсатында тойласа, олар қызғаныш пен дау-жанжал тудыруы мүмкін.

Вашингтон штабының бастығы Александр Гамильтон бұл сөздерді әлдеқайда қаталдау айтты. Ол Еуропаның империялық күштерінің әлі де болса Америкадағы ықпалы күшті екендігін атап өтті – Канадада ағылшын әскерлері жиналды, Франция Миссисипиден батысқа қарай кең аймақтарға ие болды, Испания Солтүстік Американың Тынық мұхит жағалауындағы көптеген жерлерді бақылап отырды.

Гамильтон стратегиялық жағдайды қысқаша тұжырымдады. Оңтүстіктегі Американың шығыс жағалауындағы Массачусетс штатындағы солтүстіктегі Грузияға дейін созылған он үш жаңа тәуелсіз мемлекет үш жақтан солтүстігінде, оңтүстігінде және батысында еуропалық державалармен қоршалған болатын. Америка мемлекеттерінің бір-

бірімен тығыз байланыста болғаны аса маңызды болып табылады. Гамильтон тәуелсіз мемлекеттердің бір-біріне деген қорқынышы басым екендігі туралы Фукидидтің дәлелін қолдануға шақыра отырып, өзінің талабын күшейтті, себебі әрбір мемлекет өз қауіпсіздігін қамтамасыз ете отырып, басқа мемлекеттерге қорқыныш тудырады немесе ол коммерциялық бәсекелестікке немесе олардың көшбасшыларының кішігірім құмарлықтарымен байланысты болып табылады. «Адам утопиялық (құрғақ қиял) ой-пікірлерден алыс болуы тиіс», - дейді Гамильтон (1987, 104 б.), егер ол жаңа тәуелсіз америкалық мемлекетке шынайы сенетін болса онда бұл жалпы ережеден шыққан ерекше жағдай болып табылады. Егер бұрынғы колониалдық мемлекеттер өздерінің егемендігін дамытатын болса, олар бір-бірінен қорқатын болады. Олар өздерін қорғау мақсатында шаралар қабылдайды. Көп ұзамай, олар мемлекетаралық бәсекелестіктегі еуропалық стильде қайта құратын еді.

Бұрынғы отарлар, шын мәнінде, жаңаның негізінде ескі әлемнің билік балансы жүйесін қайта қалпына келтіретін еді. Еуропаның ұлы отарлық күштері жағада орналасқандықтан, билік өкілдері биліктің бұл ойынына еркін қатыса алады. Олар кез келген қорқынышқа төтеп беруге, кез келген жанжалдың бөліктерін алып, оны өз империяларына қосуға даяр еді. Осындай жағдайда американдықтар бірігіп, бір-бірімен араласудан басқа ешқандай таңдауы қалмады. Бірақ, Гамильтон былай деп қорытындылады, олар тек жалпы еуропалық қауіпке қарсы одақты қалыптастырып қана қоймай, олар ежелгі билік балансы ойынынан да аулақ болуы тиіс және мемлекеттердің тұрақты федерациясын құруы тиіс.

Гамильтонның ұсынысы үлкен пікірталасқа себеп болды. Америкалық ұлттың құрылымындағы шынайы жұмыстың басталуын белгілеген тәуелсіздік соғысындағы жеңіс – жеңіс емес, осы пікірталас жеңіс болды. Жеңіске жету нәтижесінде он үш егеменді мемлекет құрылды және оларды бір-бірінен ажырата бастаған бәсекелестік қозғалысын орнатты. Пікірталас кемеңгер болып табылатын төрт адамға мүмкіндік берді - Вашингтон, Гамильтон, Мэдисон және Джей. Бұл орталықтану күштерін тоқтату мақсатында болды (Эллис, 2015). 1787 жылы Филадельфиядағы мемлекеттік өкілдердің жаңа конгресі жиналған бойда Гамильтон Джеймс Мэдисон мен Джон Джеймен бірге Нью-Йорктің әртүрлі газеттеріне Америка мемлекеттерінің федерациясы туралы пікірталастары бар біршама мақалалар жазды. Барлық үш автор «Публиус» деген бүркеншік атауды қолданды. Олардың мақалаларының саны сексен бес болды, олар бір томдықта жинақталып, «*Федералист*» деген атаумен жарияланды. Олар ұзаққа созылған күреске қарсы болды, өйткені орталықтандырылған билікке деген сенімсіздік американдық революцияда еді. Бірақ олар ең соңында жеңді. Олар федерация құрды. Олар иммигранттардың кішігірім мөлшерінен жаңа ел құрды.

Кітап ұзақ уақыт бойы саяси теорияда классикалық еңбек ретінде танылды. Ол сондай-ақ, халықаралық қатынастар теориясына қосқан маңызды үлесімен құнды болып табылады. «*Федералист*» еңбегіндегі негізгі болжам бойынша, соғыс саяси тәртіпті бұзды және қоғам табиғат жағдайына қайта оралады. Содан кейін жаңа әлеуметтік келісім шарт құру қажет. «*Федералистің*» негізгі мәселесі: американдықтар тәуелсіздік соғысынан кейін қандай келісімді бекітуі керек? «*Федералисте*» жарияланған мақалалар бірегей жауапты толықтырды. Сондай-ақ, олар соғыс себептерінің ежелгі талқылауына, әсіресе, бейбітшілікке қажетті алғышарттарға маңызды үлес қосты (Дьюдней, 2007).

«*Федералистің*» болжамы ескірген. Александр Гамильтон Гоббстан немесе Спинозадан алынған болуы мүмкін болып табылатын дәлелдерге сүйенді. Оның талдауы

күнгірт және пессимистік болды, сонымен қатар Пэйннің және Джефферсонның соғыс алдындағы оптимизмінен аса айрықшаланды. «Федералистің» болжамы да көне болып табылады. Бұл мемлекеттердің егемен сипатындағы соғыстың басты себебін тапты. Егер егемендік проблема болатын болса, онда әрбір егеменді субъект үшін өз егемендігінен бас тартып, оны жалпы орталық билікке енгізу осы аталған проблеманың шешімі болып табылды.

Дегенмен жалпы жауапты саяси тәжірибеге айналдыру теңдессіз және революциялық болды. Мәліметтерді алғаш рет Джеймс Мэдисон көрсетті. Ол ешқандай утопиялық емес еді және егемендікті орталық билікке беруінде айқын қауіп бар еді, ол күшті мемлекет құра алады – Гоббстың Левиафаны<sup>8</sup>. Мэдисон бұл мәселені көптеген келісімдердің күрделі теориясымен шешуге тырысты. Біріншіден, әрбір егемен субъект өзінің жеке егемендігінен ғана бас тартты – ол мемлекет әрбір адамның құқықтарын қорғауға жеткілікті болды. Екіншіден, келісім үкіметтің екі деңгейіне де қатысты қолданылуы керек болатын: әрбір американдық өздерінің егемендігін жергілікті билікке беру үшін ғана емес, әрбір жергілікті үкімет өзінің егемендігінің бір бөлігін аса жоғары федералды билікке енгізу мақсатында болатын. Үшіншіден, федералды билік үш арнайы салаға бөлінеді: атқарушы, заң шығарушы және сот саласы және әрбір сала басқа екеуін теңестіру үшін қолданылатын болады. 1787 жылы конституциялық конгресте қабылданған соңғы нәтиже тексеру мен теңгерімнің күрделі жүйесі болды.

Американдық революция еуропалық байқаушылардың аралас реакцияларын тудырды. Кейбіреулер мұны нашар эксперимент деп есептеп, экспериментті ұзақ уақыт бойы болады деп ойламады. Олар американдықтар егемендіктегі бірінші нәрсені түсінбеді деп айтты; американдық конституция егемендіктің бөлінбейтіндігі туралы ең негізгі ұсыныстардың бұзылуы болып табылды (Боден, 1967). Басқа еуропалықтар американдық идеяларды қызығушылықпен қабылдады. Олар *тәуелсіздік туралы декларациядағы* теңдіктің анти-монархиялық ұғымын жоғары бағалады. Олар Американың конституциясына тән республикалық үкімет қағидаларын қолдады. Англияда азаматтардың құқықтарына негізделген үкіметтің америкалық мұраттары (идеалдары) кеңінен танымал болды. Тіпті Эдмунд Берк сияқты депутаттар да оларды ашық түрде қорғады. Францияда америкалық революция адам құқықтары мен монархияны сынау туралы Париждегі пікірталасты жандандырды. 1789 жылдың маусым айында, Париждегі парламентінің радикалды мүшелері бүкіл Франция үшін конституциялық ассамблея ретінде пайда болды және бекіді. Париждегі халықтың көпшілігі қаруланып, Бастилияға шабуыл жасап, тұтқындарын босатқан кезде Томас Пэйн оқиғалардың басы-қасында болу үшін Парижге аттанды. Ол француздық көтерілісті американдық революцияның жалғасы ретінде көрді. Ол оны дәйектеу мақсатында «*Адам құқықтары*» (1791) атты кітабын жазды.

Эдмунд Берк Пэйнмен келіспеді. Америкалық революция дәстүрлі құқықтар мен ағылшын еркіндігін қорғау мақсатындағы көтеріліс болды, - деп Берк атап айтты. Себебі, ол француз төңкерісін мүлдем басқа жағынан қарастырды: барынша бұрыс болып табылатын саяси философияға негізделген. Кішігірім болып табылатын әмбебап қағидаларды туындатты, бірақ олар «бір үйір және мағынасыз» болды. Франциядағы христиан патшалығының жеке меншігі мен табиғи ынтымақтастықты жойғысы келді. Нәтижесінде, Берк (1988 (1790)) әлеуметтік тәртіптің жойылуына және тобырдың үстемдік етуіне алып келеді деп болжады. Алдағы уақытта хаосқа түсіп кету күшті тәртіпті күштердің араласуымен тоқтатылады, мысалы, бірбеткей ұлтқа әскери билікті жүргізе алатын генералдың болуымен байланысты, - деп жалғастырды ол.

Беркті сонша алаңдатқан не нәрсе еді? Алаңдатқан нәрсенің бірі Томас Пэйннің революциялық романтизмі болды. Тағы бір басқасы – Жан-Жак Руссоның саяси философиясы, Берк оны «ақылсыз Сократ» деп кекесінмен атады. Сонымен, біз қайтадан Руссоны қарастырамыз. Ол француз төңкерісін радикалды бағытта жүргізетін орталық идеяларды ұсынды. Сонымен қатар, Руссоның дәлелдері Франциядан басым түсті және бүкіл еуропалық ағартушылыққа әсер етті. Бірнеше авторлар оған қарағанда әділдік, құқық және республиканың аса маңызды жеңімпаздары болды. Көптеген ойшылдар халықаралық жағдайдың барынша терең талдануын қамтамасыз етті. Руссо, шын мәнінде, заманауи халықаралық талдауда ұзақ және радикалды дәстүрдің негізгі импульстарын қамтамасыз етуі мүмкін. Ол мұқият зерттеуге лайықты болып табылады.

### **Руссо: пайғамбар және парадокс (тосын пікір: дағдыға, әдетке қайшы келетін жаңа пікір)**

Жан-Жак Руссо (1712 – 78) – бай да күрделі ғасырдың үйлесімді өкілі. Ол әртүрлі тақырыптарда, ботаника бойынша романдар, опералар және тамаша эсселер жазды. Оның халықаралық саясаттағы талдауы тек қана оның өндірісінің кішкене бөлігі болып табылады. Бірақ қандай бөлігі. Бейбітшілік, әділеттілік пен конституциялық реформа туралы жазды. Отаршылдықты және босату соғыстарын талқылады (Кнутсен, 1994). Әрқашан бірегей, скептикалық тұрғыдан және айқындықпен оны ағартушылық ғасырындағы халықаралық қатынастар саласының негізгі үлес қосушысы ретінде атап көрсетеді.

Әрқашан жеке бостандық пен өзін-өзі қамтамасыз етудің жеңімпазы, Руссо құқық бұзған жастың бірі болды. Ол үйінен бірнеше рет қашып, шек қойылмаған дала кезуші адамның өмірін сүрді. Ол оңтүстік Еуропаны айналып шықты, музыкадан қосымша сабақ беруші, хат жазушы, опера жазушы, сенімді трикстер және Францияның Венециядағы елшісі ретінде қаражат тауып, өмір сүрді. Он алты жасында ол Савойядағы Аннесиде мадмозель де Уаренсті кездестірді. Ол оған ешқашан өмірінде болмаған анасының ролінде болды. Ол сондай-ақ, оның қорғаушысы, мұғалімі және оның көңілдесі болды (Кранстон, 1991).

Руссоның *«Өнер және ғылым бойынша дискурсы»* (1749) деп аталатын ең бірінші маңызды эссесі, Дижон академиясы жариялаған сайыста бірінші орынға ие болды. Сыйлықтан шабыттанған Руссо жазушы ретіндегі мансабын бастады. Ондаған жылдар бойы ол өзінің негізгі еңбектерін соның ішінде *«Ерлер арасындағы теңсіздіктің пайда болуы мен негіздері туралы дискурс»* (1950 [1755]) және *«Әлеуметтік келісім»* (1950 [1762]) жазды. 1750 жылдары Руссоның өзі заманауи зиялылардың бірі ретінде, алғашқы заманауи радикалдардың бірі және «ашулы жас жігіттердің» бірі ретінде өзін қалыптастырды. Оның айтарлықтай интеллекті және керемет тартымдылығы бүкіл Еуропа бойынша жанкүйерлерінің бар болуына әкеліп соқты. Оның әдеттен тыс киімі мен есепке түскен дау-жанжалдары Париждегі салондардың өсегінің нысанына айналды және оны сол салондардың сүйіктісі болуына себеп болды.

Дегенмен ол Француз революциясынан он жыл бұрын қайтыс болғанына қарамастан, көптеген замандастары ол үшін өздерін жауапты етті, шын мәнінде, бұл Людовик XIV пен Робеспьер келіскен бірнеше нәрселерінің бірі ғана болатын. Революция кезіндегі ұлттық конвенция оның сүйегінің күлін пантеонға ауыстыру үшін дауыс берді. Кейінгі



онжылдықтағы оның сүйегінің күлін ауыстыру туралы қоғамдық пікір оның күлін ауыстыру туралы емес, оның тарихтағы орны туралы айта бастады. Ол кейбіреулер үшін қасиетті мәртебеге ие болды, ал басқаларға сүйікті зұлымдығымен танымал болды. Шиллер үшін ол «ұлы гений» болды. Шиллер үшін «көктегі періштелер ғана серіктес бола алатын Мәсікке ұқсайтын жан» еді. Онымен кездескен адамдар, әдетте, түрліше болуды сұраған. Дидро ұзақ таныстықтан кейін оны «шайтан ретінде, жақсылықты білмейтін, қатыгез, екіжүзділік пен жаман ойларға толы» деп сипаттады (Крокер, 1974, I том, 356 б.). Бірақ, бір жағынан толық келісім де бар болды, Руссо халықаралық қатынастар теориясына маңызды үлес қосты.

### *Сен-Пьер мен Руссо, соғыс және бейбітшілік*

Руссоның халықаралық қатынастарын талдау үшін Чарльз Кастельден, Аббе де Сен-Пьерден (1658-1743) бастау қажет. Басқа бейбітшілік жобалары секілді, Сен-Пьердің 1713 жылдан басталған «Еуропадағы мәңгілік бейбітшілікке қол жеткізуге арналған жобасы» адамдарға ақыл-парасат арқылы берілетін ағартушылық антропологияға негізделген. Ол Гоббсты зерттеді және мемлекеттер арасындағы соғыс жағдайына ұқсас болғанындай табиғаттың жағдайы Гоббстың сипаттамасында табылды. Оның соғыс мәселесіне байланысты шешімі Гоббсқа ұқсас еді, бұған Гоббстың барлық адамзат туралы жазған жазбаларын қоспағанда, Сен-Пьер тек қана патшалар туралы жазған. Еуропаның билеушілері ерте ме, кеш пе, олардың мүдделері соғыстан гөрі бейбітшілік пен тәртіпте жақсырақ қанағаттандырылады. Бұл іске асыру оларды тығыз ынтымақтастыққа айналдырады, ең соңында «конфедералдық үкімет» - барлық мүше мемлекеттердің билеуші князьдері өз кеңестерін ұсынады.

Сен-Пьер Крюс сияқты, Еуропа мемлекеттерінің конфедерациялық одаққа ауысу интеграциясын қолдады. Ол мүше мемлекеттердің ортақ мүдделеріндегі әртүрлі мәселелерді шешу үшін әртүрлі бюроларды ойлап тапты, осылайша, бір маңызды бюро түрлі мемлекеттердің субъектілері арасындағы сауда-саттықты реттеу үшін коммерциялық құқық кодексін әзірлеуі керек, басқасы мүше мемлекеттердің салмағын, өлшемін және валютасын стандарттауы керек. Сен-Пьер Крюс секілді болды (сонымен қатар, Монтескье және басқа ағартушылық авторлар), сауда-саттық бейбітшілікке ықпал етеді деген ағартушылық сеніммен айналысты (Перкинс, 1959; Рассел, 1936, 191 б.). Сен-Пьердің қарапайым, тартымды және маңызды жолдауына оның қайталанбайтын және рапсодикалық стилі кедергі жасады. Сен-Пьер қайтыс болғаннан кейін, оның достары мен отбасы Еуропаның князі мен халықтарына қолжетімді соғыс пен бейбітшілік туралы жазбалардың аббаттық көлемін арттыра алатын ғалымды іздестірді. 1754 жылы олар Жан-Жак Руссодан Сен-Пьердің ұлы жобасын редакциялауды және жоюды сұрады. Бұл сұраныс халықаралық қатынастар теориясы тарихындағы аса бірегей және керемет талдаулардың біріне айналды, Аббаның мұрагерлерінің қолдауына мұқтаж емес болды. Руссоның жұмысы бірнеше жылға созылды. Бірақ, ол ешқашан аяқталмады. Ол тек қана жоспарланған жұмысындағы ұзаққа созылған кіріспе сөзді аяқтады. Ол 1760 жылы мәңгілік бейбітшілік жобасы ретінде бөлек жарыққа шықты (Хофман мен Фидлер, 1991, x xxii).

Басқа адамның ой-пікірін дұрыс жеткізуде Руссоның өзі тым шыдамсыз еді және қиялға негізделген болды. Оның жобасы керемет эссе болып табылады. Бірақ, ол Сен-Пьерге

қарағанда Руссоның көп бөлігін қамтиды. Шындығында, Руссо Аббаның дәлелі туралы «жасанды» және «автор ешқашан құтыла алмайтын бір идеяға қарағанда практикалық емес» деген пікірін ешқашан жасырмады: адамдар олардың құмарлықтарына қарағанда өз ақыл-парасатымен мотивацияланған болып табылады (Руссо, 1978, 393 б.). Ол бұл қысқартуды Аббаның ісі патшалардың қоғам үшін пайдалы не екендігін білу үшін жеткілікті себеппен болжамсыз болжамға негізделгені туралы ескертеді (1964а). Содан кейін, ол жекелеген түсініктемеге егжей-тегжейлі сын жазды, *Мәңгілік бейбітшілік туралы пікір* (1964 [1782]) - ол оны жариялай алмады<sup>9</sup>.

Гоббс, Крюс, Гроций, Юм, Кант, Вольтер және Сен-Пьер адам табиғатына халықаралық саясаттың серпінділігін төмендету үшін ізденді, ал Руссо басқа да элементтерді енгізді. Адамдарды агрессияға бейім ететін адам табиғатында сәйкес келетін ешнәрсе жоқ, - деп Руссо (1964с) дәйектеді. Адамдар табиғат жағдайынан азаматтық қоғамға ауысқан кезде ғана әскер және жауынгер болады. Соғыс – әлеуметтік міндет, адамзат өркениетінің өнімі. Ол табиғат жағдайындағы адам емес, әскер болғысы келетін азамат. Әскерлер мен соғыстар өз азаматтарын әскерге ұйымдастыратын және олардың билеушілерінің қызығушылығын арттыру үшін оларды жіберетін мемлекеттермен қоғамдар бар болмағанша, бар болып табылмайды. Бұл кезде Руссоның келісім шартындағы басқа ой-шылдармен келіспейді: олар үшін әлеуметтік келісім адамдар арасындағы қақтығыспен аяқталады, бірақ Руссоға соғыстың алғышарттарын жасайды.

Руссоның айтуы бойынша (Локк сияқты) адамзат баласы табиғи ақыл-ойға және еркіндіктің табиғи құқығына ие болған, бірақ ол сондай-ақ, шын мәнінде, адамзат құл екен деп мәлімдеді. Бұл көрініс тапқан парадокс Руссоның бірнеше жазбаларында кездеседі, әсіресе, ең әйгілі еңбегі *«Әлеуметтік келісім шарттың»* алғы сөзінде: «Адам еркін болып туылған және ол барлық жерде тізбекте болып табылады» (Руссо, 1950, 3 б.). Оның негізгі әлеуметтік трактаттары бір жағынан, бостандық пен рационалдылықтың осы айқын парадоксына, екінші жағынан, құлдыққа жол ашады.

Егер адамдар рационалды болса, онда неліктен олар құлдыққа ұшырағандарын түсінбейді және қоғамдық тәртіппен эксплуатацияланады? Руссоның жауабы адамзаттың осы тәртібі бойынша жемқорлыққа ұшырайды. Қоғам сыбайлас жемқорлық, ал жеке тұлғалар жемқор қоғамда дүниеге келеді, жемқор қоғам өз кезегінде жемқорлыққа ұшырайды. Адамдар, демек, соған мойынсұнады. Олар өздерінің өмір сүретін қоғамы арқылы қалыптасады. Егер, олар жақсы қоғамда туылған болса, олар өздерінің ақыл-парасатын дамытады және жақсы адамдарға айналады, егер олар жемқорлық жайлаған қоғамда туылса, олардың ақыл-ойы өзгеріске ұшырайды және кері кетеді, олардың табиғи еркіндігі атакқұмарлықпен, жеккөрушілікпен, уайыммен және қызғанышпен алмастырылады. Жемқорлық жайлаған қоғамда, қысқаша айтқанда, адамдар бастапқы бостандығынан, бақыт пен кінәсіздіктен ажыратылады.

Осы талқылаудан екі маңызды себеп-салдарға негізделген түсінік келіп шығады. Біріншіден, жемқорлық пен адамзатты ырқынан айыру адам табиғатының нәтижесі ретінде түсіндірілмейді, ол түсініксіз әлеуметтік жағдайдың нәтижесі ретінде түсіндірілуі керек. Екіншіден, адамзат рационалды, бірақ тек потенциалды ғана болып табылады. Адамдар ақыл-парасатпен бірге туылмайды; олар ақыл-парасатты дамытады.

Бұл тағы бір мәселені туындатады: егер, адамдар бастапқыда еркін, жақсы, бақытты және жазықсыз болса, онда қоғам қалай жемқор болады? Руссоның осы сұраққа берген жауабы екі өзара байланысқан компонентпен тығыз байланысты: ол тарихи талдау және еңбекті бөлу теориясына негізделген.

## *Мемлекеттің эволюциясы: табиғи жазықсыз болудың жойылуы*

Руссоның азаматтық қоғамның тарихи эволюциясы туралы есебі оның халықаралық қатынастар теориясына ыңғайлы енуін қамтамасыз етеді. Бұл әңгіме адамның бастапқы кездегі еркін, бақытты және жазықсыздықтан айрықшалайтын эволюцияны сипаттайды. Бұл адамдар арасындағы теңсіздіктің пайда болуы мен негізі туралы дискурс еңбегінде айқын жазылған (1950а [1755]). Руссоның көптеген замандастарындай болғаны сияқты табиғаттың жай-күйі де оның көзқарасы ретінде қолданылады. Мемлекет және азаматтық қоғам пайда болмай тұрып, Руссоның айтуынша, адамдар толық еркіндік пен жазықсыз қоғамда өмір сүрген. Ол Эразмның (1964, 311 б.) сөздерімен жаңғырта отырып түсіндіреді: «Мен оны бірінші тұрған еменнен аштық сезімін қанағаттандырғандығын және өзінің шөлін бірінші ағып жатқан жылғадан қандырғандығын көремін, оны тамақтандырған ағаштың түбінде төсенішті тауып алып, оны жатын орынға айналдырды және осыны жасау арқылы оның барлық тілектері орындалады» (Руссо, 1950а, 200 б.).

Жазықсыздықтың бұл бастапқы жағдайынан пайда болған еңбек бөлінісі арқылы адамзат тарихы алға қарай дамыды. Бұл бөлініс біріншіден, демографиялық және географиялық жағдайларға байланысты жауапты қамтамасыз етті. Руссоның айтуынша, ол тарихи эволюция кезеңдері арқылы табиғаттың бақытты күйінен адамзатты ығыстырды.

Алғашқы кезеңдерде, адамдар арасындағы ынтымақтастық ақыл-парасат пен тілдің дамуын ынталандырды. Адамдар білім жинады, олар неғұрлым білім жинақтаған сайын, соғұрлым өндірістің тиімділігін арттырды. Содан кейін, өндіріс жақсарған сайын, адамдар өзара әрекеттесудің артықшылықтарын сезінді. Тәжірибе арқылы олар адамның өз игілігіне деген сүйіспеншілігі адамның іс-әрекетінің ең керемет себебі болып табылады. Сондықтан, адам өзіміш болып өсті, сонымен қатар, басқалардағы өзімішдікті мойындауға үйренді, сондай-ақ өзара мүддені өз әріптестерінің көмегіне сүйене отырып, оны дәлелдеуге болатын жағдайларды анықтауды үйренді. Сонымен, «ол сол үйірімен бірге немесе ең болмағанда еркін бірлестікте қосылды». Бұл ұзаққа созылған одақ емес, деп Руссо түсіндіреді: бұл тек қана арнайы жағдай болды, өйткені олар адамдар болжам жасай алмайтын керемет жандар еді және алыс болашақтағы болашаққа қатысты алаңдаушылықтан алыс болды, себебі олар ертеңгі күн туралы ойламады десе де болады. Егер бұғыны алу керек болса, онда әрбір адам табысты болу үшін өз лауазымына адал болуға тиіс екендігін біледі, бірақ егер олардың біреуі қоянға қол жеткізуі мүмкін болса, онда ол оған күмәнданбауы керек, оны аяусыз ұстайды және өте аз қамқорлық жасайды, осылай жасай отырып, ол өз серіктестеріне тиесілі нәрсені уысынан шығарып алуға мәжбүр етті (1950, 238 б.).

Адамзат дамуының кейінгі кезеңдерінде адамдар олардың көпшілігі арасындағы қауымдастық арқылы біртұтас біріктірілді: тіл, әдет-ғұрып, өмір сүрудің және тамақтанудың қарапайым жолдары. Ал, ынтымақтастық одан да жүйелі болды, еңбектің бөлінісі ресми түрде қалыптасып, адами қарым-қатынастар заңдар немесе жұмыспен және жауапкершілікпен байланысты реттелді. Шешуші кезеңде металлургия енгізілген кезде адам эволюциясына қол жеткізілді. Бұл дегеніміз кейбір адамдар темірді балқытуға және соғуға мамандануы керек дегенді білдіретін еді; және басқа адамдарды олар үшін де, өздері үшін де азық-түлікпен қамтамасыз ету керек болды. Өйткені, ешкім басқа адамдар болмаған жағдайда аман қала алмады, жұмыс жасау міндетті болды.

Руссоның айтуынша, бір жағынан, әлеуметтік еңбек бөлінісі өндірістің тиімділігін

арттыруды, мол және ыңғайлы өмір сүруге байланысты болып табылатын байлыққа ие болуды білдіреді. Екінші жағынан, еңбек бөлінісі міндетті еңбектің басталуын, азаматтық міндеттемелердің және бір-біріне деген тәуелділіктің пайда болуын білдірді. Руссоның өзара тәуелділік ұғымы қаншалықты қарастырса, соғұрлым ол молшылық пен еркіндік арасында жанжал болатындығына сенімді болды, әлеуметтік байлық адамның еркіндігі есебінен сатып алынды. Халық жануарлардың терісінен жасалған қарабайыр киімдеріне және ауылдағы лашықтарына қанағаттанған кезде, олар бақытты әрі еркін болды; «бірақ, бір адам басқа біреудің көмегіне мұқтаж болып жатқанда жұмыс орасан зор болды, ол адамның қасының қалыңдығының терісімен суға батыруы керек орасан көлемдегі үлкен ормандары күлімсіреген өрістерге айналды, көп ұзамай құлдық пен қайғы-қасірет дәнді дақылдармен бірге өршіп, дамиды» (1950а, 243 б.). Жеке меншік енгізілгеннен кейінгі жағдай нашарлады: ол жердің бір бөлігін иемденген алғашқы адам өзіне-өзі: «бұл менікі» деп айтты және өзіне-өзі сену үшін жеткілікті түрде адамдарды қарапайым деп қарастырды, азаматтық қоғамның негізін қалаушы болды. Қанша қылмыс, соғыстар мен өлтіруден, көптеген қасіреттер мен бақытсыздықтар ешқайсысы адамзатты құтқара алмады, бауырластарына: «Бұл алдамшыны тыңдаудан сақ болындар. Жердің жемісі біздің бәрімізге тиесілі, ал жердің өзі ешкімге тиесілі емес екенін есіңізге түсіріңіз!» (1950а, 234 б.).

Осы тармақтағы тарихи эволюциямен және еңбек бөлінісі теориясымен тұжырымдалған Руссоның халықаралық саясат туралы көзқарасы қалыптасты.

### *Халықаралық жүйе: «күштілер заңы»*

Еңбектің әлеуметтік бөлінісі адамзаттың материалдық әл-ауқатын арттырды. Дегенмен ол да қақтығыстар мен теңсіздікті тудырды. Ол табиғи азаттықтың барлық жекелеген қатысушыларын тонады. Бұл адамзат тарихындағы оқиғалардың қайғылы жағдайын білдіретін еді. Адамзат дамыған сайын, әлеуметтік өзара тәуелділік жеке меншік тарапынан қиындады, адамзаттың өзімшіл экономикалық артықшылықтары қанағаттанарлықсыз ізденісті туындатты. «Еш нәрсесі жоқ адамдарға шектеулі құмарлықтар бар, басқара алмаған адамдар шектеулі амбицияларға ие болып табылады», - деп жазады Руссо. Дегенмен қоғам дамитындықтан, ол адамзатқа меншік пен жауапкершілікті жүктейді. Материалдық игіліктердің өз қажеттіліктері бар, олардың қанағаттануы көп байлыққа ұмтылуды ынталандырады, адамзаттың тұрақсыздығын және сараңдығын туындатады. «Адам қаншалықты көп болса, соғұрлым одан да көп нәрсені қажет етеді. Яғни, көп нәрсені қалайды», - деп жазады Руссо (1964, 610 б.).

Жеке меншік пайда болғаннан бері адамның барлық қасиеттері ыңғайлы элементпен өзгеріске ұшыраған: атаққұмарлық сезіміне, бәсекеге қабілеттілік, қызғанышпен махаббатқа ие болуымен бірге шеберлікті күшейтеді. Бұл даму адамдардың жақсылық пен зұлымдықты айыра білу, нақты және айқын қызығушылық арасындағы қабілетінен айырды. Тарих жеке меншік мүліктің пайда болуы теңсіздікті қалай қиындататындығы туралы куәлік береді, табиғат адамзатқа араласып, оларды айқынырақ және тереңірек етіп көрсете білді. Онда дүние мүлкі бар адамдар мен дүние мүлкі жоқ, бай мен кедей адамдар арасындағы алшақтықтың қалай кеңейетіндігі көрініс тапқан. Өсіп-өркендеп келе жатқан қайғы-қасірет пен алауыздықтың ортасында және әлсіздердің одан әрі қарай әлсіреуі барысында адамзат әлеуметтік иерархиялар мен тәртіптерді дамытуға мәжбүр

болды (Руссо, 1950а, 244 б.).

Ең соңында, адамзат заңмен бекітілген саяси институттарды дамытты. Бұл институттар жеке меншік қағидасын нығайтты, әлеуметтік теңсіздікті санкциялады, билеуші элитаның байлығын және күш-қуатын қорғады, кедей адамдардың басым көпшілігіне қысым көрсетті және барлық процестен оларды айырды.

Ынтымақтастықтың негізі ұзаққа созылған тарихтың соңғы кезеңін белгілейді. Ынтымақтастық жеке адамдар арасындағы анархияға тәртіп орнатады. Дегенмен жеке адамдар арасында анархия мәселесін шешетін бірдей акт мемлекеттер арасындағы анархия жағдайын туындатады. Руссоның ойынша, адамзат бостандық пен бейбітшілікпен сипатталатын табиғаттың бір жағдайынан шығып, зұлымдық пен соғыспен сипатталатын табиғаттың басқа күйіне енді. Әрқайсысымыз біздің азаматтарымызға қатысты азаматтық мемлекетте екендігін көру қиын емес, әлемнің қалған бөлігінде оның табиғат жағдайында екендігін көру қиын емес.

Біз мыңдаған есе көп қорқынышты ұлттық соғыс үшін ғана жеке соғысқа қарсы барлық сақтық шараларын қабылдадық, бұл адамдардың белгілі-бір тобына қосылып, біз шын мәнінде адамзаттың жауына айналдық (Руссо, 1964а, 654 б.).

Руссо билеушілердің ашкөздігінен, азаматтардың қасіретінен және әрбір адамның айрылуы көрініс тапқандықтан, Гоббстың табиғат жағдайына қарама-қайшы қасиеттерімен қарсы болып табылатын көріністі тұжырымдайды. Билеушілер тек қана екі қалаулары бойынша сараң және жандандырылған болып табылады: өздерінің аймақтық билігін кеңейтуге және өздерінің қол астындағыларға қатысты абсолютті ережелерге қол жеткізуге тырысады. Азаматтар өз ырқынан шығып, жеңіске жету және жеңілген халықтардың бағынуын қолдау үшін қаражат бөледі, адамдарды жігерлендіреді және олар солай ете отырып, өздерінің қайғы-қасіреттерін одан ары тереңдететінін түсінбейді. Билеушілердің ашкөздігі мен азаматтардың өз ырқынан шығуы бір-біріне әсер етеді.

Кез келген адам бірін-біріне өзара қолдау көрсету шеңберінде соғысты, жаулап алуды деспотизмнің қол сұғушылығынсыз да түсінеді, ақша мен адамдар әдетте, құлдықтағы адамдардан қуанышқа бөленіп, басқаларды сондай бірдей жағдайға әкелу және керісінше, және ... үлкен әскерлерді үнемі ұстап, адамдарды қорқынышпен ұстау үшін соғыс қаражатты иемденуге сылтау болып табылады. Бір сөзбен айтқанда, агрессивтік әміршілер олардың кем дегенде өздерінің жауларына қатысты мәселеде соғысатындарын біледі және жеңіп шыққан ұлттың жеңіске жетпеген ұлттан ешқандай айырмасы жоқ болып табылады (Руссо, 1964б, 592 б.).

Руссоның отандық қоғамның көңілсіз екендігін, бірақ халықаралық қоғам көзқарасы өте нашар екендігін бейнелейді. Өйткені, азаматтық қоғам кем дегенде заңмен реттеледі (билеуші элитаның заңына қарамастан), мемлекеттердің қоғамы, шын мәнінде, ешқандай заңға бағынбайды, бірақ «ең күшті заң» болып табылады (Руссо, 1964, 1013 б.). Руссоның осы «заңға» сәйкес сипаттамасы сол ғасырдың пікіріне байланысты: ол оны анық, билік балансы терминдерінде сипаттайды және ол оны басқа он сегізінші ғасырдың авторлары төтеп бере алмайтын талғампаздық пен нақтылықпен жасайды.

«Тұрақты бейбітшілікке арналған жобасында» (1964а [1760]), Руссо Еуропаның мәдени географиясы сипаттамасымен еуропалық билік балансын талқылауды ұсынды. «Еуропаның өкілеттіктері дінмен, халықаралық құқықпен және адамгершілік нормаларымен, хаттармен, саудамен және осы байланыстардың сөзсіз нәтижесі болып табылатын тепе-теңдік түрімен біріктірілген жүйенің бір түрі» (1964а, 565 б.). Бұл тепе-теңдік

кез келген адам қолынан шыққан жұмысқа қарағанда табиғаттың өнімі ретінде Руссоның ақыл-парасатында бар болып табылады. «Әртүрлі халықтардың өмір сүретін шекаралары секілді қызмет ететін таулардың, теңіздердің және өзендердің жағасы, олардың саны мен мөлшері жағынан мәңгілікке бекітілгенге ұқсайды»(570 б.). Руссоның түсіндіруі бойынша, аталған тепе-теңдік Еуропалық мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар тәртібін анықтайды. Бірақ, жеке мемлекеттердің билеушілері әрдайым өз иеліктерін кеңейтуге әрекет жасайды, бұл теңгерім әлі де болса сақталады. Онда ол бар болып табылады және адамдар оны бөлшектейтіндей өздерін жеткілікті түрде күшті сезінбесе, оны сақтап қалу деген сылтаумен жасырады (570 б.). Руссо еуропалық билік балансын өзіндік тепе-теңдік ретінде бейнелеген кездегі дәуірдің пікірін қалыптастырады: Біз бұл туралы білеміз бе, жоқ па, тепе-теңдік кез келген арнайы араласудың көмегіңсіз өзін-өзі қолдайды. Бір жағынан ол бір сәтке үзілсе, ол өздігінен өз қалпына келеді, сондықтан әмбебап монархия құруға ұмтылған князьдер шын мәнісінде данышпандықтан гөрі амбиция туралы көбірек дәлел болуына байланысты кез келген осындай кәсіпорында кінәлі болып табылды. Кез келген адам осындай жобаны оның абсурдтық сезімін дереу сезінбестен қалай біле алады? Еуропадағы жалғыз күштің басқаларға қарағанда өз-өзіне ие болу мүмкіндігі әлдеқайда күшті екендігін түсінбестен қалай біледі? (570 б.).

Өзін-өзі ұстап тұру балансы бүкіл Еуропа бойынша кез келген мемлекеттің шеберлікке жетуіне жол бермейді. Себебі, билеуші өз елінің аумағын әскери құралдармен кеңейтуге тырысқан сайын, басқа да билеушілер әр қадам басқан сайын оған қарсы бірігеді. Билеуші табысқа жетіп, өте үлкен аймақты басып алуы мүмкін. Дегенмен Руссоның айтуынша, мұндай табысты болып табылатын үзілістер ұзақ уақытқа созылмайды: «қарсылық ұзақ уақыттық шабуылға қарағанда күшті; және уақыт көп ұзамай кенеттен қайғы-қасірет әкелуі мүмкін жағдайды қалпына келтіреді, егер кез келген князь үшін жеке-дара болмаған жағдайда, кем дегенде тұтастықтың жалпы балансын қалпына келтіреді» (571 б.).

Бұл өздігінен реттелетін билік балансы мемлекеттер арасындағы өзара іс-қимыл тәртібін белгілейді. Бірақ, ол бейбітшілік әкелмейді. Еуропаның билік тепе-теңдігі ұзақ уақытқа созылған үлкен жеңістерге кедергі келтірсе де, күнделікті саясатта ол тек тұрақсыздық пен ушықтыруды жалғастырады. Шынында да, Еуропа мәңгілік қақтығыстардан зардап шегеді – қақтығыс, қарақшылық, ұрлық, бүлікшіліктер мен соғыстар «философияның қасиетті үйіндегі өнер мен ғылымның керемет қасиетінің күнделікті азаюына әкеліп соқтырады» (568 б.).

Еуропа мемлекеттерінің интеграциясы әлемнің басқа өңірлеріне қарағанда континентті әлдеқайда бай етті және басқа жерлерге қарағанда тарихи әріптестің пайда болуына ықпал етті. Дегенмен олардың қатыгез қақтығыстары өзара тәуелділігіне қарамай пайда болғандықтан, олардың аса тығыз интеграциясы жиіркеніштер мен қақтығыстарды аса жиі, қарқынды және қауіпті етеді. Руссо былай деп түсіндіреді:

Еуропа халықтарының тарихи одағы өздерінің құқықтары мен мүдделерін мыңдаған шатасуларда шатастырды, олардың біреуінің ең кішкентай қозғалысы қалғандардың барлығына қозғау салатын бір-біріне көп нүктелерде тоғысып тұр, олардың айырмашылықтарының барлығы өмірге қауіп төндіретіндіктен, олардың байланысы неғұрлым тығыз болғандықтан, олардың жиі орын алатын жанжалдары азаматтық соғыстар сияқты аса қауіпті болып табылады. Ендеше, Еуропаның өкілеттіктері бір-біріне соғыс жағдайында тұрып жатқанын және олардың арасындағы табиғаттағы әр түрлі жеке келісімдер нақты бейбітшіліктен гөрі уақытша бейбітшілік екенін түсінуіміз керек (568 б.).

## *Мемлекеттік жүйенің пайда болуы мен табиғаты*

«Күштілер заңы» Еуропалық мемлекетаралық жүйенің салыстырмалы тәртібіне ғана байланысты, билікті теңдестіру динамикасы жүйенің механикалық жұмысын ғана түсіндіреді. Еуропалық саясаттың пайда болуын түсіну үшін Руссо тарихи дәлелдерін қосымша келтіреді: жүйенің тұрақтылығы тарихи тұрғыда қалыптасқан алғышарттарда билік балансы динамикасын басқаруға мүмкіндік береді. Еуропаның мемлекетаралық жүйесі уақытша келісім болып табылады. Бұл алғышарттардың тарихи қалыптасуы айқын анықталуы мүмкін болатын бастамасы болды және ол осы алғышарттар алынып тасталғаннан кейін оның тарихи кезеңіне сәйкес болуы мүмкін.

Тарихи алғышарттардың ең маңыздысы кешенді неміс денесі, қасиетті Рим империясы болып табылады. Руссоның Германия империясының тұрақтандырушы рөліне ықпал ететін бірнеше бірегей атрибуттары бар деп табады. Біріншіден, оның географиялық жағдайы неміс денесі «Еуропаның орталығына жақын жерде орналасқан және барлық басқа бөліктерді өз орнында ұстап тұрады». Екіншіден, оның мөлшері болып табылады. Германия кең көлемді аймақты қамтиды және «оның өлшемі, құрамдас халықтарының саны мен айбыны бойынша күшті дене» ретінде көрінеді. Үшіншіден, оның фрагменттелген табиғаты. Германия үш жүзден астам мемлекеттерден тұрады, өз бетінше өте күрделі және тұрақты балансты энергетикалық жүйені құрайды. Қасиетті Рим империясының конституциясы «оны жеңіп алудың екі құралы мен ерік-жігерін жоққа шығарып, жеңіске жетудің барлық схемалары сәтсіздікке ұшырайтын жартасқа айналдырады». Руссоның жасаған неміс организмінің «конституциясы» Вестфалия бейбітшілігінде (1648) құрылған. Руссоның қорытындысы:

Барлық кемшіліктеріне қарамастан, бұл конституция қаншалықты ұзаққа созылса Еуропаның тепе-теңдігі ешқашан бұзылмайтындығы күмәнсіз, оның қарсыластарының кез келгені оның тағынан ешқандай дүлей қорқыныш қажет емес деп табады және Вестфалия шарты мүмкін әрқашанда біздің халықаралық жүйенің негізі болып мәңгілікке қала береді (572 б.).

Вестфалия шартын «біздің халықаралық негіздеме» ретінде анықтауда Руссо Еуропаның мемлекетаралық тәртібінің дерек көзі ретінде атап көрсетеді: мемлекеттердің егемендік қағидасын жалпы қабылдау болып табылады. Вестфалия шарты князьдердің өздерінің мүдделерінің негізінде ғана әрекет ету құқығын мойындады. Билеушілердің дөрекі билігі мемлекеттің ішінде бір-бірінің жеке жетістіктерінің үнемі соңынан қудалап жүрген ашкөз адамдарды бақылауда ұстайды, мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар тұрақты қақтығыспен сипатталады, өйткені, олардың өзара әрекеттесуін реттейтін жоғарғы жүйе жоқ болып табылады.

Егер соғыс егемен мемлекеттер арасындағы өзара тәуелді қатынастардың нәтижесі болса, соғыс мемлекеттердің егеменді белгілерін, атрибуттарын жою арқылы жойылуы мүмкін. Еуропа мемлекеттері өздерінің егемендігінен бас тартып, оны аса жоғары федералды органға енгізген жағдайда ғана бейбітшілікке қол жеткізе алады. Егер мемлекет мемлекеттер арасында әлеуметтік келісімшарт жасаса, соғыс тоқтатылуы мүмкін, яғни, егер олар «ол мемлекеттерді өздерінің жеке мүшелерін біріктіріп, басқалары заңмен қарастырылған ұлттарды біріктіретін федералды үкімет нысанын» құрған жағдайда тоқтатылуы мүмкін болып табылады (564 б.).

Соғыс және бейбітшілік туралы мәселені қарастырған барлық әлеуметтік келісімшарт философтары осындай шешімге келді. Руссо айрықшаланды, дегенмен ол келе-

шекке беттеді. Басқа да ағартушылық ойшылдар ақыл парасат адамның жалпыға ортақ қасиеті болып табылады деген болжамға негізделді, еркіндік пен құқық әмбебап саяси құндылықтар болып табылады деді. Мысалы, Аббе Сен-Пьердің айтуынша, барлығы ақыл парасатқа ие болғандықтан және бостандық пен құқықты жүзеге асыруға ұмтылуға тырысатындықтан, мемлекеттегі және мемлекеттер арасындағы басқа келісім үлгісіндегі жеке тұлғалар арасындағы бекітілген әлеуметтік келісімшартты репликалау мүмкін болып табылады. Ең бастысы, әдет-ғұрып, дін, хаттар, тіл, заңдар және сауда-саттық секілді ортақ нәрселер көп болған мемлекеттері бар Еуропада болуы мүмкін. Бұл келісімшарт мемлекеттерді қазіргі уақытта өздері бар болып табылатын табиғаттың шиеленіскен жағдайынан алып шығады және әлемдік федерацияны құрады.

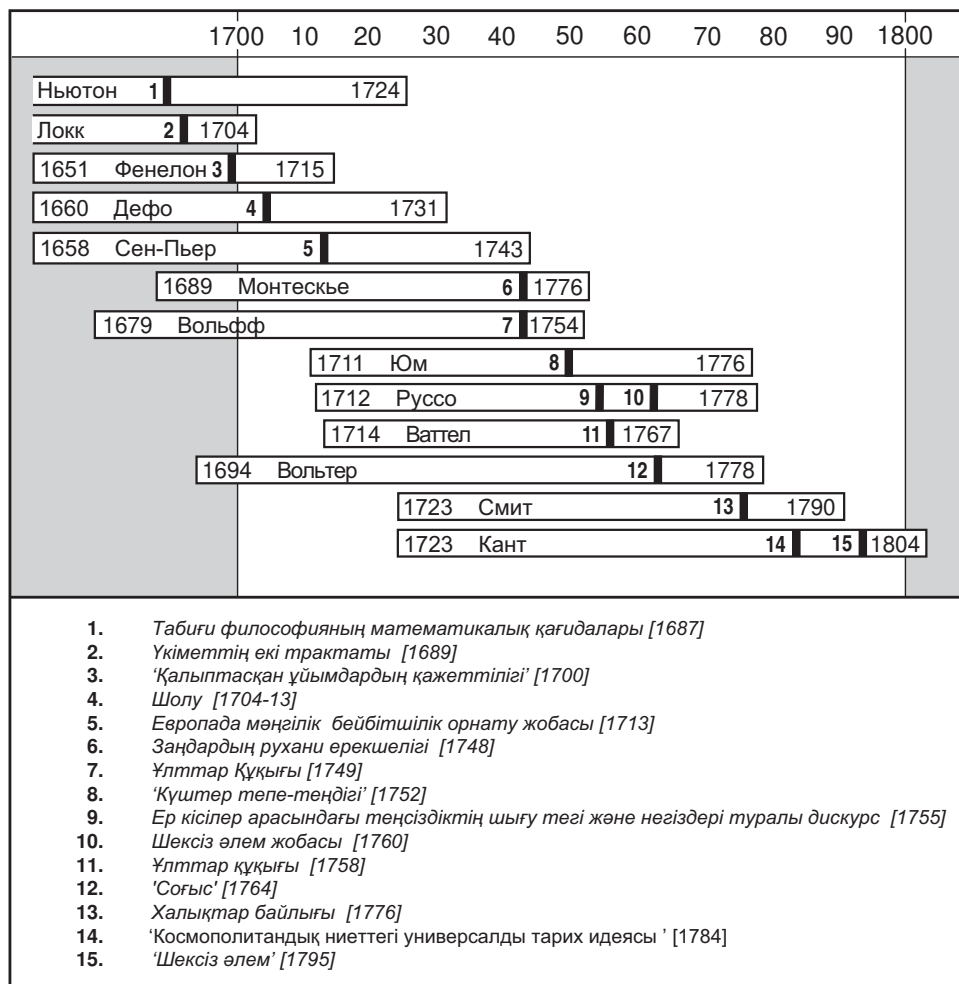
Руссо бұл ұсыныспен келіспеді. Ол оның бір рет қана орындалатындығына күмән келтірмеді, Еуропаның княздері мен халықтары өз артықшылықтарын бірден «керемет, айқын, бұлтартпайтын» деп табады деген тұжырымға саяды. «Еуропаның осы ынтымақтастығы бір күн бойынша ғана» деп түсініңіз, - деп жазды ол және «сіз оның мәңгілік сақталатындығына сенімді бола аласыз; адамның өз пайдасын барлық игіліктерден табуға болатындығына көз жеткізуге болатын еді» (1964, 591 б.). Дегенмен Руссоның ұсынысы адамның рационалдылығы туралы негізгі болжамына наразылық білдірді. Адам үшін ол тек ықтимал рационалды. Іс жүзінде олар өздері өмір сүретін қоғамның жемқорлыққа ұшырағаны соншалық, олар өздерінің мүдделерін мойындай алмайды.

Сен-Пьердің пайымдауынша, Еуропа корольдері өздерінің дәйектелген дәлелдерін қарастырғаннан кейін, олар оған келіседі. Руссо оған күмән келтіреді, оның себебі Аббаның схемасының жеткіліксіздігіне байланысты емес, ол соншалықты жақсы және ақылға қонымды болғанына байланысты, «оны күлкі қылғаннан гөрі, оған жауап берудің басқа әдісін білмейтіндігіне» байланысты адамзат ырқынан шығарылады. Аббаның жобасы іске аспай қалады, өйткені патшалар өздерінің шынайы қызығушылығын білмейді, олар ақылға қонымды дәлелді тани алмайды. Ақыл парасаттың дауысын тыңдағаннан гөрі, олар әдетте құмарлыққа сай әрекет етеді. Қазіргі заманғы саясаттың жемқорлық ортасында, «саясатта мораль сияқты, нақты және анық қызығушылық арасындағы айырмашылықты білу» қасиетінен адамзатты айырды (592 б.). Егер Аббаның жобасы іске асырылмай қалса, онда «бұл утопиялық, құр қиял болғандығы» үшін емес, оның себебі адамдардың кемелденбегендігінен, санасыз әлемде ақыл-парасаты жоғары болудың өзі санасыздық болып табылады» (1964а, 589 б.).

Еуропалық федерациялар ырқынан айырылған адамдардың әлемінде ешқашанда бірден келісім жасамайды. Егер ол орнатылса, бұл күшпен ғана жасалуы мүмкін. Еуропа федерациясы тек қана бір мемлекеттің тұтас континентті әскери түрде жаулап алуына және басқа да маңызды мемлекеттердің егемендігін қару-жарақпен тонап алған жағдайда ғана құрылуы мүмкін еді. Бұл жеңіске қол жеткізілгеннен кейін жеңімпаз бұл теңдесі жоқ егемендікті бірыңғай, ұлттық органдардан жоғары тұратын заң шығарушы органмен алмастыруы тиіс, ол кезкелген басқа мемлекетті өзінің жалпы шешімдеріне бағынуға мәжбүр етуі мүмкін.

Бұл келеңсіз екенін дәлелдеу үшін Руссо Еуропалық федерация арқылы ұзақ мерзімді бейбітшілікті орнатудағы бұрынғы жасалған әрекет туралы айтады. Француз королі Генрих IV және оның сенімді министрі, герцог де Сулли, он жетінші ғасырдың бастапқы кезеңінде христиан ынтымақтастығына арналған жоспар жасаған болатын. Олар Генрих IV 1610 жылы өлтірілген кезде осы жоспарды жүзеге асыру үшін кең көлемді, ұзаққа созылған және егжей-тегжейлі дайындықтар жасады.





**5.1-сурет.** Он сегізінші ғасыр авторлары мен олардың жұмыстары

«Аббе де Сен-Пьер Генрих IV саясатын жандандыруға және бейбіт жолмен христиандық ынтымақтастықты құруға тырысты», - дейді Руссо. Дегенмен Абба екі қателік жазады. Біріншіден, оның меншіктен айыру туралы теориясы жоқ болғандықтан, Еуропаның патшалары өз еріктерімен оның ұсынысын қабылдайтындығына сенуі аңғалдық болды. Екіншіден, оның тарих теориясынан хабары болмады, сондықтан еуропалық саясат Генрих IV дәуірінен бастап дамығандығын және Еуропаның бірігуі Вестфалия алдындағы табысқа жетуге жақын болған (күшпен) сәтінде сәтсіздікке ұшырағандығын түсінбеген еді<sup>10</sup>. Егер, тіпті Аббаның ұсынысының артықшылығын түсінетін болса да, Генрих IV жолымен жүруге және Еуропаны күшпен біріктіруге тырысқан мықты билеуші болған жағдайда да ол жеңілетін еді. Оған 1648 жылы Вестфалиядағы біріктірілген билік балансы қағидасы кедергі болды. Әмбебап монархияны құрудың орнына, ол сәтсіздіктің жоғары ықтималдығын ескере отырып, Еуропа федерациясын құруға қажетті болып табылатын керемет күшке ие болды. Осындай теңдессіз масштабтағы соғысты бастау нәтижесінде Еуропаның жойылуы мүмкін еді. Руссоның айтуынша, ең соңында «Еуропаның лига-

сы соншалық қажет немесе қорқатын нәрсе ме еді? Мүмкін, ол ғасырлар бойы қорған болғаннан гөрі сол бір сәттің өзінде ғана көп зиян келтірер еді» деген сауалға жауап іздеді (1964b, 600 б.).

## Ғасырдың пікірі

Он жетінші ғасырда табиғи әлем адамның ақыл-парасатымен жүйелі түрде мұқият зерттелген нысанға айналды. Бэкон, Галилей, Декарт, Гоббс және басқалары әлемді тануға және игеруге жетілдірілген әдістерді ойлап тапты. Бұл «ғылыми революция» ағартушылықтың құрсағы болды. Он жетінші ғасырдың ғылымы туралы түсінік он сегізінші ғасыр философтары арқылы дамыды. Олар адамның ақыл парасатының шексіз әлеуетін атап көрсетті (Кант, 1949a). Олар дәстүрге шүбәмен қарады, ақыл парасаттың күшіне сенімді болды, табиғаттың жүйелілігіне көз жеткізді. Олар өздерін енді құдайлардың қызметшілері мен аудармашылары ретінде емес, өздерін үміткерлер, тіпті алмастырушылар ретінде көрді. Олардың кейіпкерлері - аспан өртін ұрлап, жерге алып келген Прометей, немесе өзінің жанына қауіп-қатер төндіргеніне қарамастан білім, ақиқат және билікке ұмтылған Фауст болып табылады.

Ағартушылық идеялардың таралуы технологиялық және әлеуметтік инновациялармен қамтамасыз етілді. Қағаздың жаңа түрлері мен басып шығару технологиясындағы жетілдірулер, мысалы, кітаптар мен брошюраларды шығаруды жеңілдетіп, бағасын арзандатты. Баспа өнімі дамып келе жатқан деңгейде шығарылып, қоғамда барлық танымал басылымдары арасында жиі таратылды. Сол дәуірде жаңа автордың пайда болу көрінісіне куә болды; сол ғасырда қаламымен өмір сүрген танымал публицист – Франциядағы Вольтер, Дидро және Руссо; Британиядағы Свифт, Дефо, Годвин және Юм. Олардың кейбіреулері үлкен табысқа ие болды және «*Адамзат құқықтары*» бірден сәттілікке ие болған Томас Пэйн сияқты үлкен саяси ықпалға ие болды. Бұл 1791 және 1792 жылдары екі тараумен пайда болған Англия мен Америкадағы ең жақсы бестселлер болды. Аудармасы француз, неміс және голланд тілдерінде жылдам аударылып, халыққа ұсынылды (Кин, 1996, 305 б.).

Басылым алғашқы жыл ішінде жүздеген мың дана болып, түрлі тілдерде бүкіл Еуропа бойынша таратылды (Уалкер, 2000, 55 б.). Ағартушылық идеялардың таралуы жаңа әлеуметтік институттардың пайда болуына мүмкіндік берді. Францияда зиялы қауым мен ғалымдар бағыл пікірталас, әңгімелесу және әлеуметтену үшін элита форумынсалон құрды. Британия мен Нидерландыда барлар, клубтар мен кофеханалар пайда болды. Шотландияда Глазго, Абердин, Сент-Эндрюс және Эдинбург қалаларының ежелгі төрт университетіндегі ғылыми қоғамдардың елеулі тұрғыдан өсуі орын алды. Жаңа идеялар дерексіз дау-дамайлар мен академиялық біртұтастық тудыратын Парижде қарағанда Шотландия бауырмал және кооперативтік ортамен қамтамасыз етті. Жаңа идеялар прагматикалық рухта талқыланды. Талқылаулар Шотландияның діни теноры секілді болды. Ньютонның аспан денелерін есептеуі құдайға шақыру ретінде қарастырылмады; керісінше, олар оның даналығы мен құдіреттілігін дәлелдейді. Осылайша, он сегізінші ғасырдың басында шотландтық ғалымдар Ньютонның Математика қағидасы еңбегін құрметтеп, қызыға зерттеді. Олар, сондай-ақ Локктың «Үкіметтің екі трактаты» еңбегін және «Адамзаттың түсінігіне байланысты» эссесін оқыды; мұның барлығы білім беру, зерттеу және өнеркәсіпті қалай жақсартуға болатынын прагматикалық тұрғыдан қарастырады.

Шотландияға ағартушылық пікір қатты әсер етті. Он сегізінші ғасырдың екінші жартысында шотландиялық университеттер *«Табиғи философияның»* тәжірибелік өрісінде ілгері дамыды. Сондай-ақ, олар «Моральдық философия» пәнін бастады, Фрэнсис Хатчесон (1755) оны этика, юриспруденция, экономика және саясаттың үйлесімі ретінде ұсынды.

Эдинбургтегі университеттің Хатчесон студенттерінің арасында Дэвид Юм мен Адам Смит болды. Олар өте жақын дос болды. Бір-бірін мақтан тұтты және біріне-бірі ықпал етті, «Шотландиялық ағартушылықтың» ықпалды өкілдеріне айналды. Олар Монтескье және Вольтер сияқты француз ойшылдарын мақтан тұтты. Юмның Руссо туралы пікірі жоғары болды. Смитке Кенэ терең ықпал етті. Екеуі де тепе-теңдік қағидасы әлеуметтік қарым-қатынастарды барлық жерде реттейтін болса, қандай жер болса дарационалды адамдарға еркін әрекет етуге рұқсат етілген деген мәселемен айналысты. Дегенмен, екі автор да тепе-теңдіктің нақты механизмдерін қалдырды.

Смит, еске түсіре кетейік, Глазго қаласындағы университеттің моральдық философия профессоры болды және осы салада екі негізгі кітап жазды. Біріншісі, «Мораль пікірлері теориясы» [1759] этика және юриспруденция пәндеріне кіріспе болып табылады және Глазго курсының алғашқы жартысынан бастап мораль философиясына байланысты дәрістерге көп көңіл бөлді. Екіншісі, «Ұлттар байлығы» [1776] - бұл оның курсының екінші бөлігінде айтарлықтай кеңейтілген экономика мен саясат туралы пікірталас болып табылады. Екі кітап та «көрінбейтін қолдың» нәтижесі ретінде әлеуметтік тәртіпті ұсынады. Олар бірге оқылуы керек. Егер олар Юмнің эсселерімен бірге оқылатын болса, онда оның ешқандай ықпалы болмайды.

Юм публицист болды. Ол ешқашан мұғалім болмаған, тәуелсіз эссе жазушы және тарихшы болды. Ол әлеуметтік тәртіп себептерін талқылаған эссе жазды, бірақ ешқашан құдайға, табиғи заңға немесе көрінбейтін қолға негізделмеді. Керісінше, оның дәлелдері әлеуметтік эволюция идеясына негізделген болып табылады. Ол үкімет пен мемлекеттердің пайда болуын және мемлекеттік қарым-қатынастардың дамуын талқылады. Руссомен және Хатчесонмен рухтанған Юм мемлекеттер адамның өзара әрекеттесуі арқылы уақыт өте келе дамып келе жатқан әлеуметтік құрылымдар екендігін айтты. Мемлекеттер бір-бірінің арасында белгілі бір тәртіпті ұстанады. Дипломаттар әділетті ережелерді қалыптастыра отырып, мемлекетаралық өзара іс-қимылды реттейді және осы ережелерді дипломатиялық кодтар мен халықтардың заңдарына байланысты рәсімдейді. Олар сондай-ақ билік балансы қағидасына негізделген саясат арқылы тәртіпті негізге алады<sup>11</sup>.

Он сегізінші ғасырдың соңына қарай халықаралық теорияға үлес қосқан шотландиялық тарихшы Уильям Робертсон (1721-93) болды. Ол, сондай-ақ, Еуропалық институттағы билік балансына ерекше назар аударады. Оның дерек көзін Италияда орналастырды. Ол оны Ренессанс өнімі және оның айрықша «саяси ғылымы» ретінде қарастырды. Италияндықтар, ол жазғандай, жалпы бостандыққа сәйкес келмейтін кез келген монархтың билік дәрежесіне дейін жоғарылауына жол бермеу әдісін тапты және қазіргі заманғы саясатта осы ұлы құпияға қатысудың және Еуропа мемлекеттері қалыптасатын жүйенің барлық мүшелерінің арасында биліктің дұрыс бөлінуін сақтаудың маңыздылығын атап көрсетті (Робертсон, 1896 [1769], 120 б.).

### *Еуропадағы ағартушылық көріністер*

Ағартушылық дәуірінің ғалымдары мен теоретиктері классификациялық кестелер-

ге және таксономияларға бағдарланған он жетінші ғасырды сақтап қалды, оның ішінде Исаак Ньютонның механикалық әлемі кульминациялық өрнек болды. Он сегізінші ғасырдағы симметрияның көрінісі өнердің, ой-пікір мен адамның білімінің барлық салаларына ықпал етті. Олардың симметрия туралы көзқарасы ғасырдың үлкен архитектурасында, сондай-ақ, Марлбородағы Бленхейм секілді Версальдағы Людовик XIV көрініс табады. Ол жеке меншік бакшаларының керемет геометриясында көрініс тапты. Он сегізінші ғасырдың музыкасында, Иоганн Себастьян Бахтың фугаларында, сондай-ақ, Джозеф Гайднның сонаталарынан да табуға болады. Рейнольдс картиналарын, Дефо, Свифт және Филдинг романдарын ұйымдастыру қағидасын ұсынды. «Білім ағашы» арқылы жарқырап, Ефрем палатасы *циклопедиясын* және Дидро мен Даламбердің энциклопедиясын ұйымдастырды. Шведтік ботаник Карл фон Линненің екілік таксономиясын ұйымдастырды.

Ұлыбританиядағы табиғи үйлесім үшін маңызды болып табылатын Людовик XIV соғыстарының басында Ричард Кумберленд арқылы жазылған еркін жеке тұлғалардың өзара әрекетінің ықпалды дәлелі бар. Ол рационалды жеке тұлғалар қоғамында адамгершілік мінез-құлық үшін табиғи сый-сияпаттар бар деп мәлімдеді және барлық азаматтар бір-біріне мейірімділік және төзімділікпен әрекет етеді деп атап өтті. Еркін өзара әрекеттестіктің табиғи үйлесімінің тағы бір танымал дәлелі соғыс соңында Бернард де Мандевильмен жазылған (1670-1733). Өзінің Аралар туралы мысал әңгімесінде: немесе жеке нұсқауында (1924 [1714]), Мандевильдің пікірінше, ең көп зиян келтірген көне моральдық кодексіндегі кемшілік, барлық адамдар тәжірибеде қолданатын болса, ең үлкен қоғамдық игіліктегі нәтижені береді. Өзімшілдік және ашкөздік мінез-құлық еңбекқорлыққа, экономиканың өркендеуіне және ұлттық байлыққа ықпал еткен қасиеттер болды. Мандевильдің жаңа моральды және сол дәуірдегі экономикалық философияны ескере отырып, бұл себептерді ары қарай кемшіліктер деп қарауға болмайды дегенге саяды.

Континент бойынша әлеуметтік ойшылдар он сегізінші ғасырда осы мәселеге өзгерістер енгізді. Еркін дербес қарым-қатынастың үйлесімділік көрінісі француз экономисі Франсуа Кенэннің (1694-1774) жазбаларында айқын көрініс табады. Жан Батист Сэй (1767-1832) нарықтық тепе-теңдік теоремасын әзірледі, өндіріс процесі өндірілген тауарлар нарығын туындатады және кез-келген ұсыныс өз сұранысын тудырады, кез келген өнімді экономика тепе-теңдікте қала береді. Адам Смит ұлттар байлығындағы өзіндік үйлесімді экономиканың классикалық көрінісімен жасаған кезде олардан ерекше шабыттанды [1776]:

Әрбір адам ішкі өнеркәсіпті қолдау мақсатындағы іс-әрекетке өз капиталын көбірек қолдануға тырысады және сол салаға оның өнімдерін бағыттау аса құнды болуы мүмкін; қоғамның жыл сайын алатын табысына жету үшін шамасы келгенше әрбір адам міндетті түрде жұмыс істеуге міндетті болып табылады. Ол, шындығында, қоғамдық мүдделерді насихаттауға ниеттенбейді, оны қаншалықты дамытатындығы туралы да білмейді... Тек өз пайдасына жетуге ғана тырысады және ол көптеген жағдайларда, көзге көрінбейтін қолымен оның ниетінің бір бөлігі емес болып табылатын соңғы нәтижеге нүкте қойғысы келеді (Смит, 1976, 456 б.).

Еркін, дербес өзара әрекеттесудің табиғи үйлесімі туралы осы көрініс экономикада шектелмеген; ол да саясатты талқылауға ықпал етті. Бұл Жан Жак Бурламакидың үкіметтегі өкілеттіктерді бөлу туралы дәлелінде көрініс тапқан; Монтескьенің Құқықтар рухы кеңінен жетілдірілген дәлел болып табылады (1990[1748]). Монтескьенің айтуын-

ша, егер мемлекет бостандықты қаласа, ол үкіметтің жоғарғы саяси билігін үш тармаққа бөлуге тиіс: заңнамалық, атқарушы және сот жүйесі. Егер, бұл үш тармақ бір-бірінен тәуелсіз әрекет етсе, әрқайсысы басқалардың саяси беделін нығайтуға әрекет етеді, осылайша қоғамның жалпы үйлесіміне кепілдік береді және өз азаматтарының бостандығын арттырады (Монтескье, 1990, 68-75 б.).

### *Американдық өзгерістер – Кальвин мен Гоббс арасындағы ағартушылықтың үзілуі*

Америка бірегей болды, қуатты патшалардың жеңіске жетуіне ғана емес, сонымен бірге Американың солтүстік-шығыс жағалауындағы ағылшын отарларына қоныс аударған қарапайым адамдардың Американың барлық аудандарында тұрақты түрде кеңейіп, барлық бағыт бойынша таралуына мүмкіндік туғызды. Олардың көпшілігіне Америкадағы еркіндік пен бақытқа қол жеткізуіне уәде берді. Басқалары Еуропадан кедейлік пен қуғын-сүргінге ұшырағандығы үшін шығарылған еді.

Он сегізінші ғасырдың соңғы онжылдықтарында отаршылдар ағылшын патшалығы әділетсіз қарады деп, бүлік шығарды. Ағылшын үкіметі әскери репрессиямен жауап берді. Дегенмен кейбір ағылшындықтар көтеріліске түсіністікпен қарады. Олардың бірі Эдмунд Берк болды. 1775 жылдың көктемінде колониялар мен туған елі арасындағы шиеленіс артқан кезде, Берк парламентте сөз сөйлеп, өз үкіметін американдықтарға қарсы күш қолданудан бас тартуға шақырды. «Ол американдық көтеріліске әкеп соқтырады», - деді. Британдық үкімет колониистермен келіссөздер жүргізіп, оларды басып тастамауы керек, деп Берк (1999) талап етті. Америкалықтар репрессияға қарсы тұра алады, өйткені олар өз құқықтарын жоғары бағалайды және оларды басуға тырысқан кез келген әрекетке қарсы шыға алады. Нәтижесі ағылшын патшалығы үшін біркелкі емес және қымбатқа түседі. Бұл саяси тұрғыдан қымбатқа түседі, себебі ағылшындар әділетсіздікке қарсы күреседі. Бұл қаражат жағынан қымбат болады, себебі ағылшындар бүкіл әлем бойынша жарты жолға созылатын жеткізу желілеріне сүйенеді. Америкалықтар құқықтар мен бостандықтарды әділетті қорғауға байланысты үйде күресетін болады.

Жер бетінің еш жерінде «Азаттық рухы» американдық отарларға қарағанда күштірек емес деп Берк парламентке айтты. «Американдықтардың ерекшелігінде, бостандыққа деген махаббат – ең басты сипат» (221 б.), деп бастады ол. Бұдан кейін ол бірнеше себептермен «Азаттықтың қатал рухын» түсіндірді. Біріншіден, американдықтар «ағылшын идеялары бойынша және ағылшын қағидалары бойынша» бостандықта өмір сүруге арналған ағылшындар болып табылады. Екіншіден, олар халықтық егемендік туралы ілімге қосылып, өзін-өзі басқарудың үлкен дәрежесінде қолданылады. Үшіншіден, олар сауаттылық пен білімнің жоғары деңгейін пайдаланады – олар әсіресе құқықтары пен ережелерді талқылауға үйренген заң және теология салаларында білім алады. Төртіншіден, оңтүстік өңірде еркіндік пен тәуелсіздік құндылығы құлдық институтымен ерекшеленеді. Бесіншіден, солтүстік өңірдегі бостандыққа деген сүйіспеншілік протестанттық сектанттар құрған қоғамдардағы дінмен ерекшеленеді.

Берк америкалық ұлттың қалыптасуындағы діннің рөлін атап өтуде жалғыз өзі ғана болған жоқ (Хатцелбай, 2015). 1831 жылы американдық республикаға саяхат жасаған француз аристократы Алексис де Токвилл (1969, 46 б.) американдық қоғамның пуританизмнің және еркіндіктің бірегей қоспасы ретінде қалай сақталғандығын байқады. Басқа комментаторлар да жаңа Англия жағалауына қоныстанған адамдар өздерін

«қажылар» - алыс жерден құдайдың уәде еткен жеріне дейін келген саяхатшылар ретінде көрсеткенін айтты. Олардың жетекшілері, Уильям Брэдфорд пен Джон Уинтроп сияқты адамдар Американы «уәде етілген жер» және «жаңа Иерусалим» деп сипаттады. Коттон Матердің айтуынша, қоныстанушылар күнә мен жемқорлық орын алған Еуропадан қашып кетті; олар өздерін Америкада таза қоғам құруға құдай таңдап алды және «әлемді жаңадан бастауға» шақырды деді. Бұл қоғам құдай берген еркіндікке сәйкес құрылады.

Еркіндік пен құқық рухы Американың *«тәуелсіздік декларациясының»* кіріспесінде үстемдік етеді. «Біз осы шындықтарды айқын деп қарастырамыз, барлық адамдар тең, оларға жаратушының берген теңдессіз құқығы бар, олардың ішінде өмір, еркіндік және бақытқа ұмтылу бар болып табылады». Осы бірнеше атақты сөздер америкалық үкімет философиясының негізін қамтыды. Адамдар құқықтарымен қамтамасыз етілген. Үкіметтің мақсаты адамдардың құқықтарын қорғау болып табылады. Егер, үкімет бұлай жасамаса, бұл оның негізгі мақсатын бұзады. Сонда үкімет пен халық арасындағы келісімшартты жарамсыз деп санауға болады. Локктың осы логикасында<sup>12</sup> Декларация Англиямен барлық байланыстарды үзу туралы шешім қабылдады. Лондондағы үкімет американдық отаршылдардың құқықтарын қорғамады, ол шын мәнінде оларды белсенді түрде бұза отырып, отар мен туған отанының арасындағы келісімшартты жойды. Бұл себеп-салдарлар айқын болды, өйткені үкімет құдай берген өмір, азаттық және бақыт құқықтарын бұзған кезде, кез-келген үкімет нысаны осы мақсаттарды жоюға айналса, халық оны өзгертуге немесе жоюға және жаңа үкімет құруға құқылы болып табылады, оның негізін осы қағидаттарға негізделе және өкілеттіктерін осы тұрғыда ұйымдастыра отырып, халықтың қауіпсіздігі мен бақытына ықпал етуі мүмкін.

*«Тәуелсіздік декларациясы»* 1776 жылдан бастап адам ақыл парасаты мен құқықтары туралы доктринаға негізделген оптимистік антропология туралы қарапайым дәлелге негізделген. Он бір жылдан кейін жазылған Америка конституциясы аса күңгірт және көп пессимистік жорамалдарды атап көрсетеді. Атап айтқанда, ол Джеймс Мэдисон туралы болжамдарды атап көрсетеді. Ол он сегізінші ғасырдың мәңгілік бейбітшілік жобаларын оқыды және оларды утопиялық деп қабылдамады (Мэдисон, 1906). Егер, адамдар періште болған жағдайда ешбір мемлекет қажет болмайтын еді (Мэдисон, 1987). Алайда, адам табиғаты өкінішке орай кемелсіз болғандықтан, адамдар арасындағы тәртіпті және тыныштықты сақтау үшін үкіметті құру қажет болды. Мәселе мынада, бұл үкімет билікті қызықтырады және Мэдисон қалай деп сұрады, билікті құрметтеуді болдырмау үшін әлсіз болса да, қоғамдық тәртіпті орнықтыруға жеткілікті күшті үкіметті құруға бола ма? Этикалық күштер адамның өзімшілдігін басқара алмады. Дегенмен, «өзімшілдіктен арылуға ұмтылуға болатын» тексеру мен тепе-теңдіктің күрделі жүйесі құрылуы мүмкін еді (Мэдисон, 1987). Бұл үкіметті шектеп, биліктің тепе-теңдігін сақтап қалады.

Бұл билік әрқашан оған зиян келтіріп, қолданғандарды арбайды. 1776 жылғы *«Тәуелсіздік декларациясы»* оптимистік және революциялық болып табылады. 1787 жылғы конституция пессимистік және консервативті болып табылады. Бұл жақсы үкіметті қамтамасыз етпейді, себебі ол күшті мемлекеттің зорлық-зомбылығына жол бермеуге тырысады. Оның пессимизмінің бастауын не түсіндіруі мүмкін? Бір мүмкіндік Англия мен тәуелсіздік декларациясын ұстанатын колониялар арасындағы соғыс болып табылады. Бұл қорқынышты және селқостық әсер қалдырды. Англиямен соғыс және американдық отарлардың арасындағы қақтығыс американдық көшбасшылардың түйілуіне әкеліп соқты.

Тағы бір ықтималдығы діннің әсері, дәлірек айтқанда, адам табиғатының пессимистік

көзқарасына деген протестантизмнің пуритандық бренді. Оның алғашқы күнә туралы доктринасы Американың саясатына тән қақтығыстар мен шиеленістерді енгізді. Америка Құрама Штаттар тәуелсіздік үшін күресте пайда болды және либералдық теориялардың құқықтары мен бостандықтарынан хабардар болды. Бірақ, пуританизмнің пессимистік антропологиясы либералды дәлелге қиындықтар туындатты.

Американдық отаршылдар «еркіндіктің қатыгез рухын» көрсетеді, - деп мәлімдеді Берк (1999 [1775], 239 б.). Бірақ американдық рухты толық түсіну үшін олардың дінін түсіну қажет, деп жалғастырды ол: отаршылдар сектанттар болды. Олар Англия шіркеуіне, сонымен қатар, Рим шіркеуіне наразылық білдірген пуритандықтар мен кальвинистер болды. «Олардың келіспейтін қызығушылығы әлемнің әдеттегі өкілеттіктерінің барлығына тікелей қарсы болған күйде туындады; және бұл оппозицияны табиғи бостандықты талап ететін күштілер ғана дәйектеуі мүмкін».

Американдық конституцияны бағалау үшін тумысынан күнәға сенген және олар өз халқына еркіндік қалаған адамдардың жұмысы болды, олар сондай-ақ өздерінің азғырулар мен жемқорлыққа бой алмағандығына көз жеткізгісі келгендігін атап өту пайдалы болып табылады. Бұл американдықтардың дилеммасы болды: олар бостандығын арттырғысы келді, бірақ олар да өршіл және күнәһар адамдардың онымен не жасайтындығын ойлап қорықты. Сондықтан олар бостандықтың себеп салдарын тексеретін үкіметті құру арқылы шектеуге тырысты. Американдық саясаткер Джеймс Брайс (1888, 299 б.) оны бір мәрте қалыптастырып, Кальвин теологиясы мен Гоббс философиясының аралығында қарастырды.

Бұл американдық еркіндік түсінігін континенталды Еуропа философтарынан ерекшелендіреді. Американдық еркіндік ұғымының бастауы ағылшын шіркеуіне және осы шіркеу қамтамасыз ететін мемлекетке қарама-қайшы қарайтыны анықталды. Континенталды ағарту арқылы көрініс тапқан себептерге негізделген секуляризм, материалдық теңдік және ұжымдық ынтымақтастық әлсіз болды. Американдықтар бағдарлау бойынша діни және дербес бостандықты дамытты.

АҚШ саяси философиясы еуропалық түп тамырға ие болды, бірақ ол бірегей жолмен дамыды, Американың отаршылдық тәжірибелеріне әсер етті. Алынған айырмашылықтардың кейбірі Американың іс жүзінде бағдарланған Федералисті және Иммануил Канттың теориялық тұрғыдан мәңгілік бейбітшіліктің теориялық абстрактілік федерациясы арасында салыстыру арқылы түсіндіріледі. Американдық федерация дербестіктен хабардар болған кезде, Кант біріккен ынтымақтастық тұрғысынан қабылданды. Сондай-ақ, американдық «еркіндік» және «құқық» түсінігі діни көзқарастармен жеке рационалдылыққа негізделсе, Канттың түсінігі әлеуметтік өзара әрекеттесуді көрсететін зайырлы саяси философияға негізделді. Американың отаршылдық тәжірибесі діни қудалау туралы естеліктерді, еуропалық мемлекеттік шіркеулердің билігі мен беделінен құтылуға тырысуды және жаңа әлемдегі пуритандық айлақтарды құруды қамтиды.

Канттың саяси философиясы мемлекеттер арасындағы американдық қарым-қатынастарға шектеулі әсер етті. Бірақ басқа континенталдық ойшыл Америкадан үлкен әсер алды: Швейцария заңгері Эмерик де Ваттель. Оның *Droit des gens* еңбегі 1758 жылы жарық көрді және Франклин мен Джефферсон сияқты американдық көшбасшыларға тез жеткізілді. Кітап ағылшын тіліне 1760 жылы «*Ұлттар заңы*» ретінде аударылып, Американың халықаралық құқық бойынша стандартты мәтіні болды (Уилтце, 1960). Оның дәлелі Джон Локктың «*Үкіметтің екінші трактатына*» негізделді және

Ұлыбританиямен болған шиеленістер американдық көшбасшыларды халықаралық құқыққа араласуға мәжбүрлеген кезде Американың халықаралық істерге либералды көзқарасымен үйлесімді болған еді. Американдық революциядан кейін Ваттельдің билігі аяқталмады. Оның еркіндік пен теңдік туралы анықтамалары Американың «Тәуелсіздік Декларациясына» сәйкес келді<sup>13</sup>.

### *Халықаралық қатынастардың ағартушылық теориясы*

Симметрия, теңгерім және өзіндік тепе-теңдік мәселелері он сегізінші ғасырдың халықаралық істер туралы болжамдарында көрініс табады. Дефо, Фенелон, Гамильтон, Юм, Кант, Руссо және басқалар сол дәуірде өздерінің талқылауларында басымдыққа ие болды. Бұл олардың халықаралық билік балансын талқылауда айқын көрінеді.

Он сегізінші ғасырдың әлеуметтік ой-пікірін сипаттайтын әлеуметтік теңгерімдік көзқарас ежелгі дәуірдегі әлеуметтік көзқарастан ерекшеленеді. Өткен ғасырда мемлекеттер арасындағы билік балансы белгілі бір елге пайда әкелетін саясат ретінде қарастырылды<sup>14</sup>. 1700 жылдан кейін әлеуметтік баланс айрықша емес, белгілі бір жүйе және бүкіл халықаралық қоғамға пайда әкелетін саясат ретінде қарастырылды. Билік балансы толығымен өзін-өзі теңестіретін әлеуметтік жүйе арқылы көрініс тапты. 1760 жылдары Уильям Робертсон осы ойды білдіргенде, ол итальяндық соғыстан кейін билік балансы тәжірибесі «сәнді және әмбебап» болғандығын түсіндірді. Содан кейін ол «Еуропаның өкілеттіктерін бірге жақын біріктірді ...». Он алтыншы ғасырдың басында Робертсон жалғастырды, билік балансы бүкіл Батыс аймағы бойынша жұмыс жасады. Шынында да, Робертсон: «Бұл «таңғаларлық жарқырау» сол ғасырдағы Карл V, Генрих VIII, Френсис I, Папа Лео X және ұлы Сүлейман сияқты бес керемет монархтың бір мезгілде қатысуымен байланысты болып табылады» деп түсіндіреді.

Әрбір бәсекеде ұлы билік, сондай-ақ ұлы қабілеттер бір-біріне қарама-қарсы қойылды; бір жағынан ерлік пен мінез құлықтың күш-жігері бірдей күшпен теңдестірілді, екінші жағынан осы князьдердің кез-келгенінің бірдей прогреске жетуге ұмтылғандығын білуге болады және олардың билікке ие болуына жол бермеуі адамзаттың еркіндігі мен бақытты болуына қарама-қайшы келетін еді (Робертсон, 1896 [1769], 121 б.).

Робертсонның кітабы өте танымал болды. Ол халық сұранысына ие болып кеңінен оқылды және халық мақтан тұтты<sup>15</sup>. Ол билік теңгерімін мемлекеттердің бүкіл жүйесін пайдаланған феномен ретінде ұсынды, демек барлық жүйенің жеке мүшелері еді. Ол билік балансын үздіксіз тәжірибе ретінде сипаттады (арнайы әрекетпен емес, жекелеген мемлекеттерден белгілі-бір жағдайларда). Осы ұғымға сәйкес, он сегізінші ғасырдағы биліктің теңдестік саясаты жеке мемлекеттердің тәуелсіздігі мен егемендігін сақтамаған еді, дегенмен ол да жүзеге асырылды. Керісінше, ол мемлекетаралық жүйенің өз тәртібін сақтау керек болды. Он сегізінші ғасырда Робертсонның түсінігі басым болды. Халықаралық билік балансы егеменді мемлекеттер қоғамында маңызды тұрақтандырушы фактор ретінде қарастырылды. Бұл өзіндік мақсатқа айналды.

Бұл идея он сегізінші ғасырдың соңында Еуропаны мемлекеттердің жүйесі ретінде түсінуді танымал негізде қамтамасыз етті. Бұл жүйе заманауи тарих пен империяның қолдануға болатын баламасы секілді эволюцияның нәтижесі ретінде қарастырылды. Ньютонның және механикалық физиканың ғасырында, Робертсонның бұл туралы түсініктемесі қызығарлық шынайылыққа айналды.



## *Тәртіп кеңістігі, уақыт прогресі және ағарту парадоксы*

Жекелеген мемлекеттен мемлекеттік жүйеге көшуде халықаралық қатынастар теориясы ағарту үлесінен тұрды. Бұл талдау, логика деңгейіндегі өзгерісті білдірді. Бұл жалпыға ортақ қабылдауды білдіреді, табиғи үйлесім қағидасы болып табылады. Сенімнің негізінде ағарту дәуірінің басты парадоксы жатыр. Бұл ғасыр, ол адамның ақыл-парасатының біртұтас басымдылығын, өзіне тән әлеуметтік көрінісіндегі өзін-өзі реттеудің иррационалды, адамзаттың өзін өзі реттеуінің сыртқы қағидасына негізделгендігін атап өтті.

Кейбір авторлар осы парадоксты сезініп, онымен күресті. Руссоның, Юмның және Канттың өзін-өзі ақтаудың ғасырлық сипаттама дискурсына қатысты; бірақ, өздігінен реттелу адам ақыл-ойының еркін жүзеге асырылуының автоматты нәтижесі деген дәлелді толығымен қабылдамады. Олар билік балансы терминіндегі мемлекетаралық мәселелерді талқылады және олар адамзат қоғамының өзгермейтін заңдармен басқарылу идеясын зерттеді. Бірақ олардың бірде-біреуі бұл заңдарды рационалды әрекеттен жеке тұлғаның ақыл-ойынан шығаруға дайын емес еді. «Өздерінің бейімділігіне сәйкес мақсатына қарай әрекет жасайтын және (тіпті бүкіл халықтың біріне қарсы) бір-біріне қарсы шыққан адамдар олардың басшылығы секілді, олар үшін табиғаттың соңы белгісіз болып көрінеді» - деп жазады Кант (1949, 117 б.). Ол көрінбейтін қолдың жұмысына көп сенім артпады.

«Руссоның, Юм мен Кант секілді авторлар ақыл-парасат ұғымы адам әрекетінің заңдылықтарын түсіндіре алмайды», - дейді. Руссоның айтуынша, адамзаттың потенциалды рационал екендігі, бірақ іс жүзінде адамның дәл ырқынан шығатындығы туралы айтады. Егер, миллиондаған адамдарға ырқынан айырылған жағдайда өз мүдделерін қорғауға мүмкіндік берілсе, олар, керісінше, үйлесімділіктен гөрі хаос пен қақтығыс тудыруы мүмкін. Бірақ, ақыл парасат адамның мінез-құлқын түсіндіре алмаса, онда оны не түсіндіре алады? Руссоның жауабы: «Адамдар, олардың іс-әрекеттері әлеуметтік жағдайларды туындатады, оларды қызықтырады, ынталандырады және олардың көзқарастары мен менталитетін қалыптастырады». Руссо еркін роумингтік тұлғалардан, отбасылар мен тайпалық қоғамдар арқылы жоғары дамыған мемлекеттерге дейін адамдар уақыт өте келе қалай дамығандығын түсіндіреді. Бұл эволюция адамдарға ықпал етті және олардың ырқынан шығуларына алып келді. Ырқынан шыққан адамдар, өз кезегінде, эксплуатация мен қуғын-сүргінге ұшыраған қоғамдарды туындатып, өз азаматтары бақылай алмаған жағдайларды жасырады.

Юм осы дәлелді ұстанып, Руссоның саяси эволюция теориясындағы кейбір эмпирикалық мазмұнды қамтамасыз етті. Юм (1978) былай деп атап өтті: «Адамдар әлеуметтік жануарлар болып табылады. Ол бейімділікпен емес, қажеттілікпен жүзеге асады. Адамдар жабайы табиғатта өмірге бейімделіп, қоғамның қандай да бір түрін дамыту қажеттілігінен қысымға ұшыраған, - деп айтады Юм (1978; 1985b). Ол ежелден келе жатқан ежелгі қоғамдар мен Азия мен Америкадағы қазіргі заманғы қоғамдарды салыстырды, ең қарабайыр адамдар өздерін өз отбасыларында ұйымдастыратындығын атап өтті. Отбасылар бір-бірімен бәсекеге түскен кезде олар одақ құрып, тайпаларға айналады. Сосын тайпалар арасындағы бәсекелестік және қақтығыс үлкен және күрделі қоғамдарды туындатады.

Қоғамдар адамдарды жауларынан қорғайды және олардың қауіпсіздігін нығайтады. Сондай-ақ, қоғамдар жеке тұлғаларға арнайы дағдыларды дамытуға және еңбектің

элеуметтік бөлінісіне еруге мүмкіндік береді. Егер әрбір адам тек өзі үшін жұмыс істейтін болса, жұмыс әлдеқайда өнімді болады. Ең соңында, қоғамдар үкіметтің институттарын дамытады. «Үкіметтің бірінші рудименттері» деп түсіндіреді Юм (1978, 540 б.), ол саясаттағы түсіндірмелі қағида ретінде бәсекелестікті және қағиданы туындатады, әскери науқандар кезінде тайпаның көшбасшысы құрылады. Осылайша, тайпалық әскери лагерьлер үкіметтің шынайы аналары болып табылады. Адамдардың қауіпсіздікті ізденуі мемлекеттердің эволюциясының нық күші болып табылады.

Юм көп жағдайда Руссодан ерекшеленеді. Дегенмен Юмның мемлекеттің теориясына негіз болып табылатын Руссоның тарихи эволюция туралы дәлелі. Бұл өте ықпалды болды. Ол мемлекетті адамзатқа берген құдайдың сыйы немесе адам ақыл парасатының өнімі ретінде қарастырған ескі теориялардың жойылуына алып келді. Гоббс пен Локктың үстем келісімшарт теорияларын сынауға жол ашты. Юмның пайымдауынша, элеуметтік келісімшарттар ештеңе емес, бірақ онда философтардың қиялының жемісі бар. Ондай келісімшарт шын мәнінде болмаған. Барлық үкімет келісімшартпен емес, билікпен бастайды. Мемлекеттер негізінен күштілерді жаулап алудың, әлсіз адамдарға тәртіпті және қауіпсіздікті іздеудің өнімдері болып табылады.

Руссо мен Юм элеуметтік келісімшарттың бекітілген теориясына баламалы, тарихи негізде түсіндірме беруді қамтамасыз етті. «Отбасында туған адам қоғамды қажеттіліктен, табиғи бейімділіктен және әдеттен ұстап отыруға мәжбүр болады» - деді Юм (1985b, 37 б.). Бастапқы туыстық топтардан тарихи кезеңдер және тайпалардан көсемдер арқылы, монархиялардан республикаларға дейін мемлекеттік құрылымдар дамиды.

Иммануил Кант Руссоның және Юмның дәлелдерімен келіседі. Ол сондай-ақ, адамның «элеуметтік элеуметтенудің» жаратылысы екендігін және Юммен аздап болса да келісті, рулық қауымдар, тайпалар мен мемлекеттер арасындағы бәсекелестік келіспеушіліктер мен соғыстарға әкеліп соқтырды, өз кезегінде, адамзаттың прогресіне қол жеткізді (Кант, 1949). Ол, сонымен қатар, адамды «элеуметтік емес көпшіл» жаратылыс ретінде қарастырды және рулық қауым, тайпалар және мемлекеттер арасындағы бәсекелестік қақтығыстар мен соғысқа әкелді деген Юмның пікірімен келісті. Бұл соғыс өз кезегінде адамзат прогресін туындатты (Кант, 1949b). «Адам – жануар, егер ол өзі секілді басқа жандардың ортасында өмір сүрсе, оның өз иесі болу керек, өйткені адам өз бостандығын өзгелерге байланысты теріс пайдаланады ... Адам адамның ерік-жігерін бұзып, жалпы ерік-жігерге мойынсынуға мәжбүр болады, соған сәйкес әрбір адам еркін бола алады», - дейді Кант (122 б.).

Элеуметтік үйлесімділік бүлінген және өзгеріске ұшыраған ақыл-парасаттың еркін жүзеге асырылуының сенімді нәтижесі бола алмайды. Халықаралық бейбітшілік адамның ақыл парасаты трансформацияланып, біліммен жетілдіріліп, жақсы қоғаммен босатылып және толыққанды әлеуметте дамығанға дейін бар болып табылмайды. Руссо мен Кант ақыл парасат өзгеріске ұшырайтын себептерді зерттеді. Олар мұны саяси ерік-жігер мен адамзат тарихына байланысты жасады. Көптеген атлантикалық авторлар атап көрсеткен ақыл-парасаттылық пен өзін-өзі теңестіруге деген сенімділіктің орнына олар саяси ерік-жігер рөлін атап көрсетті. Адам табиғатының ерік-жігеріне ықпал ету Еуропаның гуманистік дәстүрін ұзақ уақыттан бері сипаттаған еді. Руссо «Жалпы ерік-жігер» атты өзінің доктринасында оны атап көрсетті және қайта жетілдірді. Әрбір жеке тұлға өз ырқынан айырылмайтын болса, онда адамдар өздерінің нақты мүдделерін көре алады деп айтты. Бұл доктрина континенталды саяси философияға қалыптастырушы ықпал етті (Талмон, 1952; 1960).

Руссо, Юм мен Кант адамзат қоғамына тарихтың ықпалын атап өтті. Олар оны эволюциялық тұрғыдан талқылап, маңызды жаңалықтарды ұсынды және он тоғызыншы ғасырдың әлеуметтік-ғылыми пікірталастарын сипаттайтын негізгі жаңа мәселені болжады. Олар олардың сюжетін толыққанды түсінбейтін пьесадағы әрбір адамның субъект екендігі туралы ұғымды ұстанды. Олардың парасатты ерік-жігерін және тарихи прогресін талқылауы әлеуметтік тәртіптің жаңа тұжырымдамасы болып табылды. Олар он сегізінші ғасырдың статикалық көрінісінен ауысуды бастады, оған сәйкес әлеуметтік тәртіп кеңістіктегі симметрия ұғымында көрініс табады, он тоғызыншы ғасырдың динамикасы тұрғысынан әлеуметтік тәртіпті эволюция ұғымы мен уақыт арқылы көруге болады. Ақыл-парасатқа / ерікке және тарихқа / прогреске көп көңіл бөлу Гегель мен Маркстың философиялық жүйелері үшін артықшылықты қамтамасыз етеді.

Руссоның тарихи зерттеулерін халықаралық қатынастар теориясының маңызды компоненті етіп жасады. Руссоға негізделі отырып, Юм және Кант он сегізінші ғасырдағы кеңістіктегі симметрия тәртібі туралы механикалық көзқарасын өзгертті және уақыт арқылы тәртіп прогресс ретіндегі органикалық көріністі енгізді. Руссо да, Кант та бұл прогресті адам мен табиғат арасындағы диалектикалық қарым-қатынаста қарастырды: табиғат адамның басына түскен ауыртпалық пен қиындықтарды өздерінің моральдық тағдырына қарай біртіндеп бағыттай отырып, адамға жүктейді. Руссоның және Канттың саясат тұжырымдамасы арқылы үндесетін бұл диалектика кейінірек саясатты тек қоғамның ғана емес, сонымен бірге саяси субъектілердің де трансформациясын қамтыған Карл Маркстен хабардар етеді.

Адамзат тарихында кейбір негізгі схеманы немесе дизайнның өте көне екендігін білу мүмкін деген сенім бар. Дегенмен, шамамен 1800 жылға таман Руссоның алдын ала болжаған тарихи эволюциясының айқын жаңа нұсқасы пайда болды. Бұл «жаңа тарихнама» бірінші кезекте бәрінен бұрын адамзат әрекетіндегі прогрестің тұрақтылық көзқарасын білдіреді. Екіншіден, ол осы прогрестің нәтижесі адамзаттың ақыл-парасатымен табиғи органы жеңу болды деп айтқан болатын. Үшіншіден, ол адамзат өркениетінің дамуын фазаға немесе дәуірге бөлді. Руссо, Юм және Кант – бұлар «жаңа тарихнаманың» жалғыз ғана өкілдері болған жоқ, Адам Смиттің адамзаттың экономикалық прогресімен байланысты (1776 [1776]) адам эволюциясы төрт тарихи кезеңге бөлінді; Кондорсеттің адамның ақыл-парасаты прогресінің эскизі (1798 [1794]) адамзат тарихын тоғыз кезеңге бөледі, әрқайсысы тамаша өнертабыстардан басталады; Фихте, Шлегель, Горрес және ең алдымен, Джордж У. Ф. Гегель (1980) барлық адамзат тарихын себептерге негізделген жетістіктерге енгізді. Бірақ, Руссо және Кант халықаралық қатынас теорияларын осы көзқарас негізінде қалауға мүмкіндік берген алғашқы ойшылдар болды.

## Ескертулер

1. Локктың дәлелі Гоббстың адамзат үкіметті әлеуметтік келісімшарт арқылы жасағаны туралы айтқан пікірін қайталайды. Дегенмен Локк Гоббстен бірнеше жағымен ерекшеленді. Алдымен Гоббс табиғи құқықтарды өздерінің қалаған нәрселерін жасауға шексіз артықшылық ретінде қарастырғанда, Локк табиғи құқықтарды басқаларға қатысты міндеттермен шектелген нақты құқықтар жиынтығы ретінде қарастырды. Мысалы, Локк адамның өмір сүру құқығына ие екендігін дәлелдеді және оны меншік құқығымен анықтады. Барлық адамдар өз денелерін иеленеді және ешкім басқа біреудің меншігі бо-

лып, ешкім де құл немесе шаруа болып дүниеге келмейді. Осы аксиомадан Локк адамның өз еңбегінің өніміне ие болу құқығына ие екендігін айтты. Адамдар жұмыс істеген кезде, олар «өз еңбектерін табиғат нысандарымен араластырады», осылайша олардың меншігіне айналады. Локк үшін, еңбек табиғат болып табылатын үлкен ортақ бөліктермен қамтылған. Екіншіден, Гоббс табиғаттың жағдайын соғыс жағдайы ретінде ойлап тапқан кезде, Локк оны оны бейбітшілік жағдайы ретінде көрді. Егер еркін және бақытты адамдар үкіметті құруға келіскен болса, бұл тек кейбір алданған немесе зұлым адамдар өздерінің табиғи құқықтарынан асып, өзгелердің өмірі мен мүлкіне ие болуды талап етті. Осындай адамдардан тиімді қорғау бейбітшілікті сүйетін меншік иелеріне табиғи құқықтарға сәйкес заң шығаратын және осы заңдарды орындауды қамтамасыз ететін үкімет ұйымдастыруды қажет етті. Демек, Локктың жағдайы атқарушы функцияларға қатысты үкіметтің заңнамалық және сот аспектілерін атап өтті. Жақсы үкімет, Локктың пайымдауынша, заңнаманы жетілдіру және орындау үшін өз функцияларын барынша шектейді. Үшіншіден, Гоббсқа қарағанда, Локктың әлеуметтік келісімі шартты емес; ол жеке азаматтарға, сондай-ақ үкіметке қатысты өзара міндеттемелерді жүктейді. Азамат ақыл-парасатқа сай әрекет етуге келісуі керек (және құдай берген табиғи заң), өйткені Локк тек рационалды адамдар еркін болуы мүмкін деген пікір қосады. Үкімет өз тарапынан келісімшартты құрметтеуге міндетті. Егер үкімет азаматтардың құқықтарын қауіп-қатерге ұшырататын болса (бұл оның жалғыз қорғану мақсаты болып табылады), онда азаматтар келісімшартты жарамсыз деп санауы мүмкін. Олар тіпті соңғы шара ретінде оған қарсы шабуылға шығуы да мүмкін.

2. Бұл дәйектеу Локктың «Екінші трактатының» 12-тарауында айқын көрінеді онда ол үкіметтің үш аспектісін талқылайды: заң шығарушы, атқарушы және федеративті. Заң шығарушы және атқарушы билік ішкі істерге байланысты болып табылады, федеративтік билік сыртқы қатынастарға байланысты болса да, «соғыс пен бейбітшілік, лигалар мен одақтардың күші ынтымақтастықсыз барлық адамдармен және қауымдастықтармен барлық мәмілелерді» қамтиды деп түсіндіреді (Локк, 1960, 411 б.).

3. Бұл ұғым, көп білім (және әсіресе басқа халықтар туралы білім) төзімділікті ынталандырады және осылайша бейбітшілікке қызмет етеді, ежелгі болып табылады. Бірақ, бірнеше теоретиктер сауда-саттық пен Монтескье секілді жоғарылаған білім арасында осындай айқын байланыс орнатқан. Одан кейін, бұл байланыс мәңгілік бейбітшілікке арналған бірнеше жобаларда жетілдірілді. Көптеген авторлар, әсіресе, либералдық ағылшындықтар, мысалы, Бентам (1843а) және оның Манчестердегі шәкірттері (Блейни, 1973) - «Жақсы нәрсенің барлығы осыдан келді» деген пікірмен келісті. Бірақ, кейбір авторлар, әсіресе неміс радикалдары, мысалы, Гердер (1829) және Фихте (1979а) «Сауда-саттық иманды бұзып, қақтығыстар мен соғысқа апарды» деген пікірлерін білдірді.

4. Монтескьенің зерттеу жүргізген байланыстары Даламбердің атақты энциклопедиясына енгізген Форбоннаның жазбаларында «отар» және «коммерция» көрініс табады. Олар Аббе Рейнальдың «Histoire de Deux Indes» (1804 [1770]) атақты еңбегінде бар. Дидроның (1713-84) жазбалары Монтескьенің идеяларымен сәйкес келеді. Рейналдың «Histoire» (*Таpux*) қосқан үлесі монархиялық билік пен отаршылдықты байланыстырады; ал 1767 жылғы Дидроның (1992) «*Observations sur le Nakaz*» еңбегінде абсолюттік монархтар қақтығыстар мен соғыстарды тудырады деп мәлімдейді. Де Жакурт осы бір сәтті мақалада энциклопедияға қатысты '*guerre*' «соғыс» атты мақаласында қайталаған. Доль Холбах (1773: II, 137 бет) еңбектің жемісі болып табылмайтын байлық жемқорлықтың дерек көзі болғанын жазған кезде, оның дәлелі монархтар соғыстарды қалай жүргізетіндігі

және колонияларға қалай ие болу туралы күмәнге толы. Осындай көзқарас Кондорсеттің құлдыққа шабуыл туралы пікірінде, өнеркәсіп пен сауда еркіндіктерінің байлықтың бөлінуіне ықпал ететінін және бірнеше адамның қолына биліктің шоғырлануына жол бермейтіндігін мәлімдейді (Кондорсет, 1970 [1795]).

5. Заманауи терминдерді енгізу үшін, Годвин ұлттық деңгейдегі талаптан сәл де болса ауытқиды, демократиялық елдер демократиялар бір-бірімен күреспейтін соғұрлым күрделі, диадикалық дәлелдермен соғысты бастамайды деген пікір білдіреді. Мысал ретінде қараңыз. Гейтс және т.б. (1996).

6. Кант: «Егемен мемлекеттер арасындағы бейбітшілікті федерация - республикалық мемлекеттер арасында міндетті келісім немесе келісімшарт жасалған лига немесе кәсіподақ арқылы қамтамасыз ете алады» деп мәлімдеді. Ол 1795 жылы «Мәңгілік бейбітшілік: философиялық эскиз» тақырыбы бойынша өзінің дәлелін қысқаша жариялады. Бұл күрделі дәлелдің қарапайым нұсқасы, соғыс пен бейбітшілікті кейінгі теоретиктер жетілдіруге өте күрделі болып табылады. Кейбіреулер Канттың дәлеліне негізделген және АҚШ пен Кеңес Одағы арасындағы қарым-қатынастарына қарсы тұру саясаты «Канттың болжауына жаңа мән-мағына берді» деп пікір білдірген Генри Киссинджер оның реалист екенін дәлелдеді (Киссинджер, 1979, 70 б.). «Бірнеше сағат бойы елдерде он миллиондаған адам қаза тапқан жағдайда» деп Киссинджер жалғастырды: «бейбітшілік моральдық императивке айналды». Басқалары Канттың әмбебап моральдық философиясына ерекше назар аударып, Канттың анти-реалист болып табылатындығын айтады. Олардың ішінде Мартин Уайт (1991), ол Канттың идеалистік ол халықаралық қатынастар теориясы ғылымындағы «революционистік дәстүр» туралы әңгімелеп беру туралы интерпретациясына мүмкіндік берді.

7. Пэйн өзінің айла шарғысының тәлкегіне айналғандай болып көрінді, американдықтар өздері жойғысы келген еуропалық монархиялардан көмек сұрады.

8. Мэдисон он сегізінші ғасырдың үздіксіз бейбітшілік туралы бірнеше жобаларын оқыды, бірақ олардың барлығын қабылдамады (Мэдисон, 1906). Оның дизайны көпшілігінде француздық барон Монтескьеге және биліктің бөлінуіне қатысты оның керемет доктринасына тиесілі болып табылады.

9. Руссоның Сен-Пьердің немесе отаршылдыққа байланысты өзінің шешімін де, пікірін де жариялаған жоқ. Франциядағы шетелдік ретінде, ол үкіметтік агенттер оны қауіпті диверсант деп анықтаудан, оған «дәрекі» қараудан және оны елден шығарып жіберуден қорқады (Руссо, 1978, 394 б., Кранстон, 1991, 26 б., Старобинский, 1988, 201 б.). Француз үкіметінің алаңдаушылығына күрделі негіз бар еді. Францияда Ұлыбритания мен Америка секілді адам ақыл-парасатының ағартушылық, жеке еркіндік және әлеуметтік келісім шарты бойынша адамның босатылуын – егер қажет болған жағдайда, революция жасау арқылы талап етті.

10. Руссоның дәлелдері үнемі дұрыс түсіндірілмеді. Көптеген комментаторлар халықаралық қатынастар теориясындағы Руссоның тарих теорияларын бірге байланыстыра алмады. Бұл сәтсіздіктің себептерінің бірі – көптеген түсіндірулер «Мәңгілік бейбітшілік» жобасына шоғырландырылды және мәтінді алғашқы көзқарас бойынша қабылдады. Көптеген комментаторлар бұл эссе бастапқыда Сен-Пьердің дәлелінің тұсаукесері ретінде ойластырылғанын ұмытып кетті, Руссо оны оқыған сайын «үстірт», «қолайсыз» және аңғал деп тапты. Демек, комментаторлар Руссоның Сен-Пьер туралы дәлелін Руссоның өз идеяларымен жиі шатастырды. Сондықтан, олар мәтінді айқын емес және қарама-қайшы деп тауып, оны шатастыра бастады. Осылайша, Джеймс Мэдисон

(1906 [1792], 89 б.) «Руссоның жобасы... мағынасыз және әлсіз» деп тапты. Ал Дикинсон (1927, ххii) «дұрыс пайдаланылған институт ең соңында тұрақты әлемді тыныштықта және өркендеген бейбітшілікке айналдыруға әкеліп соқтыратын нәсілді және шайқасатын халықты әкелуі тиіс» деген ұғымға негізделетінін анықтады. Тіпті, Уолтцтың өзі (1959, 185 б.) Руссоны дүниежүзілік федерацияның жақтасы деп санады. Руссоның Француз елшісінің атынан Венецияға жазған дипломатиялық жолдауларының жариялануы (Крэнстон, 1982, 173 б.) оның өзінің дәлелінің дамуына және сипатына қосымша болуы мүмкін.

11. Дэвид Юмнің дәлелі халықаралық қатынастар теориясына қомақты үлес қосатын көптеген эсселерде көрініс табады. Оның қоғамдық тәртіптің себептері және үкімет пен мемлекеттердің пайда болуы туралы тарихи эволюция жағдайлары нақты талқыланды. Ол «ағылшын мектебі» деп аталатын мектепті көптеген жолдармен таныстырады. Мысал ретінде қараңыз. Юм, 1978, III бөлім; 1985a; 1985b; 1985c; 1985d.

12. Джон Локктың «*Үкіметтің екінші трактаты*» деп аталатын еңбегінде бұл мәселе айқын көрініс тапты. Егер, үкімет азаматтардың құқықтарын қауіп-қатерге душар еткен болса (оны қорғаудағы жалғыз ғана мақсат болып табылады), онда азаматтар соңғы шара ретінде оған қарсы шыға алады. Локкты (1960) және осы тараудың жоғары жағындағы ұзақ ескертуді I қараңыз.

13. Ваттель мен Локк Америка Құрама Штаттарының сыртқы саясатына қатты әсер етті. Американдықтар Ваттельдің (және Локктың) адамдар еркін туған және табиғи құқықтармен қамтамасыз етілген; ұлттар «табиғи тұрғыдан еркін және тәуелсіз адамдардан тұрады, сондай-ақ табиғат жағдайында азаматтық қоғам құру алдында бірге өмір сүрді» деген ұсынысына назар аударды (Ваттель, 1863, iv). Американдықтар Ваттельдің белгілі-бір жағдайларда ұлттың бір бөлігінің қалған бөліктерден бөліну құқығы бар деген дәлеліне сүйіспеншілікпен қарады (96-8 б.). Мемлекетаралық қарым-қатынастарға деген американдықтардың ерекше көзқарасы Дейдидің (2007) «Филадельфиялық жүйе» атты талқылауында әсерлі түрде ұсынылған (161-бет).

14. Фрэнсис Бэкон Англияға қажет болған кезде артық нәрседен арылуды ұсынғанда, оның мақсаты – Англияның өз егемендігін қорғау және оның әрекет ету бостандығын арттыру болды. Оның еуропалық елдердің салыстырмалы күштерін бағалауы баланстау масштабының имиджін туындатады. Бэкон осы бейнені «белгілі-бір мемлекеттің қауіпсіздігі мен әл-ауқаты» деп тепе-теңдіктің саясаты ретінде атады.

15. Гиббон мен Вольтердің екеуіне де ол қатты ықпал етті.

## 6

### Идеологиялық саясат: XIX ғасыр және жаппай қатысудың артуы

«Идеологиялық саясат» деген ұғым XIX ғасырда өзінің қалыптасуын бастады. Оның негізін қалағандар – француз философияшы Жан-Поль Сартр және ағылшын философияшы Эдвард Хоббс. Олардың пікірінше, адамның өмірі мен қолданылатын қару-жарақ арасындағы байланыстың өзгеруіне байланысты саяси және экономикалық жаппай қатысуға байланысты жаңа арналар құрды: ірі масштабтағы әскерлер, көпшілік партиялар, халық тұтынатын тауарлардың жаппай өндірісі және тұтыну нарықтарының жылдам өсуі.

Екі революция ескі режимнің құлдырауына әкелді: Франциядағы саяси революция және Англиядағы индустриялық революция. Олар бір мезгілде пайда болды. Біріге отырып, саяси және экономикалық жаппай қатысуға байланысты жаңа арналар құрды: ірі масштабтағы әскерлер, көпшілік партиялар, халық тұтынатын тауарлардың жаппай өндірісі және тұтыну нарықтарының жылдам өсуі.

Физикалық әлемдегі индустрияның кеңінен өркендеуі және адамзаттың билік етуі XIX ғасырда адамдарға ақыл-парасат пен ғылымға деген жаңа сенімді ұялатты. Ғалымдар қоғамға жаңа ғылыми әдістер мен логиканы қолдана отырып, қоғамдық ғылымдардың қарқынды дамуын қамтамасыз етті. Халықаралық қатынастарды зерделеу дипломатиялық заң мен әскери ғылымның тар шеңберінен шықты.

Ағартушылық кемеліне келген, ақыл парасаты мол таңғажайып адамдармен толы болды. Олардың жеке құқықтары мен еркіндіктеріне баса назар аударылды, дербес теоретиктердің ой-пікірінің жүйелері – мектептер, дәстүрлер, тәсілдер мен идеологиялар арқылы таралды. Мұндай жаңа жүйелер пост-наполеониялық дәуірдегі «изм» дәуірінде өркендеді. «Либерализм» сөзі 1819 жылы ағылшын тілінде пайда болды; «радикализм» 1820 жылы, 1832 жылы «социализм», 1835 жылы «консерватизм»; 1830 жылдары «индивидуализм» және «конституционализм» пайда болды. Бірінші кезекте идеялар жүйесін тарату халықаралық қатынастар теориясын зерттеушілерді басып озды. Олар бірнеше заңды және тарихи билік тарапынан тығыз жаңа теорияға алмастырылды.

Дегенмен «измдердің» таралуы әрдайым жаңа идеялардың таралуын білдірмейді. Керісінше, «измдердің» пайда болуы өзгермелі қоғамның жаңа контекстінде бар болып табылатын көптеген идеяларды жүйелі түрде барлаудың, қайта бағалаудың және ұйымдастырудың басталуын білдіреді. Осы ғасырдың ең маңызды жаңалықтарының бірі – идеяларды өздері талқылауы емес, керісінше, олардың идеялық жүйеге синтезделуі және осы жүйелерді әлеуметтік контексте саналы түрде орналастыру болып табылады. XIX ғасырдың басында ағартушылық «қоғамды» ашып, оның құрамдас бөліктерінің қарапайым жиынтығынан және ол қалыптасқан мемлекеттен ерекшеленетін нәрсе ретінде қарастырды. Сол дәуірдегі саяси ойшылдар осы жаңа адам аренасын реттейтін «табиғи заңдарды» зерттей бастады. Бұл зерттеу саяси экономика, әлеуметтану, демография және басқа пәндер эволюциясында көрініс табады. Халықаралық саяси қарым-қатынастар туралы спекуляция осы үлгіге сәйкес болды және көп ұзамай халықаралық

құқық, саяси философия және дипломатиялық зерттеулер, дипломаттар, генералдар мен патшалардың дәстүрлі емес салаларының аясынан шықты.

Бұл тарау XIX ғасырдың бірінші жартысын көрсетеді, ғасырдың соңғы онжылдықтарында болған негізгі өзгерістер жүйелі түрде 7-тарауда қарастырылады.

## **Саясаттағы және экономикадағы революциялар**

Бұрынғы ойшылдар мемлекетті құдайдың рұқсатымен діни санкцияланған тапсырыс ретінде қарастырған. Ағартушылық оны артефакт ретінде бейнеледі – өздерінің табиғи құқықтары мен өзіндік мүддесін қорғауға негізделген өзара тиімді, еркін және рационалды адамдар жасаған ерікті келісім. Мемлекеттің ерікті әлеуметтік келісімшарт ретінде пайда болған идеясы ескі режимдегі абсолюттік монархиялардың риторикасымен айқын көрініс тапты. Джон Локк – кейінірек Ұлыбританиядағы Сидни мен Бентам, Вольтер, Монтескье және Франциядағы Руссо, Америкадағы Джефферсон – абсолюттік мемлекеттің монополиялық сынына, сондай-ақ балама пікірге негізделген ережелерді насихаттауға үлес қосты. XVIII ғасырдың соңғы тоқсанында, бұл эволюция Англиядағы ауқымды реформаларға және Америкада (1776) және Францияда (1789) төңкеріс кезінде өз шыңына жетті. Абстрактілі ақыл парасат пен әлеуметтік революцияның артықшылығы, өз кезегінде, консерватизм мен романтизмдегі реакциялар мен мутацияларды туындатты.

Американдық және француздық революциялар мемлекеттердегі саясат өзгерісіне ұшыратты. Олар монархтағы тәуелсіздікті алып, оны халықтың атынан ұсынылған мекемелерге берді. Еуропаның барлық елдері танымал егемендік тұжырымдамасына қарсы тұруға мәжбүр болды. Кейбір мемлекеттік қайраткерлер (мысалы, Ресейдің патшасы Александр I және Австрияның канцлері Меттерних) революциялық идеалға қарсы күресте өздерін ұстауға тырысты; басқалары (Ұлыбританияның Ливерпуль және Латын Америкасындағы Боливар секілді) ескі саяси құрылымдарды жаңа талаптарға сәйкестендіруге тырысты – ол жаңа демократиялық қағидалар негізінде қолданыстағы институттарды жанартып, рационализациялау және реформалау болды.

Бұл мемлекеттерде болған өзгерістер, өз кезегінде, мемлекеттер арасындағы саяси қарым-қатынастарды өзгертеді. Мұны Францияның жағдайында оңай байқауға болады. Францияға шетелдік жаулары 1793 жылы қауіп-қатер төндірген кезде, революциялық режим жаңа халықты және оның революциялық идеалдарын қорғаудың шұғыл шарасы ретінде қару жарақпен қамтамасыз етуге жаппай шақырды. Францияның миллиондаған еркін азаматтарын патриотизмге үндеуі жау шабуылдарын жою үшін жеткілікті сарбаздардың жиналуына ықпал етті. Кейінірек Наполеон революциялық режимінің соңғы үндеуі халықтың көңіл-күйін арттырғаны соншалық, әскер үндеу нәтижесінде континенталды Еуропаның басым бөлігін жеңіп шықты. Басқа еуропалық мемлекеттер олардың радикалды жаңа ұйымына бәсекелес бола алмағандықтан Франция әскерлеріне қарсы тұра алмады. Француз әскерінің артықшылығы мен ұтқырлығына ерекше назар аударған роман француз қоғамындағы жаңа моральдық теңдік пен ашықтықтың бар екендігін нақтылады. Наполеонның әскеріндегі рационалды бөлімшелердің арнайы бөлімдерге бөлінуі рационалды жоспарлау және саяси инженерияның жаңа рухында көрініс тапты. Танымал идеологиялық және патриоттық құмарлықты насихаттаумен және жаппай мобилизация тәсілдерімен басшылыққа алуына тура келді. Тіл, негіздеме және саясат стилі өзгеріске ұшырады.



Экономикалық салада да үлкен өзгерістер болды. Елдердің өндіруші күштері жаппай мобилизацияның қозғалысына айналды және саяси билікте қайта құрылды. Ұлыбританияның бұрын-соңды болмаған теңдессіз өнеркәсіптік даму толқыны 1792-1815 жылдардағы Наполеон соғысынан бастап экономикалық өрлеу мен әлеуметтік өзгерісте пайда болды. Өнеркәсіптік экспансия Ұлыбританияның ұлттық байлығын айтарлықтай арттырды: 1800 және 1850 жылдар аралығында Ұлыбританияның экспорты үш есеге артты және импорт бағасы төрт еседен артық болды (Кеннеди, 1987).

Экономикалық өзгерістер өз кезегінде нақты революцияға айналды. Олар мемлекеттер ішіндегі құрылымдар мен қарым-қатынастарды өзгертті<sup>1</sup>. Олар, сонымен қатар, мемлекеттер арасындағы қарым қатынастарды да өзгертті. Англияда жаңа орта және жұмысшы сыныптардың өсуі Парламентті бақылайтын ұлы жер иелерінің ескі институттарының жойылуына әкелді. Жаңа кәсіптердің өсуі жаңа технологияны британдық қоғам фабрикасына айналдырды, сауда-саттықты және теңдесі жоқ кең көлемді өзара әрекеттестікті ынталандыра отырып, әлемнің қалған бөлігіне айналды. Өнеркәсіпшілердің, қаржыгерлердің, жүк жөнелтушілердің және саудагерлердің топтары өздерінің сауда-саттықтағы әрекеттерінің негізгі кедергілеріне жиі қарсы шықты - жүгері дақылына байланысты шыққан заңдар, кеме қатынасы қызметі және отандық аристократиялық артықшылықтар; шетелдегі феодалдық және монархиялық реакция күштері. Көп ұзамай олардың позициялары әмбебап болды және байлыққа жеткізген саясат басқаларға да пайда әкелетіндігін айтады: еңбектің, капитал мен тауарлардың еркін қозғалысы аса әділетті, бай және бейбіт әлемнің пайда болуына ықпал ететін болады. Еуропаның дәстүрлі монархияларын революциялық өрлеуге қарсы біріктірген еуропалық императорлардың қасиетті одағы оларды жеккөрінішті деп атады. Наполеон соғысының жеңімпаздары арасында бірінші болып, Британия одақпен арадағы қарым-қатынасын үзді, динамикалық экономикасына сәйкес келетін ұлттық мүдделердің тәуелсіз саясатын жүргізді.

Өндірістің жаңа құралдарымен қатар жойылудың жаңа құралдары пайда болды. Пруссия өзінің қарулы күштерін жаңа өнеркәсіптік мәдениетке бейімдеген алғашқы мемлекеттердің бірі болды. Иір ойықты оқпандардың енгізілуі пруссиялық артиллерияның күшінің артуына алып келді; стандартты картридждердегі шарды орау мен зарядтау қарумен ату мөлшерін арттырды; қару-жарақтар мен картридждерді жеңіл материалдан жасап шығару әскери мобильділікті жақсартты. 1860 жылдардың ішінде даму барысындағы жақсарулар неміс халқына жылдам және табысты болып табылатын соғыстар арқылы бірігуіне ықпал етті. Пруссияның жетістігі оның 1871 жылы миллионнан астам жауынгердің жылдам мобилизациясы және Францияны тез арада жеңіп алғандығы болды. Бұл жетістік Еуропада қалған барлық мемлекеттердің пруссиялық әскери ұйымына деген қызығушылыққа әкеліп соқты. Сонымен қатар, теміржолдар Пруссия әскерлерінің Еуропа бойынша жылдам қозғалуына алып келді. Телеграф жаңа, орталықтандырылған жедел байланыс пен әскери үйлестіру жүйесін жасады, оның айналасында Германияның әйгілі жалпы штабтық жүйесі құрылды.

Ғылым мен техниканы соғысқа қарсы қолдану елдің экономикалық денсаулығы мен даму қарқындылығына шоғырландырылған, өзін-өзі нығайтатын қару-жарақ спиралымен сипатталатын әскери тарихтың жаңа фазасына арналған кезеңді белгілейтін мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігімен байланысты болып табылады. Өткен кездегі қару-жарақ қарқындылығы мен ұзақтығы әртүрлі болғанымен, олар қазіргі уақытта өнеркәсіптік елдердің экономикалық институттарының ажырамас бөлігіне айналды.

## Таным жүйесіндегі революциялар

Революция алдындағы таным табиғи тәртіпті бейнелейді регламентация, симметрия және баланс. Революциядан кейінгі ойшылдар тәртіпке негізделмеген әлемдегі басты мәселе тұрақтылық емес, өзгеріс болғандығын айтты. Сол ғасырдың ерекшеліктеріне қарамастан, жаңа ғылыми жаңалықтар, қосымшалар және әдістер сенімділікті туындатты. Қазіргі таңда, ғалымдар бұл ғылыми зерттеулер табиғатты зерттеуден қоғамды зерттеу әдістеріне алмастыруға болатындығын айта бастады. Себебі, саяси және экономикалық революциялар XVIII ғасырдың соңында бір-біріне сәйкес келіп, шиеленіссе де, жаңа әлеуметтік ғылымдардың өркендеуі мен саяси идеологиялардың эволюциясы XIX ғасыр бойы бір-бірімен тығыз байланыста болды.

Әлеуметтік таным эволюциясы екі қарама-қайшы үрдістің бар екендігін көрсетті: бірігу және ажырату. Бір жағынан, ұлы теорияны оптимистік тұрғыдан қарастырды, яғни бірегей, бірыңғай шеберлік ғылымы. Гегель, Кант және басқалары қоғам бөлінбейді деген пікірге келді, сондықтан да қоғамды зерттеу біртұтас және бөлінбейтін болуы керек. Екінші жағынан, жекелеген ғылымдардың неғұрлым терең дифференциациясына және тереңдетілуіне бағытталған үрдіс байқалды.

Экономика жеке әлеуметтік ғылым ретінде өзін-өзі ерекшелендірген бірінші сала болып табылады. Ол «саяси экономика» деп аталды, өнеркәсіптік революция көтерген негізгі мәселелерді қарастырды. Адам Смит пен физиократтар синтезделген ескі тұжырымдамаларды жетілдіре отырып, жаңа ғылым өзін-өзі реттеу үдерісінде байлық жасауды және оның әлеуметтік таралуын зерттеді. Саяси экономика экономикалық артықшылықтардың жаңа әдістерінің әлеуметтік және экономикалық аспектілеріне талдау жасады, қоғамның әртүрлі топтары арасында әділетті бөлу туралы сыни мәселе пайда болды. Дэвид Рикардо: «Жердің өнімі, еңбек, техника мен капиталды бірлесіп қолдану арқылы жер бетінен алынатын барлық нәрсе қоғамдастықтағы үш топқа бөлінген», - деп жазды. Атап айтқанда, жердің меншік иесі, капиталдың меншік иесі және қызметкерлері. «Бөлуді реттейтін заңдарды анықтау саяси экономикадағы басты мәселе болып табылады» (Рикардо, 1984, 3 б.). Халықаралық қатынастар студенттері, бірінші кезекте дипломаттар мен офицерлер, саяси ғылымның жаңа ғылымы мен Рикардо мен Мальтустың дәлелдеріне байланысты әрекет етті.

Адамның адамгершілік мәселелеріне қатысты танымның ғылыми тәсілдерін қолдану ғалымдарға олардың айқын хаосын реттейтін жасырын қағидатты іздестіруге жол ашты. Басымдыққа ие екі мәселе «бәсекелестік» және «прогресс» болды. XIX ғасыр теориясы адам қоғамындағы адамның табиғи ерекшелігі ретінде бәсекелестікті түсінді, бірақ кем дегенде үш түрлі мағынада қолданды: біріншіден, онда либералдық авторлар болды, олардың пікірінше бәсекелестік қоғамда пайдалы болып табылады: ол қоғамның динамикалық және шығармашылық күші болды. Олар адамның бәсекеге қабілеттілігін азаматтық қоғам мен халықтар қоғамына тең дәрежеде қолданатын кейбір табиғи заңдар реттейді деген Адам Смиттің ұстанымын қабылдады.

Екіншіден, бәсекелестікті ойлап тапқан консервативті авторлар болды, олар бәсекелестікті қанқұйлы күрес деп қарастырды. Берк, Мальтус, Меттерних және Бисмарк секілді теоретиктер бұл күрес жеке адамдар мен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынасты сипаттайды, - деді.

Ең соңында, Маркс пен Энгельс секілді радикалды теоретиктер осы ұстаныммен бөлісті. Дегенмен, консерваторлар бұл күресті адам табиғатының өзгермейтін нәтижесі

ретінде көрген кезде, радикалдар оны адамның уақытша жағдайы, яғни емдеуге болатын аурулар ретінде қарастырды.

Саяси экономистердің үлкен және әртүрлі паноптиканы бұл сөзсіз өмір үшін күрестегі саяси қатынастардың бір түріне жатады. Рикардо, мысалы, әлеуметтік таптар арасындағы күрес ретінде отандық қоғамның қасіретті бейнесін сипаттады, мемлекетаралық қарым-қатынастардың оптимистік эскизін жасады, ол «салыстырмалы артықшылық» заңымен үйлестірілген еркін бәсекелестік жүйесі ретінде қарастырылады. Кант (1970b) және Гегель ұсынған дәлел: ішкі қоғам үйлесімді, ал мемлекетаралық жүйе қақтығысқа толып табылады, - деді. Кейбір ойшылдар бұл дәйектемені одан ары дамытты. Милль мен Мадзини тек демократиялық қоғам ғана үйлесімді екенін мәлімдеді. Годвин келіседі, бірақ демократиялық мемлекеттер халықаралық аренада бейбітшілікпен әрекет етуі тиіс деді. Деспоттық режимдер өз сипаты бойынша жанжалға бейім, дегенмен демократиялық елдер бір-біріне қарсы соғыс бастамайды (Годвин, 1985, 506 б., 529 б.).

Егер XIX ғасырдың теоретиктерінің пікірінде бірінші мәселеге (бәсекелестікке) байланысты айырмашылықтар болса, олар көбінесе екінші мәселеде (прогресс) келісім тапты. Олар кеңістіктегі қозғалыс тәртібінің көне көзқарасын уақыттағы прогресс тәртібінің жаңа көзқарасында қайта қарастырды, олар әлеуметтік өзгерісті адамның өмірін біртұтас жақсарту ретінде көрді, олар «даму» және «тарих» сияқты прогресті қарастырды.

## **Идеологиялар мен әлемдік саясат**

XIX ғасырдың басындағы әлеуметтік өзгерістің талқылануы батыстағы үш негізгі зайырлы ойлау жүйесінде талқыланды. Ол батыс саяси идеясы дәстүрін либерализм, радикализм және консерватизм атты үш идеологияға бөліп қарастырды. «Идеология» - қоғамның құрылымы мен үдерістері туралы жүйеленген наным-сенімнің дерек көзі; ол практикалық саясат бағдарламасын қолдайтын адамзат табиғатының кешенді теориясын қамтиды. Либералды және радикалды идеологияларды ағарту жобасының жалғасы ретінде қарастыруға болады; сондай-ақ, консерватизм оған қарсы әрекет ретінде қарастырылады. Іс жүзінде бұл үш идеология ешқашанда бірден демаркацияланбады; олар өзара әрекеттесіп, таратылды. Әсіресе, XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында радикализмнің қай жерде аяқталғандығын, либерализмнің немесе консерватизмнің қай жерде басталғандығын анықтау қиынға соқты. Бұл бөлімде олардың өздерінің ерекше ядроларын оқшаулау мақсатында нақтылықпен айқындалатын үш идеологияның идеалды түрлері бар.

### *Либерализм және әлемдік экономика игілігі*

Либерализмнің солтүстіктің атлантикалық жағалауындағы қоғамдық-саяси мәдениетінде өзінің берік негізі бар. Либералдық идеологияның «классикалық» нұсқасы атлантикалық әлемде пайда болған орта кластардың мүшелері арқылы қалыптасқан, саяси және индустриалдық революциялардың өзгерістерімен қанықтырылған ағартушылықтың негізгі мәселелерінің жалғасы және әзірлемесі болып табылады.

Жаңа өнеркәсіптік және коммерциялық кәсіпкерлер өздерінің зауыттары мен фабрикаларының құрылысын жылдамдатты. Олар өздерінің жолы аристократияның дәстүрлі артықшылықтарымен: бекітілген шіркеу мен мемлекет институттарымен, XVII

және XVIII ғасырлардағы шектеулі меркантилистiк саясатпен шектелгендiгiн бiлдi. Осы кедергiлер олардың көзқарасын жүйелеуiне мәжбүр еттi, олар бар ынта-жiгерiмен олардың қажеттiлiктерiне неғұрлым қолайлы болып табылатын институттар мен саясатты құруға тырысты.

Либералды көзқарас «тепе-теңдiк», «рационалдылық», «еркiндiк» және «меншiк» атты төрт тұжырымдамада жинақталуы мүмкiн. XVIII ғасырдағы философтар адамзаттың адамгершiлiк тепе-теңдiгi туралы көне идеясын абстрактiлi әлеуметтiк, экономикалық және адам құқықтарына байланыстырып қайта құрды. Қайта реформалау Джон Локктың саяси философиясына негiзделген. Сондай-ақ, ол Американың тәуелсiздiк декларациясынан (1776) хабардар етедi, «барлық адамдар теңдiкте жаратылған, олар өздерiнiң жаратушысы арқылы белгiлi бiр ажырамас құқыққа ие, олардың арасында өмiр, бостандық және бақытты болуға ұмтылу бар болып табылады. Мүмкiндiктiң тепе-теңдiгi – материалдық және әлеуметтiк тауарлардың барлық азаматтар арасында бiрдей таралмауы XIX ғасырдың либерализмiнiң алғашқы iргетасы.

Екiншi iргетас – адамның табиғи мұқтаждықтары мен қажеттiлiктерiн рационалды қанағаттандыруға деген оптимистiк көзқарас. Адам қоршаған ортаның әлеуметтiк және физикалық шынайылықтарын толық түсiнуге және игеруге қабiлеттi. Оның өзiн-өзi жетiлдiру және қамтамасыз ету қабiлетi бар және өзiнiң өмiрлiк жоспарына сәйкес өзiнiң бақытына ұмтылу құқығын жүзеге асыруға мүмкiндiк беру керек. Он сегiзiншi және он тоғызыншы ғасырлар контекстiнде еркiндiк дәстүрден, иерархиялық билiктен және саяси билiктiң кез келген саяси концентрациясынан шыққан бостандықты бiлдiрдi. Жеке мақсатына жетуге деген азаматтардың бостандыққа сұранысы либерализмнiң үшiншi iргетасы болып табылады.

Либерализмнiң негiзгi мiндеттемесi қоғамға қарағанда рационалды адам болып табылады. Либерал үшiн әлеуметтiк саясаттың негiзгi мақсаты автономия мен адамның еркiндiгiн арттыру болып табылады. Ең жақсы қоғам рационалды жеке тұлғаға ең үлкен бостандыққа ие болуға мүмкiндiк бередi. Жеке тұлғаға Адам Смит сияқты саяси экономистер атап көрсеткен себептер бойынша үлкен автономияға мүмкiндiк берiлуi мүмкiн: олардың ерекше мүдделерi бай, бақытты және бейбiт қоғам құра отырып, үйлесiмдi түрде үйлеседi.

Төртiншi iргетас жеке меншiк болып табылады. Жеке меншiк арқылы адам жеке мақсаттарына ұмтылады және осылайша өз даралығын түсiнедi. Жылжымайтын мүлiк адамды жұмысқа ынталандырады; және еңбек ету арқылы адамның өзi ғана байымайды, қоғамды да байытады.

XIX ғасырдағы либерализмнiң дамуына үлес қосқан көптеген теоретиктерден бiрнешеуi ғана Джереми Бентамға (1748-1832) қарағанда көбiрек ықпал еттi. Бентамның теңдiк, рационалдылық, еркiндiк және меншiк деп аталатын негiзгi либералды тақырыптарына экономикалық тиiмдiлiктiң және қызығушылықтарының үйлесiмi ұғымдарын қосады. Бентамның ашық қоғамдағы қарапайым адамға, халықтың демократиясына, еркiн сауда-саттықтағы жалпы үйлесiмдiлiкке деген сенiмi оның «iзгiлiк» деген көне ұғымын «бақыт» атты ұғыммен анықтау болып табылады, «бақыт» ұғымын анықтау адамның әдетiнiң нәтижесi ретiнде «ғанибетке жетудi арттыру және азаптануды азайту» болып табылады. Әрбiр адам рационалды тұрғыдан бақытты болуға ұмтылған сайын, ол автоматты түрде жақсылық жасауды жүзеге асырады. Қарапайым адам «мазмұндық мәнi рационалды түрде анықталғанда табиғаттың моральдық заңына сөзсiз сәйкес болады» (Карр, 2001, 23 б.). Егер, әрбiр адам ғанибетке жетудi арттырып және азаптануды азайтатын болса, нәтижесiнде «ең үлкен бақыт жоғары мөлшерге» жеткiзедi.

Адам Смит жеке тұлғаның жеке мүддесі мен қоғамның игілігі арасындағы байланысты дәйектеді. Бентам екеуінің арасындағы қарапайым және логикалық байланысты қамтамасыз етті. Бентам Смиттің «көрінбейтін қолын» басқаратын әлеуметтік тетікті ашты. Жақсы нәрседен жаман нәрсені ажыратудың жалғыз талабы бақыттың қайда орналасқандығын түсіну болып табылады. Бұл жақсылық ұғымын «философиялық спекуляция мәселесінен шығарып қана қоймай, жай қарапайым мағынада» қарастырылатын етті (24 б.). Бентам сондай-ақ экономика және саясат саласының арасындағы айырмашылықты анықтады. Бентам үшін экономикалық тәртіп тауарлар мен қызметтерді өндіру, сатып алу, бөлу және тұтыну болып табылатын жеке іс-әрекеттер саласы. Ол табиғи заңдар мен табиғаттың іргелі үйлесімінде жұмыс жасайтын ашық түрде басқару саласы болып табылады. Бұл саяси билік аз деңгейде жүйенің автоматты операциясына кедергі келтірген кезде адамзат қоғамына өзін-өзі теңестіруге және өз қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Керісінше, саяси тәртіп жалпы шешім қабылдау болып табылады, билікті жасау, билікке ықпал ету және билікті жүзеге асыру. Саясат табиғи заңдарға бағынбайды: бұл қоғамдық бақылау манипуляция, сыбайлас жемқорлық, қақтығыстар, жанжалдар және кейде күшті репрессия арқылы жүзеге асырылатын жабық сала болып табылады<sup>2</sup>.

Халықаралық істер бойынша либералды көзқарас Бентамның «*Әмбебап және мәңгілік бейбітшілік жоспары*» еңбегіне негізделген (1843а [794])<sup>3</sup>. Бұл негізінен экономикалық жол болып табылады, отаршылдықтың еркін саудаға, демек, халықаралық тұрақтылық пен бейбітшілікке қол жеткізуге кедергі болатындығы туралы айтады. Отаршылдық күштері өздерінің колонияларын және саудасын қорғау үшін күшті флотты қамтамасыз етуге мемлекеттерді мәжбүрлейді. Өйткені, сауда көлемі қандай да бір сәтте қол жетімді капитал мөлшерімен шектеледі, ұлттық капитал әскери-теңіз күштерімен неғұрлым байланысса, өнімді инвестициялар соғұрлым қол жетімді емес болып табылады. Егер Еуропа халықтары шетелдік мүліктерден бас тартса, олар үйдегі, сондай-ақ колониялардағы қақтығыстарды азайтады. Олар ұлттық капиталды отандық өнеркәсіптерге және шетелдік саудаға инвестициялау үшін босатып, өздерінің әскери күштері мен үкіметінің мөлшерін азайтатын еді. Шын мәнінде, Еуропа шетелге тәуелді болмаса, бейбіт және бай Еуропа болар еді. Сонымен қатар, оның колониялары да дамитын еді (Бентам, 1843b, 546-9 бет, Айрас, 1978, 432 б.).

Империялардың бөлшектелуі еуропалық саясатты оның отаршылдық алдындағы жағдайына қайтарады, - дейді Бентам. Отаршылдық күрес болмаса, халықаралық қақтығыс оңай басқарылатын пропорцияларға дейін төмендейді. Халықаралық қақтығыстың төрт негізгі себептері, феодализм «барлық жерде бақытты түрде жойылған» дегенге саяды. Діни қақтығыс пен жаулап алу құмарлығы «дерлік барлық жерде» жойылып, олар әлі күнге дейін сақталған жағдайда, оларды жалпы юстиция соты немесе мемлекеттер конгресі оңай басқара алады. Мұрагерлік құқығының белгісіз болуы негізінен, өркениетті саясаттан алынып тасталады, егер олар ушығатын болса, олар мемлекеттер конгресі арқылы оңай басқарылады деп жазады Бентам. Қақтығыстардың төртінші себебі, отаршылдық сақталады. Бірақ, отаршылдық империялар бөлшектелінген жағдайда адамзат тарихында жаһандық бейбітшілік тұңғыш рет мүмкін болатын еді (Бентам, 1843, 552 б.).

«*Мемлекеттер конгресі идеясы*» көптеген ежелгі авторлар Дюбуа, Крюс, Салли, Сен-Пьер арқылы талқыланады. Бірақ, Бентам талқылауға жаңа өлшем енгізеді. Оның айтуынша, жазалау күшін мемлекетаралық қатынастардың реттелу үдерісінде қолдану орынсыз. Оның мемлекеттер конгресі «ешқандай мәжбүрлі күштермен қаруланбауы

керек еді», бірақ адамның ақыл парасатының күшімен ғана қызмет атқаратын болады. Конгрестің қаулыларының санкциясы үшін қуатты құрал «қоғамдық пікір трибунасы» болды деді ол. Әлемдік жұртшылық әділетті және ақылға қонымды шешім қабылдау үшін әлем азаматтарына мемлекеттер арасындағы дау-жанжалдар туралы ақпарат еркін және тұрақты түрде толық қолжетімді болуы тиіс. Демек, мемлекеттердің конгресінің міндеті оған дейін ұсынылған барлық мәселелерді кеңінен хабарлау ғана емес, ол сондай-ақ «әрбір мемлекеттегі баспасөздің еркіндігіне кепілдік беретін» тармақ бойынша жұмыс жасауы қажет.

Адамның ақыл-парасатының еркін жұмысындағы баспасөз бостандығының негізгі рөлін мойындау және әлемдік бейбітшілікті қолдағаны Бентамға құпия дипломатияны жоюдағы өзінің танымал дәлелін қалыптастыруға жетеледі. Құпиялылықтың жария болмауы монархтарға, министрлерге және әскери қызметкерлерге өздерінің баюы үшін сыртқы келіссөздерді пайдалануға мүмкіндік береді, - дейді ол. Осы үдерісте олар ұлт саясатын бұрмалап, әлемді тек аздаған элитаға қызмет ететін соғыстарға жетелейді. «Бүгінгі құпиялылық жүйесі бойынша әрбір азғыру министрлерді бұрыс әрекетке апаруға жетелейді, алайда олар оны олардан аулақ ұстауға тырыспайды, тексермейді» (556 б.).

Бентам халықаралық қатынастарды зерттеуде маңызды тәсілдер бойынша ықпал етті. Біріншіден, ол өзінің дискурсында өшпес із қалдырды. Ол «халықаралық құқық» терминін құрастырды, осылайша бір жағынан мемлекет ішіндегі үкіметке арналған заңдарды, ал екінші жағынан егемендік мәмілелерін жасау үшін арналған заңдарды ажыратады. Бұл «халықаралық қатынастарды» зерттеу шекарасын анықтады.

Сондай-ақ, Бентам саясат пен экономиканы айыра отырып, халықаралық саясаттың либералды көзқарасына терең ықпал етті. Отандық қоғамда либерал үкіметтің экономикалық істерден аулақ болуын қалайды; ол үкімет рөлін заңнамаға, құқық қорғауға және сот шешімдерін қолдануға байланысты шектейді. Мемлекеттер қоғамында, керісінше, ешқандай үстемдік жасайтын үкімет жоқ, сондай-ақ табиғаттың өзін-өзі теңестіруші заңдарына бағынудың экономикалық тәртібі жоқ. Әлем елдері саясат пен экономика әлі де сараланған әрекеттерге айналмаған табиғат жағдайында бар болып табылады.

Либералдық мемлекет қайраткері осы дифференциацияны, яғни саралауды жасауы тиіс. Оның міндеті – заңдардың, құқық қорғау және сот шешімдері қызметі халықаралық деңгейде жүзеге асырылатын мемлекеттердің сот немесе конгресс жүйесін құру. Конгрестің басты функциясы – әлемдік экономиканың жұмысын табиғи құқық қағидаларына сәйкес жүзеге асыру - бір сөзбен айтқанда, отарлық және протекционистік тәжірибелерді еркін саудамен алмастыру болып табылады.

### *Радикализм және әлемдік деңгейдегі күрес*

Сыншылар адам рационалды жаратылыс болып табылады деген либералды аксиомадағы мәселені қарастырды. Консерваторлар мен радикалдар адамның рационалды болумен қатар құмарлыққа бейім жаратылыс екендігімен келісті. Бұл оның бейнесін қалыптастыратын үлкен қоғамның бөлігі болып табылады; бұл қоғам, өз кезегінде, тарихи эволюцияның органикалық өнімі болып табылады.

Радикалдар, әдетте, өздерін халықаралық қозғалыстың мүшелері ретінде санады және соған сәйкес халықаралық өзара әрекеттесудің тұжырымдамалары мен теорияларын дамытты. Олар адамды жетілдіруге байланысты қоғам трансформациясына қол жеткізуге үкіметтің қолданыстағы жүйесіне қарсы төңкерістің қажеттілігіне назар аударды. 1789

жылы француз революциясы сол жақ қанатты радикалды теоретиктер үшін заманауи оқиға болды.

Францияда Сен-Симон және Фурье сияқты авторлар радикалды идеяларды қалыптастырды. Англияда олар Годвин, Прайс, Оуэн және чартист қозғалысы секілді радикалды ұйымдардың мүшелері арқылы көрініс тапты. Бұрынғы радикалдар осындай жинақтауды мүмкін еткен әлеуметтік және экономикалық жүйелерді айыптай отырып, соғыс жеке меншіктің кең түрде жинақталуының функциясы болып табылатын жалғасып келе жатқан мәселені дамытты. Радикалды интернационализм 1830 және 1848 жылдар арасындағы континенталды көтерілістер арқылы күшеюіне себеп болды. Сол ғасырдың ең ықпалды радикал теоретиктері, Карл Маркс және Фридрих Энгельс, әлеуметтік теңсіздікті және адамдарды иеліктен шығару – бұл еңбек бөлінісінің әлеуметтік бөлігінің нәтижесі екендігін айта отырып, Руссоның түсініктерін кеңейтіп, таралуына себепкер болды.

Ағартушылық радикалды идеологияның негізгі дерек көзі болды. Саясат пен экономикадағы қосарлы төңкеріс күш-жігерді нығайтты және ағарту жобасының энергиясын оппозициялық режимге айналдыруға қайта бағыттады. Сол ғасырдағы сол жақ қанат радикализм дәлірек айтқанда, идеологияға қарағанда «көтерілісшілердің насихаттауы» немесе «ақыл парасаттың оппозициялық мемлекеті» деп аталады, сонымен қатар ол нақты «жақсы қоғамға» арналған нақты жобалар жасайтын нақты философиялық ядроға ие болып табылады. Радикализмнің негізгі аспектілері: «рационализм», «сыни талдау», «статус-кво» (оның ішінде жеке меншікке деген дұшпандық қарым-қатынас), «саяси белсенділік» және «тарихи прогреске» деген сенім.

Алғашқы және ең іргелі радикалды болжам ағартушылық адамның табиғи мәні бар екенін, олардың жаратылысынан табиғи ақыл-парасатқа ие екендігін және соған сәйкес бостандыққа деген табиғи құқығы бар екендігін білдіреді. Адамдардың жаңа, жақсы және әділетті қоғам құруда әлеуметтік және материалдық орта мен әлеуетті түсіну қабілеті бар.

Бірақ, егер адамдар жақсы және рационалды болса, онда адам баласы нашар жағдай деп есептеуге болатын жағдайды қандай жағдай деп қарастыруға болады? Руссо осы мәселеге 1750 жылдары радикалды жауап беру барысында екі негізгі элементті қалыптастырды және олар радикализмнің екінші іргетасына дейін қарастырылуы қажет. Біріншіден, адамдар туған кезде толық дамыған ақыл-ой қабілеті болған жоқ; оларда ақыл-парасатты дамытудың потенциалы бар, даму олар өздері бар болып табылатын қоғамдағы табиғатына тәуелді. Екіншіден, қоғамды жемқор деп қарастырады, егер жеке тұлғалар жемқор қоғамда дүниеге келсе, олардың жаратылысынан табиғи ізгі ниеттілігі бұзылады және рационалды қабілетінің дамуы артта қалады. Радикалды теория жеке меншікті қоғамдағы ықпал студің ең нашар түрі ретінде атап көрсетіледі. Руссо (1950а, 279 б.) меншік құқығы адамдардың жанының және құмарлықтарының әсерінен «олардың табиғатын өзгерткенін дәйектегенше біртіндеп нашарлай береді», - дейді. Годвин (1985, 436 б.) жеке меншіктің жинақталуы әрқашан билікті асыра пайдаланумен, қыңыр саясатпен, жеке қолайлылық және материалдық жемқорлықпен байланысты деп жазады. Маркс пен Энгельс жеке меншіктің әсерінен адамдар өздерінің шынайылығынан алыстап кететіндігін айтады (Межцарос, 1970). Жалпы алғанда, адамдар тек қана потенциалды рационал болып табылады және олардың мүмкіндіктері жақсы қоғам контекстінде ғана толыққанды жүзеге асырылады, бұл жеке меншіктің шектеусіз тұрғыдан жинақталуы жойылатын қоғам болып табылады.

Сол жақ қанат радикализмнің екінші іргетасы осы логикадан туындайды: қолданыс-

тағы қоғамдық тәртіпті сыни талдау – меншік пен саяси билік қатынастарының арасындағы тығыз қарым-қатынасты ашуға бағытталған талдау болып табылады. Қолданыстағы тәртіп адамзаттың басым көпшілігінің мүддесі есебінен шағын ғана артықшылықты элитаның тар мүліктік мүдделеріне қызмет етеді. Қолданыстағы кеңінен жобаланған қоғамдық-саяси институттар көпшілікті билеп-төстеп, адамның толыққанды потенциалға жету қабілетін жоққа шығара отырып, элитаны қолдайды.

Өйткені, басымдық тәртібі адамдардың басым көпшілігіне қысым көрсетеді, сондықтан егер олардың өмірі жақсаратын болса, оны өзгерту керек. Саяси әрекет – бұл радикализмнің үшінші іргетасы болып табылады. Радикалдар әлемді жақсартқысы келеді. Соңғы жағдайда бұл дәлел қазіргі режимнің – революциядағы құлдырау насихатына айналады. Бұл «адамзаттың жасаған жаман қылықтарының көпжылдық себебі болған саяси үкіметті таратуға» деген өтініш болатын (Годвин, 1985, 16 б.). Маркс пен Энгельс «Коммунистік манифесттің» жабылуындағы жаһандық ауқымдағы мұндай революцияны қолдады (1974 [1848]): коммунистер барлық жерде бар болып табылатын әлеуметтік-саяси тәртібіне қарсы революциялық қозғалысты қолдайды. Барлық осы қозғалыстарда олар әрқайсысының басты мәселесі, мүлік мәселесінде талас-тартысты майдан ашуға дейін барады. Олар нәтижеге әлеуметтік жағдайлардың барлығын күшпен құлдырату арқылы ғана қол жеткізуге болады деп мәлімдейді. Билеуші таптар коммунистік революциядан қорыққан жағдайды қарастыратын болсақ, пролетарийлердің өз тізбектерін жоғалтудан басқа ештеңесі жоқ. Олардың жеңіске жету ниетіндегі әлемі ғана бар.

Сол жақ қанат радикализмнің төртінші іргетасы – адамзаттың материалдық байлығы уақыт өткен сайын жақсарады деген тарихтың көрінісі болып табылады. XIX ғасыр либералдары салыстырмалы талапты қалыптастырды, бірақ радикалды көзқарас екі жолмен ерекшеленеді. Біріншіден, радикалдар материалдық байлықтың әлеуметтік сыныптар арасында тепе-тең емес және әділетсіз бөлінгендігін байқайды. Қоғамның ең бай таптары уақыт өте келе айтарлықтай жақсарғанын байқаса да, мүмкіндігі төмен кедей таптардың жағдайы жақсармайды. Екіншіден, радикалдар тарих пен саясатты зерттеуде тарихтың шешуші маңызы бар екенін атап көрсетеді. Белгілі бір оқиғаның жақсаруы немесе әлемнің жұмысшы массасының жағдайының нашарлауы оқиғаның тарихи контекстіне байланысты болып табылады. Бұл оқиғаның Стюфенгангта немесе тарихи эволюция кезеңінде орын алғандығына байланысты.

Маркс пен Энгельс 1850 жылдан кейін батыста сол ғасырдың бірінші жартысында «утопиялық социализм» ұғымын «ғылыми социализм» ұғымымен алмастыра отырып, кеңінен таралған радикализмді жаңа, айқын, тарихи тұрғыда танымдық дәйектеумен қамтамасыз етті. Коммунистік манифест жаңа саяси интернационалистік көзқарасты білдіреді. Бұл капитализмнің эксплуатациялық және иеліктен айырылу режимі саналы, ашық түрде бағынбайтын және ғаламдық жұмысшы тап арқылы ынталандырылады. Ол халықаралық саясатты егемен мемлекеттер емес, жаһандық таптар тұрғысынан қарастырады. Капиталистік экономика жаңа, шын мәнінде халықаралық жүйе болып табылады, оның маңызды аспектісі «коммуникация мен сауда-саттықты интернационализациялау, жаһандық еңбек бөлінісін дамыту және әлемдік деңгейдегі таптар күресінің пайда болуы» (Маркс және Энгельс, 1974, 73 б.). Онда адамзат қоғамы бай мен кедейлер арасында, басқарушы мен басқарылатын адамдар арасында бөлінген. Бұл бөлім екі тап арасындағы тұрақты күреске әкеледі. Бұл күрес тарих эволюциясына апаратын күш болып табылады (67 б.).

«Ғылыми социализммен» нығайтылған тарихи эволюция көрінісі Руссо мен Гегельдің



элеуметтік теорияларына негізделіп, Милл мен Рикардоның жаңа саяси экономикасымен нығайтылды. Таптар арасындағы күрес материалдық, негізінен экономикалық, күрес; ол ескі элеуметтік тәртіпті (немесе өндіріс режимін) жоятын және оның орнына жаңа тәртіпті құратын революциямен аяқталады. «Дамудың белгілі бір кезеңінде қоғамның материалдық-өндірістік күштері өндірістің қазіргі қарым-қатынасына қайшы келеді», - деп түсіндіреді Маркс. Өндіруші күштердің даму формаларынан бұл қатынастар олардың бұғауына айналады. Содан кейін элеуметтік революция өз дәуірін бастайды» (Маркс, 1975, 425 б.).

Маркс элеуметтік эволюцияны «диалектикалық материализм» деп атады. Ол заманауи ғасырдағы батыста болған өнімді күштердің жылдам дамуы тарихтағы жаңа кезеңнің ашылуына себеп болды деді. Жаңа өнімділік күштер ретінде дамыған соң көне өнеркәсіп салаларын және оларды қолдаған дәстүрлі қарым-қатынасты жойды. Осыған орай, ұзаққа созылған XVI ғасырдың ашылуы жаңа кәсіпкерлік тапқа, буржуазияға жаңадан жол ашты.

Шығыс Үндістан мен Қытай нарығы, Американың отарлауы, колониялармен сауда жасау, айырбастау құралдарының артуы, жалпы алғанда, тауарлардың көбеюі саудаға, навигацияға, өнеркәсіпке ешқашан болмаған импульс берді. Өнеркәсіптің феодалдық жүйесі өнеркәсіптік өндіріс гильдиялармен (орта ғасырдағы қолөнершілердің я көпестердің одағы) монополияланды, ол жаңа нарықтардағы артып келе жатқан сұранысты қанағаттандыруға жеткіліксіз еді. Өндірістік жүйе орын алды.

Осыған орай, бумен және техникамен өнеркәсіптік өндіріс басқарылды. Өндірісте үлкен, модемдік индустрия орын алды, өнеркәсіптік орта тапта индустриалды миллионерлер, тұтастай индустриалды әскерлер көшбасшылары, модемдік буржуа орын алды (Маркс және Энгельс, 1974, 68 бет).

Буржуазия XVII және XVIII ғасырларда дами бастады және бірнеше ерлікке қол жеткізді. Біріншіден, ол ежелгі ақсүйек қауым басқарған феодалдық дәуірден жаңа буржуазия үстемдік ететін капиталистік дәуірге көшуді сипаттаған элеуметтік революцияның күшеюіне әкелді. Революциялардың біріншісі біріккен провинцияларда, содан кейін Англия мен Францияда болды; одан кейінгі дәуір, голландтық және британдық колониализмнің артуымен сипатталды (Маркс, 1977, 914-20 б.). Екіншіден, буржуазия жалдамалы еңбектің пайда болуын қамтамасыз етті. Қызметкерлерді өндіріс құралдарынан бөліп, жұмыс күшіне айналдырып, жеке меншіксіз тап немесе пролетариатты құрды. Үшіншіден, қазіргі заманғы мемлекеттің жетекші институттарын жаулап алды, шын мәнінде, «қазіргі заманғы мемлекеттің атқарушы билігі бүкіл буржуазияның жалпы істерін басқару жөніндегі комитет» болған еді (Маркс және Энгельс, 1974, 69 б.).

Ең соңында, буржуазия, ұйымдастырушылық және зорлық-зомбылық құралдары арқылы қазіргі заманғы мемлекеттің өз иелігінде болған, бүкіл әлем бойынша өз капиталын, оның саяси әсерін және оның мүдделерін таратады.

Бүкіл жер бетіндегі өз өнімдерін үнемі кеңейтетін нарыққа деген қажеттілік буржуазияны да айналып өткен жоқ. Ол барлық жерде орналасуы, барлық жерде бар болуы керек, барлық жерде байланыстар орнатуы керек. Буржуазия байланыс құралының жеңілдетілуіне орай, барлығын, тіпті варварларды да, басым көпшілігін өркениетке жетелейді... Ол барлық халықтарға, жойылып кету қаупін тудыра отырып, өндіріс режимінде буржуазияны қабылдауға мәжбүр етеді (71 б.).

Дегенмен, әлемді өзінің имиджі бойынша қалыптастыра отырып, жаһандық жаңа капиталистік тап өзінің жойылуына алып келетін негіз қалайды. Әлемнің барлық жерінде

өндіріс режимімен капиталистік экспорттау үшін, буржуазия да өзінің меншікті қарама-қайшылығын – жалдамалы жұмысшылардың халықаралық табын туындатады. Бір кездері жаһандық пролетарийлер «жауларын жаулап алмайды, бірақ олардың жауларының жауларын, абсолютті монархия қалдықтарын, жер иелерін, индустриалды емес буржуазияны, шағын буржуазияны жаулап алады» (75 б.). Дегенмен ескі таптардың күші азайып, пролетариат санының ұлғаюына байланысты, ол үлкен массаларда шоғырланады, оның күші мен саяси танымы артады. Осылайша, *қарқынды дамиды техниканың үздіксіз дамуы олардың өмір сүруін аса тұрақсыз етеді. Жеке жұмысшы адамдар мен жекелеген буржуаздар арасындағы қақтығыстар екі тап арасындағы дау жанжалдың сипатын жиі шиеленістіре түседі. Осыдан кейін жұмысшылар буржуазияға қарсы комбинацияларды қалыптастыра бастайды (сауда одақтары). (Маркс және Энгельс, 1974, 75 б.)*

Маркс пен Энгельс барлық саясатты үстемдік етуші (буржуазиялық) және басым (пролетарлық) тап арасындағы дамып келе жатқан антагонизммен сипатталатын экспансионистік, жаһандық деңгейдегі экономика аясында қабылдады. Бұл екі тап халықаралық деңгейдегі болып табылады; олардың екеуі де жаһандық экономиканың туындысы.

Дегенмен таптар мен таптық күрес жеке мемлекеттерде бар, бұл басымдық күрес – жаһандық буржуазия мен жаһандық пролетариат арасында бар болып табылады (78 б.). Ұлт Маркс пен Энгельстің бастапқы әлеуметтік субъект емес, тап болып табылады; бастапқы әлеуметтік күрес мемлекеттің арасындағы соғыста емес, жаһандық таптар арасындағы соғыста көрініс табады.

Ерте ме, кеш пе, жаһандық революция социалистік өндіріс режимінде пайда болады: жұмысшы тап буржуазиялық қоғамның қалдықтарын, соның ішінде мемлекет пен буржуаздық ұлтшылдық идеологиясын – француз революциясы прототипі болып табылатын әлеуметтік революция арқылы жойып жібереді (85-7 б.). Содан кейін буржуазия тап ретінде таратылады және қысымға түскен дәстүрлі буржуазиялық механизмдер «тарихтың қоқыс жәшігіне» тасталынады. Мемлекет өзі ең соңында жойылады. Ұлы пролетарлық революция ең алдымен дамыған капиталистік елдерде жеңіске жетеді. Содан кейін соғыс билеуші таптармен немесе колониалист басқыншылармен әділетсіз түрде қысымға ұшыраған халықтарды босатады.

XIX ғасырдың басындағы әлемдік саясаттың радикалды көзқарасы ішкі саясаттың кеңейтілген нұсқасына қарағанда аз. Бұл тұрғыдан қарастырғанда радикализм мен либерализмге ортақ көп нәрсе бар. Екеуі де бейбітшілік пен үйлесімді адамға тән істерді дұрыс басқарған табиғи мемлекет ретінде қарастырады; екеуі де қақтығыс пен соғыс өздерінің мүдделерін қорғайтын және жүзеге асырғысы келетін билеуші таптар арқылы туындайды дейді. Екі ағарту дәстүрі арасындағы ұқсастық ғасырдың алғашқы онжылдығында, либералдық демократия мен утопиялық социализм статус квоға қарсы тұру үшін біріккен кезде көрініс тапты. Оның утопиялық сызығы «ғылыми социализмге» дейін жетті. Халықаралық еңбекшілер қауымдастығы - 1864 жылы Карл Маркс негізін қалаған «бірінші интернационал» - сыртқы саясат, ұлттық қорғаныс және соғыс себептері туралы пікірталастарда, қайталанатын дәлелдер қағида бойынша қарапайым болғанмен күрделі болды: соғыс капитализмнен туындады; бейбітшілік социализммен бірге пайда болады.

Бастапқы болып табылатын бірегейлік екінші интернационалдың негізін қалауымен бірге өзгеріске ұшырады (1889). Ұйым халықаралық парламенттің бір түрі болатын әлеуметтік қозғалыстарға арналды, біріншіден, доктриналы ұстанымдарға негізделген ұйым емес, бірінші интернационал болуды қалады. Неміс социал-демократиялық партия-

сы (СДП) екінші интернационалда басым болды. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында СДП радикалды органы қамтамасыз етті, қазіргі заманғы радикализм Руссо мен Маркс екеуін де, сондай-ақ, халықаралық саясат туралы бірнеше күрделі және ықпалды радикалды талқылауларға демеушілік көрсетті (Семмел, 1981).

### *Консерватизм және көне тәртіпті қорғау*

Консервативті идеология өнеркәсіпшілердің, кәсіпкерлердің, саудагерлердің, жұмысшылардың, бұқаралық қозғалыстардың және прогрессивті авторлардың жылдам даму эволюциясына жауап ретінде пайда болды. Консерватизм адамның тең құқықтарының насихатталуын қабылдамады және ақыл парасатқа, ғылымға және тарихи жетістіктерге деген жаңа сенім күшін айыптады. Теңдік және жеке бостандық ұғымдарына сәйкес оппозицияда, консерваторлар қоғамдастықтың басымдықтары туралы мәселені қарастырды; жақсару және өзгерту риторикасына қарсы олар дәстүрлі әлеуметтік тәртіпті және жауапкершілікті атап өтті. Радикалдарды шабыттандырған француз революциясы консерваторларға қысым көрсетті. Олар қорғаныс миссиясын қабылдады: оппозицияның философиялық негізін либералдар мен радикалдар қолдаған прогреспен қамтамасыз ету.

Эдмунд Берк (1729-97) осы миссияның негізін оның Франциядағы революция туралы (1988 [1790]) тұжырымдамасында қалады. Оның іргетасы – «коммунализм және дәстүрлі билік», «пессимистік антропология», «иерархия» және «жеке меншік». Берк үшін қоғамдастық жеке адамға дейін және жеке адамнан жоғары болып табылады. Осы талап бойынша Берк ағартушылық жобаның рационалды жеке тұлғасына қарсы тұрудың әлеуметтік тәртібіне негізделген жеке адамның дұрыс қарым-қатынас тұжырымдамасын қалыптастырады. Берк қоғам өзінің құрамдас бөліктерінің қарапайым санына қарағанда артық деп айтады. Бұл әлеуметтік өзара әрекеттесудің ұрпақтары арқылы қалыптасқан шығу тегі тарихи болып табылатын әлеуметтік міндеттердің желісі. Осы дәлелден консерватизмнің алғашқы іргетасы пайда болады: дәстүрге және қалыптасқан беделге терең құрмет. Дәстүрлі билік тәртіпке негізделген қоғамды ұстап тұру үшін әкімшілік бюрократия, саяси қуғын-сүргін және әскери күш қажет болып табылмайтындығын дәйектейтін білімділік пен сыйластықтың, міндет пен адалдықтың динамикалық желісін реттейді. Прогресс алдындағы консервативті қорқыныш «ағартушылық» жобасы даралықты, экономикалық және әлеуметтік қатынастарды рационализациялау арқылы дәстүрлі қоғамдастық пен беделге деген сенімге негізделген. Әлеуметтік сілтемелердің қалыптасқан жерлерін, патриархалдық отбасыларды, гильдияны, ауыл мен шіркеуді жою адамдарды басшылықсыз, бағыт бағдарсыз қалдырды, өздерінің жеке қыңырлығына бой алдырды, соның құрбаны болды және демагогтардың манипуляциясына ұшырады. «Қоғамда қоғамдастықта кейбір атаулармен белгілі бір кванттық билік болуы керек, «қоғамдық тәртіп адамның осал болғандығынан және кемшілігі тарапынан жасалмауы тиіс» деп Берк (1988, 248 б.) талап етеді. 1791 жылы Францияда өткен революциялық ұлттық ассамблеяның мүшесі ретінде Берк былай деп жазды:

Мен Францияның кез келген стандартты еркіндікке қол жеткізгеніне шынымен де қатты күмәнданамын. Адамдардың моральдық тізбектер олардың ұстанымдарына сәйкес келетін азаматтық бостандыққа құқығы бар. Егер билікті тек қана тілегі мен ниетіне байланысты ғана құратын болса, онда қоғам бар болып табылмайды (Берк, 1866, 51 б.).

Адам қабілетінің күнгірт бағалануы консервативтік дәстүрдің екінші іргетасы болып

табылады. Берк адамның интеллектуалдық мүмкіндіктері туралы терең күмән келтірді, автономды және рационалды жеке адам ұғымын қабылдай алмады. Ол «барлық кемшіліктері, артықшылығы мен қателіктері», оның мақтанышы, «дербес өзін-өзі қамтамасыз етуі мен тәкаппарлығы» бар болып табылатын адам ақыл-парасатына сенім артпады (Берк, 1988, 193 б.). Тарихты зерттеу адамзаттың кемістіктерін, әлсіздігі мен ақымақтығын дәлелдейді деп Берк айтты. «Тарих мақтаныш, амбиция, сараңдық, құмарлық, кек алу, ниет, қулық-сұмдық, екіжүзділік, басқарылмайтын құлшыныс және тәртіпсіз болудың барлық жолдары атты әлем арқылы басқарылатын қайғылы оқиғалардан тұрады» (1988, 247 б.). Дін, мораль, заңдар және басқа да әмбебап қағидалар өздерінің іс-әрекеттерін негіздейтін жеке тұлғалар үшін шын мәнінде «шағым» немесе белгілі бір мүдделердің көрінісі болып табылады. Саясат арқылы меңгерілуі тиіс қатысушы топтар арасындағы мүдделер қақтығысы адамзат өмірінің мәні болып табылады.

Берктің идеалды қоғамы әлеуметтік иерархия мен дифференциалданған мәртебеге негізделген үшінші консервативті іргетас болып табылады. Консерватизм «көпшілікке» сенбейді. Берк оларға патерналистік көзқарас танытты. Ол өздерінің басқара білу қабілетін көрсеткен топтарға яғни бай, текті және қабілетті адамдарға басшылықты беруді ұсынды. Тек осындай көшбасшылардың арқасында ғана адамдар өздерінің дәстүрлеріне сай өмір сүреді және өмір сүру бостандығына ие болады. Қоғамдастықтың және салт дәстүрдің гравитация аясында (ұлт, шіркеу және отбасы) дұрыс орналасқан қарапайым адамдар өздеріне төнген қайғы қасіреттен қорғаныш табады, қорқыныш пен тәртіпсіз әлемнен аулақ болады.

Қоғамдағы элитаның қажеттілігі консерватизмнің соңғы іргетасының қалануына әкеледі: жеке меншік. «Меншік пен мүлікті басқару, ең алдымен жер иемдену адамға әсерін тигізеді» - деп айтады Берк. Меншік құқығы жауапкершілікті, шеберлікті және практикалық ақыл-ойды қалыптастыратын бірегей әлеуметтік тәжірибені және адамның құмарлық табиғатын қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Ең үлкен меншік иелері, индустрия мен институттардың ең табысты басқарушылары арасынан халық өз көшбасшыларын таңдауы тиіс. Адамдардың байлығы мен мәртебесі ортақ игілікке ұмтылудың кепілі болып табылады; олардың мүлкі білім алуға және тәуелсіздіктің алғышарты болып табылатын демалысты ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Жеке меншік бұл сондықтан, жақсы үкіметтің қажетті шарты, ал мүлікті кең ауқымда жою барлық қылмыстардың ең жеккөрінішті түрі болып табылады. Берк француз революциясының шабуылы мүлікті жоятындығын атап көрсетеді (260 б.).

Берктің көзқарасы оның күшті мемлекет қана адамның еркіндігі үшін қажетті әлеуметтік тұрақтылық пен саяси тәртіпті орната алатындығына байланысты деген пікірге саяды (196 б.). Консерваторлар күшті бюрократиялық тұрғыдан «күшті мемлекетті» қабылдай алмайды. Керісінше, мемлекет айқын география және ортақ тарихи тәжірибемен жасалынған қиялдағы корпорация; бұл серіктестік ретінде құрылған және тарихқа негізделген рухани қоғамдастық. «Мұндай әріптестіктің соңына көптеген ұрпақтар қол жеткізе алмайтындықтан» деп Берк атап көрсетеді, «ол өмір сүріп жатқандар арасында ғана емес, сондай-ақ тірі қалғандар арасында, қайтыс болғандар мен туылғандар арасындағы серіктестікке айналады» (194 б.). Мемлекет адамдардың жиынтығы емес, ұжым. Бұл тарихтың өнімі. Халықтың уақыттағы қозғалысы ұжымдық жады мен мұраға алып келеді, оны саналы түрде өзгертуге болмайды немесе жасай алмайды.

Консервативті ойшылдар үшін үкіметтің басты міндеті тәртіпті сақтау болып табылады. Олар жанжалға және соғысқа деген адамзаттың табиғи үрдістеріне қарсы тұру арқылы

жақсы жасайды. Биліктің орталық ядросы айналасында үкіметтер ұлттың физикалық қауіпсіздігін, өз азаматтарының мүліктік құқықтарын, халықтың байлығы мен әлауқатын сыртқы және ішкі жаулардан қорғай алатын институттарды құрады. Өз аймағын физикалық жауларға қарсы қорғау тарихи серіктестік, дәстүрлер мен коммуналдық құндылықтарды сақтау секілді маңызды болып табылады. Мұндай консервативті максимдер Берктің Франциядағы революция туралы тұжырымдамасын қолдайды. Олар, сондай-ақ, шетелдік және халықаралық қатынастарға жасаған бақылауларын 1758 жылдан бастап 1776 жылға дейін редакцияланған (қабылданбаған) әлемдік істерді зерттеуде жыл сайынғы сауалнамаға қосқан үлесінен хабардар етеді. Берк: «Үкімет халықаралық (ішкі) тәртіпті сақтауға көмектесуі керек» - дейді. Мемлекет өз мүмкіндіктерін үйлестіріп, олардың мүдделерін басқаруы керек. Үнемі билік балансы аясында болуы керек.

Берк билік балансын халықаралық саясатта негізгі тұрақтандырушы институт ретінде жоғары бағалайды. Ол Еуропадағы билік балансын ақыл-парасатпен басқару мемлекетаралық тәртіпті және халықаралық бейбітшілікті сақтап қалатындығын мәлімдейді. Бұл басқаруға бірнеше факторлар ықпал етеді. Солардың бірі халықаралық құқықпен белгіленген ережелер жиынтығы – «адамзаттың ұлы байланысы». Тағы бір шешуші фактор еуропалық мемлекеттерді хабардар ететін коммуналдық құндылықтардың жиынтығы. Олар Еуропа мемлекеттері арасындағы бірлік сезімі мен тәртіпті сақтаудың ұжымдық міндеттеме негізін құрайды. Берктің айтуынша, Еуропа өзінің салыстырмалы тәртібі мен жоғары байлығын қоғамдағы жалпы нормалармен, ережелермен және заңмен (еуропалық) реттелетін билік балансы жүйесіне негіздейді. Басқа өркениеттер «кез келген бірлестіктің немесе осы табиғаттың саясатының жүйесін құруды қалағандықтан» жойылса, ал батыс әлемі «бүкіл әлем бойынша таңғажайып артықшылықты» иемденді. Берк барлық жерде Еуропа бойынша «ұқсастығы» бар ортақ факторларға баса назар аударады – христиан діні, монархиялық үкімет қағидалары мен олардың арасындағы роман-құқықтық мұра. Бірде ол тіпті Еуропаны оның бірлігі тек провинциялық әдет-ғұрып және жергілікті мекемелерде азғана айырмашылыққа ұшырайтын біртұтас мемлекет ретінде бейнелейді. Басқа өңірлер қақтығыстардан немесе шамадан тыс жаулап алу салмағынан бөлшектелсе де, Еуропадағы билік балансын мұқият қамтамасыз етудің арқасында Еуропа танымал болды (Берк, 1772, 2 б.).

Халықаралық қатынастардың консервативті тәсілі мемлекеттің мүддесі мен қажеттігі туралы екі заманауи ұғымнан хабардар етеді - *raison d'etat* (екеуін де түсінеді деген фраза). Консервативті саясаткер Гиччиардини мен Рохан секілді мемлекеттің мүддесі саяси іс-әрекеттің негізгі факторы болып табылатынын айтады. Сондай-ақ, саясаттың қажеттілігі мемлекеттер жұмыс істеуге мәжбүр болып табылатын анархиялық мемлекетаралық қатынастардан туындайды деген Спиноза пікірімен келіседі. Осы ұғымдардан келіп шығатын теориялық себеп-салдарлар әлеуметтік мүдделердің жалпы үйлесімінің либералдық доктринасына қайшы келеді. Керісінше, мүдделер қақтығысы адамзат істерінің қалыпты жағдайы және соғыс мемлекетаралық қарым-қатынастардың қалыпты жағдайы болып табылады. Жаңа әлемдік тәртіпті егжей-тегжейлі орнату мүмкін болып табылатын нақты әмбебап қағидалар жоқ болып табылады. Әрбір мемлекет – әрбір мәдениет, дін мен ұлт өз ақиқатын анықтайды. Консервативті ойшылдар теориялық жобалардың маңыздылығын жоққа шығарады. Олар көбінесе спекуляторларға қатысты тәжірибені бастан кешіретін прагматиктер болып табылады. Саясатты практикалық іс-әрекет ретінде қарастырады және қандай да бір ұзақ мерзімді жоспарға қарағанда пайда болатын оқиғаларға жауап береді. Халықаралық саясатты ғылым ретінде емес, соны-

мен қатар, өнер ретінде де қарастырады. Олар саналы түрде теориялық тұрақтылықты қабылдағандықтан, консервативті халықаралық қатынастар теориясының айқын көрсеткішін табу қиын. Консервативті мемлекет қайраткерлері теориялық тұрғыдан алғанда, олар эмпирикалық көзқараспен өткен кезеңді айқын айтады, «тарихқа ден қоюды» басшылыққа алып, нақты болған оқиғалардан үлгі боларлықтай сабақ алады. Консервативті теорема мұқият қарастырылуымен ерекшеленеді, «дәстүр тұрғысынан талқылауға» эмпирикалық негізделген. Ол өткен оқиғалардың күрделі өзара байланыстарына баса назар аударады, «дәстүрдің» тұрақты қасиеттері, сондай-ақ белгілі-бір сәтте күштердің шоғырлануы. Дегенмен, либерализм мен радикализм, қос революцияның әлеуметтік және экономикалық өзгерістері арқылы ұсынылған мәселелер консервативті паладиндерді саналы түрде өздерінің дәстүрлерін қорғауға және осы қорғанысты ақтауға мәжбүр етті.

Сол ғасырдың теориялық айқын консервативті түсіндірушілерінің бірі Фридрих Гентц (1764-1832) болды. Хатшы және сыртқы саясат бойынша кеңесші күшті австриялық мемлекеттік қайраткер Клеменс фон Меттерних (1773-1859), ол да ең ықпалды адамдардың бірі болды. Гентц Берктің тұжырымдамасын неміс тіліне 1793 жылы аударды және Берктің көптеген идеяларын қабылдады. Оның халықаралық саясат туралы жазбаларындағы тұрақты тақырып – біртұтас халықтардың бейбітшілік пен соғыс жағдайында тұрақтандырушы дене ретінде әрекет етудің коалициялық идеясы (Гентц, 1953). Ол Ресей, Австрия және Пруссия арасындағы одақ радикалды француз және ағылшын идеяларының ықпалын азайтуға және революциялық француз билігінің кеңеюін қамтамасыз ету үшін қажет деп мәлімдеді (Гентц, 1806).

Гентц пост-наполеониялық қасиетті одаққа деген сенімін көне тәртіпті сақтайтын өзінің коалициясы ретінде қарастырды. Қасиетті одақ ыдырағаннан кейін, ол континенталды тәртіп ұғымын дамытты, XVIII ғасырдағы ұғымның идеалдандырылған нұсқасы XIX ғасырдың бұзуына қарсы қорғалды. Гентц үшін билік балансы әлеуметтік тәртіпті сақтап қалған отандық дәстүрлі биліктің халықаралық аналогы болды. Егер қолданыстағы баланс бұзылған болса, онда ол күрделі күшті біріктіріп, сіңіріп, жаңа, бірақ ұқсас мән-мағынаға ие болып табылатын статус-кво құруы тиіс. Түріктерге қарсы грек көтерілісіне, испан либералдарының Бурбон абсолютизміне қарсы, латын-американдықтардың Испаниядағы соғысқа қарсы немесе неміс студенттерінің Пруссия полициясымен күресте жасаған мәлімдемесіне түсініктеме беруде Гентц либерализм мен демократияландыру күштеріне қарсылық көрсету және ескі тәртіпті қорғау үшін Меттернихтың саясатын үнемі қолдады.

Меттерних теңдестірілген билік балансы жүйесін қолдады. Ол халықаралық саясатты жүргізудегі барлық иллюзиялық этикалық көзқарастардан пайда болды. Наполеонның құлдырауынан кейін ол Францияны оның шайқасы үшін қатаң түрде жазалау керек деген моральдық тұрғыдан ойлаған әріптестерінің ұсыныстарына қарсы болды. Егер континентке тұрақты тәртіп орнатылса, онда Франция теңдестірілген жүйедегі негізгі субъект субъектінің бірі ретінде қалуы керек. Егер тым қатаң жазаланса, Франция әлсіреп қалады және Еуропа Ресейдің билігіне тап болады. Еуропада кез келген тепе-теңдіктің немесе әділеттіліктің шектеусіз бағына алмас еді.

Консервативті халықаралық қатынастар теоретиктерінің бірі Карл Филипп Готлиб Фон Клаузевицтің (1780-1831) көзқарасы ең күрделі болып саналады. Бірде ол оның консервативті қорытындысын дәйектейтін ұстанымда халықаралық саясатқа деген көзқарасы туралы былай деп мәлімдеді: «әрқашан сергек болуға, басқа адамдардан

ештеңе күтпеуге! ешқашан мүмкін болмағанға дейін, ешқандай күмән туындатпастан алға қойған максатыңыздан бас тартпауға; мемлекеттің намысын құрметтеуге шақырады» (Клаузевиц, 1962, 304 б.).

Клаузевиц Йенаның шайқасын (1806) бастан кешірді, онда Наполеон пруссиялықтарды жеңді. Пруссияның жеңілген әскерінің офицері ретінде Клаузевиц француздық жеңіс Наполеонның бүкіл француз халқын соғысқа жұмылдыруға және ұлтшылдықпен байланысты қабілетінен туындағанын түсінді (Клаузевиц, 1976, 593 б.). Ол болашақтың рухани біртұтас халықтарға (Волкер) тиесілі екенін түсінді. Наполеон оған Волкқа негізделмеген әскерлердің жойылатындығын көрсетті.

Франциядағы тұтқындауда (бейтарап елдің өз жеріне еніп кеткен соғысушы мемлекеттің әскерін тұтқындап, қарусыздандыруы) Клаузевиц пруссиялықтардың жеңіліске ұшырағандығы мен неміс ұлтының бөлшектелген тағдыры туралы ойлады. Пруссияның бетпе-бет келген міндеті әскери реформалар ғана емес, сондай-ақ рухани жаңару болды, - деді ол. Шынымен де жойылу қаупімен қарсы келу барысында Пруссияның билеушісі Гогенцоллерн династиясының патриоттық көңіл-күйді қалыптастырғаны және дамытқаны маңызды болды, танымал ұлтшыл қозғалыстың көшбасында қазіргі заманғы ұлттық мемлекетке айналады<sup>4</sup>.

Клаузевиц адамзат табиғи тұрғыдан ұлттарға бөлінген (Волкер) деп қарастырады, әрқайсысының өзінің сипаттамалары мен қасиеттері бар дейді. Ол Волк мемлекеттің өзіндік ерекшелігін білдіру және оның еркіндігін сақтау үшін мемлекет құрды деп мәлімдеді (Клаузевиц, 1922). Бұл көріністің демократиялық аспектісі бар, өйткені ол мемлекеттік саясаттың белгілі бір ерік-жігерді көрсететінін мойындайды. Дегенмен, Клаузевицтің демократия туралы ұғымы халықтың ағартушылық ұғымынан мүлдем өзгеше. Ол құмарлық және кездейсоқтықпен шектелген адамның ақыл-парасатының әлеуетінен күмәнданады; кеңінен қатысуға негізделген жүйе «үкіметтің кеше не жасағандығына алаңдап, азаматтарға түнде ұйықтауына мүмкіндік бермейді, үкімет кеше жасағанын бүгін де, ертең де жасайды» деп қауіптенеді дейді (Смит, 1990, 43 б.). Оның атлантикалық мемлекеттердің демократиялық идеяларына деген сенімсіздігі континенталдық консерватизмнің патерналистік көзқарастарына толық сәйкес келеді.

Клаузевиц соғыс теориясын консервативтік тұрғыдан дамытты, бұл жанжал адамзат қоғамына тән қызығушылық болып табылады. «Соғыс адамның әлеуметтік өмірінің бір бөлігі. Соғыс – қантөгісте шешілетін негізгі мүдделер арасындағы қақтығыс және ол басқа да қақтығыстардан осы жағынан ерекшеленеді», - деп жазады Клаузевиц (1976, 78 б.). Соғыс – адамзат қақтығыстарының ең жоғарғы көрінісі, оның саясаты бір нүктеде шоғырланған.

Осы алғышарттан, Клаузевиц соғыстың қоғамға және тарихқа енгізілген дәлелін дамытады. Соғыс ешқашан оқшауланбаған әрекет болып табылады. Бұл оның қалыптасуына, сипатына және нәтижесіне ықпал ететін әлеуметтік және тарихи контексте кездеседі. Соғыс соғысушы жауынгерлердің ниеті, олардың әскери күшінің сипаты, ұрыс алаңының географиясы, соғысқа қатысушылардың соғыс алдындағы қарым-қатынасы халықаралық ортамен қалыптасады. Қазіргі заманда мемлекеттердің тығыз интеграцияланғаны соншалық: «Еуропадағы мемлекеттердің қызығушылығын туындатпайынша бірде-бір оқ атылмайды» (590 б.). Адамдардың жауласуға және мемлекетаралық өзара іс-қимылдың күрделілігіне байланысты табиғи бейімділікті Клаузевиц адамзаттың әлеуметтік ортада ұзаққа созылған қабілетіне байланысты ешқандай иллюзияны қамтымайды дейді. Ол азаматтың ақыл-парасатына азғана таңданыс білдіреді, керісінше, ол өз қаражатын

айрықша көшбасшыға инвестициялайды - генералдың шеберлігі, мемлекет қайраткерінің данышпандығы – Волктың тарихи, ұжымдық ақыл-парасаты болып табылады.

Соғыстың халықаралық қатынастарда табиғи ерекшелігі болса да, оны саясаттан ажыратып қарастыруға болмайды; бұл басқа құралдарды қосу арқылы қарым-қатынас жасаудағы саясаттың бір бөлігі, оның тәсілі, жалғасы.

«Біз басқа құралдарды қосу арқылы» деген фразаны саналы түрде қолданамыз дейді ол, себебі, соғыста саяси қарым-қатынасты тоқтатпайтындығын немесе мүлдем басқа нәрсеге айналдырмайтындығын түсіндіруге тырысамыз... Соғыс саяси өмірден ажырамайды және соғыс танымымызда орын алған кезде, екі элементті байланыстыратын көптеген байланыстар жойылып, мағынасы жоқ нәрсе қалады (605 б.).

Мемлекеттік және стратегиялық тұлғалардың басымдықты қалыптастырушы қамқорлығы өз мемлекетіне тән саяси мақсаттары болуы керек. Егеменді ұлттар мемлекеттерінің саяси мүдделері мен міндеттері тарихтың әрбір сәтінде күрделі саяси шеңбер болып табылады. Олар мемлекеттердің сипаты, ұлттық көшбасшылардың және олардың (әдетте шектелген) мақсаттары арқылы қалыптасады: аумақтық аннексия, аймаққа үстемдік етудің немесе мемлекеттер арасындағы күштердің қарым -қатынастарын қамтамасыз ету ұғымдары. Мемлекеттер осы динамикалық дипломатиялық-стратегиялық салада өз позицияларын бақылайды және өзінің мүдделерін үнемі өзгермелі болып табылатын матрицаға қарай бейімдейді (Арон, 1966, 4-16, 437-58 б.; 1986). Күш-жігер рөлін ерекше атап өткен Клаузевиц, заң және әділеттілік халықаралық саясатта егер мемлекет бірдей билікке ие болып табылатын болса ғана маңызды рөл атқарады деген Фукидидтің тұжырымын қайтадан қайталайды. Әйтпесе күшті адамдар не жасағысы келсе соны жасайды, ал әлсіз адамдар оның салдарынан азап шегеді.

Соғыс мақсаты – әрқашан «біздің жауымызды біз қалаған нәрсені орындауға мәжбүрлеу» (Клаузевиц, 1976, 75 б.). Бұл мақсатқа жету үшін қарсылас жаудың қарулы күштерін оны қорғансыз ету немесе оны әлдеқайда жағымсыз жағдаятта қалдыру мақсатында жою қажет» (77 б.). Клаузевиц өз кітабының көпшілігін әртүрлі тәсілдерге арнайды, олардың көмегімен мемлекет нәтижелерге жете алады, олардың бірі жеңіске талпынатын мемлекетке бейбітшілік шарттарын айқындауға мүмкіндік береді. Бірақ, соғыстағы шайқас техникасының түсіндірмесі Клаузевицтің басты алаңдаушылығы болып табылмайды; олар орындауы қажет саяси мақсаттары мен міндеттері болып табылады.

Мемлекеттер күнделікті қауіпсіздікті немесе өздерінің болашақтағы мақсаттарының орындалуын қамтамасыз ету үшін соғыс ашпайды. Дегенмен оларға әрдайым соғыстың қауіп-қатері төніп тұрғандықтан олар әрқашан өздерін қару-жарақпен қамтамасыз етеді. Олардың ортасы өзгеріс пен белгісіздіктің ортасы болып табылады, онда күштің ешқандай абсолютті тепе-теңдігі болмайды. «Мемлекеттердің күші тұрақты түрде балауыз секілді болып табылатындықтан, күштер балансының ауытқуына әкеледі. Демек, екі қарулы бір-біріне дұшпан мемлекеттер арасындағы ұзақ уақыттық бейбітшілік баланс тұжырымдамасымен түсіндірілмейді. Жалғыз түсініктеме екеуі де әрекет жасау үшін жақсы уақыттың болуын күтуде» (82 б.). Демек, бейбітшілік жоғары маңызға ие емес.

Сондай-ақ, Клаузевиц соғыс қатаң және мағынадан тыс саяси маңызға ие екенін мойындайды. Кейбір себептермен мемлекеттер мүдделерінің қақтығысында кем дегенде уақытша төреші ретінде шектеулі соғыс түрін қабылдауға келісті. Ол бұл үшін екі себеп бар екендігін ұсынады. Біріншіден, соғыс қабылданады, себебі физикалық күш қолдану мүдделер қақтығысы бар адамдар немесе топтар арасындағы ортақ құбылыс бо-



лып табылады. Екіншіден, соғыс пен жекпе-жектің ерекше сапалы екі фактор бар: соғыс мемлекеттің және ұлттың атынан үлкен саяси мақсатқа жету үшін жүргізіледі; соғыс саясаттан басым түседі – бұл «қантөгістің көмегімен шешілетін қызығушылық пен мүдделер қақтығысы» болып табылады (49 б.). Клаузевиц соғыс ұғымындағы «қантөгіске» байланысты жалпыға бірдей маңыздылық актілері туралы айтады. Қантөгістің терең символдық мәні мен адамзат әрекетінде күшті мифтік мағынасы бар. Христиандықты қосқанда, әртүрлі мифтер мен діндер қанды тазарту рәсімдерін өмір мен өлімнің символы және жаңару ретінде қолданады. Қан әртүрлі әлеуметтік қатынастар мен саяси мақсаттардың кең ауқымына байланысты болып табылады. Соғыс пен қан түпкілікті ерлік құрбандығының символы және иеленудің немесе мүшеліктің түпкілікті белгісі ретінде күшті эмоцияларды тудырады. Клаузевицтің айтуынша:

«Менің ойымша, адамдар ешқашан қадір-қасиеті мен оның бостандығынан артық ешнәрсені жоғары бағаламау керектігі туралы айтады, бұлар қанның соңғы тамшысымен болса да қорғалуы тиіс; ... қорқақтық сезімінен мойынсұну ұяты ешқашан жойылмайды; халықтың қанындағы бағыну уыты оның балаларына берілетін болады, кейінгі ұрпақтардың күшін жояды және бұзады; ... бұл қантөгісті және қасиетті күрес бостандықты жоғалтса да, адамдардың қайта жаңаруына кепілдік береді және мұндай күрес жаңа ағаш сөзсіз гүлдене бастайтын өмірдің тұқымы болып табылады» (Клаузевиц, 1962, 301 б.).

## **Гегель: Соңғы ұлы синтезатор**

Үш идеологиялық үрдіс даму барысында және XIX ғасырда олардың дамуы сол ғасырдың басымдық мәселелерінің көрінісі болды, бір жағынан бөлшектелу және бірлік, екінші жағынан бәсекелестік және прогресс. Әрбір үрдістің жақтаушылары ретінде олардың әрқайсысы өз көзқарастарын түсіндірді, олар кеңінен әмбебап тұрғыдан қолданылатын таным жүйелерін қалыптастырды.

Практикалық саясатта бәсекелес болып табылатын таным жүйесі мүлдем анықталмаған, либерализмнің, радикализмнің және консерватизмнің үш идеологиясын жақтаушылар ортақ мүддесі үшін екі идеологияны үшінші идеологияға қарсы уақытша біріктіретін одақ құрады. Теорияда үш идеологияның кейбір болжамдары бар болса да, тұтастай алғанда, бір-бірімен қарама-қайшылықта болып табылады<sup>5</sup>. Либералды идеология шектелген әлеуметтік, саяси және экономикалық институттардың жұмысын тоқтату мақсатындағы күрестен туындады, консерваторлар жүректің, жанның және қоғамның біріктірілген тіні деп ұғынды. Радикализм бұрынғы көне режимнің ыңғайлы әлемі мен өзін-өзі мадақтайтын либерализм сыны ретінде дамыды. Консерватизм радикализмге және либерализмге қарсы тұрудың мән-мағынасын анықтады. Теория тұрғысынан алғанда, үш бәсекелес саяси көзқарас батыс тарапта орын алды.

Шиеленістің қақ ортасында, «прогресс» және «бәсекелестік» ұғымдарынан пайда болған мәселелер туындайды. Либерализмді қамтитын Атлантикалық аймақ мемлекеттері индустрияландыру, аграрлық реформа және саяси демократияландырумен айналысты. Олардың экономикасы қарқынды, агрессивті болды және олар «прогресс» идеясын анықтауға тырысты. Орталық және Шығыс Еуропадағы халық Батыстың экономикалық, саяси билігімен бәсекелес халық. Пруссиялық философ Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770-1831) антилибералды Ангсты атап көрсетті. Ол сондай-ақ сол дәуірдегі

типтік тақырыптарды күрделі және дерексіз жүйеге біріктірді және бұрын-соңды ойлап шығарылған антилибералды теориялық ең бай кеннің бірін қамтамасыз етті.

Гегель сол дәуірге (немесе «рухы») тиесілі пікірі бар лайықты өкіл болып табылады. Гегельдің саяси теориясының негізі – сол ғасырдың прогресінің ерекше тақырыптары және бәсекелестіктің өзара байланыстары бәсекелестіктің екі түрлі көзқарасын қамтиды: үйлесімді және қақтығыс. Гегель үшін тарих шындықты немесе идеяны прогрессивті түрде жүзеге асыру болып табылады. Идея абсолюттік дамудың соңына таман диалектикалық күрес арқылы дамиды.

Гегельдің көзқарасында тарихты оқиғаларға қарағанда идеялар тұрғысынан түсіну керек. Тарих абсолюттік идея арқылы өзін-өзі рух (Geist) ретінде толыққанды танымда жетілген, ақылдың, бостандық пен теңдіктің жаңа әлемдік рухын (немесе Weltgeist) өзіндік түрде жүзеге асыратын эволюциялық үдеріс. Гегель үшін бұл процесс сызықтық емес, диалектикалық: аталған ой-пікір әрдайым өзіне тән қарама-қайшылық аспектілерінен тұрады және өзіне тән болып табылатын терістеуден тұрады.

Осылайша, істің белгілі-бір жағдайы (тезис) сөзсіз істің мемлекетке қарсы (антитеза) тұжырымдамасын жасайды. Екі тілек пен ниет арасындағы жарыс өз кезегінде *Aufhebung* (бұзу) шешіледі: түпнұсқа тезис элементтері, сондай-ақ антитеза, бірақ одан да көп және кеуінен де айрықша ерекшеленетін салыстырып тексеру және бірігу (синтез).

Гегель алдымен өзінің жүйесін 1807 жылы «*Феноменология рухы*» атты еңбегінде атап көрсетті. Ол француз революциясындағы прогрессивті құндылықтардың қарыштап дамуын және Наполеон соғыстарының осы құндылықтардың барлығын әлем бойынша таратқандығының куәсі болды. Клаузевиц сияқты ол Еуропада бостандық пен теңдіктің прогрессивтік идеяларын әмбебаптандыруға әрекет жасай отырып, оның түпкілікті дамуына қажет болған кезде барлық күш-жігерін жұмсаған Наполеонды тарих агенті ретінде қарастырды.

Наполеонның құлдырауынан, орталық және шығыс Еуропадағы жеңіс реакциясынан кейін Гегель прогреспен бірге қабаттаса дамитын қажетгі бәсекелестікке және күреске баса назар аударды. Оның жаңа талдауы Гегельдің соңғы «*Философия құқығы*» атты негізгі еңбегінде қарастырылды (1980) [1821]). Онда *Geist* (рух) рационалды ұйымдастырылған (демек, еркін) ұлтты немесе Волк және оның жағдайын қалай қалыптастыратындығы туралы талқыланады. Волк – Гегельдің кейінгі шығармаларындағы негізгі рухани бірлік болып табылады. Еркіндіктегі әрбір Волк өзінің жеке рухына ие. *Volksgeist* (Волкгеист) – жоғарғы ақыл-парасатты жеке тұлға немесе мемлекет институттарында көрініс тапқан ұлттың рухани негізі. Мемлекеті жоқ адамдар қарапайым «формасыз көпшілік» болып табылады (Гегель, 1980, 183 б.).

Мемлекеттің ішкі саясаты үйлесімді болып табылады. Мемлекеттің нысаны *Volksgeist* болғандықтан, ол әрбір адамға негізгі сәйкестікті енгізеді. Осылайша, «объективтілігі, шынайы даралығы және этикалық өмірі бар жеке тұлға» ғана сол елдің азаматы болып табылады (156 б.). Керісінше, мемлекеттер арасындағы саясат төтенше қақтығыстарымен ерекшеленеді. Гегельдің бұрынғы еңбектерінде *Volksgeist* *Weltgeist*ке бағыныңқы, арнайы тарихи бағыты болып табылады, сайып келгенде, *Weltgeist* басым болады және түпкілікті соңғы контексті қамтамасыз етеді, оның шеңберінде дербес *Volksgeist* (және оның мемлекеті) өзін-өзі танып білуге және еркіндікке жетеді. Дегенмен Наполеон жеңілісінен кейін Гегельдің ұзақ мерзімге бағытталған оптимизмі нашарлай бастады. *Volksgeist* мен *Weltgeist* арасындағы қарама-қайшылықты жоюға негізделген синтез жоғалады, мемлекеттер арасындағы зорлық-зомбылық бәсекесі халықаралық саясаттың тұрақты сипаты ретінде туындайды.

Гегель Клаузевицтің мемлекет *Волктың* егеменді ерік-жігерін бейнелейді және «егер мемлекеттер келіспеген жағдайда, олардың жеке еркі үйлесім таппаса, онда мәселе тек соғыстың көмегімен ғана шешілуі мүмкін» деген пікірімен келіседі (214 б.). Мұндай «соғысты абсолютті жамандық пен таза сыртқы апат ретінде ретінде қарастыруға болмайды». Керісінше, Гегель үшін соғыс конструктивті, тіпті прогрессивті функциялардан тұрады. Ол ұлттық бірлікті қолдайды. Ол мемлекеттердің дамуын ынталандырады. Бұл тарихтың дамуына ықпал етеді. Соғыс та ұлтаралық мемлекеттердің нашарлауына жол бермейді, бейбітшілік адамдар мен мемлекеттерді қатал етпейді, мәңгілік бейбітшілікті айтпағанда «халықтардағы сыбайлас жемқорлық «ұзаққа созылған тыныштықтың» нәтижесі болар еді, - деп жазады Гегель (209 б.). Соғыс мемлекеттерді өз жағдайында сақтайды.

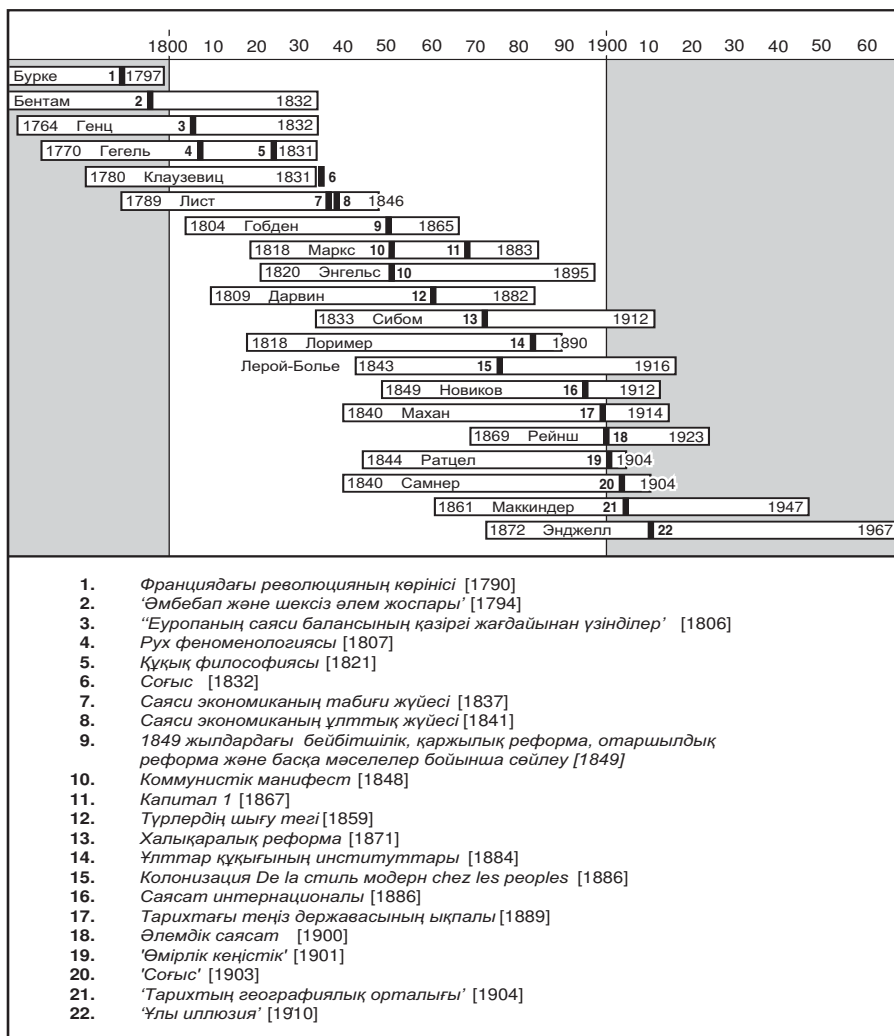
Гегель өте ықпалды болды, XIX ғасырдың басында кең синтезді тақырыптарды негізгі құрамына енгізді; оның дәлелдері абстрактілі болды, барлық идеологиялардың жақтаушылары оның шығармаларында қолдау тапты. Ол дәуірді бейнелеген тарихи эволюцияның қойылымдық теорияларына ұсынған философиялық қолдауды қамтамасыз етті. Бұл ең алдымен адамзат тарихы ежелгі тайпалық өмірден эволюцияның жоғары сатысына дейін өту барысында дифференциацияны арттыру әлеуметтік жетілдіруді білдіреді деген пікірге ие болған либералдарды ынталандырды. Дегенмен Гегельдің «еркіндік», «теңдік» деген анықтамалары және оның күшті мемлекеттің ұлғаюы секілді ұғымы либералды көзқараспен мүлдем сәйкес келмейтіндігі айқын болды. Дарвиннің эволюция теориясы ғасырдың соңғы онжылдықтарында тарихи прогрестің баламасын (либералдық стандарттармен, «ғылыми») ұсынған кезде, Гегель пікірі Атлантикалық аймақтың айналасындағы либералдық мәдениеттерде өзгеріске ұшырады<sup>6</sup>.

Дегенмен, континентте, Гегельдің пікірлері берік күйінде қалды. Ол оларға кедергі жасай алмайтын күрделі әлеуметтік өзгерістерді түсінуге мүмкіндік беретін ұғымдар жиынтығы мен мақсатты мағынасы бар болып табылатын континенталдық консерваторларды қамтамасыз етті. Сондай-ақ, неміс саясатының бөлшектелінген сипатына ренжіген консерваторлар Гегельдің ұлттық мемлекет тұжырымдамасын «болжанған қауымдастық» ретінде қарастырды – *Геист* немесе консенсустық қауымдастық пен ұлтты қалыптастыратын адамдар арқылы тарихи тұрғыдан қалыптасқан тарихи құндылықтар жиынтығы. Гегельдің дәлелдері британдық мемлекеттің әлеуметтік тәртіп пен дербес бостандықтың қажетті шарты ретінде органикалық, тарихи тұрғыдан қалыптасқан тұтастық деген Берктің консервативті көзқарасына тевтониялық аналог болып табылды.

Гегель сондай-ақ континенталдық радикалдарды ауыстырды. Ол әсіресе олардың ілгерілеу туралы ілімдеріне және диалектикалық әдісіне сәйкес келетін философиялық қолдау көрсетті. Гегель көне адам еңбегі тұжырымдамасының аясында адамның иеліктен айрылу туралы радикалды тақырыбын қалпына келтірді, ол радикалды теориялық талдауға тікелей әсер етті. XIX ғасырдың басынан бастап радикалды теоретиктер «еңбек» түсінігін олардың әлеуметтік сынының негізіне орналастырды (Маркс, 1975а).

1831 жылы қайтыс болғаннан кейін Гегельдің еңбектері, әсіресе дәстүрлі салалары Британдық импорттың арзан су тасқыны салдарынан шиеленісте болған Германияда танымал болды. Антибритандық және антилибералдық пікірлер өзара тығыз байланысты неміс қолөнершілері үшін экономикалық патриоттық пен романтикалық эмпатияны, жанашырлық сезімін дамытуда шиеленісті және Гегельдің дәлелдерін қолдануды жандандырды. Гегельдің тұжырымдамасын талқылаушылар екіге бөлінді. Оң жақ консервативті гегельдіктер Гегельге деген көңілі қалушылықты атап өтті. Олар тарихтың

диалектикалық прогресі арқылы Германияның біртұтастығы бірлік пен *Волк* идеясын дамытады. Гегельдің *Волк*, соғыс пен тарихқа ерекше назар аударуы оның пруссиялық мемлекеттің негізін қалаған мемлекеттің ең жақсы нысаны ретінде монархизмді насихаттауға ықпал етті.



6.1.сурет. Он тоғызыншы ғасыр авторлары және олардың жұмыстары

## Ғасыр байланысы

Сол жақ радикалды гегельдіктер ежелгі гегельдік диалектикадағы революциялық халықаралық күшті қарастырды. Олар тарихтың жақын арада пруссиялық мемлекеттен басым түсетінін мәлімдеді. Олардың талдауы тарихи эволюцияның тағдырын және Карл Маркстың шығармаларына негізделген оның қажетті алғышарттарын зерттей бастады.

Индустриализмнің таралуы, коммерциялық өзара іс-қимылдың артуы мен дамуы бостандық пен теңдіктің демократиялық мұраттарының көне тәртібін жойды. Әлеуметтік 188

ғылымдардың дамуы аса қуатты болды. Саяси экономиканың қарқынды өсуі, әсіресе, XIX ғасырдың әлеуметтік мақсатына кеңінен ықпал етті. Аталған іс-шаралар батыста әлеуметтік теориялардың бөлшектелуіне әсерін тигізді. Гегель қайтыс болғаннан кейін, олар әртүрлі идеология арасында, батыс әлемінің шығыс және батыс өңірлері арасындағы қарама-қайшылықты арттырды. XIX ғасырдың саяси идеологиясы әлеуметтік ой-пікірдің нақты жүйесінің қарқынды дамуының куәсі болды. Бұл идеологиялар біркелкі бүкіл батыс Еуропа бойынша дамыған жоқ, бірақ шамамен экономикалық және әлеуметтік жүйелерге сәйкес келетін айрықша екі саяси дәстүрге бөлінді.

### *Батыстың екі дәстүрі*

Осы бөлімнің шығу тегі жалпы алғанда кері қарай Рим империясының бөлінуіне байланысты болды. Бөлініс орта ғасырларда нығайтылды және ұзаққа созылған XVI ғасырда бекітілді, Батыс Еуропа қаласын, теңіз орталықтарын (Амстердам, Англия және солтүстік-батыс Франция) қамтыды, ол сауда және өндіріспен маманданған болатын, ал Шығыс Еуропа шикі материалдардың ауылдық өндірісіне маманданған еді. XVII және XVIII ғасырларда Батыстың бірнеше елдерінде орын алған бөліну (Біріккен провинциялар, Англия, Америка, Франция) саяси революцияны, аграрлық реформаны және жалдамалы еңбектің пайда болуын бастан кешірді. Бұл елдер Солтүстік Атлант аумағында өз идеяларын таратты. Эльба өзенінің шығысынан теңізге шығар жолы жоқ аймақтарда, керісінше, олардың көне режимдері дәстүрлі әлеуметтік және саяси ұстанымдарының тежелуіне әкеліп соқты. 1800 жыл қарсаңында батыс әлемнің саяси-экономикалық бөлінісі солтүстік Атлант аумағында нарыққа және сауда-саттыққа бағдарланған ұлттық мемлекеттер арасында өте айқын жасалды, онда Эльба шығысындағы демократиялық, ағартушылықтан алынған саяси идеалдарын және ауылшаруашылыққа негізделген авторитарлық мемлекеттер насихатталынды.

Либералды ағартушылық құндылықтардың британ тарихындағы шығу тегі терең болған еді. Адам құқықтары мен жеке бостандығының ұғымдары, мысалы, Магна Картада бар болып табылады (1215). XVIII және XIX ғасырдағы жылдам экономикалық және саяси эволюциядағы орта таптардың кеңеюі әлеуметтік теңдіктің, жеке бостандық пен жеке меншіктің жинақтау құқығы құндылықтарын қамтыды. 1830 жылдары саяси және конституциялық реформаның заң жобаларының жылдам сабақтастығы Еуропадағы либералды елге Ұлыбританияны қайта алмастырды. Ғасырдың ортасына таман, британдық ойшылдардың көпшілігі Бентамның еркін сауда-саттық туралы пайымдамасына байланысты меркантилді ойды қабылдамады.

Наполеоннан кейінгі Францияның, либералдық идеологиясы құлықсыз қамтылған еді, ішкі саясат түрлі демократтар арасында шиеленіскен жағдаяттарға және қарама-қайшы революциялық реакцияларға толы болды, бірінші, жоғары өрледі, содан кейін құлдырады. 1830 жылдың шілдесінде Париждегі жұмысшылар, зиялы қауым өкілдері және буржуазия мүшелері реакциялы Карл X орнынан түсіріп, оның орнына прогрессивті Луи Филиппті қойды. Париж парламенті француздардың саяси экономикасын либерализацияған реформалар сатысынан өтті. Дегенмен консервативті үрдіс (онда француз контексті реакциялық болды) француздық саясатта маңызды болып табылды. Руссо радикалды дәстүрді жойды және революция француздардың саяси өмірінің тұрақты элементі болып қала берді.

Атлант аумағы және континент арасындағы әлеуметтік және саяси айырмашылықтар консервативті австриялық мемлекет қайраткері Клеменс фон Меттернихтың саясатын-

да атап көрсетілді. Наполеонның жеңілісінен кейін, Меттерних Еуропаны жан-жақты бейбітшілік келісімшартпен қамтамасыз еткен Вена конгресінде (1814-15) сәулетші болды. Оның ниеті тұрақты конгрестер жүйесі арқылы соғыстан кейінгі саясатты билеу болатын, ол кейінірек «Еуропалық концерт» атауымен белгілі болды. Оның мақсаты еуропалық державалардың және жұмыстағы қақтығыстарды реттеуге жәрдемдесу еді, себебі континенттегі революцияны тоқтату керек болды.

Еуропадағы Меттерних концерті Еуропаны абсолюттік дәуірде қайта құру үшін тырысу болды. Ол әлемдік саясаттың төңкеріске дейінгі көзқарасына сүйенді және оны Еуропаның авторитарлы режимдері қолдады. Ұлыбритания бастапқыда концерттің мүшесі болды, бірақ көп ұзамай оның консервативті схемасына байланысты шиеленісті. Ұлыбритания тегін сауда жүргізуге және әлем бойынша либералдық құндылықтардың таралуын қолдауға өз қабілетін сақтап қалуды қалады. 1822 жылы Ұлыбритания концерттен ренішпен шықты және Испанияға қарсы көтерілісте Оңтүстік Америка халықтарын және Түркиядан тәуелсіздік алу үшін грек көтерілісін қорғауға кірісті.

Концертті қалдырып, Англия батыс және оңтүстік Еуропадағы Меттерних ықпалын төмендетті. Бірақ сол арқылы, Англия, сондай-ақ Орталық және Шығыс Еуропадағы Меттернихтің антилибералды саясатты жұмсартудағы оның мүмкіндігін сақтап қалды. Британдық және француздық араласу болмаған кезде Меттернихтің схемасы жауапсыз қалды.

Концерттің мақсаты ол либерализм құрамында болу еді. Бұл саясат қысқа уақытта табысты болды<sup>7</sup>. Дегенмен Меттерних және қасиетті одақтың күш-жігеріне қарамастан, ағарту жобасы және оның прогресі, индустриализм мен бұқаралық қатысу сол ғасырдың басым пайымдауы ретінде біртіндеп пайда болды. 1848 жылы, төңкеріс толқыны бүкіл континентте Меттерних және оның реакциялық жүйесінің жойылуына әкелді. Көтерілістеі антиағартушылықтың ыдырауы либерализмнің айқын жеңісіне әкелген жоқ. Керісінше, бүкіл Еуропа бойынша калейдоскопиялық күрделі бөлшектелінген саяси көріністі туындатты. Атлант аумағында либерализм «классикалық» және «ревизионист» ұғымдарына ыдырады, тепе-теңдік, бостандық және жеке мүлік негізгі тақырыптар ретінде түрлі түсініктемелердің нысаны болды. Континентте ғалымдар мен мемлекет қайраткерлері батыс аумақтың дербестігіне байланысты консервативтік және радикалды көзқарастарын идеологиялық реакцияларын жетілдірді.

### *Атлант теориялары: Гобден және Мадзини*

Францияда, 1848 жылы революция Атлант және континент дәстүрі арасындағы жолдың жартысын құрайтын ғимараттың пайда болуына алып келді. Сілкіністердің болуы кейбір аймақтарда көптеген либералдық шараларды енгізді (мысалы, жалпыға бірдей сайлау құқығы сияқты), сол уақытта олар император Луи Наполеон кезінде бұқаралық-диктатураның бірегей түрін құрды<sup>8</sup>.

Ұлыбританиядағы либерализмнің бөлінуі Бентамның классикалық ілімдері ретінде айқын болды және ол жаңа, реформашыл дәлелдер арқылы дамытылды. Осы ғасырдың ортасындағы либерализмнің «классикалық» және «реформалық» түсініктемесі мемлекеттің нақты функциясы туралы пікірталасқа негіз болды. Классикалық ілім саясат және экономика арасындағы айырмашылықты айқындады, экономикалық сала табиғи заңға мойынсұнды, ал мемлекет экономика саласына араласып, әлеуметтік өмірдің табиғи, үйлесімді қасиеттерін бұзды. Реформашыл либералдар бұған келіспеді және

белгілі-бір экономикалық іс-әрекеттің мемлекет үшін белсенді рөлі туралы пікір айтты. Олардың дәлелі өнімді және таратушылық әрекеттері арасындағы (мысалы, Милл, 1866) айырмашылыққа негізделді. Өндіріс саласы табиғатта және технологияда белгіленген, бекітілген өзгеріссіз табиғи заңға бағынады делінді. Керісінше, таратушылық қызмет әлеуметтік тұрғыдан анықталады және адамзат бақылауына жатады.

Реформашыл либералдар еңбектің әлеуметтік бөлуін ынталандыру және өндірістің тиімділігін арттыру үшін еркін нарық заңдары сенімді болады деп санайды. Алайда, оларға әділ түрде өндірілетін тауарларды бөлуді сеніп тапсыруға болмайды, себебі мемлекет қоғамдағы құндылықтарды бөлуде маңызды рөл атқарады деп мәлімдеді. Мемлекеттік араласу әлеуметтік әділдік және теңдікті бұзатын әлеуметтік теңсіздікті болдырмау және еркін экономикалық бәсекелестіктің ең тиімді жұмыс істей алатын жағдайларын қамтамасыз ету үшін қажет болды.

Реформашыл дәлел халықаралық саясаттың либералды тәсілдеріне ықпал етті. Отандық саладағы белсенді мемлекет сыртқы мемлекеттік істерде неғұрлым белсенді рөлге ие болды. Сондай-ақ, ішкі саясатта, мемлекеттің рөлі әділеттілікті және тәртіпті қамтамасыз ету болып табылады, демократиялық арналар арқылы танымал консенсуспен санкцияланады. Халықаралық саясаттағы анархиялық ортада, керісінше, мемлекет әділдік пен тәртіпті сақтаса ғана басқа мемлекеттердің оппозициясын жеңе алады. Демократиялық мемлекет халықаралық саясатта судья және орындаушы рөлінде болған кезде, ол оны күшпен болса да өз шешімдерін орындатуға дайын болуы керек. Реформашыл либерал консервативті пікірмен келіседі, соғыс мемлекеттер арасындағы дауларды шешудегі соңғы құрал болып табылады. Ішкі саясатқа мемлекеттік араласудың пайымдауына сәйкес мемлекетаралық қарым-қатынастардағы соғыстың функционалдық баламасын табуға болады. Британдық сыртқы істер министрі Эдвард Грей мырза (1925, 286 б.) «либералды мемлекет қайраткерінің тәжірибесі бойынша естеліктерден көрініс таба отырып, бұл күш мемлекет шеңберіндегі мемлекеттер арасындағы заңды қорғау үшін қолжетімді болуы тиіс», - деді.

Герберт Спенсер ең қысқаша нүктесін қояды: «полицейлер жалғыз әрекет етуші сарбаздар, полицей сарбаздары келісімде әрекет етеді» (Спенсер, 1897, 118 б.).

Бентам бейбітшілік пен тәртіпке пайдалылық, еркін сауда-саттық пен араласпау қағидалары кепілдік береді деп мәлімдеген болатын. Оның ізбасарлары тауарлар мен идеялар ағындары әлемдік істерге бейбіт ықпал ету негізінде шекаралар арқылы өтеді деп мәлімдеді. Ұлттар жаулап алудан гөрі сауда-саттық арқылы тез байиды. Ричард Гобденнің айтуынша, адамгершілік үздік жауынгерлік қақтығыс және соғыстан жақсы, сайып келгенде, коммуникацияның жаңа құралдарын дамытып, адамгершілікті байлық пен түсіністік шеңберінде қарастырған – парламенттер, халықаралық конференциялар, танымал баспасөз, жалпыға міндетті білім беру, қоғамдық оқу залы, пенстік почта маркалары, темір жол, су асты телеграфы, үшке бөлінген құйғыш сипатты мұхит лайнерлері мен манчестерлік мақта алмасу түсіністік, бейбітшілік пен келісімнің барлық күштері болып табылады (Блэйни, 1973, 18-32 б.).

Бірақ, демократиялық мемлекеттер шыдамсыз, табанды және агрессивті автократияға байланысты өздерін қалай ұстайды? Гобден демократиялық мемлекет демократиялық қағидаларын қабылдамаған мемлекеттерге төзуі керек пе деген күрделі мәселені қарастырған алғашқы либералдық теоретиктердің бірі болды. Ол заңсыз халықаралық орта «қоғамда [отандық] жемқорлықтың пайда болуын туындатады; оның байлығы сарқылады, жалған тәңірлерге табынады және даңқ стандарттары жарқырап, өскелең

ұрпақтың жанын арбауға жеткізеді» деп атап өтті (Морли, 1881, 276 б.). Осындай ластанушы халықаралық күштермен бетпе-бет келе отырып, демократиялық қоғамдар олардың интервенционистік емес саясатын сақтауы тиіс пе? Немесе олар белсенді деспотизм мен оның ұстанымындағы надандықпен күресу керек пе еді?

1846 жылы, Гобден либералды демократия мұраттарына байланысты билік саясатына тәуекел етпеуі керек деген қорытындыға келді. Демократиялық мемлекеттер өздерін экономикалық операциялар және соғыспен шектеуі тиіс. Олар еркін сауда-саттыққа, тарихтың даму барысындағы ақыл парасат пен бостандықтың тұрақты прогресіне сенуі тиіс.

Ерте ме, кеш пе, авторитарлық тұрғындары да өздерінің шынайы мүдделері Бентамның бақыт қағидасы негізі еркін саудада, демократия мен төзімділікте деп түсінетін еді. Халықтық бұқара содан кейін жоғары көтеріледі, деспотизмді жоққа шығарып, ашық, ағарту және демократиялық қоғамдардың қатарына енеді (Гобден, 1973).

Итальяндық патриот Джузеппе Мадзини келіспеді. Ол Гобденнің «оптимистік емес интервенционизм» ұстанымына «мессиандық интервенционизм» ілімі арқылы қарсы болды (Уолтц, 1959, 103 б.). Егер демократиялық мемлекеттер құрамында деспоттық мемлекеттер болмаса, олар шындығында сол мемлекеттерге өз ықпалын кеңейтуге мүмкіндік береді деді Мадзини. Осындай пассивті позиция, сайып келгенде, демократияның бар болуының өзіне қауіп төндіретін еді. 1853 жылы, Мадзини түрік және итальяндық ұлтшылдарын қолдауға британдық үкіметті сендіру үшін осы дәлелді пайдаланды, себебі Ресей державасын батысқа қарай кеңейтін тоқтату қажет болды. Ол мұндай соғыстың деспоттық мемлекеттер жүргізген кез келген соғыстан ерекшелігі; прогресс, бейбітшілік, бостандық және әділеттілік үшін соғыс деді (Мадзини, 1945, 91 б.)<sup>9</sup>.

### *Континенталды реакция: Лист және Бисмарк*

1840 жылдары Меттернихтің тұрақты тәртібі бұзылған сәтте, бірнеше континенттік мемлекеттер барған сайын халықтың қатысуымен саяси мұраттарымен және құны төмен британдық өнімдердің су тасқынын арттыру арқылы қауіп төндіретіндігін сезінді. 1848 жылдардағы революциялық төңкеріс нәтижесінде көптеген мемлекеттер әлеуметтік тәртіптің солтүстік Атлант ілімдеріне идеологиялық тұрғыдан жауап берді.

Саяси қорғанысқа негізделген консервативті билеушілер ұлттық коммунизм мен ұлттық мемлекетке атлантикалық ықпалды болдырмауға тырысты. Институт континентте толыққанды құрылған жоқ; *Volk* ерік жігерін білдіретін *Staat* тұжырымдамасы өте ықпалды болды. Онсыз Клаузевиц және Гегель Йенада бақылағандай, Еуропаның бөлшектелінген орталық облысы Англияның өндірістік күшіне немесе Францияның әскери күшіне оңай құрбандық болатын еді. Наполеон соғыстары кезінде неміс ғалымдары әмбебаптылықтың ағарту жобасын нығайтуға тырысты және мәдени релятивизмнің баламалы доктринасын дамытты. Гердер, Гегель, Клаузевиц және басқалар әр адам бірегей ұжымдық рухқа ғана ие емес, сонымен қатар, оның бірегейлігі мен тәуелсіздігін сақтап қалу үшін бұлжымас құқыққа ие деп санайды.

Фихте (1979а) осы мәселелердің көрінісі болып табылатын маңызды, нақты сыртқы саясат теориясын дамытты. Ол Ұлыбритания идеологиясының еркін нарығында батыл да айқын ұсыныс жасады және немістің қатаң протекционизміне жауап ретінде доктринаға негізделген меркантилді саясат ұсынды. Осыған ұқсас дәлелдерді Фредерих Лист те ұсынған болатын<sup>10</sup>. Ол либералдық экономикалық теориясын «таза идеология» деді. Ол



басым болып табылатын мемлекеттің ерекше мүдделерінің әмбебаптығын білдіреді. Ол Англияны әлемдегі өндірістік орталық ретінде жасауға арналған және басқа елдерді шикізат және азық-түлік жеткізушілердің тәуелді рөлінде ұстап тұру арқылы жүзеге асырылды (Лист, 1927).

Еркін сауда-саттық әмбебап доктрина болған жоқ, ол тарихтағы белгілібір кезеңде нақты елге сәйкес жасалынған идеялар болды. Фихте сияқты, Лист ұлттық қоғамдастықтың мәнін атап өтті. Жеке тұлғалар өмірге келеді және кетеді; ал ұлттың тұрақты өмірі бар. Ұлттық мемлекет сабақтастығын және үздіксіздігін білдіреді, жеке тұлғалар оның уақытша тұрғындары болып табылады, сонымен қатар жеке тұлғаның алаңдаушылығы Волк секілді бағындырылуы тиіс, ал «жеке тұлға өзінің тиесілі халықтың игілігі үшін өз мүддесін құрбан етуге дайын болуы тиіс, бұл тек әділ және дұрыс болып табылады» деп жазады Лист (1927, 181-9 б.).

Ұлттық мемлекеттің қауіпсіздігі мен тұрақтылығы оның үш негізгі өнімді салаларын үйлесімді дамытуда бағалануы тиіс деп жалғастырады Лист (1930): ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп және сауда-саттық. Бұл ұлттық экономиканың салалық бөлімшесін индустрияландыру үшін стратегияны ұсынумен қатар, тарихтың кезеңдік теориясымен қамтамасыз етеді. Бірінші және ең қарабайыр кезеңі ауыл шаруашылығы өндірісіне негізделген кезең болып табылады. Ауыл шаруашылық қоғамда, адамдар күнкөріс үшін жермен жұмыс жасайды және халықаралық экономика оқшауланған қалпында қалады. Мұнда, «интеллектуалдық және моральдық күштің барлық спектрі тәжірибе жүзінде болмаған, жермен жұмыс жасайтындардан күтуге болатыны қарапайым физикалық күш болып табылады» (Лист, 1927, 239 б; сонымен қатар 1930, 214 б.).

Дамудың екінші кезеңі сауда-саттық болып табылады. Ауыл шаруашылығы сауда-саттықпен және өндіріспен толықтырылады және «кез келген түрдегі интеллектуалды және адамгершілік күштердің артуына ықпал етеді» (Лист, 1927, 243 б.). Кәсіпкер азаматтар өндірістің шетелдік құралдарына бәсекелес болады, ішкі отандық өндірісті енді дамып келе жатқан өндіріс салаларында жетілдіреді. Лист отандық кәсіпорындар, сөзсіз одан әрі дамыту мүмкін емес болғандықтан оның шегіне жетеді дейді. Жергілікті кәсіпкерлер бастауыш өнеркәсіптік әдістерін меңгеруді бастаған сәтте, олар арзан, жоғары сапалы шетелдік импорт тарапынан бәсекеге тап болады және олар зиян келтіреді. Демек, ұлттың дамуы индустрияландырудың салыстырмалы төмен деңгейінде тежелуде болады.

Тоқырауды мемлекеттің араласуы арқылы жеңуге болады. Мемлекет экономикалық дамудың үшінші кезеңіне протекционизм саясаты арқылы ұлтты әкелуі мүмкін, елді әлемдік экономикадан бөліп алады және оны уақытша тарифтік қабырғаға оқшаулайды. Тарифтер және мемлекеттік жоспарлау «елдегі кәсіпорын рухын жандандырады» және ұлтты экономикалық дамуы жоғары, неғұрлым бәсекеге қабілетті кезеңде халқын ынталандыруға жетелейді деп айтады Лист (1930, 357 б.).

Осы уақытша оқшаулану кезеңінде ұлт ауыл шаруашылық, индустрия және сауда-саттық салаларын толыққанды салаға біріктіру мүмкіндігіне ие (257 б.). Отандық экономика үйлесімді және отандық өнеркәсіп шетелдік өндірушілермен бәсекеге түсетіндей жеткілікті күшті болса, мемлекет оның қорғаныштық тарифтік қабырғасына бөлшектелінуі және әлемдік экономикаға қайта енуі тиіс. Енді ол күш позициясы тұрғысынан халықаралық экономикалық бәсекеге қатыса алады, елде әлемдік экономиканың еркін саудадан алу үшін барлығы болады. Лист экономикалық дамудың жалпы теориясын қамтамасыз еткен жоқ. Белгілі бір «volkish» рух бірлігін, ретсіз саяси тәртіпті және күшті мемлекетке ие болып табылатын елдер азаматтардың барлық

ұрпағының пайдасы мен қанағаттануын құрбан ететін стратегияның уақытша құнына төтеп бере алады (1927, 181-9 б.). Лист стратегиясында берілген соңғы алғышартқа сәйкес Германияны күшті ұлттық мемлекет ету, Атлант либерализміне континенталды жауап беру, табысты қамтамасыз ету Отто фон Бисмаркқа жүктелді.

Бисмарктың мақсаты либерализмды сақтап қалу екендігі бірден айқын бола қойған жоқ еді. Ол бірінші, осы идея жалпы неміс парламентінің демократиялық либералдық себебімен анықталған сәтте неміс бірлігін насихаттауға тырысты. Бірақ көп ұзамай Бисмарк неміс бірлігін қолдағанмен, парламентаризм себебін қолдамағандығы белгілі болды. Сондай-ақ, ол бұл демократиялық реформаларды және үлкен экономикалық ынтымақтастық ретінде неміс либералдары пайымдағандай немістің бірігуіне қол жеткізеді. Бисмарктың көзқарасы бойынша Германия тек соғыс арқылы ғана бірігуі мүмкін. Бисмарк халықаралық қатынастар теориясына маңызды үлес қосты. «Бұл уақыттың үлкен мәселелері сөзбен және резолюциямен шешілмейді» деп айтты, бірақ «темір және қан арқылы» шешіледі. Ол халықаралық қатынастарды жанжалдасушы мемлекеттік мүдделер арасындағы күрес ретінде қарастырды. Ол қазіргі заманғы, қуатты ұлттық мемлекеттер өмір сүретін ғасырда, Пруссия мүддесін Австриямен тығыз ынтымақтастық жасау немесе басқа, кішігірім неміс мемлекеттерімен біріздендіру арқылы Пруссияны өз құқығы бар, елеулі ұлттық мемлекет ретінде сақтап қалу мүмкін екендігін түсінді.

Бисмарк халықаралық қатынастар теориясына елеулі үлес қосты. Бірақ оның атақ даңқы өз еңбектерінен соншалықты көп байқала қойған жоқ. Ол билік балансы саясатының керемет тәжірибесіне сүйенді және Германияны біріктіруге болатындығын білді (Бисмарк, 1898)<sup>11</sup>. Ол өз мақсатына жеткен соң, көне «ақ революционер» кенеттен оған берілген Германия шекараларына қанағаттанбайтындығы туралы ескертті. Гетенің *'in der Beschränkung zeigt sich der Meister'* бейнелей отырып, Бисмарк неміс билігі мен шектеулі ұлттық амбициясын ұстанды. Ол Германияның көршілес халқын бұзуы және олардың арасында ұжымдық реакция тудыруы мүмкін іс-әрекеттерден аулақ болды, оның орнына мемлекетаралық тұрақтылық саясатында айтарлықтай көрегендік танытты. Ол бейбітшіліктің адал брокері болды және оның одақтар жүйесі континенттегі әрбір елдің еркі мен қалауына қарамастан бейбіт жолды таңдауына мәжбүр болды (Киссинджер, 1968; 2015, 77 б.).

### *Еуропадан тыс жерде*

Бүкіл Еуропа бойынша және одан тыс аймақтарда индустриализм мен демократияның дамуы ғылымға деген жаңа сенімді орнатты және қоғамның жаңа көзқарасының таралуына әкелді. «Индустриализм», «ұлтшылдық», «демократия», «еркіндік» және «тептендік» секілді батыс ұғымдары ерекше Еуропалық аймақтарға бағынбайтындығын дәлелдеді. Сондықтан, Атлант аумағынан пайда болған өзара байланысқан капиталистік әлемдік экономика оның орталығына орналасты. Бұл «әлемнің белгілі бір географиялық аймағындағы экономика мен мемлекеттердің» қос революциясынан тұрды (Еуропа мен Солтүстік Американың бірнеше бөлігі), оның орталығы көршілес және Ұлыбритания мен Францияның қарсылас мемлекеттері болды (Хобсбаум, 1962, 17 б.).

Батыс институттары идеологиясы мен әдістері бүкіл әлемге таралды. Батыс елдерінің экономикалық және әскери қуаты басқа аймақтарды жаулап алу кезінде көрініс тапқандықтан, идеологиялық пікірі олардың шығу нүктесінен тыс болды. Бұл жаңа иде-

ологиялар бүкіл әлем бойынша бұқаралық аудиторияға байланысты болды және оларды іс-әрекетке араластырды. Мемлекет қайраткерлері, сарбаздар мен дүмшелер батыс тарапынан экономикалық, технологиялық және әскери қауіп-қатерлерге төтеп беру үшін ішкі элиталық қақтығысты шешу немесе қоғамды жұмылдыру үшін бұқаралық әрекетті насихаттау мен ұйымдастыруды жүзеге асырды.

XIX ғасырдағы инвестиция қыспағына, батыстың әскерлері мен ағартушылық доктриналарға Пруссияның жауабы еуропалық емес аймақтарда орын алған XX ғасыр дилеммасы еді: батыс тарапынан шабуылдаған жағдайда батыс идеялары мен институттарды қабылдау арқылы ғана жеңіске жетуі мүмкін. Пруссияның жауабы өте әсерлі болды. Пруссия жаңа, күшті мемлекет құрушы ретінде бірнеше батыс идеялары мен институттарын қабылдады. Бірақ, сол бір сәтте, ол осы идеялар мен институттар бастапқыда негізделген либералды рухын қабылдай алмады. Пруссия, мысалы, батыс дүниетанымының жекелеген элементтері либералдық модернизмнің ағартушылық негізінен алынған, содан кейін оған ол қарама-қарсы болды деген пікір ұсынды. Атап айтқанда, индустриализм, қуатты мемлекет және көпшілік жұмылдырылған саяси бағдарлама жергілікті элита үшін қорқынышпен қабылдануы мүмкін (Барраклоу, 1976, 153-99 б.; Лауэ, 1987).

Ұлтшылдықтың ежелгі бастауы жиырмасыншы ғасырдағы тәуелсіздіктің ерекше еуропалық қоғамдарына байланысты болғандығын білу өте маңызды. Дегенмен Атлант бөлігі еркін нарықтық либерализмге қарсы алғашқы сәтті қорғаныстардың Азия немесе Африкада емес, Еуропаның орталығында орнатылғандығы маңызды болып табылады (Веблен, 1939). Бисмарк батыс тараптың либералды ықпалын Фихтенің ұлтшыл доктринасы мен Лист жетілдірген орталық-периферия теориясы негізінде білді, Бисмарк күшті және өміршең мемлекет үшін экономикалық негізді қамтамасыз етті, ол қазіргі заманғы мемлекет бюрократиясын, рационалды әскери күшін, прогрессивті дауыс беруші заңдар мен жиырмасыншы ғасырдағы мемлекеттің жағдайын бейнелеп көрсететін әлеуметтік заңнаманы жасады. Ол бірінші кезде парадоксалды болып көрінуі мүмкін, бірақ он тоғызыншы ғасырдағы пруссиялықтар туралы патерналистік консерватизм жиырмасыншы ғасырдағы экстра Еуропалық әлемдегі радикалды ұлт-азаттық қозғалыстарға терең ықпал етті.

## Ескертулер

1. Фабрикалар мен дүкендер жаңа машиналармен белгіленген жылдамдыққа негізделген қызметкерлер арасында ынтымақтастық құрды. Өнеркәсіптік қалаларда жаңа, пролетарлық жұмысшы класс, сондай-ақ жұмыссыздар мен иелігінен айырылған халықтың қалалық тобы пайда болды. Осы екеуі әлеуметтік сахнада бірге пайда болғандықтан, қоғам мүшелерінің әрқайсысы ажырата алмайтын қоғамның қалыптасқан кластары үшін жаппай әрекет ету мен тәртіпсіздікті мәселе етіп қарастырды.

2. Бентам, Смит сияқты, саясаттың қоғам үшін қажетті қызметтермен қамтамасыз етілуіне байланысты қажет екендігін мойындады: заңнама, азаматтық тәртіпті қамтамасыз ету және ұлттық қорғаныс. Дегенмен саясат экономикалық тәртіптің табиғи қасиеттеріне араласпауы керек. Мемлекеттік араласудың барлық нысандары осы тәртіптің белгілі бір дәрежеде ажырауын талап етеді; заң шығарушы қандай болмасын, ол өзін «қиындықтар мен мәжбүрлеу түрінде сезінуі тиіс» (Старк, 1952-54, 311 б.).

3. Бентам халықаралық істер бойынша үш негізгі мақала жазды: «Халықаралық қатынас

нысаны», «Себептері мен салдары қарастырылған соғыс», «Әмбебап және мәңгілік бейбітшілік жоспары». Олардың бәрі 1790 жылдың соңында жазылып, «Халықаралық құқық қағидалары» (Бентамның жинағына жинақталған еңбектері (1843), 2-том, 531-61 б.) деп аталатын салыстырмалы түрде жіңішке көлемде жинақталған. «Колонияларды босату» деп аталатын төртінші эссе жеке шығарылды (Бентамның еңбектеріне енгізілді (1843), 4-том, 408-19 б.).

4. Шамамен 1800-жылы Германия үш жүзден астам мемлекеттерден, патшалықтардан және еркін қалалардан тұрды, олар Австрияның Фрэнсис I басшылығымен қасиетті Рим империясы ретінде біріктірілді. Наполеон осы мыңжылдық империяны Ульм және Аустерлицте (1805) австриялықтарды, Йенадағы (1806 ж.) пруссиялықтарды жеңген кезде жойды. Клаузевиц Йенадағы оқиғаға қатысқан, тарихтағы және халықаралық саясаттағы *Volk* тұжырымдамасының маңыздылығын түсінген жалғыз ғана байқаушы болған жоқ, Гегель де сол жерде болды.

5. Либерализмнің, радикализмнің және консерватизмнің үш идеологиясы бірдей немесе әртүрлі болып келетін дәрежесі байқаушының көзқарасына байланысты болды. Осы талқылауда қабылданған тар көлемдегі еуроцентристік тұрғыдан айырмашылықтар ұқсастықтардан басым түседі. Алайда, бұл идеологиялардың Батыс-Христиан саяси мәдениетінің барлық өнімдері екенін есте ұстаған жөн. Осылайша, буддистік немесе конфуциандық көзқарас тұрғысынан қарастырғанда олардың арасындағы айырмашылықтар өте баяу болып көрінуі мүмкін.

6. Гегель Ф. Х. Брэдли, Дж. Э. МакТаггерт, Т. Х. Грин, Джосиа Ройс және Р. Коллингвуд сияқты теориялық мамандардың көмегімен ағылшын-американ әлеміне ықпал етуді жалғастырды.

7. Меттерних өзінің дүниетанымын билік балансын дәйектеуге арнады. Меттерних Австрияның ұлттық мүддесінің себептеріне арналған либералды демократияны оңтүстік-орталық Еуропадағы австриялық билікке шақыру ретінде қарастырды. Либералдық немістер, мысалы, неміс конфедерациясының отыз тоғыз мүшесі арасындағы үлкен бірлік туралы айтты (Бунд). Егер Бундтың мүшелері көлік, сауда және саяхатқа қатысты бұрыннан бар болып табылатын шектеулерді жойса, демократиялық конституцияларды қабылдаса, еркін айырбастау күштері неміс мемлекеттерімен өзара тығыз байланыса отырып, байлыққа жетуге ынталанатын еді. Меттерних осындай интеграция Венгриядағы, Италиядағы және Балкандағы саясатқа елеулі кедергі келтіретіндігін байқады. Сондықтан, ол жергілікті неміс билеушілерін либералдар орталық Еуропадағы белгіленген тәртіпті бұзуға әрекет жасады деп сендіруге тырысты. Рейн өзенінің шығысындағы жер иеленуші аксүйектер қауымы батыс стилі реформасындағы доктринаға қарсы тұрды. Меттерних Еуропаның батыс және орталық өңірлері арасындағы әлеуметтік-экономикалық құрылым мен философиялық ой-пікірдің айырмашылығын өз пайдасына сәйкес шебер қолдана білді. Ағартушылық идеалдарын Германияның кеңейген батыстық көршілері тарапынан жағымсыз басып кіру ретінде ұсыну арқылы Меттерних Еуропа мен Атлантиканың континенттік саяси дәстүрлері арасындағы алшақтықты кеңейткен және өзінің жұмысына ықпал еткен шовинистік және ксенофобиялық реакцияны дамытты.

8. Бұл оқиғаларға қатысты пікір Алексис де Токвиль мәтіндерінде жақсы көрініс табады.

9. «Оптимистік емес интервенционизм» мен «мессиандық интервенционизм» арасындағы либерализм қақтығысы пассивті және белсенді мемлекет арасында, әсіресе АҚШ сыртқы саясатында эндемикалық ретінде қалды.

10. Лист АҚШ-тың саяси экономикасын зерттеді және Американдық саясаткерлер

жаңа мемлекеттің өнеркәсіптерін таңдау тарифтерінде қалай қалыптастырғандығын мұқият қадағалап отырды. Листте, әсіресе, Еуропаның империялық экономикаларының ықпалынан Александр Гамильтонның сытылу әрекеттерінің бар екендігі таңқаларлық болып табылады. Ол Гамильтонның талаптарын мойындады: күшті экономика – елдің қорғанысы үшін баға жетпес негіз, үкімет отандық экономикаға араласып, оның даму қарқынын айтарлықтай арттыра алады; бұл заманауи кезеңде мұндай даму ауыл шаруашылығына арналған өндірістің артықшылығына негізделуі керек (Гамильтон, 1928).

11. 1848 жылы болған революция Меттернихтің реакциялық режимін жойды. Австрия ең аз дегенде он негізгі ұлттан тұратын көпұлтты империя болды, ал Меттернихті биліктен қуған революциялық пікірдің әртүрлі ұлттық топтар арасындағы өзін-өзі анықтау талаптары ескі австриялық империяны бөлінушілік пен саяси дәрменсіздікке жақындатты. Германияда, керісінше, көтерілістер неміс халқының *Volk* көзқарасын ынталандырды және Германия конфедерациясының (Бунд) идеясын нығайтты. Бисмарктің пікірінше, Пруссияның Австриямен тығыз қарым-қатынас жасау саясаты өміршен болмады. Пруссияның мүдделерін тек пруссиялық жетекші герман мемлекетінің құрылуымен ғана қамтамасыз етуге болады. Бисмарктың түсінігінше мұндай саясатқа неміс Бундтың кішігірім мүшелері ренжитін еді: өз еркіне қалдырған шағын мемлекеттер екі ірі неміс субъектілерінің Австрия мен Пруссияның бейтарап позициясына ықпал етіп, олардың мүдделерін барынша арттыруға тырысады. Егер Пруссия Германияны біріктіруді міндетіне алса, бұл көптеген кішігірім мемлекеттерді Австрияға ендіреді. Германия тек Австрия мен Пруссия арасындағы соғыс арқылы біріктірілуі мүмкін еді. Егер, соғыс сөзсіз болатын болса, Пруссия оған кейінірек емес, тез арада дайындалуы керек. Бисмарк Пруссияның әскери күштерін және Еуропадағы күштер топтамасын құру мүмкіндігін болжады және сол сәттің болуын күтті, ол Германияның басшылығына Пруссияға Австрияның қарсы шығуына мүмкіндік берді. Кайзер Вильгельм оны канцлер етіп тағайындаған кезде Бисмарктың жоғарыда аталған істерді жүзеге асыру мүмкіндігі бар болды (1862). Ол бірден Пруссияның әскери күштерін кеңейтіп, оны алғаш рет Пруссия басшылығындағы біртұтас Германияның мақсаты үшін қажетті қадам ретінде қарастырды. Оның екінші қадамы – Пруссия мен Австрия арасындағы мүдделер қақтығысын ашу болды. Ол Даниядағы Шлезвиг және Гольштейн (1864) герцогтарына қарсы соғыс кезінде Австриямен бірікті, содан кейін ол Австриямен арадағы қақтығысты туындату мақсатында герцогтардың бірлескен аннексиясын қолданды. 1865 жылы Бисмарк Австрияны британдық, ресейлік және француздар алдында жоюына байланысты өшпенділіктің тереңдеуіне мүмкіндік берді. Австрия дипломатиялық жолмен оқшауланғанда ол Австрияны соғыс жариялау үшін шақырды. Бұл соғысқа төрт жыл дайындықтан соң Австрия әскерін жеті аптаның ішінде жаулап алды. Ол Ганновердің патшалығымен, Нассау мен Гессен-Кассельдің және еркін қала Франкфуртпен бірге Шлезвиг пен Гольштейнді біріктірді. Бұл аннексиялар неміс Бундтың таратып жіберді. Бисмарк солтүстік герман конфедерациясын (1867) ұйымдастырды, жақында ғана кеңейтілген Пруссия басқа жиырма бір неміс мемлекеттерімен бірікті. 1870 жылы Бисмарк француздықтармен арадағы соғысты туындата отырып, зорлық-зомбылықпен біріктіру саясатын жүргізіп, қалған неміс мемлекеттерін жаңа конфедерацияға енгізу үшін Франция алдындағы дәстүрлі неміс қорқынышына өз саясатын негіздеді. Ол тағы да өте табысты болды: Пруссия тоғыз айда Францияны жеңді, ал Германияның кішігірім мемлекеттері Пруссия басшылығына біріктірілді.

### III тарау

## Халықаралық қатынастардың классикалық ғасыры

### 7

#### Интермеццо: заманауи болу

1872 жылдың көктемінде Амьен қаласында ғылым академиясы өз ортасына жаңа мүше қабылдады, ол шын мәнінде ғалым емес, бірақ ғылымға деген қызығушылығы бар романист болып табылады. Оның есімі Жюль Верн еді. Жаңа бөлімшелер өздерінің ғылыми құндылықтарын ашық түрде жариялауы тиіс болғандықтан, Верн ресми сөйлеуі қажет еді. Ол өзінің болашақ кітабынан үзінділер оқып шығуға болатындығын сұрады. Оның айтуынша, «мәселені географиялық тұрғыда шешетін проблеманың бар екендігін көрсетті» (Лотман, 1997, 164 б.). Академия басшылары келісті.

Осылайша, оны қабылдаған күні Верн сабырлы ағылшын мырзасы Филейс Фогг туралы әңгіме оқыды. Мырза Фогг газеттен Ұлы Үндістан түбегі теміржолының жаңа бөлімінің ашылғандығын оқыды және оның есептеулеріне сәйкес, бүкіл әлем бойынша саяхатты сексен күн ішінде жасауға болады деп айтты. Фогг мырзаның клубының кейбір мүшелері наразылық білдірген кезде, ол олармен сексен күнде осындай саяхат жасауға болатыны туралы бәстесті. Ол сөмкелерін жинап Лондонды драмалық және әуе шары арқылы қалдырып кетті. Оның адал қызметшісі, Паспарт бүкіл жер шарында уақытқа қарсы флегматикалық дөңгелек айналмалы жарыста онымен бірге болды.

*«Әлем бойынша сексен күн»* атты еңбегі 1873 жылы жарық көрді және бірден жетістікке ие болды. Мұның бір себебі оның сюжетімен байланысты қызықты оқиғалары болды. Тағы бір басқа жолы Верннің комедиямен, драмамен және шиеленіспен бірге авантюралық әрекетті епті жасауы болды. Кітаптың табыстылығының үшінші себебінің негізі глобус тұжырымдамасы болды. Верн өз оқиғасын халық пен жер туралы нақты ақпаратпен және «тасымалдаудың барлық мүмкіндіктері» – пароходтар, теміржолдар, вагондар, яхталар, сауда кемелері, шаналар, пілдер туралы әңгімеледі (Верн, 1991 [1872]: 245). Оның тыңдаушылары алыс жерлерге, экзотикалық қондырғыларға, ерекше оқиғаларға, сондай-ақ соңғы тараудағы күтпеген өзгеріспен бұрмаланған оқиғаларға тәнті болды.

Верннің кітабының жетістігі халықаралық қатынас бойынша үлкен қызығушылық тудырғанын дәлелдейді. Бұл қызығушылық осы тараудың басты мәселесі болып табылады. Сонымен қатар, қызығушылықтың көрініс табатын жолдары да қарастырылады. Осылайша, ол халықаралық көзқарастар ғаламның симметриясына және адам әрекеттерінің өзін-өзі реттейтін қасиеттеріне деген көне сеніммен үнемі қалыптасатынын атап өтті

және бұл тарихтың жетістіктеріне, адамзаттың эволюциясына деген он тоғызыншы ғасыр көзқарасын білдірді.

Он тоғызыншы ғасырдағы халықаралық ойлардың бұрынғы ғасырлардың ой-пікірлерінен бірнеше жағынан айырмашылығы болды. Олардың бірі әртүрлілікке байланысты болып табылады. Алдыңғы ғасырлар жағдайында ғасырды және оны білдіретін айқын «дауысты» сипаттайтын белгілі бір тақырыпты анықтау оңайырақ болады. Он тоғызыншы ғасыр өзгеше болды. Ол бір жағынан он алтыншы ғасырға ұқсады, нақты біріктіретін тақырып табу қиын еді. Он тоғызыншы ғасыр ымырасыз ой пікірдің арасында бөлінді. Әртүрлі адамдар айтқан бұл ойлардың орнына олар әртүрлі ойлау жүйелерінде, «измдерде» көрініс тапты. Олардың дамуы ағартушылықпен басталды және либерализмнің, радикализмнің және консерватизмнің нақты идеологиясы он сегізінші ғасырдың соңындағы эволюциямен жалғасты. Бірақ олар өнеркәсіптік революция және Наполеониялық соғыс кезінде алғаш рет бөлшектелінді және қатаң сынға ұшырады, содан кейін әлеуметтік және интеллектуалды күштер индустриализм, империализм және ұлтшылдық кезінде осындай жағдайға тап болды.

Бұл тарау әртүрлі – измдерге, өзара әрекеттесулерге және олардың сол ғасырдағы халықаралық танымға ықпал етуіне арналған. Ол ұлтшылдықты талқылаумен ашылады - ұзақ тарихи тамыры бар, бірақ он тоғызыншы ғасыр барысында маңызы зор болған және жаңа формаларға қол жеткізген құбылыс. Бұл ғасыр соңында барлық саяси пікірталастарда эволюционизм секілді әсер қалдырған теорияларды қарастырмас бұрын индустрияландыру мен империализмді енгізеді. Бұл тарау кейбір күштерді талқылаумен аяқталады, ол он тоғызыншы ғасырдың соңында халықаралық істерге қызығушылық тудырды және жиырмасыншы ғасырдың басында халықаралық саясат секілді жаңа ғылымға жол ашты. Ортағасырда және ежелгі заманауи уақытта адамдар қала мемлекетке, феодалдық феодалға, қалаға, аймаққа немесе діни топқа адал болды. Ұлтшылдықтың өсуі адалдықтың маңызды өзгерісін білдіреді. Ол адамдар мен мемлекет арасындағы адалдықтың берік дәнекерінің пайда болуына әкелді.

## **Ұлтшылдық**

«Ұлт» идеясының қашан пайда болғанын анықтау қиын. Дегенмен ол француз революциясынан кейін елеулі саяси күш болғаны анық. Ол Америкаға және 1848 жылғы революциялық төңкерістерден кейін Орталық Еуропаға таралды. 1860-жылдары бірнеше жаңа өзіндік атауы бар ұлттық мемлекеттер пайда болды: Италиядағы біртұтас патшалық, Германиядағы жаңа империя, Австрия-Венгриядағы қос монархия және патшалық Ресейдегі саяси қайта құру. Ғасырдың соңғы онжылдықтарында ол заманауи индустрияның өсуі, халықаралық сауданың кеңеюі және Батыстың қызығушылығы мен ықпалын жаһандық кеңейту арқылы қосымша жандандырылды. Ғасырдың соңына қарай ұлтшылдық Батыстан тыс жерлерде тарады. Азияда, мысалы, Жапонияның жаңа «батыстандырылған» халқы пайда болды.

«Ұлт» сөзі ортағасырлық жоғары оқу орындарына қайта келуі мүмкін, онда ол әртүрлі, шығу тегі ортақ болып табылатын студенттер топтарын білдіреді. Заманауи қолданыстың басынан бастап бұл сөз адамның тобын білдіреді және бұл олардың ортақ географиялық шығу тегіне байланысты. Көп ұзамай бұл олардың адалдығын білдірді. Тұжырымдаманың негізінде барлық азамат өзінің халқына және оның өкілетті мемлекеттік институтына деген жоғарғы адалдыққа ие болып табылу керектігі туралы идея жатыр. Патриотизм

Батыстың саяси дәстүрлерінде ұзақ уақыттан бері бар және бұл Макиавеллидің (1961) «Ханзада» еңбегінің соңғы тарауында көрініс табады. Ұлтшылдық – бұл жаңадан пайда болған феномен.

### *Жергілікті тілдегі баспа басылымдары*

Заманауи ұлтшылдықтың тамырын он бесінші ғасырдағы Еуропа мен реформацияға алып келген жеке меншік, беделдік және сәйкестік туралы пікірсайыстарға жатқызуға болады. Бұл пікірталастардың бірі заманауи баспа технологияларының пайда болуы және әртүрлі баспа орталықтарының эволюциясы болды. Осы даму әмбебап тіл ретінде латын шіркеуінде басым болмауына біршама ықпал етті. Бұл әмбебап христиандық қоғамдастық ұғымын әлсіретті. Ол Папаның біріктіруші күшінің бұзылуына әкелді. Сонымен қатар альтернативті сәйкестіктердің өсуіне ықпал етті.

Жергілікті тілдер мен сәйкестіктер бүкіл Еуропа бойынша дамыды, жергілікті тілдегі баспа мәтіндері бойынша арзан басылымдарға арналған нарықтың өркендеуі – библия, практикалық қолжазбалар, альманахтар, романдар, парақшалар, брошюралар және жаңалықтар парағы. Нарықтар лингвистикалық шекараларды анықтады және арнайы жергілікті тілдегі баспа басылымдарын нарыққа сай стандарттауға мүмкіндік берді. Оның дамуына ханшайымдар мен патшалар қолдау көрсетті, олар жергілікті тілдегі баспа басылымдарын стандарттауды жалғастырып, оларды мемлекеттік биліктің тілі ретінде негізге алды<sup>1</sup>.

Әрқайсысы жалпыға бірдей тілге және лингвистикалық ерекше әңгімелерге, мифтерге және нормаларға сәйкес келетін Еуропадағы ұлттық қауымдастықтардың пайда болуы үшін дәстүрлі баспа мәтіндерінің артуы маңызды алғышарт болды. Бұл тұрғыдан ұлт - «болжанған саяси қоғамдастық – және ажыратылмайтын шектеулі және егеменді» (Андерсон, 1983, 6 б.)<sup>2</sup>. Алайда, айтылатын әңгіме өте көп. Бірнеше ғасырдан кейін индустриализмнің пайда болуы Батыстық қоғамдағы жергілікті тілдегі баспа басылымдарының ықпалымен біріктіруді күшейтті. Өнеркәсіп және сауда саласының артуы жаңа өмірлік секуляризацияға, жаңа қалалық орталықтарға, қазіргі заманғы мектеп жүйесі мен жаппай сауаттылыққа ықпал етті.

Бастауыш білім беру реформаларынан кейін, тарихта бірінші рет даму пайда болды, шын мәнінде оқырмандар мен танымал әдебиеттердің пайда болуына әкелді. Бұл сауатты аудиторияның кенеттен пайда болуына себеп болды. Бұқаралық нарыққа жеткізілетін жаңа әдеби жанрлар пайда болды. Ол сондай-ақ, танымал егемендік және адамзат құқықтары тұжырымдамасы сияқты ағартушылық идеяларды кеңінен таныстырды. Он тоғызыншы ғасырдың соңына қарай бұл идеялар Еуропадағы индустрияландыру аймақтарына кеңінен таралды.

Өнеркәсіпшілік, урбанизация және сауаттылық туындады, ал абсолютті монархтардың заңдылығы нашарлады. Он тоғызыншы ғасырда монарх ұлтты да, мемлекетті де білдірмеді; мемлекет халық мемлекетін, ұлттық мемлекетті, үйін немесе туған отанын білдірді. Ағарту идеясының халықтың өзін-өзі тану идеясының тез таралуымен бірге және оның барлық мүшелерінің («азаматтар») мемлекеттің саясатына қатысуының нәтижесінде ұлтшылдық бағынбайтын саяси күш ретінде пайда болды. Өзін-өзі тану және жаппай қатысу идеялары мемлекеттің саясаты халықтың еркіне сәйкес келуі керек деген негізгі талапты нығайтты.



## *Ұлтшылдықтың конституциялық және мәдени нұсқалары*

Ұлтшылдық танымал егемендіктің идеясынсыз мағынасыз болып табылады. Бұл негізгі идея Жан-Жак Руссо секілді ағартушылық авторларымен ерте тұжырымдалды және француз революциясымен жүзеге асырылды. Көп ұзамай ол әсіресе Наполеон әскерлері басып алған жерлерге қоныстанған ғалымдар арқылы сынға ұшырады. Өйткені Наполеон өз ережесін кеңейтіп, отандық халық наразылық білдірген жаңадан басып алынған аумақтарда өзінің *Наполеон кодын* енгізді. Маңызды наразылықтың бірі Иоганн Готфрид Гердер арқылы түсіндірілді. Оның дәлелі ұлтшылдықтың жаңа үлгісіне негіз болды. Наполеониялық соғыс аяқталған кезде, Еуропада екі тұжырымдама және екі түрлі ұлтшылдық доктринасы болған.

Бір жағынан, Руссоның идеяларына және француз революциясының таралуына негізделген тұжырымдама түпнұсқа болды. Руссоның өзі ежелгі қала-мемлекеттердің жақындығын қалпына келтіргісі келді. Ол сүйіспеншілікке қатысты адамның құмарлықтарының ең қаһарманы ретінде отанды сипаттаған Спартаның үлгісіне сүйенді. Алайда, спартандықтар қаланың, білімді элитаның және жауынгер дворяндардың құндылықтарын жоғары бағалады, ал Руссо қарапайым адамның қасиеттерін мадақтады (Руссо, 1950, 1964). Ол идеясы бар бірліктегі ұғым туралы ізденді. Ол халықтың тығыз бірлігіне қол жеткізу үшін «жалпы ерік-жігердің» күшті тұжырымдамасын ойлап тапты. Француз революционерлері бұл ұғымдарды отан туралы өздерінің идеясына енгізді. Олар ұлтты келісімшарт ретінде көрді. Ол негізгі саяси құндылықтар туралы келісімге негізделді және конституцияда атап көрсетілді. Конституция осы құндылықтарды анықтап, қорғауға және одан әрі дамытуға арналған саяси институттарды белгілейді. Француз идеологы Аббе Сийес (1789 жылы) халықты «бір заңмен жеке тұлғалардың бірігуі арқылы басқарылатын және сол заңмен ұсынылатын» деп анықтама берген кезде жақсы тұжырымдады (Ренанды [1882] қараңыз).

Екінші жағынан, ұлтшылдық туралы айтқан Гердер болды. Оның ұлт туралы тұжырымдамасы саяси келісімге негізделмеген, бірақ ұзақ, жалпы мәдени ерекшеліктердің органикалық эволюциясына негізделген. Гердерді таң қалдырған қарапайым адамдар болды. Бірақ оның аргументтері, тіпті Руссоның романтизмінен басым түсетін ауылдық бейнесінде болды. «Ұлттың шынайы идентификациясы табиғи, ауылдық массаның түп тамырынан басталуы керек», -деп мәлімдеді Гердер. Ол жасанды, білімді жоғары таптарға қатысты болып табылатын мақтаныш, құмарлық пен жанқиярлық жамандықтарды сынға алды.

Наполеониялық соғыс кезінде «ұлттың» екі түрлі түсінігі Еуропада пайда болды. Бірақ ол ортақ Волктың мұқалмаған қасиеттерін мадақтады. Бірі ұлтты ұлы келісімнің, жалпы заңдардың және әлеуметтік институттардың жиынтығы бойынша қарастырды. Оның жақтастары азамат ретінде жер заңдарына, оның нормалары мен құндылықтарына бағынатын кез келген адамды қабылдайтын еді. Бұл Наполеонның ұғынған түсінігі болатын. Ол орталық және шығыс Еуропадағы жаңа жерлерді басып алып, халыққа өзінің нормалары мен заңдарын бекіткен кезде, олар наразылық білдіріп, бүлік шығарды. Олардың бүлікшілдігі ұлт пен мемлекет туралы тағы бір түсінікті нығайтты. Ол адамдар арасындағы көзқарасқа емес, Волктың тарихи эволюциясы туралы көзқарасқа негізделген. Ол ұлт уақыт өткеннен кейін органикалық түрде дамып, өз тілімен, фольклорымен, дінімен және жалпы тарихи түсініктерімен мәдени бірлік ретінде көрініс тапты. Оның жақтастары өздерінің ұлтының мүшесі ретінде ешкімді қабылдамады, олар жалпы

мәдениетті сипаттайтын барлық қасиеттерді – тіл, сенім және этникалық ерекшеліктерді ортақ пайдаланатын адамдарды ғана мойындайды.

Шығысқа қарай Наполеонизм экспансиясының кеңеюіне қарама-қарсы құрылған мемлекеттілік туралы ұлттың мәдени түсінігі Еуропаның орталық және шығыс аймақтарында басымдыққа ие болды. Сонымен қатар, Наполеонға және француздық басқыншылардың саяси құндылықтарына қарсылық халықты Наполеониялық экспансияның келуімен бірге оларды ағартушылықтың жалпы құндылықтарынан ажырауға мәжбүр етті. Француз басқыншыларына қарсы қарсылық сарайға байланысты ағартушылық құндылықтарды қабылдамауға әкелді және аймақтағы оккупацияланған халықтарды Гердердің романтизмі мен мифтік өткен дәуірінде туындаған сәйкестікті тереңірек ұғынуына себеп болды. Еуропаның шығыс аймақтарында анти-батыстық, романтизм және ұлтшылдық өзара шиеленіскен ұғымдарға болды. Пруссиялық ғалымдар адамзаттың ақыл-парасатына және француз ағартушылығына тән халықтық қатысуға деген әмбебап сенімі қарама-қайшылыққа толы болған кезде, олардың әрқайсысы Волк бірегей ұжымдық рухқа ие болады деген Гердердің жеке мәліметіне сүйенді. Тілге, тарихқа және мәдениетке ықпал ету мадақталынды, ал Волк тұжырымдамасы идеалдандырылды. Конституциялық ұлтшылдықтың француздық брендін жоққа шығарылды, оны ортақ мәдени нормалардың біртектес әсерін атап көрсеткен ұлтшылдықпен алмастырды – ортақ тіл, ортақ дін және ортақ өткен кезең, органикалық түрде ұзақ (қайғылы және ерлік) тарих.

Он тоғызыншы ғасырда Гердер типіндегі дәлелдер қарқын алды. Олар Иоганн Георг Хаманн (1730-88) және Иоганн Готтлиб Фихте (1762-1814) сияқты ағартушылық авторлар арқылы таңдалып алынды және Пруссияда қарқындылықпен өрбіді, *Volksgeist және Volkstum* сияқты тұжырымдамаларды керемет қуатты саяси идеяларға айналдырды. Француз милитаризмі және британдық меркантилизм қауіп-қатеріне қарсы өзін-өзі сезінетін реакцияда Хаманн мен Фихте неміс *Volksgeist* айрықша қасиеттері туралы айтты. Олар немістердің Франция мен Ұлыбританиядан материалистік немесе церебралды импортқа қарағанда көбірек рухани музыкалық тереңдікке ие екендігін дәлелдеді. Олар өзінің және иесінің рөлін білген қызметші өз жұмысын ғана білетін шеберден ақылды екендігі туралы пікір айтты.

Гегель мен Клаузевиц сияқты авторлар бұл дәлелдерді жетілдіріп, он сегізінші ғасырдағы монархтарға дипломатияға немесе соғысқа деген танымал ынта-жігер таныту қиын болғандығын атап өтті, он тоғызыншы ғасырдың патшалары көпшілікті жаппай жұмылдыру үшін *Volk* тұжырымдамасын қалай қолдану керектігін анықтады. Клаузевиц он сегізінші ғасырдағы әскерлер он мыңнан жетпіс мыңға дейінгі аралықта болса, Наполеон миллионнан астам жауынгерді жұмылдыра алған. Ол көпшілік бұқараны жұмылдыру халықаралық саясаттың дәстүрлі жүйесіне әсер еткенін байқады.

Он тоғызыншы ғасырда халықаралық саясаттың үлестері династикалық дипломатияның шектеулі алаңдаушылығын болдырмады, яғни басым болды. Клаузевиц (1976) ғасырдың басында соғыс «халықтың ісіне айналғандығы» туралы айтты. Ол соғыс тарихындағы және макро-саясаттағы үзілісті байқады. Бұрынғы кезде халықаралық өзара әрекеттесу негізінен династикалық болды. Еуропа патшалары некелесу мен соғыс ережелері бойынша салыстырмалы жеңілдікпен аумақтарды сатты, династикалық дипломатияның екі маңызды құралы – сауда жасайтын аумақтардың тұрғындарына аз көңіл бөлді. Алайда, қазірден бастап тұрғындардың ерік қалауы тек мемлекеттік шекараларды бейнелеу үшін қолайлы критерийді құрады. Содан бері соғыстардың нәтижесі

монархтың байлығына ғана байланысты емес, ұлттың еркіне де байланысты болады. Бұдан былай бірдей этникалық немесе лингвистикалық топқа жататын адамдар бірдей аумақта тұратын болады. Заттарды осылай қабылдау жолы Еуропа мен Америка бойынша ұлттық тәуелсіздіктің қозғалысын туындатады. Бұл қозғалыстар аумақтағы патшалардың алаңдаушылығына байланысты болған жоқ, халықтардың өзін-өзі анықтауға ұмтылуымен байланысты болды.

### *Бұқаралық білім*

Наполеониялық соғыс кезінде Клаузевицтің танымал сәйкестікті бақылауы Венадағы бейбітшілік аяқталғаннан кейін тұрақты түрде байқала бастады. Жаңа білім туралы заңдар көптеген Батыс елдерінің бастауыш мектептеріне енгізілді. Бұқаралық білім барлық еуропалықтарға әлеуметтік ықпал етті. Қоғамның барлық топтарынан шыққан балалар оқуды, жазуды және дінді үйренді. Елдің барлық аймақтарынан шыққан балалар стандартталған баспа тілімен, ортақ мәдени құндылықтармен және жалпы тарихпен таныс болды.

Еуропалық жоғары оқу орындарында реформалар жүргізілді. «Ұлттық» әдебиет және тарих кафедралары Еуропалық университеттерде құрылды. Диссертациялық жұмыстар латын немесе грек тілінде емес жергілікті тілде жазыла бастады. Бұл Еуропалық филологтарға, грамматистерге, лексикографтарға және әдебиеттанушыларға арналған алтын ғасыр пайда болуына әкелді. Мұндағы арзан, жергілікті мәтіндерге нарық өз әсерін тигізді. Жанданған, дамып келе жатқан сауаттылық, арзан қағазбен және ротациялық баспа материалдары, сауда баспа материалдары бүкіл Еуропаға таралды, адамдар жаппай шығарылған мәтіндер арқылы негізгі ұлттық аңыздар мен мифтермен әлеуметтенді. Бастапқы оқырмандар және патриоттық тарихи кітаптар ұжымдық қиялдауға және сәйкестікке азаматтардың әрбір жаңа ұрпағы арқылы енгізілген әлеуметтанудың тиімді құралы болды.

Он тоғызыншы ғасырдың басында ұлтшылдық прогрессивті сипатқа ие болды. Қозғалыс барлық азаматтардың өздерінің ұлтқа және оның өкілетті институттарына адал болуы қажет деген идеяның негізінде жасалды. Бұл идея, өз кезегінде, азаматтар мен орталық мемлекеттің арасындағы эмоционалдық байланыстың дамуын және мемлекеттің саяси өміріне азаматтардың араласуын білдіреді. Он тоғызыншы ғасырдағы ұлтшылдық, керісінше, реакция болмаса консерватизммен көбірек байланысты. Солдан оңға қарай ұлтшылдыққа ауысым Атлантикалық аумаққа қарағанда континентте көбірек байқалды.

Солтүстік атлантикалық аумақ айналасында «ұлт» ұғымы жиі либералды демократиялық терминдерде - конституцияға, мемлекет пен оның өкілетті институттарына сілтеме жасау арқылы саяси тұрғыдан анықталды. Осылайша, ұлттың бірлігі мен сәйкестігі саяси ұйымнан пайда болады. Сондай-ақ мемлекет ұлтқа байланысты логикалық тұрғыдан қисынды болды.

Еуропаның орталық өңірлерінде ұлт мәдениет термині бойынша анықталды. Бұл ұғымға сәйкес, мемлекет логикалық тұрғыдан қисынды болды. Француз революционерлері халықты біріктірілген және бірыңғай саяси тәртіпке бағынушы адамдар тобы ретінде қарастырды, немістер халықтарды тарихпен жасалған және бір-бірінен құдай мен табиғаты арқылы ерекшеленетін адамдар ретінде қарастырды. Француздық философтар үшін ұлт мемлекет арқылы, ал немістер үшін ұлт *Волк* арқылы көрініс тапты, ол өз тілінде айқын *«рухты»* білдірді.

Атлантикалық дәстүрдің либералдық ұлтшылдары ұлттық мемлекеттердің әлемі

өзара әрекеттесетін ешқандай нақты түсінікке ие болмады. Олар, әдетте, халықтардың қарапайым сеніміне ие болды. Олардың бәрі ақылды адамдардың ақыл парасатына негізделіп, адамзат рационалды сызықтармен біріктіріледі және халықаралық жанжалдың қолданыста болуын тоқтатады.

Еуропаның бөлшектелген орталық аймақтарында ұлтшыл ойшылдар әртүрлі пікірлерді дамытты. Олар, әртүрлі *Volker* өз мемлекеттерін құрғандықтан, ол мемлекеттердің бір-бірінен ерекшеленетінін айтады. Әлем мәдени тұрғыдан әртүрлі болады. Олардың кейбіреулері, Хердермен бірге, әрбір *Volk* адамзат өркениетінің алуан түрлілігі мен байлығына өзінің ерекше жолын енгізетіндігін айтады. Әрбір Волк өзінің жеке сәйкестілігімен қамтамасыз етілгенмен барлық басқа тұлғалардың сәйкестігін де құрметтеуі керек. Осылайша, көптеген әртүрлі *Volker* әлемі бай және үйлесімді адамгершіліктің туындауына жетелейді.

Басқалары әлемдегі үйлесімділік аңғал арман екендігі туралы айтады. Олар Фихтемен бірге әлемнің көптеген *Volkeri* байлығы, күші, материалдық және мәдени даму деңгейі жағынан жан-жақты өзгертетінін айтты. Әлемдегі халықтардың барлығы бірдей тең емес еді. Кейбіреулері қарабайыр, ал жоғары болған басқа адамдар төменгі адамдарға билік етуге тағайындалды.

Көп мәдениетті дәлелдердің екеуі де он тоғызыншы ғасырда дами бастады. Ірі көпұлтты империяларда болған осындай көзқарастар ұлттық азаттық соғыстарға жол ашты. Мұнда Гердердің жаңғырықтары бүлікшілердің саяси риторикасы арқылы көрініс табады. 1860 жылдары Кавур Италияны тамаша әскери операциялармен біріктірді. Бөлшектелген мемлекеттердің арасындағы көзқарастар ұлттық бірігу соғысын жандандырды. Фихте шовинизмінің әртүрлілігі пайда болады. Ғасыр бойы шовинизм жеңіске жететіндей болды. Көп ұзамай, 1870 жылдары Бисмарк Германияны шебер ұйымдастырылған соғыстардың дәйектілігі арқылы біріктірді. Екі жағдайда да ұлтшыл қозғалыстарда терең өзгерістер орын алды. Тарихи аңыздар мен романтикалық философияның әсерлі қоспасы мен өнеркәсіптік экспансиямен нығайтылған ұлтшылдық шовинистік және оң жақ тараптық себепке негіз болды<sup>3</sup>.

## Индустриализм

Ұлтшылдықтың таралуы индустрияны кеңейтуге, тек қана жаңа баспа машиналарымен емес, сонымен қатар, теміржол, пароходтар, телеграфтар мен жаппай өндірілген тұтыну тауарлары нарығы арқылы да ықпал етті. Өнеркәсіп өнімі идеялармен алмасу, тауарлармен алмасу және адамдарды тасымалдауды жеңілдетті (Бузан және Лосон, 2015, 3-тарау). Он тоғызыншы ғасырдың соңғы ширегі индустриализм эволюциясында әсіресе қарқынды және турбулентті фазаны білдірді. Бұл Наполеониялық соғыс кезінде Англияны соншалықты күрт өзгерткен индустрияландыру процесінің әлеміне ғана таралып қоймайды (бірінші индустриалдық революция). Бұл көп жағдайда өз кезегінде феномен ретінде қарастыруға лайық болып табылатын табиғатпен және қарқынмен ерекшеленеді (екінші индустриалдық революция). Өйткені, бірінші индустриалдық революция инкременталды өзгерістен тұрды, екіншісі кенеттен пайда болды. Бұның ықпалының қарқынды жылдам және тез болды<sup>4</sup>.

Өндірістің кеңеюі кәсіпорындар санының қарқынды түрде артуына ықпал етті, экономикалық және әлеуметтік ұйымның жаңа түрлерін қажет етеді. Өнеркәсіптің

барлық салаларында зауыттар жүздеген жұмысшылардың ынтымақтастығын талап ететін ауқымды өлшемде салынды. Бұл ондаған жұмысшы жұмыс істейтін ескі кәсіпорындардың анахронистік екенін білдірді. Жаңа зауыттар алыстан келіп, тез дамып келе жатқан қалалық агломерацияларда жұмыс істейтін жұмысшылар әскерін жалдады.

### *Бұқараны жаппай мобилизациялау*

Капиталды көбірек шоғырландыру үрдерістері, зауыт көлемінің өсуі және еңбек урбанизациясы ғасырдың соңғы ширегінде жинақталды. Ол теңдесі жоқ жеңістің кезеңі еді. Бұл сондай-ақ керемет сәтсіздіктердің ғасыры болды. Бірақ ең алдымен бұл тез өзгеру кезеңі болды. Өзгеріс бұрынғы тәртіпке еріткіш және жаңа катализатор ретінде әсер етті.

Өнеркәсіптің қарқынды дамуы батыс елдеріндегі көне, ішкі тәртіпті бұзды. Ол Еуропаға таралған кезде дәстүрлі ауылдың ауылдық жұмысшыларын жаңа өнеркәсіптік қалашықтардың қызметкерлеріне айналдырды. Индустриализм және урбанизация жаңа, күшті топтар мен таптардың дамуын жандандырды. Заманауи бизнесті, корпорациялардың, банктердің және сақтандыру компанияларының жаңа түрлерін дамыту Ұлыбритания, Франция, Германия және Америка Құрама Штаттарындағы қаржылық элиталардың дамуына ықпал етті. Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысында халықаралық дамуға қол жеткізген конгломераттар мен ұйымдардың дамуы байқалды.

Ұйым трансформациясы да мемлекетте орын алды. Батыс елдері орталық және мемлекеттік бюрократиялардың қызметін дамытты. Саясатшылар экономикада қолдануда және азаматтық қоғамды қалыптастыруда үкіметтерге белсенді рөлде болуға және бизнесті реттеу жолдарын ізденуге мүмкіндік беріп заң жобаларын қабылдады. Олар біртіндеп қазіргі заманғы саяси ұйымдардың пайда болуын ынталандыратын дауыс беру құқығын арттырды – партиялар, мүдделі топтар және ең алдымен кәсіподақтар<sup>5</sup>.

Мұндай заң жобалары 1850 жылдан кейінгі Батыстағы индустриалды елдердің саяси жүйелерін қайта құрды. Олар қағида бойынша саяси үдерістегі ұлттық жиналыстардың басым болуын арттырды, осылайша парламентаризмге және қазіргі заманғы либералды демократия жүйесіне жол ашты. Солтүстік-Атлантикалық аумақтан алыс жерлерде реформалар саяси спектрдің екі жағында да либерализмге қарсы жаппай қозғалыстарға жол ашты. Әдетте, индустрияландыру неғұрлым жылдам дамыса, антилибералды реакциялардың дамуы да жылдам болды (Булль, 1948). Жаңа индустриалды қоғамдардың құрылуы жұмысшы кәсіподақтарының, еңбек партияларының, таптық сананың және радикалды саясаттың дамуына ықпал етті. Сондай-ақ, дәстүрлі әлеуметтік тәртіптің бұзылуы урбанизация мен әлеуметтік әдет-ғұрыптың жаңа үрдістеріне қарсы тұрған консервативті романтикалық қозғалыстардың артуына себеп болды.

Сонымен қатар, индустрияландыру қарқыны мемлекеттер арасындағы бұрынғы тәртіпті бұзды. Халықтар жылдамырақ индустрияландырылған сайын, олардың әлеуеті де арта түсті. Батыс мектебінің халықтары мектеп жүйесін жақсартқанда, олар тек жұмысшы күшінің сапасын ғана жақсартқан жоқ, сонымен қатар әскер сапасын да жақсартты. Олар болат өндірісінің әдістерін жақсартқан кезде, сонымен қатар, қару-жарақты жасауды жақсартуға мүмкіндік берді. Олар жолдар мен темір жолдарды жақсартқан соң, әскери күштерді жобалау қабілеті де жақсарды. Олар ағаш кемелерді болат кемелермен ауыстырғанда, кемелердің жылдамдығы мен сыйымдылығын ұлғайтты, әлемдегі кез келген айлаққа немесе жағаға адамдардың көп мөлшерін тасымалдауды арттырды.

## *Біркелкі емес өсу қарқыны, белгісіз қарым-қатынастар*

Батыстың әртүрлі елдері түрлі мөлшерде индустрияланды. Бұл біркелкі емес өнеркәсіптің өсуі халықтардың әскери әлеуетінің біркелкі артуына бағытталды. Он тоғызыншы ғасырдың соңғы ширегінде, Еуропадағы кейбір орташа елдер (Германия секілді) өзінің өндірістік және әскери әлеуетін жоғары көрсеткіште арттырды. Керісінше, кейбір дәстүрлі ұлы державалар (Британия секілді) баяу дамыды, 1900 жылға таман бұрынғыдан басым болмады. Ежелгі мемлекеттің билік балансы түсініксіз болды, әскери күштер мен саяси беделінің иерархиясы белгісіз болды.

Бұл оқиғалар халықаралық істердегі белгісіздіктерді туындатты. Біріншіден, мемлекеттік мүмкіндіктердің біркелкі емес өсуі салыстырмалы түрде тұрақты концерт жүйесінен соңғы қалдықты бөліп тастайды. Екіншіден, Еуропаның заманауи өндірісінің монополиясы индустриализмді басқа континенттерге тарату арқылы бұзылды<sup>6</sup>. Ғасырдың соңғы ширегіндегі әлемдік саясаттың белгісіздігі үлкен экономикалық дағдарыста көрініс тапты. Алғашқы елеулі құлдырау 1873 жылы басталған кезде АҚШ-тың ірі облигациялары бойынша құлдырауға жол бермеді. Бұл Еуропаның астанасын дереу сілкіндіретін дүрбелеңді тудырды. Серпілістер мен дүмпулер толқыны келесі жиырма жылдан астам кезең бойына жалғасты, 1873-96 жылдары «Ұлы Депрессия» деп аталды.

Депрессия дүрбелең туындатты. Бұл капиталдың шоғырландырылған және орталықтандырылған жылдамдығын арттырды. Дүрбелеңнің негізгі құрбаны ежелгі кішігірім отбасылық бизнес болды. Әдетте бірінші индустриалды революция кезінде пайда болған шағын кәсіпорындар тар аяға негізделген және екіншіден пайда болатын мәселелерге төтеп беруге тиімсіз жасалынған еді. Неғұрлым әртараптандырылған және рационалды болған сайын кәсіпорындардың жұмыс жасауы жақсарды. Дүрбелең кең ауқымды алаңдаушылықты туындатты. Ол әртараптандыруды және үйлестіруді ынталандырды, ұйымдар мен картельдерді (капиталистік монополияның бір түрі, әрбір өндіріс саласындағы ірі кәсіп иесінің нарыққа үстемдігін және келісушілердің тауарға бірыңғай нарық қойып, пайда түсіруді қамтамасыз ету үшін жасалған келісім) қалыптастыруға шақырды.

Бәрінен бұрын Германия мен Америка Құрама Штаттары жапа шекті. Екеуі де жаңа мемлекет болды. Екеуі де отандық соғыс пен ұлтшылдықтан бастап қаржы дүрбелеңін бастан кешірді. Екеуі де банкроттықтың шексіз мөлшері мен кішігірім бизнестің ауқымы азайғандығының, ірі капиталдың жинақталғандығының куәсі болды. 1900-жылға таман Германия мен АҚШ-тың үлкен көлемдегі экономикасы аздаған мөлшерде болды. Бұл компаниялардың несиелік талабы өте зор болды, банктер мен несие мекемелері оларды қаржыландыруға қатысты, себебі өздерінің несиелері мен инвестицияларын қорғауды қамтамасыз ету үшін директорлар кеңесінің мүшесі болуды талап етті. Осылайша, ұлы қаржыгерлер үлкен бизнесті басқаруға ықпал етті.

Көне және ұлттық мемлекетті құрған Ұлыбритания мен Франция 1873 жылғы дүрбелеңнен оңай құтылды. Екі елде де шағын, отбасылық кәсіпорын экономикалық ландшафттың ортақ ерекшелігі болып қала берді. Бірақ мұнда да болат және химия өнеркәсібіндегі алып комбайндарымен капитал концентрациясы өндірілді. Ұлыбританияда Брунер-Монд және Викерс-Армстронг секілді фирмалар ғасырдың соңғы жартысында үлкен аумаққа дейін кеңейді, ал Францияда Шнейдер-Крусот компаниясы жылдам дамыды.

1880 жылы Англия әлемдегі жетекші индустриалды күшке ие болды; жиырма бес

жылдан соң ол Америка Құрама Штаттарынан кейінгі екінші ел болды және неғұрлым жылдам қарқынмен индустрияланған Германиямен де бәсекеге түсті. Германия химиялық өндіріс пен машина станоктарының маңызды, жаңа салаларында көш бастады. Дизель, Даймлер және Бенц секілді неміс инженерлері тасымалдау саласында революция жасады, 1880 және 1890 жылдары мұнай фракцияларының жеңіл, тиімді двигательдерін жетілдірді.

Жаңа двигательдердің шапшаң таралуы мұнайды барлау, бұрғылау, тасымалдау және тазалауға байланысты кәсіпорындарды құру маңыздылығын туындатты. Ғасыр бойы ірі мұнай компаниялары Еуропада, Америка Құрама Штаттарында, Орта Шығыс пен Азияда бұрғылау жұмыстарын жүргізді. Мұнайға деген ұмтылыс әлемнің саяси экономикасын өзгертті. Себебі, Еуропа елдерінің көбі бастапқыда негізгі тұтынушы елдерден үлкен қашықтықта табылған, олар қажет еткен аумағы үлкен қорды құрайтын мұнай қорын тапты. Пенсильвания, Техас және Калифорниядағы тамаша ашылулар Америка Құрама Штаттарын мұнайға өзін-өзі қамтамасыз етуін қамтамасыз етті. Алайда, Еуропа мұнайға болашақ қажеттіліктерді шетелдік ұнғымаларға қол жеткізуге рұқсат беру арқылы қамтамасыз етуге болатындығын білді.

Ғасыр басында бұл экстра-еуропалық мұнайға тәуелділік жақын және таяу шығыстың геосаяси маңыздылығын арттырды. Бұл ұзақ уақытқа созылған даму Ұлыбританияның алаңдаушылығын тудырды, көшбасшылары Осман империясын таяу шығыстағы басқа еуропалық державалар, әсіресе Ресейдің араласуын болдырмау үшін тырысты. Шын мәнінде, Азиядағы кішігірім орыс конструкцияларын жою британдық шенеуніктердің басты мақсаты болды. Алдымен, мұнай жеткізу мәселесі минималды болды, бірақ ұйқыға бейім және немқұрайлы Оттомандар бақылайтын аудандардағы концессиялар үшін мұнай компаниялары арасында шиеленіс пайда болды, осы аймақта мұнай мөлшерінің көп болғандығы әлі белгісіз. Бірақ, бірінші дүниежүзілік соғыстың соңына таман Осман империясы құлдыраған соң, Таяу Шығыс мұнайы аймақ саясатындағы күрделі және қарама-қайшылық тудыратын фактор ретінде пайда болды.

Өнеркәсіптің қазіргі заманғы құралдарының диффузиясы және қазба отындарын дүниежүзілік іздеу бірінші индустриалды революция мен екінші революция арасындағы соңғы айырмашылықты суреттейді. Алғашқы революция Англия мен Еуропаға байланысты болды, екіншісі бүкіл әлемді қамтыды.

## **Империализм**

Он тоғызыншы ғасырдың батыс экспансиясының толқыны бұрынғы толқыннан ерекшеленді. Көптеген ғалымдар оның бірегей сипатын белгілеу үшін «империализм» деп атайды, оны бұрынғы жылдардағы «отаршылдықтан» осылай айыруға болады.

Көне стильдегі отаршылдық он бесінші ғасырдан бастап дамыды. Он алтыншы және он жетінші ғасырларда ол меркантилистік құрылым шеңберінде қалыптасты. Ежелгі стильдегі колонистер отандық саудагерлерден өздеріне әкелінген нәрселерді сатып немесе өздері қалаған нәрселерді күшпен алды. Бағалы металдар, тропикалық азық-түліктер және құлдың еңбегі нақты ақшалай меркантилизм арқылы сатып алынды. Дегенмен он сегізінші ғасырдың соңында бұл көне стильдік отарлық жүйесі жойылды және жаңа үлгідегі империализммен ауыстырылды.

Жаңа жүйе бойынша батыс тұрғындары отандық саудагерлер ұсынған нәрселерді сатып алумен қанағаттанбады. Батыстықтар осы ережелерді басшылыққа алуын қалады. Олар алыс елдердің түкпіріне көшті және өндірісті, өндіруді, сонымен қатар қажет тауарларды тасымалдауды ұйымдастырды. Олар бүкіл Африка мен Азияның барлық аймақтарына енді, Батыстың индустриалды экономикасының қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған үлкен инфрақұрылымдарды құрды (Бузан және Лосон, 2015). Олар айлақтар мен қоймалар салды, интерьердегі ресурстарды іздестірді, жолдар, теміржолдар, өзен пароходтары компанияларын, шахталар, плантациялар, мұнай өңдеу зауыттарын, зауыттар, кеңселер, үйлер, банктер мен қонақ үйлер тұрғызды.

### *Империализмнің либералды және радикалды идеологиялары*

Колониализм мен империализм екі түрлі нәрсе болып табылады. Индустриализм Еуропаның көне қажеттіліктері мен сауда-саттық үлгілерін өзгертті, отаршылдық саясат дамыды. Дәмдеуіштер, қант өнімдері мен құлдар салыстырмалы түрде азайды, индустриализм батыс зауыттарына шикізаттың және батыс зауытының жұмысшыларынан азық-түлікке деген сұранысты арттырды. Сонымен қатар, Батыс бұдан былай колониалдық тауарларды сатып алушы ғана емес, индустриализм батысты капиталды экспорттаушыға және машина жасау өнімдерін сатушыға айналды. Бұрынғы кездері шиеленіске толы болған Батыс елдері өздерінің колонияларына импортталған өнімдердің тепе-теңдігін қамтамасыз ету мақсатында жеткілікті тауарларды жаңа өнімдермен толықтыруға мәжбүр болды. Олар нарықты үздіксіз іздеумен болды.

Либералдар еркін сауда барлық мүдделерге қызмет ететінін айтты. Рикардоның салыстырмалы артықшылық теориясын кеңейте отырып, олар индустрияландырылған батыстық елдермен сауда саттық жасаған жағдайда, олар кедей және артта қалған елдерге көмектеседі. Егер батыс капиталына кедей елдерде еркін жұмыс істеуге мүмкіндік берілсе, бұл даму және эволюция процестерін туындатады. Еркін сауда либералдардың пікірінше, өткен кездегі отаршылдықтан басқаша болды. Олар отаршылдықты меркантилизммен, протекционизммен, қоршаумен, бәсекелестікпен және соғыспен байланыстырды. Соғыс, өз кезегінде, салықтар мен ұлт капиталының пайдасыз сарқылуын білдірді. Еркін сауда екінші жағынан, прогреспен байланысты болды және бұл бүкіл әлем халықтарының өзара тәуелді транзакцияларымен, өзін-өзі реттейтін әлемдік тәртіппен, білім мен байлықтың дамуымен белгіленген халықаралық еңбек бөлінісінің үйлесімділігін білдіреді. Либералды доктрина британдық Манчестер қаласында күшті өкілдерге ие болды. Ол мақтаны және еркін сауда философиясын әлемнің әр бұрышына экспорттады. Барлық халықтар жаулап алуға қарағанда сауда-саттық арқылы байыды. Елдердің әл-ауқаты қауіп-қатерлерге қарағанда келіссөздер мен рационалды талқылау арқылы арта түсті. Сондай-ақ, халықтар арасындағы қарым-қатынастар мен сауда-саттық қатынастары артқандықтан бейбіт және тәртіпте болатындығын атап өтті, себебі сауда-саттық қарым-қатынастары білімді, өзара түсіністікті, адалдық пен сенімді арттырды.

Радикалдар «колониализмді» тонаумен, құлдықпен және өлтірумен байланыстыруға бейім болды. Сондай-ақ, отаршыл халықтар арасындағы отаршылдық меркантилді соғыстардан тұрды. Бұл өз отанындағы бас бригадалар, матростарды әскерге мәжбүрлеп шақыру және жұмыс күшінің сарқылуын білдірді. Империализм жыртқыш және репрессиялық болғанымен, радикалдар «азиялық өндіріс режимінен» «тарихи емес»



және «варварлық» қоғамдардағы прогрессивті функция қызмет ететіндігін және тарихи эволюцияға енетіндігін мойындады. Карл Маркс бұл радикалды парадоксты ықшамды етіп көрсетті: «Англия Үндістандағы екі жақты миссияны орындауы керек: бірі – деструктивті, екіншісі – көне Азия қоғамын жою және Азиядағы батыс қоғамының материалдық іргетасын қалау» (Маркс, 1972, 82 б., 1977, 931-41 б.).

### *Өзгерістердің экономикалық аспектілері*

Он тоғызыншы ғасырда Батыс агенттері әлемнің әртүрлі аймақтарына капитал салды. Олар әлемнің ірі аймақтарындағы өмір салтын батыстандырды. Олар жер туралы талап-арыздарды және жылжымайтын мүлік туралы келісімшарттарды қайта қарастырды, бұрын болмаған аймақтарға жеке меншік тұжырымдамасын енгізуді қарастырды. Олар жергілікті билеушілерге қарызға ақша берді. Египеттің Хедиві, Парсы шахы және Қытай императоры батыстық қаржыгерлерге қарыз болды. Бұл батыс акторлары мен жергілікті элиталар арасындағы байланыстарды орнатты. Ол сондай-ақ батыстың қаржы жүйесіндегі үлестерінің отандық режимдердің жалғасуына негіз болды. Олар үлкен халықты жалақыға жұмыс жасайтын қызметкерлерге айналдырды, олардан салық алынды, тауарлармен нарықтық алмасуды енгізді және ақшаны нарықта қолдануға негіз болды.

Батыс агенттері еуропалық емес қоғамдарға терең ықпал еткенін түсінді. Бірақ олар мұны жаман нәрсе деп есептемеді. Олар әлемді он тоғызыншы ғасырдағы тарихи прогрестің басым көзқарасы тұрғысынан қарастырды. Ол әдеттегідей батыстағы прогрессивті мемлекеттердің тәжірибесін әлемдегі «артта қалған» ұлттарға еуропалық өркениетті: христиандық, білім, байлық пен құндылықтарды; оларды ақыл парасат пен бостандықтың тарихи эволюциясына енгізе отырып жүргізілді. Осылайша, империалистік тәжірибе антиколониалдық риторикамен бірге жүргізілді.

Генрих Моррис (1900) осы империалистік тәжірибенің бір аспектісін талқылады, ол жаңа аумақтарды сатып алу болатын. Төменде 7.1-кестеде келтірілген сандар Ұлыбританияның 1860 және 1880 жылдар аралығында өз иелігін жылдам дамытқанын көрсетеді (2,5-тен 7,7 миллион шаршы мильге дейін) және дерлік басқарылатын аумақтағы халықты шамамен екі есеге көбейтуге болады (145-тен 268 миллион адамға дейін). Франция мен Германия өздерінің отаршылдықты кеңейту кезеңін 1890 жылдары бастан кешті.

**7.1-кесте.** Үш еуропалық биліктің отаршылдық иеліктері (миллион шаршы миль миллион адам)

Ұлыбритания			Франция		Германия	
Жыл	Аймақ	Тұрғын саны	Аймақ	Тұрғын саны	Аймақ	Тұрғын саны
1815/30	?	126.4	0.02	0.5	-	-
1860	2.5	145.1	0.20	3.4	-	-
1880	7.7	267.9	0.70	7.5	-	-
1899	9.3	309.0	3.70	56.4	1.0	14.7

*Дерек көз: Моррис (1900)*

Тарихшылар Британиядағы сыртқы саясаттағы 1872 жылғы өзгеріс Тори көшбасшысы Бенджамин Дизраэли кенеттен оның бұрынғы отаршылдыққа қарсы тұрудан бас тартып, империялық кеңейту саясатын қабылдаған кезде орын алды деген пікір айтты. Дизраэлидің конверсиясының кенеттен орын алуы және осыған байланысты Еуропадағы басқа да мемлекеттік қайраткерлердің даяр болуы кейіннен көптеген кітаптардың нысанына айналды. Көптеген авторлар 7.1-кестеде көрсетілген шетелдік экспансия толқыны екінші индустриалды революция нәтижесінде пайда болған экономикалық стимул негізінде жандана түсті: Еуропалық державаларда индустрия дамыды, олар осы процесс барысында жаңа коммуникация режимдері мен көлік процесін дамыта отырып, шикізатты және азық-түлік өнімдерін шетелге шығарды. Он тоғызыншы ғасырдың соңғы ширегінде Батыс импорты Еуропаның кеңейтілген салаларында шикізат көлемін арттырды (мақта, жүн, ағаш, руда, қарасора, кендір, бояғыш заттар, өсімдік майы және көбінесе мұнай) және маңызды азық-түлік тауарлары (бидай және ет). Бұл түсіндірме 7.2-кестеде көрсетілген сауда көрсеткіштері арқылы түсіндіріледі. Олар тропикалық елдерде өндіріліп, 1880 және 1910 жылдар аралығында алыс нарықтарға тасымалданған тауар саудасының қарқынды артуын көрсетеді.

**7.2-кесте.** Негізгі тропикалық тауарлардың әлемдік нарықтағы өнімі, 1880–1910 (000 тонна)

	1880	1900	1910
Банан	30	300	1,800
Какао	60	102	227
Кофе	550	970	1,090
Мақта талшығы	950	1,200	1,770
Кендір	600	1,220	1,560
Шикі қант құрағы	1,850	3,340	6,320
Шай	175	290	360
Ләстік (астарлық мата)	11	53	87

*Дерек көз: Байрох (1975, 15 б.)*

### *Өзгерістердің саяси аспектілері*

1853 жылы Қырым соғысы басталғанда, ол Еуропадағы ұлы державалар арасындағы қырық жыл бойғы бейбіт байланысты жойды. 1856 жылы аяқталған соң, 1860 жылдары итальяндық және неміс соғыстары орын алды. 1871 жылы Пруссия Францияны жылдам және күтпеген жерден жеңді. Бұл жеңіс француз халқының кек алу ниетін туындатты. Француздық сезім жаңа германдық мемлекетті индустрияландыру мен жылдам біріктіру арқылы ширығып, ұлғая түсті. Бұл француздық саясатқа қорқыныш пен қауіп қатер тудырды. Тағы да бір қосымша реніштің туындау себебі, Бисмарктың Францияны дипломатиялық жолмен оқшаулап, Ресейге көмектесуі болды. Францияны Ресеймен, Германияның басқа да табиғи қарсыласымен жақындастыруды болдырмауға мүмкіндік берген керемет дипломатия болатын. Ғасырдың соңғы ширегінде Балқандағы ұлтшылдықтың ұлғаюы және Африкадағы француз және британдық мүдделер арасындағы империалдық шиеленіс жағдайында халықаралық жағдай қосымша қиындықтарға тап болды.

Отаршылдық қақтығыстар еуропалық индустриализмнің біркелкі емес дамуына байланысты болды. Біріншіден, түрлі көрсеткіште индустрияландырылған әртүрлі мемлекеттер – Германия, мысалы, Англия мен Францияға қарағанда тезірек индустрияланды. Екіншіден, индустрия тыйым салу мен іске қосу арқылы дамыды – 1860 жылдары кеңейтілген өнеркәсіптік қалаларда жаңа жұмыс орындары пайда болды, дегенмен кенеттен АҚШ-та басталған дағдарыс Еуропаға 1873 жылы дүрбелең тудырды және Атлантиканың екі тарапындағы миллиондаған жұмыс жасалмастан қалып кетті.

Бұл өзгерістер сол ғасырдағы рухани ахуалға қатты әсер етті. Адамдар прогрестің және индустриализмнің сөзсіз артықшылықтарын пайдаланады, сонымен бірге олар өздері құрған өркениеттен бас тартады (фон Сутнер, 1891). Көптеген елдердегі бұқара халықтың тағдырын, серпіліс пен құлдыраудың күшін анықтайтын жаңа халықаралық өзара байланыстар мазасыздықты немесе күңгірт қорқынышты туындатты. Қалалық орталықтар кедейшілікпен, жаппай бұзылумен, қылмыспен және революциялық қауіп қатерге толы шиеленісте болған еді. Өлтіру мен терроризм халықаралық тұрғыдан назар аударуды қажет етті, ол 1890-шы жылдары қауіп-қатер тудырды. Олардың кейбіреулері өздерінің қорқынышын болжамындағы жауларына арнап, әмбебап дұшпандық теорияларын ойлап табады, басқалары заттардың жақсы тәртіпте болуын реттейді, революцияның жоспарын немесе радикалды реформа жүргізу үшін жұмыс жасайды. Кейбір реакциялар таза рухани тұрғыдан болды<sup>7</sup>. Басқалары материалистік және саяси болды. Олардың арасында көптеген гибридік жауаптар болды.

Ғасырдың соңғы онжылдықтары отандық ішкі шиеленістермен және жаңа халықаралық билік ойындарымен ерекшеленетін болады. Әлемдік оқиғалар туралы ой-пікір мен жағдай адамдардың оларды қалай қабылдағанына байланысты әсер етті. Бұл саяси идеалдардың және ақыл парасаттың көне, оптимистік ғасыры жаңа, пессимистік ерік-жігер ғасырымен алмастырылған саяси атмосфераның өзгеруіне әкелді. Зияткерлік климаттың өзгерісі келесі бөлім тақырыбы болып табылады.

## **Дарвин: эволюция, анархия және өзара тәуелділік**

Ұлтшылдық, индустриализм және империализм он тоғызыншы ғасырдағы мемлекеттердің іс-әрекетіне әсер етті. Екі қосымша фактор да мемлекеттердің іс-әрекетіне әсер етті немесе мемлекеттік қайраткерлер және ғалымдар мемлекеттің қарым-қатынасын «өзара тәуелділік» және «эволюция» ретінде қабылдады. Екі фактор да он тоғызыншы ғасырдың соңында халықаралық қатынастар теориясына терең ықпал етті. Сондай-ақ, олар халықаралық саясат ғылымын қалыптастыруға алғашқы болып қадам жасады және көптеген жылдар бойы халықаралық қатынастармен байланысты болып табылатын халықаралық қатынастар теориясына ықпал етті.

### *Өзара тәуелділік*

Бір-бірімен сауда-саттық жасайтын мемлекеттердің негізгі идеясы бір-біріне тәуелді болатындығы ежелден келе жатқаны белгілі. Он сегізінші ғасырдың Монтескье, Смит және Рикардо сияқты авторлары талқылаған болатын (олардың барлығы өзара тәуелділік – тәртіп пен бейбітшілік үшін күш екендігімен келіседі). Оны Руссо да атап көрсетті (оның айтуынша ол қауіпсіздік пен қақтығыс көзі болған).

Он тоғызыншы ғасырда Монтескье, Смит және Рикардоның дәлелдерін Ричард Гоб-

ден секілді белсенділер қарастыра бастады. Еркін сауда-саттық ұлттарды біріктіреді, «олардың әрқайсысы өркендеуге және бақытты болуға ұмтылады» деп жазады Гобден (1973, 225 б.), Манчестер саудагер және әлемге белгілі азамат. Оның дәлелдерін Джон Брайт, Уильям Гладстон, Роберт Пил, Джон Стюарт Милл және көптеген ағылшын экономистері мен әдебиет қайраткерлері қарастырды. Бұл 1851 жылы Лондондағы үлкен көрменің ашылуына қарағанда айқын болды. Көрме және ол орналасқан керемет шыны сарай өркендеу, тәртіп пен әлемдік бейбітшілікті қамтамасыз етуде ғылым, техника және еркін сауданың біріккен түрде жұмыс жасағанының танымал символы болды.

Көптеген ғалымдар қарапайым, негізгі дедуктивті модельмен сипаттаған пікірлерімен бөлісті. Бірақ, кейбір адвокаттар қарапайым, рикардиян үлгісі халықаралық сауда тәжірибесіне сәйкес келмейтіндігін байқады. Әртүрлі елдерде жеке меншік және сауда туралы заңдар түрліше болды және бұл жиі халықаралық мәмілелерді қиындатты, британдық адвокат Джон Уэстлейк өзінің «*Жеке халықаралық құқық туралы трактатында*» [1858] түсіндіргендей, тілдер және құқықтық жүйелер арқылы құнды тауарлармен алмасуға күрделі құжаттар, баяу қаржыландыру және белгісіз сақтандыру кедергі келтірді. «Егер өнеркәсіптік мемлекеттердің өздерінің құқық жүйелерін үйлестіру және стандарттау бойынша мандатпен жұмыс істейтін кейбір органдарды құрған жағдайда, қақтығыс пен көңіл қалушылық азаяды», - деді ол.

Тобиас Асер және Густав Ролин-Джакеминс және басқа заңгерлер де осы мәселені қарастырды. Олар бақылаған ұлтшылдықтың артуымен атап көрсетілген ғасырда халықтардың заңдарын үйлесімге келтіру қиын болды. Ұлтшылдықтың арту рухына «халықаралық рух» арқылы қарама-қарсы тұру қажет болды деп жалғастырды олар. 1860-жылдардың соңында Уэстлейк, Ассер мен Ролин-Джакеминс барлық батыстық елдер бойынша адвокаттардан жаңа интернационалдылықты зерттеуге және жандандыруға арналған жаңа құқықтық журнал шығаруды қолдады. 1868 жылы *Халықаралық заң бойынша ревизиялық комиссия* (ХРК) журналының бірінші нөмірі жарық көрді. Ролин-Джакеминс арқылы жазылған бірінші редакциясы халықаралық-құқықтық реформаның керемет бағдарламасы болды. Жаңа, практикалық және жағымды халықаралық құқықты құру халықаралық мәмілелерді жеңілдетеді, халықаралық түсінушілікті арттырады, мемлекетаралық қақтығыстарға қарсы тұра алады және соғыс мүмкіндігін төмендетеді - дейді ол.

ХРК ықпалды журналға тез айналды, сол кездегі Чарльз Вергенің сөзімен айтқанда (1858, xxviii), жаңа коммуникациялар және дамып келе жатқан тауарлар алмасу, адамдар және идеялар халықаралық құқықты практикалық және саяси тұрғыдан тиімді аймаққа айналдырды. Ол халықаралық құқық реформасына арналған құқықтық сарапшылар желісінің халықаралық орталығына айналды. Оның динамикалық редакторы Джон Уэстлейк, Томас Асер, Фрэнсис Либер, Джеймс Лоримермен бірге жұмыс істеді және көптеген басқа адамдар қос мақсатты орындауға арналған халықаралық құқық институтын ұйымдастырды. Мемлекеттер арасында бейбіт іс-әрекетке ықпал ететін жаңа нормалар мен ережелерді әзірлеу және соғысты гуманистік тұрғыдан жүргізу. Сол уақытта екі мақсатты жүзеге асыру мүмкін болатын деді Фредерик Зебогм өзінің «*Халықаралық реформа*» туралы кітабында. Ол Француз-Пруссия соғыстары еуропалық қарым-қатынастарға сілкініс тудырғаннан кейін 1871 жылы жарық көрді.

Индустрияландыру және жаңа коммуникациялардың жылдам өсуі, заманауи қаржыландыру және сауда-саттық әлемнің индустриалды елдерін «өзара тәуелді» ету нәтижесінде халықаралық қатынастарды өзгертті, деді Зебогм. Өзара тәуелділіктің негізгі себебі «адам өмірінен емес», бірақ «табиғаттың белгілі-бір заңдарынан» табылды, деп

түсіндірді Зебогм (1871, 5 б., 137). Бұл заңдар уақыт өте келе жұмысын жалғастырады және халықаралық өзара тәуелділікті тереңдетеді.

Өзара тәуелділіктің әсері әлемдегі сауда саттық жасайтын мемлекеттердің өнімділігін және байлығын арттыруға мүмкіндік берген халықаралық жұмыс күшінің тұрақты реттелуі болды. Бұл, өз кезегінде, мемлекетаралық қатынастарды өзгертті. Содан кейін, әдеттегідей, мемлекеттердің іс-әрекетін дәстүрлі түрде басқаратын көне нормалар мен ережелерді, Зебогмнің егемен мемлекеттердің ежелгі «Линч заңдары» нормаларын жоққа шығаратын еді. Халыққа арналған заңның жаңа және тиімді жүйесі халықаралық тәртіп пен бейбітшіліктің орнауына кепілдік береді.

Джеймс Лоример Зебогмнің дәлелін үлкен, талғампаз теориялық контексте қарастырды. Лоример құқықты өте жақсы меңгерген жеке тұлға, Ролин-Джакеминс тобының мүшесі және халықаралық құқық институттың негізін қалаушы мүшесі болды. Ол осы мәселе бойынша эссе жазды: халықаралық құқықтағы ең маңызды мәселе қандай? Оның жауабы ғасырлар бойы бірнеше негізгі ұстанымдармен халықаралық теорияны қысқаша ғана керемет ұғыммен түсіндіріп берді. Әлем мемлекеттері өте ерекше қоғамды құрды, деп бастады Лоример. Мемлекет егемен субъектілері болып табылады. Олар өздерінің тәуелсіздігін қызғыштай қорғайды және өздерінің егемендік мәртебесін бұзып, саяси билікті өздеріне жат болып табылатын кез келген субъектіге басымдық берілетін бастаманы ешқашан қабылдамайды. Мемлекеттердің егемендігі, басқаша айтқанда, мемлекеттер қоғамында заң шығарушы билікті орнату үшін ең үлкен кедергі болып табылады. Мұндай билік болмағандықтан, халықаралық қоғам әлемде «анархиялық» болып табылады.

Лоример «анархия» термині грек тілінен алынған, деп түсіндірді: бұл «ан» префиксінің (ол бір нәрсенің болмауын білдіреді) және «археин» (ол ереже немесе заң дегенді білдіреді) құрамды бөлігі. Анархия сөзбе-сөз «көшбасшысыз немесе заңсыз» дегенді білдіреді. Халықаралық қоғамның өзіндік ерекшелігі заңсыз болып табылады. Халықаралық қоғамда «анархия қазіргі таңда тұрақты жағдайға ие» деді Лоример (1877, 166 б.). Бұл халықаралық қоғамның анархиялық сипаты Лоримердің одан әрі талқылауының аксиомасы болды.

Лоример қазіргі заман тарихымен танысқан кезде деп жалғастырды, біз Томас Гоббстың бәріне қарсы соғысы секілді нәрсені байқамаймыз. Керісінше, біз мұны мемлекеттер арасындағы күнделікті қарым-қатынастар көбінесе тәртіп пен тұрақтылықпен белгіленетіндігі туралы қарастырамыз. Соғыс халықаралық қатынастардағы ереже емес, бұл ерекшелік. Анархияның жағдайы, басқаша айтқанда, соғыс пен хаос сияқты бірдей емес. Халықаралық заңсыздық тәртіптің болмауы дегенді білдірмейді. Әрине, тәртіп анархия жағдайында бар болып табылады. Осы арада неге деген сауал туындайды? Халықаралық анархия жағдайында тәртіптің қандай механизмі бар болып табылады?

Лоример екі түрлі жауап берді: бірі – «дипломатиялық», екіншісі – «экономикалық». «Дипломатиялық» жауап билік балансының теориясы деп аталды. «Билік балансы механизмі мемлекеттердің анархиялық қоғамындағы тәртіпті қамтамасыз етеді», деп Лоример дәйектеді. Бұл кем дегенде үш жүз жылда белгілі болды, Вестфалия бейбітшілігінде талқыланды (1648) және Утрехт (1713) келісімшартында тікелей атап көрсетілді. Билік балансы кез келген мемлекеттің билікті жинақтауына жол бермей, халықаралық қоғамды өзі бақылай отырып тәртіпті қолдайды. Билік балансы механизмі мемлекеттердің егемендігін және заңды тәуелсіздікті қорғайды. Ол одаққа енген немесе шыққан егемен мемлекеттермен жұмыс жасайды. Бұл механизмнің концептуалды көзқарасы Томас Гоббстің мемлекеттің табиғи сипаты туралы ұғымында және кейінірек

басқалардың жетілдіруінде көрініс тапты. Оның ұзақ мерзімді қызметі еуропалық мемлекеттік жүйенің империяға қарай ығысуына жол бермеу болды.

Халықаралық тәртіп туралы сауалға «экономикалық» жауап соңғы уақытта ғана пайда болды. Ол билік балансына байланысты емес, сауда балансына байланысты болды. Оның мәні мемлекеттердің егемендігі мен тәуелсіздігін сақтап қалуды ғана емес, сонымен бірге олардың арасындағы «*өзара тәуелділікті*» құруды көздейді. Оның концептуалды көзқарасын Адам Смит ойлап тапты және басқалар жетілдірді. Ол Фредерик Зебогмді (1871) өкіл спикер ретінде қарастырды деді Лоример.

Халықаралық қоғам анархиялық болып табылады. Тәртіп екі механизм арқылы жүзеге асырылады: билік балансы мен өзара тәуелділік. Дегенмен олар сенімді немесе тұрақты тәртіпті қамтамасыз етпейді. Қазіргі заманғы тарихты қарастырған кезде өзара тәуелділіктің пайда болуы билік балансы мен халықаралық қоғамды біршама тұрақты етуі мүмкін екендігін оңай байқауға болады. Бірақ, сонымен қатар, қарама-қайшылық, қақтығыс және жанжалды байқаймыз. Тәртіптің екі механизмі де Еуропаның ұлы державалары арасындағы соғысқа кедергі болмады. Мұнда халықаралық тәртіпті нығайтуды жақсартудың көптеген мүмкіндіктері бар.

Бұл үшін халықаралық қоғамның анархиялық сипатын қарастыру жеткіліксіз. Бұл үшін анархияның алғышартын тікелей қарастыру керек, атап айтқанда, мемлекеттердің егемендік мәртебесін шешу қажет. Егемендік мемлекеттің ең құнды қасиеті болып табылатын ежелгі ұғымды жою қажет. Мемлекет егемендігі әлсіреген кезде ғана халықаралық анархияны қолдануға болады. Бірақ оны жасау қалай мүмкін болып табылады?

Лоример алдымен «идеалистік жауап» деп атаған нәрсені тұжырымдады, бұл жауап діни нормалар мен білімге негізделген. «Сенім мен білім беру жауаптың бөлігі болып табылады», деп жалғастырды ол. Бірақ олар бір-біріне ықпал етпейді. Лоример содан кейін «ғылыми жауап» енгізді. Ол халықаралық құқық органының жиынтығынан және юрисдикция, заң шығарушы және атқарушы функцияларын жүзеге асыратын институттарды құрудан тұрды. Халықаралық құқық және халықаралық институттар жиынтығы мемлекеттердің егемендігін төмендетеді және халықаралық анархияның себеп салдарын азайтады. Лоримердің айтуынша, мемлекеттер арасындағы өзара тәуелділіктің арту деңгейі осы жұмысты жеңілдетеді.

### *Прогресс эволюция ретінде*

Тарих, өзгеріс және прогресс он тоғызыншы ғасырдағы экономикалық және саяси теориясы тақырыптарында басым болды. Зебогм мен Лоример адамның ойлау қабілетіне және кооперативті органдарды құруға сенім артқан, тұрақты прогрестің оптимистік ұғымына ие болған либералдық теоретиктер болды. Зебогмнің сөзі бойынша, бұл «белгілі-бір табиғи заңдарға» негізделіп, келешекке жетелейтін тарихи дәлелденген «ағымды» туындатты (1871, 140 б.). Мұндай дәлелдер ақыл-парасаттың бұрмалануын және адамның иеліктен айырылуын қабылдаған радикалды теоретиктер тарапынан сынға ұшырады. Олар тарихтың темір заңдарына, адамзаттың *Штуфанганг* сатылы эволюциясына, ең соңында босату революциясына сенім артты. Консервативті теоретиктер жеңіл прогрестің кез келген ілімін құлықсыз қабылдады, дегенмен, тарихты оқу мемлекеттік қызметшілерге үлгі бере алатындығына сенім артты.

Сол ғасырда тарих сабақтарынан үлгі өнеге алуға болады деген идея басым бол-

ды. Он тоғызыншы ғасырдың бірінші жартысында бұл басымдық неміс философы Г.В. Гегельдің шығармаларынан ықпалды түрде көрініс тапты. Екінші жартысында, басымдықтың ең ықпалды артикуляторы британдық натуралист Чарльз Дарвин болды.

Дарвин, әрине, эволюцияның нақты сипаты туралы үлкен ғылыми талқылау жасады. Ол басқалармен сол ғасырды бейнелеген органикалық *Zeitgeist* (*уақыт рухы*) бөлісті<sup>8</sup>. Он тоғызыншы ғасырдың ортасында жарияланған «Түрлердің шығу тегі» эволюция туралы бірнеше кітаптардың бірегейі еді<sup>9</sup>. «Түрлердің шығу тегі» алайда, ғасыр ерекшелігі тақырыптарын халықаралық қатынастар теориясы арқылы бұрынғы уақыттан бері реверберацияланған кескінмен біріктіреді: өзара тәуелділік және эволюция ұғымдары және тәртіп еркін агенттер арасындағы шексіз бәсекелестік нәтижесінде бастапқы анархиялық жағдайдан туындайды деген идея (Крюс, 1994).

Дарвиннің эволюция теориясының шығу тегі Оңтүстік Америкаға саяхаттау тәжірибесіне байланысты ерте ғасырдағы 1830 жылдарға тиесілі. Эквадордың жағалауынан 600 шақырым жерде орналасқан Галапагос аралдарына жасаған бақылаулар, әсіресе, Дарвиннің қызығушылығы мен қиялын жандандырды. Мұнда «Америка континентінің мөртаңбасы» болып табылатын құстар мен жануарларды тапты. Олар осы оқшауланған аралдарда өмір сүруге бейімделген. Олардың көбісі жекелеген түрлер ретінде саналатын соншалықты ерекше қасиеттерге ие болды. Дарвинге Галапагос аралындағы құстар адамдардан қорықпайтындығы және оның табиғи жыртқыштары өмір сүрген теңізге қарағанда игуананың адамдардан аз қорқатындығы қызықты болды. Дарвинге бұл ауытқушылық әрекет ұзақ мерзімді шарттылықтың нәтижесі болуы мүмкін екендігін көрсетті. Ол түрлер табиғат ортасына бейімделу арқылы оларға тән табиғи белгілерге қол жеткізді.

Ол неге деп таңқалды, кейбір түрлердің қоршаған ортаға сәтті бейімделгенмен, басқалары неліктен бейімделе алмады? Түрлердің табиғи жағдайларға табысты бейімделуі теологиялық жолды сипаттай ма, яғни, онда түрлердің эволюциясының бағыты бар болды ма? (Дарвин, 1962 [1839], 13-тарау, 1958 [1869], 27-тарау). Дарвин ешқандай жалпы жауап таба алмады. Ол 1838 жылы Мальтустың «Халықтың қағидасына арналған» эссені оқыған кезде [1798], ол өзінің ақыл-ойына келген жалпы ұсынысты тапты. Мальтус адамзат халқы әрқашан ауыл шаруашылық дақылдарына қарағанда жоғары қарқынмен өсуге ұмтылатындығы туралы айтады. Халық әрдайым азық-түлікпен қамтамасыз етіледі, ал адамдар әрдайым шектелген қорлар үшін бәсекеге түседі. Дарвин өз сұрақтарын Мальтустың дәлелінің аясында қарастырды. Түрдің эволюциясын басқаратын жетекші қағида – бұл мардымсыз ресурстар үшін күресу болып табылады деді ол. Бұл күресте ең ақылды және ең бейімделгіш қана өмір сүреді. Олар өз кезегінде балаларына ақылдылықты және бейімделгіштік қасиеттерін беруге ұмтылады. Дарвиннің пайымдауынша, аман қалу әрдайым шектеулі ресурстарға арналған тұрақты бәсекелестік нысаны болады. «Өмір сүру күресі сөзсіз жоғары жылдамдықтағы көрсеткішпен пайда болады, онда барлық органикалық тіршіліктің өсу үрдісі бар болып табылады. Ол Мальтустың бүкіл жануар мен өсімдік патшалықтарына көптеген күш жұмсау арқылы қолданылатын доктринасы болып табылады»(1958, 376 б.).

Әмбебап өмір сүру үшін күресте ең бейімделгіші басым түседі. Бұл қағиданы Герберт Спенсер (1864, 444 б.) «өмір сүруге ең қолайлысы» деп қорытындылай келе, Дарвинге кейбір түрлердің неге сәтті болғанына және басқалары неліктен жойылып кеткендігі туралы жауап берді. Азық-түлікпен жақсы қамтамасыз етіліп, ең жақсы жабдықталғандары ғана өмір сүру үшін күреседі.

Дарвин өз теориясын «Түрлердің шығу тегі» еңбегінде жариялады [1859]. Ол ғылыми әлемде төңкеріс жасады. Ол Мальтустың саяси экономикасы айналасындағы шеңберді жауып тұрған қатаң дебатты шешті және либерализм, радикализм және консерватизм секілді үш саяси идеологияны терең өзгеріске ұшыратты.

### *Дарвиннің ықпалы I: Маркс пен Марксизм*

Дарвин әлеуметтану ғылымдарын жаңа терминмен: «бейімдеу» (адаптация) арқылы берді. Бейімделу арқылы тірі ағзалар өздерінің іс-әрекетін және еңбек ету арқылы олардың ортасын өзгерту арқылы өздерінің қоршаған ортасының ерекшеліктеріне сәйкес келеді. Қоршаған ортаға жақсы бейімделетін ағзалар өсіп өнеді, алайда, өлмеуі мүмкін.

Маркс Дарвиннің дәлелін «капиталистік өндірістің заңдарын» анықтау және осы заңдардың «сөзсіз нәтижелерде темірдей қажеттілікпен» қалай жұмыс істегенін түсіндіру үшін қолдана алатындығын бірден мойындады (Маркс, 1977, 91 б.). Дарвиннің «Түрлердің шығу тегі» атты еңбегін жарыққа шығарған кезде, Маркс «*Капитал*» еңбегін жазып жатқан еді, ол Дарвиннің бейімделу тұжырымдамасы өз зерттеуін басшылыққа алатын негізгі тақырыптарға сәйкес келетіндігін анықтады. Адамзат өзінің табиғи ортасын өзінің еңбегіне айналдырып, өз кезегінде еңбек ету арқылы өзгертілген деген пікірге толықтай сәйкес келеді. Бұдан басқа, шынайы ешнәрсе жоқ, «барлығы» және тарих кішігірім сатыдан бастап кемел жақсартуға дейін мүмкін болып табылатын бірқатар жетістіктер сатысы болды деген Гегельдік пікірді қайталады. Маркс «*Түрлердің шығу тегі*» ағылшын тілінде дөрекі стильде дамығанымен, бұл «біздің көзқарасымыз бойынша табиғи тарихтағы негізі бар кітап» болып табылады, - деді (Маркс, 1964, 131 б.).

Он тоғызыншы ғасырдағы Гегель және Дарвин теориялары арқылы ревербацияланған күрестегі прогресс идеясы Маркс пен Энгельстің жазбаларын да басшылыққа алды. Диалектикалық әдіс, оның көмегімен Маркс «табиғи заңдарды» аса бірізді даму сатысындағы тарихта көрсетілген Дарвиннің эволюциялық теориясына параллель болып табылады. Маркстың көзқарасында, адамзат артта қалған адамзат тарихының салмағы және серпілісімен жаңа қоғамды алға жылжытады. Қоғам, табиғат сияқты, оның мүшелері арасында күреспен уақыт бойынша ілгері жылжиды. Дарвиннің пайымдауынша, Маркс пен Энгельстің жаңа, пролетарлық қоғамдағы жеңіс туралы түсінігі арқылы эволюция жалпы.

Маркс қайтыс болғаннан кейін, оның кейбір ізбасарлары «ғылыми социализм» доктриналарын дарвинизммен үйлесімділікке айналдыруға тырысты. Осындай тырысу Август Бебель (1893) сияқты танымал социалистік теоретиктердің жазбаларынан айқын көрініс тапты. Басқа Марксистер, алайда, Дарвинизм және Марксизм арасындағы сәйкестіктің тым жақын екенін ескертті. Дарвин жануарлар әлемін, ал Маркс болса адамзат тарихын талқылады және адамзат жануарлар әлеміне жатса да, ол одан басым түседі, - деп жазады Антон Паннекук. Дарвин талқылаған жыртқыш жануарлардан адамдардың айырмашылығы, адамдар әлеуметтік жануарлар болып табылады. Адамзат қоғамында бұл адамның тірі қалуын анықтайтын адамның ақыл-парасаты да, дөрекі күші де емес, оны анықтайтын жеке тұлғаның мүлкінің мөлшері. «Бәсекелестік күрес адамдар арасында ең жақсы және ең білікті адамның пайда болуын туындатпайды, бірақ олардың кедейлігінен көптеген мықты және денсаулықтары бар адамдарды бұзады, ал байлар, тіпті әлсіз және науқас болса да, аман қалады» - деп жазады Паннекук (1912, 33 б.).



## *Дарвин ықпалы II: Спенсер, Самнер және социал-Дарвинизм*

1800 жылдардың басынан бастап либералдық ойшылдар әлеуметтік эволюция теориясын дамытуға ұмтылды. Герберт Спенсер өзінің «Биология қағидалары» атты еңбегіне үлкен күш-жігер жұмсады (1864). Кітапта эволюцияның ықпалды анықтамасы «үздіксіз саралау және интеграция арқылы белгісіз, байланыссыз гетерогенді (шығу тегі мен құрамы жағынан әр тектестілік) өзгеріс ретінде» берілді. «Мұндай өзгеріс тек қана күштілер ғана тірі қалатын өмір сүруге деген күрес арқылы пайда болады» деп жазды ол. 1860 жылдары Спенсер саяси экономика мен тарих мәселелеріне байланысты өзінің анықтамасын қолданды. Ол адамзат өркениетінің эволюциясын қарабайыр, бөлінбейтін тайпалардан жеке адамның еркіндігіне мүмкіндік беретін күрделі өркениеттерге бөле отырып, еңбек бөлінісінің артуын қарастырады.

Дарвиннің теориясы Спенсерге көп ықпал етті. Дарвиннің айтуынша, тірі қалу үшін күресу өсімдіктер мен жануарлардың эволюциялық өзгерістеріне әкелді, Спенсер адамзат қоғамында да өмір сүру үшін күрес прогрессивті күшке толы болды деді. Табиғи іріктеу қағидасы қоғамның әлсіз мүшелерін електен өткізеді; тірі қалу үшін өткір бәсекелестікте кедейлікке, қабілетсіздікке, немқұрайлыққа, ақымақтыққа, ауру-сырқауға және әрекетсіздікке салынады. Бұл қоғамның денсаулығы бар, мықты мүшелеріне пісіп-жетілуге және өсіп-өнуге мүмкіндік береді. Спенсер бұл қағида үлкен қоғамдастықтың игілігі үшін көмектескіндігін айтты. Қоғамның әлсіз мүшелеріне көмектесуге деген кез келген тырысу қиындаған еді. Қоғамның ең кедей мүшелеріне кедейлікке жол бермеуде, тұрғын үй, білім беруді қамтамасыз етуде мемлекет тарапынан кез-келген араласу қоғамдастыққа зиян келтіре отырып, оларды ынталандырады.

Мұндай көзқарастар француз-неміс соғысын талқылаған авторларға мәлім болды және «титықтап, шаршаған» латындықтармен салыстырғанда неміс халықтарының «өміршеңдігі» философиясы тұрғысынан нәтижесін түсіндірді. Кейінірек, бұл көзқарастар солтүстік халықтарының табиғи артықшылыққа ие екендігін атап көрсететін нәсілдік теорияларды қолдайды. Олар Хьюстон С. Чемберлен (1899) және Мэдисон Грант (1916) секілді авторлардан хабардар етті, ағылшын-неміс одағына мүше болып табылатын ақ нәсілді адамдар жиырмасыншы ғасырда әлемге үстемдік ететіндігін мәлімдеді (Хобсон, 2012). Оларға да Герман Кайзер секілді мемлекет қайраткерлері ықпал етті, ол соғыс басталғанын және бұл «Тевтондар мен славяндар арасындағы өлім күресі» екенін ескерткен еді.

Спенсердің нәзік түсіндірмелері бірнеше жалпы заңдардың негізінде адамзат тарихының қағидаларын түсіндірудегі Уолтер Бэдждоттың әрекетінен көрініс табады:

*Біріншіден, әлемнің әрбір мемлекетінде ең мықты елдер басқа елдерден басым болады және белгілі бір ерекшеліктерде барынша жақсы болуға бейім.*

*Екіншіден, әрбір мемлекеттегі ұлттар арасында адамдардың түрі және ең тартымдылары басым болады және ең тартымдысы болса да ерекше жағдайларда оларды біз жақсы адам деп атаймыз.*

*Үшіншіден, осы жарыстардың бірде-біреуі тарихи жағдайлардың көпшілігінде сыртқы күштер арқылы күшеймеді; бірақ кейбір жағдайларда ... екеуі де күшейе түсті.*

*Физикалық ғылымдағы «табиғи іріктеу» деп аталатын бұл доктрина танымал доктриналардың бірі болып табылады (Бэдждот, 1889 [1872], 457 б.).*

Бэдждот беделді британдық журналист және редактор болды. «Оның физикасы мен саясаты» [1872] еңбегі ұлт құрылымы туралы ежелден келе жатқан, ұзаққа созылған

пікірталас болып табылады. Ол «ұлт пен ұлт арасындағы бәсекелестікте» ең тиімді нәрсе барлық іс-әрекеттерге еліктеуге тырысатын адамның тумысынан пайда болған бейімділігімен қатар уақыт арқылы өркениеттің қалай дамып келе жатқанын түсіндіретін «саясаттың алғашқы заңы» туралы көп нәрсені зерттеді.

Бэдждоттың дәлелін Бенджамин Кидд және Уильям Самнер қолдады, Спенсердің американдық жақтастары, тарихи және халықаралық мәселелер бойынша жазушылар да қолдады. Кидд адамзат өркениетінің теориясын қалыптастырады, оған сәйкес «мемлекет үздіксіз соғыс жағдайында тәжірибе жинақтап, шоғырланған және бәсекелестері ұзаққа созылған бәсекелестікте беріліп және тірі қалу үшін оларға бағынышты бола отырып, табиғи селекция түрімен өседі» (Кидд, 1894, 43 б.). Самнер келіседі, бірақ Мальтузиандық көзқарасты көбірек сақтайды. «Қақтығыстар адамдар арасында пайда болады, себебі әрбір адамның барлық талаптарын қанағаттандыру үшін табиғи ресурстар жеткіліксіз», деді Самнер (1954; 1965).

Ресурстардың тапшылығы «адамдар арасындағы бәсекелестікті және бір-бірімен араздықты» туындатады. Тарихқа дейінгі дәуірде адамдар тапшылық жағдайда өмір сүруде тірі қалу үшін өз топтарын қамтамасыз ету мақсатында топтар ұйымдастырды: әлеуметтік міндеттерді бөлісу, өздерін басқа топтардан қорғау мақсатында тиімді жұмыс істеу. Бэдждот пен Киддтің үндеуімен, Самнер жазады:

*Сондықтан, мұндай топ жалпы мүддеге ие. Ол жердің белгілі бір аймағын бақылауы керек. Осы топ пен басқа топ арасында араздық туындайды. Сондықтан, өмір сүрудегі жарыс жеке адамдар арасында емес, топтар арасында пайда болады және топ ішіндегі адамдар бір мүдде үшін біріккен одақтастар және серіктестер болып табылады, барлық сыртқы адамдармен қызығушылық антагонизмін туындатады. Бұл өмір жарысы, осылайша араздық пен соғыс туындайды, сондықтан соғыс әрдайым және әрқашан бар. Бұл адамның өмір сүру шарты. (Самнер, 1965, 206 б.).*

Топтар бір-бірімен соғысып ішкі тәртіпті және тиімділікті арттырды. Соғыс арқылы олар «ынтымақтастықты, табандылықты, тұрақтылықты және шыдамдылықты» үйренді. Неғұрлым тығыз және тиімді ішкі топ пайда болған соң, күрессіз-ақ жеңіске жету мүмкіндіктері соғұрлым үлкен болды. Соғыс «табиғи үдерістегі темір күш» деп аталды, өйткені адамзат топтары соғыс арқылы ішкі тәртіп институттарын дамытты. Заңдар мен құқықтар, саяси органдар, әлеуметтік топтар, еңбек бөлінісі, тіпті ұлттық мемлекет және соғыс өнімінің қалдықтары оның экономикалық негізі (229, 211, 225 б.).

Бұл Самнер соғысты ұлықтады дегенді білдірмейді. Одан алыс та емес. Ол соғысты зұлымдық деп айтты. Дегенмен бұл адам жағдайының бір бөлігі және «басқа да жамандықтар сияқты, ол сөзсіз болуы тиіс және жеңіске жету керек» (230 б.). Өткен кездегі әлемдік саясатты сипаттайтын өмір сүру үшін болған күрес Самнер танымында болашақтағы халықаралық қатынастарды да бейнелейтін еді. Жаңа ғасыр қарсаңында Самнер жаңа қасірет соғысының пайда болуын бейнеледі. Ол ұлы державалардың мәңгілік әскери-теңіз флотын құрғанын және теңіз жағалауындағы аумақтарды колонияларға айналдырғанын байқады. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында ол Ұлы державалардың «соғысқа дайындалуына байланысты соғысқа қатысатыны туралы айтты, олардың отарлау мен пайдалану әдістері аборигендерді жойып жібереді» деген пікір айтты. Осылайша, мәдениетсіздікті жою арқылы ғана адамзат өркениетті болады (229 б.).

Неміс генералы Фридрих фон Бернхард Самнердің дәлелінің негізгі қағидаларымен келісті. Бірақ Самнер шын мәнінде соғыс қасіретін «өмір қалдықтары мен капиталдың қалдықтары» ретінде қарастырған американдық либерал болды (230 б.), фон Бернхар-

ди неміс реакционері болды, ол соғысты адамзат эволюциясының адамгершілік және руханилықтың жоғары деңгейлерінде жетілдіру түрінде қарастырды. *«Германия және келесі соғыс»* (1912) атты кітабында ол «ең күшті заң» табиғаттың жалпы қағидасы екенін айтты, жануарлар мен адамдардың іс-әрекетін дербес топ бойынша басқарады деп айтты. Соғыс табиғаттағы және тарихтағы негізгі құбылыс. Шынында: соғыс бұл бірінші кезектегі биологиялық қажеттілік, адамзат өміріндегі реттеуші элемент, өйткені онсыз жарыстың барлық жетістіктерін, барлық шынайы өркениетті жоққа шығаратын бұрыс даму болады. «Соғыс – барлық нәрселердің бабасы». Дарвин мұны айтпас бұрын оны ежелгі кемеңгер данышпандар айтып кеткен еді. (Бернхарди, 1912, 18 б.).

Фон Бернхарди алдағы уақытта болатын соғыстан қорықпады, керісінше құптады. Жақсы әлемдік соғыс бірден бейбітшілікті сүйетіндердің әлсіз және қорқақ табиғатын ашып көрсететін еді, сыбайлас жемқорлық ағылшын-саксондардың, ең соңында неміс ұлтының рухани артықшылығын көрсетті - деді ол.

### *Дарвин ықпалы III: Геккель және континенталдық ұлтшылдық*

Фон Бернхарди неміс академигі болған жоқ. Бірақ оның дәлелдері ақымақтың да сандырағы емес еді. Ол Германияның бас штабындағы соғыстың тарихи бөлімінің бастығы және Германия корпусының жеті әскерінің генерал-майоры болды. Оның көзқарастары Германиядағы милитаристік және империалистік топтардың көңілінен шықты. Шынында да, олар Вильгельм II патшалық сарайындағы көңіл-күйді көрсетеді. Олардың әрекеті толығымен Пан-герман лигасындағы ұлтшылдардың іс-әрекетіне сәйкес болды. Олар неміс жастар қозғалысының патриоттық сезімін білдірді, оның мүшелері көбінесе марксизм мен либерализмді өзара түсіністіктер ретінде бейнелейді, олар екеуіне де бірдей қарсы болды.

Пруссиялық зоолог Эрнест Геккель (1834-1919) Дарвинизмді революционерлердің уысынан құтқару үшін эссе жазды. Ол социализм және либерализм адамдар табиғи түрде тең екендігін болжайтын теориялар екендігін айтты; Дарвинизм керісінше, әлеуметтік теңсіздікті қолдайды. Дарвиннің теориялары жануарлардың әртүрлі саралану бағытында дамып келе жатқандығын дәлелдейді; жануарлардың неғұрлым жоғары немесе одан да көп жетілдірілуіне байланысты теңсіздік те көп болып табылады. «Адамзат жануарларға арналған осы қағида жақсы» деп Геккель жалғастырды. Адамзат қоғамы да әлеуметтік таптар мен ұлттар арасындағы үлкен айырмашылықпен ерекшеленеді; адамзат қоғамы неғұрлым дамыған болса, еңбек қоғамының бөлінуі неғұрлым мамандандырылған, аса күштісі және қабілеттісі оның басқарушы мүшелері болып табылады.

Дарвинизм өмір сүру үшін күрес сөзсіз болмай қоймайтын ғана нәрсе емес, бірақ сонымен қатар өмір сүру үшін күрес табиғат заңы екенін көрсетеді. Шынында да, күрес әлеуметтік эволюцияны жандандырады. Бәсекелестікке жарамсыз қоғам мүшелері өмір сүруге қабілетсіз болып, жойылады, ал ең жақсы білікті адамдар аман қалады. Демек өмір сүру үшін күрес қоғамның жетілдірілуімен бірге жүреді. Мұның бәрі қайғылы болуы мүмкін. Ең соңында барлығы қайтыс болатындығы аянышты секілді көрінеді. Дегенмен, бұл адамның өмір сүру дерегі болып табылады, одан бас тарту және оны өзгерту ақымақтық әрекет болар еді. «Дарвинизм немесе іріктеу теориясы аристократиялық болып табылады», Геккель былай деп жазды:

«Бұл ең жақсы өмір сүруге негізделген. Даму нәтижесінде туындаған еңбектің бөлінуі

эртүрлі сипаттауларды, жеке тұлғалардың арасында, олардың қызметінде, білім беруінде және дербестігінде әрдайым теңсіздікті тудырады. Адамзат мәдениетінің өсуі неғұрлым жоғары болса, ондағы эртүрлі топтар арасындағы айырмашылықтар көп» (Паннекук, 1912, 29 бетте үзінді берілген).

Геккель Дарвиннің логикасын халықаралық саясатқа кеңейтеді. Оның пікірінше, мемлекет бір-бірімен заңсыз ортада, табиғат жағдайында, онда бәсекелестік ашық және абсолютті. Тек мемлекеттің ең жарамдысы, мықтысы ғана аман қалады, ал жарамсыз мемлекет жеңіліске ұшырайды. Сондықтан, мемлекеттердің іс-әрекеттері заңды немесе моральдық нормаларға сәйкес айыпталмауы мүмкін. Әрбір мемлекет өз мүдделеріне сәйкес әрекет етуі керек.

Геккельдің дәлелдері жеке қарастырылғанмен, халықаралық қатынастар теориясында жаңа көзқарас пайда болмады. Сол ғасырдың контекстінде қарастырылғанмен, бұл көне аксиома нақты саяси доктринаға айналды. Ол континентті жайлаған күрделі, интеллектуалды дауылда пайда болды, романтикалық қозғалыс сияқты, оның ықпалы он тоғызыншы жылдардың ортасында Еуропа орталығында күшті күшке қол жеткізді. Германияда романтизм әдебиет пен өнердің тар шекарасынан басым түсті; бір-бірімен неміс *Волкын* саяси бөлшектеу ұлтшылдықпен, гегельяндықпен және көңілі қалушылықпен тығыз байланыстағы, қарсыласу мүмкін емес болып табылатын саяси күш ретінде пайда болды.

Он тоғызыншы ғасырдың басында гегельдік диалектика, Германияның өзара бірлікте болмауы, неміс мемлекетінің құрылуын туындатқан тарихи қажеттілігімен бірге Германияда «бірлік идеясын» туындатты. Консервативті гегельдіктер бұл идеяның пруссиялық мемлекетте өзінің жоғары артикуляциясын таба алатындығын айтты. Ғасырдың ортасына таман гегельдіктер саяси эволюцияның дербес теориясына ие болмады; бір тақырыпты нақты, материалистік дискурста қарастырған дарвинистердің талқылауына себеп болды. 1860 жылы Геккель оң жақ гегельдік жолдаманы Дарвин терминдерінде қарастыруға кірісті. Кобургтағы спорттық-сауықтыру лагерінде табиғат заңдарына сәйкес салауатты өмір сүріп жатқан «ағайынды адамдардың жалғыздығына» арналған идеяны ойлап тапты. Осы ұғымды «монизм» (дүниенің негізінде бір ғана бастама бар деп танитын философиялық бағыт) доктринасында жетілдірді, Геккель терминді батыс еуропалық «дуализмнен» ажырату үшін қолданды, адамзат пен табиғат арасындағы айырмашылықты туындатты. Монист үшін адам табиғаттың бір бөлігі еді, басқа жануарлардан жоғарғы деңгейдегі даму деңгейімен ерекшеленетін жануарлар. Дарвин табиғи және әлеуметтік әлемді біріктірді: адамзат табиғаттың бір бөлігі болған, сонымен қатар, табиғи іріктеу заңдарына сәйкес жануарлар әлемінен дамиды.

Геккель Дарвинизмді тарих пен саясаттың жаңа ғарыштық философиясының ғылыми негізі ретінде қолданды. «Адамзат тарихын адамзаттың биологиялық табиғатына байланысты қайтадан қарастыру керек», деді Геккель. Бұл адамзат қоғамының бәсекелестік заңы бойынша басқарылатындығын көрсетеді. Сонымен қатар, әлемдік саясатқа қарағанда аса айқын емес. Ұлттар аман қалу үшін күресуге тиіс тірі организмдер болып табылады.

1862 жылы Геккель өзінің монистикалық философиясын Германияның барлық аумағы бойынша өткізілген дәрістерінде ұсынды. Оның идеялары теңдестірілмеген ауқым мен жылдамдықты индустрияландыру үдерісінің басқаруындағы бөлшектелінген халық арқылы жақсы қабылданды. Геккельдің теориялары күшті, романтикалық шовинизммен теңдессіз әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздықпен реверберацияланады. Екеуі

де сол дәуірдегі әлеуметтік өзгерісті көрсетті және экономикалық интеграция мен саяси бірлестіктердің өскелең сұраныстарын арттырды.

«Немістер жоғары Волк болды», - деді Геккель. Бірақ олар Арийлік ерекшеліктерінің тіршілігін қамтамасыз ету арқылы ғана сол қалпында өзгеріссіз қала алады. Олар бөтен элементтердің әсерін азайтуы тиіс. Неміс білім беру жүйесінен теңдік пен үйлесімділікті мадақтайтын либерализм сияқты шетелдік доктриналарды алып тастау керек. Мұндай идеялар жалған болды, сонымен қатар, неміс жастарына зиянды әсер етті. Ақыл-парасат пен еркін ерік-жігерді ынталандыру, сондай-ақ Геккельдің пайымдауынша, организмдер ақыл-парасатпен жеңіске жете алмайды, бірақ Дарвин жеңіске жету күрес пен тазалық арқылы мүмкін болатындығын айтты. «Адамның еркі жоғарғы жануарлардан гөрі артық бостандыққа ие емес, дәрежесі мен табиғи формасы арқылы ерекшеленеді». Адамзат еркіндікті реттелген қоғам контекстінде ғана байқауы мүмкін және «еркіндік неғұрлым көбірек болса, тәртіп соғұрлым күшті болуы керек». Осылайша, ол топтың билігіне бағынудың және өмір сүру басымдылығының еркіндігін жасады. Мемлекеттің мүддесі үшін жеке тұлға маңызды емес еді. Жеке биологиялық организмнің аман қалуы үшін «мыңдаған, миллиондаған жасушалар құрбандыққа шалынады». Организмді құтқару үшін жасушалар қалай өлсе, сол сияқты адамдар да мемлекеттің игілігі үшін құрбан болуы мүмкін (Гасман, 1971).

Геккель әріптесі Фридрих Ратцелдің (1844-1909) қиялын жандандырды, сонымен қатар, ол Дарвиннің теориясын адамзат тарихына және қоғамда қолданды. Адамдар мен олардың физикалық ортасы арасындағы диалектикаға үлкен қызығушылық танытқан Ратцел бірнеше әлеуметтік ғылымдарға маңызды үлес қосты. Ол Лебенсраум (немесе «өмір сүру кеңістігі») тұжырымдамасымен халықаралық қатынастар теориясына үлкен үлес қосты. Ол мемлекеттің аумақтық сипатына негізделіп, Волк пен тарихи дамыған географиялық кеңістік арасында тығыз байланыс бар екенін түсіндірді. Ратцел мемлекеттегі өзінің тұрғындарының сапасы мен қабілеттеріне сәйкес шекарасын кеңейтіп, кеңейтуші организм ретінде қарады (Ратцел, 1896; Хосхофер, 1928). Салыстырмалы дәлелдер бірнеше басқа әлеуметтік теоретиктер арқылы тұжырымдалды: Людвиг Гумплович (1885), аса жас Макс Вебер (1994, 2, 5, 16, 84, 134 б.).

1899 жылы Геккель *Das Weltratsel* («Әлемнің жұмбағы») еңбегін жариялады. Ең жақсы бестселлер күшке және билік тарапынан қолдау көрсетілетін әлеуметтік топтар арасындағы күреске негізделген эволюциялық үдеріс туралы идеяларды таратады. Ол Германияның пұтқа табынғаны туралы айтты және неміс халқының қасиеттерін мақтады. 1906 жылы Геккель Монист лигасының негізін қалады, спортқа және ұлттық қасиеттерге арналған жастар қозғалысын құрды. Бес жыл ішінде Лига халықаралық қозғалыс болды. Германияда оған Гердер мен Фихтенің антиағартушылық романтизмі көп әсерін тигізді. Бірінші дүниежүзілік соғыс алдындағы он жылдықта Монист Лига қарқынды неміс ұлтшылына неміс жасөспірімдерін енгізді<sup>10</sup>.

## **Ғасырға созылған халықаралық қатынастар теориясы**

Он тоғызыншы ғасырдың соңғы онжылдықтары өзгерістер мен белгісіздік жылдары болды. Олар сондай-ақ қоғамдар мен әлеуметтік қарым-қатынастар органикалық жағдайларда бейнеленген жылдар болды. Мемлекеттер әдетте организмдер ретінде бейнеленді. Қоғамдар көбінесе өзара байланыстырылған органдардың, бірліктердің немесе «ұйымдардың» қосылыстары ретінде сипатталды. Бұл үлкен организмді ұстап тұруға көмектесетін нақты функцияларды дамытты. Аталған органикалық перспек-

тива он тоғызыншы ғасырдың соңындағы шынайы шындықты бейнеледі. Эволюция Солтүстік Атлантикалық қоғамды өзгертті, атап айтқанда, жаңа «ұйымдар» - клубтар, кәсіподақтар, партиялар, ерікті бірлестіктер, коммерциялық фирмалар мен жаңа мемлекеттік мекемелердің жаңа түрлері пайда болды. Бұл Батыс қоғамдарын барынша күрделі, өзара тәуелді және заманауи етті.

Ғасырдың соңғы ширегі де халықаралық ғасыр болды. Бұл әлемдік оқиғалармен жаңа күрестің көрінісі еді. Бұл сол ғасырдағы әдебиетте көрініс табады. Мысалы, саяхат, қызықты оқиғалар және технологиялық жеңіс туралы бестселлер кітап жазған Жюль Верн сияқты авторлардың жетістіктері. Әлемге деген қызығушылықтың артуы географияның жаңаруы мен танымалдылығында да көрініс табады. Әлемге деген қызығушылықтың артуы сондай-ақ, Париждегі *l'Ecole libre des sciences politiques*, Гент қаласындағы *l'Institut de droit international* (Халықаралық құқық институты) және батыс әлеміндегі қазіргі заманғы зайырлы бейбітшілік ұйымдарының дамуынан да көрініс табады.

### *Қызығушылықтың артуы*

Әртүрлі құбылыстар көпшілік бұқараның білім берудегі мен жұмылдырудағы нәтижесі болды. Бұқаралық жұмылдыру Батыс қоғамының ұйымына қатты әсер етті. Қызметкерлердің кәсіподақтарының дамуына және қоғамдық бірлестіктердің, клубтардың және қоғамның, топтардың, ұйымдардың және қоғамдық қозғалыстардың пікірталастарының ауқымын кеңейтіп, дамытты. Бұл сайлау реформаларына деген қысымды арттырды және қазіргі заманғы саяси партиялардың дамуын ынталандырды. Бұл парламенттердің маңыздылығын арттырды, министрлер мен саясаткерлердің өз саясатын ашық түрде қорғауын талап етті. Өз кезегінде, ұлттық және халықаралық мәселелер бойынша жақсы хабардар болу қажеттілігін туындатты. Бұқаралық жұмылдыру және саяси реформалар үкіметтен мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігін арттыру, экономикалық, саяси және әлеуметтік мәселелер бойынша білімдерін жетілдіру мәселелері бойынша бейімдеуді талап етті. Осы өзгерістердің барлығы қазіргі заманғы қоғамның дамуымен тығыз байланысты болды және жоғары білімді реформалауда қысым жасады.

Шетелдік оқиғалар мен әлемдік істерге қызығушылықтың артуы үлкен оқиғалар кластерінің бөлігі болды. Халықаралық оқиғаларға қосымша қызығушылық алдымен 1850-ші жылдардың ортасында басталған, кейінірек Африка мен Азиядағы және отарлық соғыстардағы Батыстың араласуымен басталған еуропалық соғыстар негізінде пайда болды - (Рейнш, 1900; Фаруэлл, 1985).

Қызығушылықтың жоғарылауы отандық әлеуметтік өзгерістермен мысалы бұқаралық ақпарат құралдарының революциясымен де байланысты болды. Он тоғызыншы ғасырдың бірінші жартысында Батыстағы білім беру реформасы сол ғасырдың екінші жартысы қарсаңында сауатты қоғамды құрды. Бұл өз кезегінде, баспа өнімдерінің жаппай нарығы негізін қамтамасыз етті. Бұл қызықты оқиғалар, дүниежүзілік саяхат, тыңшылар, соғыстар және отаршылдық мәселелер туралы кітаптар шығаруды арттырды<sup>11</sup>. Жарнамалар арқылы тауарға айналдыруға көмектесті. Бұл ірі, аймақтық газеттердің жаңа түрлерін немесе саяси жаңалықтан тұратын газеттерді (*The Star and The Nation* сияқты) арттырды (*The Manchester Guardian* сияқты). Журналистиканың жаңа түрлері пайда болды. Мысалы, алыс аймақтарға болған оқиға куәгерлерінің драматикалық әңгімесімен қамтамасыз ететін «шетелдік» корреспонденцияның пайда болуын арттырды. Танымал сауаттылықтың өсуі Франциядағы *Revue des deux mondes*, Америкадағы

*Atlantic Monthly*, Форум (*Forum*) және Солтүстік Америка шолуы (*North-American Review*), сондай-ақ, Ұлыбританиядағы көптеген *Review of Reviews* сияқты журналдарға арналған коммерциялық кеңістік ашты. Сол ғасырдағы кітаптар санының тұрақты түрде артуы халықаралық тақырыптарда талқыланды. Олардың көпшілігі бұрынғы он немесе екі жыл бұрынғы шетелдік тілшілер болған авторлар арқылы жазылды (Стед, 1899; Энджелл, 1903; 1910; Морел, 1912, Фуллертон, 1913, Брэйлсфорд, 1914).

### *Халықаралық саясат қозғалысы мен институттары*

Қазіргі заманғы батыс қоғамының дамуы жаңа университеттердің таралуына қол жеткізді. Бұл даму, әсіресе, «прогрессивті дәуірде» үлкен, жаңа мемлекеттік университеттер салған Америка Құрама Штаттарында айқын көрініс тапты. Қазіргі заманғы қоғамның дамуы қазіргі заманғы әлеуметтік ғылымдардың дамуымен: Ұлыбританияның әлеуметтік ғылымдарды дамыту жөніндегі ұлттық қауымдастығы (NAPSS) және Франциядағы әлеуметтік ғылымдар қауымдастығының халықаралық қауымдастығымен (Коллини, 1991) тығыз байланысты болды.

Экономика және әлеуметтану секілді жаңа ғылымдардың пайда болуы халықаралық саясатты ғылыми зерттеуді ынталандырды. Дегенмен елеулі импульстар дәстүрлі академиялық салалармен, атап айтқанда, тарихпен, географиямен және заңмен қамтамасыз етілді. Мұндағы серпілісті бағаламау мүмкін емес, атап айтқанда, қазіргі заманғы бейбітшілік қозғалысымен және дамуымен қамтамасыз етілген ынталандыру.

Қазіргі заманғы бейбітшілік қозғалысы Солтүстік Атлантикалық аймақта 1860 және 1870 жылдар аралығында пайда болды. Бұл он тоғызыншы ғасырдың үшінші тоқсанында Батыс халықтарына дүрбелең тудырған соғыстардың жаңа кластеріне маңызды реакция болған сілкінісі, соғыстардың жойып қиратушы екендігі және қарапайым адамдарға да, халықтарға да қызмет еткені туралы дәлелді жоққа шығару үрдісі бар болды. Американдық азаматтық соғыс (1861) АҚШ соғысқа қарсы белсенділік көрінісі болды. Ол, сондай-ақ, соғыс кезіндегі жауынгерлердің әрекетін реттейтін ежелгі бастамаларды жандандырды, мысалы, Либер кодексі (Уитт, 2012). Француз-Пруссия соғысының басталуы (1870) соғыс наразылықтарына және бейбітшілік белсенділігіне ұқсас толқындардың, сондай-ақ соғысты реттеу жөніндегі бастамалардың пайда болуына әкелді (Ланге, 1919; Сидл, 1987). Британдық пацифист Уильям Рэндал Кремер жұмысшы бейбітшілік және халықаралық арбитраж және бейбітшілік қауымдастығын құрды (екеуі де 1870 жылы құрылды). Француз экономисті және еркін сауда адвокаты Фредерик Пасси 1872 жылы Франкфуртта бейбіт келісімшартын құрғаннан кейін және соғыс уақытының цензурасын арттырғаннан кейін «*Societe francaise des amis de la paix*» қайта ұйымдастыруына көмектесті. Бейбітшілік ұйымдары Батыстың барлық аумағы бойынша жергілікті және ұлттық деңгейде құрылған. 1891 жылы Халықаралық бейбітшілік бюросы бүкіл әлемдегі бес жүзге жуық бейбітшілік қоғамдарының қызметін үйлестіруге құрылды (Бэйлес, 1931).

Жаңа зайырлы бейбітшілік қозғалысы халықаралық құқық пәнін қайта жаңарту мақсатында халықаралық құқық ғалымдарының күш-жігерін нығайтты. Мұның бәрі «*Халықаралық заң бойынша ревизиялық комиссия*» (ХРК) беттерінен және «Халықаралық құқық институтын» (1873) құрудан көрініс табады. Оның мақсаты соғысты барынша гуманистік соғыс етіп жасау және бірінші кезекте, мемлекеттер арасындағы соғысқа

жол бермеу үшін тек қана нормалар мен ережелерді даярлау болды. Жаңа халықаралық заңгерлер халықаралық арбитраж әдістерін зерттеді. Әсіресе, 1872 жылы арбитраж арқылы ұзаққа созылған ағылшын-американ қақтығысын «Алабама ісі» арқылы бейбіт жолмен шешкеннен кейін зерттей бастады. ХРК мен «Халықаралық құқық институты» бейбітшілік қозғалысын кеңейту мақсатында жұмыс жасады. Кейбір бейбітшілік қоғамдастықтары арбитраждық комиссияны құруға немесе тұрақты халықаралық арбитраждық сотты құруға тырысты<sup>12</sup>. Фредерик Пасси «*Societe francaise des amis de la paix*» деген атауын 1878 жылы «*Societe d'arbitrage entre les Nations*» ауыстырды. Он жылдан кейін Пасси мен Кремер Парламентаралық одақ (ПАО) – бүкіл әлем бойынша ұлттық жиналыстардың мүшелерінен құралған ассоциациясы. ПАО арбитраждық қозғалыстың дамуына маңызды ықпал етті.

Өнеркәсіпшілер мен бизнес адамдары, еркін саудадағы бейбітшілік жұмысқа және халықаралық құқыққа негізделген соғыс сауда үшін нашар болып табылады деген дәйектемені оңай мойындады. Ғасырдың соңына қарай олардың кейбіреулері әртүрлі бейбітшілік жұмыстарын қаржыландыратын ұйымдар мен қорлар құрды. 1890-шы жылдары Швед өнеркәсіпшісі Альфред Нобель ынтымақтастық пен бейбітшілікке ерекше үлес қосқан адамдарға сыйақы беру үшін өз байлығының бір бөлігін қалдырды<sup>13</sup>. Бірнеше жылдан кейін, өнеркәсіпші Эдвин Гинн өзінің бейбітшілік ұйымын құрды. Американдық болат магнаты Эндрю Карнеги соғыс себептері мен бейбітшілік алғышарттары бойынша ғылыми жұмыстарды қаржыландыратын халықаралық бейбітшілік қорын құрды<sup>14</sup>. Британдық өнеркәсіпші сэр Ричард Гартон соғыс себептері туралы Норман Энджеллдің зерттеулеріне демеушілік жасау мақсатында қор құрды (Кнутсен, 2013).

Жеке бастамалар жаңа ғылыми институттар эволюциясында маңызды болды. Париждегі «*Ecole libre des sciences*» саяси теориясы мысал ретінде қарастырыла алады. Бұл 1872 жылы Француз-Пруссия соғысында француздардың жеңіліске ұшырауы нәтижесінде Эмиль Бутми арқылы құрылды. Бутми Германия жеңісі жоғары білім мен ұйымдастыру дағдылары арқылы көрініс тапқандығына сенімді болды. Ол француздардың экономикалық және саяси элитасын құратын кәсіби мектеп құрылысына жеке қаражат бөлді<sup>15</sup>. Мектепте емтихан алынбады немесе сертификат берілмеді. Мектепте саяси экономика, салыстырмалы үкімет, халықаралық құқық пен халықаралық қатынастар бойынша топтар дамыды. «По ғылымдары» деп кеңінен қарастырылғандай, ол аспиранттардың француздық мемлекеттік қызметке емтиханға даярланатын орталығына айналды.

Бутми мектебі басқаларға шабыт беретін мектеп еді. 1880 жылы Джон Берджесс Нью-Йорктегі Колумбия университетінде По ғылымдары моделін негізге ала отырып, «Саясаттану ғылымдары мектебін» құрды. 1895 жылы Сидней мен Беатрис Уэбб Лондондық экономика және саяси ғылымдар мектебін (ЛЭСМ) құрған кезде, олар сондай-ақ «По ғылымының» мақсаты мен оқу жоспарларын негізге алды.

### ***Академия және халықаралық қатынастар теориясы ғылымы***

Егер он тоғызыншы ғасырдың алғашқы онжылдықтары бастауыш білім берудегі реформалармен ерекшеленсе, соңғы онжылдықтағы ерекшеліктер жоғары білім берудегі өзгерістерге байланысты болды. Бұл үлкен, жаңа университеттердің таралуына және қазіргі әлеуметтік ғылымдардың дамуына байланысты болды. Халықаралық істерге қызығушылықтың артуы осы даму нәтижесінде пайда болды.



Заманауи экономиканың тигізер әсері нақты болды. Көптеген экономистер олардың елдері өнімділігі мен индустриалды өнімділігін жоғарылатуды жалғастырғанын атап өтті. Олардың кейбіреулері өнеркәсіптік өндірістегі бұл дамудың көрсеткіші экспорт пен сауданың өсуінен жоғары екенін атап өтті. Мұның бәрі, олардан батыстың индустриалды дамыған елдері өздері тұтынатын капиталды тезірек жинақтаудың шешімін табуға жетеледі. 1873 жылғы қаржылық дүрбелеңнен кейбір экономистерде индустрияландырылған Батыс тарап артық капиталға тұншықпады ма деген сауал туындады.

Бұл пікірталасқа француз экономис Пол Лерой-Болье маңызды үлес қосты. Ол Батыс мемлекеттері артық капиталды экспорттау және нео-колониялық кеңейтуге бағытталған күш-жігер нақты тырысу болғандығын мәлімдеді. Лерой-Болье *«De la colonisation chez des peuples modernes»* атты қалың әрі ықпалды кітабында өзінің дәлелдемелерін дәйектеді [1874]. Осындай дәлел АҚШ-та – Дж. П. Морган сияқты қаржыгерлер және Брукс Адамс, Хенри Кабот Лодж және Теодор Рузвельт секілді саясаткерлер тарапынан айтылды. АҚШ-тың радикалды экономисі Чарльз Конант (1898) Лерой-Больенің дәлелін қарапайым талаптарға сай етті: капитализм қаржы капиталының жиналу қаупіне ұшырады, бұл артықшылық шетел инвестициялары есебінен алынып тасталмаса, қалдық пен басқа да тоқырау және дағдарысқа әкеледі.

Әлеуметтанушылар халықаралық қатынастардағы дебаттарға аз ықпал етті. Олар халықаралық қатынастарға емес, елдердің ішкі динамикасына назар аударуды үрдіс етті, бірақ олардың көпшілігі халықаралық қоғамдағы қатынастарға, соғыс, бейбітшілік пен халықаралық тәртіп мәселелеріне қатысты әлеуметтік жанжалдарға байланысты өз идеяларын кеңейтуге ұмтылды (Рамель, 2006; Мазовер, 2013, 94 б.). Солардың бірі – Герберт Спенсер және оның пікірталастары абстрактілі және жалпы болғанымен, ол халықаралық пікірсайыстарға, әсіресе, «аса бейімделгендердің тірі қалуы» ұғымы арқылы (Хобсон, 2012) терең пікір қалдырды. Тікелей әлеуметтанушы Жак Новиков болды, ол социологиялық талдауды халықаралық қоғам және соғыс, бейбітшілік пен мемлекетаралық тәртіп мәселелерімен тікелей байланыстырды.

Новиковтың *«Халықаралық саясат»* [1886] атты еңбегі мемлекетаралық қарым-қатынастарды эволюциялық тұрғыдан қарастырудағы бастапқы және жаңашыл бастаманың бастауы болды. Кітапта Дарвин теориясының ынтымақтастық және зайырлы аспектілері қарастырылады және Дарвиннің дәлелінің шиеленіске толы аспектілерін ғана қарастырған адамдарға күмән тудырды. Новиков эволюциялық теорияны дұрыс түсінбеген және Дарвиннің теорияларын мүлдем жоққа шығарғандарды социал-дарвинистер деп атады.

Спенсер (1864, 444 б.) «аса бейімделгендердің өмір сүруі» туралы жазған кезде, ол ең күштілердің немесе ең үлкендердің өмір сүруін білдірмейді. «Бейімделген сөзі «күшті» деген ұғымның синонимін білдірмейді. Керісінше, бұл икемділік немесе бейімделу қабілетінің синонимі болды. Бұл бейімделу қабілеті адамзаттың даму кілті», - деп атап өтті Новиков. Ол Спенсердің (1882, §561-2) адамзат қоғамдары тарих арқылы дамып келе жатқандығы туралы пікірімен келісті: олар күш пен милитаризмге, ынтымақтастық пен өзара тәуелділікке негізделген қазіргі заманғы өнеркәсіптік қоғамдағы алғашқы әлеуметтік құрылымдардан дамыды.

Бұл идея адамзаттың алдымен ұзаққа созылған бейбітшіліктің өркениетті жағдайындағы соғыстың қарабайыр жағдайдан табиғи түрде дамығандығымен өте танымал болды. Ол прогрессивті эволюционистердің көзқарасын анықтады. Оның негізгі

көзқарасы ақыл-парасатты және тарихтағы күшті шешуші ретінде ұйымдастыруды қарастырған либералды тарихшыларға ұқсас болды. Тарихшылардың негізгі міндеті – тарихи өзгерістерді сақтауы және оның механизмін түсініп, олар тікелей өткен уақытты бақылауы қажет. Қоғам ешқашан дәл қазіргі таңдағыдай жылдам өзгеріске ұшыраған жоқ. Тарихи прогресс мұншалықты тез болмаған. Тарихи көзқараспен жүйелі түрде жақын арада өткен оқиғаларды бақылау нәтижесінде адамдар технологиялық және саяси инновациялар арқылы ғасырды қалыптастырып, тарихты менгеру мүмкін болғандығын байқауға болады.

Бұл Кембридж тарихшысы Джон Силидің көзқарасы болды, ол заманауи оқиғаларды тарих ретінде зерттеу құндылығын қарастырды. Силидің көзқарасын Оксфордтағы әріптесі Эдвард Фриман қолдады, оның «Тарих өткен кездегі саясат және саясат болашақ тарих» деген оның танымал пікірі берілді. Сили мен Фриман тарихты ғылыми тұрғыдан зерттеп, практикалық құндылықтарға ие болу керек деп санағандықтан, қазіргі заман тарихын зерттеуді саяси ғылымнан бөліп алу қиын болар еді.

Неміс тарихшылары да прогресс пен эволюциямен айналысты. Бірақ, олар ақыл-парасаттың дербес бейімделуіне қарағанда саяси күрес тұрғысынан көбірек қарастырды. Нәтижесінде, Германия біртіндеп өткен соғыстар арқылы біріккен болатын. Бұл тәжірибе осы кезеңде дамыған мемлекеттік ғылым (*Staatswissenschaft*) неміс тәртібіне ықпал етті. Жаңадан құрылған мемлекеттің көлеңкесінде жұмыс жасайтын Германияның саяси қайраткерлері өздерімен өздері жұмыс жасады. Олар мемлекеттің шығу тегі, табиғаты мен мақсаты туралы жалпы әңгімеледі.

Неміс тарихшыларының бірі – Леопольд фон Ранке болды. Ол «Ұлы держава» ұғымын ойлап тапты (Ранке, 1925 [1833]). Бұл қазіргі заманғы мемлекеттік қарым-қатынастардың талдауын айтарлықтай жеңілдетіп, Еуропаны мемлекеттер жүйесі ретінде ұғынуды жеңілдететін пайдалы инновация болды. Ранкенің компаниясының мұрагерлерінің ішіндегі ең танымалы – Генрих фон Трейцке болды. Көптеген жылдар бойы Трейцке Берлиндегі университетте саясат туралы жыл сайын өткізілетін курсынан сабақ берді. Бұл мемлекетке бағытталды және өте танымал болды. Содан кейін мемлекеттік қызметкерлер мен студенттер оның соңынан ілесті. Ол немістердің барлығының өзін-өзі тануын қалыптастырды.

Трейцке курсы мемлекеттің құрылысы туралы болды, ол дербес мемлекет бар екендігін және ол не істей алар еді деген сауалдар бойынша көпшілікке үйретті. Оның дәрістер жиынтығы мемлекет идеясымен басталды. Ол оның әлеуметтік іргетасы, оның ішкі дамуы, дизайны, конституциясы және басқаруы бойынша жалғастырды. Ол мемлекеттердің халықаралық қатынастары туралы Трейцкенің пікірлерімен аяқталды. Мұндай қарым-қатынастарды зерттеудің екі тәсілі бар болды деп түсіндірді ол. Бір жағынан, «натуралистік» тәсіл билік өкілдеріне байланысты болды және Отто фон Бисмарк сияқты мемлекеттік қайраткерлер арқылы ұсынылды. Екінші жағынан, «моральдық» тәсіл сауда-саттық мәселелеріне байланысты және Ричард Гобден сияқты либералдық рационалистер мен еркін сауда жасаушылар ұсынған болып табылады.

Біріншіден, Макиавеллидің тұжырымдамасы мемлекет абсолютті билік натуралистік қағидадан басталады және оның мақсаттарына қызмет ететін кез келген нәрсені жасай алады. Демек, ол басқа мемлекеттермен қарым-қатынаста ешбір заңмен, либералдық теоретиктердің моральдық доктринасымен өзара байланысы жоқ ... [басқасы]. Бұл жерде біз мемлекетті жақсы кішкентай бала деп есептеп, жуындырып, шашын тарап, мектепке жіберіп, мойынсұнғыш бала деп қарастырғандығын таба аламыз. (Фон Трейцке, 1963 [1916], 294 б.).

Трейцке, сөзсіз, натуралистік көзқарастың өкілі болды. Оның дәрістері сол ғасырдағы саяси белгісіздіктерді және эволюциялық доктриналарды көрсетті. Ол халықаралық қатынастарды ұрыс алаңы мен халықтар арасындағы күрестің тарихы ретінде бейнеледі. Оның дәлелдері «*Шынайы саясатта*» «билік заңы физикалық әлемді басқарған гравитация заңы сияқты мемлекеттер әлемін басқарады» деп санайды. Людвиг фон Рошау (1853) ұсынған бұл көзқарас әсіресе Кайзер Вильгельм II 1888 жылы билікке келгеннен кейінгі ғасырда пайда болды. Неміс қоғамы оның билігі кезінде самодержавиелік түрде өсті. Саяси пікірталастар көбірек шектелді. Академиялық еркіндік шектеулі болды, себебі институттар авторитаризмді арттырды. Билік саясаты алға жылжығандықтан либералды перспективалар биологиялық теориялар туралы көбірек хабардар болды. Мемлекетаралық қарым-қатынастар теориясы неміс саясаты ғылымында көп талқыланған жоқ. Алайда олар неміс географтары арасында көбірек талқыланды. Олардың ішіндегі ең ықпалдысы Фридрих Ратцел болды.

Неміс тарихшылары мен саясаттанушылары олардың назарын жаңа неміс мемлекетінің құрылымы мен ішкі жұмысына аударуға тырысты. Егер жағдаят дұрыс болып табылған жағдайда ол аумақтық мемлекетті өркендету және дамуы мүмкін организм ретінде анықтады. Егер ол дамып келе жатса, оның өлшемі де, күрделілігі де өседі. Ол ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп нысандарын қолдауды қамтамасыз етеді. Байланыс және тасымалдау желілері түрінде таратушы жүйелерді дамытады. Сондай-ақ, салауатты мемлекет одан әрі дамуы үшін жердің көп мөлшері мен көптеген қосымша ресурстарын талап етеді. Ратцел «*Шынайы саясат*» және Александр фон Гумбольдт, Карл Риттер, Эрнст Геккель және басқалардың биологиялық теориясы арқылы шабыттанды.

Ратцел (1901) өзінің талдауына Лебенсраум тұжырымдамасын қосты. Мекендеу ортасы немесе өмір сүру кеңістігі дамыса, сау организмнің кеңеюі тиіс. Ратцелдің пікірталасымен оның талантты шведтік студенті Рудольф Кьеллен айналысты. Швецияны инновациялық зерттеу барысында, Кьеллен алдымен Гумбольдт, Риттер және Ратцелге деген пікірін алғаш рет жариялады. Содан кейін ол «геосаясат» (Кьеллен, 1900, 17 б.) деп атаған өзінің жеке көзқарастарын ескеріп, тарихтағы Швеция эволюциясын ұсынды, ол ғарыш үшін күрескен тірі организм болып табылады (31 бет). Бірнеше жылдан кейін Кьеллен өзінің геосаяси көзқарасын кеңірек айтып берді. «*Der Staat als Lebensform*» (1917) атты теориялық зерттеуінде Кьеллен мемлекеттің көптеген органдарының немесе қосалқы жүйелерінің функциясын ескерген. Мемлекет аймақтың және Волктың органикалық құрамдас бөлігі болды деп айтты. Аймақ өзін-өзі қамтамасыз ету үшін өркендеуі керек - дейді Кьеллен (сол арқылы өзара тәуелділік теориясын қолдайтын жақтастардан).

*Волк* білімді болуы керек және тиісті ұлтқа бірігуі керек. Оны үкімет басқарады. Күшті әскерлер қолдайтын мемлекет мүдделері басқа бәсекелес мемлекеттердің мүдделеріне байланысты еді.

Бірнеше географтар эволюциялық биологияға Ратцел мен Кьеллен сияқты қатты сүйенді. Алайда, олардың негізгі проблемалары бірегей болған жоқ. Ресурстардың жетіспеушілігімен, ғарыш кеңістігін шектеуімен және кемшіліктерімен байланысты проблемалар басқа да авторлар тарапынан қызығушылыққа ие болды. АҚШ-та Генри Джексон Тернер (1893) және Брукс Адамс (1896) Солтүстік Америка өзінің аумақтық кеңею шегіне жеткеніне алаңдаушылық білдірді. Тернер американдық шекараның американдық сипатқа тән бірегей ерекшеліктерін құрғаны туралы танымал тезисін тұжырымдады. Бұдан әрі қарай кеңейтудің қабілетсіздігі американдық ұлттарға күш салу шекараның

аяқталуын қалыптастыруды білдіреді деп түсіндірді. Кеңейту шекарасы, шын мәнінде, американдық сипаттағы бірегей қасиеттерге қауіп төндіреді.

Халықаралық саясаттағы осы географиялық көзқарасқа американдық теңіз офицері және тарихшы Альфред Т. Махан үлкен әсер етті. Ол американдық журналдарға және Америка Құрама Штаттарының сыртқы саясатына қатысты қоғамдық талқылауға белсенді түрде қатысқан және үлес қосқан автор болатын. Оның негізгі жұмысы *«Шынайы саясат»* тұрғысынан әскери-теңіз күштерін тарихи зерттеу болып табылады. *«Теңіз күштерінің тарихқа әсер етуі»* кітабы [1890] - Ұлы державаның әлемдік немесе планетарлық контексте өзара әрекеттесуін көздейтін өршіл күш болды. Маханның айтуынша, теңіз билігі экономикалық және әскери үстемдікті іздейтін кез келген ұлы державаны дамыту үшін өте маңызды болды.

Ұлыбританияда жас Хэлфорд Дж.Маккиндер (1904) мемлекетаралық қарым-қатынастардың ұқсас, планетарлық көзқарасын дамытты. Ол Маханмен теңіз билігі үлкен қуатқа ие болып табылатын кез келген мемлекет үшін маңызды екеніне келіседі. Маккиндердің пікірінше, Махан теңіз билігінің маңыздылығын әсірелеп көрсетті. Біріншіден, теңіз билігі құрлықтағы аумақтардың үстінен үстемдік жасау туралы басқаруға толығымен тәуелді болды. Оған қажетті материалдық ресурстар тек жер бетінде қажет болды. Оған қызметкерлер, қауіпсіз айлақтар мен бұғаздарға басшылық жасау және стратегиялық шоғырланған нүктелер қажет болды. Екіншіден, әлемде теңіз билігі жоқ аймақтың болмайтындығы анықталды: Ресейдің ішкі өңірлері теңіз билігіне қарсы тұра алмады. Маккиндер осы аймақты «Еуразияның жүрегі» деп атады.

Маккиндер, Колумб ғасырынан бастап батыстық зерттеушілердің жер бетінде саяхаттап, жер бетін бақылап, каталогқа түсіріп, жерді картаға түсіргендігі туралы түсіндірді. Соңғы уақытта, алайда, Скотт және Нансен сияқты зерттеушілер планетаның соңғы, белгісіз жер екенін белгіледі. Олар ашылу ғасырын жауып, адамзатты жаңа, постколумбиялық ғасырға жетеледі. Маккиндердің (1904) айтуынша, мұнда зерттейтін ештеңе жоқ. Онжылдық технологиялық дамудан және отаршылдықты кеңейтуден кейін ұлы державалар әлемнің көп бөлігін жаулап алды және ғарыштағы шектеулерге тап болды.

Біз жер бетіндегі нәрселер туралы физикалық, экономикалық, әскери немесе саяси өзара әрекеттесу туралы ескереміз бе, біз оны алғаш рет жабық жүйемен ұсындық. Кез келген апат немесе артықшылығы енді тіпті антиподтарға да қарсы болады... және антиподтардан қайтып оралады... Адамзаттың әрбір әрекеті бұдан былай да әлем бойынша қайталанады және жаңғырықпен бірдей қайталанады (Маккиндер, 1919, 40 б.).

Әлем бір-біріне тәуелді болды. Планета жабық және өзара байланысты жүйе болып саналуы тиіс. Осы дәлел негізінде Маккиндер екі дәлелді болжады.

Біріншіден, жоғары технология мен өзара тәуелділіктің осы жаңа дәуірінде Еуразияның жүрегі болып саналатын аймақ ерекше маңызды аймақ болар еді. Өйткені, осы аймақты басқарған кез келген билік қазіргі заманғы көлік құралдары мен оның керемет байлығын игеру және қуатты мүмкіндіктерді дамытуда өндіруді қолдануы мүмкін. Өйткені, аймақ теңіз күштерінің жетіспеушілігінен тыс жерде жатыр, ешкім де осындай дамуға кедергі келтіре алмайды. Уақыт өте келе Еуразияның жүрегі болып саналатын аймақ билігі бүкіл Еуразияға кеңейіп, оны толықтай басқара алады (Маккиндер, 1919; Кнутсен, 2014).

Екіншіден, «әлемді барлау аяқталған» соң және бұдан былай құнарлы, бос аймақтар қолжетімді болмағандықтан, Ұлы державалар екі нұсқаны қарастырды: кеңейтуді

токтату керек немесе ол басқа біреуге тиесілі жер есебінен орын алуы тиіс. Бірінші нұсқасы неғұрлым ақылға қонымды болды. Алайда, Маккиндер адам ақыл-парасатына толығымен сенбесе де, екінші нұсқаны жоққа шығармады. Дегенмен, бұл бәсекелестікке, қару-жарақ бәсекесіне және соғысқа сенімді жол болып табылады.

Индустриализм мен өзара тәуелділік ғасырында Ұлы держава соғысы тарихтағы кез келген соғысқа қарағанда аса жойқын соғыс болды. Бұл көптеген бейбітшілікті қолдайтын белсенділердің, көптеген бизнесмендер мен саясаткерлердің дәлелі болды. Оларды ғасыр соңында Гаагада қарусыздандыру жөніндегі кең ауқымды конференцияға қатысуға итермеледі. Жер жүзіндегі әрбір егемен мемлекет Гаагаға 1899 жылы өкілдерін жіберді. Орыс патшасы Николай II деп аталатын конференция үлкен үміт күттірді және негізгі бұқаралық ақпарат құралдарымен тығыз байланысты болды.

Гаага конференциясында бірнеше келісімдер жасалды, олар соғыс жағдайындағы мемлекеттердің іс-әрекетін реттеуге байланысты болды. Бұл келісімдер көбінесе ақыл-парасаттың жеңісі және халықаралық бейбітшілік қозғалысы жүргізген жұмыстардың нәтижесі ретінде қарастырылды. Дегенмен конференция өзінің бастапқы мақсатында сәттілікке жете алмады, яғни, халықаралық қару-жарақ бәсекесіне нүкте қою. Кейбір байқаушыларға конференция үйлесім мен ынтымақтастықта емес, бәсекелестік пен күдікпен белгіленген халықаралық атмосфераны бейнеледі.

Халықаралық бейбітшілік қозғалысы және халықаралық құқық институтының мүшелері либералды мұраттармен қамтамасыз етілді – ол адамның ақыл-парасатына деген сеніммен және тарихи жетістіктермен байланысты болды. Олардың өзара тәуелділік түсінігі әмбебап заңдарға деген сеніммен түсіндірілді. Фредерик Зебогм (1871, 140 б.) өзара тәуелділікті «бізді алға жетелейтін тарихи біртұтастығының нәтижесі» ретінде қарастырды. Ол өз дәлелін кеңейткен кезде, бұл ағым адамның ақыл парасатына негізделгендігі анық болды. Оның дәлелі Дэвид Рикардо мен Ричард Гобденнің пікірінің маңайында болды және халықаралық сауданың еркін нарықтық моделі сенімді бейбітшілік секілді, мол байлыққа жетелейтіндігі туралы мәлімдемемен аяқталды<sup>16</sup>.

Джеймс Лоример ғылымдағы қақтығыстар мен соғысқа қатысты шешімді ойлап тапты: халықаралық құқықты жүйелі түрде құру және юрисдикция функцияларын атқаратын және мемлекеттердің егемендігін шектейтін институттарды құру. Ол бұл дәлелді оның Ұлттар Заңының ірі институттарында жетілдірді [1884]. Мұнда ол халықаралық құқықтың және халықаралық қатынастардың өзекті мәселелерін талқылады. Сондай-ақ, ол осы маңызды мәселені түсінуге мүмкіндік беретін мамандандырылған ұғымдардың мұқият жетілдірілген анықтамаларын ұсынды.

Кітап халықаралық саясат ғылымында ежелгі классика ретінде аталып көрсетілуі керек еді, өйткені Лоример мұқият анықтаған тұжырымдамалар - ең алдымен «анархия», «билік балансы», «өзара тәуелділік» және «халықаралық құқық» - халықаралық қатынастар саласында негізгі тұжырымдамалар болып табылады. Дегенмен, кітап 1884 жылы жарық көргенде, халықаралық заңгерлер арасында танымал болса да, кітап белсенді қолданылмады. Ол университет кітапханаларындағы арнайы топтамалардың шаң басқан сөрелеріне орналасты.

*Ұлттар заңының институттары* осы болжамнан шыға отырып, ақыл-парасат бір және бөлінбейтін деп санайды – бұл барлық адамдар бірдей ақыл-парасатқа ие делінген сәтте және олар бірдей сұрақтар бойынша ойланған кезде, олар өзара бірдей жауап табады. Кітап «*Табиғат заңы*» дәстүрінде жазылды және ағартушылық ақыл-парасат пен прогрес идеясының ескерткіші болды. Дегенмен бұл идеалдар кітапты жариялау сәтінде әлсіреді, ал табиғи заң дәстүрі тез жойылды. Лоример шын мәнінде оны соңғы қорғаушылардың бірі болды.

## *Заманауилық және одан тыс*

Он тоғызыншы ғасыр адамның істеріне басшылық ету ықпалынан ақыл-парасатты қарастырған рационалистік оптимизм атмосферасымен басталды. Бұл «ақыл-парасат ғасыры» кейіннен Кант, Джефферсон және Гумбольдт сияқты ғалымдар ұсынған ерік-жігер ғасырымен алмастырылды. Американдық тарихшы және дипломат Паул С. Рейнш 1890-шы жылдардың соңында Еуропаға барған кезде, ол былай деп түсініктеме берді:

Гетенің бүкіл өнерінде көрініс тапқан өмір сүрудің тыныштыққа толы және толығымен үйлесімді балансы күшті ерік-жігері барлар ғана, күшті энергияға ие болғандар ғана басымы болатын құмарлықтың дауылдары арқылы күресетін жабайы рухтар шабуылына жол берді.

Бұл ғасырдың жалпы сипаты қазіргі заманғы саяси өмір туралы жазбаларда анық жазылған (Рейнш, 1900, 8 б.).

Ақыл-парасат оптимизмі «триумфалды энергияны қарастырған күш оптимизмі-бақытты өмірдің жалғыз шарты» деген оптимизммен алмастырылды (Рейнш, 1900, 8 б.). Бұл өзгеріс эволюцияға бағытталған өзгеріс болды. Оның теориясынан рационалды және моральдық көзқарасты жоққа шығара отырып, Дарвин болжам жасады; оның эволюция теориясы тек биологиялық және экологиялық айналымына негізделді. Адамның ақыл-парасатын ескермеуді кейін басқалар да негізге алды. Олардың бірі Карл Маркс болды. Неміс әдіснамасына, француз саясатына және британдық саяси экономикаға сүйене отырып, Маркс қазіргі заманғы қоғамды қатал сынға алды, оның адамзаттық емес өндірістік тәсілі жеке адамдарды иеліктен айырды. Бірақ соңында Маркстың капиталистік өндіріс режимі туралы пікірінде батыстық модернизмінің дәстүрінен пайда болған дәлел болды. Бұл марксистер қазіргі заманғы (капитализмнің) көзқарасты басқа (социализм) көзқарасымен алмастыруды ұсынған мағынадағы шектеулі сын болды. Маркстың талдауы Фридрих Ницшенің күңгірт бағалауынан гөрі заманауи қоғамның қатаң сынына аз ұшырады.

Рейнштің пайымдауы бойынша, Ницше жаңа, пост-гуманистік дәуірдің негізгі өкілі болып табылады. Ницше қазіргі заманның (либерал мен радикалдармен бөлісетін) негізгі идеясын мазақ етті, әр адам мүмкіндіктің шексіз сыйымдылығы екенін көрсетеді және қоғам қайта пайда болған кезде осы мүмкіндіктері басым болады. Ницше адамның ақыл-парасаты мен моралына күмәнмен қарады. Шындығында, ол адамның оның нәзік табиғатын ашып көрсетуде ақыл-ой қабілетін рационалдылыққа қарсы қоюы керек болды. Ол адамның шындықты және адамгершілік жан-жақтылығын табу қабілетіне күмән келтірді және адамның моральдық стандарттарының контингенттік сипатын ашуға тырысты. Ол либералдар мен радикалдардың моральдық талабына қарсы шықты. Ол «жақсы» және «жаман» дегендер тарихи және әлеуметтік талдауда сәйкес емес терминдер болып табылады дегенді айтты. Ол адам тілінің кез келген шынайы немесе шындықты сипаттауға қабілеттілігіне күмәнданып, билікке қол жеткізгісі келетіндердің қолында тағы бір саяси құрал болу үшін моральдық риториканы ұстанды. Ол моральдық дискурс жасырылған және барлық қоғамдық тәртіп құрылған билік құрылымын анықтауды талап етті. «Осы дүниенің атауын іздедіңіз бе? Оның барлық жұмбақтарына арналған шешім бе?... Бұл дүние билікке деген ерік -жігер және басқа ештеңе жоқ» (Ницше, 1960, 917 б.).

Фридрих Ницшенің қоғамдық философиясында күшті дарвинистік эволюция бар. Ол

Дарвин секілді, прогреске деген сенімділікке жол бермеді. Бірақ Ницшенің бас тартуы заманауи Батыс қоғамы негізделген құндылықтар мен болжамдарға қарсы шабуыл болды. Оның кейбір тақырыптарын басқалар қарастырды. Мысалы, адамзаттың жасырын және айналы түрде жұмыс істейтін бейсаналық желі құрбаны болғандығы туралы Ницшенің мәлімдемесін Зигмунд Фрейд кеңейтті. Фрейд адамның ақыл-ойының үлгісіндегі осы операциялардың принциптерін анықтауға ұмтылды. Фердинанд де Соссюр Ницшедегі адам тілі адам ойының дәйекті өнімі емес екендігін мәлімдеді. Соссюр тілдер өте бей-берекет құрылған, содан кейін олардың синтаксисін және семантикасының нақты ережелеріне әлеуметтенген адамның әлеуметтік жағынан қолдайтындығын дәлелдеді. Тіл, сондай-ақ ол өз қолданушыларының қабылдауын қалыптастырады; ол әлемді бақылап, ой-пікірлері мен дәлелдерін сөздік және грамматиканың нақты ережелері арқылы қалыптастыратынын айтты<sup>17</sup>.

Ғасыр бойы, сосын адамның іс-әрекеті рационалды есептеуден басқа қауіп-қатер туғызуы мүмкін болып табылатын әлеуметтік теориялар дамыды. Бұл теориялардың нәтижесінде адамның оқиғаларға қатысты ұтымды және ақылға қонымды жауап беретін зайырлы адам ретінде қазіргі заманғы имиджін ажырату керек болды. Жаңа теориялар Ренессанстан кейінгі кезеңдегі Батыстың көне, репрезентативті ақыл-парасатымен эпистемологиялық тұрғыдан үзуді ұсынады. Олар тез арада жазу, поэзия, музыка әлеуметтік теориядан кем емес болып табылатын абстрактілі үрдістің пайда болуын атап өтті, суретшілер мен ғалымдарды себеп салдарлы, табиғи симметриялы және үш өлшемді кеңістікпен бірге көне, қабылданған формалар мен дәстүрлі алаңдаушылықтан санамен бас тартуға жетеледі<sup>18</sup>. Олар үлкен байлық пен билікке ұмтылудың қауіп-қатерлерінің алдын алатын ескертулер болды.

Бұл идеялар жалпы алғанда Еуропада, әсіресе Германия мен Ресейде дамыды. Олар жиырмамыншы ғасырдың алғашқы онжылдығында іске қосылды, бірақ олар кейіннен жүзеге асты. Олар кешіктірілген айыптаулары бар торпедалар (авиация бомбасының бір түрі) секілді болған еді. Олардың ықпалы бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезеңге дейін білінген жоқ.

## Ескертулер

1. 3-тарауда айтылғандай, Тәурат аудармалары осы процесте ерекше маңызды рөл атқарады. Генрих VIII жағдайы атақты мысал болып табылады. 1530 жылдары ол Папамен қарым-қатынасын үзіп, тәуелсіз Англия шіркеуін құрды. 1539 жылы «Ұлы Тәурат» кітабы ағылшын тілінде басылып, Англиядағы әрбір шіркеуге таратылды. Осындай үдерістер Солтүстік-Батыс Еуропаның басқа елдерінде де орын алды. Тәураттың аудармасы монархқа христиан дінін өз халқына нақты түсіндіруге мүмкіндік берді. Тәуратты ұлттық тілге аудару арқылы, ханзада өз халқының ерекшелігін айқындайтын белгілі бір нақтылықты стандарттауға үлес қосты (Эйзенштейн, 1993, 148 бет; Андерсон, 1983, 41 б.).

2. Бенедикт Андерсон (1983) халықтарды «болжанған қауымдастық» деп ұсынды. Ол стандартталған тілдердің дамуына және оның ынталандырушы факторларының ең маңыздысы ретінде баспа баспасын ерекшелеп көрсететін халықтардың пайда болуын қарастырады. Ол ежелгі байланысты жойып, жаңа байланыс құрды.

3. 1900 жылы экстремалды ұлтшылдар демократияның қарсыластары мен реакционерлері болды. Бисмарк демократиялық реформаларды тек қана өздерінің билігін құру және оны өз пруссиялық мақсаттарына қолдану үшін енгізді. Италияда Гарибальдидің 1870 жылдардағы Қызыл көйлектері Муссолинидің 1920 жылдардағы кара шляпаларына айналды.

4. Бірінші индустриалдық революцияны өндірістің дәстүрлі әдістерін жақсартқан практикалық адамдар, қолөнершілер мен инженерлер жүргізді. Екіншісі ғалымдармен, тауарлардың жаңа түрлерін ойлап тапқан адамдармен және капиталмен жүргізілді. Металлургиядағы, өңдеудегі және прокаттаудағы инновациялар металдардың сапасын жақсартады; кесу мен дәнекерлеуге арналған жаңа құралдар рельстердің, пластиналардың, құймалардың, аспаптардың және қозғалтқыштардың кең ауқымды коммерциялық өндірісін жақсартты. Темір жолдарды, кемелерді, ғимараттарды, машиналарды және қару-жарақтарды салуға арналған негізгі материал ретінде болатты енгізу, сондай-ақ, жаппай тұтыну нарығы үшін жаңа өнімдерді енгізді. Бұрын болмаған телеграф, телефон, радио, граммофон, электр шамы, тігін машинасы, пулемет, велосипед, пневматикалық шиналар, ішкі жану двигателі, жерасты пойыздары, жазу машинасы шиеленіске толы, оптимистік 1860 жылдары пайда болды (Барраклоу, 1976).

5. Ұлыбритания мұндай саяси ұйымда жол салушы болды. 1832 жылғы реформа туралы заң белгілі бір құнды иеленген жерді жалға алған ересек ер кісілерге дауыс беру құқығын берді; сайлаушылардың 15 %-ға жуығы Ұлыбританиядағы ер кісілердің сайлау құқығын кеңейтеді. 1867 жылғы реформа туралы заң дауыс беру құқығын кеңейтеді. 1884 жылғы халық актісінің өкілдігі британдық ерлердің 60 %-на дауыс беру құқығын ұзартты – бұл Ұлыбританиядағы қалалық ерлердің еңбекші табының басым бөлігін құрайды. 1885 жылдан кейін әйелдерге дауыс беру құқығын кеңейтуге бағытталған сайлау құқығы пайда болды, 1914 жылы Дүниежүзілік соғыстың басталуынан кейін басталған, алайда көп ұзамай қайтадан алынып, 1918 жылы жалпыға бірдей сайлау құқығымен жиырма бір жастан асқан ерлерге және жасы отыздан асқан әйелдерге арналған халық актісін ұсынды.

6. Америкада Америка Құрама Штаттары индустрияландырылған мөлшер бойынша тіпті Германиядан басым түсті. Азияда Жапония электр энергиясын, мұнай двигательдерін, теміржолдарды қабылдады және болат кемелерді жасауға кірісті, 1900 жылға таман ол осы аймақтағы негізгі қуат ретінде аса қарқынды дамыды. 1850 жылы Англия әлемдегі өнеркәсіптік өндірістің жартысын иеленді; 1870 жылға қарай бұл көрсеткіш үштен біріне дейін ал 1910 жылға таман бірден алтыға дейін жетті (Кеннеди, 1987, 198 б.).

7. Модернизациядан кейін діни жаңару толқыны пайда болды. Фундаменталистік қозғалыстар христиандық, иудаизм және ислам секілді барлық үш ірі монотеистік діндерінде модернизациялау арқылы дамыды.

8. Дарвин табиғатты және органикалық эволюция механизмдерін зерттеген басқа авторлардың пікірталасына қатысты, мысалы, Ламарк және Лайелл. Дарвин, қысқаша айтқанда, басқалардан биік тұрды. Ол, атап айтқанда, ол Дарвиннің эволюциялық теориясын перспективалы негізмен қамтамасыз ететін тұқым қуалаушылық пен бейімделу арасындағы өзара әрекеттесу тұрғысынан эволюцияны қарастырған Жан-Баптист Ламарктың *«Зоология философиясын»* [1809] негізге алды. Дарвин өзінің сұрақтарын



Чарльз Лайеллдің «Геологияның қағидалары» (1830) аясындағы тұжырымдамасымен қалыптастырды, ол жердің жұқа қабаты планетаның шексіз ұзаққа созылған тарихы арқылы үздіксіз қалыптасқандығын дәлелдеді. Дегенмен, Лайелл де, Ламарк та Дарвинге өзінің зерттеу сұрағына сәйкес қанағаттанарлық түсініктеме бере алмады. Бұл Мальтус (1982 [1798], 207 б.), ол оны іріктеу қағидасы түрінде түсіндірме механизммен қамтамасыз етті.

9. Британдық натуралист Альфред Р. Уоллес Дарвинмен бір мезгілде бірдей теорияны дамытты. Әлеуметтік философ Герберт Спенсер Уоллес пен Дарвинге ұқсас дәлелдерді дамытты. «*Әлеуметтік статикада*» [1851] Спенсер қоғамды бір-бірімен байланыстырылған бөліктерден құралған немесе тұтас жиынтық ретінде сипаттады; «шексіз күрделі ұйым». Пікірталасқа, әсіресе, Роберт Чамберстің «Жаратылыстың табиғи тарихының жазбалары» (1844) атты бестселлері маңызды ықпал етті. Чамберс кітапты жасырын түрде жариялады. Бұл кеменгер әрекет болды, өйткені ол креационизмнің теологиялық православиясына қайшы келіп, нағыз әбігерлікті туындатты. Дарвин бұл жазбаның өзінің «*Шығу тегін*» жариялауға жол ашқандығын кейінірек жазды; ол эволюцияның ғылыми теорияларындағы қоғамдық пікірді жетілдірді.

10. Монист Лигасының саяси маңыздылығы ұзақ мерзімді салдарға байланысты, оның идеялары 1890-жылдары туған немістердің ұрпақтарына байланысты болды. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде олар өздеріне қымбатқа түскен жеңіліске ұшырады. 1918 жылдан кейін Монист Лигасы таратылса да, басқа жастар ұйымдары бірдей желілерде құрылды, социал-дарвинистік доктриналардың және пұтқа табынушылардың өткен уақыттағы романтикалық мифтерінің жарылғыш қоспасын атап көрсетті. Веймар Республикасындағы «Thule Gesellschaft», «Vril Gesellschaft», «Artaman Bund» және басқа да ұйымдар био-саяси патриотизмнің дамуына үлес қосты. Олар неміс қанына тән аксүйектерді өсіру арқылы нәсілдік таза неміс крестьяндарының пайда болуын қолдады. Олар неміс халқы *Лебенсraumға* беру үшін Германияның шығыс аумақтарындағы поляктарды шығаруды талап етті. Бұл жер Рур мен Саардың жаңа индустриалды аймақтарының иеліктен шығып кетуінен құтқарылып, ол жерде нәсілшілдікті қолдайтын немістер қайта қоныстануы тиіс. Артаман Бунденің идеологиялық және саяси даярлығынан өткен адамдар арасында Уолтер Дарре, Рудольф Хосс және Генрих Гиммлер болды, кейінірек олар нацистік қозғалысқа қосылып, Гитлердің СС (күзет жасақтары) офицерлері мен жетекшілері болды (Газман, 1971, 152 б.).

11. Жаңа басып шығару технологиялары мен арзан қағаздар кітап құнының төмендеуіне алып келді және Генри М. Стэнлидің «Мен қалай Ливингстонды таптым» (1872) атты кітабы 1870 жылдардағы ең үздік бестселлеріне айналды. 1880 жылдары Батыс әлемінде жаңа көркем әдебиет түрі тез дами бастады. Францияда бұл әдебиет түрі Александр Дюма және Понсон де Террейл арқылы алғаш рет дамыды, жетекшілері болып табылады және Луис Буссенар, Жюль Верн және көптеген еліктеушілер арқылы дамытылды. Италияда ол Эмилио Сальгаримен, Германияда Карл Маемен және АҚШ-та Томас М. Ридпен байланысты. Ұлыбританияда ол Роберт Луис Стивенсон, Х. Райдер Хаггард және басқалар арқылы танымал болды. «*Қазына аралы*» (1883) және «*Соломон патшаның кеніші*» (1886) ірі бестселлер болды. Бұл жылдары танымал фантастикадан жаңа әдеби жанрларға - батыстық, шпиондық романдарға, құпиялы шытырман, ғылыми-фантастикалық және басқа да жаңа жанрларға жылдам әртараптандыру байқалды.

12. Тұрақты арбитраждық сот (ТАС) 1899 жылы Гаагадағы бейбітшілік жөніндегі бірінші Конференцияда (1899) қабылданған акті бойынша құрылды.

13. Дәлірек айтқанда, Альфред Нобель өзінің соңғы шешімінде Швеция ғылым академиясы (физика, химия, медицина және әдебиет) төрт жұлдеге ие болатынын айтты. Содан кейін, ол норвегиялық ұлттық жиналысымен марапатталуы тиіс бесінші сыйлықты: адамзаттың ынтымақтастығы, қарусыздану және бейбітшілік конгрестеріне ең маңызды үлес қосқаны үшін марапатты қосты. Экономика саласындағы жетістіктер үшін жұлде кейінірек қосылды және Швеция Ұлттық банкінің есебінен қаржыландырылды.

14. Осындай қайырымдылықтар XX ғасырдың басындағы Джон Д. Рокфеллер мен Генри Форд сияқты адамдардың әрекетіндегі қайырымдылықтың бір бөлігі болар еді.

15. Бутми Ипполит Тейн, Эрнест Ренан, Альберт Сорель, Пол Лерой-Болье және Франсуа Гизот секілді француз зиялыларының тобымен жұмыс жасады. Барлығы Францияның халықаралық деңгейі оның саяси және дипломатиялық корпусының жеткіліксіз түрде үйретіліп, нашарлап кетуінен қорықты. Француз саясаткерлерінің даярлығын реформалау үшін мектепте гуманистік және прагматикалық оқыту бағдарламасын дамытты: нұсқаушылар академиктер, министрлер, жоғары мемлекеттік қызметшілер және іскер адамдар болды.

16. Бұл еркін белгілердің модельдеріне ұзақ уақытқа созылған тарихи тұрғыдан қарастырған экономистер тарапынан қысым жасалды. Мысалы, Ричард Джонс экономикалық талдауды пайдалы эмпирикалық жұмыстарды жоятын қауіпті, дедуктивтік жолды ашқаны үшін жән тарихи болғаны үшін еркін сауда туралы дәлелді сынға алды. Фридрих Лист [1841] сыни тұрғыдан басқа бір жағын қарастырды: еркін сауданың халықаралық бәсекелестік жағдайында ең мықты өнеркәсіптік мемлекеттер әрдайым жеңіске жетеді, ал әлсіз елдер тәуелділіктен шығып кетеді - деді ол. Рикардо мен оның либералдық достарының еркін нарықтық дәлелі бай адамдарға пайдалы болып табылатын практиканы негіздеуден басқа ештеңе болған жоқ. Оның айтуынша, еркін нарықтық модельдер «таза идеология» болды. Олар жай ғана күшті Ұлыбританияның тәжірибесін ақтады. Еркін сауда Ұлыбритания сияқты индустриалды түрде басым елдер үшін ақылға қонымды саясат болғанымен, әлсіз мемлекеттерге жақсы қызмет етпейтін еді. Керісінше, әлсіз мемлекеттер үшін протекционизм саясаты басым болды, себебі олар британдық қысымнан құтылуға мүмкіндік берді. Неміс ғалымдары мұндай сәтті көптен бері күтті деп айтуға болады. Олар қағида бойынша *laissez-faire* және теңсіздіктің өзара байланысын таптық күреспен және пайдаланумен байланыстырды. Фихте (1979 [1800]) бұл туралы сөз қозғады. Гегель (1980) [1821], 150 бет) мұны жетілдірді және өнеркәсіп жағынан дамыған елдер екі негізгі тапқа бөлінеді деді: бір жағынан бай элита, екінші жағынан «кедей халық». Гегельдің айтуынша, мемлекеттік қызметкерлер отаршылдыққа жүгініп, осы бөлімшені тоқтатады немесе азайтады. Шетелдік экспансия, басқаша айтқанда, отандық тап күресін жеңілдетіп, кедейлер мен байлар арасындағы теңсіздікті төмендетуі мүмкін. Дегенмен кедейлер өз үйлерінде жүргенде тап ретінде пайдаланылып, иеліктен шыққаны секілді, олар шетелге шыққанда отаршылдар ретінде оларды пайдалану жалғаса береді. Маркс қызығушылық танытпаған бұл дәлел XIX ғасырдың соңғы жылдарында Энгельс, Бебель, Каутский және басқа да неміс социалистері арқылы жетілдірілді.

17. Соссюрдың тілдің әлеуметтік тұрғыдан қамтамасыз етілуіне байланысты көзқарасы онда туған және әлеуметтенетін жеке тұлғалардың әлеуметтік тұрғыдан

қолдауы, мысалы, Жан-Жак Руссодан туындайды. Пайдаланушылардың тілдің тілдік форматтарын қалай қалыптастыратындығы туралы мәселе Иоганн Готфрид Гердер жүргізген дәлелдерді жетілдіру болып табылады.

18. Бұл үдерістер ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы интеллектуалдық өмірдегі салдардың ерекшелігі ретінде пайда болды. Олар көбінесе Клийдің абстрактілі өнерінде (1879-1940) Шенбергтің атональды музыкасында (1875-1951) және Элиоттың поэзиясында (1888-1965) қабылданды. Бірақ сол пікір ғалымдардың себеп-салдарын жоққа шығармағандығынан көрініс тапты, олар Эйнштейннің ең танымал «Салыстырмалылық теориясында» көрнекті болды.

## **Бірінші дүниежүзілік соғыс, үлкен лига\* және жиырма жылдық дағдарыс**

Бірінші дүниежүзілік соғыс үлкен апат болды. Оның салдарынан Еуропа титықтады. Ол батыстық жүйеге ықпал етіп, карталарды халықаралық саясаттың жаңа ойынына айналдырды. Ол Батыс империяларының төртеуін – неміс, орыс, осман және австрия-венгер империяларын жойып, күйрегеннен кейін пайда болған әлеуметтік құрылымдарды қалыптастырды. Неміс пен орыс империясынан жаңа, тоталитарлық жүйе пайда болды, ол жиырмасыншы ғасырдағы әлемге жаңа жарыстар мен шиеленістерді қосады. Осман және Австрия-Венгрия империяларынан жаңа кішігірім жүйелер пайда болды, олар бұрыннан қалыптасқан ежелгі Ұлы-билік жүйесіне қосылды: бірінің қалдықтары қазіргі Таяу Шығыста пайда болды; екінші жағынан жаңа орталық және шығыс Еуропа пайда болды.

Сонымен қатар, Еуропадағы соғыс Американы күшті нығайтты. Ол Аргентина мен АҚШ-ты бай елдерге айналдырды. Бұл әсіресе АҚШ-ты байытты, ол табысты жылдарда борышкер ұлттан бірнеше дүркін несие беруші бай елге айналды. Ол сондай-ақ американдықтарды әлемдік саясаттың негізгі аренасына шығарды. Әлемдік саясатта АҚШ-тың шешуші ойыншысы ете отырып, Бірінші дүниежүзілік соғыс халықаралық жүйені ғана емес өзгертіп қойған жоқ. Ол сондай-ақ мемлекеттік қайраткерлер және ғалымдардың дүниетанымдық мәселелер туралы пікірлері мен теориялық тұрғыдан ойлау жолын да өзгертті. Бір сөзбен айтқанда, Эдвард Х. Карр (2001) 1939 жылы «халықаралық қатынастар ғылымы» деп аталатын ғылымды құрды.

Каррдың талдауы бойынша, бұл жаңа ғылым ең алдымен ғылымға мүлдем ұқсамады, бірақ соғысты тоқтатып, ұзаққа созылған бейбітшілікті орнатуға арналған утопиялық қозғалыс болды. Каррдың пікірінше, бұл утопиялық көзқарас одан кейін ғылыми реалистік мектепте талқыланды. Халықаралық жағдай күрт өскен сайын бұл екі мектеп «ұлы пікірталасқа» енді. Бұл халықаралық қатынастардың пайда болғанына деген Каррдың көзқарасы болып табылады. Бұл қарапайым, тиімді және терең әсерлі оқиға болып табылады.

Бұл тарауда алғаш рет Бірінші дүниежүзілік соғыс талқыланады. Ол соғыстың негізгі сипаттамаларын, соғыс дипломатиясының маңызды оқиғаларын атап өтеді және соғыстың соңындағы әлемдік істерді белгілеген турбулентті атмосфераны талқылайды.

\* *Ұлттар лигасы*

Ол Парижде 1919 жылғы бейбіт конференцияға даярлыққа ерекше көңіл бөледі, өйткені олар жаңа либералдық әлем тәртібі идеясын қалыптастырды және Париж конференциясында, өйткені ол халықаралық қатынастарды жаңа академиялық сала ретінде құруға қалыптастырушы ықпал етті. Сондай-ақ коммунизм мен фашизмнің пайда болуына жол ашқан соғыс және бейбітшілік конференция, соғыстан кейінгі жылдары либералды демократияны және халықаралық жүйенің пайда болуын туындатқан екі бұқаралық қозғалыс бар болды.

## **Бірінші дүниежүзілік соғыс**

Соғыс серб ұлтшылы Гаврило Принциптің австриялық король ханзада Франц Фердинандты қашықтағы Сараевоның Балқан қаласында 1914 жылғы 28 маусымда өлтірген кезінен басталды. Австриялық император ұлы өлтірілген соң ашуға булықты және ұлтшыл сербтерді жазалауға шешім қабылдады. Алдымен ол Балқан елдеріндегі ұлтшылдықты тоқтататын Германияның қолдауына ие болды. Содан кейін, ол серб астанасы Белградты бомбалауды бастады.

Сербтер Ресеймен одақтасты. Ресейдің шолақ ойлайтын саясаткерлері Балқан ұлтшылдарына жақтасты, себебі ол Осман империясында қақтығыс туғызғандықтан, Босфорға және Жерорта теңізіне бақылау жасауда Ресейдің мақсаттарына қол жеткізуге қызмет етті. Бұл саясат оқиғалардың шешуші тізбегін жандандырды: Австрия императоры Белградты бомбалай бастаған кезде және Германияның Кайзер Вильгельм II қозғалысын қолдаған кезде, Ресей патшасы Николай II сербтер алдындағы өз міндеттемелерін орындауға мәжбүр болды; соғыстың қауіп-қатерінен қорқа отырып, ол әскери жұмылдыруға тапсырыс берді. Ресейдің күшті әскери машинасы қозғала бастағаннан кейін Герман Кайзер өз империясының қауіпсіздігі үшін қорқып, мобилизация қажет деп есептеді.

Өкінішке орай, немістер Балқандағы соғысқа дайындалмады. Олар тек Ресей мен Францияға қарсы соғысқа дайындалып, бір ғана жұмылдыру жоспарына ие болды<sup>1</sup>. Бұл тағы да басқа оқиғалар тізбегінің алғышарттарын қамтамасыз етті: Герман Кайзер Балқандағы ауыр дағдарысқа тап болғанда, жұмылуға бұйрық берді, неміс әскери машинасы жеткізуге арналған жалғыз тапсырысты орындады: қарама-қарсы бағытта екі миллионға жуық адамды жылдам жіберіп, Бельгияға басып кірді.

### *Соғысты жүргізу*

Неміс әскерлері Бельгияға қаптай бастаған кезде Еуропадағы ұлы державалар арасындағы соғысқа жол ашты. Балқан дағдарысының негізінде орналасқан ұсақ ұлтшылдық мәселелер аса маңызды мәселелермен бірден елеулі алаңдаушылық туғызды.

Соғыс барлық жоспарлар мен үміттенуді ақтамады десе болады. Әскери қызметкерлер қысқа соғысты күтті; дегенмен соғыс төрт жылға созылды. Немістер Бельгияға жылдам шабуыл Францияның тез жеңіліске ұшырауына әкелетіндігін, содан кейін Ресейге қарсы тез жорық жасау керектігін күтті. Дегенмен аса маңызды ештеңе болған жоқ. Бельгияның неміс шабуылы Фландрияның жазық аймақтарындағы бельгиялық, француздық және британиялық әскер күштерін бірден тоқтатты. Мұнда екі тарап та баспана үшін терең траншеялар қазды. Бұл өз кезегінде тұрақты қондырғылар болды. Неміс стратегтерінің жоспарланған қозғалысының жылдам соғыс болудың орнына соғыс ауыр да қиын соғыстардың біріне айналды.

Батыс майданында бола отырып, Германия ешқашан өз күштерін шығысқа қарсы толық шабуылда пайдалана алған жоқ. Оның орнына, 1914 жылдың күзінде және қысында неміс жетекшілері ең қауіпті қорқыныштың пайда болуын: екі жақты соғыстың пайда болуын көрді. 1915 жылға қарай олар батыста траншеялық соғыс жүргізіп, шығысында тайталасқа түскен ұзаққа созылған соғыста орыстармен бетпе бет келді.

Бұл төрт жылға жалғасты. Үштік Антанта және Үштік Одақтың сарбаздары өзара сарқылудың бұрын-соңды болмаған жүзеге асырылуында бір-бірін үздіксіз толықтырып, шоғырланды. Майдандарда тең болмаған қантөгіс болатын еді. Ол он миллионға жуық сарбаздың өмірінің құны болатын (Страчан, 2011)<sup>2</sup>.

Батыс майданның траншеялық соғысы соғыстың ең күшті имиджін қамтамасыз етті: пулеметтер мен автоматты винтовкалар жер үстінде жылжыған барлық нәрселерді атып түсіреді. Күрек қорғаныс құралы ретінде болды, себебі ол сарбаздарға жер астынан ба-спана қазып, өз өмірін құтқаруына мүмкіндік берді. Бұл баспаналар бір-бірімен өзара байланысқан және кеңейтілген, траншеялардың дамып келе жатқан лабиринттері, неміс жағында бір траншея жүйесі, ал екінші траншея одақтас тарапта пайда болды. Фландрия аймағының құнарлы жерлерін ай ландшафтына айналдыра отырып, екі жағы да бір-бірімен үздіксіз жауласты. Жаңбыр жауған кезде, траншеялар суға және егеуқұйрықтарға толып, балшық, ауру және өлім қауіп-қатері туындады және аса қорқынышты болды. Жас ер кісілер тұрақты түрде траншеяны тереңірек бойлата қазу үшін жіберіліп отыр-ды. Траншеялардың арасында екі жаудың майдандарын бөлген және тікенді сымның өтпейтін торларымен белгіленген жерде адам тұруы мүмкін емес жерді орнатқан еді.

Антантада Ұлыбританияның ықпалы басым болды, ол әлемдегі кеме қатынасын үйлестіруге тырысқан күшті одақ болып табылатын сауда флоттары одағы мен теңіз тасымалы жөніндегі одақтастықты (ТТО) құрды. Ол Антантаның өкілеттіктерін соғыс жүргізу үшін қажетті болып табылатын ресурстармен қамтамасыз етті, ал мұндай ре-сурстар Үштік одаққа берілмеді. Сахнадан сыртындағы дипломатия құпия келісімдер мен қосарланған мәмілелердің күрделі шиеленісі болды. Ұлы державалар олардың одақтастық бірлігін сақтауға және оған жаңа мүшелерді тарту үшін жұмыс жасады. Үштік одақтың басым бөлігін өздерінің соғыс мақсаттарын кеңейтуге ұмтылған Гер-мания басқарды. Шығыс пен батыста жаңа аймақты жаулап алу арқылы Германияның басшылары бұрынғы кездегі бостандығын шектейтін қоршауды жоюға үміттенді. Оның өнеркәсіптері табысқа жете алмады. Австрия-Венгрия ішкі жанжалға бой алдырды және тиімді одақтас болған жоқ. Италия 1915 жылы көктемде Үштік Антанта тобына қосылып, екі жақты да өзгертті<sup>3</sup>.

Алайда, Германия Осман империясын, Түркияны Үштік одаққа қосылуға көндірді. Бұл Үштік Антанта үшін үлкен соққы болды. Түркияның қорғанысы Ресейге қауіп қатер тудырды, ол қазіргі уақытта Ресейдің оңтүстік-батыс шекарасындағы Германияның ықпалынан қорықты. Сондай-ақ, Осман империясындағы жихад туралы декларация Ұлыбританияға қауіп төндірді, ол Қара теңіздегі және Адриатиктегі ресейлік амбициялар-ды қамтыған Осман империясының билігін пайдаланды. Дәстүрлі саясаттан керемет бас тарту кезінде Ұлыбритания мен Франция Босфорға Ресей ықпалы әсер ететіндігіне уәде етті. Сондай-ақ, британдық сэр Марк Сайкс және француздық Джордж Пикот Осман им-периясы аумағын бөліп алуға келісті. Ұлыбритания Ирак пен Палестинадағы бақылауды өзінің қарамағына алды, ал Франция Сирия мен Ливанды басқарды. Мұның бәрінен басқа, егер сионистер одақтасқан соғыс күшін қолдаған жағдайда, Ұлыбританияның Сыртқы істер министрі Бальфур Палестинадағы еврей отанына деген сионистік талапты

қолдауды уәде етті. Соғыс кезінде жасалған дипломатиялық мәмілелер аймақта қайта құрылады.

Мәмілелер бір-біріне жиі қарама-қайшы болатын. Олар ғасырдың қалған кезеңінде жаңа халықаралық суб-жүйе «Таяу Шығысты» табуға болатын шиеленістер мен қалыптасуға ықпал етті.

### *Вильсонның соғысы және оның бейбітшілік туралы көзқарасы*

Еуропадағы ұлы державалар соғыстың күрделі дипломатиясымен айналысса да, басқалары бейбітшілік орнатуға тырысты. Халықаралық социалистік қозғалыс еңбек партияларын белсенді түрде қысымға ұшыратты, үкіметтер бейбіт келіссөздерді бастады, бірақ көп нәрсеге қол жеткізе алмады. Рим Папасы Бенедикт XV француздық және италияндық үкіметтерге бейбітшілік келіссөздерін қарастыруға мәжбүр етті, бірақ ол табысты болмады. Атлантикалық мұхит арқылы Америка президенті Вудро Вильсонның да бітімгерлік, яғни бейбітшілікті қолдайтын амбициясы бар болды. Оның соғысқа, соғыстан кейінгі істерге және халықаралық қатынастарды дамытуға деген ықпалы бір сәттік қана кезең болды.

Вильсон бастапқыда Америка Құрама Штаттарының ұлттық мүддесі Екінші дүниежүзілік соғысқа қатыспаған жағдайда ғана жақсы түрде қанағаттандырылатындығына сенді. Барлық істен сырттап қала отырып, ол бейтарап брокер рөлін атқара алатындығын ойлады. Дегенмен оның делдалдық туралы алғашқы ниетін қабылдамаған кезде, Вильсон дилеммада, яғни екіұдай жағдайда қалды. Егер Германия жеңіске жетсе, ол құрлықтағы неміс милитаризмінің жеңісі және демократия мен еркін саудаға соққы болар еді. Дегенмен егер одақтастар жеңіске жетсе, авторитарлық Ресей бұл жеңісті Шығыс және Орталық Еуропаға дейін кеңейту үшін пайдаланады.

Вильсон оның соғыстан кейінгі тәртіпті анықтайтын бейбітшілік конференциясында бейбітшілікті орнатушы жеке тұлға ретінде жауласу қорқынышын жеңу және әділетті бейбітшілікті ортақтастыра алатындығына бейтарап актор ретінде ғана бола алатындығы туралы дәлелдің екі ортасында жарылды. 1916 жылы сайлау науқаны кезінде Вильсон АҚШ-ты соғыстан құтқару, алып шығу туралы уәдесін қайталап жариялады. Бірақ ол жеке өзі қалған кезде, өзінің нұсқаларын мұқият қарастыра бастады.

Оның дилеммасы 1917 жылғы 22 қаңтарда Конгреске жасаған баяндамасынан көрініс тапты. Мұнда Америка президенті еуропалық жаулаушыларды «бейбітшілікті жеңіссіз» қабылдауға шақырды. Ол оларға соғысты тоқтатып, Германияны жеңбеуге немесе одан жеңіліске де ұшырамауға кеңес берді. Ол көне еуропалық билік балансы ойындары соғысқа кедергі келтіре алмағандығын айтты және еуропалықтарға қазірдің өзінде билік саясатында бейбітшілікті қамтамасыз етуіне сенетіндіктерін сынады. «Онда билік балансы емес, бірақ биліктің қоғамы болуы керек», - деп ескертті ол; «ұйымдастырылған бәсекелестік емес, ұйымдастырылған жалпы бейбітшілік». Мұндай бейбітшілік тек халықтардың саяхаттауының және сауда-саттықтың толық еркіндігіне негізделуі мүмкін. «Теңіз бостандығы – бұл бейбітшілік, теңдік және ынтымақтастықтың теңдессіз шарты», - деді Вильсон. «Халықтардың еркін, тұрақты, тыныштандырылған қарым-қатынастары бейбітшілік пен даму үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады». «Мен ұсынамын», - деп қорытындылады ол, «ұлттар бірігіп, Президент Монроның доктринасын әлем доктринасы ретінде қабылдауы керек» (Смит, 1966, 165, 167 б.).

Монро доктринасына сілтеме жасау үлкен қателік болды. Вильсонды провинциялық

және шовинистік ретінде қарастырғаны еуропалық мемлекет қайраткерлерінің ашуын келтірді. «Адам үкімдер квинтэссенциясы болып табылады; ол үш жыл жан түршігерлік соғыстан кейін біз өз қаруымызды қолданбай, американдық қағидалармен үнсіз келісетін боламыз деп сұрақ қоюға батылы барады» - деп түсіндірді британдық байқаушы. Француз жазушысы Вильсонның түсіндірмелерін «ұят, масқара, әдепсіз, түкке тұрғысыз және геморреалды» деп атады (Линк, 1967, 273 б.). Ең маңызды реакция Герман Кайзерден пайда болды, ол Вильсонға ұсыныс жасады: 1917 жылғы 28 қаңтарда, президент сөзінен алты күн өткеннен кейін, Кайзер бейтарап немесе қарсылас кемелерге қарсы, суасты қайықтарына қарсы соғыс саясатын бастады.

Неміс реакциясы Ресейдегі күрделі оқиғаларға байланысты болды. Ақпан айында патша Александр II құлдырап, оның абсолюттік режимі Александр Керенскийдің басшылығымен болған реформасындағы уақытша үкіметпен ауыстырылды. Су астындағы неміс соғысы және орыс революциясы Вильсонның өз ойларын қалыптастыруына мәжбүр етті. Неміс су асты кемелері американдық сауда-саттық кемелерін суға батыра бастағанда, Вильсон, егер ол теңіз бостандығын қорғағысы келсе, ол оны Германияға қарсы толыққанды шайқасу нәтижесінде ғана жасай аламын деп ойлады.

### *Вильгельм, Вильсон, Ленин және Локк*

1918 жылдың 2 сәуірінде президент Вильсон Кайзер Вильгельм II соғыс жариялады, ең маңыздысы Вильсон соғыс туралы декларацияны неміс халқына емес, Кайзерге жібергені маңызды.

Неміс су асты қайықтары американдық меншік пен американдықтардың өміріне зиян тигізе бастады, Вильсон конгресте ашулы түрде баяндама жасады. Алайда, ол кек қайтаруды талап етпеді. Керісінше, ол әдептіліктің әмбебап қағидаттарына және табиғи заңдылықтар дәлеліне жүгінді: неміс шабуылдары тек Америка Құрама Штаттарына қарсы соғыс әрекеттері ғана болған жоқ, олар өркениетті адамзат өмір сүретін ережелерді бұзды, - деп мәлімдеді Вильсон. Германия адамзаттың тәртібін сақтап отырған ақыл-парасат пен заңға қарсы соғысушы агрессор болды. Осылайша, Америка барлық адамзат атынан ақыл-парасат пен заңды қорғау үшін көтерілуі тиіс.

Вильсонның жақын кеңесшісі Эдвард Хаус Вильсонның шамадан тыс логикасының салдарынан қорқады: егер адамзат атынан соғыс ұғымы сөзбе-сөз қабылданса, ол әлем бойынша шексіз әскери әрекетке шақыруды талап етеді. АҚШ-тың мемлекеттік хатшысы Роберт Лансингтің осыған ұқсас талаптары бар болды. Ол, әсіресе, Ресейдегі көтерілістерге байланысты қызығушылық танытты. Егер Керенский орыс революциясының бақылауынан айырылса және ірі патша империясы «тәртіпсіздіктің келеңсіз жағдайына» ұшыраса ол не болады деп қорқады. Ол шығыс майданындағы одақтас соғыс әрекетін толықтай бұзуы мүмкін (Лансинг, 1935, 337 б.).

1917 жылы 7 қарашада Лансингтің ең қауіпті қорқынышы орын алды. Керенский бақылай алмай қалды. Владимир И. Ленин және оның революциялық большевиктері Петроградта билікті басып алды және әлемге Ресейді соғыстан шығаратыны туралы жариялады. Бәрінен де нашары, олар барлық бауырлас халықтарға большевиктік үлгісін ұстануға және «әділ, демократиялық бейбітшілік үшін келіссөздер бастауға» шақырды. 9 қарашада Ленин «Бейбітшілік туралы қаулы» жариялады: [жаңа кеңестік] үкімет адамзатқа қарсы соғысты жалғастыруды ең үлкен қылмыс деп санайды, соғысты күшті және бай, әлсіз халықты жаулап алу барысында бөлісу мәселесі бойынша жалғастыруды



және салтанатты түрде оның шешілуін қамтамасыз ету мақсатында соғысты тоқтату үшін бейбітшілік келісімшартына қол қоюды салтанатты түрде жариялайды. Үкімет құпия дипломатияны жояды және өз тарапынан барлық адамдардың толық көзқарасымен барлық келіссөздерді толықтай ашық түрде өткізу ниеті бар екендігін жариялайды. Ол [Керенскийдің] жер иелерінің үкіметі және капиталистер 1917 жылдың ақпан айынан 25 қазанына дейін мақұлдаған немесе жасасқан құпия келісімдерін толық жариялау арқылы жалғасады (Таккер, 1975, 541 б.).

Лениннің бастамасы Вильсонды дипломатиялық қысымға алды және кейінгі жылдарға жалғасқан жетпіс бес жылдық дұшпандық халықаралық дискурстың тонын қалыптастырды. Біріншіден, Ленин Вильсон сияқты бірдей дәлелді қайталады. Әлемнің қарапайым халқы бейбітшілік болуы керек, бірақ олардың көшбасшылары өзіне-өзі қызмет еткен қаскөй қысым көрсетушілердің диктаторлық тобы болып табылады.

Содан кейін ол Ресей Федерациясы Сыртқы істер министрлігінің мұрағатын ашып, соғыс кезінде Еуропалық үкіметтер арасында жасырын түрде жасалған барлық екі жақты мәмілелерді жария етті. Бұл құжаттар Британия мен Францияның Вильсонның соғыс мақсаттарына қолдау көрсету ниеті болмағандығын нақты көрсетті, Лениннің еуропалық капитализм өзінің шетелдіктерін нығайту және империалистік экспансиялау саясатын жүргізу үшін қымбатқа түскен соғыспен күрескендігі туралы айыптауларының бар болғандығын көрсетті.

Ең соңында, Ленин Вильсонның жаңа әлемдік тәртіптің либералдық теорияларына радикалды балама ұсынды. Ол Ресейді одақтас соғысқа жұмылдырып қана қоймай, ол барлық елдердің жұмысшылары мен сарбаздары қаруын өздерінің отандық капиталистік және империалистік қысым көрсетушілерге қарсы қолданып, революцияны бастауға шақырды. Тек революция ғана, Лениннің айтуынша, соғысты тоқтатып, барлық ұлттардың өзін-өзі нақтылауына әкеледі.

1917 жылдың желтоқсан айының соңында Ленин үкіметі Германияның Брест-Литовск қаласымен бейбіт келіссөздерді бастады. Келіссөздер баяу өтті. Ресей үкіметі бейбіт келіссөздерді насихаттау платформасы ретінде пайдаланды. Лениннің харизматикалық сыртқы істер министрі Леон Троцкий Еуропадағы жұмысшыларға қарсы революциялық дәлелдерді туындатты; оның агенттері француздық және британдық сарбаздардың пайдасына траншеяларда парақшалармен насихат таратқан. Немістер де, келіссөздерді қолданды: олар шығыстан батыс майданға мыңдаған әскерлерді ауыстыруға мүмкіндік берген қарулы қақтығысқа қол жеткізді. Бұл Британия мен Францияның қырғи-қабақ соғыстан шаршаған әскери отрядтарына деген ренішті туындатты. Тәртіп бейберекетсіздікке ұшырай бастады. Траншеяларда бүлікшілік белгілері туындады.

Вильсон бірден Американың соғыс мақсаттарын «өте мұқият талдауға» шақырды. Ол большевиктердің популистік риторика қолданғанына алаңдады - Ресей халқын адастыруға апаратын «ешқандай қосылу, ешқандай үлес, жазалау төлемдері жоқ» (Уолуорт, 1969, 144 б.). Одан басқа, Ленин соғыстан кейінгі әлемде концептуалды көшбасшылықта Вильсонның басты бәсекелесі болды. Ол «либералды теориялардың ең үлкен бөлігі: өзін-өзі анықтау қағидасын» ұстанды (Гарднер, 1984)<sup>4</sup>.

### *Он тәрт тармақ*

Вильсон большевиктердің үгіт-насихатын және Американдық соғыс мақсаттарына және соғыстан кейінгі тәртіпке негізделген одақтастардың моральдық жолдауындағы

дағдарыстың қосарланған пікірлерімен бетпе бет келді. Бұл жолдау халықаралық коммунизмнің алғашқы толыққанды пікірсайыстарындағы демократияның жауабы болуға арналған болатын (Линк, 1971, 108 б.). 1918 жылдың 8 қаңтарында Вильсон өзінің бейбітшілік бағдарламасын жариялады. Ол Ресейдегі жағдайды мұқият талқылай бастады. Лениннің «заманауи демократияның шынайы рухында» ашық келіссөздер жүргізудегі талаптарын мақұлдай отырып, Вильсон бұл қағиданы жеке өзінің қағидасы деп қабылдады. Ол ежелгі дипломатиялық тәжірибелердің құпия мәмілелерін айыптады. Ол «ашық келісімдерге қол жеткізуге, содан кейін ашық түрде келген, содан кейін қандай да бір жеке халықаралық түсінік болмайды, бірақ дипломатия әрқашан ашық түрде әрі қоғамда жүргізілуі керек» (Уолуорт, 1969: 148). Бұл Вильсонның бейбітшілік үшін жасалған 14 тармақтың алғашқысы еді.

Одан кейін Вильсон ежелгі бейбітшіліктің синустығын қайталады: «навигацияның теңіздегі абсолютті еркіндігі аймақтық судан тыс, бейбітшілік пен соғыс сияқты» (II тармақ). Ол «барлық экономикалық кедергілерді мүмкіндігінше жоюды және барлық халықтардың келісімі бойынша сауда-саттық жағдайларының теңдігін бейбітшілікте орнатуға шақырды ...» (III-тармақ). Ол «барлық отаршылдық талаптарды еркін, ашық және абсолютті түрде объективті түзетуді» талап етті (IV-тармақ). Еуропадағы даудамайға түскен шекараларды қайта қарау туралы бірнеше нақты ұсыныстан кейін Уилсон ең соңында жарғы жобасын таныстырды- немесе өсиет, келісім, өйткені Президенттің айтуынша Тэуратпен шабыттану арқылы жазылған - Ұлттар Лигасы үшін: «Үлкен және кіші мемлекеттерге саяси тәуелсіздік пен аймақтық тұтастықтың өзара кепілдемелерін қамтамасыз ету мақсатында жалпыға ортақ халықтар ассоциациясы құрылуы тиіс» (Уолуорт, 1969, 148 б.).

### *Соғыстың аяқталуы*

Он төрт тармақ Еуропада аралас пікірге ие болды. Бір жағынан, қаза тапқандар және соғыстан шаршаған көпшілік Вильсонның ұзақ уақыттық бейбітшілікті уәде еткеніне қуана келісті; олар ашық дипломатияға және халықаралық даудың арбитражына кепілдік беретін халықаралық ұйым идеясын оңай қабылдады<sup>5</sup>. Екінші жағынан, еуропалық мемлекеттік қайраткерлердің күмәні бар болды. Тіпті Вильсонның еуропалық жақтаушысы – Ұлыбритания Премьер-министрі Дэвид Ллойд Джордж жылы болды. Әрдайым Вильсон мен оның әлемдік істер туралы либералдық философиясына күмәнмен қараған Францияның Премьер-Министрі Джордж Клемансо оған аса бір қызығушылық танытқан жоқ. «Он төрт?» - деп ол Вильсонның тармақтары туралы естіген кезде осылай жауап берді, «жақсы лорд тек он тармақпен ғана келіседі». Дегенмен Ллойд Джордж пен Клемансо екеуі де Вильсонның танымалдылығын мойындады және оның ұсыныстарын көпшілік тұрғыдан мойындамады.

Вильсон олардың соңғы үміті еді. 1918 жылдың 3 наурызында Лениннің большевиктер үкіметі Германияның Брест-Литовск қаласында жеке айдаһар келісімге қол қойды<sup>6</sup>. Германия шығыс майдандағы соғыста жеңіске жеткендей, әскерлерді батыс майданда босатуға болатындай және 1918 жылдың көктемінде жаңа жорықты бастайтындай болып көрінді. Ллойд Джордж және Клемансо АҚШ-тың күшін қажет етті. Американдық әскерлер бірнеше аптадан кейін Еуропаға келгенде, олар барлығына өзгерістер енгізді. Олар немістің шабуыл әрекеттеріне кедергі келтірді. Олар немістерге қайта-қайта кері қарай қуа отырып шабуыл жасады, солай ете отырып француздық

және британдық сарбаздарды жігерлендірді. Жаз ортасында Австрия-Венгрия ұлтшыл көтерілістердің ықпалында қалғаны айқын болды. Германия әбден титықтағандықтан және оның әскерлеріне барынша шабуыл жасағандықтан кері қайтады. Жазғы шабуыл миллиондаған неміс адамдарының өліміне әкелді. Тамыздың басында Соммадағы шайқаста қымбатқа түскен жеңіліске ұшырау неміс рухының күйреуіне әкелді. Қыркүйек айында Германияның бас штабының бастығы, генерал Эрик Людендорф Кайзерге оның әскерінің аяқталғанын жеткізді. 3 қазан күні немістер Вильсонның он төрт жарғысын қабылдады және бейбітшілікті талап етті.

1918 жылдың 11 қарашасында, төрт жылдық соғыстан кейін, қасірет аяқталды. Соғыстың тікелей шығындары 9,800,000 өлген жас адамдар мен 21,000,000 астам жарақат алған адамдар болды. Жанама шығындарды бағалау мүмкін емес. Алдымен тікелей экономикалық шығындар, капитал жойылып, жою қызметіне жұмсалған ресурстар. Содан кейін тәртіптің құлдырауымен байланысты саяси және әлеуметтік шығындар бар. Төрт империяның ыдырауымен байланысты саяси шығындар неміс рейхі, Австрия-Венгрия, патшалық Ресей және Осман империясы өте ауқымды болды<sup>7</sup>.

## **Ірі бейбітшілік: Лига, Вильсон және Версаль**

Екінші дүниежүзілік соғыс континентте төрт жыл бойы қанқұйлы соғысты туындатты. 1917 жылдың басында бұл тұрақсыздық Еуропалық саясаттың дәстүрлі күрес аренасынан тыс оқиғалар нәтижесінде бұзылды: наурыздағы орыс революциясы және сәуірдегі Американың енуі. Сол кезде Президент Вильсонның Ұлттар Лигасына шақыруы оны үлкен танымалдылықпен қамтамасыз етті. Ол 1919 жылдың қаңтарында Парижде Бейбітшілік конференциясына қатысуға келген кезде, ол жаңа құтқарушы ретінде қарсы алынды. Вильсонның осы конференцияға өте маңызды үлес қосқандығына күмән жоқ. Оның күшті талап етуі болмаса, Лига ешқашан орнатылмаған болар еді.

Екі нәрсе айқын болуы керек. Біріншіден, Вильсон мемлекеттер соғыс соңына нүкте қою және өте жақсы әлемді құру мақсатында кездесетін халықаралық ұйымға шақырып, алғашқы үндеу салушының бірі емес еді. Екіншіден, ол оны қалай ұйымдастыруға болатыны және ойынның ең соңына дейін қалай жалғасатыны туралы нақты жоспары болмады. Сонымен, Ұлттар Лигасының жоспары қалай пайда болды?

### *Лига туралы ойлар*

Конгрегация немесе ұлттар лигасының негізгі идеясының негізі өте алыста жатыр. Данте осы секілді нәрсені 1300 жылы ұсынды. Он сегізінші ғасырда мәңгі бейбітшілік үшін көптеген жоспарлар жиі қайталанды. Идея содан соң он тоғызыншы ғасырдағы бейбітшілік қозғалысының мүшелері арқылы әзірленді. 1914 жылдың күзінде соғыс басталғаннан кейін, белсенділер мен ғалымдар бірден идея көтеріп, соғысты тоқтатуға және бейбітшілік орнатуға жаңа схемалар әзірлеуді бастады. Ең жаңа талқылаулар Ұлыбританиядағы екі ғылыми топта өткізілді.

Осы топтардың бірін Кембридж тарихшысы Голдсуорси Лоус Дикинсон ұйымдастырды, ол соғыс себептерін және бейбітшілік алғышарттарын талқылайды. Топтан пайда болған идея соғыстың басталуы халықаралық жүйенің анархиялық си-

патында екендігі ең басты себеп деген тұжырымдамадан пайда болды. Дикинсон бұл дәлелді «Еуропалық Анархия» (1916) атты еңбегінің жұқа томында 1914 жылға дейінгі халықаралық оқиғаларды талқылаған осы дәлелді ұсынды. Дикинсонның тобынан пайда болған тағы бір идея соғыстан соң ұзақ уақытқа созылған бейбітшілікті орнату еді, дегенмен ол Германияны жеңуге және Пруссиялық милитаризмді жою үшін жеткіліксіз болды; сонымен қатар, халықаралық қатынастардың анархиялық сипатына қарсы тұруға арналған халықаралық ұйым құру қажет болды. Джон Хобсон «Халықаралық үкіметке» байланысты дәлелді ұсынды (1915). Кітапта концерт немесе соғыстан кейін құрылған ұлттар лигасы туралы айтылды. Термин жылдам жинақталды. 1915 жылдың көктемінде ең ықпалды және танымал адамдар тобы жинақталды, олардың ішіндегі ең көрнекті тұлғасы шетелдік кеңсенің беделді мүшесі Джеймс Брайс және «Ұлттар Лигасы Қоғамы» (Марриот, 1939, 172 б.).

Британияда пайда болған басқа ғылыми топ Фабиан қоғамынан шығып кетті, еңбек партиясымен сол қанаттағы ғалымдар тобы байланысты. 1915 жылы Фабиан редакторы Сидни Вебб халықаралық бейбітшілік ұйымының идеясын зерттеу үшін баспагер мен тәуелсіз жазушы Леонард Вульфті шақырды. Вульф жобаға жылдам кірісті, тез оқып, тез арада есеп берді. Бұл «Жаңа мемлекеттік қайраткер» атты арнайы бөлім ретінде, содан соң кітап ретінде жарыққа шықты (Вульф, 1916).

Басқа топтар да соғыс пен бейбітшілік мәселелерін талқылау үшін пайда болды<sup>8</sup>. Дегенмен олар Фабиан қоғамы және Ұлттар Лигасы сияқты ықпалды болған жоқ. Мұның бір себебі дипломат және ғалым Джеймс Брайстің екі топта да достары болғанына байланысты болды. 1916 жылы Ұлыбританияның Сыртқы істер министрлігі комитетті құрған кезде соғыстан кейінгі бейбітшілікті әлемнің болашағын зерттеу үшін Брайс тағайындалды. Ол комитетті екі топтан келген зиялы қауыммен толтырды. 1916 жылдың көктемінде Брайс комитетінің мүшелері Сен-Пьер мен Руссоның Бентам және Гобден арқылы жасаған классикалық бейбітшілік жоспарларын зерттеді. Олар халықаралық заңгерлер мен британдық бейбітшілік ұйымдарының жетекші мүшелерін өздерінің кездесулерінде куәлік етуге шақырды<sup>9</sup>.

Британияның Сыртқы істер министрінің орынбасары Роберт Сесил кейбір кездесулерге қатысты. Ол соғыстан кейінгі тәртіпті талқылаған Министрлер кабинетінің отырыстарында меморандумдар жазу үшін өз жұмысын жалғастырды. Соғыстан кейін тұрақтылықты және бейбітшілікті орнату үшін, Сесил жазды, Ұлттар Лигасын құру қажет болды. Сесилдің жазбаларын кейбіреулер сынға алса, басқалардан жоғары баға алды. Оның бір қатал сыншысы аға дипломат сэр Эйр Кроу болды. Оның бір қорғаушысы Оңтүстік Африка Республикасының Сыртқы істер министрі және Британ соғысының кабинетінің мүшесі Ян Смутс болды. Роберт Сесилдің меморандумын талқылаған кабинеттен кейін Смутс Вильсонның Лигадағы көптеген мәлімдемесін оқуға уақыт бөлді. Ол Вильсонды белгісіз және нақты емес деп тапты. Министрлер кабинеті жаңадан талқылауында, Смутс Вильсонның негізгі идеяларын жетілдіріп, оларды бірізді түрде беруге тырысты. Нәтижесінде Смутс «Практикалық ұсыныс» деп атаған жазба үкіметке жіберілді. Премьер-министр Ллойд Джордж тез арада Президент Вильсонға көшірмесін жіберді (Макмиллан, 2001, 96 б.; Мазовер, 2013).

1917 жылдың қыркүйегінде Вильсон ‘the Inquiry’ атты өз зерттеу тобын құрды. Ол соғыстан кейін міндетті түрде болатын бейбітшілік келіссөздеріне дайындалуға көмектесуге арналған еді<sup>10</sup>. Франция Сыртқы істер министрлігі де осы уақытқа арналған Comite d’etudes атты зерттеу тобын құрды; іс жүзінде ол екі топ құрды<sup>11</sup>.

## Лига құру

Суретте Еуропалық мемлекет қайраткерлеріне Лига идеясын ұсынуға Атлантикадан жүзіп өтіп бара жатқан мессияндық Вильсонның бейнесі жиі бейнеленген. Олардың көпшілігі жалған. Вильсонның мессияндық болғаны рас. Ол Атлантика арқылы жүзіп өтті. Алайда, ол 1918 жылы 4 желтоқсанда Францияға жүзіп өту үшін, Нью-Йорктегі Джордж Вашингтонға келген кезде, Лига идеясы айқын болмаған еді. Оның жоспары Атлантикадан саяхатқа шығудың практикалық мәліметтерін егжей-тегжейлі жасау болды. Сапарға әкелінген газеттер арасында Ян Смутстың «Практикалық ұсыныс» деген меморандумы болды. Ол оған қатты әсер етті. Ол Лиганың детальдарын әзірлеген кезде, ол көбісін Смутстың меморандумынан алды.

Президент Вильсон 1919 жылдың қаңтарында Парижге келгенде, оны Дэвид Ллойд Джордж пен Джордж Клемансо қабылдады, Италияның премьер-министрі Витторио Орландомен бірге жұмыс жасауға барды және Версаль бейбітшілік конференциясында күдіретті «Төртеудің Кеңесі» болып басшылық етті. Төрт ықпалды адам оларға қосылуға бірнеше адамды шақырды. Олар процедуралардан тыс қалған кішігірім державалардан түскен шағымдардың астында қалды<sup>12</sup>. Дегенмен төртеуі сыни пікірден аулақ болуға тырысты, себебі барлығын ашық түрде шешу уақытты оздырып, хаос тудыратынын айтады. Егер ештеңе жасалмаса, оны тез жасау керек және кішігірім топпен жасау керек деді олар.

Олар негізсіз емес еді. Соғыстан кейінгі оқиғалар жылдам өрби бастады. Империялардың құлдырауы мен революциялық көтерілістер өздерінің дипломатиялық өкімдерін тоқтату мақсатында үнемі қауіп төндірді. «Төртеудің кеңесі» құлдыраған империялармен, сәтсіздікке ұшыраған мемлекеттермен және таңғаларлық пропорцияны құраған босқын мәселесімен айналысты. Соғыс кезінде миллиондаған адамдар репатриация үшін көмек пен мүмкіндіктерге мұқтаж болды. Олар отаршылдықтың күрделі мәселелерін талқылады<sup>13</sup>. Олар комитеттер мен арнайы комиссияларға төрағалық етті. Олар өкілдер мен арнайы делегацияларды қабылдады. Олар күнделікті 1919 жылдың көктемінде бір немесе екі рет, немесе үш рет кездесті. Кеңес Ұлттар Лигасының шегін анықтады. Бұл халықаралық дипломатия және соғыс пен бейбітшілік туралы пікірталастар кезеңі болды.

Президент Вильсонның Париждегі басты мақсаты Лига құру болатын. Ол оған қол жеткізу үшін келісіп, келіссөз жүргізуге дайын болды. Шындығында, көптеген делегаттар Вильсонның талабына таң қалды. Өз делегациясының мүшелері Лиганы құру үшін басқа мәселелер бойынша ымыраға келу керек деген Вильсонның даярлығына риза болды<sup>14</sup>. Президент Вильсонға Лиганы құруға сенім білдірілді. Дегенмен ол оның жұмысы британдық, француз, итальяндықтар және Германияға қарсы соғыс әрекетінде одақтасқан соғыс кезінде бірге жұмыс жасаған американдық мемлекеттік қызметкерлер тарапынан қолдау тапқанын жиі ұмытты. Олар үлкен әкімшілік құрылымдарын біріктірді және соғыс уақытындағы әскери ынтымақтастықтан бірегей үлгі алды; соғыстан кейін олар бейбітшілікті сақтай алатын ұйымды құруға арналған жалпы тәжірибеге сүйенді.

Лиганың ең маңызды жақтастары арасында теңіз транспорты басқармасының бұрынғы одақтасынан (ТТБО) үш көшбасшы болды - Артур Сольтер, Жан Монне және Бернардо Аттолико. Бұл адамдар әлемдегі Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі ең қуатты адамдар еді, өйткені олар барлық одақтасқан жүк тасымалын бақылап, үйлестіретін ұйымды басқарды – бұл әлем бойынша жүк тасымалдаудың 90 пайызына тең. Одақтық

соғыс машина орталығына басшылық жасаған адамдар, соғыс нәтижесінде бекітілген бейбітшілік құралдарын даярлады. Атлантикалық державалардың соғыс уақытында ынтымақтастығын қамтамасыз ететін ұйымдар үшін Ұлттар Лигасы құрылатын практикалық негізді қамтамасыз етті. Сөйтіп, соғыс кезінде ТТБО басқарған үш ер адам – Сольтер, Монне және Аттолико – бұдан кейін Ұлттар Лигасының Хатшылығын құрды<sup>15</sup>.

### **ХҚҚ: Лиганың көлеңкесінде**

Жеңімпаз мемлекеттер Париждегі бейбітшілік конференциясына жақсы дайындалды. Атлантиканың екі жағы да, министрлер мен дипломаттар ондаған жылдар бойы талқыланған бейбітшілік қозғалысының идеялары мен дәлелдерін қабылдады. Дегенмен Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі бейбітшілік қозғалысы жаңартылды – Хобсон (1915), Лоус Дикинсон (1916), Вульф (1916; 1917) және басқалар. Бұл жаңарту соғыс алдындағы еркін сауда-саттық жасаушылардың көне теориясынан және олардың өзара тәуелділік тұжырымдамасына байланысты болды; оның орнына одақтастықтың өзара ынтымақтастығымен жандандырылған жаңа дәлел пайда болды. Ол халықаралық ұйымға деген қажеттілікті туындатты, Ұлттар лигасы ұжымдық қауіпсіздік тұжырымдамасы бойынша әзірленді.

Бұл жаңа идеялар Лондон мен Вашингтондағы дипломатиялық топтарды қызықтырды, мұнда министрлер мен дипломаттар Лига идеясын қолдады. Өз кезегінде, Лиганың құрылуы лиганың маңыздылығы мен ұжымдық қауіпсіздік тұжырымдамасы туралы мүшелері бар болып табылатын халықаралық қатынастардың академиялық саласын қалыптастыруда ықпалды болды.

Лиганың жақтаушылары мен халықаралық қатынастар саласының жаңа мүшелерінің барлығы жақсы жұмыс істейтін Лиганың зайырлы қоғамға тәуелді болатынын айтты. Олар соғыс себептері мен бейбітшілік үшін алғышарттар бейбітшілік үшін маңызды міндет болып табылатындығы туралы туралы білімді таратуды қарастырды. Бірақ олар сонымен қатар, мұндай білім тек қана таратылмайды, ол сондай-ақ ғылыми тұрғыдан жаңартылуы және жүйелі түрде кеңейтілуі тиіс. Бұл жазушыларға қарағанда көп қажет етіледі.

Өткен кезеңде көптеген жазушылар болған. Енді институттарды қосу және үйлестірілген іс-шараларды біріктіру керек болды. Жазушыларға журналдар қажет болды. Журналдарға оқырмандар қажет болды. Жазушылар институттарда, ал оқырмандар жаңа мектептерде үйлестірілетін болады. Барлығы конференциялар мен желілерде өзара байланыста болады. Барлық институттар Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін қосылды. Олардың көпшілігі 1919 жылы Париждегі Бейбітшілік Конференциясы кезінде басталды және келесі жылдары Лига оның демеушісі болды. Олар жақында «халықаралық саясат ғылымы» бола алатын институционалдық негізді қамтамасыз етті.

### *Бірінші халықаралық қатынастар институттары*

Барлығы Париждегі бейбітшілік конференциясынан басталды. Бұл көп жағынан бірегей болды. Оның нәтижесі – Лиганы құрудағы бірегейлік; өткен ғасырдың көптеген ойшылдары осындай ұйымның құрылуын талқылағанымен, ешкім де оны құру туралы бастама көтермеді. Бұл процесс сонымен қатар бірегей болды. Өйткені бұрын ешқашан

ғалымдар бейбітшілік конференциясына қатыспаған болатын. Жиырма жеті түрлі мемлекеттердің мыңнан астам делегатына қосымша конференцияға жүздеген заңгерлер, тарихшылар, экономистер мен саяси ғалымдар келді, олар сарапшылар мен кеңесшілер ретінде қызмет етті. Олар шынайы ізбасарлар, халықаралық қатынастар саласындағы ғылым жолына түскен адамдар болатын.

Ұлттық және халықаралық деңгейдегі халықаралық қатынастарға негіз болатын маңызды институттарды конференция делегаттары жасаған жоқ; олар делегаттардан пайда болған сарапшылар мен кеңесшілердің бастамасы бойынша жүргізілді.

## Институттар мен журналдар

Сарапшылар Парижді ұнатты. Олар, сонымен қатар, бір-бірінің серіктес болғандығын ұнатты. Делегаттар келіссөздер жүргізгенде, сарапшы кеңесшілер жиі жиналды және шоғырлана сөйлесті. Айрықша жағдайда – 1919 жылы 30 мамырда - қонақ үйде Германиямен бейбіт келісім туралы бірінші жоба туралы әңгімелесуге мәртебелі делегаттардың жиырмадан астамы жиналды. Британдық және американдық сарапшылар бұл жобаның қанағаттанарлықсыз екендігімен келісті; Ллойд Джордж пен Вильсонның континенталды державаларды шамадан тыс талқылады.

Қонақ үйде өткен кездесудегі сарапшылардың бірі Роберт Сесил болды, ол үш жыл бұрын Брайс комитетінің отырыстарына қатысып, Британ Кабинетінің Лигасы туралы меморандум жазды. Ол жобаны үлкен түңілушілік деп мәлімдеді. Бірақ, деді ол, түңілушілік пессимизмге және пассивтілікке жол бермеуі тиіс; ол іс-әрекеттерге шабыт беруі тиіс. Лионель Кертис келісті. Ол британдық дөңгелек үстелдің орталық мүшесі болды, Филипп Керрдің досы және британдық Премьер-Министр Дэвид Ллойд Джорджға жақын болды. Дегенмен конференция дәйекті болғандықтан деді Кертис, халықаралық істер туралы ақпаратты зерттеуге және таратуға арналған институтқа қажеттілік туындайды. Мұндай институт академиялық сарапшыларға, дипломаттар мен саяси көшбасшыларға халықаралық қатынастарды талқылап, кездесетін орын болады.

Неліктен тек бір ғана институт құру керек? Неліктен екі институт емес, бірі Британияда және бірі Америка Құрама Штаттарында? Екі институт болса, олардың арасында тығыз қарым-қатынас орнатуға болады және ынтымақтастықтың жаңа дәуірін, сондай-ақ жаңа ғылыми саланы ашуға мүмкіндік береді. Көтерілген мәселе Атлантиканың екі жағында да ұйымдық бастамалардың пайда болуын туындатты (Шотуелл, 1937, 346 б.). 1920 жылы Лондонда Халықаралық қатынастардың британдық институты ашылды, мекен-жайы: 10 Сент-Джеймс алаңы, Катхам Үйі<sup>16</sup>. Институттың бірінші директоры Роберт Сесил болды. Оның бірінші хатшысы Лионель Кертис болды. Олар «Халықаралық қатынастар» журналының негізін қалады. Олар 1921 жылы Нью-Йоркте Американың Сыртқы істер кеңесі құрылды, ол Америка делегациясының Париждегі жетпіс бес мүшесінің негізін қалады - олардың көпшілігі Вильсонның 'Inquiry' тобының мүшелері болып табылады. Ол 1922 жылы өзінің «Сыртқы істер» журналын баспадан шығарды.

Екі институт үлкен жетістіктерге жетті. Олар басқа институттарға үлгі болды, олар басқа елдерде Германия, Польша, Дания, Канада және Венгрияда құрылған. Барлығы халықты ағымдағы халықаралық оқиғалар туралы ақпараттандыруға тырысты. Бірақ, олар, сонымен қатар, соғыстың себептері мен бейбітшілік үшін алғышарттар туралы зерттеулер жүргізді. Олардың барлығы Париждегі бейбітшілік конференциясы мен оның шығарған құжаттары мен институттарының үдерісіне негізделді.

## Мектептер мен қауымдастықтар

Вильсон үшін, Лиганың басты міндеті демократиялық әлем тәртібін еркін және ашық қарым-қатынаста құру болды. Ол әлемдік тәртіпті негізге алды; ол тұтастай алғанда адамзатқа қатысты сөз сөйледі және оның қырық екі мүшесінің жиырма алтысы Еуропадан келгеніне аса қуанышты болды. Лиганың ең өзекті міндеттері, алайда, Еуропаға, талқандалған жерге және бұрын-соңды болмаған ауқымды азаптауға байланысты болды. Соғыс тамақтандыратын және қамтамасыз ететін миллиондаған панасыз адамдардың пайда болуына әкелді. Лига гуманитарлық көмек және репатриация үшін ауқымды босқындар лагерьлер мен ұйымдар ұйымдастырды.

Лига сонымен қатар қақтығыстарды реттеуге тырысты. Еуропадағы күрес аяқталмады, себебі Германия жеңілмеді; әсіресе континеттің орталығындағы және шығыс өңірлеріндегі зорлық-зомбылық жалғасты.

Сонымен қатар, Лига зерттеу және білім беру институттарын құру бойынша жұмыс жасады. Осы мақсатта зияткерлік ынтымақтастық жөніндегі халықаралық комитет (ЗЫХК) және зияткерлік ынтымақтастық жөніндегі халықаралық институт (ЗЫХИ) секілді халықаралық ұйымдар құрылды. Бұл институттар халықаралық пәндерді беретін және оларды ынтымақтастыққа және үйлестіруге ынталандыратын мектептер мен институттарды анықтайды. Бұл оңай міндет болған жоқ, өйткені халықаралық қатынастардың жаңа курстары тұрақты түрде соғыстан кейін мектептер мен университеттердің оқу жоспарларына қосылды. 1919 жылы Аберистуит, Уэльс университетінде халықаралық саясат бойынша әлемдегі алғашқы кафедра құрылды; басқа кафедралар басқа британдық институттарда болды<sup>18</sup>. Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Америка Құрама Штаттарында сол күндері ашылған көптеген жаңа кафедралар мен институттарды қоспағанда, халықаралық қатынастарға арналған алтыға жуық мектеп ашылды<sup>19</sup>.

Ағылшын тілінде сөйлейтін әлемнен тыс пайда болған ең маңызды жаңа мектеп 1927 жылы Женевада, Лиганың штаб-пәтеріне жақын жерде құрылған халықаралық зерттеулердің жоғарғы институты болды.

ХҚК мектептер арасындағы байланыстарды орнатуға, оларды үйлестіруге тырысты және стандартталған оқу бағдарламаларын әзірлеуге және сарапшылар мен дамып келе жатқан саладағы ғалымдардың халықаралық желісін құруға көмектесті. Бұл 1928 жылы құрылған Халықаралық Зерттеулер Конференциясының (ХЗК) нақты мақсаты болды. ХЗК Халықаралық ғылымды маңызды жолдармен дамытуға көмектесті. Американдық Рокфеллер Қоры демеушілік етті, енді оған көптеген демеушілік әрекеттерінде халықаралық түсінушілік пен жанжалдарды шешу қосылды. Әрине, 1920 жылдың соңында халықаралық қатынастар академиялық сала ретінде институцияланды. Оның мазмұны қандай болды? Оның теориялық бағыты қандай болды?

### *Вудро Вильсон және халықаралық қатынастардың американдық тәсілі<sup>20</sup>*

Халықаралық қатынастардың ежелгі студенттерінің көпшілігі Версаль келісімшартын суағар секілді және соғыстан кейінгі кезеңде ақыл парасаттың және прогрестің дәуірі деп қарастырды. Олар әрбір жаңа халықаралық келісім шартты қақтығыстар мен соғыстардың өткен кездегі мәселелерінен пайда болған жаңа қадам ретінде көрді<sup>21</sup>.

Олар діни адамдар болды. Халықаралық қатынастардағы британдық ізбасарлар соғыс және бейбітшілік болашағын білдіретін оптимистік, христиандық эволюционизмін



қарастырды (Студдерт -Кеннеди, 1995). Американдықтар да діни адамдар болды, Президент Вильсон да өте танымал болды; ол пресвитериандық жасы үлкен адам және Әлеуметтік Евангелие қозғалысының мүшесі болды. Мұнда әрқашан соғыс және бейбітшілік көріністеріндегі протестанттық мыңжылдық элементі бар болды<sup>22</sup>.

Бірақ, Вильсонның көзқарасы одан да зайырлы көзқарас болды. Оның дәлелдері Джон Локк қалыптастырған және Эмерик Ваттель әзірлеген ежелден бастау алған дәлелдерде әлеуметтік келісім-шарт дәстүріне терең әсер етті. Локктың саяси логикасы, мысалы, Германияға қарсы соғысқа байланысты жарияланған Вильсонның декларациясынан анық көрінеді. Соғыс Вильсон атап өткендей, Германия халқына қарсы емес, пруссиялық режимнің агрессивті милитаризміне қарсы бағытталған.

*Неміс халқымен біздің арамызда ешқандай дау жанжал жоқ. Бізде оларға деген аяушылық пен достықтан басқа ешқандай сезім жоқ. Олардың ынтасымен және қалауымен Үкімет осы соғысқа қатысқан жоқ. Бұл олардың бұрынғы білімдерімен немесе мақұлдауымен бірге емес еді. Бұл соғыс ежелгі, бақытсыз күндерде анықталған соғыс болды, халықтың ешқайсысына өздерінің билеушілерімен кеңеспеді, соғыстар династиялардың немесе өздерінің бауырластарын қуыршақ және құралдар ретінде қолдануға үйренген адамдардың кішігірім топтардың қызығушылығын тугызды.*

*Мұндай жобалар тек қаптамада ғана және егер ешкімнің сұрақ қоюға құқы жоқ болған жерде ғана, сәтті жасалынуы мүмкін... Олар қоғамдық пікір басқарғанда мүмкін болып табылмайды және бүкіл халықтың істеріне қатысты толық ақпараттарды талап етеді (Смит, 1966, 194 б.).*

Бұл қысқаша мәлімдеме Локктың либералды, әлеуметтік келісімшарт философиясына негізделді. Вильсонның пайымдауынша Герман Кайзер табиғат заңын әдейі бұзды. Ақыл-парасатқа негізделген бұл заң Герман Кайзерде қолданыс табады, өйткені «әлем бойынша табиғат жағдайында табылатын барлық тәуелсіз үкіметтердің барлық билеушілеріне» қолданылады (Локк, 1960, 317 б.). Кайзер Вильгельм II табиғат заңына тән басқа ережелермен өмір сүруді таңдаған агрессивті актілерімен көрініс тапты. Осы ережелерді бұза отырып, Кайзер барлық заңға бағынатын билеушілерге соғыс жариялады. Осылайша, ол өзін ақыл парасат заңынан тыс қалдырып, бұдан былай оны қорғауын талап етпеді (Локк, 1960, 320 б.).

Осылайша кез келген адам оны өздері үшін емес, заңды сақтап қалу үшін қудалауға және жазалауға құқылы болды. Герман Кайзер өркениетті адамзат өмір сүретін ережелерді бұзған, – деді Вильсон. Оның бұзушылықтары барлық адамзаттың соғыс туралы декларациясын құрады, ал Америка бүкіл адамзаттың ақыл парасаты, тәртібі және құқықтары үшін Германияны жазалауы тиіс.

Вильсон Германияға соғыс жариялады, ол «кек алу немесе ұлттың физикалық құзыреттілігінің жеңіске жетті» деген мотивацияны ғана ынталандырған жоқ, тек «адамгершілік құқығымызды қорғау біздің бірыңғай чемпион» екенімізді растады (Смит, 1966, 191 б.). Америка «әлемдегі түпкілікті бейбітшілік орнауы үшін және өз халықтарын азат ету үшін күресуі» керек, неміс халқы былай деді: «ұлттарға үлкен және кішігірім құқықтары және адамдардың өмір сүру жолын таңдау үшін барлық жерде артықшылығы бар». Америка Құрама Штаттары өзіміз мақсаттарға ұмтылмады деп Вильсон айтты. «Біз ешқандай жаулап алуды, үстемдік жүргізуді қаламаймыз. Біз өзімізге қандай да бір өтемақы талап етпейміз, құрбандарға байланысты ешқандай өтемақы төлемейміз». Американың соғыс мақсаты тек «халықтың еркімен емес, [автократтардың] ерік-жігерімен толыққанды бақыланатын ұйымдасқан күштің қолдауына ие болған самодержавалық

үкіметтерді» жеңу ғана болды. Барлық халықтар, әрине, демократияны қажет етеді. Егер, самодержавиелер жойылған жағдайда, онда әлем халқы өздері іздеген демократиялық, бейбіт үкіметтерді құруға, «демократиялық ұлттар серіктестігіне» қосылып, «бейбітшілік үшін берік концерт» жасауға көмектесуі мүмкін (Смит, 1966, 194 б.).

Вильсон Парижге келген кезде еуропалық жетекшілермен келіссөз жүргізіп, өзгеше дәстүрге толы болған саясаткерлермен кездесті. Ол оларды арсыз ретінде көрді. Олар оны ерекше және утопиялықтан алыс деп тапты. Олар оның әмбебаптық және моральдық пікірлерінен шаршады. Джон Мэйнард Кейнс (1920, 38 б.) кездесуден кейін Вильсонның «ойы мен темпераменті шын мәнінде зияткерлік емес, теологиялық» болғанын атап өтті. Клемансо Вильсонмен кездесуді тағатысыздана күткенін, мемлекеттік қайраткермен кездесуге үміттенгендігін, бірақ теологты кездестіргенін өзінің естеліктерінде жазып, түсініктеме берді.

Париж келіссөздері күшті тұлғалар арасындағы қақтығысқа қарағанда көп болды; олар сондай-ақ саяси мәдениеттердің қақтығысынан тұрды. Бір жағынан, Вильсон және оның кеңесшілері – жастар мен ақылды американдықтар, олар рационалды субъектілердің бейбіт жолмен ынтымақтасуына мүмкіндік беретін институттарға сенім артты. Екінші жағынан, Еуропаның ежелгі мемлекеттік қайраткерлері бар болды. Клемансо, атап айтқанда, Орландо және Ллойд Джордж, мемлекетаралық дипломатияның ежелгі мектебінде тәрбиеленген адамдар болды. Американдықтар либералдық интернационалистер болды, олар мемлекеттердің өз мүдделерін пайдаланып, ұжымдық қауіпсіздік институттары бар ежелгі билік механизмдерінің орнын басуға арналған қатысушы институттарды құруды қалады. Еуропалықтар халықаралық саясатты өз мүдделерін білдіретін мемлекеттерге байланысты қарастырды және олар олардың мемлекеттің қауіпсіздігіне және билігіне деген қызығушылығын қанағаттандыратын дипломатиялық келісімдерге қол жеткізу мақсатында келіссөздер жүргізді. Версальдағы американдықтар мен еуропалықтар арасындағы даулы пікірталастар халықаралық істерге қатысты екі түрлі көзқарас арасындағы қақтығыстың болғандығы туралы куәлік етеді.

Айырмашылықты Париждегі бейбітшілік конференциясында талқылау кезінде пайда болған Лигаға қатысты қарама-қайшы көзқарастарынан нақты көруге болады. Вильсон адамдардың оптимистік көзқарасын рационалды және адами табиғат ретінде жақсы ұстанатын болса, континенталдық мемлекет қайраткерлері адам табиғатының пессимистік көзқарасын ұстанады. Вильсон халықтың рационалды және ақылға қонымды деп санауға бейім және қоғамдағы тәртіпті қамтамасыз ету мақсатында ережелер мен институттарды құруға бейім болғанын қаласа, континенталдық мемлекет қайраткерлері қажет болған жағдайда күш қолдану арқылы саяси субъектілердің өздерінің мүдделерін қорғағандығын және қамтамасыз еткендігін қалайды. Вильсон адамдарға қатысты халықаралық саясатты көргісі келетін жерде, оның континенттік жақтастары аймақтық мемлекеттердің өзара іс-қимылы тұрғысынан халықаралық саясатты қарастыруға бейім болады.

Джон Локктың саяси философиясы Вильсонның дәлелінде айқын көрініс табады. Сондай-ақ, Локктың ұжымдық қауіпсіздіктің доктринасын Эмерик Ваттельдің жетілдіруі Вильсонның Ұлттар Лигасын насихаттау арқылы реверберацияланады. Вильсон Лиганы ақыл парасаттың нәтижесі ретінде көрді және ол өзінің ашықтығы мен ақпарат еркіндігіне қол жеткізе алатындығына сенді. Керісінше, Жорж Клемансо шынайы алаңдаушылық туғызды. Ол Лига өз шешімдерін қалай орындайтындығын білуге тырысады. Ол агрессорды қалай тоқтатады? Ол қақтығыстарға, араласқан дау-дамайларға араласып, оларды орындауға қалай көмектеседі? Лигаға әскери мәжбүрлеудің кейбір құралдары қажет бол-

ды ма? Клемансо Лиганы барлық жағынан қамтамасыз ету үшін тұрақты жұмыс істеді және Лиганың басшылығымен әскери күш ұсынды. Вильсон оны үнемі жоққа шығарды. Клемансо Лиганың кем дегенде өз бас штабы бар деп ұсынды. Вильсон бас тартты. Оның Лигасында әскери құрам болмауы керек! Барлық француз делегациясы ең соңында ұжымдық тұрғыдан қолдап, қолдарын көтерді (Макмиллан, 2001).

## Халықаралық саясаттағы соғысаралық тәсілдер

Француз дипломаттары Вильсонға қолдарын көтеріп, қолдаған болуы мүмкін, бірақ батыстық ғалымдар олай жасаған жоқ. Алғашқы, қалыптастырушы жылдары халықаралық қатынастарды зерттеу Вильсонға және оның ұсынған либералдық дәстүріне терең ықпалын тигізді. Соғыс жылдарында бейбіт топтар бейбітшілік дәстүрінің басты идеясын жандандырып, халықаралық құқық пен халықаралық арбитраждық органның ұзаққа созылған, әділетті бейбітшілікке кепілдік беретін идеясын қайта жандандырды<sup>23</sup>. Соғыстан кейін халықаралық қатынастар курсының ежелгі тізімдеріне енгізілген кітаптардың атауларында либералды дәстүр мұрасы айқын көрініс тапты – *Ұлттар заңы*, *Халықаралық үкімет*, *Халықаралық қоғамдастықтағы құқықтың қызметі*, *Ұлттар лигасы*, *Құқық ережесі және Халықаралық құқық*<sup>24</sup>. Джеймс Л. Бриэрли өзінің ең ықпалды кітабын «Ұлттар заңы» (1928), «*Бейбітшілік туралы халықаралық заңға кіріспе*» деп аталатын атаумен атады.

Басқа да келешек жоспарлар бар болды. Олар, алайда, ежелгі халықаралық қатынастардың әдебиеттер тізімінде сирек ұсынылды. Оларды ежелгі халықаралық қатынастар курстарынан елеусіз түрде алып тастау ежелгі «Шынайы саясаттың» көне тәсілі еді. Бұл тәсіл әдетте консервативті мемлекет қайраткерлері арқылы көрініс тапты, мысалы, Франциядағы Клемансо немесе Англиядағы Черчилль арқылы. Олар Вильсонның он төрт жарғысын қауіпті деп тапты, бірақ, мемлекеттік қайраткерлер ретінде, олар ғылыми талқылауға қатыса алмады, себебі уақыттары болмады және консерваторлар ретінде, олар теорияға жақын емес еді.

1920 жылдары екі қосымша көзқарас пайда болды. Оның екеуі де халықаралық қатынастар бұрынғы силлабустарына енгізілмеген. Олардың біріншісі революциялық әлеуметтік қозғалыстың радикалды көзқарасы болды. Бірақ, олардың негізгі доктриналарын ағартушылықтың әлеуметтік теориялық теорияларына негіздеуге болады және Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі саяси оқиғаларға үлкен ықпал еткеніне қарамастан, революциялық социализм теориялары ежелгі халықаралық қатынастар ғалымдарына ықпал ете алмады. Ресейдің большевиктік революциясының космополитандық интеллектуалдылығымен дамыған интернационалистік доктриналар халықаралық зерттеу академиялық қоғамдастығының мүшелері арқылы оқшауланып қалды.

Соғыс жылдарында пайда болған екінші тәсіл фашизм болды. Бірақ, бұл негізінен анти-интеллектуалды қозғалыс болды және халықаралық қатынастарға тек азғана ықпал етті.

Әлемдік саясаттың кем дегенде төрт келешек жоспары соғыс аралық кезеңде бірге болды: (1) президент Вильсонның либералдық заңдылығы; (2) билік саясатының көне дәстүрі; (3) жаңа коммунистік көзқарас; (4) фашизм. Соңғы үшеуі, негізінен, халықаралық қатынастардың әдебиеттер тізімінен алынып тасталды. Егер, олар мүлдем айтылмаған жағдайда, оларды тұрақты түрде пайдасыз деп қабылдамады. Дегенмен, 1930-шы

жылдардағы әлем терең және ұзаққа созылған депрессияға ұшыраған кезде, басымдықты либералды көзқарас үш тараптан да шындап таласқа түсті.

### *Идеализм және Вудро Вильсон*

Президент Вильсонның көзқарасы Бірінші дүниежүзілік соғыс тан кейінгі халықаралық қатынастарда басым болды. Мектептер мен институттардағы ғалымдар либералды әлеуметтік келісімшарт дәстүріне қатты назар аударып, Эмерик Ваттель мен Джереми Бентамның бір ғасырдан астам уақыт бұрын тұжырымдағанын қайтадан қайталап, олардың дәлелдерін қатаң, заңнамалық тұрғыдан қалыптастырды.

Ваттель, Бентам және Вильсон адамның ақыл-парасатының, жеке еркіндігінің, қоғамдық пікірдің және әлеуметтік тұрғыдан еркіндік рөліне тоқталды. Ақыл-парасат пен қоғамдық пікірге деген сенімі Ватерлоодан кейінгі Англия мен Американың әлеуметтік ой-пікірлерінен үстем болды. Алайда 1850 жылдан кейін Еуропада ол сынға ұшырады. Ғасырдың кез келген кезеңінде, адам ақыл парасаты тек қана дұрыс әрекет жасай отырып, алға жылжитындығы жеткілікті болатыны психологтар тарапынан қолдау тапты; ақылға қонымды өзімшілдікпен ізгі қасиетті анықтау саяси экономистер тарапынан қолдау таппады.

1900 жылдан кейін, Бентамаит жорамалдарын біліктіліксіз қабылдаған кез келген еуропалық ойшылдарды табу қиын болар еді. Америка Құрама Штаттарында, керісінше, он тоғызыншы ғасырдың басындағы болжамдар 1860 жылдардағы сын-қатерлер мен 1870 жылдардағы экономикалық дағдарыстан аман қалды. Шындығында, Бентамның утилитарлы дәлелі ғасырдың айналасындағы Американдық әлеуметтік-дарвинизм арқылы нығайтылып, 1910 жылдары американдық саясатта пайда болды. Ол бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде халықаралық саясат туралы дебатта талкыланып, халықаралық қатынастардағы жаңа ғылымның қалыптастырушы күші болды. Халықаралық қатынастарды, Эдвард Карр айтқандай (2001 [1939], 26 б.), ежелгі еуропалық либералды ойдың америкалық айнасының көрінісі ретінде қарастыруға болады.

Локк, Ваттель және Бентам сияқты әлеуметтік ойшылдардың ықпалы Ұлттар Лигасының идеясынан айқын көрініс тапты. Лига өзінің ашықтығы мен ақпараттың еркін айналымы туралы мәжбүрлі күштерді қолданбай өзін ұстай алатын ұйым ретінде бейнеленді. Либералдық логика халықаралық саясаттың пайда болған жаңа саласының кіріспе мәтіндерінде айқын көрініс тапты. Сатоу (1917), Кули (1918), Хитли (1919) және Аллен (1920) мәтіндерінде де байқалды. Питман Поттер (1922) мемлекетаралық қарым-қатынастар тарихын және халықаралық қатынастардың дипломатиялық рәсімдерін, оның ішінде егемендіктің негізгі тұжырымдамасын анықтауды, конференциялардың сипатын және рөлін, арбитражды және шарттарды енгізуді, Ұлттар Лигасының ұзақ түсіндірмесін атап көрсетеді. Осы секілді тақырыптар сонымен қатар Лоуренс (1919), Муир (1918), Браун (1923), Бриэрли (1928), Митрани (1933) және Циммерн (1936) мәтіндерінде де көрініс табады.

Клайд Иглтон өзінің таңғажайып кішкентай «Соғыс мәселесін талдау» (1937) атты кітабында уақытты әдеттегі, уақыт бойынша дәлелді тұжырымдады. Иглтон көптеген реалистердің пайымдауындағы «соғыс адамзаттың тумысынан күреске деген ынтасының нәтижесінде болады» деген болжамды қабылдамайды. Оның орнына ол адамдар өздерінің тілегі мен ақыл-парасатымен және өз қалауымен ұтымды жолмен қанағаттандыруға ұмтылатын болады деген ағартушылық болжамды мадақтайды:

Күш әрдайым ынталандырылды, себебі бұл жекелей немесе рационалды топтардағы адамдар да өз тілектеріне қол жеткізе алатын соңғы әдіс. Бұл соғыс емес, бірақ жақсы немесе жаман болып табылатын басқа нәрселер, оған соғысты қолдану арқылы жетуге болады деп үміттенеді. Бұл мақсаттарға қол жеткізу үшін тиімді әдіс табылуы мүмкін деп логикалық тұрғыдан сенім артуға болады, әдісті соғысқа қарағанда қолдануға болады. (Иглтон, 1937, 117 б.)

Халықаралық саясаттағы идеалистік көзқарас соғыстың себебіне негізделген алмастырғыштарды ізденумен айналысты. Айтуынша, егер бұл наразылықтар мүмкіндігі 1914 жылы соғысқа ұласқан Балқан шиеленісінде ашық болатын болса, онда ұлттық лидерлер сөйлесе алатын форум болды, соғысты күшейтуге жол бермеуге болатын еді. Соғыстан кейінгі идеалистер дәлелдегендей билік пен соғыс балансының баламасы халықаралық ұйым болды.

### *Реализм, Маккиндер және Уинстон Черчилль*

Вудро Вильсонның дүниетанымдық көзқарасы ағартушылықтың әлеуметтік философиясын бейнеледі. Ол шарттық теорияға және діни рухтандырылған табиғи заң философиясына негізделді. Халықаралық қатынастарда балалар тәртібіне үстемдік ететін Вильсонизмнің өз қарсыластары бар болды. Ең танымал қарсыластары 1918 жылдың өзінде Вильсонизмді ленинизмге салыстырған және екеуін де «таза идеология» ретінде жоққа шығарған Джордж Клемансо және Андре Тардьё сияқты Батыстың мемлекеттік қайраткерлері мен дипломаттары болды (Тардьё, 1921; Клемансо, 1930, 140 б.).

Бірақ, мұнда академиялық қарсыластар да болды. Олардың біреуі бір кездері Президент Вильсонға жақын болған еді: талантты жас Уольтер Липпман. Ол Вильсонның ‘Inquiry’ бірінші директоры және Париждегі Бейбітшілік конференциясында Президент кеңесшілерінің бірі болды. Липпман конференция жұмысына көңілі толмады, Лигаға әділетсіз бейбітшілік құралы болғандығын өткір сынға алып, Парижден 1919 жылы кетіп қалды. Бұл қанағаттанбаушылықты Липпманның ‘Inquiry’ мұрагері географ Исаяа Боуманның мұрагері қайталады. Ол сондай-ақ Вильсонмен бірге Парижге келді. Оның *Жаңа әлемі, Саяси географиядағы проблемалар* [1922] Париж келіссөздерінен алынған алғашқы тәжірибелеріне негізделді, оқиғалардың барысына көңілі толмады. «Соғыс жылдарында сақталған жоғары идеализм жағдайынан адамдар реализм жағдайына көшті», – деді Боуман 1922 жылы (8 б.).

Лиганың ежелгі реалист сыншыларының ең маңыздысы британдық географ Хэлфорд Дж. Маккиндер болды. Ол «Демократиялық идеалдар мен шынайылық» атты еңбегін 1919 жылдың көктемінде жариялады, ол оны Париждегі бейбітшілік конференциясындағы делегаттарға ескерту ниетінде жасады. «Біздің естеліктеріміз әлі күнге дейін барлығын титықтатқан соғыстың жарқын бөлшектеріне толы», деп бастады Маккиндер (1919, 1 б.). Естеліктердің әсерінен, дипломаттардың тілі – жаттығу тілі болып табылады. Бірақ, бұл естеліктер жойылады деп жалғастырды ол. Қарым-қатынастар өзгереді, тіл өзгереді және мемлекетаралық қақтығыс баяу болса да, қайтадан жылдам пайда болады. Егер Парижде дипломаттар тек өздерінің құқықтық құжаттарымен, халықаралық тарихтың ауқымдық кеңестерге назар аударатын болса, онда олар соғыстың кері әсері әрқашан уақытша жағдай екенін байқайды. Әртүрлі мемлекеттер әртүрлі қарқынмен дамып, түрлі мүдделерді дамытады, олардың арасындағы шиеленістер мен қақтығыстарды тудырады.

Липпманн, Боуман және Маккиндер Ұлттар Лигасының қарсыластары емес. Керісінше олардың барлығы лиганың тұрақты әлемдік тәртіпке байланысты ең жақсы үміт екенін айтты. Олардың ескерткендері Лига емес, Лиганы халықаралық құқық қағидалары негізінде құру еді. Маккиндердің бұл мәселе бойынша пікірі айқын болды: ол Лиганы «биліктің шынайылықтары» үшін негіздеу қажеттілігін талап етті.

Олардың шындықтары қандай? Маккиндер мәселені жанама түрде шешеді. Ол саясатқа қатысты екі көзқарасты ажырата білуден бастайды: бір жағынан, идеалистердің көзқарасы; екінші жағынан ұйымдастырушының көзқарасы бар. Идеалистер қоғамды жақсарту мақсатында жұмыс істейді; олар саясаттың соңы не болатындығымен айналысатын көрнекті адамдар. Ұйымдастырушылар қоғамды қолдау үшін жұмыс істейді; олар саясат құралдарымен айналысатын практикалық адамдар. Олар жүйені ұстап тұру үшін жұмыс істейді. Машина жұмыс істеуін және айналуын сақтауды және «мыңдаған адамдардың күрделі өзара іс-әрекеттерін» қамтамасыз етуге тырысады. Идеалистер қоғамды жақсартқысы келеді; олар оны өзгерткісі келеді. Ұйымдастырушылар қоғамның біртіндеп жұмыс істеуін қалайды; олар өзгерісті қауіп қатер ретінде көреді.

Маккиндердің мақсаты бір көзқарас дұрыс және екіншісі бұрыс деп айтып, пікірталастыру емес еді. Оның айтуынша, екеуі де қажет. Практикалық саясатта, идеалистер мен ұйымдастырушылар бірін-бірі толықтырады. Саяси талдау барысында, ойластырылған зерттеулер туындататын шиеленіс бар болып табылады. Идеалистер, Маккиндердің айтуынша, «жер бетіндегі тұз; оларсыз біз қозғалатын болсақ, қоғам көп ұзамай тоқырап, өркениет жоғалатын еді» (Маккиндер, 1919, 7 б.). Ұйымдастырушылар саясат үшін практикалық алғышарттарды әзірлейді; олар болмаса, уақыт өткен сайын азғана нәрсе жасалынады және тіпті, одан да аз болар еді. Ұйымдастырушылар ережелер мен ресурстармен айналысады; тиісті рәсімді, шығындарды және бюджет құрамын қарастырады. «Үлкен ұйымдастырушы – ұлы реалист» (Маккиндер, 1919, 13 б.).

Маккиндер қорқынышы Лигаға халықаралық құқық қағидаларына негізделген жұмыс жасамайтын ұйым құра алатын, бірақ тұрақты тәртіпке ие болатын және заңға мән беретін үлкен жүйеге назар аудармайтын идеалистердің үстемдік етуінен тұрды. Ол алға қойылған мақсаттардың тартымды сипаты оларға ықпал етуінен және жолдар мен құралдардың қажеттілігін ұмытып кетуден қорықты; ақыл-парасаттың маңыздылығын және жақсы ниеттерін артық бағалайтындығын, сонымен қатар үлкен халықаралық жүйенің қысымына және динамикасына назар аудармайтынын айтты.

Черчилльдің «Бүкіләлемдік дағдарысы» аса бай және кемеліне толған болып табылады. Тарихты терең біліп, күмәнді антропологияны басшылыққа алғаны оған куәлік етеді. Бұл адамның әрекеті ақыл парасатпен жүргізілген деген тұжырымға күмән туындайды. Ол адамның өзара әрекеттесуін үйлесімділікке қарағанда жанжал тұрғысынан бейнелейді. Бұл халықаралық қатынастарды соғыс жиі көрініс болып табылатын жарыс ретінде бейнелейді. Черчилльдің халықаралық мемлекетіндегі акторлар өзіншіл мемлекеттер болып табылады. Маккиндер осындай қиындықтарға ғана тап болған жоқ. Басқа авторлар осыған ұқсас ұғымдармен айналысты. Олар ашық түрде пікірлерін білдіріп, 1920 жылдардағы халықаралық істер туралы талқылауға қатысты. Алайда, олар халықаралық қатынастар бойынша ғылыми әдебиеттер тізіміне оңайлықпен енгізілген жоқ. Бұл қызықты қалыс қалу болып табылады. Халықаралық істерге қызығушылық танытқан кез келген адам Уинстон С. Черчилльдің британдық парламенттегі дәлелдерін немесе «Әлемдік дағдарыс» [1923-31], Бірінші дүниежүзілік соғыстағы оның алты томдық жұмысындағы пікірлерін қарастырады. Сөз сөйлеу мен мәтіндердің екеуі де реалистік

үндестікке толы болды. Черчилль Париждегі бейбітшілік конференциясының оптимизмі мен уәделеріне ешқашан қызыққан жоқ. Ол саясат өнерінде тәжірибелі болды және Маккиндердің «Ұйымдастырушысын» қарастырды. Жұмыстың драматикалық кейіпкері – «ұлы мемлекеттер мен империялар және оның тақырыбы олардың әлемдік балансы мен комбинациясы» (Черчилль, 1923, 19 б.). Мемлекеттер біртұтас акторлар ретінде қарастырылады<sup>25</sup>. Фукидидтерден бергі кезеңдегі тарихшылар мысалында Черчилль оларды антропоморфтық терминде сипаттайды. Оның мәтіні «Италия көрді ...», «Ресей ойлады...» және «Австрия шешті ...» деген сөздерге толы. Ол Германияны «қайтпас», «ештеңеге мойынсұнбайтын» және «амбициозды» ретінде бейнелейді. Францияны «ойланымпаз» және Англияны «жақындап келе жатқан қауіп-қатерден толығымен бейхабар» деп сипаттайды. Мәселен, Черчилль мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынастарда әртүрлі психологиялық диспозициялардың өзіншіл жеке тұлғалары арасындағы өзара әрекеттесуді талқылайды. Барлық мемлекеттер өз қауіпсіздігін барынша арттыруға тырысады. Әрбір мемлекет өзінің жағдайына және көңіл-күйіне сәйкес, әрқайсысы өзінің жеке мүдделеріне сәйкес халықаралық оқиғаларды талдайды және өздерінің мәдени бейімделуіне және оның салыстырмалы әскери күштерін жеке бағалауына сәйкес әрекет етеді.

Черчилль өз жұмысының бірінші томын бастаған кезде, реалистік көзқарастар халықаралық қатынастар бойынша ғылыми әдебиет тізімдерінде көп болған жоқ. Ол оның соңғы томын аяқтаған кезде, көп нәрсе өзгеріске ұшырады. Чарльз Ходжес (1931), мысалы, студенттерді құқықтық идеализмнің православиядан басым түсетіндігін меңгеруге, билік шындықтарын зерттеуге және нақты мемлекетаралық қарым-қатынастардағы тарихи оқиғалардың халықаралық оқиғаларын бақылауға ынталандырды. Дэвид Дэвис (1932) халықаралық саясат әрдайым қақтығыстар мен билікті пайдалануға толы болатындығын атап көрсетті. Рейнхольд Нибур (1932) халықаралық істерді зерттеуде жеке құқықтар философиясына негізделген бұрыс болып табылатын моральдық әдістер арқылы мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарға жақындатқан аңғал идеалистер басымдық танытады деп ескертті. Бұл идеалистер «моральдық және саяси шатасуға» жол берді, өйткені олар әділеттілікке деген аңғал күресінде «саяси қажеттіліктерді толығымен елеусіз қалдырды» деді Нибур (1932, xii). Херш Лаутерпахт (1933) Лиганың адвокаттары еске салады, бұл заң бейбітшілік үшін маңызды, бірақ бұл панацея емес. Мұнда заңның өкілеттіктерін шектеу бар, дейді ол. Ал өзінің «*Халықаралық қоғамдастықтағы заңның қызметі*» (1933) еңбегінде осы шектеулерді анықтауға тырысты.

Сондай-ақ, көптеген авторлар 1930 жылдары заманауи халықаралық қатынастарда пайда болған артып келе жатқан тәртіпсіздіктерге алаңдаушылық білдірді (Шмитт, 1932; Шуман, 1933; Симондс және Эмени, 1935; Шотоуэлл, 1937; Мантоукс және т.б. 1938). Солардың бірі Принстон қаласындағы кәсіби зерттеулер институтындағы Эдвард Мид Эрл болды. Тарихшы ретінде оқып, ол сыртқы саясат, қауіпсіздік және халықаралық қатынастар мәселелері бойынша пәнаралық семинар ұйымдастырды. 1938 жылы басталған бұл семинар реалистік күшті дамытты. Ол тарихшылардың, саясаткерлердің, саясаткерлер мен стратегтердің ықпалды тізбегін туындатты – олардың арасында Бернард Броди, Уильям Т. Р. Фокс, Гарольд және Маргарет Спрут, Джон фон Нейман және басқалар болды. Эрлдің мақсаты әртүрлі көзқарастар мен пәндерге сүйене отырып, «американдық академияда ұлттық стратегияға» жүйелі көзқарас қалыптастыратын «жана сұрау салу режимін» құру болды. Эклбладх (2011) сияқты байқаушылардың бағалауы бойынша Эрл семинары қауіпсіздік зерттеулерінің негізін дайындады.

Халықаралық саясаттағы үшінші соғысаралық көзқарас Карл Маркс және Фридрих Энгельс жазбаларымен түсіндірілді. Бұл көзқарастың ең күшті өкілдері Ресейлік большевиктер партиясындағы зиялы қауым, әсіресе Владимир И. Ленин болатын. Бұл дәстүр ағартушылықтың әлеуметтік философиясына негізделген. Ленин, Вильсон сияқты, табиғатқа қатысты рационалдылық, теңдік, еркіндік және адам билігі туралы өсиет жазды. Дегенмен, Ленин ағарту философтарының радикалды интерпретациясын ұстанды. Ол он тоғызыншы ғасырдағы либерализмге байланысты континенталды реакцияны қабылдады; әсіресе Маркс пен Энгельстің тарихи сатылы бағдар (*Stufengang*) туралы ой-пікірлеріне назар аударды. Ленин өз теорияларын адамдар диалектикалық тұрғыдан табиғатпен өзара әрекеттесу мен адамзат тарихын бір эволюциялық кезеңнен немесе «өндіріс режимінен» екіншісіне – «азиялық өндіріс режимінен» құлдық, феодализм және капитализм арқылы социализмге дейін жеткізу туралы талапқа негіздеген.

Маркс әр өндірістің өзіндік сипаты экономикалық қатынастар арқылы сипатталынады деді. Энгельстің айтуынша, мұндай режим соғысты жүргізудің нақты режимінде сипатталады. Австриялық экономист Рудольф Гильфердинг бұл дәлелді қолданды. «Қаржы капиталында» (1955 [1910]) Гильфердинг милитаризмді капиталистік өндіріс режимінің бөлігі ретінде қарастырды. Ол он тоғызыншы ғасырдың соңғы жылдарында капиталды орталықтандыруға және өзгеріске ұшыраған капитализмді өзінің ескі режимінен еркін бәсекелестіктен жаңа режимге көшіру үрдісін қарастырды, онда бірнеше ірі қаржы институттары индустрияны қатаң бақылауда ұстады. Маркс пен либералдық экономист Джон Хобсонға (1902) сүйене отырып, Гильфердинг капитализм Батыстық мемлекеттерді империялық кеңейту мен соғысқа жіберуге мәжбүр еткен «қаржы капитализмінің» жаңа сатысына енгенін айтады. Бұл соңғы капиталистік дамудың фазасында қаржы капиталы – «банктер және жұмыспен қамтылған өнеркәсіпшілер арқылы бақыланып отырған капитал» жаңа нарықтарды және шикізаттың жаңа жеткізілімдерін кеңейтуді қажет етеді (Гильфердинг, 1955).

Басқа марксистер (Люксембург, 1951 [1913], Каутский 1970 [1914]) капитализм мен милитаризм арасындағы байланысты жетілдірді. Вернер Сомбарт, «*Соғыс және Капитализм*» (*Krieg und Kapitalismus*) [1913] атты еңбегінде әскерилер капиталистік тауарды негізгі тұтынушылардың бірі ретінде интернационализациялауда отарлау соғыстары қалай қызмет еткендігін атап көрсетті. Николай Бухарин «*Империализм және Әлемдік экономика*» (1973 [1915]) атты еңбегінде оған айтарлықтай үлес қосты, Гильфердинг Маркстың аксиомасында капитализм жаратылысынан шоғырлануға және орталықтандыруға ұмтылатынын тұжырымдайды. Ең соңында, капиталистік бәсекелестік өндірісті монополистік комбинаттарда кеңінен шоғырландырады және өнеркәсіптік және қаржыгерлер олигархтардың қолында қаржылық билікті орталықтандырады. Өздерінің өмір сүруін қамтамасыз ету үшін комбайндар шикізат пен жаңа нарықты жеткізу және қамтамасыз ету мақсатында өз халқының шекарасынан тыс жерлерге шығуға мәжбүр болады. Әртүрлі елдердің комбайндары бәсекелесе бастайды. Тағы да, капитал шоғырланып, орталықтандырылады; тек қана әлемдік деңгейде ғана емес, сондай-ақ, қаржы олигархтарының экономикалық мүдделерін әскери күшпен қолдайтын үкіметтермен бірге орталықтандырылады. Әлем бай индустриалды өңірлер мен нашар колониялар арасында таптық сызықтарды бөледі. Алып комбайндар әлемнің кедей өңірлерін өзара бөліп, оларды ауқымды, жаһандық еңбек бөлінісіне қосу нәтижесінде



қалыптасады. Нәтижесінде комбайндар одан әрі кеңейту шегіне жетеді. Бұл кезде бірде-бір мемлекет басқа біреудің қаражаты есебінен кеңейе алмайтын жағдайда болса, әлемдік нарықтар мен табиғи ресурстар үшін зорлық-зомбылық бәсекелестігі кезеңі басталады. «Капиталистік қоғамның қару-жарақсыз болуы мүмкін емес, өйткені ол соғыссыз мүмкін емес», – деп қорытындылады Бухарин (1973, 139 б.).

Бухариннің империализм туралы кітабы теориялық жағынан марксистік дәлелдермен қызықты болуы мүмкін, бірақ Лениннің ең ықпалды болғаны – шын мәнінде, сол ғасырдың халықаралық саясатындағы ең ықпалды кітабы Лениннің *«Империализм: Капитализмнің ең жоғарғы кезеңі»* (1975b [1917]) атты кітабы болуы мүмкін. Ленин Гильфердинг пен Бухариннің дәлелдерін танымал, қолжетімді үлгіде және эмпирикалық негізде берді. Лениннің айтуынша, Бірінші дүниежүзілік соғысты «әлемнің ең ірі капиталистік державаларының арасындағы аумақтық бөліну» деп түсіну керек. Соғыс империалистік державалармен, нарықтарға және шикізатқа деген қажеттілікпен жандандырылған «аннекционист, ұрлау тонау соғысы» болып табылады, – деді ол. Ұлы державалар кеңейіп, көп жерлерге бақылау жасаған сайын, мұнда жаулап алуға әлемнің аз бөлігі ғана қалады. Халықаралық жарыс «әлемді, колониялар мен ықпал ету салаларын бөлу және қайта бөлу үшін» қарқынды дамып, соғыстың басталуына әкеліп соғады (Ленин, 1975, 206 б.).

Ленин үшін соғыс қос дұшпанға қарсы капиталистік таптар қолданатын қару: басқа аумақтық мемлекеттердің капиталистік таптары мен өз елінің пролетариатына қарсы қолданылатын қару.

### *Фашизм, Муссолини және Гитлер*

Фашизм, консерватизм секілді, ағарту жобасының оптимистік құндылықтарының реакциясына негізделеді. Екеуі де либерализм мен социализмнің доктринасын жоққа шығарады. Олар адам табиғатын пессимистік көзқарас арқылы қарастырып, адамның рационалды жаратылыстар емес, құмарлыққа бейім және атақ-даңққа құмар екендігін дәлелдейді. Екеуі де адамзат қоғамының күрес пен соғыс арқылы ерекшеленетіндігін атап көрсетеді.

1920 жылдары фашистерден пайда болған доктриналық консерваторлардан ажырау оңай болған жоқ. Бірақ, олардың арасындағы айырмашылықты олардың шығу тегі қалайды. Дегенмен консерватизм – бұл ауру-сырқаудың, он сегізінші ғасырдағы жер иелену дворяндығының туындауы, фашизм жиырмасыншы ғасырдағы дағдарыстық, либералды емес, өнеркәсіптік бұқаралық қоғам функциясы болды. Осылайша фашизм екі маңызды мәселе бойынша консерватизмнен байланысын үзді. Біріншіден, консерваторлар халық бұқарасын пассивті болғандығын, тіпті мойынсұнғандығын қалайды, фашисттер күдіретті мемлекетті белсенді түрде қолдайтын жұмылдырылған, динамикалық халықты қалайды. «Мемлекеттің фашистік тұжырымдамасы жалпы барлығын қамтиды, Муссолинидің айтуынша, одан тыс жерде адамның немесе рухани құндылықтардың ешқайсысы бар болып табылмайды, құндылығы аз. Осылайша фашистік мемлекет тоталитарлық деп түсіндіріледі» (Муссолини, 1933, 3 б.).

Екіншіден, консерваторлар қақтығысты сөзсіз болмай қоймайтын деп санайды, ал фашистер күресу үшін позитивті құндылықтарды белгілейді және соғыстың ең жақсы қасиеттері бар деп айтады. Күрес туралы осы көзқарас империялық кеңеюдің фашистік сыртқы саясатына негізделген. Бенито Муссолинидің айтуынша, Италия Солтүстік Африканы басып алып, оны Жерорта теңізіндегі «итальян көлі» етіп жасайды. Адольф Гит-

лер (1943 [1925]) Германияға *өмірлік кеңістік (Lebensraum)* қажет екендігін талап етті.

Фашизмді талқылаудағы мәселелердің бірі - ол зияткерлікке қарсы үрдіс күшті болуы керек; фашистер аналитиктер емес, акторлар болуға бейім болады. Олар ойлануды қалайды. Мұнда маңызды ерекшелік бар, әрине<sup>26</sup>. Мұнда үш неміс ерекшеліктері талқыланады – бір географ және екі заң профессоры – Карл Хаушофер, Генрих Трипель және Карл Шмитт.

Хаушофер неміс әлеуметтік қоғамының тұтастық және органикалық дәстүрлерінен шабыттанды; атап айтқанда, саяси географ Карл Риттер, Фридрих Ратцел, шведтік студент Рудольф Кьеллен мен Халфорд Маккиндер. Олар барлығы мемлекеттерді организмдер ретінде қарастырған. Риттер эволюцияның дәйекті кезеңдері арқылы дамып келе жатқан ұғымды дамытты және кез келген басқа организмдер сияқты мемлекеттің өзін ұстап тұруы үшін құралдар қажет болды. Ратцел мен Кьеллен мемлекеттің кеңістіктік организм болып табылатындығын атап өтті; ол табиғи ресурстардың көлеміне және жердің сапасына негізделген аймақтық бірлік болды. Мұндай мәлімдемелер кеңейту мен соғысқа қатысты географияны зерттеумен байланысты болып табылатын Хаушофердің «*Геосаясат*» ұғымы болып табылады. Мемлекет деді ол, «жер құқығын, кең мағынада жерді қорғауға міндетті». Мемлекеттің халқы арта түскен сайын, салауатты мемлекет көп ресурстарды иеленуге және одан да жақсы табысқа қол жеткізуге тәуелді болды. *Өмірлік кеңістікті (Lebensraum)* қарастыру – бұл барлық саясаттың негізгі заңы, – дейді Хаушофер (1928).

Генрих Трипель де мемлекетті әлеуметтік организмге айналдырып, оның билігі мен ықпалын зерттеді. Басқа ғалымдар ұзақ жылдар бойы мемлекеттер арасында империя арқылы немесе билік балансы арқылы белгіленген тәртіптің болғанын айтты<sup>27</sup>. Трипель (1938) мұнда тәртіптің үшінші қағидасы бар деді, атап айтқанда, гегемония, және гегемониялық тәртіпті егжей-тегжейлі зерттеп жазды. Ол күш немесе мәжбүрлеуге негізделмегендіктен (*Zwang*) гегемонияны «үстемдіктен» ажырата бастады (*Herrschaft*). Керісінше, ол көшбасшы оның ізбасарларының еркіне әсер ететін ықпал етуге негізделген. Гегемон, Трипель түсіндіреді, басқа егемен мемлекеттерді басқаратын тәуелсіз мемлекет болып табылады, өйткені ол олардың сеніміне ие. Гегемон жүйедегі артықшылықты қолданады немесе теңдестер арасында бірінші болып табылады. Гегемон осы жүйедегі артықшылықты қолданады, себебі басқа мемлекеттер оны заңды лидер деп есептейді және ол осы ережелердің барлығына пайда әкелетінін білгендіктен, оған іс-әрекеттің негізгі ережелерін анықтауға мүмкіндік береді. Содан кейін, гегемониялық жүйе егеменді мемлекеттерден тұрады (билік балансы жүйесі сияқты). Бірақ, бұл әдеттегі билік балансы механизмі тоқтатылған жүйе болып табылады. Трипель өз көзқарасын сипаттап көрсету үшін әртүрлі тарихи мысалдарды пайдаланады, бірақ ол ежелгі Афины мен Делиан Лигасындағы (біздің эрамызға дейінгі 478 жылы құрылған) оның көшбасшылық рөлін гегемониялық көшбасшылықтың классикалық жағдайы ретінде атап көрсетеді. Сондай-ақ, ол гегемонияның үлгісі ретінде неміс бірлестігінің үдерісін талқылайды. Ол сондай-ақ, Германия заманауи әлемде Афины секілді рөл атқаруы мүмкін екендігін айтады.

*Гегемонияда (Die Hegemonie)* Трипель дамытқан фашистік көшбасшылық қағидасының (*Fuhrerprinzip*) халықаралық нұсқасы болып табылады – кітаптың атауымен ұсынылғандай: *Жетекші мемлекеттердің кітабы (Ein Buch von fuhrenden Staaten)*. Трипель гегемонияны келісім басшылығы ретінде қарастырады. Ол гегемонияны барлық мүдделі тараптар арасында белсенді және өзін өзі танымдық консенсусқа сүйене отырып қарастырады. Трипель ешқандай жағымды құндылықтарды қақтығыстарға немесе

соғысқа байланыстырмайды. Іс жүзінде, гегемония зорлық-зомбылық пен мәжбүрлікке қарама-қайшы; бұл моральдық күш көшбасшылығы. Осылайша соңғы бетте Гитлер мен Геринг туралы жазылған автордың пікіріне қарамастан Трипельдің дәлелінде шынайы фашизмге қарағанда консерватизм көп болуы мүмкін. Осы сәтте Трипельдің дәлелі Шмиттің пікірінен ерекшеленеді, ол өз дәлеліне дұшпандық пен жанжалды негізге алады. Екі заңгердің арасында тағы бір айырмашылық бар: Шмитт ұлттық партияның мүшесі болса, ал Трипель ол партияның мүшесі болмады.

Карл Шмитт билік және қоғамдық тәртіп бойынша бірнеше теориялық жұмыстар жазды, және оның дәлелдері қақтығыстар мен дау-дамайдың рөлін атап көрсетті. «Саяси ұғым» (1927) атты еңбегінде Шмитт үш тармақ жасады, ол оның кейінгі жұмыстарында көрініс табады. Біріншіден, ол саясат әрқашан сөзсіз болмай қоймайтын қарама қайшы ұғым болып табылады деген пікірді ұстанды. Бұл Шмиттің екінші тармағына байланысты, яғни, саясаттың негізінде дос пен жаудың арасындағы айырмашылық бар – ешқандай айырмашылық жоқ, бірақ экзистенциалды айырмашылық бар. Дау кез келген жерде пайда болуы мүмкін, бірақ ол бір тараптың айырбастаудан, ымыраға келуден немесе кері шегінуден бас тартқан жағдайда саяси жағдайға айналады және оның орнына қарсыластарын асқан жау етіп қарастыруды бастайды. Сонда «жау» – бұл әртүрлі «әсіресе қарқынды, әртүрлі және бөгде түрде осылайша, төтенше жағдайда онымен қақтығыс мүмкін болып табылады» (Шмитт, 1932, 27 б.). Шмиттің үшінші тармағы – тәртіп пен бейбітшілік күшті мемлекетке байланысты болып табылады. Өйткені, шынайы саясат пікірталас, келіссөздер немесе конференциялар арқылы шешілмейді. Өткір қарама-қайшылыққа толы дау туындаған кезде адам кімнің дос (аса маңызды) және кімнің жау екендігін шешуі керек. Бұл адам, Шмитт үшін, «егеменді» болып табылады. Ол шешім қабылдайды. Оның шешімі талқылауға емес, саяси ерік-жігер мен билікке негізделген. Шынында, оның еркі біріккен халықтың ерік-жігеріне және заңды билікке негізделеді.

Шмиттің саясатқа деген көзқарасы терең пессимистік антропологияны көрсетеді. Гоббстың және дәстүрлі католицизмнің ықпалында болған Шмитт (1938) адам табиғатын залым болмаған жағдайда күнәһар ретінде қарастырды. Осы пессимистік антропологиядан күшті мемлекеттің қорғаны пайда болды. Өйткені адам табиғаты залым болғандықтан, адам баласы үстемдікке мұқтаж. Саясаттың осы негізгі анықтамасынан мұндай үстемдік тек қана «басқа» дегенге байланысты белгіленуі керек. Осылайша, әрбір мемлекет қажет болған жағдайда басқа адамдардан немесе басқа топтардан тұрады. Бұл идея Шмиттің халықаралық қатынастар туралы пікірталастарынан өтті, саясат идеясы билік үшін күрес ретінде аса мәлім. Шмитт кітабынан кейін күшті, орталықтандырылған мемлекет түріндегі үстемдікті ақтауға тырысып қана қоймай, сонымен қатар, адамның еркіндігі үшін мемлекеттік билікті шектеу қажеттігін қолдайтын альтернативті тәсілдерді де сынға алды.

Шмитт (1930; 1938) өзінің дәлелін Парламенттік демократияны қатал айыптауға айналдырды. Ол парламенттік демократияның ағылшын-американдық либералдық дәстүрін сынға алды. Бұл жүйе саясатты қарапайым заңдылыққа айналдыру барысында азайды. Ол халықты тыныштандырды, шынайы саясатты жоққа шығарды және өз азаматтарының дербестіктен және қадірінен айырды. Либералды демократия, шын мәнінде, адамдарды ұйқыға кетуге мәжбүрлеп, мүлдем демократиялық болмады. Шмитт айтқан жалғыз шынайы демократия – бұл белсенді «Волк» біртұтас еркіне негізделетін күшті «егемен» болып табылатын диктатура.

Ұлтшылдар Шмиттің теориясымен айналысқан деген ой туындайды. Дегенмен,

олай емес. Шмидт тез түсінді - Освальд Шпенглер, Хайдеггер және ұлттық-социалистік неміс жұмысшы партиясына (ҰСНЖП) мүше болған басқа да ғалымдар – партия жетекшілерінде ештеңе болған жоқ, олар интеллектуалды адамдарға деген өздерінің жеккөрінішті көзқарастарын білдірді, өздерінің ойларын жүзеге асыруды ұсынды. Күзет жасағының көшбасшылары Шмиттке ренжіді, себебі ол Волкты нәсілдік бірлік ретінде ұсынбады. Сонымен қатар, оның дәлелінде Волкта қақтығыс болғандығы туралы айтылды және ол мүмкін емес болып табылады.

Күзет жасағы сынға ұшыраған кезде Шмитт конституциялық теорияның мәселелерінен бас тартты және халықаралық құқыққа қызығушылық танытты. 1939 жылы ол «*Volkerrechtliche Grossraumordnung*» («Халықаралық құқықтағы ықпал ету салаларының тәртібі») жариялады, Гитлер Германияның Орталық және Шығыс Еуропадағы ықпалын кеңейткен мезгілге сәйкес келді. Германия ықпал ету саласына лайық - *Grossraum* - АҚШ Оңтүстік Американың ықпалының өз саласын құрғандай, шығысында осындай саланы құруға лайық болып табылады, – деп жалғастырды ол.

Шығыс бөліктегі Гитлердің өмірлік кеңістік (*Lebensraum*) доктринасы Американың Монро доктринасынан өзгеше емес, – деп Шмитт пайымдайды<sup>28</sup>. Шмитт, әрине, үлкен аймақ (*Grossraum*) әскери күштерді басып алуға мәжбүр болғандығын білді; неміс әскерлері бірінші кезекте бір кездері Австрия-Венгрия құрамына кірген бірнеше шағын елдерді жаулап алуына және басып кіруіне тура келді; содан кейін олар Польшаның кең жазықтарынан өтіп, Белоруссия мен Украинаны басып алуға мәжбүр болды. Бұның бәрі ұзақ, ауқымды соғыс болар еді. Шмиттке де бұл келешек жоспарда өте ыңғайсыз болды.

Адольф Гитлер де ауқымды соғыс арқылы неміс халқының өмірлік кеңістігін (*Lebensraum*) құруға болатындығын түсінді. Дегенмен, ол бұл соғыс неміс халқының ерік жігерін нығайтатындығын айтты және неміс халқына пайдасын тигізеді деді. Еуропаның жері «оны иемдену үшін күшті қажет ететін адамдарға бар болып табылады», – деді Гитлер (1943). Ал, егер объектілердің қазіргі иесі болса, яғни «өзін-өзі сақтау туралы заң күшіне енеді және достық әдістерді қолданудан бас тарту тартпауы соққыға байланысты болып табылады» (Гитлер, 1943, 138 б.). Германия Шығысқа қарай кеңеюге лайық – деді Гитлер, славяндар мен еврей халықтарының бөлшектелінген жерлеріне қарай кеңеюге лайықты.

Бұл нәсілдік аспект Гитлердің халықаралық қатынастар теориясының маңызды элементі болды; консерватизм мен фашизм арасындағы соңғы айырмашылықты анықтайды<sup>29</sup>. Ал, неміс фашизмі Волк қауымдастығының жұмылдырылған көпшілік құрамына қарағанда көп болды, әскери кодекске негізделген күшті мемлекетке қызмет көрсете отырып және империалистік сыртқы саясаттың көрінісіне басшылық ете отырып; ол сонымен қатар нәсілшіл идеологиядан хабардар болды.

Бұл идеологияның басым бөлігі этникалық мифологияға негізделген. Осы мифологиялық бейімділік әлемдегі «қарабайыр» және «ырымға сенетін» аймақта болмағанын түсінеміз; керісінше, христиан әлеміндегі ең дамыған, рухани дамыған және жақсы білімді халықтардың бірі ретінде болған халыққа жүктелді. Жаңа бұқаралық ақпарат құралдарын насихаттау жолымен қолдану арқылы нацистік партия этникалық мифологияны бүкіл елге орасан зор саяси жолдауға айналдырды. Ол оны жаһандық, жаңа қасіретке толы әлемдік соғысқа айналдырды.

## «Ежелгі жойылады...»

1926 жылы Муссолини режимінде тұтқында болған итальяндық коммунист Антонио Грамши түрме камерасындағы әлемдік оқиғалардан кейінгі оқиғаларды қадағалауға тырысты. Оның халықаралық жағдайды қарапайым бағалауы келесідей болып табылады: «Ескі өліп, жаңа туылмайды» дейді ол түрмеде жазған күнделіктерінде. «Осы аралық кезеңде», – деп жалғастырды ол, – «түрлі аурулардың симптомдары пайда болады» (Грамши, 1974, 275 б.).

Бұл тарауда Екінші дүниежүзілік соғысының Еуропаны және оның көне, Еуроорталық әлем тәртібін қалай жойғандығын атап көрсетіледі. Сонымен қатар, 1919 жылы Париждегі бейбітшілік конференциясы жаңа және тұрақты тәртіпті орната алмағандығын да атап өтті. Бұл тарауда халықаралық жағдай толықтай зерттелінген жоқ; ол Батыстық оқиғаларға байланысты тар шоғырланған, олар халықаралық саясаттың жаңа ғылымына пайда болғанына тікелей байланысты болып табылады<sup>30</sup>. Халықаралық саясаттағы төрт тәсіл осы ережесіз кезеңнің халықаралық көзқарастарының, тәсілдерінің және тақырыптарының әртүрлілігін қамтыды. Осы қамту осы тақырыптардағы кейбір өзгерістерге әсер етті, бірақ оларды қамтыған жоқ.

Бұл бөлімді бірнеше айқын ескерту бере отырып, аяқтау пайдалы болуы мүмкін. Біріншіден, бұл жерде айтылған төрт тәсіл идеалды түрлер болып табылады. Олар өзара бір-біріне тәуелді емес; олар бір-біріне сәйкес келеді. Күрделі сәйкестіктер консерватизм мен фашизм арасында болып табылады. Ең қызықты жайттар арасында фашизм мен радикализм сәйкестігі болып табылады – гегемонияға ұқсас теория радикалды оң жақта және радикалды сол жақта бар болып табылады. Грамши (1974 [1947]), мысалы, сонымен қатар, гегемонияның ықпалды теориясын дамытты (Кнутсен, 1999). Марксистік ілімнен алынған секілді, Грамши теориясы Трипельге өте ұқсас. Екіншіден, халықаралық саясатқа қатысты осы төрт тәсіл толыққанды емес; мұнда бұдан да көп тәсілдер бар. Олардың кейбіреулері идеалды түрлердің нұсқалары ретінде қарастырылуы мүмкін. Коммунизмнің маңызды өзгерісі, мысалы, 1920 және 1930 жылдар аралығында Азияда пайда болды. Қытай коммунистері Мао Цзэдун басшылығымен, Маркстың «пролетариат» туралы тұжырымдамасын батыстық емес жағдайға бейімдеді. Маркс (және Ленин мен Сталин) пролетариатты қалалық, индустриалды жұмысшылар деп анықтады, Мао оларды кедей шаруалар ретінде қарастырды. Бұл қайтадан анықтама беру «пролетарлық революция» деген сөз мүлде жаңа мәнге ие болып табылатын көне тұжырымдаманы берді<sup>31</sup>.

Үшіншіден, Бірінші дүниежүзілік соғыс пен сол кезде пайда болған тоталитарлы жаппай қозғалыстар арасындағы байланыс туралы талқылау керек. Соғыс жер бетіндегі төрт империяны – австриялық-венгерлік, неміс, осман және орыс империясын күйретті. Турбуленттік және хаостан кейін радикалды бұқаралық қозғалыстардың әртүрлі түрлері пайда болды. Ресейде 1917 жылы билікті басып алған радикалды коммунистік қозғалыс пайда болды. Басқа аймақтарда 1920 жылдары фашистік қозғалыстар пайда болды. Германияда 1933 жылы Германия билігін басып алған нацистік партияның нәсілдік нұсқасы пайда болды. Осман империясында саяси қозғалыс мұсылман бауырластығына негізделген ислам нәтижесінде пайда болды. Барлық үш қозғалыс та антилибералды болды және Еуропаның отаршылдық державаларының императорлық тәжірибесіне қарсы алаңдаушылық білдірді. Үшеуі де аймақтық немесе әмбебап амбицияларды білдірді.

## Халықаралық саясат ғылымы

Бірінші дүниежүзілік соғыс 1914 жылдың тамызында басталды, ұзақ және күрделі болды. Осы тарау осындай болып келеді. Соғыс Еуропадағы көне режимдерді жойды. Версаль конференциясында соғыстың ресми түрде аяқталғаны тұрақты және берік бейбітшілік орнатпағандығы туралы қарастырылды. Оның орнына, жаңа және теңдессіз акторлар көне тәртіп қирандыларынан пайда болды.

Бұл тарау өзгеріс үдерісін сипаттады және жаңа субъектілердің контурларын ұсынды. Екі жаңа халықаралық қосалқы жүйелер (біреуі Австрия-Венгрия империясының күйреуінен пайда болды және жаңа орталықтың және шығыс Еуропаның контурын сызды; Осман империясының қираған жерлерінен шыққан тағы бірі пайда болды және жаңа «Таяу Шығыс» болды) және империялық амбициялары бар екі жаңа тоталитарлық мемлекет пайда болды. Сызықтық бағыт 1930 жылдардың соңына қарай осы екі тоталитарлық мемлекет Батыс либерализмін туындатты. Олардың әрқайсысы жаңа идеологияны, сол жақта коммунизмді және оң жақта фашизмді ұсынды. Әрқайсысы халық бұқарасын халықаралық деңгейде жұмылдырды. Олардың әрқайсысы халықаралық саясаттың өзіне тән теорияларын дамытты.

### *Халықаралық қатынастар институттары*

Бұл тарауда 1914 жылғы Екінші дүниежүзілік соғыстан пайда болған халықаралық саясат туралы жаңа ғылымның қалай қалыптасатындығы анықталып, қарастырылды. Халықаралық қатынастардың пайда болуы білім беру және ғылыми зерттеу институттарының артуына әсер етті. Халықаралық саясаттың алғашқы кафедрасы 1919 жылы Уэльс университетінде, Аберистуитте құрылды. Келесі онжылдықтарды Ұлыбританияда, Швейцарияда және басқа елдерде тағы бірнеше кафедралар пайда болды. Лондон экономика мектебі 1920 жылдардың басында халықаралық қатынастар бөлімін құрды; Халықаралық зерттеулердің жоғарғы институты 1927 жылы Женевада құрылды<sup>32</sup>.

Американдықтар әсіресе бұл салада табысты болды. 1920 жылдары халықаралық қатынастар мәселелеріне байланысты бірнеше жүздеген жаңа курстар қосылды (Симонс, 1931)<sup>33</sup>. Екінші дүниежүзілік соғысы кезінде Джорджтаунда, Чикаго университетінде, Джон Хопкинс университетінде, Йель университетінде және басқа жерлерде құрылған кафедралар мен институттар туралы айтпағанда, халықаралық қатынастарға арналған алтыға жуық мектеп пайда болды. 1934 жылы Джеймс Т. Шотвелл Ұлттар Лигасына жасаған баяндамасында, АҚШ «бұрынғы тарихында бір-бірінен ерекшеленетін халықтар әлеміне қарай бейімделген. Дүниетанымдағы өзгерістер революциялық емес еді» (Шотвелл, 1934, 3 б.).

Шотвелл өз пікірлерін барлық жаңа институттардың ең ықпалдысы болып табылатын Ұлттар лигасына ұсынды. Нақты айтқанда, Шотвелл ЗЫЛХК ұсынды (Зияткерлік ынтымақтастық жөніндегі лиганың халықаралық комитеті). Бұл соғыстан кейінгі мектептер мен ғылыми-зерттеу институттарын құрудағы айтарлықтай жеңіс болды. ЗЫЛХК халықаралық ассоциацияларға және демеушілік конференцияларға негізделді, халықаралық зерттеу (ХЗК) конференциясы, ол тұрақты түрде кәсіби кездесулерде ғалымдарды біріктірді.

Мұнда басқа институттар да болды. Қорлар мен қайырымдылық ұйымдары халықаралық ғылымның демеушілері ретінде маңызды рөл атқарды. Ең маңызды демеушілер арасында Карнеги мен Рокфеллер қорлары болды. Карнеги қоры соғыс себептерін және Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі бейбітшілік алғышарттарын зерттеуге қолдау көрсетті. 1920 жылдардың соңында Рокфеллер қоры бірқатар әлеуметтік ғылыми зерттеулер қорларының бөлігін халықаралық қатынастарды зерттеуге бөле бастады. ХЗК оның қолдауынан үлкен ықпалға ие болды. 1932 жылдан бастап ХЗК «Мемлекеттік және экономикалық өмір» (1932 және 1933 жылдар арасындағы мәселелер), «Ұжымдық қауіпсіздік» (1934-35) немесе «Бейбітшілік өзгерісі» (1936-37) сияқты кең ауқымды конференциялар ұйымдастыру мүмкіндігіне ие болды. ХЗК мүшелерінің тізімі, кімнің кім екендігі туралы қарқынды жетілдірілген пән ретінде нақты оқылады<sup>34</sup>.

Бұл ХЗК мәжілістерінде либералдық бағдар басым болды. Олар сол ғасырдағы халықаралық қатынастар ғылымына үстемдік ететін либералды көзқарастан көрініс тапты. Дүниетаным либералды болса да, соғысқа дейінгі кезеңнің либерализмінен ерекшеленді. Мұнда халықаралық бейбітшілік пен тәртіп еркін нарықтық сауда теориясына негізделу керек делінген жоқ. Керісінше, ол халықаралық тәртіп пен бейбітшілік халықаралық ынтымақтастыққа негізделді және бұл Лига сияқты халықаралық институттарға негізделді деді. Сыншылар мұны идеализмнің немесе утопизмнің жаңа көзқарасы деп атады. Бірақ, мұны «либералдық институционализм» белгісі десе дұрыс болар еді.

### *Халықаралық қатынастар мәні – Маккиндер мен Каррдың мұрасы*

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін, Хэлфорд Дж. Маккиндер (1919) реалистер мен идеалистер арасындағы айырмашылықты тапты. Таңбалар жапсырма болып тоқтатылғанша көп жыл өтті. Эдвард Х. Карр екінші дүниежүзілік соғыстың алдында ғана бұған қол жеткізді.

Эдвард Халлетт Карр 1936 жылы Уэлстін Университет колледжі, Аберистуитта халықаралық саясат бойынша Вудро Вильсон кафедрасының төрағасы болып тағайындалды. Ол шетелдік кеңседе жиырма жыл уақытын өткізді және мемлекеттік қызметтен академик болып зейнеткерлікке шықты.

1937 жылы ол *«Бейбітшілік келісімінен кейінгі халықаралық қатынастар»* еңбегін жариялады, онда Ұлы державалардың соғыстан кейінгі дипломатиясының тарихы керемет жазылған. Екі жылдан кейін 1919-1939 жылдардағы теорияны талқылауға байланысты *«Жиырма жылдық дағдарыс»* еңбегін жариялады. Каррдың тағайындалуы дау-дамайға толы болды, өйткені Вудро Вильсон кафедрасының жаңа қоныстанушысы Вильсонның ең сүйікті жанкүйерлерінің арасында болған емес. Оның кітаптары да қарама-қайшылыққа толы болды, әсіресе *«Жиырма жылдық дағдарыс»*, оның алғашқы беттерінде халықаралық саясат туралы жаңа ғылым болмағандығы туралы айтылды. Бұл арман болатын. Ол утопиялық тілек ретінде басталды. Бірінші дүниежүзілік соғыстан пайда болған жаңа сала жасасырын келісімдерге наразылық ретінде пайда болды және соғыстың тоқтатылуын қалады. Осылайша, жаңа ғылым ізбасарлары үстемдік ететін және рухтандыратын басым мақсаттар халықаралық саясат организмнің осы ауруын қайтадан қайталануын болдырмау болды. Соғысқа жол бермеу туралы ұмтылыс зерттеудің барлық бастапқы бағыты мен жолын анықтады. Басқа балалар ғылымдары секілді, халықаралық саясат ғылымы айтарлықтай нақты және шынайы утопиялық

болды. Ол танымға үстемдік ететін тілектің бастапқы кезеңінде болды ... Бұл кезеңде назардың тек қана мақсатқа қол жеткізуге шоғырланды. (Карр, [1939] 2001, 8 б.).

«Жиырма жылдық дағдарыс» халықаралық саясаттың жүйелі талдауына байланысты болып табылатын алғашқы жұмыстардың бірі болып табылады. Ол өз пәніне жүйелі, ғылыми жолмен келді және өте ықпалды болды. Кітап шын мәнінде бір кездері жазылған халықаралық қатынастарға байланысты ең ықпалды кіріспе оқулық болды. Ол ондаған жылдар бойы қолданылды. Ол студенттердің бірнеше ұрпағына білім берді. Алайда оның билігі жаңа пән үшін мүлдем пайдалы болмауы мүмкін. Бұл тарауды аяқтамас бұрын Каррдың кітабына және оның мұрасына қатысты бірнеше түсініктеме беру керек.

Біріншіден, Карр жиырма жыл бойы соғыс аралық дипломатияны екі түрлі әлем көзқарастары немесе тәсілдер аясында талқылайды: реализм және утопизм. Оның бұл екі көзқарас туралы пікірі бірегей емес; олар Маккиндер (1919) жиырма жыл бұрын идеалистер мен ұйымдастырушылар арасында жасаған айырмашылықты барынша айқындайды. Маккиндер жазған кезде, оның лига туралы сыни көзқарастары айтарлықтай соққы болды. Жиырма жыл өткен соң Карр жазған кезде, Лига барлығы күткендей емес, оның сыни дәлелдері көбірек болды. Карр Лигадағы жанкүйерлерді аңғал утопистер үйі ретінде бейнеледі<sup>35</sup>.

Екіншіден, «Жиырма жылдық дағдарыс» еңбегі халықаралық қатынастардың деректерін жүйелі түрде талдауға бағытталған алғашқы жұмыстардың бірі болды өйткені ол көбінесе реалистік дәстүрге негізделеді. Алайда Каррдың кітабында реалистік емес элементтер бар, оны реалист санатына ешқандай ескертпесіз орналастыру өте қиын. Мысалы, консервативті әлеуметтік философия туралы онда айтылмаған. Керісінше, ғылымның негізгі философиясы Гегель, Маркс және Мангеймге барынша негізделген. Мысалы, Карр утопизм мен реализмді тиісінше үлкен диалектикада тезис және антитезис ретінде қарастырады. Каррдың мақсаты – осы екеуінен синтетикалық тәсілді дамыту. Алайда ол табысқа жетпеді, оның утопизмге байланысты сыни пікірі оны толығымен жоғалтпайды сыни пікір болғандықтан, оның реализм туралы сыни пікірі әлсіз болды. Осылайша, ешқандай синтез дамымады.

Үшіншіден, «Жиырма жылдық дағдарыс» еңбегінде халықаралық қатынастардың шығу тегі ұсынылды. Ол жаңа пәннің нақты тарихының алғышарттарының негізін қалады – өте тартымды және терең әсерлі тарихты қалыптастырды. Карр халықаралық қатынастар барлық соғысты тоқтатып, әділ сот арқылы берік бейбітшілік орнатуға деген ниетпен басталғандығын айтады. Бұл аңғал тілек ежелгі, утопиялық, халықаралық қатынастар жылдары туралы хабардар етті. Дегенмен бұл ниет тілек көп кешікпей, сыни реалистік мектепте пікірталасқа түсті. Соғыстан кейінгі кезеңде дамуына байланысты аталған екі мектеп «үлкен пікірталасқа» қатысып, сол кездегі утопиялық мектепте қорғанысқа көбірек көңіл аударылды.

Бұл талғампаз тұрғыдан жасалынған Каррдың дәлелі болып табылады. Бұл қарапайым, дұрыс және педагогикалық диалектикалық есеп болып табылады. Бұл халықаралық қатынастардың бірнеше онжылдықтар бойы пайда болуының стандартты есебі. Оның негізгі ұғымдары бұрыс емес. «Халықаралық саясат ғылымы» соғысты тоқтату және берік бейбітшілік орнату үшін соғыстан кейінгі талқылаулардан бастау алды. Екінші дүниежүзілік соғысы аяқталғаннан кейін курстар оқытылды, кафедралар, кафедралар мен институттар құрылды, сонымен қатар халықаралық қатынастар ғылымы дамыды. Дегенмен Каррдың нұсқасы тым қарапайым.

Осы тарауда ұсынылған ақпарат аясында бірнеше сыни пікірлер Каррдың ықпалды жаз-



басына байланысты көтерілуі мүмкін. Біріншіден, ол халықаралық қатынастар ғылымына дейінгі ұзаққа созылған тарихты қарастырмайды. Әсіресе, Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі онжылдықтарда пайда болған қалыптасқан шабуылдарды, шабуылдар Каррдың ұсынған өткен кездегі таза, ғылыми бөлінуін қарастыруды қиындатады.

Екіншіден, Бірінші дүниежүзілік соғыстан пайда болған нақты «утопиялық» мектептің пайда болғанын қарастыру қиын; соғыстан туындаған көптеген либералдық дәлелдердегі айқын ортақ нәрселерді табу қиын және оларды жеке және әсіресе жаңа мектеп бірыңғай таңба арқылы біріктіру қиын.

Үшіншіден, тіпті нақты «утопизмді» Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін де анықтауға болады, реализм оған реакция ретінде пайда болды деп айтуға тым қарапайым. Реализмнің пайда болуының шығу тегі либерализм сияқты, одан ары қарай жалғасып кетеді.

Төртіншіден, егер утопизм мен реализм арасында «үлкен пікірталас» орын алса, онда ол журналдар мен кітаптардың басылған жазбаларында өте аз.

Бесіншіден, Каррдың жазбасының аясы тар, шектеулі. Ол халықаралық саясат туралы ағылшын әдебиетіне ерекше назар аударады және континенталдық және американдық шабуылдарды ескермейді.

Алтыншыдан, Карр халықаралық қатынастардың институционалды негізін ескеріп елемейді; одақтастық әскери әрекет нәтижесінде пайда болған кооперативтік институттар мен Лиганың үйлестіруші рөлі, кәсіби қауымдастықтар арқылы (әсіресе ХЗК) жасалған әлеуметтік желілері Каррдың есептік жазбасына кірмейді.

Қорытындылай келе, Каррдың халықаралық қатынастардың пайда болуының негізі қарапайым, тіке сызықты және педагогикалық болып табылады. Дегенмен, ол қарапайым, тар және толыққанды емес. Карр халықаралық қатынастар тарихын оның негізін қалаушы миф ретінде ұсынбады. *Негізін қалаушы миф* ретінде ол маңызды педагогикалық құндылыққа ие. Дегенмен *миф* ретінде ол сөзбе-сөз қабылдануы мүмкін емес. Ұзаққа созылған тараудың міндеттерінің бірі бұрынғыдан да көп эмпирикалық негізделген жазбаны ұсыну болды.

## Ескертулер

1. Германияда бір үлкен қорқыныш болды: Ресей мен Франция арасындағы екі жақты соғыстың болу қаупі туындады. 1905 жылы генерал фон Шлиффеннің басшылығындағы неміс генералдары осындай соғысқа жауап ретінде жоспар жасады: алдымен Бельгияға басып кіріп, француз қорғанысын айналып өтіп, Германияның оңтүстігіндегі жаппай әскери күштерді айналып, найзағай секілді жылдамдықпен Парижге шабуыл жасады. Парижді басып алған кезде неміс әскерлері тез арада Польшаның шығыс жағына шығып, шабуыл жасауға келе жатқан орыстарды қарсы алды. Германияның кең ауқымды әскери мүмкіндіктері тек бір ғана, толыққанды жетілген және икемді мақсатта ұйымдастырылған.

2. Бұл ай сайын 250,000 мың, аптасына 50,000-ға жуық, күнделікті 7 200 немесе әрбір орташа сағат сайын 300-ге жуық жас адамдарды өлімге жетелейді. Соғысқа қатысқан барлық британдық жауынгерлердің 12 пайызы соғыста өлтірілді. Шығын біркелкі болған жоқ. Лордтардың үлесі жоғары болды – 20-ға пайызға жақын. 1913 жылы Оксфордты бітірген барлық адамдардың 31 пайызы өлтірілді. Басқа елдерде шығындар ауыр болды. Германияда соғыс кезінде он тоғыз бен жиырма екі жас аралығындағы барлық

адамдардың 35 пайыздан астамы соғыс өрті тұтанған төрт жарым жылда қаза тапты. Франция үшін шығындар пропорционалды жоғары болды: соғыс басталғанда жиырма мен отыз екі жас аралығында болған француздардың 50 пайызы соғыс аяқталған кезде қаза тапты (Хошчайлд, 2011, xiv, 348 б.).

3. Италияндықтар Германияның амбициясы оларды қиыншылыққа душар ететіндігінен қорықты. Сонымен қатар, Италия Үштік Антанта ұсынған ұсыныспен байланысты шынайы сауда-саттық соғыспен айналысты: Ұлыбритания мен Франция соғыс уақытында ынтымақтастық үшін өтемақы ретінде Италияға отарлаушылық жеңілдіктер беруге уәде берді. (Екі Ұлы держава Италияны алыс Австрия-Венгрия аумағымен марапаттауды жоспарлағандықтан, бұл жасалуы жеңіл уәде болды). Мәміле Лондондағы 1915 жылғы сәуірдегі жасырын шарт бойынша жабылды.

4. Келесі жетпіс бес жылда американдық және еуропалық мемлекеттік қайраткерлер үнемі Лениндік империализмнің айыптаулары мен қысымынан шаршады, Лениндік ұлтшылдық доктринасына күмән келтірді. Вильсонның азғана ғажайыптығынан Ресейге қан төккендігі таңқаларлық жағдай емес (Фромкин, 1995, 150-64 б.).

5. Вильсон Еуропаға 1919 жылдың қаңтарында келгенде, көпшілік халықты құрметтейтін Еуропаның бірнеше астаналары оны сол ғасырдағы жалғыз көреген мемлекет қайраткері ретінде қарсы алды. Бұл 1919 жылы Нобель бейбітшілік сыйлығымен марапатталған оның танымалдылығын арттыра түскен еді.

6. «Драконий» – бұл лайықты ұғым. Ресей мемлекетінің соғыс уақытында құлдырауы керемет апат болды. Бұл Германияға немқұрайлылықты арттыруға және Ресейдің егіншілік аумағының үштен бірін, оның халқының үштен бірін және өнеркәсіптік зауыттың жартысынан астамын жаулап алуға мүмкіндік берді. Осы ұлы материалдық пайдаға қосымша, немістер шығысында бейбітшілікке қол жеткізді.

7. Осман империясы құлдыраған кезде, қазіргі заманғы Түркия ең ірі актор ретінде қираудан пайда болды; көне империядағы қалған провинциялар заманауи Таяу Шығыстағы құрылыс блоктарын қамтамасыз етіп, жаңа, өңірлік мемлекетаралық жүйені тез құрды. Австрия-Венгрия империясының қалдықтары басқа аймақтық, орталық еуропалық жүйеге айналады. Австрия мен Венгрия өзінің екі ірі қатысушы акторы ретінде пайда болады, бірақ сол сияқты басқа да егемен мемлекеттердің алтауы пайда болады – олардың кейбірі тұрақты, басқалары тұрақты емес. Ресей мен Германия құлдырады, бірақ екеуі біртұтас мемлекет ретінде емес, империялар ретінде өздерін қайта құруға қол жеткізді. Екеуі де Екінші дүниежүзілік соғысының жеңімпаздары бекіткен либералдық демократиялық стандарттарға қарсы шығып, өздерін бір жақты партиямен басқару идеологиясы арқылы қамтамасыз ететін балама әлеуметтік құрылымдар ретінде ұсынады.

8. Мұнда дөңгелек үстелдің патриоттық тобы болды. Еркін Ұлттар қауымдастығының либералды Лигасы болды. Жазушылармен басқарылатын Генри Н. Брайлсфорд пен Х. Г. Уэллс сияқты радикалды ғалымдардың шеңбері болды, олар әлемдік мемлекет мемлекеттер арасындағы жанжалдар мен бәсекелестікті жою үшін мемлекет қажет болғандығын айтты. Ең ықпалды топ Гартон қоры болды, оған Норман Энджелл және ай сайын жарияланатын «*Соғыс және бейбітшілік*» журналы демеушілік жасады (Кнутсен, 2007).

9. Сонымен қатар, 1917 жылдың көктемінде Ұлыбританияның Сыртқы істер министрлігі тарихшы және публицист Джордж В. Протероның басшылығымен бейбіт келіссөздердің географиялық, экономикалық және құқықтық аспектілерін қарастыру үшін аса дәстүрлі комитет құрды.

10. 150-ге жуық ғалымдардан құралған топты Вильсонның негізгі кеңесшісі Эдвард Хаус басқарды. Зерттеудің алғашқы жетекшісі жазушы, репортер және қоғамдық зияткер Вальтер Липпман болды. Оны географ Исаяя Боуман жылдам ауыстырды. ‘The Inquiry’ Вильсонға 1918 жылдың қаңтарында Ұлттар Лигасының құрылуын қолдағаны туралы он төрт тармақтың сөзін жазуға көмектесті.

11. Францияның Сыртқы істер министрлігі тарихшы Эрнест Лавистен аумақтық мәселелерді зерттеу бойынша дайындық комитеттеріне жетекшілік етуді сұрады және сенатор Жан Морельді экономикалық мәселелер бойынша арнайы комитетке жіберуді ұсынды.

12. Олардың ешқайсысы американдықтарға Вильсонның «ашық өсиеттер ашық айтылу» керектігі қағидасын еске салу мүмкіндігін жіберген жоқ.

13. Неміс отарларының тағдыры ерекше. Төрт мемлекеттік қайраткер Германияның тағдырын талқылай бастағаннан кейін, келіспеушіліктер мен қақтығыстар туындады. Вильсон Германияның көне самодержавиялық режимін жаңа либералды демократиямен алмастырғысы келді. Клемансо мен Ллойд Джордж Германияны жазалағысы келді. Кеңес Германия отарларының тағдырын талқылауға кірісе бастаған кезде американдық делегация мүшелері еуропалық делегациялардың тез арада соғыс бүлікшілігі тұрғысынан бейбіт реттеуді ойлағандығын байқады: Англия, Франция және Италия Германия отарларына басшылық етуге ерікті болды, өйткені оларды өздерінің шетелдік империяларына қосамыз деп үміттенді. Американдық делегацияның көптеген мүшелерінің қатты қобалжуын басу үшін, Вильсон оларды шеттетті. Ең соңында француздар Тоголанд пен Камерунға ие болды; итальяндықтар Сомали бөліктеріне ие болды, ал Ұлыбритания Германияның шығыс Африкасының ең үлкен үлесін иемденді. Британдықтар француздармен Осман империясын бөлісу туралы құпия мәміле жасағаны анық болған кезде, бірнеше американдық делегаттар ренжіп, американдық делегациядағы келіспеушілікті туындатты. Вильсон өзінің осы іске араласпауын таңдаған сәтте жағдай нашарлады, осылайша одақтастарға өздерінің лас мәмілелерінен арылуға мүмкіндік берді.

14. Американдық делегацияның кейбір мүшелері Вольтер Липпман Парижден наразы болып кетті; басқа да мүшелері (олардың арасында ағайынды Даллес, Аллан мен Джон Фостер) реніш білдірсе де, сонда қалды. Британдық делегаттар да ренжіген болатын. Соның ішінде британдық делегацияның кіші мүшесі, Эдвард Х. Карр, ол мемлекет қайраткерлерінің келіссөздеріне куә болды, Вильсон мен оның «утопиялық» тәсілдері туралы қатаң сынға жол бергендей әсер қалдырды (Карр, 2001, 3-8 б.).

15. Одақтас аралық соғыс әрекеті туралы әңгіме, мысалы: Солтер (1961) және Монне (1976, 92 б.) – ол екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және одан кейінгі уақытта Еуропада бейбіт интеграцияны сақтау мақсатында белсенділігін жалғастырады.

16. Осы мекенжайда Ұлыбританияның үш бұрынғы премьер-министрі өмір сүрді, олардың бірі жасы үлкен Уильям Питт болды. Оны алғашқы граф Чатам құрғаннан кейін, үйдің есімі соның есімімен аталынды. Институт 1926 жылы Корольдік хартияға ие болды, содан бері Корольдік халықаралық істер институты (КХИ) болып табылады.

17. Олар зерттеу бағыты ретінде жас тарихшы Арнольд Дж. Тойнбиді жалдады. Оның еңбектері оқырмандар тарапынан өте жақсы оқылды және керемет жазушы болды. Жыл сайын ол халықаралық іс-шараларға жыл сайын болатын «Халықаралық істер бойынша шолуға» кешенді баға берді. Сондай-ақ, ол институттың «Халықаралық істер» жөніндегі жаңа журналын редакциялады. Тойнби, өз кезегінде, талантты жас пацифист Мартин Уайт секілді жас зерттеушіні тапты.

18. 1919 жылы Лондон университетінде Халықаралық қатынастар сэр Эрнест Касель профессорлығы құрылды. Өнеркәсіпші Сэр Монтегю Морис Бертон Иерусалим (1929), Оксфорд (1930), Лондон экономика мектебі (1936) және Эдинбург (1948) университеттерінде халықаралық қатынастар кафедрасын басқарды.

19. Джорджтаун университеті 1919 жылы Эдмунд Уолштың Сыртқы істер мектебін құрды. 1928 жылы Чикаго университетінің Халықаралық қатынастар жөніндегі комитет Халықаралық қатынастар мамандығы бойынша аспирантура дәрежесін ұсынды. Джон Хопкинс Университеті Уолтер Хайнстың халықаралық қатынастар мектебін 1930 жылы ашты; сол жылы Принстон университеті қоғамдық және халықаралық істер мектебін құрды. 1933 жылы күзде Тафтс университетінде Флетшердің құқық және дипломатия мектебі ашылды. Йель университеті 1934 жылы Америкада халықаралық қатынастар бөлімшесін құрды. Сол кездері АҚШ-тың бірнеше университеттерінде Халықаралық қатынастар бойынша докторлық дәреже алу мүмкіндігі пайда болды. Мектептерге қосымша, АҚШ-та сыртқы қарым-қатынастар жөніндегі кеңес, Сыртқы саясат қауымдастығы, Брукинг институты және экономикалық зерттеулер бюросы сияқты ғылыми-зерттеу институттарының артуы байқалды.

20. Оқу жоспарында халықаралық оқиғалардың тарихи тамыры мен дипломатиялық салдарына назар аударылды. АҚШ Халықаралық қатынастар саласындағы ежелгі курстар тез танымал болды. Британдық университеттерде алғашқы курстарда халықаралық оқиғалардың тарихи тамыры мен дипломатиялық салдары талқыланды. Америка Құрама Штаттарында оқу бағдарламалары ағымдағы оқиғаларға негізделді және халықаралық құқықпен айналысты. Американың ауыр заңдық күші ресми міндеттемелер мен мемлекеттердің іс жүзіндегі әрекеттері арасындағы сәйкессіздікті атап көрсетті. Кейде американдық оқшаулану мен ерекшеліктің шовинистік мифтеріне қолдау көрсетіп отырды. Алғашқы бастаудан шыққан балалар пәні ешқандай жаңа жолды басып озған жоқ. Дегенмен бұл географияны және әлемнің алуан түрлілігін түсінуді бағалай білуіне мүмкіндік берді. Ол тарихи зерттеулер мен юриспруденция сияқты әлеуметтану әдіснамасына оншалықты сенім артқан жоқ.

21. Олардың үміттері қол қойылған әрбір негізгі келісіммен артты – осылайша олар Гаагада халықаралық әділ соттың тұрақты палатасының құрылуын атап өтті (1921), Женева хаттамаларын (1924) кеңейтуге шақырды, Локарн келісімшарттарын (1925) марапаттады және соғысқа тыйым салу туралы Париж келісімін мақтады (1928 жылғы Келлог-Брианд келісімі). Олар Ұлттар Лигасына енген барлық жаңа мүшелерді жылы қарсы алды – 1920 жылдардағы барлығы 20-ға жуық жаңа мүше, оның ішінде Австрия мен Болгария (1920), Венгрия (1922) және Германия (1926); 1934 жылы Кеңес Одағы қабылданды. Олар демократиялық институттарды қабылдаған барлық елдерді қуана қарсы алды және 1915-1931 жылдар арасында он жеті жаңа демократияны құрды.

22. Американың ерекше және либералды интернационализмнің христиандық тамыры бар деген ұғымдары жиі байқалады. Бұл идея кеңейтілуі мүмкін: бұл либералды интернационализм христиан дінінің әмбебап этикасына қайта оралған құқықтар бірнеше жылдан кейін Ганс Моргентау байқаған жалпыға бірдей мәңгілік қағидалар мен жеке тұлғалар туралы талаптарға негізделген (1946, 52 б.). Моргентауның көзқарасы Вильсонның сөйлеген сөздерімен ұсынылды, мысалы, 1919 жылдың жазында АҚШ Сенатында айтқан жолдауында ол 1914 жылғы әлем тәртібін эхотологиялық терминдердегі шайтанның билігі ретінде бейнелеген. Париждегі бейбітшілік, ол жариялады, «қару жарақты қолданатын жыртқышты... сындыру мүмкін емес болып табылатын тізбектерге» байла-

ды (Вильсон, 1919). Вильсонның либералдық интернационализмі таураттық құтқарылу бағдарламасының зайырлы көрінісі болған идея «утопизм» белгісіне тереңірек мән береді.

23. 1917 жылы Якоб Тер Мойлен энциклопедиялық трилогияның бірінші томын шығарды, онда жоғары орта ғасырлардан бастап қазіргі заманғы тарихқа дейінгі ұлттар лигасының идеясын зерттеді. Тер Мойлен жиырма тоғыз бейбіт жобаны талқылап, Канттың бейбітшіліктің демократиялық мемлекеттер әлемінде табиғи жағдай екені туралы пікірін қолдай отырып, қорытындылады. Одан кейінгі жылдарда бірнеше осындай жұмыстар жарияланды (Йорк, 1919, Марриот, 1937). Президент Вильсон Ұлттар Лигасының құрылуын ұсынған кезде, оны бұзылған континенттің өткен күнеларын кешіретін және шөл даладан өркениетті алып шығатын адам ретінде қарастырған қоғам пікірі оны ынталандырды.

24. Брайри (1928), Иглтон (1932), Лаутерпакт (1933), Циммерн (1936) және Оппенгейм (1937) арқылы жазылған.

25. Черчилль мемлекеттердің ұғымдары мен әрекеттерін талқылаған кезде, ол бастапқыда отандық динамиканы қиындататандығын қайталап айту қажет. Өзінің «үкімет», «кабинет» немесе бір мемлекет қайраткері бүкіл мемлекеттің атынан сөйлеуге және ұлттық мүдделерін білдіруге бейім. Шын мәнінде, мемлекеттер біртұтас акторлар болып табылады, олар сыртқы істерде бірдей дауысқа ие болып табылады. Черчилльдің бейнесі абсолют дәуірімен бейнеленуге толы, мемлекетаралық қарым-қатынастар көбінесе патшалар мен олардың жақын кеңесшілерінің ісі болатын. Мұндай жағдайда монархтың дербестігі ұлт саясатында жиі көрініс табады. Бұл – Черчилльдің әлемдік істерге байланысты көзқарасында көрініс табатын абсолюттік саясаттың бейнесі. Моргентаунның (1948) көзқарасы туралы осыған ұқсас түсініктеме беруге болады.

26. Заманауи индустриалды қоғамдардың апаттарына байланысты фашистік ойшылдарда романтикалық көзқарастар болуы мүмкін. Бұл пікірталасқа үш итальяндық: Вильфредо Парето, Гаэтано Моска және Бенито Муссолини қатысты. Сондай-ақ, мұнда жас орыс эмигранты әлеуметтанушы Питрим Сорокин де болды, орыс революциясынан кейін Батыс өркениеті хаосқа түсетіндігінен қорықты – мәселе Освальд Шпенглердің «1918-22 жылдардағы Батыстың құлдырауы» атты зерттеуіне негізделген.

27. Император тәртібі жаулау арқылы құрылды; бір қуатты мемлекет басқа мемлекеттердің аумағын алып, өздерінің егемендігімен айналысып, Рим ежелгі әлемде жасағандай алдын ала билікке ие болар еді. Билік балансына негізделген тәртіп бірнеше егеменді мемлекеттен тұрады; олар бір-бірімен тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін саналы күш-жігермен одақтарға енеді және шығады, осылайша тәртіпті сақтап қалады. Бір ұлы билік балансир, яғни теңгергіш рөлін атқара алады және сосын жүйеде ықпалды болып шығады – мысалы, Наполеон соғысынан кейін болған Ұлыбритания жағдайы секілді.

28. 1939 жылдың сәуір айында АҚШ президенті Рузвельт Германияның Чехословакияға шабуыл жасағанына наразылық білдіргеннен кейін, Гитлер АҚШ-тың Еуропаның істеріне араласуы дұрыс емес екенін айтты, Америка Құрама Штаттары Оңтүстік Америкада ұзақ уақыт бойы қолданғаны секілді, Германия немістерге Еуропада ықпал ету саласына кепілдік беретін доктринаны жүзеге асырды. 1940 жылғы наурызда АҚШ мемлекеттік хатшының орынбасары Самнер Уэллс Германияға барып, Германия үкіметінің өкілдерімен кездесті. Ол неміс сыртқы істер министрі Риббентроп Монро доктринасына сілтеме жасап, Польшаның бөлінуі Германия мен Кеңес одағы арасындағы іс

болғандығын және ол Американың араласатын ісі емес екендігін айтты.

29. Бұл нәсілшіл элементтерді алғаш рет Дарвиннің континенттік ізбасарлары дамытты. 1870 жылдары неміс тарихшысы Генрих фон Трейчке пруссиялық мемлекетті дәріптеп, соғысты адамзаттың ең жоғары көрінісі деп жариялады. 1880 жылдары, Эрнест Геккель атақты, нәсілдік терминдердегі Трейчкенің негізгі көзқарастарын қайта дамытты. 1890 жылдары Хьюстон С. Чемберлен - британдық болып туғанмен, пруссиялық болуға таңдау жасады – Батыс тарихын «екі таза нәсілдің», немістердің және еврейлердің арасындағы күрес ретінде қайта жазды.

30. Батыстағы батыстан тыс оқиғалар осы талқылауға енгізілмегендігі үлкен өкініш. Дегенмен, кеңістік қазірдің өзінде ұзын сонар болып табылатын тарауда жоқ болып табылады. Мұнда осы тарауда айтылған тақырыптармен қатар сол кезеңнің батыстық емес оқиғаларын талқылайтын көптеген мәтіндер бар. Жалпы көрініс үшін Барроклоуды (1976) және нәсілшілдік тақырыпты жетілдіру үшін Хобсонды (2012) қараңыз.

31. Еуропадағы Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде көптеген азиаттар болды. Олардың кейбірі студенттер, басқа жұмысшылар және тағы басқалары Батыс әскерлерінде сарбаздар болды. Соғыстан кейінгі Еуропадағы азиялық иммигранттар арасында Хо Чи Мин, Чжу Де, Ли Лизан, Чжоу Эньлай және Дэн Сяопин болды. Олардың барлығы Еуропадағы Коммунистік партияға қосылды. Олар Азияға оралған кезде, олар өздерінің отандарында коммунистік партияларды құруға қатысқан анти-империалистер болды. Хо Чи Мин Вьетнам Коммунистік партиясын құрды; Чжу Де, Ли Лизан, Чжоу Эньлай және Дэн Сяопин ХХ ғасырдың ықпалды еуропалық емес саяси теоретигі болып табылатын Мао Цзэдунның қызметкерлері болды.

32. Лондон экономика мектебінде Нобель Бейбітшілік сыйлығының лауреаты Филипп Ноэл-Бэйкердің тапсырмасымен халықаралық қатынастар кафедрасы құрылды, ол сол саладағы кең ауқымды дәреже ұсынған алғашқы институт болды. Женевадағы халықаралық зерттеудің жоғарғы институты штаб-пәтері сонда орналасқан Ұлттар Лигасының дипломаттарын оқыту үшін құрылған болатын.

33. 1931 жылы Фаррел Симонс 465 американдық колледждер мен университеттерге халықаралық істерде курс ұсыныстарын іздеу бойынша курсқа байланысты каталогтарды жинақтады. Ол барлығы 573 курс, халықаралық құқық бойынша 234 курс, халықаралық ұйымдар бойынша 75 курс және халықаралық қатынастар бойынша кеңінен анықталған 264 курсты тапты (Симонс, 1931; сондай-ақ Уэйр, 1934 қараңыз).

34. ХЗК тізімдерінде табылғандар арасында Стэнли Х.Бейли, Чарльз А.Бэрд, Эдвард Х. Карр, Джон Ф. Даллес, Эрнест Хаас, Ганс Кельсен, Кристиан Л. Ланге, Херш Лаутерпахт, Чарльз А.В. Мэннинг, Пол Манту, Дэвид Митрани, Филипп Дж. Ноэл-Бэйкер, Питман Поттер, Дж. Шварценбергер, Джеймс Шотвелл, Николас Дж. Спикмэн, Арнольд Тойнби, Арнольд Вольферс, Куинси Райт, Альфред Циммерн....

35. Каррдың бұл айырмашылықты халықаралық қатынастарда Канттық революция деп атау арқылы ұсыну жолы: ол эмпирикалық әлемнен тыс назар аударды және ол ғылыми көзқарасты дәстүрлі тәсілдердің, дәстүрлердің, дүниетанымдардың немесе сол саланың онтологиясының бар болуына байланысты негіздеді (Вильсон, 2013).

1914 жылы Еуропадағы Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін жиырма бес жыл өткен соң, екінші рет Еуропада соғыс басталды. Ол Азиядағы үлкен соғыспен біріктіріліп, компаста бүкіл әлем бойынша шынайы болды. Еуропаның тікелей себебі Германияның Польшаға басып кіруі болды. Бірақ оның соңында тереңірек негіз болды: екінші дүниежүзілік соғыстың маңызды себептері Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болды. Ең маңыздысы, оның алты үлкен империяға әсері болды.

Бірінші дүниежүзілік соғыс жеңімпаздары Ұлыбритания мен Франция болды, олардың екеуі де шетелдегі отарлық империяларды басқарды. Бірақ соғыс олардың империяларын әлсіретіп жіберді. Олар салтанатты жеңіске жетті. Ұлыбритания Үндістаннан өзін-өзі билеу сұранысын қанағаттандырды, Франция Үнді Қытайдағы көтеріліске тап келді.

Бірінші дүниежүзілік соғыс нәтижесінде төрт империя: Осман, Австрия-Венгрия, орыс және неміс империялары құлдырады. Оның алғашқы екеуінің қираған жерлерінен екі жаңа аймақтық қосалқы жүйелер пайда болды. Бірі – Орталық Еуропада, екіншісі – Таяу Шығыста. Соңғы екеуі қираған жерден жаңа империялар пайда болды, бірақ роман, идеологияға негізделген және диктаторлы түрде жаппай жұмылдыратын үлгідегі империя пайда болды. Патшалық Ресейдің күйреуінен коммунистік империя пайда болды; Германияның апатынан ұлттық социализмнің нәсілдік доктриналарына негізделген жаңа *Рейх* пайда болды. Екі империя да Ұлы Держава мәртебесіне көтерілді. Екеуі де күреске байланысты халықаралық қатынастарды қабылдаған антилибералды билік болды, амбициялары мен бәсекелестігі халықаралық әрекетке қатты ықпал етті<sup>1</sup>.

1929 жылғы қазан айындағы қор нарығының құлдырауы таңғажайып сәт болды. Бұл экономикалық дағдарыстың, ондағы саяси бәсекелестіктің және пессимизмге жылдам ұшырау секілді онжылдығын қамтыған экономикалық құлдырауға апарды. Алдымен дағдарыс батыстағы капиталистік елдерде болды. Бірақ көп ұзамай ол шығысқа да әсер етті және азиялық державаларды халықаралық тәртіпсіздікке душар етті. Ішкі дау-дамай туындаған қытай империясы Бірінші дүниежүзілік соғысқа таңданыспен қарады және азаматтық соғысты бастады.

Жапония, керісінше, Еуропа мен Қытайдағы соғыстар арқылы нығайтылды. Еуропадағы соғыс Жапонияның өнеркәсібін ынталандырды, себебі Батыстың әскери техникаға деген сұранысы жапондық сауда-саттықты кеңейтіп, Жапонияны

әлдеқайда бай әрі мықты елге айналдырды; Азиядағы соғыс Жапонияның империялық амбицияларын ынталандырды. Бірақ Жапония Ұлы Депрессияға ұшырады, оның күрделі, негізгі экспорттық нарықтарын жойып, саудаға негізделген экономикасының күйреуіне әкелді. Жапонияның экспорты үштен екіге қысқарды. 1931 жылы Жапония зауыттарының жартысы жұмыс істемеді. Жұмыссыздық жоғары болды. Миллиондаған шаруалар мен жұмысшылар мұқтаждыққа салынды. Азиялық материктегі экспорттық бағыттар өте маңызды болды. Еуропаның отарлық державалары әлсіреген және Қытайда ішкі қақтығыстар болған кезде, жаңа жерлерді бақылауды кеңейту үшін Жапония Қытай империясындағы колониалдық тәртіпсіздіктер мен құлдырауды пайдаланды.

Бұл азиялық істер өте маңызды болып табылады, өйткені олар 1930 жылдардың соңында кең ауқымды соғысқа әкелген қақтығыстар мен жанжалдарға араласты. Соғыс Азиядағы барлық елдерге әсер етті, Ұлттар Лигасы Еуропадағы дипломатиялық позициялардың қарапайым аренасына айналды және Еуропада кең ауқымды қақтығыс туындады. Соғыс ең соңында Америка Құрама Штаттарында, ең алдымен Азияда Жапонияға қарсы, ал бірнеше күннен кейін Еуропада Жапонияның одақтасымен Германияға қарсы туындайды. Екінші дүниежүзілік соғыс *бір ғана соғыс* емес еді, бір-бірімен біріктірілген *екі соғыс* болды. Екеуі 1941 жылдың желтоқсанында біріктірілді, Жапонияның Перл-Харбор және ұлтшыл Германия елдеріндегі АҚШ-тың әскери теңіз базасына шабуыл жасағаны нәтижесінде Вашингтонға соғыс жарияланды.

Азиялық соғыс осы тарауда атүсті ғана қарастырылады. Оның Еуропа бойынша негізгі бағыты соғысқа дайындық, соғыс дипломатиясына және халықаралық жүйеге енген соғыс салдары. Тарау Германияның соғыс мақсатының жобасымен басталады, өйткені оларға ықпал еткен нәсілшіл теориялар, халықаралық тарихта орын алған негізгі қауіп-қатерлер және олардың жолында тұрғандардың бәрін жоюға бағытталған біртұтас күш-жігер жұмсауымен басталады. Адольф Гитлер оқиғадағы негізгі фигура және оның нацистік партиясы ХХ ғасырдағы саясатта маңызды күш болды. Біріншіден және нақтысы, өйткені бұл миллиондаған адамдардың қасіреті пен қайғысына себеп болды. Адамдар бүкіл Еуропаны тік тұрғызды және соғыстан кейін пайда болған биполярлық шоқжұлдыздардың алғышарттарын жасады. Сонымен қатар, нацистік партия зиянды идеологияны білдірді және өркениетті әлем акторлары өздерінен алыстатқысы келетін саяси бағдарламаны құрды. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Гитлер саяси зұлымдық кейіпкерін бейнеледі. Оның соғысқа арналған машинасының зұлымдықтары жалаңаш билік саясатының бейнесін ұсынды. Нацистік идеология, биология мен саясаттың араласуы, этиканың әмбебап ұғымдарының болмауы саяси дискурс шегінен тыс қалған және жарамсыз болып табылатын идеялар мен теорияларды ұсынды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық қатынастарды зерттеуге екінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болған екі қорқынышты естелік ықпал етті: біреуі нацистік өлім лагерьлері; екіншісі Хиросима мен Нагасакиге түскен атом бомбалары. Екеуі де соғыстан кейінгі аймақтың саяси теориясына терең әсер қалдырды. Олар еуропалық интеграция және бейбітшілік процестеріне, батыстық ынтымақтастықтың сенімділігіне, халықаралық құқықтың дамуына және соғыстан кейінгі тәртіп институттарына әсер етті. Барлығы өткен кездегі және болашақтағы шабуылдарға байланысты туындаған ұзақ уақытқа созылған қауіп қатерден зардап шекті.

Бұл тарау Германияның соғыс мақсаттарын талқылаумен басталады, біріншіден нәсілдік теориялардың көптігі, нацистік мақсаттар және олардың жолында тұрған барлық нәрселерді, оның ішінде барлық этникалық топтарды құртуға ұмтылған күш-жігерді



қамтитын естеліктер жиынтығы. Бұл тарауда содан соң Гитлерді және оның нацистік соғыс машинасын құртуға және жоюға бағытталған одақтастық күштер ұсынылады. «Үлкен Үштік» – Сталин, Черчилль және Рузвельт осы тарауда маңызды рөл атқарады. Олардың идеялары мен әскери дипломатиясы антинәсілдік одақты үйлестіру барысында халықаралық қатынастардың ғылыми саласына тікелей әсерін тигізді. Соғыс уақытында одақтастықты атап көрсеткен шиеленістер туралы, әсіресе, бір жағынан коммунистік Ресей мен екінші жағынан, либералды Атлантикалық мемлекеттер, Ұлыбритания және АҚШ арасындағы шиеленістер туралы айтылады. Бұл шиеленіс реалистік көзқарастар үстемдік ететін соғыстан кейінгі халықаралық қатынастарды тереңдете түсті.

## **Гитлердің соғыс жоспарлары**

Бірінші дүниежүзілік соғыстан аяқталмаған іс Екінші дүниежүзілік соғысқа жетелеген көптеген қақтығыстардың пайда болуын қалыптастырды. Еуропа және Азияның екеуі де 1929 жылы толықтай әлемдік экономикалық дағдарыстан зардап шекті. Ұлы депрессия, оның нарықтарының құлдырауымен бірге тауарлар мен еңбек үшін отандық саяси көшбасшылардың назарын аударды. Екі континентте де эгоистикалық және ұлттық алаңдаушылық туындады. Бұл экономикалық ынтымақтастық пен сауданы қиындатты.

Кейбір көшбасшылар империялық кеңею халықтың саяси және экономикалық мәселелерін шешуге көмектесуі мүмкін деген идеяны алған кезде жағдай шиеленісе түсті. 1920 жылдардың басында Италияда Солтүстік Африканың кеңеюін қолдайтын фашистік партияның дамуы байқалды. Жапония Қытайға дейін кеңейтілді, Маньчжурияны бақылауға алды және 1931 жылы өз үкіметі Маньчжоу-Гоны құрды. Германияда Шығыс Еуропаға кеңейтуді қалайтын ұлтшыл партия пайда болды: 8-тараудың соңында атап көрсетілгендей фашизмнің ерекше зұлым нұсқасы пайда болды: ұлттық социализм немесе нацизм.

Дипломатия әлсіз болды. Батыс демократиялары артып бара жатқан шиеленіске ешнәрсе жасамады. Олар Ұлы Депрессия нәтижесінде әлсіреді, таптық жікке бөлініп, сыртқы саясатты үйлестіру іс жүзінде мүмкін емес болып табылатын идеологиялық жанжалдар туындады. Жетекші халықаралық актор ретінде қалыптасқан АҚШ, оның ұлы держава ретіндегі мәртебесін жокқа шығарды. Халықаралық дипломатиямен айналысудың орнына, АҚШ окшаулану саясатын қабылдамады және әлемдік жағдайдың нашарлауына азғана көңіл бөлді.

1919 жылы Париждегі бейбітшілік конференциясында құрылған институттар заңдылық пен билікті жоғалта бастады. Бейбітшілік шарты Германияда дракондық бейбітшілік келісімін орнатты, ол немістерге 1914 жылы соғыс басталған уақытта тек қана жауапкершілікті беріп қана қоймай, сонымен қатар жеңімпаз билік үшін Германияға үлкен репарация төлеуге тура келеді деп шешті. 1919 жылы Версаль қаласында қол қойылған бұл шарт Веймар режимінде пайда болған неміс ренішін жандандырды. Сондай-ақ, Ұлттар Лигасы Эфиопияға итальяндықтардың шабуылынан, Жапонияның Маньчжурияны басып алуынан және Орталық және Шығыс Еуропаға бойынша Германияның ұсыныстарынан пайда болған дау дамайды шешу үшін әлсіз болып шықты.

Ең соңында, мұнда Азия мен Еуропадағы соғысқа даярлық кезінде пайда болған идеялар мен теориялардың рөлі бар болып табылады. Бұл тарау осы идеяларды айрықшалай басталады. Біріншіден Адольф Гитлер мен оның Ұлттық социалистік неміс жұмысшы

партиясына (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei немесе NSDAP) хабарланған және Шығыс Еуропадағы экспансионистік жоспарларымен неміс көшбасшыларына идеялар ұсынды. Сосын ол Батыстың ұлы державалары Гитлердің дауына қалай жауап бергені қарастырылады және соғыстан пайда болған Батыс көзқарастары талқыланады.

### *Гитлердің идеялары мен саяси бағдарламасы*

Адольф Гитлер өзінің саяси мансабын Баварияның Оңтүстік ауданындағы Ұлттық социалистік неміс жұмысшы партиясында зұлым агитатор ретінде бастады. 1923 жылы қараша айында Бавария үкіметін құлату мақсатында зұлым тобырды зорлық зомбылық жасауға шақырған опасыздығы үшін ол бес жылға бас бостандығынан айыру жазасына кесілді. Сот оны мерзімінен бұрын кешіріп, 1924 жылы желтоқсанда босатты. Ол түрмеде уақытын жақсы пайдаланды. Ол өзін билікке жетелеген қалың қолжазбаны жазды. Оның түпнұсқалық тақырыбы оның шырқау тоны мен байланыссыз мазмұнын білдіреді, «*Өтірікке, ақымақтыққа және қорқынышқа қарсы күрестің төрт жарым жылы*». Ол оның саяси идеяларынан тұрды және 1925 және 1926 жылдары екі томдық басылымда «*Менің күресім*» атауымен жарық көрді.

Гитлер түрмеден босаған кезде, парламенттік сайлауға қатысуға тым кеш болды, Ұлттық социалистік неміс жұмысшы партиясына 3 пайыз дауыс берді. Алайда оның кітабы партияның профилін арттырды. Ол Гитлердің немістердің және еуропалық саясатты басқарған өтірікшілер мен ақымақтар ретінде қарастырғанына әкелді. Ол Версаль туралы шарт үлкен астыртын әрекеттердің нәтижесі болғанын айтты. Соғыс жеңімпаздары Германияны осы жауапкершілікті жүктеп, жүзеге асыруда әділетсіз болды. Олардың шарты Германиядан үлкен соғыс репарациясын төлеуді талап етті. Ақша аударымдары соншалықты үлкен болғандықтан, неміс халқына олардың салынған салмағы ауыр келді. Шарттың барлық мақсаты неміс экономикасын бұзып, неміс ұлтын елемеу болды, – деді Гитлер.

«*Менің күресім*» еңбегі сондай-ақ халықаралық капитализм, марксистік қозғалыстар мен еврейлер билігін туындатқан Германияның әрекетін түсіндірді – әсіресе еврейлер (Гитлер оны капиталист ретінде де, марксист ретінде де бейнелейді). Германияны әлсіз еткен және өз рөлінен айырған осы үш күшпен күресу қажет болды, – деп жалғастырды ол. Кітаптың соңғы тарауларында Гитлер Германияның бұрынғы даңқын қалпына келтіріп қана қоймай, сонымен қатар континенталды Еуропаның үлкен бөліктерін қамтитын империядан тұратын жаңа неміс *Рейхін* құратын саяси бағдарламаны ұсынады. Біріншіден, бұл Германияның шығыс шекарасындағы бөлшектелінген және артта қалған «славяндық жерлерді» басып алу үшін қажет болды; содан кейін Польшаны басып алып, ең соңында большевиктік Ресейдің ең ірі бөліктерін жаулап алу үшін қажет болды (Гитлер, 1943 [1925], 654 б.).

Гитлер Ұлттық социалистік неміс жұмысшы партиясын (ҰСНЖП) оңтайландырды. Ол рәміздер мен формаларды әзірледі, оның ішінде партиялық милиция және шабуыл жасайтын отряд (ШО) үшін. Оның сөйлеуіне 1927 жылы тыйым салынған кезде, Гитлер көпшілік экскурсияға аттанды. 1929 жылы экономикалық дағдарыс Германияны толықтай күйреткен сәтте, партияның табыстылығы өзгерді. ШО өсті. «Менің күресім» атты еңбегінің сауда көрсеткіштері артты<sup>2</sup>. ҰСНЖП сайлауға қатысты. 1930 жылғы сайлауда ҰСНЖП 18 пайыз дауыс алды және неміс парламентінде 107 орынға (барлығы 491) ие болды.

Экономикалық дағдарыс тереңдей түскен сайын, ҰСНЖП кеңінен танымал болды. 1933 жылы Гитлерге Германия үкіметінің басшысы *Рейхсканцлер (империя канцлері)* лауазымы ұсынылды. Қараша айындағы сайлауда нацистік партия 44 пайыз дауыс алды және Гитлер өз үкіметін құрды. Ол дағдарысты басқару үшін төтенше өкілеттіктерге ие болды және ол осы билікті өзін Германия мемлекетінің және ұлтының көшбасшысы ретінде тағайындалу үшін қолданды (*Fuhrer des Deutschen Reiches und Volkes*). Бұл неміс демократиясының аяқталуы неміс тарихындағы, шын мәнінде, XX ғасырдың тарихындағы қайғылы оқиға болды<sup>3</sup>.

Гитлердің ең маңызды қозғалысының бірі ҰСНЖП өзінің кең ауқымды милицияны, СА, Германияның кішігірім қорғаныс күштеріне біріктіру болды. Бұл қозғалысты жаңа ұйым, *қарулы күштер* жасады, оған нацистік партия мен оның көшбасшысы немесе фюрер Адольф Гитлер бақылау жасады. Бұл қозғалыс Германияның қарулы күштерінің көлеміне қатаң шектеу қойған Версаль келісімін бұзды.

Гитлердің қозғалысы Версаль келісімін бұзған бірнеше қозғалыстың алғашқысы болды. Ол, сондай-ақ, Германияның қару-жарақ өндірісін кеңейтті. Ол *қарулы күштерді* Рейнланд демилитаризацияланған аймағына енгізуге бұйрық берді. Ол Эфиопия мен Маньчжурияға (1935) жасаған Италия мен Жапонияның шабуылын қолдады. Ол Франкоға және испан азаматтық соғысындағы фашистік жағына (1936-39) көмектесті. Барлық осы қозғалыстар Версаль шартын бұзды. Алайда олардың ешқайсысы оларға кедергі болуға тырысқан жоқ. Кеңес одағы еуропалық антифашистерді ерікті түрде жұмылдыруға және испан азаматтық соғысында республикалық жағынан күресуге шақырды. Бірақ осы оқиғалардың салдарынан бірде-бір билік Гитлерге жазалау немесе репрессия арқылы қауіп төндірген жоқ. Ұлттар Лигасы Германияның Рейн аймағында қайта қалпына келуін талқылады, Италияның Эфиопияға басып кіруі және Жапонияның Маньчжурияны басып алуы туралы пікірталастар болды. Іс-әрекеттер жалпы тұрғыдан айыпталды. Бірақ Лига айыптаулар нәтижесінде қандай да бір күшке ие болмады.

### *Соғысқа апаратын жол*

Гитлер алдымен өз идеяларын «*Менің күресім*» атты еңбегінде тұжырымдады [1925-26]. Кейінірек ол өзінің сыртқы саяси мақсаттарын жарияланбаған күйінде жалғастырды және таратты (Гитлер, 2006 [1928]). 1937 жылы Гитлер бұны министрлер мен әскери көшбасшылардың аясы тар элитасымен бірге болған жасырын кездесулерде жүзеге асырды. Ол неміс сыртқы саясатының мақсаты нәсілдік қоғамдастықтың қауіпсіздігін сақтау, қамтамасыз ету және кеңейту екенін қайталады (Хошбах, 1998 [1937]). Бұл кеңістік мәселесі болды деп жалғастырды ол. Германияның сыртқы саясатының негізгі мәселесі шығысында өмірлік кеңістікті (*Lebensraum*) иемдену, Германияның шығыс көршілерінің есебінен аумақтағы жаулап алу туралы болды.

Бұл кездесуде Гитлер үш геосаяси қозғалыстан тұратын кестені жариялады. Біріншіден, ол Австрия мен Чехословакияны басып алу үшін қажет болды. Бұл Гитлердің пікірінше оңай болуы мүмкін. Бұл Англия мен Франциядан бірнеше наразылық тудыруы мүмкін, алайда екі ел де әлсіз, әскери күш тұрғысынан саяси ерік-жігері әлсіз. Олар неміс жаулауына кедергі келтіретін ешнәрсе жасаған жоқ.

Екіншіден, Польшаны жаулап алу қажет болды. Бұл қиын болар еді; бұл аумақты жаулап алу үшін елеулі әскери күш қолдану керек болды. Сонымен қатар, Англия мен Франция наразылық білдірді, деп жалғастырды Гитлер. Бірақ, қайтадан екі елдегі

танымал ерік-жігер бөлініп, көшбасшылар әскери әрекет үлкен соғыс тудыратындығынан қорқатын болады.

Гитлердің амбициоздық жоспарындағы үшінші қадам бәрінен де батылы және ең қиыны болды: Беларусь және Украина жазығы арқылы неміс шапқыншылығы КСРО шабуыл жасады. Германия жеңіске жетуге міндетті болды, деп Гитлер айтты. Біріншіден, себебі бұл аумақтарды славяндар мен еврейлер секілді адамдар мекендеген. Екіншіден, өйткені барлық Батыс Еуропа, оның ішінде Англия мен Франция, сайып келгенде неміс шапқыншылығын қолдайды. Өйткені, батыс халықтары Арийліктердің ісін немесе Ресейдің еврей коммунистерін қолдау негізінде таңдау жасауы керек болды, олардың таңдауы оңай болған еді: олар неміс жағына қарай шықты.

Гитлер 1938 жылы алғашқы қадамын жасады. Ол көктемде Австрияға басып кіруді бұйырды, күзде Чехословакияның шығыс провинциясындағы Судет аймағына басып кіруді жоспарлады. Мұның барлығы жоспарға сәйкес жүргізілді. Ұлыбритания мен Франция наразылық білдірді. Гитлерді наразылыққа көңіл аударма білді, Мюнхендегі Ұлыбритания премьер-министрі Чемберленмен кездесті, өзінің себептері және оның бейбітшілікке деген ұмтылысын ерекше атап өтті. Чемберлен қанағаттанды және ол іс жүзінде нацистік Германияға Судет аймағының егемендігін беру туралы келісімге қол қойды<sup>4</sup>.

Бірінші дүниежүзілік соғыс қасіретін қорқынышпен еске алған британдық көшбасшылар Чемберлен Лондонға қайтып келгенде қуана қарсы алды, қол қойылған құжат негізінде Германия мен Ұлыбритания бұдан былай ешқашан соғысқа қайта бармайтынын жариялады. Бірақ Чемберлен де сынға ұшырады. Уинстон Черчилль секілді ешкім аса сыни бола қойған жоқ. Чемберлен Мюнхен келісімін «құрметті бейбітшілік» деп бағалады, ал Черчилль оны парламентте «алғашқы шаманың апатқа ұшырауы» деп айыптады. Мюнхен, Черчилль жалғастырды, «тек алғашқы жұтым, ащы шыныаяқтың алғашқы алғышарты, ол жыл сайын бізге ұсынылатын болады» (Черчилль, 1989, 143 б.). Ол ең соңында Ұлыбритания мен Франция қауіпсіздігіне сүйенген одақтар жүйесін жоя отырып, тайғақ бейімдегі алғашқы қадамды білдірді.

1939 жылдың көктемінде Гитлер күтпеген жерден өзінің шығысындағы жауы Сталинге келді және оған достық туралы келісім ұсынды. Сталин өз нұсқаларын қарастырды. Кейін мамыр айының басында ол сыртқы істер министрі Максим Литвиновты алып тастады, оның шығу тегі еврей болып табылады және ол оны Вячеслав Молотовпен алмастырды, оны Берлинге өзінің нацистік әріптесі Йоахим фон Риббентроппен келіссөз жүргізуге жіберді. Көптеген қатаң келіссөздердің аптасынан кейін Молотов пен Риббентроп 1939 жылы 23 тамызда келісімге қол қойды.

Кейбір бақылаушылар Молотов-Риббентроп келісімін жақсы жаңалық ретінде қабылдады. Олар бұл келісім шын мәнінде Гитлердің шығыс аймақтағы өмірлік кеңістікке қарай жасаған екінші қадамы екенін түсінбеді. Оның мақсаты Германияның Польшаға кедергісіз басып кіруі үшін Ресейді тыныштандыру болатын<sup>5</sup>. Келісімге келу үшін пакт Гитлер Польшаны Сталинмен бөліскен және Сталинге Эстония, Латвия және Литва елдерінің үш кішігірім Балтық елдерін басып алуға мүмкіндік беретін құпия қосымшадан тұрды. Гитлер асығыс болды. Пактіге қол қойылғаннан бір аптадан кейін неміс әскерлері 1939 жылдың 1 қыркүйегінде таңертеңгі уақытта Польшаға басып кірді.

Британдықтар мен француздар таң қалды. Британдық премьер министр Чемберлен Германиядан өз күштерін алып кетуді талап етіп, ультиматум жариялады. Неміс көшбасшылары жауап беруге асыққан жоқ. Оның орнына олар өз әскерлерін Польшаға

тереңдетіп, елдің батыс жартысын басып алды. Екі аптадан соң кеңес әскері Эстония, Латвия және Литвамен бірге Польшаның шығыс бөлігін басып алды. Нацистік Германия мен коммунистік Ресей содан кейін өздерінің саяси бағдарламаларын іске асыра бастады. Неміс артынша *қарулы күштер* көмегімен еврейлерді поляк халқының қалған бөлігінен бөліп алып, оларды өлтірген нацистік қорғаушы эскадрильясынан (немесе күзет жасағынан) әскерлер келді. Қызыл армияның соңынан сталиндік саяси комиссарлар мен кеңес құпия полициясынан (ПХК ішкі істер халық комиссариаты) әскерлер келді. Біріншіден, олар Польшаның жетекші көшбасшыларын, азаматтық қоғамдағы негізгі ұйымдардың басшыларын, сондай-ақ жоғары әскери қызметкерлерді біріктірді. Сосын олар оларды өлтірді.

Осылайша, 1939 жылдың қыркүйек айының басында Еуропада тағы бір Бірінші дүниежүзілік соғыс басталды. Алайда бірнеше апта бойы Батыста әскери қақтығыстар болған жоқ. Бұл шиеленістің әрекетсіздік кезеңі «жалған соғыс» деп аталды. Алайда қараша айында КСРО Финляндияны жаулап алды. Кеңес әскері күтпеген жерден күшті қарсылыққа кезікті және көп нәрсені жоғалтты. Тек екінші совет шабуылында ғана 1940 жылы наурыз айында жеңіске жетті. Бірнеше аптадан кейін Германия Дания мен Норвегияға (9 сәуір, 1940) басып кірді. Бір айдан кейін Германия Нидерландыға, Бельгияға және Францияға жаппай басып кірді<sup>6</sup>.

### *Нацистік биліктің шыңы*

1940 жылдың көктемінде және жазында Гитлер өзіне сенімді болды. Шығыста ол Сталинмен одақ құрды, ол Германияның шығыс шекарасының қауіпсіздігін ғана қамтамасыз еткен жоқ, сонымен қатар Германияны мұнай, руда және бидай тәрізді маңызды нәрселермен қамтамасыз етті. Батысында Германия Еуропаның барлық Солтүстік Атлант жағалауын – Дания арқылы солтүстігіндегі Норвегиядан оңтүстігіндегі Нидерланды мен Францияға дейін бақылады. Испания мен Португалия бейтарап елдер болды, бірақ олардың екеуіне де (Италия сияқты) фашистік режимдер басшылық етті, олардың көшбасшылары Германияға (Испаниядағы Франко, Португалиядағы Салазар және Италиядағы Муссолини) сүйенді.

Ұлыбритания Германияның әскери күшіне жалғыз өзі қарсы тұрды. Гитлер Ұлыбританияның құтылуы тек қана уақыт мәселесі болғанына және батыстағы өзінің жүргізген соғысы соңына дейін болатындығына сенімді болды. Барлық Батыс Еуропа қамтамасыз етілген кезде, ол өз жоспарының үшінші кезеңі бойынша КСРО-ға шабуыл жасауын бастайды.

Германия Францияны басып алған күні Невилл Чемберлен британдық Премьер-министр болудан бас тартты. Ол Уинстон Черчилльмен алмастырылды, ол бұрыннан Ұлыбританияны соғысқа дайындалуға шақырған болатын. Британияның күшті әуе күштері дамыды, бірақ олар өте аз болды. Черчилль аса қатты алаңдады.

Германия кенеттен Лондон мен Англияның оңтүстігіндегі басқа қалаларға қарсы әуе шабуылын бастаған кезде оның алаңдаушылығы көбейе түсті. Бұл «Британдық шайқас» деп аталуына әкелді. Неміс көшбасшылары неміс әуе шабуылына қарсы тұрудағы, неміс қалаларын бомбалаудағы британдық ұшқыштардың қабілетіне таң қалды және Люфтваффенің еуропалық әуе кеңістігін игеру туралы талаптарына қарсы шықты. Алайда Черчилль Британия ұзақ уақыт бойы неміс шабуылынан аман қала алмайтынын түсінді. Мәселен, ұлттың қорғанысын ұйымдастыру және ұшақтардың өндірісін барынша

арттыру кезінде, Черчилль американдықтарды Германияға қарсы соғыста Ұлыбританияға қосылу қажеттігіне сендіру үшін көп жұмыс жасады.

АҚШ көшбасшыларында еуропалық дамуға деген үлкен алаңдаушылық туындады. Рузвельттің әкімшілігі соғысқа дайындық шараларын бастады. АҚШ Ұлыбританияға қырып жоюшыларды сатқан және Британдық аумақтарда құқықтарға негізделген үлгіде төлем қабылдаған кезде аймақ 1940 жылдың қыркүйегінде өзгеріске ұшырады. Содан кейін, 1941 жылдың мамыр айында АҚШ Конгрессі АҚШ қауіпсіздігі стратегиялық маңызды болып табылатын елдер үшін Рузвельттің әскери техниканы сату, беру және жалға беру туралы өтінішін қабылдады. Бұл Ленд-Лиз заңы Рузвельтке Британияға қару-жарақ пен басқа да әскери техниканы тасымалдауға мүмкіндік берді. Шамамен сол уақытта АҚШ Исландиядағы Кефлавик қаласында ірі теңіз әуе станциясының құрылысын бастады.

Гитлер де алаңдаушылық білдірді. Ол 1941 жылы мамырдың басында КСРО-ға басып кіруді жоспарлаған болатын, бірақ графиктен қалып кетті, ішінара күдікті Кеңес Одағымен дипломатия күрт баяу болды және ішінара Ұлыбритания тарапынан күтпеген қарсыластық туындады. Жаз басталғанда, ол жоспарларын бұдан былай кейінге қалдыру мүмкіндігі қалмады деп шешті. Ол Британияға арналған әуе соғысын тоқтатты, барлық назарын шығысқа қарай аударды және Ресейге зор шабуыл жасау үшін Германияның барлық әскери күштерін дайындады.

Гитлер шабуылды 1941 жылдың 22 маусымында таңертең бастады. 4 300 000 жуық сарбаздар немістерге Венгрия, Словакия, Румыния, Италия және Финляндия көмектесті. Кеңестік шекараны үш мың километрлік кең майданнан өткізді. Бұл тарихтағы ең үлкен әскери шабуыл болды. Бұл Сталин мен батыстық көшбасшылар үшін күтпеген шабуыл болды.

### *Табыстылықтың өзгеру жағдайы*

Ресейге жасалған неміс шабуылы соғыстың динамикасын өзгертті. Черчилль анти немістік одақ арқылы бірден Сталинге көмек ұсынды. Сталин бұл ұсынысты қабылдап, Британиямен бірнеше күн бойы қорғаныс пактін жасады.

Неміс әскерлері Польша мен Белоруссияның жазықтықтарынан өтіп бара жатқанда, Черчилль Атлантикадан құпия түрде жүзіп өтіп, президент Рузвельтпен кездесуге Жаңа Англия жағалауына келді. Черчилль АҚШ жаңа ағылшын-кеңес одағына қосылуды өтінді. Бірақ Рузвельттің келісуі аса қиын болды. Ол Черчилль соғыс мақсаттары атап көрсетілген бірлескен ағылшын-американдық декларацияға қол қоймағанша, ешнәрсеге келіскен жоқ. Атлантикалық хартия деп аталатын бұл құжат Рузвельттің соғыс пен бейбітшілік көзқарасы туралы белгісіз бағалаулардан тұрды. Ол барлық халықтардың егемендігін қорғау және теңіз бостандығын сақтау үшін соғысты жүргізу керек деп тұжырымдады. Ол «жалпы қауіпсіздік» жүйесін, «барлық, үлкен немесе кішкентай, жеңімпаз немесе жеңілген» мемлекеттер үшін әлемдегі барлық байлыққа тең қол жеткізуді қамтамасыз ететін ашық және әділ әлем экономикасын құруға уәде берді. Егер Черчилльдің соғыс әрекетін американдықтар қолдаған жағдайда Черчилль хартияға қол қоюы керек болды.

Соғыс динамикасы одан кейін жарты жылдан кейін өзгерді. 7 желтоқсанда Жапония Перл-Харбордағы, Гавайидегі АҚШ-тың әскери-теңіз базасына шабуыл жасады және АҚШ-тың Тынық мұхит флотын жойды. Бұл АҚШ-тың соғыс ашуына жетеледі.

Шындығында ол АҚШ-ты *екі соғыс ашуға* жетеледі. Азияда болған соғыстың бірі Перл-Харборға Жапонияның таңғажайып шабуыл жасағандығының тікелей нәтижесі ретінде көрініс тапты. Соғыстың тағы бірі, төрт күн өткеннен кейін Еуропадағы Жапонияның одақтасы болып табылатын Германия АҚШ-қа соғыс жариялады.

Жарты жылдан аз уақыт ішінде Гитлердің әрекеттері КСРО мен АҚШ-ты Германияның жауларына айналдырды. Ол сонымен қатар Ұлыбританиямен одаққа айналдыруға екі күшті әкелді. Бұл үлкен қателік болды. КСРО-да Германияның кадрлық резервтерінен басым түсетін кадрлық резервтер бар. АҚШ Ұлыбританияда болмаған әлдеқайда үлкен экономикалық мүмкіндіктерге ие болды. Соғыс өркендеген сайын Ұлыбританияның мәні жойылады және соғыс күші кеңестік персонал мен Американың индустриалды күштері арқылы анықталады.

### *Үлкен күш мақсаттары*

Нацистік Германияның тікелей мақсаты шығысында жаңа аумақты иемдену, оны біріктіріп, отарлау және жаңа *«мыңжылдық Рейхты»* құру. Біріншіден, *«қарулы күштер»* Польша, Белоруссия және Украина арқылы өтті. Содан кейін күзет жасағынан әскерлер келді, олар Гитлердің кең ауқымды Континенталды империясының тиімді бөлігіне айналдыратын Арийлік иммигранттарды орналастыру үшін сол аймақты өз тұрғындарынан арылта бастады. Күзет жасағы азаматтық тұрғындарды жинады, еврейлер мен славяндарды бөліп алды және оларды өлтірді.

Күзет жасағы бірінші кезекте оларды арнайы салынған вагондарда тұншықтыру арқылы өлтірді. Оның салдарынан ондаған мың адам зардап шекті. Соған қарамастан, күзет жасағының жетекшілері процесті өте тым ауыр және қарқыны тым баяу деп тапты. 1942 жылы нацистік партия жетекшілері әлдеқайда тиімді әдісті ойлап тапты: олар газ камераларымен жабдықталған жою лагерьлерін ойлап тапты, олар өлі денелерді өртейтін қоқыс өртегіштермен бірге күн сайын қажет етілмеген мыңдаған адамдарды өлтірді<sup>7</sup>. Келесі айларда Аушвитц-Биркенау, Белзек, Хелмно, Майданек, Собибор және Трешлинка секілді жерлерде немістер нақты өлтіруге арналған машиналардың құрылысын бастады. Бұл лагерьлерде миллиондаған адамдар қаза тапты. Нақты саны қарама-қайшылықтарға толы, бірақ Холокост деп қорқынышпен аталатын өнеркәсіптік тиімділікпен жойылған адамдардың саны он миллионнан асады. Өлтірілген еврейлердің саны шамамен алты миллион болды. Бұған қоса, үш миллионнан астам кеңестік соғыс тұтқындары, шамамен екі миллион поляктар, екі жүз елу мың румындықтар (немесе сығандар), сонымен қатар мүгедектер, гомосексуалдар және Иегова куәгерлері де бар болды.

Британияның, КСРО мен АҚШ-тың тікелей мақсаттары Германияны тоқтату болды; нацистік соғыс машинасын жойып, Гитлер режимін оның империялық амбицияларымен бірге алып тастау болды. «Біріккен Ұлттар Ұйымының одағы» (Рузвельт осылай деп атады) әлемге ынтымақтастықтың біріккен бетін ұсынды. Кеңестер Коммунистік Интернационалды (Коминтерн) адалдықтың белгісі ретінде бөлшектеді. Сталин марксист-лениндік риторикадан алыстады және бұрынғы революцияға байланысты үндеуінен бас тартты. Рузвельт, өз тарапынан, Сталинді «Джо ағай» деп сілтеме жасап атай бастады.

Дегенмен оның сыртында одақтастар арасында қақтығыстар мен жоғары шиеленіс орын алды. Американдықтар мен британдықтар көбінесе сол тілде сөйледі, екеуі де литералды және идеологиялық мағынада болды. Олар Сталиннен идеологиялық шексіздік арқылы бөлінді. Олардың КСРО-мен қарым-қатынасы шиеленіске толы болды. Черчилль әсіресе Сталинге сенімсіздікпен қарады, ол оны қатал жеңдет пен оппортунист деп

қарастырды. Сталин Черчилльге де, Рузвельтке де сенбеді, олардың екеуін де цинистік капиталист ретінде қарастырды.

Сталиннің тікелей мақсаты – Германияға қарсы соғыста одақтастардан көмек алу болды. Ол оны АҚШ-тан алды, ол «Ленд-лиз» заңына сәйкес КСРО-ға мыңдаған тонна қару-жарақ пен қамтамасыз ететін заттар жеткізді. Сталин өз одақтастарын Еуропаға басып кіріп, Германияны батысқа қарай тартуға шақырды. Оның қызыл армиясы соғыстың негізгі еңбегін өзіне алды. Ал батыстағы одақтастық шабуыл немістерді шығысқа қарай әскери күштерді ауыстыруға мәжбүрлеп, кеңестік әскерге ауыр қысымды жеңілдетуге әрекет жасады. Черчилль бірнеше рет Сталинге батыстық державалардың әлсіз екендігін айтты; олардың Батыста екінші майдан ашу үшін сарбаздары да, қарулары да жоқ еді. Бірақ Сталин Черчилльдің тоқтап қалғанын жақсы біледі, өйткені ол Кеңес әскері мен неміс қарулы күштері соғысып, Батыс Еуропадан алыс болып табылатын шайқастарда бір-бірін титықтатқанын қалады.

Британияның тікелей мақсаты Гитлердің еуропалық континенттің үстемдік етуіне кедергі келтіру болатын. 1941 жылдың шілдесінде Черчилль Сталинге одақ құруды ұсынды. Британияның тағы бір мақсаты Британ империясын және оған ықпал ететін салаларды қорғау және сақтау болды. Бұл Ұлыбританияны Ұлы билікке айналдырған империя болды деді ол. Ұзын сөздің қысқасы, Черчилль Сталинді қамтамасыз еткісі келді. АҚШ Ленд-Лизбен қамтамасыз етті, ол Қызыл Армияны нығайтты және неміс халқының алға ілгерілеуіне мүмкіндік берді. Алайда, Қызыл Армияны нығайту қаупі тым көп болды. Себебі соғыстың табысты болуы 1943 жылы өзгерген кезде, Черчилль Шығыс және Орталық Еуропаны Сталиннің кеңейтуге қарсы идеясын американдықтарға ескертеді. Әскери жаулап алу сәтінің айқын көрінісі бар болды: атап айтқанда, Қызыл Армия немістердің *қарулы күштері* бас тартқан территориясын дамытып, нығайтты. Бірақ ол үлкен геосаяси тұрғыдан да байқалды: Орталық Еуропаның жазықтарына кім бақылау жасаса да, Еуразияның кең аймағына енетін қақпаны да бақылауға алады – Маккиндер (1919) оны «Әлемдік аралдың негізгі жері» деген атаумен басқаратын еді.

Американдық соғыс мақсаты көбінесе британдықтармен бірдей болды. Американдықтар Гитлерге континентке үстемдік етуіне жол бергісі келмеді. АҚШ-тың соғыс жоспары Жеңіс бағдарламасы, ол танымдағы Маккиндердің геосаяси теориясы (1919; 1943) Еуропада соғыс әрекетінде басымдыққа ие болып, Германияны жеңіп, содан кейін Жапонияға қарсы жаппай шабуылды бастады. Алайда Рузвельттің ұзақ мерзімді мақсаттары Черчилльдің мақсатынан ерекшеленді. Рузвельт әлемдегі ықпал ету салаларын құруға жол бермеуді қалады. Ол оның орнына ашық және демократиялық мемлекеттер арасындағы еркін қарым-қатынас қағидасы бойынша соғыстан кейін бейбітшілік орнатуды қалады.

АҚШ-тың негізгі әскери мақсаттары Атлантикалық хартияда көрініс тапты, оны Рузвельт пен Черчилль 1941 жылы тамыз айында Ньюфаундлендте кездесу кезінде жасады. Хартия танымал егемендіктің қағидаларын сақтап қалды, бірде-бір мемлекет олардың аумағын күшейту мақсатында соғыс артықшылығын пайдаланбауы керек, аймақтық өзгерістер аймақта өмір сүретін халықтардың тілектеріне қарсы болмауы керек, өзін-өзі басқарудан айырылған адамдардың өзін-өзі басқаруын қалпына келтіру керек. Хартия сонымен қатар сауда бостандығының либералдық идеалдарын қолдайды, ол барлық мемлекеттер теңіздердің бостандығына және шикізатқа еркін қол жеткізуге тиіс деп есептеді (Уэллес, 1997, 300 б.).

Сондай-ақ, қысқаша мәтінде «жалпы қауіпсіздік жүйесі кең және тұрақты түрін жасау»



атап көрсетілді. Бұл соңғы сәтте Рузвельт соғыс аралық тәжірибеге сүйенді – әсіресе Вильсонның Ұлттар Лигасының жұмысымен байланысты және Ұлы Депрессияның өзіндік тәжірибелерімен байланысты тәжірибесі. Рузвельт пен оның мемлекеттік хатшысы Корделл Халл Лига жұмысын жанжалдарды шешуге, ынтымақтастыққа қолдау көрсетуге және әлемдегі тәртіпті сақтауға мүмкіндік беретін саяси ұйым құрғанға дейін талдады - Ұлттар Лигасының жаңа және аса тиімді нұсқасы. Рузвельт және Халл Ұлы Депрессия тәжірибелерін халықаралық сауда бостандығына кепілдік беретін және елдерге өз салаларын және экономикасын дамытуға көмектесетін ұйымдастыру құрылымын әзірлеген кезде қолданды.

Рузвельт сонымен қатар өз вице-президентінің риторикалық дарынын қолданды, Генри Уоллес оны әлемдік тәртіптің жаңа соғысынан кейінгі ежелгі және тиімді өкілі етіп тағайындады. 1942 жылы президент Вильсонның туған күніне арналған сөзінде Уоллес Вильсонның лигадағы көзқарасын атап өтті және оны болашақ бейбітшілік архитектурасы үшін үлгі ретінде ұсынды - жаңа әлемдік ұйым, сондай-ақ институттар бұл әлемдік экономиканы тұрақтандыруға мүмкіндік береді (Уоллес, 1944).

Соғыстың басында Рузвельт соғыстан кейінгі әлемді жоспарлауды бастайтын комитетті басқару үшін сыртқы саясат бойынша кеңесші Самнер Уэллсті шақырды. Ол Ұлттар Лигасының неліктен сәтсіз болғаны туралы мәселені қарастырды. Мұның бір себебі Вильсон оны құру үшін тым ұзақ уақыт күтті; Лига туралы пікірсайыс Париж бейбітшілік конференциясындағы соғыс туралы дипломатиялық қатынастарда шиеленісіп кетті. Осыған ұқсас сценарийді болдырмау үшін, Уэллестің айтуынша, соғыс кезіндегі соғыстан кейінгі тәртіп үшін жаңа институттар құру қажет болды. Содан кейін олар бейбіт келіссөздер басталмай тұрып, соғыс аяқталғаннан кейін *орындалған дерек* ретінде ұсынылады (Уэллес, 1997, 324 б.).

Лиганың сәтсіздікке ұшырауының тағы бір себебі – Вильсон тек саяси институттарға назар аударды. Ұлы Депрессияны аяқтау жұмысынан сабақ ала отырып, Рузвельт әлемдік экономиканы тұрақтандыратын институттарды қамтитын ұзақ мерзімді әлемдік тәртіпті қажет деп санайды. Осылайша, ол әлем валютасының көрсеткішін үйлестіру және тұрақтандыру үшін халықаралық валюта қорын құруды ұсынды. Сондай-ақ, соғыс нәтижесінде жойылған елдерді қайта құруға қаражат бөлетін әлемдік банкке ұсыныс жасады. Ең соңында, ол халықаралық сауда ұйымын құруды қалады – халықаралық баж салығы мен салықтарды азайтуды және халықаралық сауданы көтермелеуді көздейтін орган.

Қысқаша айтқанда, Рузвельт жаһандық жаңа мәмілені ұсынды. Ол оны 1941 жылдың тамыз айында өткен кездесуде Рузвельт пен Черчилль қол қойған Атлантикалық Хартиямен байланыстырды. Соғыс кезінде Біріккен Ұлттар Ұйымына көбірек елдер қосылған сайын, олар осы хартияға қол қойды<sup>8</sup>.

### *Соғыс пен бейбітшілік дипломатиясы*

Черчилль мен Рузвельт 1943 жылдың қаңтар айында Мароккодағы Касабланка қаласында екінші конференция өткізді. Екі көшбасшы осы конференцияда соғыстан кейінгі жоспарларды талқыламады. Олардың әңгімелері әлемдік соғыстың бірлескен әрекеттерімен шектелді. Олар Германияға қарсы жоспарланған шабуылдарды кейінге қалдыру туралы келісімге келді. Черчилль Рузвельттің соғыста ашық жеңіске жету үшін күресу қажеттігі туралы дәлелін қабылдады. Рузвельттің пікірінше, нацистік рейх

шешуші шайқаста жеңілісі, оның көшбасшыларының орны толмас қаза және сөзсіз берілгендігі туралы айқындалғандығы маңызды болды. Бұл, оның ойлауынша, кез келген болашақтағы айыптауға кедергі жасайды және Германиядағы кез келген болашақ кек алушыға (реваншист – кек алушы, жеңілгендердің жеңген жақтан өш алуы) кедергі жасайды.

Рузвельт өз тарапынан Черчилльдің Италияға шабуыл жасау туралы ұсынысын қабылдады. Жарты жыл өткеннен кейін одақтас күштер Италияның оңтүстік аймағына қоныс аударып, солтүстікке қарай шабуыл жасай бастады. Маусым айының соңында жасалған шабуыл Муссолиниді биліктен алып тастаған төңкерістің пайда болуына әкелді. Жаңа италиялық үкімет Маршал Пьетро Бадольо басшылығымен құрылды. Ол қыркүйек айының басында одақтастармен берілу туралы келіссөздер жүргізіп, нацистік Германиямен қарым-қатынасты бұзып, Біріккен Ұлттар Ұйымының одағына кірді.

Сталин осы оқиғаларға ашуланып және күмәндана отырып, жауап берді. Черчилль мен Рузвельт оның қатысуынсыз Касабланкада кездесті. Олар Германияға шабуылын кейінге қалдыруға келісті. Олар Италияға онымен кеңеспей шабуыл жасады. 1943 жылдың қараша айында Черчилль мен Рузвельт Сталинмен кездесу үшін Тегеранға сапар шекті. Мұнда, Рузвельт Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) жоспарын ұсынды, ол соғыстан кейінгі әлем үшін жаңа және бейбіт тәртіпті құруға көмектеседі. Черчилль мен Сталин жоспармен келісті.

Сталиннің аса маңызды сұранысы «екінші майданның» ашылуы болды. Черчилль АҚШ-та да, Ұлыбританияда да ауқымды шабуылға сарбаздардың жеткілікті емес екендігін түсіндірді. Дегенмен, Сталин ренжісе де, ол Рузвельттің Еуропадағы соғыс аяқталғаннан кейінгі үш айдан кейін Азияға Американың шабуыл жасауына қосылу туралы өтінішін қабылдағандығы туралы мәлімдеме жасады.

1943 жылдың күзінде Еуропадағы одақтастық жеңіс одан да белгілі бола бастады. Немістер шығыс майданда тұрақты жеңіліске ұшырады және Қызыл армия Украина мен Беларуссияны қайтадан жаулап алып, батыстағы неміс *қарулы күштерін* қысымға алды. 1944 жылдың бастапқы айларында Кеңес әскері Болгарияға, Румыния мен Венгрияға кірді.

1944 жылдың маусым айында Сталин өзінің британдық және американдық күштері Францияның солтүстік-батыс жағалауында Нормандияға басып кірген кезде екінші майданға қол жеткізді. Келесі айларда одақтас күштер Франция мен Нидерландыға жетті, жылдың соңына қарай Германияға жіберілді. Бұл кезде Сталин Кеңес әскерлерін қатал басқарды. Ол батысқа қарай итермелеп, Венгрия мен Польша арқылы *қарулы күштермен* бірге кері шегінді.

1944 жылдың шілде айының соңында Кеңес әскері Польшаның астанасы Варшаваға жақындады. Поляктардың қарсыласқан қозғалысы оны неміс оккупациялау күштерін шығару үшін ауқымды көтеріліс ұйымдастыру жолындағы көмек ретінде көрсететін белгі ретінде қабылдады. Дегенмен, Польшаның қарсылығына көмектесу үшін Варшаваға барудың орнына, Кеңес әскерлері қаланың сыртына тоқтады. Олар онда пассивті жанкүйерлер ретінде қалды, ол кезде неміс әскері поляк көтерілісін мойынсұндыру үшін соғысты, содан кейін қаланы әуеден бомбалады. Тек Варшава қираған кезде, поляктардың қарсыласу қозғалысы кеңестік армияның батысқа қарсы шабуылын қалпына келтірді.

Черчилль Сталиннің әскерін мүмкіндігінше Германия берілгенге дейін батысқа қарай алға жылжытуын қалайтынын түсінді. Бұл оны алаңдатты. Құпия болып табылатын нәрсенің бірі Черчилль Рузвельтпен кеңеспей, 1944 жылы қазан айында Сталинмен жеке кездесу мақсатында Мәскеуге ұшып келді. Соғыстың екі көшбасшысы Балқанды

және оңтүстік-шығыс Еуропаны бөлісуге келісті: КСРО Румынияда 90 пайыз ықпалға, ал Болгарияда 75 пайыз ықпалға ие болады; Британия Грецияда 90 пайыз ықпалға ие болады. Олар Югославия мен Венгрияда 50/50 ықпалын бөлісуге келісті. Польша бұл жерде айтылмаған. Бұл оқиғалар Кеңес әскерлерінің мәжбүрлі шабуылы, Польша туралы пікірталастардың болмауы 1945 жылдың ақпанында Ялтадағы «Үлкен Үштік» соңғы конференциясы үшін күрделі мәселелерді туындатады. КСРО мен АҚШ арасындағы соғыстан кейінгі бәсекелестіктің негізін қалады.

## **Рузвельттің тапсырысқа даярлығы**

Версаль конференциясының идеалды шокжұлдызы 1945 жылғы дипломатиялық шокжұлдыздар арқылы қайталанды. Черчилль мен Сталин сияқты еуропалық мемлекет қайраткерлері «*Шынайы саясат*» тұрғысынан соғыс саясатын қарастырды. Олар ықпал ету салалары және билік балансы тұрғысынан соғыс пен бейбітшілікті талқылады. Америка президенті, керісінше, құқықтар, заң және халықаралық ұйымдар тұрғысынан қақтығыстар мен соғысты қарастырды.

Шынында, АҚШ-та реалистік дәлелдер айтылды. Реализмнің соғыстағы ең ықпалды дауыстарының бірі Нидерландыдан келген иммигрант Николай Спикмэн болды. Ол Америка Құрама Штаттары үшін еуропалық континентке тек бір ғана Ұлы державаның үстемдік етуіне кедергі жасау шешуші мәнге ие болды және АҚШ Гитлердің Орталық Еуропаның ұлы жазықтарында үлкен неміс рейхін құру туралы жоспарларына кедергі келтіретін күштерді белсенді түрде қолдайтындығын айтты. Бұл дәлел американдық кең қолдауға ие болды. Оның кейінгі ескертуі дегенмен, көптеген келіспеушіліктерді туындатты: АҚШ өз қолдауын мұқият шамалауы қажет болды, сондықтан Шығыс Еуропадағы КСРО-ның позициясын күшейткен де және Батыс Еуропада прогрессивті интеграция процесін бастаған да жоқ. «Еуропалық федерация Америка Құрама Штаттары ынталандыруы тиіс болып табылатын билік шокжұлдызы емес. Біртұтас күш емес, теңдестірілген күш біздің мүддемізде болып табылады», - деді Спикмэн (1942, 488 б.).

Рейнгольд Нибур келіспеді. Халықаралық тепе-теңдік автоматты нәрсе емес болып табылатындығын Нибур дәлелдеді; ол халықаралық сахнаны бақылап, балансты ақыл-парасатпен басқаруға бейім көреген мемлекеттік қайраткерлерге сүйенеді. Спикмэннің билік балансы ешнәрсе емес, бірақ «потенциалды анархия болып табылады, бейбітшіліктен басқа ештеңені сақтамайды» деп мәлімдеді Нибур (1943, 4 б.). Еуропа, сонымен қатар бүкіл әлем, «оның әлеуметтік күштерінің манипуляция құралдарын қажет етеді. Онсыз олар міндетті түрде мерзімді анархияға түсуге бейім» (1943).

Бұл Президент Рузвельттің көзқарасынан алыс емес еді. Ол үшін еуропалық бейбітшілік егер саясаткерлер континент бойынша адам құқықтарына және халықаралық құқыққа құрметпен қарайтын болса және ынтымақтастық институттары арқылы біріктірілсе, қауіпсіздік тұрғысынан жақсы қамтамасыз етілер еді. 1941 жылғы тамыздағы Атлантикалық хартияда баяндалған Рузвельттің көзқарасы, оның әскери дипломатиясындағы аса көп жұмыс жасағандығы саяси және экономикалық институттарда көрініс табады. Ол әскери одақты соғыстан кейінгі тәртіпті қамтамасыз ететін ұйымға айналдырғысы келді. Сонымен қатар, ол батыс саудасын ынталандыратын және қаржы мен тауарлардың халықаралық ағындарын реттейтін орталықтандырылған мекемелерді құру бойынша жұмыс жасады.

## *Соғыстан кейінгі әлемді жоспарлау*

Рузвельттің соғыстан кейінгі ұйым туралы көзқарасы жаңашыл болмады; ол Вудро Вильсон арқылы шабыттанды және Ұлттар Лигасына негізделді. Алайда, экономикалық ұйымдар жиынтығы туралы Рузвельттің идеясы түпнұсқа идея болды. Мұнда ол Ұлы Депрессияның тәжірибесін және АҚШ экономикасын жандандыруға арналған өз жұмысын қарастырды. Оның өмірінің соңғы екі жылында құрылған халықаралық ұйымдар Біріккен Ұлттар Ұйымы және Бреттон-Вудс жүйесі болды, олар соғыстан кейін бірнеше ондаған жылдар бойы маңызды болды. Шындығында олар XX ғасырдың әлемдік сахнасын қалыптастыру үшін өте маңызды үлес қосты.

### **БҰҰ**

БҰҰ жалпы Ассамблеядан, Секретариаттан және Кеңестен тұратын ежелгі Лиганың жоспары айналасында құрылды. Лига секілді, БҰҰ екі негізгі қағидаға сүйенді. Біріншіден, функционалдық интеграция қағидасы Экономикалық және Әлеуметтік Кеңестің (EcoSoc) құрылуынан айқын көрініс тапты<sup>9</sup>. Егер, халықаралық қатынастар институционализацияланған болса және кейбір негізгі салаларда ынталандыра отырып, басқа салаларға да байланысты ынтымақтастықты дамытып, кеңейткен жағдайда ғана бұл қағида идеяға негізделеді.

Екіншіден, БҰҰ ұжымдық қауіпсіздік қағидасы бойынша құрылды. Теорияда бұл бір мемлекет басқа мемлекетке шабуыл жасаса, онда БҰҰ-ның барлық мүшелері мен агрессорына қарсы шабуыл жасады деп санауға болады, нәтижесінде барлық басқа мемлекеттер жаппай репрессияға ұшырайтын еді. Тәжірибе жүзінде бұл қағиданы жүзеге асыру қиын болды. Лига кезінде мүше мемлекеттер ұлттық мүдделерді сақтады; олар халықаралық ынтымақтастықтың талап етілетін көлемін сақтаған жоқ<sup>10</sup>. Ұйымды нығайту мақсатында, Кеңес күшейтілді. Ол халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға негізделді. Оның атауымен көрініс тапқан жауапты міндеттер «Қауіпсіздік кеңесі» және оның өкілеттігі болып табылады.

Қауіпсіздік Кеңесі мүшелерді енгізуге және шығаруға, экономикалық санкциялар салуға және тәртіпті сақтау, қалпына келтіру немесе бейбітшілік және қауіпсіздік үшін әскери әрекеттер жасауға өкілеттігі бар болды. БҰҰ-ның бақылаушы, келіссөзші, бітімгер және, сайып келгенде, бейбітшілікті сақтаушы рөлін нығайту үшін Кеңеске кең мандат берілді. Кеңестің құрамында он бес мүше бар болды. Олардың бесеуі (АҚШ, КСРО, Ұлыбритания, Франция және Қытай) вето құқығы бар тұрақты мүшелер болды. Қалған он мүшелері уақытша, ветодағы өкілеттіктер емес; әрбір жыл сайын бесеуі екі жылдық мерзімге сайланды.

1944 жылдың қазан айында БҰҰ-ның толық жоспарлары Думбартон Окста өткізілген конференцияда жасалынды. 1945 жылдың ақпанында Ялтадағы саммит кездесуінде Сталин мен Черчилль Думбартон Окс схемасын қолдауға келісті. БҰҰ екі айдан кейін Сан-Францискодағы үлкен конференцияда қорытындысы қабылданды.

### **Бреттон-Вудс жүйесі**

Рузвельттің соғыстан кейінгі жоспарларының ең жаңа аспектісі жаңа әлемдік тәртіпті сақтауға бағытталған біртұтас экономикалық ұйымдар жиынтығы болды. 1944 жылғы

шілдеде Нью-Хэмпширдегі Бреттон-Вудстың курорттық қалашығында қырық төрт елдің делегаттары кездесті. Делегаттар Бірінші дүниежүзілік соғыстың алдындағы дамуды және одан кейін орын алған Ұлы депрессияны талқылап, тарихи тәжірибелерге назар аударды. Олар бірінші дүниежүзілік соғыстың алдындағы даму үш өзара әрекеттесуші факторға байланысты болғандығымен келісті: халықаралық баж салығы мен салықтардың төмен деңгейі, жоғары сауда көлемі және әлемнің негізгі валюталарының жеңіл айырбасталуы.

Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін әлемнің валюталары алтынға айналды. Бұл валюталарды тұрақты етті; бірде-бір мемлекет алтынға қарсы құнды инфляцияға төтеп бере алатын осыдан артық ақша шығара алмады. Сонымен қатар, ортақ алтын стандартындағы валюта сауда-саттықты ынталандырды, өйткені ол валюталарды айырбастауға оңай болды.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін одақтас үкімет жалпы проблемаға тап болды, олардың көбісі соғысаралық рецессия кезінде алтын стандарттан бас тартты. Бреттон Вудсқа делегаттар, осылайша, кейбір жаңа механизмдерді әзірлеуіне тура келді, ол әлем валюталарының айырбасталуын және тұрақтылығын қамтамасыз ете алады. Олардың шешімі екі жаңа институттың құрылуына алып келді: Халықаралық Қайта құру және Даму Банкі (ХҚДБ немесе «Дүниежүзілік Банк») және Халықаралық Валюта Қорын (ХВҚ) құру болды. Екеуі де бұрын-соңды болмаған теңдесі жоқ ұйымдар болды.

Дүниежүзілік банктің мақсаты - соғыс нәтижесінде қирағаннан кейін өз экономикаларын қайтадан қалпына келтіру бойынша жұмыс жасайтын үкіметтерге қаражат беру болды. Банктің бастапқы капиталы Американдықтар қолжетімді еткен долларлардың көптеген сомасы болды<sup>11</sup>. Екінші ұйымның, халықаралық валюта қорының (ХВҚ) мақсаты әлемнің негізгі валюталарына арналған мөлшерлемеде айырбастауды және тұрақты айырбасты қамтамасыз ету болды. Тұрақтылық ХВҚ барлық мүшелері өздерінің валютасындағы күтпеген ауытқуларға қарсы тұру қажет болған жағдайда, әрбір мүше ортақ қорға үлкен сома салған кезде қамтамасыз етілді. АҚШ қайтадан қордың жұмысына кепілдік берді<sup>12</sup>. Бреттон-Вудс жүйесі, басқаша айтқанда, соғыстан кейінгі әлемдік экономикадағы американдық доллар маңызды рөл атқарды.

### **Дүниежүзілік сауда ұйымы (ДСҰ) және Тарифтер мен сауда жөніндегі жалпы келісім (ТСЖК).**

Бреттон-Вудс делегаттары дүниежүзілік сауда-саттықты ынталандыру үшін ХВҚ мен Дүниежүзілік Банкті толықтыратын Дүниежүзілік сауда ұйымын (ДСҰ) құру оңтайлы болар еді деген шешімге келді. ДСҰ саудаға кедергі келтіретін протекционистік шараларды жоюға және баж салығын төмендетуге тырысады. Сонымен қатар, делегаттар өздерінің жауапкершілігі саудамен емес, халықаралық қаржымен байланысты екендігімен келісті. Олар сауда-саттық мекемесін құру өздерінің мандатында болмағандығымен келісті. Осылайша олар бұл мәселені жасалынбаған күйінде қалдырып, капиталистік әлемнің сауда министрліктеріне ДСҰ құру үшін болашақ конференцияларға қатысуға делегаттарды жіберуін өтінді.

Бірнеше осындай конференциялар 1945, 1946 және 1947 жылдары ұйымдастырылды. Делегаттар сауда ұйымының сипаты мен рөлімен ұзақ уақыт бойы келіспеді. Ең соңында келісімге қол жеткізілген соң, 1948 жылдың көктемінде жаңа ДСҰ хартері АҚШ Конгресіне жіберілді, алайда Конгресс оны ратификациялаудан бас тартты.

АҚШ үкіметі ДСҰ мұзға айналдырды. Оның орнына ол басқа дипломатиялық күш-

жігерге назар аударды: атап айтқанда, Тарифтер мен сауда жөніндегі жалпы келісімнің (ТСЖК) алдын-ала қолданылу хаттамасын даярлаған Батыс елдерінің тобына<sup>13</sup>.

## **Энергетикалық режим**

Рузвельттің ДСҰ жоспары бұрыннан қиындықтарға тап болды, бірақ оның идеалдары ТСЖК түрінде болды. Оның соғыстан кейінгі энергетикалық режим жоспары соғыстан кейінгі әлемдік экономикада маңызды рөл атқарғанымен ұсынылған сәтте ары қарай жалғасын таппады.

Рузвельттің соғыстан кейін бір-бірімен еркін сауда арқылы айналысатын мемлекеттердің демократиялық және ашық индустриялық әлемі туралы көзқарасы болды. Дүниежүзілік банк, ХВҚ және ДСҰ мемлекеттерді қайта құруға, өнеркәсіптік өндірісті ынталандыруға бағытталған және халықаралық сауда-саттықты арттыратын институттар болды. Бірақ Рузвельттің көзқарасы әрбір өнеркәсіптік мемлекет басқа мемлекеттер сатып алғысы келетін тауарларды нақты өндіретіндігі туралы болжам жасағандығы еді. Осындай өндіріс, өз кезегінде, қол жетімді энергия көздерін сенімді түрде жеткізу мен қамтамасыз етуді талап етті<sup>14</sup>.

Парсы шығанағындағы елдерден келетін арзан мұнайдың ағыны Рузвельт танымында соғыстан кейінгі әлемдік экономика үшін өмірлік маңызды алғышарт болды. Британия мен АҚШ-тың заң шығарушылары арасында, Парсы шығанағында келіссөздер жүргізген британдық және американдық мұнай компаниялары арасында мәміле жасау мүмкін емес болғанда ол қатты ренжіді. АҚШ Конгресі Рузвельттің ұсынысына әсіресе күмәнмен қарады; олардың пікірінше, ол энергетикалық сектордың еркін нарықтық механизмдерін бұзады. Рузвельт тез арада идеядан бас тартты. Оның орнына ол американдық компаниялар үшін Парсы шығанағындағы ірі мұнай кен орындарының кейбіреуін қамтамасыз ету жоспарын жасады. Рузвельт Ялта конференциясына дайындалғаннан кейін Сауд Арабиясының Королі Ибн Саудпен елде жақында ашылған мұнай ресурстары туралы АҚШ келіссөздерін талқылау жоспарларын жасады.

## **Ялта**

«Үлкен Үштік» 1945 жылдың ақпанында Ливадия сарайында, Қырым түбегіндегі Ялтаға жақын керемет теңіз курортында соғыстың қорытынды конференциясын өткізуге жиналды. Соғыс жылдарындағы одақтастық соғыс дипломатиясы Ялтада ең жоғары шегіне жетті. Одақтастық жеңіске қол жеткізілді және үш көшбасшы соғыстан кейінгі әлем бағдарын сенімді жасай алды. Кеңес одағының қожайыны осы үшеудің ішінде ең сенімді екендігі анықталды. Оның көңіл-күйінің жақсы болуы жақсы себептерге байланысты болды. Кеңес Одағының әскери күштері сол аймақтың басып алатын күші ретінде немістерді тез алмастыра отырып Польша арқылы неміс қарулы күштерін батысқа қарай ығыстырды.

Сталин Шығыс Еуропадағы жағдайды бақылауға алды. Басқа әскери көшбасшылар келіссөздер жүргізіп, өз карталарына бағдар сыза алатын еді, бірақ Сталиннің әскери күштері деректерді аймақта құрды. Қызыл әскер жылдам алға жылжыды. Оның іздерімен Комиссарлар жүрді, олар: оккупацияланған аумақтардағы коммунистік институттар құрған саяси ұйымдастырушылар, оның ішінде Коммунистік партияның Кеңес арқылы сайланған жаңа Польша үкіметінің мүшелері. Ялтада Сталин поляктардың жағдайына

Черчилль немесе Рузвельттің ықпал етуіне ешқандай себеп жоқ екендігін түсінді. Соғыстың соңғы конференциясындағы Сталиннің өзіне деген сенімді әрекеті «Ялтаны» «Мюнхенмен» бірге қазіргі заманғы халықаралық тарихтағы керемет күшті символға айналдырды.

Рузвельт Ялтаға титықтап, ауырып келді. Ол Сталинге назар аударды және Сталиннің сеніміне ие болу мақсатында психологиялық ойынды да қолданды. Ол Кеңес Генералиссимусы (ең жоғары әскери атақ) деп жағымпазданды; ол онымен жиі қалжыңдасты. Ол Сталиннің БҰҰ қолдауға және соғыстан кейін Ұйымға белсенді қатысушы болып еруге уәде бергенін айтты. Сондай-ақ, Сталинге Совет әскерлері Еуропадағы Германияның берілуінен үш ай өткен соң Жапонияға қарсы соғыста АҚШ-қа қосылатынын растады.

Черчилль сот арқылы тергеу барысында оңашаландырылды. Дегенмен ол басқа адамдарды соғыстан кейін Германияны басып алу керектігіне және Франция үшін бір аймаққа қосымша болып табылатын әрқайсысы үшін «Үлкен Үштік» болып табылатын, елді төрт оккупация аймағына бөлуге сендіруге қол жеткізді. Ялта «Үлкен Үштік» арасындағы соғыс барысында кездесудің соңғысы және ең маңыздысы болды. Онда қабылданған шешімдер соғыстан кейінгі тәртіп бағдары болған еді.

Рузвельт өзінің үйіне қайтқан ұзақ сапарында Сауд Арабиясында аялдады. Оның президенттік яхтасы Суэц каналындағы зәкірде тұрды және Сауд Арабиясының патшасы Ибн Саудтың үйіне қонды. Бұл екі ересек адам арасындағы кездесу Сауд Арабиясы АҚШ-ты қамтамасыз ететін мұнайға қол жетімділікті қамтамасыз ететін және АҚШ Сауд Патшалығының қауіпсіздігіне кепілдік беретін бірегей, берік және маңызды қарым-қатынастарға жол ашты.

### *Соғыстың аяқталуы*

Президент Рузвельт 1945 жылы 12 сәуірде қайтыс болды. Оның орнына Гарри С. Трумэн келді. Сәуір айының соңында Адольф Гитлер өзінің Берлин бункерінде өзін-өзі өлтірді. Ұлт оның айналасында құлдырады. Американдық және британдық күштер батыстан бастап қозғалды; Кеңес әскерлері шығыстан бастап қозғалды. Екі одақтас әскер 1945 жылдың 1 мамырында Берлинде кездесті. Германия бір аптадан кейін 8 мамырда берілді.

Еуропадағы соғыс аяқталды. Бірақ бейбітшілікке ауысу аса қиын және баяу өтті. Көптеген елдерде неміс кері шегінуі билік пен тәртіпті жоғалтуды білдірді. Ұлттық экономикасы соғыспен жойылды. Көпшілік үлкен шығынға ұшырады және қоғамдар күйзеліс пен ашуға толы шиеленіс жағдайында болды. Елдер антифашистік қозғалыстардан жиналған жаңа көшбасшыларды қабылдады. Олар үйде элеуметтік тәртіпті сақтауға жиі тырысты<sup>15</sup>. Сонымен қатар, еуропалық мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарда көне бәсекелестіктің қайтадан пайда болуы байқалады.

1945 жылдың шілде айының екінші жартысында АҚШ, КСРО және Ұлыбритания оккупацияланған Германияда соғыстан бейбітшілікке қарай қалай өту керектігін, жалпы Еуропа тағдырын, әсіресе, Германияның тағдырын және соғыстан кейінгі тұрақты тәртіпті орнатуды шешу үшін кездесті. Сталин КСРО-ны ұсынды. Жаңа американдық АҚШ президенті Гарри С.Трумэн АҚШ ұсынды. Ұлыбритания алғаш рет Уинстон Черчилль арқылы ұсынылды; Черчилль шілде айының үшінші аптасында британдық сайлауда жеңіліс тапты, Ұлыбританияның жаңа премьер-министрі Клемент Эттли Ұлыбританияны таныстырды.

Еуропа тағдыры негізінен жеңімпаз әскердің орналасуы нәтижесінде шешілді. КСРО Шығыс Еуропаны басып алды және солтүстіктегі Балтық мемлекеттерінен, Польша, Чехословакия, Венгрия және Румыния арқылы оңтүстікте орналасқан Болгарияға қарай тиімді бақылауға алды. Батыс көшбасшылары Шығыс Еуропада коммунистік империяны кеңес одағы тұрғысынан нығайтуға алаңдады, жалпы алаңдаушылық оларды біріктірді.

Алты ай бұрын Ялтада Германияның тағдыры шешілді. Ел АҚШ, КСРО, Ұлыбритания және Франция арасында төртке бөлінді. Әрқайсысы оккупация аймағын құрды. Австрия да осыған ұқсас болды. Берлин мен Вена қалаларының астанасы осыған ұқсас төртке бөлінді. Шығыс пен батыс арасындағы шиеленістің ұлғаюы Батыс мемлекеттерін біріктірді; АҚШ, Ұлыбритания және Франция тығыз бірлескен түрде жұмыс істей бастады және өздерінің оккупация аймақтарын біріктіре бастады. КСРО, керісінше, өздерінің аймақтарын сыртқы елдің қатысуынсыз басқарды<sup>16</sup>.

16 шілдеде американдық ғалымдар Манхэттеннің атомдық бомба жару туралы құпия жобасын сәтті қорытындылады<sup>17</sup>. Потсдам конференциясы өткеннен бір аптадан кейін, АҚШ жапондық Хиросима және Нагасаки қалаларына ядролық бомбалар лақтырды.

Жапония дереу берілді. Сталин өз уәдесін орындағанға дейін Ялтадан Жапонияға қарсы соғыс ашудың алдында бірнеше күн бұрын берілді. Сталин оккупацияланған Жапонияға ықпал етуге бел буды және Трумэн оған ешқайсысын ұсынбаған кезде наразылық білдірді.

## **Шығыстағы және Батыстағы идеялар мен идеологиялар**

Гитлердің жетістіктері саяси кеменгерліктен бас тартуын қиынға соқтырды. Дегенмен оның ұстанған идеялары мен алға қойған мақсаттары оның ақылдылығына күмәнданған бақылаушылардың көп мөлшерде пайда болуына себеп болды. Нәсілдік тазалықтың нацистік теориясы өте күрделі болды. Олардың нәсіл туралы жалған ғылыми көзқарастары (Грант, 1916; Гитлер, 1943) ұлттық организм қақтығыстар мен күрес арқылы күш пен рухта жақсартатын абсурдтық ұғымды қолдады және кеңейтудің саяси бағдарламасын лайықты *өмірлік кеңістікке* (Шмитт, 1939) заңдастырды.

Көптеген неміс офицерлері осы идеяларды әскери көзқарас тұрғысынан функционалды емес деп санайды. Олар нацистік көшбасшылардың идеясы қажетсіз болып табылатын соғыс шығындарын арттыратындығынан қорықты. Олардың көзқарасы дұрыс екендігі дәлелденді. Қарулы күштер КСРО-ға 1941 жылдың маусымында басып кірген кезде неміс әскерлері кейбір жерлерде Сталин террорынан азат етушілер ретінде қарсы алынды. Бірақ Гитлердің СА жүйесі жүйелі түрде халықты толықтыруды бастаған сәтте, тұрғындар өздері адал болудан айныды және Сталиннің қол астына қашып кетті.

### *Кеңестік тәсілдер*

Сталинді әлеуметтік антагонизм, қақтығыс пен күрес түсініктеріне негізделген саяси теориялар қызықтырды. Ол қоғамды екі негізгі тапқа бөліп қарастырды: капиталист және пролетариат. Капиталистік класс пролетариаттың дұшпандығы болды, ал екеуі Сталиннің танымында, эпикалық дүниежүзілік күреспен айналысты.

Сталиннің саясатқа деген көзқарасы Ленинге қатты әсер етті. Ол тарихи эволюцияны күрес арқылы қозғалады деп қарастырды – нәсіл арасында емес, әлеуметтік таптар



арасында. Пролетариаттың капиталистік тапқа қарсы тарихи күресі Сталиннің ішкі және сыртқы көзқарасына қалыптастырушы әсер етті.

Іштей, Сталин, капиталистік үрдістерді қамтыған барлық әлеуметтік топтарды жоюға тырысты. Гитлер биологиялық тұрғыдан анықталған нәсілдерді жоюға ұмтылған жерде, Сталин экономикалық тұрғыдан белгілі бір таптарды жоюға ұмтылды<sup>18</sup>. Таптық күрестің бұл ұғымы кеңестік сыртқы қарым-қатынастарда да байқалды. Сталиндік тұрғыдан алғанда, соғыстың басты себебі капитализмнің әлемдік жүйесіндегі табиғатқа, капиталды орталықтандыру, билікті шоғырландыру үрдісі мен капиталистік мемлекеттердің кеңеюіне деген қажеттілікке байланысты.

Марксизм-ленинизмнің бұл идеологиялық ұстанымы бастапқы кезден кеңестік саясатта көрініс тапты. Сталин 1930-шы жылдардың ішінде капиталистік мемлекеттерден құралған әлемді құрды – бұл қақтығыстар мен соғыс әлемі, себебі капитализм мемлекеттерді шектеулі ресурстарға және халықаралық нарықтарға арналған тұрақты бәсекелестікке жетелейді. Екінші дүниежүзілік соғыс барысында, ол әлемдегі жетекші капиталистік державалармен одақтас болған кезде, Сталин ешқашан бұл теория туралы сөз қозғаған жоқ. Дегенмен, ол оны ешқашан толыққанды қоя алмады. Оның көзқарасы тұрғысынан Гитлер, Черчилль және Рузвельт капиталистік көшбасшылар болды. Демек, ол үшеуінің арасында маңызды айырмашылық байқамады.

Германия мен Жапония 1945 жылы берілгенде, Сталин өзінің православиелік марксистік-лениндік талдауын қайтадан қалпына келтірді. 1946 жылдың ақпанында кеңес адамдарын Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде батылдық танытқаны үшін мақтаған сөзінде, Сталин соғыстың тәжірибесін қорытындылады және соғыстың себептері мен сипатын түсіндірді. Екінші дүниежүзілік соғыс, ол айтты, капиталистік державалар арасындағы бәсекелестіктің нәтижесі болды. Бұл капиталистік жүйенің ішкі динамикасымен қамтамасыз етілді. Ол жалғастырды, өйткені капитализм соғыста орын алды, жаңа соғыстардың болашақта пайда болуы күтілуде.

Сталин әлемді екі лагерьге бөлді: капиталистік және социалистік лагерь. Америка, Ұлыбритания және Германия бұрынғыға тиесілі болды; Кеңес Одағы соңғыға тиесілі болды. КСРО тиісінше, жаңа соғыстарға және капиталистік лагерьдің шабуылына даярлануы тиіс. Кеңес одағы тойлай алатын еді, бірақ оларға демалуға болмайды, деп Сталин қорытындылады. Жаңа соғыс үшін дайындықты бастау қажет болды. Өздерінің социалистік отанын қорғау үшін Кеңес одағы елдегі ауыр индустрияны қайта қалпына келтіріп, қару-жарақ өндіруге қол жеткізу үшін көп жұмыс жасауына тура келді. Олар барлық тәртіппен бірден бес жылдық жоспарларды бастауына тура келді және бұл құрбандыққа бару дегенді білдіреді (Сталин, 1946).

### *Британдық перспективалар*

Британдық көшбасшылар Сталиннің сөзіне сенімсіздікпен қарады. Тіпті Черчилль де таң қалды. Ол Сталиннің сөйлеген сөзіндегі екі бәсекелес аймақтағы және әлемдегі екі бәсекелес жүйедегі Еуропаның келіспеушіліктерге толы бөліну туралы соңғы дәлелді қарастырды.

1945 жылдың шілде айының соңында Черчилльдің консервативті әскери кабинетін алмастырған Еңбек партиясының көшбасшылары таңқалды. Жаңадан тағайындалған шетелдік Министр Эрнест Бевин халықаралық ахуалға жан-жақты баға берді. Ол бес жыл бойы болған соғыс халықаралық билік шоқжұлдызын қалай өзгерткенін жақсы

білетін. Ұлыбритания титықтады, ал АҚШ пен КСРО-ның мүмкіндіктері айтарлықтай жақсарды. «Әлемдік ынтымақтастық орнына біз ықпал ету саласына немесе үш ұлы Монро деп сипаттайтындай жақсы салаға жылдам ауысамыз», – деді Бевин. Бірінші сала Америка болды және АҚШ үстем болды. Екінші сала Еуразияның үлкен бөлігін қамтыды және КСРО үстем болды. Осы екі керемет «Монро» арасында титықтаған еуропалық мемлекеттерінің белгісіз аймағы бар болып табылады, олардың арасында Ұлыбритания ең қуаттысы болып табылады. Еуропаның әлсіреген жағдайында АҚШ өзінің жеке ықпал ету саласын нығайту үшін АҚШ-тың континент құрамынан шығатыны Бевиннің үлкен қорқынышы болды. Егер бұлай болатын болса, КСРО өз мүмкіндігін батысқа қарай кеңейте алатындығы туралы қарастырды. Сталин соғыстан титықтаған шағын мемлекеттерді бірінен кейін бірін басып алып, сосын соғыстан кейінгі қалпына келтіру жұмыстары үшін осы мемлекеттердің ресурстарын қолдана алды. Ұлыбританияның мұндай кеңестік кеңейтуді қамтамасыз ету мүмкіндігі болмады. Ел екі дүниежүзілік соғыстан әлсіреді. Ол банкроттық шегінде теңдестірілді.

Бұл күңгірт талдауға байланысты Бевин екі сыртқы саяси бастаманы жасады. Біріншіден, ол американдықтарды өз әскерлерін Еуропада қалдыруға көндіруге тырысты. Екіншіден, ол Еуропаның ежелгі ұлы державаларын мемлекеттердің тығыз қоғамдастығына айналдыруға тырысты. Жартылай Батыс Еуропаға соғыс нәтижесінен болған қирандыларды қалпына келтіруге көмектесу қажет болды. Жартылай кеңестік ықпалға ие болуы керек болды. Черчилль осыған ұқсас бағдарды талқылады.

### *Американдық көзқарастар*

Вашингтондағы бақылаушылар мен саясаткерлер салыстырмалы идеяларды жасады. 1946 жылдың ақпанында олар Сталиннің сөзін тыңдады және сенімсіздік, шатасушылық және қорқыныш сезінді. Сталин «Екінші дүниежүзілік соғыс декларациясын» жариялады, деп АҚШ-тың Жоғарғы соты Әділет министрі Уильям О. Дуглас Әскери-теңіз флотының хатшысы Джеймс Форрестолға ескертті. Бұл көзқарас тұрғысынан ол жалғыз емес еді. Вашингтондағы ресми тұлғалар Мәскеудегі АҚШ елшілігіне арнап жеделхат жіберді, Сталиннің әскери талаптарына түсініктеме беру туралы жеделхат жолдады. Олар Сталиннің сөзін тарихи және геосаяси тұрғыдан қарастырған елшіліктегі жас сарапшылардың бірі Джордж Ф.Кеннаннан жауап жазылған хат алды.

Сталин батыс мемлекеттік қайраткері болып табылмайды деп бастады Кеннан. Ол самодержавиелік орыс дәстүрі мен жабық кеңестік жүйе өнімі болып табылады. Оның көзқарасы марксистік-лениндік теорияның белгілі терминдеріне сүйенеді. Бұл теория православиелік дәлелден тұрады, бірақ ол сонымен қатар Батыс әлеміне деген әдеттегі ресейлік/кеңестік сенімсіздікті көрсетеді. Бұл сенімсіздік азаймайды, - деп Кеннан жалғастырды. Сталин және оның аясындағы шеңбері әлемді капиталистік және коммунистік лагерь арасында бөлуді талап етті. Капитализм, олардың ойынша, ішкі қарама-қайшылықтарға толы болды және көп ұзамай құлдырады. Сонда социализм әлемді басқаруға қарсы көтеріледі. Дегенмен, Кеңес одағы Батыстың әлсіреуі үшін кез келген мүмкіндікті пайдаланады және Америка билігін әлсіретеді. Атап айтқанда, олар халықтың наразылығын, қақтығыстар туындату және іштей демократиялық қоғамдарды әлсірету үшін коммунистік партиялардың дүниежүзілік желісін қолданатын еді.

Осындай жағдайларда АҚШ-тың ұстанатын екі ғана бағдары бар еді, деп жалғастырды Кеннан: КСРО ішіндегі өзгерістерді күту немесе Батыс аймақты бұзуға тырысқан

Кеңеске белсенді түрде қарсы тұру. Кеннан екінші бағдарды ұсынды. Ол халықаралық қатынастардың Кеңестік теориясы әлемдік саясаттағы объективті зерттеу өнімі болып табылмайды, бірақ идеологияның өнімі болып табылады. Ол бұл кеңестік жолды талқылау көшбасшылардың самодержавиелік ережесін ақтауды талап етуінен туындады деп атап көрсетті. Олар марксизм-ленинизмді өзінің «моральдық және интеллектуалды жапырақтарының парағы» ретінде пайдаланды, – деді Кеннан (1946, 700 б.). Кеңес Одағы батыл болуы мүмкін, бірақ олар ақылсыз да емес деп жалғастырды ол. Қарама-қайшылықтың көне теорияларын еске түсірген Кеннан:

*[Кеңес Одағы] – ақыл-парасаттың логикасына төзбейді және логикалық күшке өте сезімтал. Осы себепті ол кез келген жерде күшті қарсылыққа кезіккенде, оңай шегінеді. Осылайша, егер қарсыласы жеткілікті күші бар және оны пайдалануға дайындығын нақты жарияласа, ол оны сирек орындауы керек. Егер жағдай орынды түрде шешілсе, онда беделді қызығушылық туындамайды (707 б.).*

Кеннанның «ұзын сонар телеграммасы» 1946 жылы наурызда Вашингтонда жоғарғы саяси деңгейде үлкен аландаушылық туындатты. АҚШ Мемлекеттік хатшысы Джордж С. Маршалл Кеннанның жеделхатын оқыды және оған қатты әсер етті. Ол Кеннанға Мәскеуден қоңырау шалып, оны ең жақын сыртқы саяси кеңесшілерінің бірі болуын өтінді. Кеннан сонымен қатар жаңадан құрылған Ұлттық әскери колледждің сыртқы істер жөніндегі бірінші орынбасары болды.

АҚШ Кеңес Одағына жаңа және қатаң көзқарас енгізді. 5 наурызда Уинстон Черчилль Америка Құрама Штаттарында сөйлеген кезде саяси өзгеріс орын алды. Сталин батысқа қарай ықпалын кеңейтті, деп бастады Черчилль. Сталин Кеңес әскері мен жергілікті коммунистік партияларды Еуропаның шығыс жартысын басып алу және бақылау үшін пайдаланды. Содан кейін Черчилль жалғастырды:

*Балтықтағы Штеттиннен Триестке дейін Адриатикада континент бойынша темір пердесі төмен түсіріле бастады. Бұл жолда Орталық және Шығыс Еуропаның ежелгі мемлекеттерінің барлық астаналары жатыр. Варшава, Берлин, Прага, Вена, Будапешт, Белград, Бухарест және София; барлық осы атақты қалалар мен олардың айналасындағы халық олар мен атағандай Кеңес кеңістігінде жатыр, және бәрі бір үлгіде немесе басқа үлгіде кеңестік ықпалға ғана емес, сонымен бірге өте жоғары және кейбір жағдайларда Мәскеу тарапынан күшейтілген бақылауға бағынады (Черчилль, 1989, 303 б.).*

Егер, Батыс Сталинмен келісім жасаса, онда ол оны тек қана көтермелейді, деп ескертті Черчилль. Егер ол БҰҰ-ны қолдануға тырысса, ол тиімсіз болады. Жалғыз кемеңгер жауап «ағылшын тілінде сөйлейтін халықтардың бауырластық бірлестігін» құру еді (301 б.). Жарты жылдан кейін ол идеяны кеңейтті. Сталин бөлшектелінген континентке күдіктенді. «Жеңімпаздар арасында кенеттен шыққан дауыстар бар» және тек бір ғана құрал осы жағдайды түзетуі мүмкін, атап айтқанда, Еуропаны біріктіру және оны «бейбітшілікте, қауіпсіздікте және бостандықта өмір сүре алатын құрылыммен қамтамасыз ету» болып табылады. Біз Еуропаның біртұтас мемлекеттерін құруға тиіспіз», – деп мәлімдеді Черчилль (1989, 311 б.).

### *Либералдық интернационализм институттары*

1946 жылдың ақпан және наурыз айларында Сталиннің, Кеннанның және Черчилльдің талдауы соғыс уақытында одақтастықты тез анықтауға мүмкіндік берді. Сталин Батыста

туындаған қорқыныш пен шиеленіске жол берді. Кеннанның «ұзын телеграммасы» Еуропада және Таяу Шығыстағы кеңестік жаһандануды қамтитын белсенді американдық сыртқы саясаттың концептуалдық негізін қамтамасыз етті. Черчилльдің «темір перде» сөзі Кеңес Одағына қарсы қорғаныс ретінде Атлантика мемлекеттері арасында одақтастық идеяны қамтамасыз етті. Барлық сөйлеген үш сөзі әлемдік жағдайды шынайы бағалауға негізделген. Олар Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық қатынастарды академиялық зерттеуде басым болатын тәсілден көрініс тапты.

Реализмнің үстемдігі, алайда, толыққанды емес еді. АҚШ-та жалпы әлемдік ахуалды қатаң сыртқы саяси талдаумен және сыртқы саяси тәжірибедегі ынтымақтастықпен арасында шиеленіс болды. АҚШ-тың Батыс әлемінің либералдық демократиясымен қарым-қатынасы либералдық интернационализм идеалдарына сәйкес болды. Сонымен қатар, бұл идеалдар БҰҰ-да және Рузвельттің соғыс барысындағы дипломатиясында құрған басқа институттарында сақталды.

Либералдық интернационализм идеалдары АҚШ-тың Жапонияға қатысты және соғыстан кейінгі Германияға қарсы қарым-қатынасына айрықша реңк берді. Олар, мысалы, Жапония мен Токио мен Нюрнбергтегі жапондық және неміс көшбасшыларына қарсы әскери соғыс сынақтарында қалыптастырған АҚШ-тың Бас прокурорлары Джозеф Б. Кинан мен Роберт Х. Джексонның айыптауларынан көрініс тапты. Нюрнберг сынақтары 1945 жылдың қарашасында ашылған кезде, Джексон Германияның нацистік көшбасшылары қателіктер жасағанын айыптады, ол «қатерлі және соншалықты қасіретті, өркениет олардың елемеуіне бейжай қарай алмайды, өйткені ол қайталанудан аман қалмайды».

Джексонның талаптары Нюрнберг сот процестерінде дәлелденді. Нацистік режимнің зұлымдығын куәландыратын айғақтар мен дәлелдер олардың барлық қатыгез зұлымдықтарын әлемге кең ауқымда көрсетті. Жақсы жоспарланған шабуылдардың, этникалық тазартудың жүйелі рәсімдері және үлкен өлім лагерьлеріндегі жаппай көлікте қолданылатын өнеркәсіптік ауқымды әдістердің жан-жақты жетілдірілген есептері жасалынды. Құжаттама халықаралық қоғамдық пікірді таң қалдырды.

Нюрнберг сот процестерінің ықпалымен Біріккен Ұлттар Ұйымының мүшелері неміс фашистік партиясы жасаған осындай ауқымды қатал қылмыстардан адамзатты құтқару үшін екі есе артық шешім қабылдауға және анықтауға даяр болды. Бұл шешім халықаралық заң тәртібіне ұзақ уақыт үстемдік көрсеткен заңды позитивизм дәстүрін әлсіретті және ежелгі табиғи заңдылық дәстүрін қайта жаңғыртты. Мемлекеттік егемендіктің заңды қағидасын пайдаланған нацистік заңгерлердің отандық геноцид саясатын ресми заңдылық мантиясында жасыруы Батыс заңгерлерінің көңілін қалдырды. Олар отандық актілерге және ұлттық заңға байланысты бағалануы мүмкін болып табылатын жоғары құндылықтар жиынтығын орнату қажет екендігін сезінді. Бұл үшін заңның табиғи немесе әмбебап қағидаларын орнату қажет болды. Олар ежелгі табиғи заңды тікелей қарастырудан аулақ болды. Керісінше, олар адам құқықтарының қазіргі заманғы тіліндегі қағиданы қарастырды және оларды Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында бекітті.

Бұл қағидалар Хартияның кіріспесінде көрсетілген, ол Біріккен Ұлттар Ұйымының мақсатын төрт тармақта анықтайды:

- *болашақ ұрпақтарды соғыс азабынан құтқару;*
- *адамның негізгі құқықтарына, оның қадір-қасиетіне және құндылығына деген сенімін ерлер мен әйелдердің, үлкен және шағын ұлттардың тең құқықтарымен қайтадан бекіту;*

• *шарттардың және халықаралық құқықтың басқа да дерек көздерінен туындауы мүмкін болып табылатын сот төрелігі мен міндеттемелерді құрметтеу үшін жағдай жасау;*

• *үлкен бостандықтағы әлеуметтік прогреске және өмір сүру сапасын жақсартуға жәрдемдесу.*

Хартияға 1945 жылдың маусым айында Сан-Францискода елу ел қол қойды. Қол қойған тараптар Хартияның баптарына адал болуға уәде берді. Бұдан басқа, олар БҰҰ алдындағы міндеттемелерді барлық басқа шарттық міндеттемелерден басымырақ ету үшін (103 бапта көрсетілгендей) келісті. Нәтижесінде БҰҰ Хартиясы халықаралық қоғамдастықтың мемлекеттерінің әрекетін реттейтін жалпы нормалар, ережелер мен заңдарға негіз болды.

АҚШ пен КСРО арасындағы дипломатиялық қарым-қатынасын бұзған қырғи қабақ шиеленіске қарамастан БҰҰ жұмысын жалғастырды. 1946 және 1949 жылдар аралығында БҰҰ органдары бірнеше маңызды құқықтық құжаттарды дайындады. Біріншіден, оның әсерімен Нюрнберг процестері – БҰҰ Бас Ассамблеясы геноцид туралы конвенцияны 1948 жылғы 9 желтоқсанда қабылдады. Келесі күні ол адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясын қабылдады. Үш айдан кейін, 1949 жылдың наурызында БҰҰ одан әрі соғыс кезіндегі тұтқындар мен азаматтық тұлғаларға деген жолданымды реттей отырып, соғыс туралы халықаралық заңның Женева конвенциясына төрт қосымша толықтырулар енгізді.

БҰҰ-ның бұл құжаттары геноцид туралы конвенция, адам құқықтарының декларациясы және Женева конвенциясына толықтырулар БҰҰ-ның Хартиясын толықтырды және Халықаралық заң үшін жаңа негіз қалыптастыруға үлес қосты. Олар біріге отырып, классикалық, мемлекеттік ортаға бағытталған түсініктен тыс жүрді және жаңа юриспруденция үшін трамплин дайындады. Бұл түсіну Мемлекеттік егемендік принципінің қорғаумен шектеліп қоймай, сонымен бірге үкіметтер адам құқықтары мен конституциялық нормалардың жоғары кодексіне бағынуы тиіс екенін міндеттейді.

## **Соғыс, бейбітшілік және Ганс Моргентау**

БҰҰ президенті Рузвельттің соғыс барысында жүргізген дипломатиясының нәтижесі болды. Ол кең ауқымды американдық идеалдарға негізделді және әлемдік істерге либералды көзқарас танытты.

### *Американдық идеализм*

Бұл либералды көзқарастың ең көрнекі нұсқасы Уэнделл Уилкидің «Бір әлем» танымал кітабы болды. Уилки республикалық сенатор болды және оның кітабы 1943 жылы жарияланған кезде бестселлер болды. Кітапта сенатор әлем бойынша саяхаты және бүкіл әлем бойынша азаматтармен, мемлекеттік және әскери қызметшілермен кездесіп, әлемдік үкіметтің қажеттілігін талқылаған еді.

Либералды көзқарас сонымен бірге 1943 жылы ұйымдастырылған және соғыстан кейінгі бейбітшілікке арналған симпозиумда да көрініс тапты. Уилки қатысушылардың бірі болды. Оның үстіне, подиумда бұрынғы президент Герберт Гувер, вице-президент Генри Уоллес және Мемлекеттік хатшының көмекшісі Самнер Уэллс сияқты беделді

қоғамдық қайраткерлер болды. Симпозиум (және оның нәтижесінде туындаған танымал кітап) осы ұлы тұлғалардың көптеген ішкі мәселелерді қарастырғанда қарама қайшылық кездесе де, халықаралық істерге келгенде бір ойда болғанын көрсетті.

Біріншіден, олар соғыс алдындағы халықаралық жүйе өте терең қарастырылған және солай қалуы керек деп шешті. Екіншіден, олар жаңа әлемдік тәртіпті құруды қажет деп тапты және ол танымал егемендік қағидаты бойынша құрылуы керек. «Әлем халқы өздерінің саяси тұрғыдан қанағаттануы үшін ғана емес, өздерінің экономикалық жетістіктері үшін де еркін болғысы келеді», – деп мәлімдеді вице-президент Уэллс (Уилки, 1943, 135 бет). Үшіншіден, олар жаңа және бейбіт әлем тәртібі АҚШ-тың оны сақтауға қатысуын анықтауға байланысты болатындығымен келісті. «Біздің ынтымақтастығымыз тиімді ұсынылғанға дейін, бейбітшіліктің болатындығына үміттенуге болады», – деп жазды Уэллс (1943, 437 б.). Ең соңында олар бейбіт әлем тәртібі Біріккен Ұлттар Ұйымы одағының мүшелері арасында тығыз және шынайы қарым-қатынастарды сақтауға байланысты болуы керектігімен келісті. Уилки (1943, 129 б.) оны қысқаша былай деді: «Біріккен Ұлттар Ұйымы тек қана соғыста жеңіске жетудегі жалпы кеңес емес, адамзаттың болашақ игілігі үшін де жалпы кеңес болуы керек», – деп атап өтті Уэллс. Уэллс әлемдік бейбітшілік екі ұлы федерациялар арасындағы ынтымақтастыққа негіз болғанын және Германия жеңіліске ұшырағаннан кейін әлемдегі басымдыққа ие болғанын айтты: атап айтқанда, АҚШ және КСРО. «Американдық және ресейлік адамдар бүкіл әлемнің үмітіне айналатын жаңа демократияны құруға ықпал ете алады», – деді Уэллс (1943, 381 б.).

Бұл маңызды симпозиум болды және ол шығарған кітап – *«Бейбітшілікке алғышарт»* сол уақыттағы либералдық институционализмді көрсетті. Ол мемлекеттер арасындағы тәртіпті өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік беретін институттар құруды қолдайды. Оның дәлелдері терең пікірлі, бірақ роман болып табылмайды. Ол көбінесе британдық және американдық теоретиктердің бұрын не одан да ертерек дамыған көзқарастарды қайталады. Бірінші дүниежүзілік соғыста Вудро Уильсон арқылы енгізілген Локк пен Ваттельге негізделген дәлелдерді Екінші дүниежүзілік соғыста Франклин Рузвельт, Самнер Уэллс және Корделл Халл жетілдірді.

### *Ганс Моргентау және билік саясаты*

Бұл жаңалықтың болмауы бірнеше байқаушылар арқылы белгіленді. Дэвид Митрани Вильсонның ұжымдық қауіпсіздік ұйымын құру әрекеті сәтсіз болғанын атап өтті. Ол американдықтар адамның ақыл-парасатын және федералды келісімдердің күш-жігерін асыра бағаламағанын айтты және өзінің сыни пікірін негіздеу мақсатында 1933 жылы шыққан «Бейбітшіліктің жұмыс жүйесі» атты кітабын қайта жариялады (Ашуортс, 2013). Дегенмен, шығу тегі еврейлік жас ғалым Ганс Моргентау ол қатты сынға ұшыраған Американдық саяси дәстүрді ұстанып, Дүниежүзілік соғыста академиялық назарға ие болды.

Моргентау 1937 жылы нацистік Германиядан босқын ретінде АҚШ-қа келді. Ол «Бейбітшілік алғышарттары» көрініс тапқан көзқарастарға және халықаралық қатынастарға деген американдық көзқарастың барлығына күмәнмен қарады. Ол өз айтқанынан қайтпады. Ол мемлекеттік хатшы Рузвельтті, Корделл Халлды Невилл Чемберленмен салыстырды. Екеуі де халықаралық істерге деген көзқарастарында қауіпті бұрмаланған деп мәлімдеді Моргентау. Олар «сыртқы саясат – бұл барлығы туралы деген фундаменталды қателесуден» зардап шегеді (Моргентау, 1948, 127 б.).

Моргентау өзінің «Ғылыми адам билік саясатына қарсы» еңбегінде өзінің басынан кешірген реніші мен көңілі қалған нәрселер туралы жазды. Оның кітабы 1946 жылы жарық көрді және әлемдік істерге деген Американың тәсілі аңғал, техникалық және бұрыс деп қарастырған Моргентау қатты сынға ұшырады. Американдық дипломаттар шиеленіскен екі аллеяда жүрді. Олар халықаралық істердегі сот төрелігінің маңыздылығына аса назар аударды. Олардың ғылым және технология саяси және әлеуметтік мәселелерді шешеді деген пікірі басым болды. Олар шетелдік қақтығысты қарастырғанда двигательді жөндеуге қажетті инженерлер секілді болды. Бұл екі бағыт қарама-қайшы болды; әділдік мәселелері механикалық дәлелдер арқылы шешілмейді. Сонымен қатар, олар аналитикалық тұрғыдан пайдасыз; халықаралық саясаттың тиісті талдауы нормалар мен жарқын тілектерден басталмайды, ол мемлекеттердің мүдделері мен мүмкіндіктерін бағалаудан басталуы керек!

Саясат, ең алдымен, билік туралы деп Моргентау талап етті. Ал билік қарым-қатынастары үнемі өзгеріп отырады. Оларды моральдық философиядан туындайтын әмбебап ұғымдар арқылы қабылдауға болмайды және олар қарапайым, механикалық үлгілер бола алмайды.

Американдықтар саясатты заңмен шатастыруды әдетке айналдырды, – деп жалғастырды Моргентау. АҚШ саясаткерлері қоғамға құқықтық нормаларды енгізе алатын болса, онда ынтымақтастық, тәртіп пен бейбітшілік сақталады. Бұл болжам либералды қоғамдағы ішкі істерде орын алады, бірақ Моргентаудың рационалды емес ойындарымен айналысатын егемен мемлекеттер арасында өзара әрекеттесу кезінде тиімсіз болып табылады. Президент Вильсон Версальда өз келіссөздерін осы қате болжамға негіздеп, сәтсіздікке ұшырады. Президент Рузвельт өзінің соғыс уақытындағы дипломатиясын дәл сол алғышартта бастады. Моргентаудың пікірінше, егер осы нормалар соғыстан кейінгі әлемнің қатаң билігінің шынайылығын көрсеткенге дейін, Рузвельттің соғыстан кейінгі көзқарасы да сәтсіздікке ұшырайды.

Моргентау американдық сыртқы саясатындағы кемшіліктерді анықтау барысында қысқаша болжам жасады: ол либерализмнің артық болуынан зардап шекті. Американдық көзқарас тек либералды ғана емес, сонымен қатар ол адамның табиғатын қарапайым түсіну мен мемлекетаралық қарым-қатынастарды толыққанды бағаламайтын түсінікке негізделген. Ол адамдарды ақылға қонымды жаратылыс деп бейнелеген – ақыл-парасатымен ерекшеленген және өздерінің шынайы қызығушылығын сезінген әлеуметтік және қоғамдық болып табылады. Қарапайым антропология бойынша американдықтар саясат туралы ғылым құруға тырысты. Моргентау Америкадағы «ғалымдық сенім» деп атағанына байланысты терең күмән келтірді.

Біріншіден, ол әлеуметтік әлемді жаратылыстану ғылымының әдістері арқылы зерттеуге болатынын болжай отырып, қоғамды машина ретінде қарастырған американдық тәсілді сынға алды. Бұл тәсіл ешқашан жұмыс істемейді, – деді Моргентау. Екіншіден, ол американдықтар мемлекеттер арасындағы саясаттың өзгеше екенін түсінбеді деді, мемлекеттер ішіндегі саясаттан пайда болған ойын өзгеше және екеуі де әртүрлі ережелерге байланысты орындалуы керек. Американдық либералдар халықаралық ойындарға байланысты ішкі ойындар ережелерін қолдануға бейім. Моргентаудың пікірінше нәтиже – шатасу болып табылады, Нибур (1932) бірнеше жыл бұрын жасаған идеяны қайталау. Содан кейін Моргентау саясатқа балама көзқарас ұсынды; ақылға қонымды көзқарас емес, адами табиғаттың басқа көзқарасына негізделген адам табиғатының билікке бағдарланған көзқарасы.

Моргентау адамның ақыл парасаты болғанын жоққа шығармады, бірақ ол адамның ақыл-парасаты рационалды емес күштермен үнемі басшылыққа алынады деді: ерік қалауы, күш және еліктіру. Бұл адам табиғатының пессимистік көзқарасы болды. Бұл ежелгі консерваторлардың көзқарасымен сәйкес келді. Сонымен қатар, бұл «күнә» ұғымындағы рационалды емес болып табылатын адам бейімділіктерін қарастырған христиан теологтарына (Нибур секілді) сәйкес келді. Моргентау, алайда сол рационалды емес күштерді ерік-жігер мен «билікке» деген күштарлық деп атады.

Моргентаудың саяси философиясы мен Нибур арасында ұқсастықтар бар және Моргентауға сөзсіз Нибур ықпал етті (Райс, 2008). Дегенмен, Моргентаудың ой-пікірлеріне қалыптастырушы ықпал АҚШ авторларынан келген жоқ. Олар оның еуропалық өткен жылдарынан бастап пайда болды, оның Германиядағы заңгерлік зерттеулерінен, Веймар Республикасындағы консерваторлар мен нәсілшілдермен саяси пікірсайыстарынан, Испания мен Франциядағы еврей босқындарының тәжірибесінен, заңның нашарлауы және билікке ие болған нацистер ретінде азаматтық тәртіптің эрозиясынан пайда болды.

Американдық саясат пен қоғамнан алған Моргентаудың сыни пікірі нацистік Германиядан қашқан басқа интеллигенттердің тақырыптарына жақын болды және либералды Америкада (Рош, 2014) жаңа өмірді құру үшін күресті – саяси спектрдің консервативтік соңындағы Лев Штраус және Эрик Вогелиннен сол жақтағы Теодор Адорно мен Макс Хоркхаймерге дейін болды. Дегенмен, Адорно және Хоркхаймер (1944) секілді сыншылар болса АҚШ-ты ұнамсыз және жеккөрушілікпен қарастырды, ал Моргентау АҚШ-ты адамзаттың болашағына деген негізгі үміт ретінде қарастырды. Бір жағынан, Моргентау АҚШ-ты соғыстан кейінгі әлемнің басым күші ретінде қарастырды, адамзат өркениетін дамытатын және қорғайтын халықаралық тәртіпті орнату жауапкершілігіне ие болды. Екінші жағынан, ол АҚШ даяр болмаған тапсырма үшін қатты аландады. Жағдайды реттеуге көмектесу үшін, Моргентау өз күшін «*Ұлттар арасындағы саяси қатынастар*» атты тағы бір кітапты толықтыруға жұмсады. Ол осыған байланысты ондаған жылдан астам уақыт жұмыс істеді. Бұл өнердегі үздік туынды болар еді. Автомобильдің жылқы мен шанадан айырмашылығы болғаны секілді оның халықаралық саясаттағы дәстүрлі оқулықтардан да айырмашылығы болады. Бұл өте маңызды болды. «Халықаралық саясатты қалыптастыратын күштерді түсіну және оның бағытын анықтайтын факторлар АҚШ үшін қызықты интеллектуалды оккупациядан гөрі көбірек болды. Бұл өмірлік қажеттілікке айналды» (Моргентау, 1948, 26 б.).

### *Халықтар арасындағы ғылыми адам және саясат*

Моргентау 1930 жылдардағы саясаттың негізгі ұғымдарын және орталық билікті дамытты. Бұл ұғымдар «*Ғылыми адам билік саясатына қарсы*» еңбегінде айқын көрініс табады, ол саясатты «адамдарға үстемдік ететін билік үшін күрес» деп анықтайды және оның түпкі мақсаты қандай болса да, билік оның тікелей мақсаты болып табылады» (Моргентау, 1946, 195 б.). Бұл ұғым отандық саясатқа және халықаралық саясатқа да байланысты болып табылады. Бірақ, саясаттың табиғаты халықаралық саясатта әлдеқайда пайдалы және айқын. Дегенмен ішкі саясат мемлекеттің құқықтық және реттелген құрылымдары аясында орын алады, халықаралық саясат өздерінің егемендігін сақтап қалуға ұмтылған егемен мемлекеттер арасында заңсыз жағдайда жүргізіледі. Олардың мақсаты негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыру және содан соң басқалардың басқыншылығынан қорғау болып табылады. Олар өздерінің әрекетін үйлестіретін немесе ықпал ететін жоғары органды құру үшін барлық талпынысқа қарсы тұруға бейім.



«*Ғылыми адам билік саясатына қарсы*» АҚШ-тың сыртқы саясатында үздіксіз өзгерістер болған кезде пайда болды. Чикаго университеті Моргентәуға беделді саяси ғылымдар факультетінде жұмыс ұсынғаннан кейін ғана оның батыл пікірлері, шапшаң талдауы және нақты саясат ұсыныстары жазылған. Мұнда Моргентәу «*Ұлттар арасындағы саяси қатынастар*» еңбегін жылдам аяқтады.

Моргентәу қалың томдықта ұғымы қарапайым болса, орындалуы да соншалық керемет болып табылатын төрт мың жылдық дипломатиядағы Ұлы державаның әрекетіндегі заңдылықтары мен құрылымдарын анықтауға тырысып, зерттеумен айналысты. Дегенмен, Моргентәу тарихи деректерге заңдылықты табу үшін сүйенді, ол өзінің дәлелін хронологиялық тұрғыдан ұйымдастырмады; тек «*Ұлттар арасындағы саяси қатынастар*» тақырыптық тұрғыдан ұйымдастырылды.

Оны ұйымдастырудағы басым тақырып «билік» ұғымы және оның негізі қаланатын негізгі антропология болып табылады, яғни «адам – өзінің жаратылысынан саяси жануар» (Моргентәу, 1946, 168 б.). Адамдарды «билікті» иемденуде биологиялық және психологиялық қажеттіліктер басқарады (Моргентәу, 1948, 53 б.).

Билікке деген құштарлықтың табиғи шегі жоқ. Ол «егер соңғы адам өзінің үстемдігінің нысаны болса, онда оның үстінен немесе оның жанында ешкім болмады, яғни, егер ол Құдай болған» соңғы жағдайда ғана қанағаттана алады (1948, 193 б.). Кітаптың бірінші бөлімінде «саясаттың» сипаты туралы айтылады. Билік үшін күрес «*Ғылыми адам билік саясатына қарсы*» бағдары бойынша көбірек айтылады. Биліктің ең маңызды аспектісі әскери қабілет болып табылады.

Бірақ, Моргентәу бұл қабілет өнеркәсіптік әлеует, байлық, сарбаздарға айналуы мүмкін азаматтардың санының және т.б. күрделі құрамы болып табылатындығы туралы атап өтті. Ол сонымен қатар биліктің халықтың сипаты, моральдық рух және басқару сапасы сияқты материалдық емес аспектілері бар екенін атап өтуге тырысады. Бұл материалдық емес билік қарапайым, материалдық күшке қарағанда әлдеқайда маңызды болуы мүмкін.

«*Ұлттар арасындағы саяси қатынастар*» екінші бөлімінде «билік үшін күрес» халықаралық сахнада қалай көрініс табатындығы сипатталады. Халықтардың әрекеті билікпен әртүрлі мәселенің көрініс табуы ретінде түсіндіріледі, яғни оны сақтау және қорғау, немесе оны ұлғайту немесе көрсету үшін, Моргентәу осылай деп бекітеді (1946; 1948).

Үшінші бөлімде «адамзат табиғатының зұлымдық үрдістерін» шектеудің жолдары талқыланады. Бұл «әлеуметтік тепе-теңдік» немесе биліктің балансы арқылы жасалуы мүмкін. Талқылау кітаптың елеулі бөлігін құрайды. Ол сонымен қатар халықаралық құқық арқылы және әлемнің моральдық климатын жақсарту арқылы да жасалуы мүмкін. Ең соңында, әлеуметтік жанжалды қақтығысқа алып келетін психологиялық себептерді төмендету арқылы азайтуға болады. Қорқынышты азайту және әлемдік көзқарас бойынша қауіпсіздікті және әл-ауқат сезімін арттыру арқылы жүзеге асырылады.

Кітаптың соңғы бөлімінде екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі бейбітшілік пен тәртіпті орнату мәселелері талқыланады. Мұнда Моргентәу халықаралық құқық тәртіптің өзгеріссіз институты болып табылатындығын атап өтеді. Бірақ, заң тәртіптің жеткіліксіз қағидасы болып табылады деп ол толықтырады. Ол халықаралық құқық өз мүдделерін жиі іздеуге ұмтылатын күшті мемлекеттер арқылы жазылғанын мойындайды. Бірақ ол сонымен қатар, төрт жүз жыл бойы халықаралық құқықтың көбіне мұқият қадағаланып

отырғандығын ескере отырып, оны сынаған аса қатаң сыншыларына қарсы заңды қорғайды.

Бір жағынан, «Ұлттар арасындағы саяси қатынастар» пессимистік антропологияға толы болып табылады. Оның дәлелі екі болжамға байланысты. Біріншіден, Мальтузиандық болжам бойынша қоғамды тапшылық ортасы ретінде қарастырады. Екіншіден, адамзат табиғатының нақты көзқарасы барлық адамзатты билікке ерік жігер бергендей етіп бейнелейді. Осы екі жорамал, адами қарым-қатынастар шиеленістер, қактығыстар мен дау-дамайлармен ерекшеленетіндігін көрсетеді. Мұндай шиеленістерді жоюға болмайды және шиеленістерді «шешуге болмайды».

Екінші жағынан, Моргентаудың айтуынша, шиеленісті бақылауға болады және қактығыстарды басқаруға болады. Халықаралық құқық тәртіп үшін күш ретінде ұсынылады. Дипломатия, экономикалық прогресс, әлеуметтік әл-ауқаттың артуы және дамып келе жатқан қоғамдық ағарту бейбітшілік күштері ретінде ұсынылған. Адамның әрекеті, басқа сөзбен айтқанда, институттармен шектелуі мүмкін және нормалармен әлеуметтенуі мүмкін. Шектеулер биліктегі адамның ерік жігеріне жүктелуі мүмкін. Айта кету керек, Моргентау халықаралық істердегі американдық құқықтық көзқарасты сынағанымен, халықаралық құқыққа қарсы емес еді. Керісінше, Моргентау заңгер болды және өзін-өзі халықаралық құқық бойынша сарапшы деп санады<sup>19</sup>. Оның американдықтарға айтқысы келген нәрсе заңды нормалар өздері тәртіп орнатпайды. Заңдарда халықаралық қоғамдағы билік қарым-қатынастары дұрыс көрініс тапса ғана тиімді болады.

Бұл Моргентаудың дәлеліндегі басты мәселе болып табылады. Оның құрамында нормативтік база бар, бұл реализмді *«Шынайы саясат»* атты неміс тұжырымдамасынан, көне жалаңаш билік саясатынан өзгеше етеді.

*«Ұлттар арасындағы саяси қатынастар»* туралы алғашқы шолулар өте позитивті болды және кітапты жылдам классика ретінде қалыптастыруға көмектесті. Ол Американдық Лига Плюща университеттерінде сыртқы саясат және халықаралық қатынастарға арналған оқулық ретінде қабылданды. 1950 жылға таман барлық басқа алдыңғы оқулықтармен салыстырғанда АҚШ-тың тоқсан колледжі кітапты қабылдады (Фрей, 2001, 73 б.). 1955 жылға таман кітаптың шамамен қырық мың данасы сатылды.

## Реалистік гегемония

Екінші дүниежүзілік соғыс басталған кезде, халықаралық саясатқа байланысты төрт түрлі көзқарас болды: реализм, либерализм, коммунизм және фашизм. Соғыс аяқталған кезде фашизмді ешкім қаламаған азғындық деп қарастырды, ал кейбір мемлекеттерде ол заңсыз деп танылды. Бірақ реализм, либерализм және коммунизм қалды. Алайда тек қана реализм мен либерализм батыста ғылыми халықаралық қатынастар қоғамдастығының беделді көзқарастары болып саналды. Коммунизмді ғалымдар идеология мен мемлекеттің доктринасы ретінде қабылдады. Джордж Ф. Кеннан (1946, 700 б.) оны Сталиннің және Кеңес Одағының Коммунистік партиясының (КОКП) «легитимизмдік інжір парағы» (легитимизм – 19ғ. және 20ғ. басындағы Батыс Еуропада мемлекетті мұрагерлік жолмен басқаруды қолдайтын саяси бағыт) ретінде көрді.

## Соғыс кезіндегі идеализмнің аяқталуы

Либералды көзқарас АҚШ Сауда министрлігіне және АҚШ Мемлекеттік департаментіне қатты әсер етті. Либералды идеалдар АҚШ Дүниежүзілік Банк пен ХВК секілді экономикалық ұйымдарды құруға, еркін халықаралық тауарлар ағынын қолдауға күш-жігерін жұмсады. Либералды идеалдар сонымен қатар батыста Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) секілді саяси ұйымдарды құруға және халықаралық құқықты жақсартуға күш-жігер жұмсады. Одан басқа, либералды идеалдар Батыс Еуропадағы капиталистік одақтастарына американдық шетелдік қарым-қатынастар туралы мәлімдеді. Дегенмен реализм аса ықпалды көзқарас ретінде пайда болды. Халықаралық қатынастардың жалпы теориясын іздейтін халықаралық қатынастар ғалымдары реалистік жұлдыздарға барған сайын көбірек негізделді.

Бұның ежелгі көрсеткіші сыртқы саясат бойынша ықпалды семинар болды және Эдвард М. Эрл Принстонға барған кезде соғыс барысында қауіпсіздік мәселелері және өзінің танымал кітаптарын стратегиялық ойлар туралы жариялау бойынша жұмыс істеді (Эрл, 1943). Хэлфорд Маккиндердің *«Демократиялық идеалдары»* және *«Шынайылық»* [1919] әрине, бұл кездейсоқтық емес, 1942 жылы Эрл бастамасымен қайтадан жарияланды. Шығу тегі голландиялық болып табылатын Йель профессоры Николас Спикмэн қайтыс болғанға дейін Маккиндердің екі томын шабыттана жазды: *«Әлемдік саясаттағы Американың стратегиясы»* [1942] және *«Бейбітшілік географиясы»* [1943]. Екі кітап та Екінші дүниежүзілік соғыс барысында айтарлықтай ықпал етті.

Американың әлемдегі жылдам даму беделін нақтылап көрсету мақсатында Спикмэн «супер державалар» ұғымын енгізді. «Супер державалар» өткен кезеңдегі Ұлы державалардан да күшті болып табылады деп түсіндірді Спикмэн. Оның бірегей әскери қабілеті бар, ол жаһандық дамуды қалайды және әлемдегі тәртіп орнатушы күш ретінде арнайы рөлге ие болып табылады. 1945 жылы Америкадағы ядролық бомбаның дамуы осы талапты растауға қызмет етті. Уильям Т.Р. Фокс жаңа терминді қабылдады және оны 1944 жылы өз кітабының атауына енгізді. Супер державалар: *Америка Құрама Штаттары, Ұлыбритания және Кеңес Одағы*. Фокстың айтуынша, кітаптың атауындағы үш мемлекет соғыс кезінде бейбіт халықаралық тәртіпті қамтамасыз ету үшін жауапты болады. АҚШ-тың ерекше жауапкершілігі бар, деп жалғастырды ол. АҚШ-тың жоғарғы әскери әлеуетінің күші жаһандық деңгейде өз билігін жобалай алады және басқа батыстық державаларды жетекшілікке ала отырып, соғыстан кейінгі жаңа, либералды әлемдік тәртіпті орната алады.

Фокс толыққанды реалист емес еді. Ол бәсекеге қабілетті, бірақ табиғатынан либералды болып табылатын соғыстан кейінгі әлемдік тәртіпті сипаттады. Осындай либералды идеалдар *«Бір әлем»* (1943), АҚШ сенаторы Уэнделл Уилкидің сатылымы ең көп болған кітабында және *«Бейбітшілікке алғышарт»* (1943) атты кітабынан айқын көрініс тапты, ол Уилки редакциялаған және идеалистік көзқарастардың өкілдік топтамасына ие болған кітап болып табылады. Америкадағы ең ықпалды қоғам қайраткерлерінің кейбірі АҚШ жаһандық бейбітшілік пен жаңа бейбітшілік тәртібін белгілеуде басшылықты қолға алуы керек деп санайды. Олардың ұсыныстары либералдық интернационализмнің негізгі тақырыбына байланысты өзгерістер болды. Авторлар құқық және адамгершілік тәрбиелеу институттарын құруды қолдайды. Авторлардың көпшілігі Рузвельт әкімшілігінің соғыс кезіндегі саяси және экономикалық ұйымдарды құру туралы күш-жігерін қолдады<sup>20</sup>.

Спикмэн, Фокс және Уилкидің көзқарастары реализмнен идеализмге дейін соғыстың

соңғы жылдарындағы теориялар спектрін кеңейтті. Олардың барлығы АҚШ-тың соғыстан кейінгі халықаралық жүйеде тәртіпті реттеуші рөл атқаруы керектігімен келісті, бірақ олар олар ұсынған құралдар арқылы ерекшеленді. Уилки институттар, білім беру және халықаралық құқық жаңа әлемдік тәртіпті қолдайды деді; Спикмэн жаңа тәртіп билік балансының тізбегінде орнатылуы тиіс деді.

Уилки идеалист болды және соғыста танымал болған пікірлерін білдірді. Бұл пікірлер соғыс барысында жалғасын тапты, бірақ ұзаққа созылмады. Олар неміс жеңілісі кезінде өркендеді, соғыстан кейінгі кезеңде қарастырылмай қалды. Белгілі ықпалды әдебиетші Уолтер Липпманн идеалистік дәлелдердің ежелгі қарсыластарының бірі болды. Егер АҚШ соғыстан кейін жаңа халықаралық тәртіпті құруға тырысса, ол оны *«АҚШ-тың сыртқы саясаты»* еңбегінде жазды [1943], бұл құрмет тұтуға болатын жоба еді, бірақ ол өте қымбат болды.

### *Соғыстан кейінгі реализм балауызы*

Спикмэн де, Липпманн да Сталин 1946 жылы 9 ақпанда Мәскеу Үлкен театрында сөйлеген сөзінде жасағандай либералдық интернационализмді әлсірете алмады. Сталин соңғы отыз жыл ішінде туындаған екі жойғыш әлемдік соғыстың екеуі де «қазіргі таңдағы монополистік капитализмге негізделген әлемдік экономикалық және саяси күштердің дамуының сөзсіз нәтижесі» деп түсіндірді. Капитализм соңғы жаһандық соғыстан аман қалғандықтан, тағы бір соғыс сөзсіз болатын еді деп жалғастырды ол. Сондықтан КСРО Батыстың ірі капиталистік елдерімен жаңа соғысқа дайындықты бірден бастауына тура келді. КСРО-ның өнеркәсіптік өндірісін үш есе ұлғайту арқылы «біздің отанымыздың барлық жағдайлардан сақтана алатындығына сенімді бола аламыз», – деп қорытындылады Сталин.

Батыс саясаткерлері таңғалды және сенімсіз көзқарас танытты. Джордж Ф. Кеннан, дегенмен Сталиннің сөйлеген сөзінен жаңа нәрсе тапқан жоқ. Ол кеңестік істерді көптен бері бақылап жүрген болатын және оның ойынша Сталин ұзақ уақыттан бері өзі сенген және жиі айтқан сөздерін айтқан секілді көрінді. Сондықтан, Вашингтондағы саясаткерлер Сталиннің сөйлеген агрессивті сөзі арқылы не айтқанына таңғалды, ал Кеннан оларға кеңестік саяси мәдениетті сипаттап берді. Бұл ол 1946 жылы 22 ақпанда Мемлекеттік департаментіне «ұзын сонар телеграммада» жазған «біздің танымымызда таңғаларлық» және бөгде болып табылатын ойлау тәсілінен тұрды. Екі аптадан кейін, 1946 жылдың 5 наурызында Уинстон С. Черчилль президент Трумэннің және американдық үлкен аудиторияның алдында «темір перде сөзінде» осыған ұқсас талдау жасады.

1946 жылдың басында болған бұл үш оқиға – Сталиннің сайлау туралы сөйлеген сөзі, Кеннанның «ұзын сонар телеграммасы» және Черчилльдің «темір перде сөзі» қырғи қабақ соғысқа негіздеме жасайды. Олар сонымен қатар батыстық соғыстан кейінгі істерде идеалисттен реалистік танымға көшуді белгілейді. Ықпалды комментаторлар енді заңға, моральдық міндеттемелер мен білім беру күштері пайдасыз болды деп айта бастады. Бірәлемдік қозғалыс жылдам жойылып кетті. 1947 жылы «бір әлем» идеалистік жазушыларды және Корделл Халл, Адлай Стивенсон және басқа либералдық мемлекет қайраткерлерін келемеждеу үшін ұлтшылдық құқықпен пайдаланылған термин болды. 1948 жылы бұрынғы вице-президент Генри Уэллс *«Әлемдік бейбітшілікке жол»* атты еңбегінде Трумэн әкімшілігінің КСРО-ны қатаң сынаған соңғы идеалистік дәлелін жариялады. Уэллстің пайымдауынша, АҚШ кеңестік елдермен ынтымақтасуға және

тәртіп пен бейбітшіліктің ортақ мүддесін одан әрі қарай дамытуы тиіс. Оның дәлелі үш-төрт жыл бұрын өте танымал болды, ал енді келемежге айналды.

Уолтер Липпманн әрдайым сол уақыттағы ауысқан көңіл-күйге бейімделіп, «қырғи қабақ соғыс» терминін кең аудиторияға енгізген ықпалды кітабын өткен жылы жариялаған болатын. Липпманн (1947) АҚШ пен КСРО арасындағы қарым-қатынас әлемдік бәсекелестікте нашарлағанын атап өтті. Бұл жағдайда 1920 жылдардағы түкті утопизмді қалпына келтіру кеңестік экспансиялықты қажет ететін қауіпті диверсия болып табылады (Липпманн, 1947). Джордж Ф. Кеннан АҚШ пен КСРО арасындағы жаңа бәсекелестік АҚШ-тың аңғал заңдылықтар мен оқшаулануға негізделген сыртқы саясатқа қайта оралуы мүмкін еместігін айтады. Черчилль Мюнхен келісімін еске алып, Батыс демократиясының 1930 жылдардың соңында нацистік Германияға қарсылығы мен 1945 жылдан кейін кеңестік Ресейден идеалистік бас тартуы арасында параллельділікке ие болды. Батыс көшбасшылары Гитлердің жыртқыштық ниетін Чехословакияға қабылдаған кезде, ол арсыздық болды, – деп мәлімдеді Черчилль, ол сол кездегі ашық айтатын сыншылардың бірі болатын. Мюнхен жеңіске жеткен диктатордың тек қана әскери күштердің қауіп-қатеріне ұшырауы мүмкін екенін атап көрсетті. Бұл «Мюнхен сабағы» қазіргі таңда кеңінен қолданылады. Шындығында, ол «қырғи қабақ соғыс» дискурсының негізгі қағидасы болды.

### *Ойланудан кейінгі Моргентау*

«Қырғи қабақ соғыстың» басталуы халықаралық қатынастардың ғылыми-зерттеу саласының пайда болуымен байланысты болды, ол Лорд Пальмерстонның мемлекеттердің тұрақты достары не тұрақты жаулары жоқ, тек қана тұрақты мүдделері бар екені туралы көне қағидасын дәлелдеген теорияларды қамтиды. Халықаралық қатынастар теориясының ғалымдары 1939 жылы Мюнхенде және 1945 жылы Ялтада қол жеткізген келісімдерге дипломатия пайдасыз болып табылатындығын, ал «биліктің шынайылықтары» негізгі ретінде көрініс таппауын көрсету үшін негізделді.

Екінші дүниежүзілік соғыстағы осы дәлелдің ең мықты академиялық өкілдерінің бірі Ганс Моргентау болды. Ол Уоллес, Уэллс және Уилкидің бейбітшілік көзқарасын қолдаудан бас тартты. Ол Корделл Халл мен Джеймс Бирнс сияқты американдық дипломаттардың мемуарларын оқып, күдерін үзді. Ол Чемберлен және көптеген басқа да ағылшын-американдық дипломаттар сияқты, олар әлемнің шынайылықтарына соқырлықпен қарап, жалпы аурулардан зардап шегеді, «сыртқы саясат барлығы туралы болып табылады деген қандай да бір фундаменталды қателесуді» туындатады деген қорытындыға келді (Моргентау, 1948, 127 б.). «Бұл соқырлық», деп жалғастырды ол:

*Невилл Чемберленді барлық адамдар Бирмингемдегі бизнесмендер ретінде әрекет ететініне сендіреді және халықаралық саясат өзінің мәні бойынша әртүрлі тілде сөйлейтін халықтар арасындағы іскерлік келіссөздердің қатарына жатады деген сенімде болып табылады. Кордэлл Халл бойынша соқырлық барлық мемлекеттік қайраткерлердің тәжірибеден өтуі тиіс болатын және олардың кейбіреулері моральдық наразылық пен насихаттауды талап ететін жай қарапайым қасиеттердің сенімсіз формасы ретінде қабылданады (1948, 128 б.).*

Реализм екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі халықаралық қатынастарды академиялық зерттеуде басымдыққа ие болды. Осы реалистік көзқарастағы негізгі болжамдардың бірі егемен мемлекет халықаралық саясаттың негізгі субъектісі болып табылады. Тағы

бір пайымдау барлық осындай мемлекеттердің басты мақсаты өмір сүру, аман қалу болды; барлық мемлекеттер күш жинап, басқа мемлекеттердің шабуылынан қорғанса, ал басқа мемлекеттер оларды шабуылға итермелесе, шабуылға қарсылық танытуы қажет. Реалистер сонымен қатар егеменді мемлекеттердің әлемінде ешқандай заң шығарушы немесе билік мемлекетке қарағанда жоғары болмағанын айтады; егемен мемлекеттерден құралған халықаралық жүйедегі әрбір жеке мемлекеттің өзінің қауіпсіздігі мен өмір сүруіне сенім артатын ешкімі болмайды.

Реалистік теориялар үш тұжырымдаманы қамтиды: мемлекет, өмір сүру және өзіне-өзі көмектесу. Дегенмен, реалистік көзқарасты аяқтау үшін төртінші тұжырымдаманы қосу қажет: күдік. Реалистік көзқарас адам табиғатының күдікті немесе пессимистік көзқарасына негізделген. Бұл пессимистік антропология Каррдың (1942; 1945) күңгірт талдауы туралы мәлімдейді. Ол тарих Батыстың либералды елдерін артта қалдырғаны туралы пікірін қолдайды; он тоғызыншы ғасырдың либерализмі сәтсіздікке ұшырады және болашақ фашизм мен коммунизм секілді әлеуметтік реттелген және экономикалық тұрғыдан жоспарланған әлеуметтік құрылымдарға жатады.

Пессимистік антропологияны енгізу мәселені қиындатты және реалистік лагерьді бөлді. Бір жағынан Карр сияқты ойшыл адамдар үмітсіздікке бой алдыра отырып, либералды демократия әлемге жаңа және тұрақты тәртіп ұсынуға жақсы қамтамасыз етілмегендігі туралы айтты; фашизм және атап айтқанда, коммунизм, шын мәнінде жақсы болып табылады деп Карр (1945) пайымдады. Екінші жағынан, батысты қорғаған және реттелген және бейбіт болашаққа үміт артқан оның құндылықтарын қарастырған ойшылдар болды. Бұл ойшылдар Нибур, Моргентау, Кеннан және Томпсон сияқты реалистер болды, оларды пессимистік антропология қызықтырды, бірақ олар соған қарамастан болашақтан үміт етті. Неліктен?

Оларға сенімі қолдау көрсеткені туралы болжамды ұсынуға болады. Нибур жағдайында күмән жоқ; ол протестанттық теолог және американдық христиандық реализм негізін қалаушы болды. Оның «Жарық пен қараңғылық балалары» атты атаумен 1945 жылы жарияланған кітабы саяси қақтығыстар материалдық мүдделердің қақтығысынан да көбірек екенін көрсетеді; сонымен қатар саяси дау-дамайдың трансцендентті өлшемі бар екендігін атап өтті. Кеннет У. Томпсон Нибургте таңқалды, оның христиан реализмін қабылдады және оны «барлығымыздың әкеміз» деп атады. Кеннан – аса қиын жағдай; мұнда діни аксиомаларға негізделген оның шығармашылығындағы аналитикалық дәлелдер жоқ болып табылады. Дегенмен, өмірінің соңына қарай интеграцияланған тұлғаны және саяси философияны анықтауға тырысқан Кеннан (1993) Америкадағы ең ықпалды реалистердің архаикалық философиясын қамтыған көрнекі кішкене кітабын жазды. *«Шатқал төбенің айналасында»* Кеннан америкалық пресвитериандық джентльменнің автопортретін бейнелейді. Ол дене мен жан арасындағы күрт айырмашылықты жасайды, әділетті және таңғажайып діни жаратылыстың бар екендігін мойындайды.

Моргентаудың жағдайында оның саяси философиясынан айқын діни элемент табу оңай емес. Алайда онда трансцендентті моральдың айқын элементі бар. Бұл Моргентаудың 1948 жылы Эдвард Каррдың соңғы кітаптарына жазған шолуынан көрініс табады. Дегенмен, Моргентау Каррдың *«Жиырма жылдық дағдарыс пен утопизм диагнозы»* еңбегін мақтан тұтатындығына қарамастан, ол *«Бейбітшілік пен ұлтшылдық шарттары мен кейінгі»* еңбегіндегі Каррдың либералды емес болжамымен көбірек келіспеді. Бұл көңілсіз кітаптар болып табылады. Олар жалаңаш билік туралы Макиавеллидің талдауларына сүйеніп, Моргентау олар моральдық қағидалардан толықтай айырылғандығын айтады.

*Демек, философиялық тұрғыдан аса нашар қамтылған Карр мырза саяси әрекетті*

*зерттеу және билік феноменін бағалаудағы көзқарасы трансцендентті емес болып табылады. Осылайша, саяси моралист өзін билік утопиясына айналдырады. Биліктің артықшылығын сезінетін адам, жоғары моральдық қордың қажеттілігіне айналады. Бұл билік тек саяси сахнада актерды ғана емес, этиканың трансцендентті стандарттарына сай келмейтін бақылаушыны да бұзады. Карр мырза, әйгілі өкілдері Адам Мюллер және Карл Шмитт болып табылатын саяси романтиканың тағдырынан сабақ алған болуы мүмкін. Макиавелли болу қауіпті нәрсе. Макиавеллидің ізгіліксіз болуы қасіретті оқиға болып табылады. (Моргентау, 1948, 134 б.)*

## Ескертулер

1. 1918 жылы Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғанда, барлық империялар титықтаған еді. Ұлы Отан соғысының аяқталуынан кейін үлкен жеңілдік сезілді. Одан кейін Парижде кең ауқымды бейбітшілік конференциясы өтті, ол жалпы оптимизмдік көңіл-күй тудырды. Ұлттар Лигасының құрылуына үлкен сенім артылды. 1920 жылдардың басында Лига халықаралық құтқару операцияларын, экономикалық қалпына келтіру жоспарларын және саяси қарама-қарсылықты реттеуді үйлестіруде маңызды рөл атқарды. 1930 жылға таман Ұлы держава бәсекелестігі Лиганың қызметін шектей бастады. Сонымен қатар, жаңа империялардың жаппай мобилизацияланатын идеологиялары Еуропаның дәстүрлі билік ойындарына жаңа, жалынды элемент қосты. Ресей, Германия, Ұлыбритания және Франция арасындағы бәсекелестік кеңестік коммунизмі мен неміс нацизмі бір-біріне қарама-қайшы болған, сонымен қатар Атлантикалық Батыстың дәстүрлі либералды-демократиялық идеалдарына қарама-қайшы болған халықаралық идеологиялар нәтижесінде күшейе түсті.

2. «Менің күресім» атты еңбегінің сатылымы жоғары болғаны сонша, Гитлер неміс саяси жүйесі арқылы тез көтерілді. 1934 жылға таман оның 250 000 данасы сатылды. Келесі он жыл ішінде шамамен он миллион данасы сатылды және таратылды. Сатудан түскен авторлық қаламақы Гитлерді өте бай адамға айналдырды.

3. Олар Германиядағы парламенттік үкімет жұмысын тоқтатып, ұлтты құрды және Версаль шартын бұзуға әкелетін жаңа және белсенді сыртқы саясат бағытына халықты даярлады. Олар соғысқа және жаулап алуға Гитлердің жүйелі дайындалуы үшін жол ашты. Бұл өз кезегінде жаңа әлемдік соғысты туындатты.

4. Танымал болмаған «Мюнхен келісімшартына» итальяндық көшбасшы Бенито Муссолини қолдау көрсетті, ол Ұлыбританияны Судет аймағының неміс оккупациясын қабылдауға мәжбүрледі. Чехословакия үкіметі келіссөздерге шақырылмады, бірақ мәжбүрлеуге көнді, ұсынды және келісімді сақтауға уәде берді.

5. Молотов-Риббентроп Пакті Рапалло Шартына (1925 ж.) ұқсас бұрын жауластықта болған екі мемлекеттің арасындағы достық туралы мәлімдеме секілді болды. Дегенмен Молотов-Риббентроп Пакті (бұрынғы Рапалло шарты сияқты) Германия мен КСРО арасындағы әскери ынтымақтастықты қамтитын құпия қосымша еді: екі сыртқы саясат ведомствосының басшылары өздерінің диктаторлық басшыларының атынан Польшаға басып кіруге және олардың арасындағы елді бөлісуге келісімге келді. Гитлер үшін Пакт Польшадағы өмірлік кеңістік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және батыста туындаған әрекеттермен айналысып, шығыстағы соғыс мүмкіндігін азайту жолы болды. Сталин үшін Пакт уақытты сатып алуға арналған құрал болды.

6. Франция саяси тұрғыдан бөлінді, көп қарсылық танытпады және немістер

бақылауды тез қолға алды. Француздарға көмекке келген британдық әскерлер кенеттен кішкене жағалаудағы Дюнкерк қаласының қақпанына түсті. Мыңдаған Британ кемелері каналдан өтіп, мамыр айының соңында британдық және француздық үш жүз мыңнан астам жауынгерді көшіріп алды. 10 маусымда Франция үкіметі Германиямен келісімге қол қойды.

7. «Еврей мәселесін түпкілікті шешу» *die Endlosung* 1942 жылдың қаңтар айының соңында Берлин маңындағы Ваннзе қаласында өткен конференцияда талқыланды. Рейхтың басты қауіпсіздік бөлімінің көшбасшысы Рейнхард Гейдрих конференцияны басқарды және барлық «қажетсіз адамдарды» жинау, оларды ашықтырып, оларға титықтататын жұмыс беру арқылы бағындыру және оларды арнайы әзірленген жою лагерінде өлтіру жоспарын ұсынды. Бұл ұсыныс бір сәтте Ваннзе конференциясында қабылданды және неміс министрліктері мен күзет жасағына таратылды. «Қажет емес адамдар» арқылы Гейдрих бірінші кезекте еврейлерді сөз қылған еді, дегенмен онда славяндар, мүгедектер, гомосексуалдар, коммунистер, Иегова куәгерлері және басқалар да сөз болды.

8. Ең соңында Біріккен Ұлттар Ұйымы одағында жиырма алты мемлекет мүше болып саналды. 1942 жылдың 1 қаңтарында, Біріккен Ұлттар Ұйымы мүшелерінің бірлескен декларациясы одақтың барлық мүшелері осы ұйымға Атлантикалық хартияның принциптерін сақтауға уәде берген барлық мүшелері арқылы басып шығарылды.

9. БҰҰ Лигадан білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, сауда және еңбек өмірі сияқты салалар секілді кооперативтік институттардың өте күрделі жетілдірілген жүйесін алды. Бас Ассамблея сайлаған елу төрт мүшеден тұратын «ЭкоСоц» олардың барлығын үйлестіру және басқару үшін құрылды. Институттар көлемі функционалдық бағыттар бойынша жылдар бойы кеңейтілді. ЭкоСоц Дүниежүзілік банк пен ХВҚ (бұдан әрі – Дүниежүзілік сауда ұйымы), сондай-ақ Халықаралық еңбек ұйымы (ХЕҰ), Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ), Біріккен Ұлттар Ұйымының Білім, ғылым және мәдениет мәселелері жөніндегі ұйымы (ЮНЕСКО), Біріккен Ұлттар Ұйымының Балалар Қоры (ЮНИСЕФ) және көптеген басқа бағдарламалар, қорлар мен арнайы агенттіктерді басқаруға кірісті.

10. 1930 жылдардың басында, мысалы, 1931 жылы Жапония Маньчжурияға және 1935 жылы Италия Эфиопияға басып кіргенде, ынтымақтастықтың жоқтығы айқын көрінді.

11. Американдықтар Дүниежүзілік банкке шамамен 7,6 миллиард доллар жұмсады, бес жылдық соғыстан кейін өндіріс құралдарын қалпына келтіруге тырысқан өнеркәсіптік елдердегі жауапты үкіметтерге коммерциялық, бірақ ақылға қонымды тарифтер бойынша ұзақ мерзімді несиелер ұсынды.

12. Біріншіден, қайырымдылық қорына доллардың үлкен мөлшерімен қайтарымымен үлес қосу арқылы. Екіншіден, долларды алтынға айналдыру арқылы. Үшіншіден, долларды басқа негізгі валюталарға айналдырып, сол арқылы осы басқа валюталарды өзара айырбастауға мүмкіндік берді.

13. Тарифтер мен сауда жөніндегі жалпы келісімге (ТСЖК) 1947 жылдың қазан айында сегіз мемлекеттің (бастапқыда қатысқан жиырма үш мемлекеттен): АҚШ, Ұлыбританияның, Канаданың, Австралияның, Францияның, Бельгияның, Нидерланды мен Люксембургтің қатысуымен қол қойылды.

14. АҚШ пен Еуропаның екеуі де көмірмен қамтамасыз етілді. АҚШ мұнаймен өзін-өзі қамтамасыз ете алды, Еуропада мұнай болмады. Барлық еуропалық елдер импортталған мұнайға тәуелді болды – ең алдымен Түркия, Сирия және Ирактың дерек көздерінен



шығарылатын мұнайға тәуелді болды (Ергин, 1991). Сондай-ақ, АҚШ мұнаймен өзін-өзі жақсы қамтамасыз еткені соншалық, бұл кәдімгі дерек көздер сәтсіздікке ұшыраған жағдайда еуропалық одақтастарын қамтамасыз етуге кепілдік берді.

15. Немістердің берілуінен кейін кек қайтару және этникалық тұрғыдан тазалау айлар, тіпті жылдар бойы жүргізілді. Немістерге жалпы сенімсіздікпен қарады және оларға қатыгез көзқарас танытты. Неміс басқыншыларымен бірге жұмыс істеген адамдар құғын-сүргінге ұшырап, кейбір елдерде көпшілік адамдар мен ашулы көршілері арқылы өлтірілді. Италия құлдырау шегінде теңестірілді. Греция азаматтық соғыс кезінде тұтанды. Польша, Украина және Балтық республикалары Кеңес Одағының басқыншыларымен күресу үшін пайда болған жаңа қарсылық қозғалыстарының нәтижесінде қауіп-қатерде қалды (Лоу, 2012).

16. Қырғи қабақ соғыстың бірінен соң бірі жалғасқан түрде өркендеуі үш Батыс аймақты олар «Тризония» квази-жағдайын құрғанға дейін өте тығыз бірігуіне мәжбүр етті.

17. Трумэнге табысты сынақ туралы ақпарат берілді. Ол өз кезегінде Сталинге АҚШ-тың жаңа қару әзірлегенін айтты. Сталин Трумэнге сәттілік тіледі – Сталин Манхэттен жобасы туралы Трумэнге қарағанда жақсы хабардар болған деп санауға болады.

18. Дегенмен таптық жаулардың жойылуы соғыста тоқтатылды. Бұл одан кейін қайтадан жаңартылмады.

19. Моргентау заңгер ретінде білім алып, неміс және француз тілінде халықаралық қатынастардағы халықаралық заңның маңыздылығы туралы кітаптар шығарды. Ол Германиядағы халықаралық әділ сот төрелігі бойынша диссертация жазды және оның жарияланған нұсқасын 1929 жылы алды, оның алғашқы кітабы. Ол Женевада тағы бір диссертация жазды. Өзінің кеңесшісі ұлы заңгер Ханс Кельсенмен біріге отырып, халықаралық құқық нормаларының шынайылығы туралы жазды.

20. Сонымен қатар, 1947 жылы құрылған Дүниежүзілік федералистік қозғалысы (ДФҚ) Ұлттар Лигасы секілді БҰҰ егеменді ұлттың идеалына тым жақын болды. Қозғалыс Нью-Йорктегі штаб-пәтерді және бүкіл әлемдегі қауымдасқан ұйымдарды құрды.

## Қарсыластар, реалистер және қырғи қабақ соғыс

Дин Ачесон өзінің шығармаларын «*Қазіргі таңдағы шығармашылық*» деп атады. Ачесон 1949-1953 жылдар аралығында өзінің АҚШ Мемлекеттік хатшысы болған бірнеше жылдар ішінде жаңа әлемдік тәртіп құрылды деген. Оның мемуарлары екі биполярлы, қырғиқабақ қырғи қабақ соғыс әлемін біріктіруді сипаттайды. Бұл тараудың мақсаты – АҚШ төрағалық еткен батыс блогы КСРО басқаратын Шығыс блогына қарсы болғанын көрсетуге бағытталған. Ол келесі қырық жыл бойы немесе соған жуық жыл бойы әлемдегі істерде басым болатын биполярлы бәсекелестіктің қалыптасуы мен шоғырлануы туралы жазады.

Тараудың нысаны тар; ол 1940-шы жылдардың аяғынан бастап 1950-жылдарға дейінгі ұлы державаның бәсекелестігінің табиғатын суреттейді және оның мемлекетаралық қарым-қатынастарға қалай әсер еткенін, халықаралық институттарды қалай қалыптастыратынын көрсетуге тырысады. Бұл бәсекелестіктің идеологиялық, әскери және геосаяси мәселелердің құрамдас бөлігі ретінде ұсынады. Онда АҚШ пен КСРО арасында тұрақты дипломатия болмаған алғашқы қырғи қабақ соғыс жылдарында осы алаңдаушылықтардың өзара байланыстары талқыланады.

Сол жылдары КСРО жабық ел болды. Оның ішкі жұмысы туралы АҚШ-тағы ақпараттың сенімділігі аз болды. Бұл тарауда Батыс кеңестік жүйенің табиғатын зерттеуге, оның мүдделерін анықтауға тырысқандығы және сыртқы саясаттың мақсаттары халықаралық қатынастар ғылымы сипатына әсер еткендігі талаптың бірі; және мұндай әрекеттер АҚШ «*Шынайы саясат*» тәсілін нығайтты және халықаралық қатынастар ғылымының жаңа бөлімін: қауіпсіздік зерттеулерін құрды.

### «Қырғи қабақ соғыс» өз нысандарын табады

Қырғи қабақ соғыстың алғашқы жылдарында Батыс Еуропаның елдері Америка Құрама Штатынан көмек пен қорғаныс іздеді. Батыс Еуропаның экономикасы АҚШ-пен Маршалл жоспары арқылы тығыз ынтымақтастыққа негізделді. АҚШ-тың жеткізу көмегі 1948 жылдың жазында басталды және Еуропалық экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымында (ОЕЕС) институционализацияланды.

Шығыс Еуропа елдеріне Кеңес әскері басып кіргендіктен, олар КСРО-мен тығыз ынтымақтастықта болуға мәжбүр болды. Бұл елдерге Маршалл жоспары арқылы АҚШ-тың көмегін қабылдауға рұқсат берілмеді. Оның орнына Сталин экономикалық ұйыммен, экономикалық өзара көмек кеңесімен (ЭКК) өзінің жеке экономикалық Молотов жоспарын жариялады.

1940 жылдардың соңында АҚШ Батыс блогында басқарудың жетекші күші ретінде өзін-өзі жетілдірді – олардың экономикасында капиталист пен саяси бағдарларында либералды демократиялық болатын егемен мемлекеттердің жүйесі. КСРО Шығыс блоктағы жетекші билік ретінде билеуші коммунистік партиялардың күшімен бақыланатын мемлекеттер жүйесімен өзін-өзі нығайтты. 1947 жылы Сталин Кеңес Одағының Коммунистік партиясымен (КПСС) еуропалық коммунистік партиялардың қызметін жақсы үйлестіру үшін Коммунистік ақпараттық бюроны құрды. Мәскеудегі көшбасшылар жаңа жеңіп шыққан сателлиттерге өздерінің саяси билігін нығайту үшін хабарламаны басқарудың шифрлық алгоритмін (ХБША) пайдаланды. Партиялық тәртіп пен экономикалық өзара тәуелділік кеңес қарулы күштерінің және күрделі құпия полиция жүйесінің көмегімен шығыс блогын біріктірді.

Жоғарғы держава бәсекелестігі АҚШ пен КСРО-ға олардың билігі мен құзіретін Батыс Еуропа мен Шығыс Еуропаны нығайтуға мүмкіндік берді. Кеңес көшбасшылары капиталистік мемлекеттердің экспансионистік және әскери сипатқа ие екендігіне сенді. Кеңес әрекеті Батыс көшбасшыларының алаңдаушылығын туғызды. Көшбасшылар АҚШ-тың экономикалық көмегіне жүгінді және саяси және экономикалық мәселелерде американдық көшбасшылықты қабылдады. Сонымен қатар, олар өз үйінде демократиялық институттарды біріктіруге және өздерінің арасында жаңа кооперативті институттарды құруға саналы күш жұмсады.

«Қырғи қабақ соғыстың» үш негізгі түбірі болды. Біріншісі – идеологиялық. Әрбір державаға басқа державаның идеологиясы қауіп төндірді<sup>1</sup>.

Екіншісі – геосаяси. Екі ірі держава аумақтық ықпалға және стратегиялық ұстанымға бәсекелес болды; олар жарыста әлем аумақтарын бақылауға қатысты және олардың халқына әсер етуге ұмтылады<sup>2</sup>.

«Қырғи қабақ соғыстың» үшінші негізі – атом қаруын дамытуға байланысты. 1949 жылғы желтоқсанда КСРО өзінің атом бомбасын сынаған кезде екі үлкен держава ядролық қару-жарақ бәсекесімен айналысты. Бұл «қырғи қабақ соғыстың» ұзақтығы үшін супер державаның бәсекелестігіне тән ерекшелік болып қала берді. 1950 жылдары АҚШ пен КСРО ядролық қарудан жаңа және күшті ядролық жүйелерін жасады. Екі қарсылас басқа да державалардан бас тартып, өздерінің санатына кірді: олар «супер державалар» болды (Фокс, 1944). Олар бір-бірінің ядролық мүмкіндіктерін бақылап, бір-бірінің стратегиялық қадамдарын қадағалады. Олар «шөлмектегі екі шаян» сияқты әрекет етті деді Роберт Оппенгеймер. Бұл екі өлімге душар болған антагонистің бір-бірін өзара жойылу қаупінде бақылауда ұстауына арналған метафора секілді болды.

### *Идеологиялық қақтығыс*

Идеология әлемнің қалай жұмыс істейтінін сипаттайды. Сондай-ақ, ол жақсы әлемнің қандай болатынын және кемшілігі бар әлемнен келешекте жасалуы тиіс бейбіт және үйлесімді әлемге қалай көшуге болатыны туралы көзқарасын білдіреді.

Джон Локк және Джереми Бентам сияқты ойшылдардың айтуынша, американдық

идеологияның әлеуметтік келісімшарт философиясында православиялық либералды түрінің тұжырымдамалық түбірі бар; ол бейбіт әлем тәртібінің алғышарты ретінде еркін өзара іс-қимылда әрекет жасайтын демократиялық мемлекеттерді қарастырады. Кеңестік идеология Маркс пен Ленин теорияларына негізделген; ол бейбіт әлем тәртібінің алғышарты ретінде жеке меншік пен капиталистік таптарды жоюды қарастырды.

«Қырғи-қабақ соғыстың» идеологиялық тамыры Бірінші дүниежүзілік соғысқа - патшалық монархияны коммунистік режиммен алмастырған орыс революциясынан, Версальдан кейін Ленин мен Уилсон арасындағы бәсекелестіктен бастау алады. Бірақ сол кезде бұл бәсекелестік күрделі геосаяси бәсекелестікте институционалдық көрініс тапқан жоқ. Дегенмен, негізгі идеологиялар уақыт өте келе тұрақты болып қалды.

Сталин әлемді таптар арасындағы күрес ретінде қабылдады. Бұл күрес социализм мен капитализм арасындағы қайшылықсыз бәсекелестік ретінде көрініс тапты. 1930 жылдары ол өз теориясын брошюралар мен сөйлеген сөзінде ұсынды. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде өзінің коммунистік талдауларын жұмсартты. Бірақ оның әлем істері туралы негізгі түсінігі өзгерген жоқ. Ол өзінің көне талдауынан соғыс аяқталған кезде бас тартты. Ал 1946 жылдың ақпанында ол өзінің сөзінде православиелік тұрғыдан сөз айтты, ол бүкіл әлемге соққы толқындарын бағыттады. Сталин әлем экспансионистік болып табылатын капиталистік лагерь және әділетті, бейбіт өмірді жақсы көретін социалистік лагерь болып екі лагерьге бөлінеді деп түсіндірді. Америка, Ұлыбритания және Германия бұрынғы лагерьге, ал КСРО соңғысына тиісті болды. Капиталистік лагерь елдері КСРО-ны қоршап алған. Ерте ме, кеш пе, олар шабуылдайды. Социалистік лагерь шабуылға қарсы даяр болуы үшін өз әскери арсеналдарын құруы тиіс, соғыста жеңіп, капитализммен мәңгілікке қош айтысуы керек.

Сталин өзінің сөзін зымырандар мен атом бомбаларын зерттеумен және дамытумен жалғастырды, шетелдік импульстарды жою арқылы «кеңес мәдени өмірін тазарту» науқанын жүргізді. Ол осы науқанды басқаруға Андрей Ждановты тағайындады. Ал Сталин 1947 жылдың күзінен бастап Коминформды құрған кезде, ол Ждановты жаңа халықаралық ұйымды басқаруға тағайындай отырып, оған көбірек арқа сүйеді. Қыркүйек айында Коминформның ашылу съезінде Жданов әлемнің екі лагерьге бөлінгенін айтты: бір жағынан АҚШ басқарған «империалистік лагерь»; екінші жағынан КСРО басқарған «демократиялық» және бейбіт лагерь.

Жданов Сталиннің бір жылдан бұрын жандандырған дәлелін қайталады. Жданов ресми кеңестік көзқарастың жаңарған нұсқасын білдірді. Бұл 1946 жылы наурызда Уинстон Черчилльдің және 1947 жылдың наурызында Президент Труманның сөйлеген сөздеріне жауап еді. Ол Сталиннің, Черчилльдің және Трумэннің айтқан екі лагерь туралы көзқарасын растады<sup>3</sup>.

Әлемдегі екі лагерьдің көзқарасы 1946 және 1947 жылдар аралығында мемлекеттік қайраткерлердің, ғалымдар мен қоғамдық пікірдің саяси қиялына енді. Батыс Еуропада, Кеңестердің ымырасыз формуласы, хабарламаны басқарудың шифрлық алгоритмін (ХБША) және Коминформ құру кеңейген кеңестік лагерь туралы көріністің пайда болуына әкелді. Батыс Еуропа көшбасшылары соғыс аралық тәжірибені еске алып, жаңа және кеңейтілген тоталитаризмнен қорқып қана қоймай, олар, сонымен қатар, соғыс жылдарында реваншист Германия және оқшауланған Америка Құрама Штаттары арқылы өткен қиындықтардың қалай болғанын еске түсірді және олар тарихтың қайталанатындығынан қорықты. Дегенмен, 1949 жылы американдықтар еуропалық қорқыныштарын Солтүстік Атлант Шарты Ұйымын (НАТО) құру жолымен қамтамасыз

етті. Бұл КСРО мен Германияға қарсы екі жақты тежеуді қамтамасыз еткен әскери одақ болды. Бұл 1952 жылы лорд Исмей НАТО-ның Бас хатшысы болған кезде жасаған ескертуінен көрініс тапты. НАТО-ның мақсаты, оның айтуынша, орыстарды шеттетіп, американдықтарды ішкері және немістерді төмен ұстау болатын.

Бір қауіп-қатер, дегенмен әскери бірлестіктер тарапынан қарастырылмады: шпионаждың ішкі қауіпі және төңкеріс үшін коммунистік дайындық<sup>4</sup>. Чехословакиядағы төңкеріс, Берлин дағдарысы және Корей соғысы Батыстағы қорғансыздық сезімін туындатты. Көптеген Батыс үкіметтері радикалды тұлғаларды қадағалау үшін үлкен бақылау жүйесін ұйымдастырды (Барнс, 1981). АҚШ истерияға жақын болған «қырғи қабақ соғыс» деген қорқынышқа толы болды, осы жағдай сенатор Джозеф Маккартидің қолындағы коммунистерге деген сиқырлы көріністерімен есте қалды (Барнс, 1981; Уейнер, 2007)<sup>5</sup>.

### *Геосаяси бәсекелестік*

КСРО-ның басты сыртқы саяси мақсаты – өзінің ұлы, жаңа империясын сақтау. Сталин өзінің басты назарын Батысқа қарай, әсіресе Орталық және Шығыс Еуропаның кең жазықтарына қарай бағыттады. Ол батыстың билігіне қарсы жаңа соғыс жағдайында дәнекер болып қызмет ететін кеңестік ықпал ету аймағындағы көптеген елдерді қайта құру мақсатында жұмыс жасады. Олар капиталистік елдер ретінде, Сталиннің ескертуінше экспансионистік биліктер құрды. Яғни, сөзсіз шығысқа қарай кеңеюге, Кеңес Одағымен қақтығысуға және соғысуға тырысады.

Шығыс Еуропада үстемдігін нығайтқандағы Сталиннің ең үлкен алаңдаушылығы Германия тағдыры болды. Соғыс жеңімпаздары Германияны оккупацияның төрт аймағына бөле отырып, әлсіретті. Кеңесшілер өздерінің оккупация аймағында икемді қуыршақ үкімет орнатты. Сонымен қатар, олар аймақтағы капиталды алып, әлсіретті, капиталды КСРО-ға тереңінен тасымалдап, Кеңес өнеркәсібін қайтадан қалпына келтірді. Үш Батыс державасы – АҚШ, Ұлыбритания және Франция керісінше жасады. Олар өздерінің жұмыс аймақтарын күшейтіп, өз аймақтарын ішінара үйлестіре және интеграциялай бастады, жалпы капиталистік экономиканың өркендеуін ынталандыру үшін капитал енгізуді бастады, бұл әрекетке Сталин қатты күдіктенумен болды.

АҚШ-тың негізгі саясаты Еуропадағы коммунизмді сақтау болды. Мұны жүзеге асырудың ең жақсы жолы елдердің гүлденуін қамтамасыз ету болатын. Қамтамасыз ету үшін, америкалықтар Маршалл Батыс Еуропаны қайта құрудың кең ауқымды экономикалық көмек көрсету жобасының жоспарын ойлап тапты. АҚШ конгресі бұл жоспарды қолдады, себебі ол, сонымен қатар, Американың өзінің өркендеуін арттыратын еді. Әлемдегі демократия өзара байланысты транзакциялар желісіне ендірілді. Америка Құрама Штаттардың әл-ауқаты шетелдегі гүлденген қоғамдарға тәуелді болды. Бай Еуропа Америка капиталы үшін АҚШ өнімдері мен инвестициялық мүмкіндіктерді қамтамасыз етеді. Маршалл көмек бағдарламасы Сталиннің батысқа деген күмәнін және оның қайта жанданған күшті Германияға деген қорқынышын арттырды.

1948 жылдың маусымында АҚШ, Ұлыбритания және Франция өздерінің неміс оккупациялау аймақтарына валюта реформасын енгізді. Кеңес Одағы шығыс Германиядағы өзінің оккупациялау аймағын толығымен жабу арқылы жауап берген болатын. Нәтижесінде Кеңес аймағында орналасқан Батыс оккупация аймақтары мен Берлин арасындағы барлық жер бетіндегі байланыстар үзілді. Сталин, бәлкім, оның

блокадасы батыс державаларын валюта реформасынан бас тартуға мәжбүр етеді, мүмкін Берлиннен де бас тартады деп санады. АҚШ пен оның одақтастары оның орнына көлемді әуе транспортымен жауап берді. АҚШ пен Британдық жүк ұшақтарының тұрақты ағымы Берлин халқын тамақ өнімдерімен, құрылыс материалдарымен, бензинмен, көмірмен және басқа да негізгі қажеттіліктермен қамтамасыз етті. Ол Кеңес өкіметінің Берлинді бақылауын теріске шығарды. Бұл Батыс мүмкіндіктерінің қуатты көрінісі болды – әуе жолы 280 мыңға жуық сапарға есептелді; әуе кемесінің биіктігінде, одақтас ұшақ Берлинге әрбір отыз секунд сайын қонды. Сонымен қатар, әуе тасымалы батыстық моралды нығайтты және КСРО-ны қорлайтын жеңіліске ұшырататын ұсынысты насихаттады.

1949 жылы мамырда Сталин Берлиндегі блокаданы алып тастады. Сол кезде Германия шығыс және батыс бөліктерге бөлінетін еді. Үш Батыс державалары өздерінің оккупациялық аймақтарын тығыз біріктірді – ішінара аймақтарды қорғау және неміс экономикасын ынталандыру үшін қажет болды. Ақырында, олар үш аймақты «Тризония» деп аталатын квази-жағдайға біріктірді. Сталин осы бірігуді Германияны қайта біріктіру және капиталистік Батысты нығайту әрекеті деп қабылдады. Ол қатты ренжіді. Өйткені оның тәжірибесінде күшті және біртұтас Германия өзімен бірге қайта қарулану мен реваншизмді әкелетін еді.

1949 жылдың сәуір айында АҚШ пен он екі Батыс елі ортақ қорғаныс одағы, Солтүстік Атлантикалық Шарт Ұйымын (НАТО) құрды<sup>6</sup>. «Тризония» өзін-өзі басқаратын елге айналып, Батыс Германия Федеральдық Республикасы ( Bundesrepublik Deutschland немесе BRD)<sup>7</sup> болып құрылды. Сталин қатты қауіптенді.

Сол кезде Азиядағы оқиғалар Сталиннің Шығысқа назарын аударды. Мао Цзедун 1949 жылдың күзінде Қытайда билікке отырды. Сталин бұл оқиғаны ынтасыз қабылдады. Мао Мәскеуге аттанды; ол бірнеше ай бойы Кеңес Одағын өзінің революциясына көмектесу үшін және екі коммунистік елдердің сыртқы саясатын үйлестіруге тырысты.

Сталин Маоға әріптес немесе клиент ретінде қарау керек пе деген шешімге келе алмады. 1950 жылдың көктемінде және жазында Сталин мен Мао Солтүстік Кореяның көшбасшысы Ким Иль Сунг болған кезде Оңтүстік Кореяға Корей түбегінің коммунистік үкіметке бірігуі үшін шабуыл жасаған кезде бұл кездесу олардың алғашқы сыртқы саяси сынағы болды. Сталин мен Мао Кимнің шабуылына төтеп берді. Коммунистік көшбасшылар шабуылға қарсы батыстық наразылықтарға дайындалды, бірақ олар Батыстық державалардың араласпайтындығына көз жеткізді.

Бұл үлкен жаңсақтық болды. Америка Құрама Штаттарының президенті Трумэн 1930 жылдардағы Гитлердің агрессиясына параллель әрекет жасады. Ол Ким Иль Сунгтың БҰҰ алдында агрессиялық іс ретінде шабуыл жасауына жетеледі және БҰҰ-ның ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуі ретінде әскери әрекетті жылдам ұйымдастырды. Операция шабуылды тоқтатты. 1950 жылы күзде және қыста АҚШ-тың басқарған күштері солтүстік корейлық шабуыл жасаушыларды Солтүстік Корея территориясынан алысқа қуды – алыс болғаны соншалық Қытай екі жүз мыңдаған қытайлық әскерлерді Солтүстік Кореяға БҰҰ әскерлерін тоқтатып, оларды көне солтүстік-оңтүстік шекарасы арқылы кері қайтуға мәжбүр етті.

Корей соғысы жоғарғы державалар бәсекелестігін Азияға әкелді және қырғи қабақ соғысты жаңа кезеңге көтерді. Бұл АҚШ-тың қорғаныс саясатын күшейтті. АҚШ-тың Мемлекеттік хатшысы Джон Фостер Даллестің НАТО-ға орталық басқару құрылымын беруді, жаңа мүшелерді НАТО одағына біріктіруді бастады және әлемнің басқа бөліктерінде басқа қорғаныс одақтарын құру үшін келіссөздерді бастауға мұрындық

болды. Ол Греция мен Түркияны НАТО-ның жаңа мүшелері (1952 жылы) етті. Бірақ АҚШ Батыс Германияға мүшелікті ұсынған кезде, көптеген ұлттар бұған қарсы болды. Франция мен Ұлыбритания оған қарсы әрекет етіп, еуропалық қорғаныс қауымдастығы (EDC) жоспарларын жүзеге асыруды жылдамдатты. Ұсыныс Сталиннің негізгі сыртқы саяси қауіп-қатерінің бірін туындатты. Ол «немістердің қайтадан қарулануына» қарсы насихат науқанын бастады және батыс елдерінің коммунистік партияларына бейбітшілік жұмыстарына белсенді қатысуға, әсіресе ядролық қаруды жою жөніндегі науқандарды қолдауды тапсырды.

Еуропада Корей соғысының басталуы ең алдымен шатасушылық пен қорқынышты күшейтті. Содан кейін ол ынтымақтастық пен бауырластықтың бұрын-соңды болмаған бастамаларын АҚШ-тың қолдауымен ынталандырды және Сталин күткен «неміс қаруландыру науқанына» қарама-қарсы болды. 1951 жылы Франция, Батыс Германия, Италия, Бельгия, Нидерланды және Люксембург Париж келісім шартына қол қойды. Бұл келісім шарт Еуропа көмір және болат бірлестігін (ЕКББ) құрды, Еуропадағы алғашқы трансұлттық институт және еуропалық интеграцияға байланысты алғашқы қадам болды.

АҚШ Азиядағы коммунистік ықпалды жоюға бағытталған күш-жігерін күшейтті. АҚШ Жапонияны қалпына келтіріп, қайтадан қаруландыра бастады. Сонымен қатар, ол Тынық мұхит және Оңтүстік Шығыс Азиядағы жаңа одақ жүйелерін ұйымдастыруға кірісті<sup>8</sup>.

### *Қарудың жоғарғы державалы жарысы*

Корей соғысы тек қана жоғарғы күштердің геосаяси бәсекелестігін күшейтіп қана қоймай, қару-жарақ жарысын да ынталандырды, немесе дәлірек айтсақ, ол технологияға негізделген беделге ие болуын туындатты. Ядролық қару-жарақ үшін оларды жеткізу техникасы мен олардың навигациясы, қадағалау жүйелері ғылым мен техникадағы озық мүмкіндіктерді талап етті. Мұндай мүмкіндіктер күрделі және жоғарғы өркениет символы болды және өзіндік беделге ие болды.

1950 жылы АҚШ пен КССР екеуі де күшті сутегі бомбасын дамыту мен жақсы бомбалаушы ұшақтар, зымырандар салуға деген күш-жігерін арттыра түсті. Бұл ғылым атауымен дәйектелген кеңестік-американдық ғарыштық жарыста көрініс тапты. Екі ғарыштық аппарат да жаңа зымырандарды жасап шығарды<sup>9</sup>, оларды ұшыру ғылымдағы ерлік ретінде ұсынылды. Ғарыштық ұшулар ұлы жаңалық ашушылар Колумб пен Васко да Гама сияқты зерттеушілердің саяхатымен салыстырылды. Олар барлық жерде танымал болжамды ұстанды. Батыста олар өркендеп келе жатқан ойын-сауық индустриясын қолданды, ол ұлы державаның ғарыштық кеңістікті жарысын технологиялық триумфализммен және ұлттық беделімен жабуға көмектесті.

АҚШ 1952 жылы өзінің алғашқы сутегі бомбасын сынады. Ал, КСРО үш жылдан кейін бастады. 1957 жылы КСРО зымыранды ұшырған кезде жеңіске жетті, ол жердің айналасындағы орбитадағы кішкентай жерсерік Спутникке орналасты. Кеңестік Одақтың жеңіске жетуі Батыс бақылаушыларын таңқалдырып, американдық көшбасшыларына өздерінің Кеңес Одағының қару-жарақ индустриясының мүмкіндіктерін жете бағаламағандығын мойындатты. Кейбір бақылаушылар кеңестік одақ тек қана американдық қару-жарақ технологиясын ғана қуып жеткен жоқ; олар шын мәнінде ғарыштық жарысты басқара бастады деп айтты. «Зымыран алшақтығы» екі үлкен держава мен АҚШ арасында жылдам дамыды және АҚШ артта қалды.

Бұл «зымыран алшақтығы» миф болды. Ол АҚШ-тың күдіктері мен қорқыныштарына және Кеңес Одағының жабық табиғаты арқылы туындаған КСРО туралы жалпы елемеушілікке, сонымен қатар кеңестік саясат пен өнеркәсіп туралы нақты ақпараттың болмауына байланысты болды. Шындығында, КСРО-ға қарағанда АҚШ-тың көптеген зымырандары, бомбалары және нақты навигациялық жүйелері бар еді. Дегенмен, «Спутник-шок» АҚШ-та қызу пікірталастың болуын туындатты және басқа нәрселермен қатар, Трумэн әкімшілігі АҚШ мектептеріндегі жаратылыстану-ғылыми білім беру бағдарламаларын қайтадан жаңартты. Сонымен қатар, ол әкімшіліктің АҚШ-тағы зымыран бағдарламасын барынша жылдамдатуына мүмкіндік берді. Бұл ұлы державалардың қару-жарақ жарысын бәсекелестіктің жаңа деңгейіне көтерді. 1960 жылы екі держава да суасты қайықтарына арналған стратегиялық зымырандарды орналастыра бастады, олар әлемдегі мұхиттарды өздерінің аса ауыр жүктерімен елеусіз, көзге түспестен саяхаттай алатын еді.

### **Отарлау қақтығыстары және аралық соғыстар**

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуы әлемдік бейбітшіліктің пайда болуын білдірмейді. Соғыстан бейбітшілікке өту уақытты алды. Еуропалықтар соғыстан қалған қирандыларды жөндеумен ұзақ уақыт бойы айналысты – олар тек қана ғимараттар мен жолдарды ғана қайта құрған жоқ, сонымен қатар, нацистік қызметкерлерді қудалаумен және жазалаумен айналысты. Оңтүстік Еуропадағы осы алаңдаушылықтар саяси тұрақсыздықпен шиеленісе түсті; шығыс Еуропада билік үшін қозғалысқа қарсы Грецияның азаматтық соғысы өршіді; Польшаға, Украинаға және Балтық республикаларына антикоммунистік тұрақты қозғалыстарымен орын алған қақтығыстар ел жағдайын қиындатып отырды (Лоу, 2012).

Еуропаны жойған үлкен соғыс отыз жылда екінші рет орын алды, оның беделін түсіріп, әлемдік істердегі рөлін әлсіретті. Ол Еуропаның мүмкіндіктері мен қуатының төмендеуіне әкелді. Осы секілді төмендеушілік Азия мен Африкада да байқалды, ондағы Еуропаның беделін түсірді. Отаршылдық мәселелер өзін-өзі басқару мен тәуелсіздікті талап етті. Мұндай талаптар ұлы державалар арқылы қолдау тапты, екеуінде де күшті отаршылдыққа қарсы бағдар болды. Талаптар Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясындағы көпшіліктің қолдауына ие болды.

Тәуелсіздік талаптары нәсілі ақ емес бірнеше көшбасшылармен көрініс тапты, олар Батыстың ұлы державаларының өз колониялары үшін мардымсыз жақсылық жасағандығын айтты. Батыс державалары ғасырлар бойы сол колонияларды пайдаланды. Сонымен қатар, олар колонияларды өздерінің үлкен соғыстарына қатыстырды. Бірақ бұл соғыстар әсіресе Азиядағы империяларды әлсіретті. Мұнда Хо Чи Мин және Мао Цзэдун сияқты көшбасшылар ежелгі халықаралық жүйені қайтадан қалпына келтіруден ешнәрсеге қол жеткізе алмайтындығын айтты. Олар әлемнің кедей елдерінің Батыстың отарлық империясынан шығып, тәуелсіздікті жариялағаны және өз тағдырларын басқарғаны жақсы болатындығын қоштады.

Жапония Екінші дүниежүзілік соғысының басында Азиядағы Еуропалық отарларды басып алды және оларға бақылау жасады. Жапондықтар 1945 жылы тамыз айында осы отарлық аймақтардан шеттетілген және бас тартқан кезде көптеген жерлерде тәуелсіздік алдындағы сезім пайда болды. Дегенмен, отарлаушы державалар өздерінің шетелдегі



империяларынан бас тартқысы келмеді. Олар оларды ұстап тұруға тырысты, бірақ оны өте қиын және қымбатқа түсетін ұсыныс екенін анықтады. Ұлыбритания 1947 жылы Үндістан тәуелсіздігіне рұқсат беруге мәжбүр болды; Франция жаңа тәуелсіз елге шоғырлануға аймақтағы кейбір отарлықтағы жерлерге жылдам мүмкіндік берді.

Британдықтар соғыс уақытында берген уәдесіне байланысты Палестинадан кетіп қалды<sup>10</sup>, олар егемен еврей мемлекетін құру үшін барлық құралдарды пайдаланған жауынгер сионистерге байланысты болды. 1948 жылдың мамырында сионистік табыс Израильдің жаңа мемлекеті, екінші жағынан Египет, Сирия, Ливан, Ирак және Трансиордания арасындағы соғыстың болуын туындатты.

Франция өздерінің Үнді қытайдағы ежелгі отарларынан бас тартуға қарсылық білдірді; Жапония 1945 жылы кері шегінген кезде Франция Вьетнам мен Камбоджаны қайтадан иемдену жолдарын іздеді. Португалия өз колонияларын сақтап қалғысы келді. Сол сияқты, голландиялықтар 1945 жылы біржақты тәуелсіздік жариялаған Сукарно және Мохаммад Хатта сияқты ұлтшыл көшбасшыларға индонезиялық меншіктерін беруден бас тартты. Франция, Португалия және Нидерланды жаугершілікпен өздерінің колонияларын сақтап қалды. Олар отаршыл аймақтың басым бөлігін қайтадан жаулап алуда табысқа жетті, бірақ толық саяси бақылауға ие бола алмады. Оларға партизандық тактикамен күрескен бүлікшілер қарсы болды.

Голландиялықтар 1949 жылы берілді және Индонезияның тәуелсіздігін мойындады. Португалия, керісінше, 1940 және 1950 жылдар арасында мысалы, Дадра мен Нагар атты Үндістан аймақтарында өздерінің отаршылдық соғыстарымен күресуді жалғастырды. Француздықтар Үнді қытайдан бас тартқан жоқ; олар Вьетнамдағы тәртіпсіз күштерге қарсы соғыста сарбаздар санын тұрақты арттырып отырды; сонымен қатар, сол уақытта француздар Таиландта, Мадагаскарда және Алжирде қарсылыққа тап болды.

Британдықтар Малайада бүлікшілерге тап болды. 1948 жылы британ әскерлері коммунистермен рухтандырылған Малайалық ұлттық азаттық әскерімен (МҰАӘ) қарсы күреске кедергі жасады. Британдықтар, сонымен қатар, басқа колонияларда тәуелсіздік қозғалыстарына тап болды; әсіресе Кенияда, ондағы әскери ұлтшылдықтың ұлғаюы оларды 1952 жылы төтенше жағдайда өздерін мемлекет деп жариялауға мәжбүр етті және Кикуйю тайпасының Мау-Мау бүлікшілеріне қарсы ұзаққа созылған әскери күрес бастауына себеп болды.

АҚШ әлемдегі істерге жасырын және ашық тәсілдер арқылы түбегейлі ықпал жасауды жалғастырды – қытайлық революция (1949) және корей соғысы (1950) күш-жігеріне жаңа қажеттілік қосымша қосылды. 1950 жылы американдықтар Хукбалахап қозғалысындағы маоистік бүлікшілермен соғысқан филиппиндік үкіметке экономикалық және әскери қолдау көрсетуді бастады. 1953 жылы Орталық барлау агенттігі (ОБА) демократиялық жолмен сайланған Иранның премьер-министрі Мохаммед Мосаддекке қарсы төңкеріс ұйымдастырды, оның орнына самодержавиелік Шах Реза Пехлевиді қойды. Келесі жылы АҚШ Гватемаладағы көпшілік арқылы сайланған президент Джакобо Арбенцті биліктен қуып, оны әскери хунтамен (террор тәсілімен диктаторлық басқаруды жүзеге асыратын әскерилер тобы) алмастырды<sup>11</sup>.

Сонымен қатар, американдықтар еуропалық одақтастардың отарлық соғыстарына қолдау көрсетті. Олар Малайя мен Кениядағы радикалды бүлікшілерге қарсы қарулы қақтығыстарға қарсы күресте қолдау көрсетті және Солтүстік Вьетнамдағы Хо чи Миннің үкіметіне қарсы француз соғысына және Оңтүстік Вьетнамдағы коммунистер қолдауындағы бүлікшілерге демеушілік жасады. Франция 1954 жылы Солтүстік

Вьетнаммен тез арада келіссөз жүргізген және өз күштерін Үнді-қытайдан шығарған кезде АҚШ үкіметі бейбітшілік келісімге байланысты шарттарды қабылдаудан бас тартты. Ол оның орнына Вьетнамдық коммунистерге қарсы соғысты жалғастыруды таңдады (АҚШ Сенаты, 1984).

## **Реалист мәселесіндегі өзгерістер**

Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталуынан кейін жаңа әлемдік тәртіп пайда болды. Еуропа бейбіт жағдайда болды; дегенмен, бұл ұлы держава бәсекелестігінің көлеңкесіндегі шиеленісті және тұрақсыз бейбітшілік еді. Батыстан және коммунистік шығыстан тыс, мұнда капиталистік блокпен де, коммунистік блокпен де байланысты болып табылмайтын үшінші және әртүрлі аймақ бар еді. Бұл Батыс пен Шығыстың тарапынан елеусіз қалдырылған, негізінен кедей елдердің аймағы еді, бірақ ол үлкен мәнге ие болды, себебі ол ұлы державалардың геосаяси бәсекелестігіне айналды. 1950 жылдардың басында осы біркелкі емес аймақ «Үшінші әлем» деп танылды<sup>12</sup>.

Ұлы держава бәсекелестігі мен үшінші әлемдегі қақтығыстардың ықпалымен талқылаулар халықаралық саясат пікірталастары кенет пайда болған соғыстан кейінгі кезеңде атап көрсетілген идеалистік бағытының көбісін жоғалтты. Дүниежүзілік соғыс 1945 жылы аяқталуы жақын болғанына байланысты ғалымдар мен мемлекет қайраткерлері ұзаққа созылатын бейбітшілік үшін құқықтық және білім алғышарттарын талқылады. Дегенмен соғыстың уақытша одағы тараған кезде, ұзақ уақытқа созылған бейбітшілік туралы идеалистік пікірталастар қауіпсіздік пен ұлттық мүдделер пікірталастарына жол берді. Батыста бұл пікірталастар жалпы алғанда идеализм мен реализмнің екі көне бәсекелес көзқарастары негізінде қалыптасты – реализммен доминантты көзқарас ретінде тез арада пайда болды. Шығыс Еуропа мен КСРО-дағы саясат туралы қоғамдық пікірталастар мүлдем тоқтатылды. Сталин Совет федерациясына бақылауды күшейтті, Шығыс Еуропадағы алты оккупацияланған елдерді тоталитарлық блокқа біріктірді және өзінің бүкіл империясында бірыңғай, қатаң марксистік-лениндік перспективаны орнатты.

### *Шығыс блок тарихы*

Барлық саясат туралы ресми кеңестік көзқарас Сталин мен Коммунистік партия тарапынан белгіленді. Оның теориялық фокусы негізінен экономикалық талдау күшке және таптық қарым-қатынастарға негізделген. Халықаралық саясат көбінесе КСРО-ның жаңа, әлеуметтік жүйесіне қарсы Батыстың капиталистік жүйесі болып табылатын жалпы әлемді қамтитын таптық күрес ретінде түсіндіріледі.

Сталин екінші дүниежүзілік соғыс кезінде бұл дәлелді жоққа шығарған жоқ, керісінше фашизмге қарсы ортақ күреске аса назар аударды. Дегенмен Германия берілгеннен және соғыс аяқталғаннан кейін Сталин марксизм-ленинизмді қайтадан алып келді және оны барлық кеңестік әлеуметтік-ғылым талқылауларының жалпы негізі етіп жасады. Ол өзінің идеологиялық қысымын күшейтті. Ол бүкіл әлемнен КСРО-ны оқшаулады. Ол Андрей Ждановқа коммунистік доктринаны қалыптастыру міндетін берді, оны өзінің патшалығында жүзеге асыруға және «кеңес өмірін тазартуға» шақырды. Нәтижесінде 1930 жылдардың ортасындағы ортодоксальдық марксизм-ленинизмді қайта жандандырған және оған сәйкес келмейтін барлық көзқарастарды жойған Ждановчина деп аталатын науқан болды. Кеңестік федерацияға Ждановтың әлемдік оқиғалар нұсқасы енгізілді. Ол,

сонымен қатар, Шығыс Еуропадағы елдерге коминформ және коммунистік партиялар арқылы жеткізілді.

Содан кейін Шығыс блогы әлемдік оқиғаларға деген ресми саяси көзқарасы бар болды ма? Бұл теорияға деген көзқарасты білдіре ме? Жауап «теория» деген ұғымның мағынасы не екендігіне байланысты болды. Дегенмен бұл көзқарастың ғылыми теорияға жатпайтыны анық. Сталиндік империядағы секілді, әлеуметтік дәлелдің аксиомалары тоталитарлық үстемдік тұрғысынан анықталатын жағдайда ғылым болмайды. КСРО-да нақты қоғамдық сала, еркін саяси пікірталас және тәуелсіз теория болмады. Тоталитарлық Шығыстағы орын алған саяси пікірталастар плюралистік Батыста болған секілді емес; олар ортағасырлық теология туралы пікірталасқа ұқсас болды. Осындай жағдайларда әлеуметтік ғылым болмайды. Кеңестік коммунизмнің әлеуметтік теориялары көне және нақты болмады.

Осы уақыттарда Шығыс блогы бойынша жүргізілген талқылаулар жоғарыда айтылғандай, пікірталастар емес, жоғарыдан келген үстемдік болды. Сталин негізгі саяси идеяларды тұжырымдады. Андрей Жданов егжей-тегжейлі мәліметтерді жасап, мысалдар келтірді. Барлығы саяси биліктің қызығушылығын туындатты және саяси бақылаудың талаптарын қажет етті. Саяси теория бойынша Шығыс блок құрғақ шөл болды.

### *Батыс блогының тарихы*

Батыс әлемінде саяси пікірталастар ашық және көпшілікке қолжетімді болды. Дегенмен соғыстан кейінгі жылдарда да көзқарастардың күшеюі байқалды. Ұзақ мерзімді бейбітшіліктің құқықтық, ұйымдастырушылық және білімдік алғышарттарының ежелгі талқылауы (Иглтон және Уилкоккс, 1945) соғыс аяқталғаннан кейін жойылды. Фашистік теориялар көптеген елдерде заңсыз қабылданып, қоғамдық аядан заңды түрде шығарылды. Сонымен қатар, коммунистік пікірталастар шектелді, өйткені көптеген Батыс елдеріндегі үкіметтердің коммунистік партиялар мен радикалды тұлғалардың қызметін бақылауға және картаға түсіру үшін қадағалау жүйесі бар болатын; олар отандық қауіпсіздік талдаушыларына арналған есептерді дайындап, материалдарды американдық Орталық барлау агенттігімен (ОБА) бөлісетін (Барнс, 1981а, b; Уейнер, 2007). Мұндай іс-шаралар академиялық дебаттарды шектеуге және тәртіпке келтіруге бейім болды.

Сондай-ақ, көптеген батыс ғалымдары бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін пайда болған идеализмді еске алды және әлемдік істерді зерттеу қауіпті утопизмге қайтадан ұшырауы мүмкін деп қорықты. Соғыс уақытындағы одақ тарағандықтан, жақсы нәрсеге күдік туындады. Жалпыға ортақ мүдде ұлттық мүдделерге байланысты болды. Реализм тез арада халықаралық қатынастарға деген басымдықты көзқарас ретінде пайда болды. Халықаралық саясаттың ғылыми-зерттеуі жиі айтылатындай, жақсы ниеттерге емес, «нақты деректерге» негізделуі керек (Данн, 1949, 67 б.).

«Қырғи қабақ соғыстың» басталуымен ресейлік зерттеулер батыста ерекше академиялық пән ретінде пайда болды. Мұның бір себебі – кеңестік істер туралы сенімді білім қорын жинақтау қажеттілігі туындаған кезде, Батыс үшін КСРО жабық ел болды. Жаңа пән әлеуметтік-ғылым дағдыларымен тарих және тілдерді зерттеуді біріктіретін пәнаралық сала болды. RAND корпорациясы 1947 жылы кеңестік істерді зерттеуге кірісті. Гарвард университеті 1948 жылы Ресейді жан-жақты қадағалауға ғылыми-зерттеу орталығын ашты. Осы орталықтардың ғалымдары «Қырғи қабақ соғыстың» бастапқы

жылдарында Кеңес Одағын қабылдаған американдық көшбасшылардың көзқарасының қалыптасуына ықпал етті.

Кеңес Одағының ықпалды ғалымдарының бірі RAND-тағы Натан Лейтес болды. Ол Кеңес көшбасшыларын түсінудің әдісін жасады, ол операциялық – кодтық талдау деп аталатын<sup>13</sup>. Тағы бір үлес қосушы Гарвардтың ресейлік зерттеу орталығындағы Мерл Фейнсод болды. Оның «Ресей қалай басқарылды?» деген кітабы кеңес зерттеулері өрісін анықтады және көптеген американдық халықаралық қатынастар курстарында стандартты оқу болды<sup>14</sup>. Дегенмен, ешқандай ғалым Джордж Ф.Кеннанның ықпалымен теңесе алмады. Мәскеудегі АҚШ-тың елшілігінде сенімді өкіл ретінде жұмыс жасаған Кеннан ұзынсонар телеграмма жазды және кеңестік әрекетті талдады. Кейіннен ол өзінің талдауларын 1947 жылдың шілде айында «Сыртқы істер» шығарылымында жариялады. «Кеңестік әрекеттің қайнар көздері» жасырын түрде жарияланды және «Х» деген қол қойылды. Мақалада кеңестік саясатқа реалистік талдау жасалды. Құпия «Х» мырза кеңестік істердегі қозғаушы күш ретінде басым идеологияға қарсы ескерту жасады. Оның орнына, ол билік пен қауіпсіздікке ұмтылу сияқты басқа қозғаушы күштерге назар аударды. Кеңестік сыртқы саясатты түсіну үшін жетекші кеңес элитасының мүдделерін, сонымен қатар, ресей ұлтының сипатын және осы мүдде мен сипатты қалыптастырған тарихи және мәдени факторларды бағалау маңызды болып табылады.

### *Американдық халықаралық қатынастар*

Дүниежүзілік соғыстан кейін Америка Құрама Штаттары басым держава мен мемлекеттердің батыс одағының көшбасшысы ретінде пайда болды. Американдық ғалымдар халықаралық қатынастарды академиялық зерттеуге барынша ықпал етті. Олар реалистік және идеалистік көзқарас арасындағы ежелгі бөлісу тұрғысындағы әлемдік істерді талқылады. Бір жағынан, бұл салыстыру соғыстың соңғы жылдарындағы ғылыми талқылауды жалғастырды. Дегенмен екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басқа бағыт енгізілді. Маккиндер (1919) мен Карр (2001) [1939]) сияқты соғыс алдындағы ғалымдар реализм мен идеализмді диалектикалық және динамикалық деп таныды, ал соғыстан кейінгі авторлар көбінесе екеуін қарапайым оппозиция ретінде қабылдады. Американдық ғалымдардың, әсіресе, екеуінің арасында айқын бір бағдар болды. Олар идеализмді көбінесе оңайлықпен беделін түсіретін сабаннан жасалған фигура түрінде көрсетті, ал реалистік баламасын жетілген даналық ретінде бейнеледі.

Дәстүрлі реалистер осы дамуға разы болмады. Мысалы, Нибур өткір дихотомияның қауіпті вульгаризация ретінде пайда болғанын қарастырды. Ол сыртқы саяси соқырлардың пайда болуын қауіпті деп ескертті. Реализм мен идеализмнің арасындағы жасанды айырмашылығы бізден «дилеммадағы екі мүйіз бен олардың арасында таңдау жасауды қажет етеді», – деп айтты. Көпшілік үшін таңдау көпшілігі оңай болар еді, – деп жалғастырды ол, – себебі идеалистік позиция үшін қорғау мүмкін емес болды. Бұл, мысалы, Генри Уоллестің және оның прогрессивті партиясының қарқынды төмендеуіне байланысты. Адамдар идеалистік мүйізден шығып кетеді, себебі «олар оны ұстап тұра алмады» деді Нибур (1950b, 338 б.).

*Біздің реалистер ешқандай әлемдік үкімет пен ресейліктермен прагматикалық түсінікке қол жеткізуге болмайтындығына көздері жетті. Сондықтан, оларда дилемманың екінші мүйізін түсінуге деген ниет туындайды. Олар сөзсіз болатын соғыс дерегін қабылдайды. Сөзсіз болатын соғыс идеясынан алдын алу соғысының тұжырымдамасы тек қана қысқа қисынды қадам болып табылады. Өйткені егер біз*

*орыстармен сөзсіз соғысуымыз керек болса, онда мәселені шешуге барынша қолайлы уақытты таңдау құқығымыз бар емес пе? (1950а).*

Джон Х. Герц Нибурмен келісті. Саяси реализм және саяси идеализм [1951] реализм мен идеализмді біріктірді және екі тәсілдің диалектикалық талқылануын жүзеге асырды. Герцтің айтуынша, ядролық қару дәуірінде эгоистік мүдделерге өзіншілдікпен ұмтылу жауапкершіліксіз болып танылады. Реализмді жауапты әлеуметтік әрекеттердің бар екендігін ескере отырып, ықпалын азайтқан жөн деп жалғастырды ол. Герц ең соңында синтетикалық тәсілге келді және оны «реалистік либерализм» деп атады.

Ганс Моргентау 1954 жылы ең көп сатылымға ие болған «Ұлттар арасындағы саяси қатынастар» еңбегінің жаңа басылымын жариялаған кезде, реализмді айқын қолдады. «Реализмнің алты қағидасы» деп аталатын жаңа кіріспе тарауын қосты. Ол реализмді нақтылады және «Ұлттар арасындағы саяси қатынастарды» реалистік мәтін ретінде ұсынды. Біріншіден, Моргентау: «реализм барлық қазіргі заманғы әлеуметтік ғылым негізделген қағидаға негізделген, атап айтқанда, әлем объективті заңдармен басқарылатын қағидаға негізделген», – деді. Екіншіден, Моргентау: реализм саясаткерлердің өз ниеттері туралы айтқандарына көңілді аз бөледі және мемлекеттік қайраткерлердің мотивтері мен идеологиялары туралы болжамдарды болдырмайды, – деп жалғастырды. Оның орнына, реализм мемлекеттердің мүдделеріне назар аударады және билік тұрғысынан қызығушылықты анықтайды.

Дегенмен, «қызығушылық» – бұл тайғақ термин. «Ұлттық мүдде» бір рет қана және мәңгілікке белгіленуі мүмкін емес. Сенім, идеологиялар, мотивтер мен саясат мақсаты мемлекеттік қайраткерлермен, саяси мәдениеттермен және тарихи кезеңдер арасында ерекшеленеді. Олардың бірде-біреуі халықаралық саясаттың жалпы теориясы үшін сенімді негіз бола алмайды. Адам табиғаты, керісінше, тұрақты деп мәлімдеді Моргентау. Бұл болжам Моргентаудың реализм туралы үшінші қағидасына негізделеді: барлық мемлекеттік қайраткерлер әрқашан өзінің позициясын және олардың жағдайын қамтамасыз етумен айналысады. Барлық мемлекеттерді тәуекелді және пайданы барынша азайтуға тырысатын рационалды субъектілер деп санауға болады.

Моргентаудың реализмінің алғашқы үш қағидасы мемлекеттердің әрекеті мен реалистік талдаудың нысанына байланысты болды. Соңғы үшінші қағиданың «реалист» ғалым жасайтын бақылау мәселесіне қатысы бар болды және әмбебап қағидалардың тартымды күшіне қарсы ескерту жасады. Осылайша, төртінші қағида моральдық қағидалар мен сәтті саяси әрекеттердің талаптары арасындағы шиеленіске қарсы ескерту жасады. Бесіншіден, моральдық қағидалар әрқашан белгілі бір қоғамдарға бекітілгенін және белгілі бір уақыт пен орынның өнімдері ретінде қарастыру керектігін түсіндірді. Осыдан Моргентау реализмнің алтыншы және соңғы қағидасын шығарды: атап айтқанда, кез-келген реалист саяси әрекетпен айналысатын моральдық қағидаларға сәйкес болуы керек. Бірақ олар мұндай қағидалар уақыт пен орынның нақты жағдайының өнімдері екенін мойындауы керек. Демек, бұл қағидалар мемлекеттердің дерексіз әмбебап тұжырымдамасындағы әрекеттеріне ешқашан қолданылмайды; оларды ешқашан туған елінің мүдделерімен сәйкес келеді деп есептеуге болмайды. Моргентау бұл туралы: реалист ғалымның белгісі әлемді басқаратын моральдық заңдармен белгілі бір ұлттың моральдық талпыныстарын анықтаудан бас тарту, – деп қатты айтты. Моргентау саяси риториканың тартымды күштеріне қарсы ескертті. Тіл-билік деді Моргентау. Тек қана мемлекеттік қайраткерлердің айтқандарын ғана ескермеңіз деп ескертті ол – олардың не жасайтындығына назар аударыңыз.

«Реализмнің алты қағидасы» тарауында «Ұлттар арасындағы саяси қатынастар» бірінші және екінші басылымы арасындағы айырмашылық көрсетілді. Біріншіден, тарауда осы кітаптың екінші басылымы нақты көрсетілді, алғаш рет реалистік мәтін ретінде анықталды. Екіншіден, ол ары қарай американдық әлеуметтік ғылым дәстүрін сыни талқылаудан тұрмағандықтан, «Ұлттар арасындағы саяси қатынастар» бірінші басылымында соншалықты айқын пікірталас болды (және ол оның «Ғылыми адам билік саясатына қарсы» еңбегінде осылайша айқын көрініс тапты). Оның орнына, екінші басылым әлемнің объективті заңдарға сәйкес жұмыс жасайтындығын және халықаралық қатынастар ғылымының мақсаты осы заңдарды табу екендігі туралы айтады.

«Ұлттар арасындағы саяси қатынастар» екінші басылымының негізгі идеясы біріншісі секілді бірдей болып қалды<sup>15</sup>. Бірақ идея енді басқаша болды. Сонымен қатар, кітаптың екінші басылымы біріншіден гөрі аса мәнді сынға ұшырады. Ғылыми танымның эволюциясы бірнеше жыл ішінде Моргантаудың екі басылымын бөлген американдық халықаралық қатынастарда пайда болды. Екінші басылымның рецензенттері Моргантаудың негізгі анықтамалары белгісіз екендігін, кейбір негізгі болжамдарының дерексіз және философиялық екендігін атап өтті. Олар «Билік» ұғымы түсініксіз екендігін көрсетті. Олар «қызығушылық» ұғымын екі есе артық түсініксіз деп қарастырды – біріншіден, өйткені оның шын мәнінде бір рет және мәңгілікке анықталуы мүмкін емес, екіншіден, ол (әлдеқашан түсініксіз) билік тұжырымдамасы бойынша анықталды. Олар, сонымен қатар, Моргантаудың барлық дәлелдері адам табиғатының нақты көзқарасына байланысты болғандығын атап өтті, яғни, берік ғылыми тұрғыдан негізделген аксиомаға қарағанда бәсекелестіктегі философиялық талапқа байланысты.

Моргантау өз пікірін қорғады. «Билік» – бұл күрделі құбылыс және, жаратылысы бойынша, ақыл-ойдың сипаты. Ол билікті материалдық және рухани факторлардың өнімі ретінде көрсетті, яғни қабылдау, «моральдық сенімділік» және «ерік-жігер» арқылы жұмсартылған деп ұсынды. Билік балансы ешқашан тек әскери күшпен ғана автоматты өзгермейтіндігіне сендірді. Бұл материалдық мүмкіндіктердің функциясы ғана емес, сонымен қатар, акторлардың осы мүмкіндіктерді қабылдауы болып табылады. Билік балансы қарапайым күштер балансынан да кең. Халықаралық билік балансының дұрыс жұмыс жасауы үшін, ол негізгі қабылдағыш консенсуспен – немесе «үнсіз» болуы тиіс (Моргантау, 1978, 226 б.).

Дегенмен Моргантаудың дәлелдері аналитиктердің жаңа ұрпағымен жиі ауытқып отырды. Олар оның билік адамдар арасындағы психологиялық қарым-қатынас болып табылады деген көзқарастарымен келіспеді; олар билікті материалдық мүмкіндіктер тұрғысынан қарастырды, әсіресе, әскери күш. Моргантау билік балансын мемлекеттік қызметшілердің қабылдауының және дипломатиялық ынтымақтастықтың күрделі өнімі ретінде қарастырса, олар билік балансын күштердің қарапайым тепе-теңдігі ретінде қарастырды. Олардың ықпалымен ежелгі классикалық реализм қайтадан қарастырыла бастады. Жаңа аналитиктер ежелгі реалистердің тарихи салыстыруларын және философиялық дәлелдерін сынға алды. Өткір анықтамаларды, қатаң әрі логикалық талдауларды қисынды түрде талап етті. Жүйелік негіздеулерді қолданды. Олар өзара байланысты айнымалылар жағдайында өз жүйелерін анықтады және өзара байланыстарды зерттеу үшін экономикалық модельдерді қолданды.

Джон Герц өзінің «Саяси реализм және саяси идеализм» атты еңбегінде жүйелік тәсілді ойлап тапты [1951]. Ол мемлекеттер бір-біріне және олардың өмір сүруі мемлекеттік қызметкерлерінің қабылдауына тәуелді деген реалистік талабымен бастады.

Бірақ одан соң ол «шынайылық» оңай байқалатын болмыс емес екендігін, мемлекеттік қызметкерлердің қабылдауы адам психологиясының факторларына әрқашан байланысты болатындығын айтты. Мемлекеттің қауіпсіздігі үшін қорқатын мемлекеттер (оларды «А» деп атаймыз) өздерінің әскери қорғанысын күшейтеді. Бұл мемлекеттік қызметкерлер мұны таза қорғаныс шарасы ретінде қарастыра алады. Көрші мемлекеттің көшбасшылары (оны В деп атаймыз), бұл әрекетті керісінше жариялауға (немесе дәлірек айтқанда) болатындығына қарамастан қауіпті деп қабылдай алады. В басшылары қорғаныс мақсаттары үшін сатып алынған қару-жарақ жүйелерін де қатерлі қару түрінде қолдану мүмкін екенін біледі. Өздерінің қауіпсіздігіне қауіп төндіретіндігінен қорқып, олар өздерінің әскери мүмкіндіктерін нығайтады. А мемлекеттік қайраткерлері өз кезегінде В қозғалысын өздерінің бастапқы алаңдаушылығын заңдастыру ретінде қабылдай алады, сонымен қатар, олардың қорғанысын ары қарай күшейту қажеттілігін қарастырады. Бұл қарым-қатынас, онда А және В мемлекеттері өздерінің қауіпсіздігін арттыруға ұмтылады, екі жақтың да қауіпсіздігіне қауіп төндіретін қару-жарақ жарыстарын да оңай дамытады. Нәтижесі сенімсіздік спиралы немесе Герц оны «қауіпсіздік дилеммасы» деп атады.

Герцтің қосқан үлесінің мәні дилеммадағы оның сипаттамасында ғана емес, оны басқа ғалымдар бұған дейін де айтқан болатын<sup>16</sup>. Керісінше, ең үлкен мән Герцтың дилемманы егемен мемлекеттердің анархиялық жүйесінің құрылымдық атрибуты ретінде бейнелегені болды. «Қауіпсіздік дилеммасы», деп жазды Герц (1950, 157 б.), «мемлекеттің қауіпсіздікке деген қажеттілігін өзі қамтамасыз ету әрекеті туралы құрылымдық түсінік, дегенмен, олардың ниеттеріне қарамастан, басқаларының қауіпсіздігінің артуына алып келеді, себебі әркім өздерінің жеке шараларын қорғаныс шаралары мен басқа да шаралар ретінде түсіндіре отырып, потенциалды қауіп төндіреді». Герцтің қосқан тағы бір үлесі – дилемманың реалистік көзқарас шеңберінен шығуға мүмкіндік бермейтін түсінігі болды. Қауіпсіздік спиралынан шығу үшін, реалистік көзқарасты идеалист теориясынан алынған ақылға қонымды, әлеуметтік тұрғыдан жауапты дәлелдер мөлшерімен толықтыру керек.

### **Реализмнен қауіпсіздік зерттеулеріне дейін**

Герцтің қарапайым абстракциясында екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі сарапшылар мен саясаткерлердің арасында пайда болған реализмнің жаңа технократтық бренді бар. Оның жақтаушылары мемлекеттер халықаралық жүйенің басымдықты субъектілері және мемлекеттің әрекеті мүдделер мен билікке байланысты болып табылады деген ұғымдарға бейім болады. Дегенмен олар билікті көп мөлшердегі материалмен нақты терминдермен анықтайды. Сонымен қатар, олар тарих сабағын онша бағаламайды. Олар ядролық қаруды енгізу соғыстың жаңа түрімен жаңа дәуірді бастау деп санайды. Тарих сабақтары ядролық әлемнің стратегиялық шокжұлдыздарына азғана ықпал ете алады (Броди, 1946).

Жаңа технократтық тәсілдің негізгі түбірлерінің бірі екінші дүниежүзілік соғыс кезінде жүргізілген американдық стратегиялық бомбалау зерттеулерінің әрекетінде жатыр. Бұл зерттеулер соғыс уақытындағы бомбалау рейдтерінің фотографиялық талдауына негізделді, келтірілген зардапты өлшеу және тиімділікті сандық бағалау. Зерттеу нәтижелері өз кезегінде жаңа рейдтерді жоспарлау үшін қолданылды. «Ыстық соғыс» кезінде деструктивті бомбалаудың көпшілік науқандарын жоспарлау «қырғи қабақ соғыс» кезіндегі ядролық қару-жарақтар арқылы қиратушы шабуылдардың талқылануының негізін қамтамасыз етті.

Джордж Ф. Кеннан осы есеп берілген процедураларға азғана назар аударған. Тарихи

және философиялық тұрғыдан бейім болды. Ол кеңестік және американдық әрекет туралы өз түсінігін жақсарту үшін Гиббонның Рим империясының құлдырауы және жалпы «құлдырау» ұғымы туралы жазған еңбегін оқыды. Жаңа әрекет тәсілдеріне сенімсіздік танытты (Гаддис, 2011, 410 б.).

1949 жылдың соңында ол АҚШ Мемлекеттік департаментінің саясатты жоспарлау бөлімінің директоры қызметінен босатылып, екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Американың стратегиялық бомбысына зерттеу жүргізген сарапшы Пол Нитцемен алмастырылды. Нитце экономикалық модельдерді пайдаланды және әкімшіліктің прагматикалық дәлелдерімен үйінде көбірек жұмыс жасады (Талбот, 1988). Ол ежелгі тарихты әлемдегі істер туралы түсініктерін жақсарту үшін оқымады, бірақ бидай мен болаттың өндірістік көрсеткіштерін зерттеді. 1949 жылы Кеңес ядролық сынақтары мен Қытай революциясынан кейін саясатты жоспарлау қызметкерлері жаңа стратегиялық зерттеу жұмысын бастады. Ол Нитценің басшылығымен келесі көктемде аяқталды және 1950 жылы сәуір айында АҚШ Ұлттық қауіпсіздік кеңесіне (ҰҚК) саясат жөніндегі нұсқаулық ретінде ұсынылды. ҰҚК-68 деп аталатын бұл құжат АҚШ-қа нені қорғау қажет екендігі туралы қысқаша талқылаудан басталды. Тәуелсіздік декларациясын және АҚШ Конституциясын қабылдауға шақыра отырып, ҰҚК-68 АҚШ-тың жеке еркіндікті, еркін институттарды, өкілетті үкіметті және федералды құрылымды қорғауы керек деді – қысқаша айтқанда, Американың өмір сүру салтын қорғауы керек деп мәлімдеді. Зерттеуде қауіп-қатердің түрі мен деңгейі анықталды: Кеңес коммунизмі, Мәскеуден бағытталған және әлемдік үстемдікке негізделген жаһандық қозғалыс. Кеңестік қауіп-қатерден арылу үшін ҰҚК-68 АҚШ пен КСРО арасындағы күштердің балансын теңестіруге арналған ауқымды әскери құрылымды жасауды ұсынды. Оның мақсаты КСРО-ны агрессиялық бастамаларды жүзеге асырудан қорғау еді. Сонымен қатар, ҰҚК-68 АҚШ-қа уақыт ұтуға және соғысудан гөрі құралдар арқылы кеңестік жүйеге өзгерістер енгізуге мүмкіндік берді.

ҰҚК-68 АҚШ-қа КСРО-ны дипломатиялық келіссөздерге тарту керек дегенді ұсынған жоқ. Керісінше, ол әрекеттің үш басқа бағдарына уәкілдік етті. Біріншіден, Кеңестік ядролық қауіпке қарсы тұру үшін сутегі бомбасын әзірлеу. Екіншіден, АҚШ пен оның одақтастарының дәстүрлі күштерін қалыптастыру. Үшіншіден, АҚШ жетекшілігімен бүкіл әлемде күшті одақтар құру. Нұсқауда бұл ұсыныстар өте қымбат болатындығын мойындады, бірақ олар АҚШ-ты кеңестік қауіп-қатерге қарсы қорғану үшін қажет деп тапты. АҚШ үкіметі федералды салық ставкасын ұлғайту арқылы бәріне оңайлықпен ақша төлей алады деп қорытындылады.

Президент Трумэнге ҰҚК-68 ұнамады. Оған күңгірт сценарий ұнамады, себебі ол қорғанысқа негізделген салықты ұлғайтуды ойлады. ҰҚК-68 1950 жылдың көктемінде ұлттық қауіпсіздік мекемесін құруға байланысты АҚШ бойынша қарқынды ішкі пікірталасқа себеп болды. Маусым айында Солтүстік Корея Оңтүстік Кореяға көкпен түскен жасын секілді шабуыл жасаған кезде пікірталас болды. Президент Трумэн тез әрекет етті. Апта ішінде ол АҚШ әскерлерін Кореяға ғана жіберіп қойған жоқ, ол, сонымен қатар, ҰҚК-68, құлыптауды, қорды мақұлдады. Дин Ачесон (1969, 420 б.) ескергендей, Кореяның бір соққысы «теориядан ҰҚК-68 ұсыныстарын алып шықты және оларды дереу бюджеттік мәселелер етті».

Нитце айтқандай, реформалар қымбат болды. Шығын 10.1-кестеде көрсетілді. Бұл АҚШ-тың қорғаныс шығындарының Корея соғысының басталуына дейін 13 миллиард доллардан асып түскендігін, ал Корея соғысы пайда болғаннан кейін шығынның 40 миллиардтан астам долларға жеткендігін көрсетеді.



10.1-кесте. АҚШ-тың ұлттық қауіпсіздік шығындары, 1945–55 (\$ миллиард)

<i>Қаржы жылы</i>	<i>Қорғаныс шығындары</i>	<i>Қорғанысқа бөлінген мемлекеттік шығындар пайызы</i>	<i>Қорғанысқа бөлінген ЖҰӨ</i>	<i>ЖҰӨ пайызы</i>
1945	81.6	85.7	211.9	38.5
1946	44.7	72.4	208.5	21.4
1947	13.1	35.5	231.3	5.7
1948	13.0	35.6	257.6	5.0
1949	13.1	32.2	256.5	5.1
1950	13.1	30.4	284.8	4.6
1951	22.5	49.1	328.4	6.9
1952	44.4	64.7	345.5	12.7
1953	50.4	65.6	364.6	13.8
1954	46.6	65.7	364.8	12.8
1955	40.2	58.7	398.0	10.1

*Дерек көз:* АҚШ тұрғын санағы бюросы (1975, 224 б., 1116)

Корей соғысынан кейін АҚШ өзінің сутегі бомбасы бағдарламасын дамытуды жеделдетті, континентаралық баллистикалық зымыранның тұмсық конусына (КБЗ) оны енгізу үшін оны жеткілікті мөлшерде кішігірім етіп жасады. АҚШ өзінің одақтастарына көмектесу мақсатында өзінің дәстүрлі күштерін құруға кірісті. Ең соңында, АҚШ Мемлекеттік хатшысы Джон Фостер Даллес бүкіл әлемдегі үкіметтермен жаңа пактілер мен одақтар құру туралы келіссөздер жүргізе бастады. 1950 жылдардың басында АҚШ Тынық мұхит қауіпсіздік пакті және Оңтүстік Шығыс Азияның шарт ұйымы сияқты одақтарды ұйымдастырады, оған қырыққа жуық мемлекеттер қатысты және бірнеше әртүрлі аймақта АҚШ-тың мүдделерін қорғады.

1950 жылдары американдықтар өздерінің ядролық мүмкіндіктерін жылдам арттырды. Олар 1958 жылы енгізілген шабуыл жасаушы «Тор» және «Юпитер» зымырандарын құрды. 1959 жылы үлкен модельдер «Атлас» пен «Титан» болды. Американдықтар, сонымен қатар, үлкен қорғаныс жүйелерін дамытты. Олардың бірі Солтүстік Американың Арктикалық шекарасынан шығысқа қарай батысқа созылған радар станцияларының тізбегінен тұрады. Жетілдірілген байланыс технологиясының, логистикалық жоспарлаудың және канадалықтармен табысты келіссөздердің үйлесімі 1950 жылдардың соңында ДАЕ-желісін (дистанциялық алдын ала ескерту) құруға әкелді. Оның мақсаты американдық әуе кеңістігіне жеткенге дейін кеңестік ұшақтар мен зымырандарды анықтау болды, «ядролық Перл-Харбор» туындатқанға дейін атуы тиіс болатын.

Дамудың басқа түрі теңізде немесе оның астында орын алды. 1950 жылдары АҚШ ядролық суасты қайықтарының жаңа түрлерін дамытты, тіпті су бетіне шықпастан және қайтадан жанармай құйылмастан бірнеше апта, ай бойы су астында тұра алады. 1960 жылы алғашқы суасты қайықтарына су астындағы позициядан ұшырылатын ядролық қаруы бар зымырандар орнатылды. Американдықтар суасты қайықтарының баллистикалық зымырандары (немесе СҚБЗ) қорғаушы қару-жарақ жүйесін ұсынғандығы туралы айтты. Олардың теңізде жасырынған себебі – КСРО-ның американдық материкке жасайтын

кез-келген шабуылынан аман қалады. Олар өздерінің су астындағы жерлерінен толықтай жойқын қарсы шабуыл жасау арқылы әрекет етуі мүмкін. Американдық СҚБЗ, басқаша айтқанда, АҚШ-қа «екінші соққыға» қол жеткізу қабілетіне кепілдік бере алады. Осы мүмкіндік бірінші кезекте кеңес одағының күтпеген шабуыл жасауынан қорғайтын еді. Осы көзқарас тұрғысынан қару-жарақ жүйесін ұсынады және шабуыл жасаудың ядролық тепе-теңдігін тұрақтандырады.

Осы жүйенің логикасын RAND-тегі стратег мамандар әзірледі, әлеуметтік мәселелерді зерттеуге арналған мемлекеттік органдар немесе фирмалар арқылы жүргізілген жаңа сараптамалық орталықтарының бірі болатын. Қауіпсіздік мәселелеріне маманданған және АҚШ Қорғаныс министрлігі үшін көптеген баяндамалар жасаған RAND ғалымдары осы ойын теориясына маңызды үлес қосты және оны стратегиялық талдау үшін қолданды. Олардың арасында Екінші Ұлы Отан соғысы кезінде (Neumann and Morgenstern, 1944) ойын теориясының негізін қалаған математик Джон фон Нейманн мен экономист Оскар Моргенштерн болды. Соғыс аяқталған соң олар Карл Клаузевицтің шығармаларын зерттеп, оның еңбектерін Герман Кан мен Альберт Вольстеттер секілді RAND әріптестерімен талқылады. Олар «соғыс» және «стратегия» анықтамаларын зерттеп, Клаузевицтің «абсолюттік соғыс» тұжырымдамасы ядролық әлемдегі стратегияны талқылауда пайдалы термин екенін анықтады. «Абсолютті қару-жарақ» ықпалды кітабының авторы [1947] Бернард Броди, RAND-ке қосылды. Оның «Зымыран ғасырындағы стратегия» [1959] атты кітабы Клаузевицке тартымды болды, сонымен қатар, АҚШ-тың қауіпсіздік жағдайын талдау үшін ойын теориясына байланысты болды. Ол қазіргі заманғы «тежелу» ұғымын енгізді және 1950 жылдардың аяғында RAND-тегі стратегиялық теоретиктердің қатынасын жақсы көрсетті.

Ядролық кезеңде деп Броди бастайды, барлық соғыстар бұрынғыға қарағанда қауіпті болып табылады. Тіпті кішігірім және шектеулі соғыстар аса қауіпті, өйткені егер ядролық билік шектеулі соғысқа қатысса, мұнда өз кезегінде абсолютті соғысқа жетелейтін эскалация мүмкіндігі пайда болады. Ядролық соғыс мүмкіндіктерін төмендету үшін, ұлы державалар екі нәрсені жасауы керек. Біріншіден, олар сыртқы саяси мақсаттарға жету үшін соғыстың қауіпті екенін түсінуі керек. Екіншіден, олар бірінші болып соққы жасау идеясынан бас тартуы керек. Олар өздерінің бірінші болып соққы беру қабілетін нығайту үшін ядролық қаруды жасамауы керек, себебі ол тек қару-жарақ жарысының туындауына жетелейді. Керісінше, ұлы державалар екінші соққы беру қабілетіне мүмкіндік беретін қару-жарақ жасауы керек. Олар өз аумақтарында көптеген «қауіпсіз» зымыран бункерлерін салуы және олардың өмір сүру қауіпсіздігін қамтамасыз етуі тиіс. Сонымен қатар, олар әлемдегі мұхиттар бетінің астынан анықталмаған су асты кемелеріне ядролық зымырандарды орналастыруы керек. Көптеген мықты бункерлер және ядролық суасты қайықтарының үлкен флоты зымырандардың көптеген мөлшерінің кез-келген тосын шабуылдан аман қалуын қамтамасыз етеді. Бұл зымырандар, өз кезегінде, алғашқы соққы қаупіне қарсы сенімділікті қамтамасыз етіп, екі держава арасындағы ұлттық қауіпсіздікті күшейтеді.

Басқа RAND ғалымдары ядролық соғыс пен оны тежеуге байланысты ұқсас талдау жасады (Каплан, 1957, Волстеттер 1959, Кан, 1960). Дегенмен, олардың кейбіреулері Броди секілді ықпалды болды. Оның дәлелі шиеленісті болды. Сонымен қатар, оның тежеу теориясы сол ғасырдағы әскери шындықтармен байланысты екі болжамға негізделді. Біріншіден, ядролық бәсекелестіктің әрбір жағының басқасын жою үшін жеткілікті қарулары бар. Екіншіден, соған қарамастан әрбір жағы зымырандарды

кенеттен, көптеп және мүлтіксіз ату мүмкіндігі болуы үшін зымырандардың жеткілікті мөлшерін қорғайды немесе жасырады. Осы шарттарға сәйкес әрбір мемлекет ядролық тосын шабуыл жасаудан бас тартуға мәжбүр болады, өйткені мұндай кез келген алғашқы соққы кенеттен болуы керек және толығымен жойғыш әрекетпен жауап беруі тиіс. Бұл өзара үйлесімді логика ойын-теориялық тұрғысынан негізделді және қалжыңмен оны өзара сенімділікті жою (немесе MAD) жағдайы деп атаған Джон фон Нейман арқылы модельденді.

Ойын теориясы халықаралық қатынастардағы жаңа талдау құралы болды және ол қауіпсіздік саласындағы зерттеулердің жаңа саласын қалыптастыруға көмектесті. Сонымен қатар, мұнда үлкен ықпал еткен тағы бір жаңа құрал болды: атап айтқанда, жүйелерді талдау. Жүйенің тұжырымдамасы болды әлеуметтік ғылымдар үшін жаңа емес еді<sup>17</sup>. 1950 жылдардың ортасында жалпы жүйелік теория бизнес-әкімшілікке, сыртқы саясат талдауына және қауіпсіздік зерттеулеріне енгізілді<sup>18</sup>. Осы салалардағы академиктер әлеуметтік өзара әрекеттесуді электротехникадан электр сымдары мен монтаж плиталарына ұқсас схема ретінде көрініс тапқан блок-схемалар түрінде көрсетті. Әлеуметтік топтардың бейімделгіш қасиеттері бар және термостат жүйелерінің өзін-өзі теңестіретін үлгілерімен салыстырылды. Экономикалық және саяси процестердің әртүрлі кезеңдерін көрсету үшін «енгізу», «шығу» және «кері байланыс» секілді терминдер қолданылды. Мемлекеттер «қара жәшік» ретінде бейнеленді және рационалды акторлардың әрекетін саяси ойындардағы көптеген пайдалы қозғалыстар ретінде талдауға болады деп санайды.

Ойын теориясы мен жүйелерді талдау негізінен ғалымдар ойлау танымында жетілдірді. Бірақ университет профессорлары саяси шешімдер қабылдау үрдістері және жалпы әлеуметтік әрекетті талдауда осы теорияларға негізделеді. Олардың көпшілігі экономистер – Оскар Моргенштерн, Томас Шеллинг және Кеннет Боулдинг болды. Басқалары Джон фон Нейман, Льюис Ричардсон және Анатол Рапопорт секілді математиктер болды. 1940 жылдардың соңында Шеллинг және Боулдинг экономикалық мәселелер бойынша кітаптар жазды; 1950 жылдардың соңында олар соғыс пен бейбітшілік мәселелеріне назар аударды. Қауіпсіздік зерттеулері жұмыс анықтамалары үшін биология мен инженерияны қарастырды (Берталанфи, 1950).

## **Американдық-кеңестік бәсекелестіктің сипаты**

1940 жылдардың соңында жаңа, биполярлы әлем тәртібі пайда болды, «қатаң полярлық жүйе» Мортон Капланның терминдерінің біреуін қолдануға мүмкіндік береді. Батыс блогы АҚШ-та үстемдік етті және КСРО үстемдік ететін Шығыс блогына қарсы болды. Екі блок көшбасшылары арасындағы бәсекелестік қарқынды түрде артты және географиялық жағынан да кеңейді. Корей соғысының басталуы (1950) оның қарқындылығын арттырып, жаһандық бәсекелестікке қарай кеңейте түседі және ол келесі қырық жыл бойы сипаттайтын ерекшелікке ие болады.

### *Шаяндар мен бүйілер туралы*

Осы уақытқа дейін Батыс Еуропаның экономикалық әрекеті Американдық Маршалл жоспары шеңберінде; Еуропалық Экономикалық Үлгінің Ұйымының (ЕЭҰ) үйлестіру кеңесі шеңберінде ұйымдастырылды; Шығыс блоктың экономикалық әрекеті

Экономикалық өзара кеңесі (СМЕА or Comeson) жанындағы Молотов жоспары арқылы ұйымдастырылды. Батыс блогының әскери күштері АҚШ тарапынан күшейтілді және НАТО одағының жанында ұйымдастырылды; Шығыс блогы КСРО тарапынан бақыланып, Варшава пактісіне сәйкес ұйымдастырылды.

Мұнда биліктің биполярлық шокжұлдыздарына байланысты белгілі-бір симметрия болды. Еуропа «жаңғақтың екі жартысы» секілді ұлы державалар арасында бөлінді деп атап өтті Уолтер ЛаФебер (1987). Роберт Оппенгеймер ұлы державалар бәсекелестігін «шөлмектегі екі шаянға» теңестірді. Луис Галле (1967) келіспеуді өтінді. Оппенгеймердің бейнесі биполярлы жұлдыздардың симметриясын шамадан тыс асырды. Шындығында, «қырғи қабақ соғыс» екі өлімші жаратылыс арасындағы бәсекелестік болды. Дегенмен екі негізгі субъект маңызды мәнге ие емес. Галле қырғи қабақ соғыстың мәні «шөлмектегі шаян мен бүйінің» бейнесі арқылы жақсы бейнеленгендігін – олардың екеуі де өлімші халде болғанымен әрқайсысы ерекше екендігі туралы айтты.

Галле маңызды нәрсе жасады. АҚШ және КСРО өмірдің көптеген әртүрлі жолдарын ұсынды; олардың қоғамдары әртүрлі тұрғыдан ұйымдастырылды, олардың тұрғындары әртүрлі тарихи тәжірибелермен ерекшеленді және әртүрлі көзқарастармен ақпараттандырылды (Уестаф, 2005). Сондай-ақ, олар басқа мемлекеттерге де байланысты. Екеуі де кішігірім елдерге басып кірді және оларды өз бейнесі арқылы қалыптастыруға тырысты. Бірақ АҚШ танымал егемендікке негізделген үкіметті құруға және содан кейін кері қайтуға тырысты, КСРО басып алынған елдерді өзінің әкімшілік жүйесінде тұрақты негізде біріктіруге ұмтылды. 1940 жылдардың соңында АҚШ Батыс Еуропа елдеріне 15 миллиард доллардан астам экономикалық және техникалық көмек көрсеткен кезде, КСРО Шығыс Еуропа елдерінен келген салыстырмалы мөлшерін жойды.

Сонымен қатар, ғылыми шарттары әртүрлі болды. Егер біз идеалды тұрғыдан сөйлесек, Батыс блогы либералдық демократиядан тұрды, олардың әрқайсысы қоғам мүшелерінің ашық саяси пікірталасқа еркін ұйымдастырылатын және қатыстырылатын қоғамдық сала болды. Шығыс блок, керісінше, көптеген диктаторлық режимдерді қамтыды, барлығы Кеңес Одағына және оның Коммунистік партиясына (КОКП) байланысты болды. Саяси пікірталастар коммунистік партиялар тарапынан монополияландырылды және коминформ арқылы үйлестірілді. Құпия полиция күші тиісті қоғамдық саланың пайда болуының алдын алады. Бұл саяси пікірталастар мен әлеуметтік теорияларды қиындатты – егер аса қауіпті болмаған жағдайда.

### *Империялар мен гегемондар туралы*

Екі «қырғи қабақ соғыс» блоктарының арасындағы маңызды айырмашылықты табу үшін, Антонио Грамши (1974) мен Генрих Трипельдің соғыс аралық үлестерін еске түсірген пайдалы (1938). Екі автор да әлеуметтік тәртіп пен саяси бақылау нұсқаларын талқылады. Олар өзара ұқсас дәлелдер ұсынды, дегенмен Грамши сол жақ қанат итальян коммунисті болғанмен, Трипель оң жақ қанат неміс консерваторы болды. Грамши «Гегемония» ұғымын зерттеді. Трипель де осылай жасады, тек қана ол «гегемония» тұжырымдамасын «империя» мен «билік балансы» ұғымымен салыстырды.

«Билік балансы» бірнеше егеменді мемлекеттердің жүйелі түрде топтастырылғанын білдіреді. Олар тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін өзара саналы және тұрақты күш-жігерді ұстанады. Екінші дүниежүзілік соғыстың алдында еуропалық тәртіп билік балансы қағидасына негізделген. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Еуропа Шығыс және Батыс бөліктерге бөлінді, біріне КСРО, екіншісіне АҚШ үстемдік етті. Бұл

биполярлы шоқжұлдыз биліктің биполярлық теңгерімін құрай ма, жоқ па, ол мәселе мұнда талқыланбайды<sup>19</sup>. Мұндағы іс әртүрлі: бұл екі ұлы держава блоктары империя мен гегемония тұрғысынан ажыратылуы және түсіндірілуі мүмкін.

«Империя», Трипельдің айтуынша, жаулап алу арқылы құрылады. Империя басқа мемлекеттердің аумағына кіріп, басып алған бір қуатты мемлекет арқылы құрылады, олардың үстінен үстемдік етеді, олардың егемендігін шектеп, өзінің метрополитен орталығынан басқарады. Ежелгі Рим империяның классикалық жағдайы болып табылады. Кеңес Одағы да анықтамаға сай келеді. Екінші дүниежүзілік соғыс соңында, КСРО-ның әскери қарулы күштері шығыс және орталық Еуропа елдерін басып алды, саяси институттар ұйымдастырды, аймақтағы барлық саяси үдерістерге басымдық жасады, Мәскеуден келген халықтарға билік жүргізді – империялық метрополит барлық саяси күштерді монополияландырды және ешқандай серікке егемен мемлекет ретінде әрекет етуге мүмкіндік бермеді. КСРО-ны империя ретінде қарастыру пайдалы. Бұл ойлау тәсілі жалпы алғанда КСРО-ның сыртқы саяси әрекетін түсінуге және әсіресе Шығыс Еуропалық одақтарға деген кеңес қарым-қатынастарын түсінуге жаңа жол ашады.

Трипельдің айтуы бойынша, «гегемония» егеменді мемлекеттердің қауымдастығына негізделген. Дегенмен, билік балансы жүйесінен айырмашылығы, гегемониялық тәртіп тек қана біреуі ғана басқаратын одақ пен лига болып табылады, ол өзінің одақтастарының көзқарастарына және ерік-жігері мен көзқарасына әсер ететін көрнекті мемлекет болып табылады. Трипельдің түсіндіруінше, гегемон бұл басқа егеменді мемлекеттерді басқаратын егемен мемлекет, өйткені ол олардың сеніміне ие.

Гегемон примус арасындағы интервалдар немесе теңбе-теңдік арасындағы алғашқы болады. Гегемонның жүйеде артықшылығы бар. Басқа мемлекеттер бұл жетекші мемлекетті заңды көшбасшы деп санайды және әрекетінің негізгі ережелерін анықтауға мүмкіндік береді; олар осы ережелер олардың бәріне пайда әкеледі дегенге сенім артады. Гегемониялық жүйе егеменді мемлекеттерден тұрады (жай ғана билік балансы сияқты). Бірақ бұл әдеттегі билік балансы механизмі тоқтатылған жүйе болып табылады. Трипель ежелгі Афины мен Делиан Лигасындағы оның көшбасшылығын (б.э.д. 478 жылы негізделген) гегемонияның классикалық жағдайы ретінде қолданады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі АҚШ пен Батыс Еуропа арасындағы қарым-қатынас анықтамаға сәйкес келеді. АҚШ-ты гегемон ретінде қарастырған пайдалы. Бұл ойлау тәсілі жалпы алғанда АҚШ-тың сыртқы саяси әрекетін және әсіресе, оның батыс еуропалық одақтастарына деген американдық қарым-қатынастарды түсінудің жаңа жолдарын ашады.

Сонымен қатар, ЛуиГалленің «қырғи қабақ соғысты» шаян ретінде және шөлмекке түсіп кеткен бүйі ретінде бейнелеген бейнесінен кейін «қырғи қабақ соғысты» асимметриялық бәсекелестік, кеңестік империя мен американдық гегемониялар арасындағы жарыс деп санауға болады. Бұл тәсіл «қырғи қабақ соғыс» кезіндегі халықаралық қатынастарды түсінудің жаңа тәсілдерін ұсынады және оның ықпалынан туындаған халықаралық қатынастар теорияларын бағалай білуді ұсынады.

## Ескертулер

1. Батыс көшбасшылары кеңестік коммунизм идеологиясынан қорықты, себебі олар оны кеңейтумен және тоталитарлық репрессиямен байланыстырды. Көптеген батыс

көшбасшылары кеңестік тоталитарлық репрессияның брендіні жақын арада бастан өткерген нацистік режиммен салыстырған (мысалы, Фридрих, 1954).

2. Ялта мен Потсдамның соғыс жылдарындағы саммитінде геосаяси бәсекелестік бұрыннан бар болатын. Олар, ең алдымен, алдыңғы тарауда айтылғандай Польшаның және Берлиннің тағдыры туралы жанжалдарда айтылған. Осы тарауда көрсетілгендей, геосаяси бәсекелестік одан соң жылдам дүниежүзінің ірі сегменттеріне – біріншіден Иранның мұнайға бай өңірлеріне, содан кейін Азияға – 1949 жылы Маоның жеңісі Малай, Үнді қытай мен Кореядағы қақтығыстарға ықпал еткен Азияға дейін тұрақты түрде кеңейтілді.

3. 1946 жылғы наурызда Черчилль Еуропаның «темір перде» арқылы екіге бөлінгендігі туралы өте айқын айтып берді. 1947 жылдың наурызында Трумэннің бүкіл әлем екі бірдей сәйкес келмейтін лагерьге бөлінгендігі туралы тұжырым жасады: біреуі «еркін», екіншісі «билеп төстеу» (Трумэн, 1985 [1947]). Бір лагерь «көпшіліктің ерік жігеріне негізделген, саяси езгіден еркін институттармен, өкілдік үкіметпен, еркін сайлаумен, жеке бостандық кепілдіктерімен, сөз, дін және еркіндік бостандығымен» ерекшеленеді. Екіншісі «көпшіліктегі азшылықтың ерік-жігеріне мәжбүрлеп негізделген. Ол террорға, қысымға, бақыланатын баспасөзге және радиоға; тұрақты сайлауға және жеке бас бостандығынан» айыруға сүйенеді (Трумэн, 1985 [1947]).

4. Қорқыныштар аса артықшылықпен болды, бірақ бос болмады. Батыста Коммунистік партиялар әртүрлі дәрежедегі КОКП-мен (Кеңес Одағының коммунистік партиясы) байланысты болды және Мәскеуге үнемі ақпарат беріп отырды. Шпионаж қырғи қабақ соғыстың ажырамас бөлігі болды. Британиядағы кеңес агенттері Мәскеуге Шығыс Германиядағы, Балтық елдеріндегі және басқа елдердегі антифашистік және антикоммунистік белсенділердің есімдерін берді. Кеңес агенттері олардың мыңдағанын жойды. Батыс көшбасшылары КСРО АҚШ пен Ұлыбританиядағы өндірістік тыңшылық арқылы ядролық технологияны сатып алған деп күдіктенді. Кеңес одағы тыңшылары АҚШ-та кеңестік ядролық бағдарламаларды жылдамдатуға көмектесетін маңызды ақпаратты жеткізіп отырды.

5. АҚШ-та жаңа қауіпсіздік атмосферасы ЦРУ-дың жасырын қызметі үшін жоғары бюджеттерде көрініс тапты – 1949 ж. (Корей соғысына дейін) 4,7 млн. доллардан 1953 жылы шамамен 200 млн долларға дейін.

6. НАТО ресми түрде 1949 жылы 4 сәуірде Вашингтонда, Батыс елдерінің он екі елінің сыртқы істер министрлері – Бельгия, Канада, Дания, Франция, Исландия, Италия, Люксембург, Нидерланды, Норвегия, Португалия, Ұлыбритания мен АҚШ Солтүстік Атлант шартына қол қойған кезде құрылды. Шарт бес ай ішінде осы елдердің парламенттері арқылы ратификацияланды.

7. 1955 жылы КСРО қайырымдылықпен жауап берді. Кеңестер өз жұмыс аймағын Герман Демократиялық Республикасына (Deutsche Demokratische Republik or DDR) өзгертті. Кейінірек олар Варшава пакті (ВП) бойынша Шығыс Еуропа елдерінде әскери одақ ұйымдастырды.

8. ANZUS (Австралия, Жаңа Зеландия, АҚШ Қауіпсіздік шарты) 1951 жылдың қыркүйегінде Тынық Мұхитының қорғаныс шарты ретінде құрылды. SEATO (Оңтүстік – Шығыс Азия Шартының Ұйымы) 1954 жылы Оңтүстік Шығыс Азия үшін қорғаныс шарты ретінде құрылды және Пәкістан, Филиппин және Таиланд сияқты елдерді қамтыды; ол АҚШ-қа қосымша ретінде Австралиядан, Франциядан және Ұлыбританиядан тұрды.

9. Екі ұлы державаға да өздеріне тиісті аймақтан шетке жіберілген неміс ғалымдары

шама-шарқынша көмектесті. КСРО неміс ғалымдарының көмегімен R-7 «Семёрка» ракетасын дамытты. АҚШ неміс дизайнерларының негізінде «Редстоун» және «Юпитер-С» ракеталарын әзірледі.

10. Уәделердің кейбірі Бірінші дүниежүзілік соғысқа қайтадан оралды – мысалы, 1917 жылғы Бальфур декларациясы, ол Ұлыбританияның Палестинадағы еврей отанына қолдауын растады. Мосаддек Иран мұнай өнеркәсібін ұлттандыруға тырысты. Арбенз жердегі маңызды реформаларды жүргізу үшін жұмыс істеді. Мысал ретінде қараңыз. Вайнер (2008, 9 және 10-тараулар).

11. ЦРУ жобалаған осы екі төңкеріс американдықтар саяси және экономикалық мүдделеріне қайшы деп санайтын көшбасшыларды алып тастады.

12. «Үшінші әлем» термині француз антропология және тарихшы Альфред Соуви арқылы 1952 жылы құрылды, ол әлемдік істердегі капиталистік немесе коммунистік блокпен ешқашан байланыспаған елдерге сілтеме жасады. Соуви (1952) осы терминді ойлап тапқан кезде, Француз революциясының төңкерісі болған еді, Ұлы державалар әлемдік істерде маңызды рөл атқарған, олар дворяндар мен діни қызметкерлердің рөлін атқарды – Бірінші және Екінші сословиезде (тең құқықты адамдардың қоғамдық тобы), әсіресе француз революциясы кезінде. Соувидің айтуынша, тұрмысы төмен көптеген елдер «Үшінші әлем» құрды, ол еленбеді, эксплуатацияланды, үшінші сословие секілді жеккөрінішке толы болды, бірақ сонымен қатар өзін жақсартуға деген ұмтылысқа толы болды.

13. Лейтистің көзқарасы ғалымдар мен дипломаттар арасында үлкен ықпалға ие болды, оның көзқарасы Сталин мен Кеңес Одағы Саяси бюросының басқа мүшелеріне де байланысты болды. Лейтис кеңестік шешім қабылдаушылар олар қолданған аналитикалық тұжырымдамаларымен, менталды категорияларымен және олардың ойлау тәсілдерімен қалай дәйектейтіндігіне алаңдаушылық танытты. Осы қызығушылықтар негізінде Лейтис «Операциялық кодекс» деп аталатын өте пайдалы тұжырымдамасын әзірледі (Уолкер, 1990).

14. Сталин қайтыс болғаннан кейін бірнеше айдан соң 1953 жылы *«Ресей қалай басқарылады?»* атты еңбек жарияланды. Кейінірек ол қайта қаралып, жаңартылып, соңында *«Кеңес Одағы қалай басқарылады?»* деген атаумен қайтадан жарияланды.

15. Екі басылымда да мемлекеттер арасындағы саясат мемлекеттер ішіндегі саясаттан ерекше екендігі туралы пікір бар: себебі, мемлекетаралық қарым-қатынастар «билік үшін күрес» болып табылады. Екі басылымда да «билік» деген сөз адамдардың арасындағы психологиялық қарым-қатынасы ретінде көрінеді. Екі кітапта да билікке ұмтылуды адам табиғатына терең сіңіскен деп қарастырады. Екі кітапта да еуропалық ғылым философиясы – Моргентаудың «билікке» және «объективті заңдарға» назар аударуын американдық, позитивістік мағынада түсінбеу керек; оны Ницшелік бағдар бойынша түсіну керек. Сонымен қатар, екі басылымның да негізгі дизайны сол күйінде өзгеріссіз қалады: бірінші бөлімде халықаралық саясаттың табиғаты билік үшін күрес ретінде; екіншісі осы күрес халықаралық аренада қалай көрініс табатындығын; үшінші бөлімде билік үшін күресті шектеудің әртүрлі жолдары талқыланады (тепе-теңдік саясаты, халықаралық құқық немесе әлемдік көзқарасты жақсарту арқылы). Төртінші бөлімде қазіргі әлемді талдау үшін анықтамалар мен жалпы ұсыныстарды қолдану қарастырылады.

16. Герц (1950; 1951) «қауіпсіздік дилеммасы» деп атаған осы динамиканы британдық тарихшы Герберт Баттерфилд өзінің *«Тарих және адами қарым-қатынастар»* [1951]

атты еңбегінде өте ұқсас терминдерде талқылаған. Негізгі тұжырымдама, мысалы, Руссо арқылы сипатталды (1964).

17. Томас Гоббс өзінің Левиафанының 22-тарауында осы терминді қолданды [1651]. «Жүйелер арқылы мен бір қызығушылыққа немесе бір бизнеске қосылған адамдардың кез келген мөлшерін, оның кейбірі тұрақты және кейбірі тұрақсыз болады деп түсінемін», – деп жазды Гоббс (1951, 146-бет).

18. Жүйелік талдауға маңызды үлес қосқан австриялық академик Людвиг фон Берталанффи болды, ол Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Англияда, Канадада және Калифорнияда оқытылатын кибернетика сияқты жаңа салаларға жалпы жүйелер теориясының тұтас модельдерін таратты.

19. Теориялық пікірталас әрқашан биполярлық жүйе тиісті билік балансы жүйесі болып табылады ма немесе жеткіліксіз баланс екі мемлекеттен артық мемлекетті талап етеді ме деген мәселенің төңірегінде болды. Дәстүрлі реалистер «қырғи қабақ соғыс» тиісті билік балансы жүйесін құрмағандығы туралы айтады, себебі ол икемділікке ие болмаған деді. Классикалық биліктің баланс жүйесі бес немесе жеті егеменді мемлекеттің икемді топтамасынан тұратындығы айтылды. Аумақтық мемлекеттер, егемендік және икемділік мұнда негізгі терминдер болып табылады, өйткені егеменді мемлекеттердің дұрыс билік балансы жүйесі өздерінің арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ету үшін саналы күш-жігермен ену және одақтасу тәртібін сақтайды (Трипель, 1938, Гулик, 1967). Жүйелік талдау ықпал еткен теоретиктер қағида бойынша келіспеді. Олар үшін екі бірдей күшті субъект тұрақты билік балансын құра алады (Уолтц, 1979).



## 11

### **Бәсеңдеу және үшінші әлем: Сталиннен кейінгі қырғи қабақ соғыс**

Жақын адамдарымен және министрлермен бірге ішкен кешкі астан кейін 1953 жылдың 1 наурызында таңертеңгі уақытта Сталин өзінің бөлмесінен шықпады. Оның күзетшілеріне оған кедергі жасамау туралы қатаң нұсқаулар берілгендіктен оны мазаламайтын еді. Кешке кеш қарайғанда ғана күзетшілердің бірі бастығын тексеру үшін барлық батылдығын бойына жинап кірді. Ол Сталинді оның пижамасымен, парализденген және сөйлей алмаған күйде еденде жатқан жерінен тауып алды. Дегенмен оның көздері қатты ашуланған күйінде қорыққан күзетшіге қарады, ол коммунистік партия қызметкерлерін шақыру үшін жатын бөлмедегі телефоннан қоңырау шалуға жүгірді. Шамалы ғана уақыт өткен соң, түн ортасында Лавренти Берия кеңес қауіпсіздігінің және құпия полиция аппараттарының (НКВД) басшысына келді. Көп ұзамай Сталинмен жақын араласатын басқа адамдар да келді – Георгий Маленков, Николай Булганин және Никита Хрущев. Осыдан кейін дәрігерлер келді.

Сталин төрт күннен кейін, 1953 жылы 5 наурызда жетпіс төрт жасында қайтыс болды. Кеңес Одағы Саяси бюросының мүшелері алдымен не істеу керектігін білмеді. Біраз уақыт шешімге келе алмағаннан кейін саяси бюроньң жетекші мүшелері өз ойларын жинақтады және өздерінің шеңберіндегі ең күшті мүшелерін таңдады: ол Сталиннің полиция бастығы Лаврентье Берия болатын. Қалған мүшелері Сталиннің бір адам билігіне ғана негізделген билігіне қарсы күресуге және ұжымдық көшбасшылықты құруға келісті. Бұл кеңестік саясаттағы жаңа кезең болды: саясат үлесі азайып, үкіметтің қамауға алу, тексеру және орындау қаупі ұстанымдары жойылды.

Сталиннің өлімі «қырғи қабақ соғыстың» жаңа кезеңін бейнеледі. Бұл тараудаосы жаңа кезеңнің негізгі ерекшеліктері талқыланады. Ол жаңа кеңес көшбасшыларына және олар жасаған өзгерістерге назар аударады. Біріншіден, ол Сталиннің қайтыс болуынан кейінгі екі қырғи қабақ соғыс блоктары арасында орын алған мемлекеттер арасындағы жақындасуды мұқият қарастырады. Содан соң онда әрбір блок ішінде орын алған кейбір өзгерістер ескеріледі, коммунистік блок фракциялары 1955 жылғы Бандунг конференциясында көрініс тапты; Батыс фракциясы 1956 жылы Суэц дағдарысы нәтижесінде пайда болды. Тарауда сонымен қатар, екі ұлы державалардың атомдық қару-жарақтарды қалай құрастырып, соншалықты үлкен ядролық арсеналдарды қалай жинақтағаны атап көрсетіледі. Ең соңында, тарауда еуропалық биліктің шетелдік

империяларының қалай шиеленіскендігі атап көрсетіледі.

Бұл екі үдеріс – ядролық қарудан жарыс және қайта отарлау ұлы держава бәсекелестігіне әсер еткені соншалық, олар қырғи қабақ соғыстың анықтаушы элементтері болды. Олар сонымен қатар халықаралық қатынастарды академиялық зерттеуге әсер етті. Ядролық қарулар жарысы халықаралық қатынастарға екі жаңа толықтырулар енгізуге мүмкіндік береді: бір жағынан стратегиялық зерттеулер; екінші жағынан бейбітшілік зерттеу. Қайта отарлау халықаралық қатынастардың академиялық фокусын кеңейтеді – Батыстық қарым-қатынастардың дәстүрлі фокусына экономикалық даму, саяси эволюция және әлеуметтік-ғылым процедуралары мәселелеріне байланысты жаңа тақырыптар енгізілетін болады. Бұл тарау Мартин Уайттың үш ғылыми дәстүрлері мен Кеннет Н. Уолтцтың үш деңгейлік талдауымен аяқталады.

## **Әлемдік істердегі өзгерістер**

1940 жылдардың соңында КСРО Шығыс және Орталық Еуропаның бірнеше елдерінде коммунистік үкімет орнатты. Бұл Батыстың қорқынышын туындатты. Кеңестік экспансиядан туындаған жалпы қорқыныш жеке мемлекеттің қызығушылығын жойып, Батыс мемлекеттерінің тығыз біріккен қоғамдастықтарында бірге басқарды. Біріншіден, ол Атлантикалық мемлекеттерді НАТО-ның ортақ қорғаныс ұйымында бірге басқарды. Содан кейін ол бірнеше континенттік мемлекеттерді тығыз саяси және экономикалық мәселелерде ынтымақтастыққа біріктіреді.

Батыстың тығыз интеграциясы туралы алғашқы бастаманы Уинстон Черчилль жасады, ол 1946 жылдан бұрын тоталитарлық қауіп-қатерлерге қарсы еркіндік, демократия және адам құқығының ұзаққа созылған еуропалық дәстүрін сақтап қалу қажеттігі туралы айтты. Черчилльдің болжамы 1949 жылы Лондонда он еуропалық мемлекеттер кездесіп, Еуропа Кеңесін құрған кезде жасалды. АҚШ-тың Мемлекеттік хатшысы Джордж С. Маршаллдың тағы бір бастамасы 1947 жылы Еуропаға АҚШ-тың үлкен көмек қорын жариялауында болды. Маршалл капиталдың инфузиясы еркін сауда-саттықты ынталандыру және бірлескен күш-жігерді бірлескен түрде ұйымдастыру Еуропадағы экономикалық және саяси интеграция процесін жандандырады деді. Сонымен қатар оның көзқарасының стратегиялық жағы да бар. Қайта қалпына келтірілген және тығыз интеграцияланған Еуропа Батыс Германиямен бірге қайтадан құрылып оның маңызды мүшесінің бірі ретінде кеңестік экспансияны құруға көмектеседі.

### *Алғашқы дүниежүзілік бастамалар*

Осындай ерте көтерілген бастамаларға мемлекеттің мүдделері мен билік балансы динамикасы кедергі келтірді. Еуропалықтар американдық көмекті қабылдады. Бірақ олар өздерін ыңғайсыз сезінді. Британдықтар әсіресе күмәнді болды. Олардың империяны қолдау үшін еркін сауда аймағы мен ұйымдары болды. Олар империяның күндері санаулы қалды деп санаған жоқ. Керісінше, олар соғыста күресіп, империяны құтқарып қалды. Бұл олардың экономикалық жүйесінің негізі және олардың халықаралық күштерінің көзі болатын. Олар Германиямен күресіп, Францияны құтқарды. Жалпы еуропалық құрылымда Германиямен және Франциямен бірлесіп жұмыс жасау туралы ойлар олардың қорқынышын туындатты. Олар еуропалық интеграцияның американдық идеясын оғаш

және бұрыс ақпараттандырылған деп тапты. Ұлыбритания олардың пікірінше, АҚШ-пен ерекше қарым-қатынаста болды. Британдықтар Маршалл жоспарына қатысуға ниет білдірді, бірақ олар ленд-лизге (АҚШ-тың Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде одақтастарына қарызға қару-жарак; азық-түлік, т.б. көмек беру жүйесі) екі жақты бірдей шарттармен қатысқысы келді. Олар Германия мен Франция деңгейінде билікке төмендетілуді қабыл алмады – екеуі де жеңілген және титықтаған халық еді.

Француздар да еуропалық интеграцияға күмәнмен қарады. Олар АҚШ-тың еркін нарықтық дәлеліне сенбеді; ол олардың ежелгі колонияларын ұстап тұрудың француз амбицияларымен үйлеспеді. Сонымен қатар, олар интеграцияланған Еуропадағы Батыс Германияның маңызды рөл атқаратын американдық жоспарларына күмәнмен қарады; олар жоспарларды аңғал және қауіпті деп санады. Германия 1871, 1914 және 1940 жылдары Францияға шабуыл жасады және жойқын қиратуларға ұшыратты. Француздардың бәрі немістердің қалпына келуіне қызығушылық танытпады. Ал, олар француздардың тезірек қалпына келуін қалады. Француз үкіметі соғыстан кейінгі кедейлік тез арада жойылмаса, коммунистер (Франциядағы қуатты партия) саны жағынан күшейіп, үкіметте басымдық алуы мүмкін екендігін түсінді. Француздар Маршалл жоспарын онша қажет етпеді. Егер Еуропа Кеңес Одағына қарсы өзін қорғаған жағдайда, бұл АҚШ-тан қажетті әскери көпшіліктерді қажет етті. Ол сонымен қатар индустриалды түрде жанданған Батыс Германияның өркендеуін қалады. Бұл американдық дәлелдер болатын. Француздық логикадан ешқандай кемшіліктер табылмады. Бірақ, олардың біреуі де ұнамады.

1950 жылы мамыр айында француз үкіметі жеңілгендігін мойындады. Сыртқы істер министрі Роберт Шуман Еуропаның көмір және болат өнеркәсібін интеграциялауды ұсынды, оған Германия өнеркәсібі де енгізілді. Шуман өз ұсынысын сөйлеген сөзінде келтірді, оны Жан Монне жазған болатын – ол ұзақ уақыт бойы Еуропаның қайталанатын соғыстар мәселесіндегі жалғыз ақылға қонымды шешім мемлекеттер федерациясы деп ұзақ уақыт бойы айтқан болатын. Оның дәлелі Шуманның Еуропа көмір және болат бірлестігін құру туралы ұсынысынан көрініс тапты (ЕКБҚ). ЕКБҚ біріншіден заманауи қару-жарак жүйелерін өндіруде екі негізгі саланың өндірісін ұжымдық бақылауды жүзеге асырады – көмір және болат өндірісіндегі екі негізгі сала. Екіншіден, осы маңызды салалардың интеграциясы өзара тәуелділікте континентальды дамуды бастаған және басқа салалардағы интегративті қосымшалармен біріктіріледі<sup>1</sup>.

Шуманды сондай-ақ француз саясатында күшті ықпалы бар тұлға Шарль де Голль қолдады. Сонымен қатар, Еуропаның американдық қолдаусыз Кеңес Одағына қарсы тұра алмайтындығын да қарастырды. Де Голль егер Еуропа тез дамитын болса және НАТО тиімді болса, Батыс Германия қайтадан жанданатындығын да түсінді. Ол Франция соғыстан кейінгі қайта құрудың өзара жобасында Батыс Германиямен ынтымақтастықта тезірек жұмыс жасауы қажет екендігін мойындады.

Дегенмен Де Голль бейбіт Моннениң еуропалық бейбіт федерациясы туралы көзқарасымен келіспеді. Ол Моннениң ұлттық мемлекеттің күш-қуатын жете бағаламағанын ойлады. Халықты біріктіретін байланыстар тарихта жасалынды. Байланыстар бір рет қалыптасқаннан кейін олар оны оңайлықпен өзгере алмайды; олар, әрине, саяси жарлық арқылы жылдам өзгеріске ұшыраған жоқ немесе басым болған жоқ. Жаңа байланыстарға ерікті түрде тапсырыс берілмейтін еді. Де Голль Моннениң егемен мемлекеттерден құралған конфедерация көзқарасымен федерация туралы көзқарасына қарсы болды; бірақ Франция өз мақсаттары үшін қолдана алатын және үстемдік жасай алатын конфедерация. Ұлыбритания интеграциядан бас тартқан кезде, Франция соғыстан

кейінгі Еуропадағы жетекші билік рөлін атқаруда еркін болды. Де Голлдың ойынша, процестің көшбасшысы болу жалғастырушы болудан жақсырақ (Calleo, 1965). Егер Франция интеграцияланған Еуропаны белсенді түрде қалыптастыра алатын болса, онда бұл АҚШ-қа ұнамды болып табылатын, мүмкін басқа жағдайларда ортақ жауларын ұстап тұруға Францияға көмектесетін Кеңес қаупінің болуына көмектесетін еді. Сонымен бірге, сол уақытта еуропалық мемлекеттер коалициясының Франция басшылығы да АҚШ-тың Еуропадағы ықпалын теңестіре алады.

Кеңес коммунизміне деген ортақ қорқыныш батыс мемлекеттерін біріктірді тығыз біріккен қоғамдастықта біріктірді. Бұл 1948 жылдың басында Чехословакиядағы коммунистік төңкерістен кейін бірінші болып көрініс тапты. Батыс ынтымақтастығы 1950 жылдың маусымынан кейін Кореяда соғыс басталғаннан кейін одан әрі қарай ынталандырылды<sup>2</sup>. Корея соғысына жауап ретінде АҚШ НАТО-ны оңтайландырды және Батыс Германияны қайта жарактандыруға шақырды<sup>3</sup>.

### *Екінші әлем өзгерістері*

Сталиннің өлімі Кеңес көшбасшылығының билігі мен позициясының қысқаша күресіне себеп болды. Бір жыл ішінде Никита Хрущев КОКП бірінші хатшысы болып тағайындалған кезде, КСРО-да жетекші тұлға болды. Ол кеңестік саясатты өзгертті. Ішкі істерде Хрущев Сталиннің саяси қарсыластарын тазарту әдетін тоқтатты; ол билікке жеткен кезде Хрущев Сталиннің диктаторлық тәсілін оңтайландырды және ұжымдық көшбасшылық қағидаларына негізделген жаңа үкіметті жариялады.

Сыртқы істерде Хрущев Сталиннің күрес пен қақтығыс әскери дипломатиясын әлемнің жаңа бейбітшілік риторикасымен алмастырды. Сталиннің пікірінше, Кореядағы соғысты ұзартумен және қытайлықтарға қарсы соғыспен американдықтардың айналысуы кеңестік одақтың қызығушылығында болғандығы туралы айтты. Дегенмен жаңа Кеңес басшылығы Кореядағы соғыс КСРО дайындалмаған үлкен соғысқа ұласуы мүмкін деп қорықты. Ол осы мүмкіндікті байқаған сәтте Хрущев 1953 жылдың маусым айында екі Корея арасында әскери келіссөздер жүргізу туралы бастама көтерді.

Шығыс блогында Хрущев шиеленісті төмендетуге тырысса, 1954 жылы шыққан Илья Эренбургтің «Бәсеңдеу» атты романынан кейін осы атауды иемденген дәуірді бастау бойынша жұмыс жасады. КОКП-ның жиырмасыншы конгресінде, 1956 жылдың ақпан айында Хрущев жасырын сөз сөйледі, онда ол Сталиннің кейбір басымдықтарын тізіп, оларды қылмыс деп атады<sup>4</sup>. Ол Сталин Шығыс блоктағы елдердің саясатын үйлестіру үшін құрылған Коминтернді таратып жіберді.

Хрущевтің десталинизациялауы (И.В. Сталин кезінде КСРО-да құрылған саяси және идеологиялық жүйелерді жою және жеке адамға табынуды жену үдерісі) кеңес одағында ұжымдық, яғни көпшіліктің қолдауына ие болды. Адамдар өздерінің ұжымдық пікірін білдіру үшін көшелерге шыға бастады. Алайда бұл коммунистік элитаға қауіп төндірді. Хрущев бақылауды қалпына келтіру үшін импровизациялады, бірақ аралас нәтижелермен жүзеге асырды. Қазан айына таман Польша мен Венгрия терең саяси дағдарыста болды. Хрущев Варшаваға ұшты, қауіп-қатерлерге қарамастан қақтығысты баса алды. Дегенмен Венгрияда бұл жағдай бақылаудан шығып кетті.

Кеңес көшбасшылары қазан айының соңында Орта Шығыста дағдарыс басталған кезде өз нұсқаларын талқылады. Египеттің ықпалды тұлғасы Гамаль Абдель Насер Суэц каналын ұлттандырды, яғни мемлекет мүлкіне айналдырды және осы әрекетімен

Ұлыбритания мен Францияны ренжітті. Суэц дағдарысы кеңес көшбасшыларына құдай тарапынан жіберілген еді, оларға Ұлыбритания мен Франция Египетке шабуыл жасау мақсатында Израильмен жоспар құрғаны туралы ақпарат берілді. Кеңес Одағы Орта Шығыс дағдарысын дипломатиялық тұман пердесі ретінде пайдалану туралы шешім қабылдады және Венгрияны басып алудың егжей-тегжейлі жоспарларын құрды. 29 қазан күні Израиль Египетке шабуыл жасап, Синай түбегін жылдам кесіп өтті. Британия мен Франция Египет пен Израильге шартты алдын ала даярлады. Египет келіссөзден бас тартқан кезде екі еуропалық держава Каирді бомбалап, Суэц каналын жаулап алды.

Кеңес Одағының Сыртқы істер министрі Булганин дипломатиялық шабуылға бірден көшті. Ол израильдік агрессия Еуропаның ежелгі империалистік күштері дайындаған үлкен конфессиялардың бір бөлігі болатындығын мәлімдеді. Ол Таяу Шығыстың империялық бақылауын қалпына келтіру үшін жасаған олардың жасырын келісімдерін айыптады. Ол Египет жағына араласуға және Ұлыбританияға, Францияға және Израильге зымырандық шабуылдарды бастаймын деп қорқытты. Кеңестік қауіп-қатерлер американдықтарды қорқытты және ашуын тудырды. Олар қақтығыс бақылаудан шығып кетуі мүмкін деп қорықты және аймақтағы үлкен соғысқа жол ашты.

Булганин Таяу Шығыстағы дағдарыс өртің туындатқан кезде қорғаныс министрі Жуков Кеңес әскерінің Венгрияда қатысуына жол ашты. 4 қараша күні Кеңес әуе күштері Будапешті бомбалады және Қызыл Армия қалаға жаппай таңертеңгі шабуылда келді. Кеңес армиясы күтпеген жерден қатал қарсылыққа тап болды, бірақ нашар қаруланған венгрлердің күштері кеңес танкілеріне және ауыр қару-жарақтарға сәйкес келмеді. КСРО елдегі тәртіпті жылдам қалпына келтірді, бірақ ереуілдер мен азаматтық қарсылық 1957 жылға дейін жалғасты.

Кеңестік тактика керемет жұмыс істеді. АҚШ президенті Эйзенхауэр Суэц операциясын айыптады. Ол француздық және британдық күштер өз күштерін шығаруы үшін қысым жасады. Атлантикалық қарым-қатынастар суық болды және содан кейін бірнеше жылға жалғасты. Кеңестік Одақтың Венгрияға басып кіруі Хрущевтің «құпия сөзімен» бірге халықаралық коммунизмдегі дағдарысты тудырды. Шабуыл жаңа, пост сталиндік болатын. Ол босқындарды көбейтті, екі жүз мың венгриялық өз елін австриялық шекара арқылы кесіп өтіп, Батысқа қарай көшті. Шығыс Еуропадағы одан әрі қарай либерализацияландыру ниеттері бұзылды. Батыс Еуропада радикалдар таң қалды; Коммунистік партияда наразылық білдірген ондаған мың адам өздерінің мүшелігінен бас тартты, партия сауалнамалары күрт төмендеді. Ренжу себептері әлемді шарпыған радикалдарға алмасты. Олардың кейбіреулері Африкадағы және Азиядағы отаршылдыққа қарсы соғыстарға, Мао және оның Қытайдағы кең ауқымды әлеуметтік тәжірибесіне назар аударды.

Хрущев осы қиыншылықтарға қарамастан, өзінің шабуылын жалғастырды. Біріншіден, Кеңестік маңайдағы қоршау науқанын бастады; «жақын шет ел» сапарларымен айналысып, сыртқы істер министрі Николай Булганинмен араласты. Екіншіден, әлемнің қалған бөліктеріне байланысты сыртқы саясатын енгізді, ол классикалық дипломатия нормаларына сәйкес келеді. Ол Сталиннің «қырғи қабақ соғыс» риторикасын жеңілдетіп, ежелгі коммунистік аксиоманы шетке ысырып, капиталистік және әлеуметтік елдер арасындағы халықаралық таптық күрестің болуын тоқтатты.

Хрущев бейбітшілікке деген ұмтылысын барынша көрсету үшін барлық күш-жігерін жұмсады. Ол дүниежүзілік бейбітшілік кеңесіне демеушілік етті және халықаралық бейбітшілік конференцияларына қатысты. Бейбітшілік қозғалысын қолдады және атом

қаруына қарсы наразылық білдірді. Ол Президент Эйзенхауэр АҚШ-Кеңес қарым-қатынастарын қалыпқа келтіру үшін шақырды. 1961 жылы ол Венада Американың жаңадан сайланған Президенті Джон Ф. Кеннедиден бірге кездесті. Державалардың арасындағы қарым-қатынас араздыққа негізделе алмайды, – деді; олар оның орнына «бейбіт өмір сүруге» негізделуі керек.

Хрущевтің айтуынша, империализм соғысқа себеп болған және отаршылдыққа қарсы күрес белсенді бейбітшілік ісіне айналды. Ал Сталин Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Батыс колонияларында пайда болған қақтығыстарды елемеді, Хрущев бұл қақтығыстарды түрлі көзқарастармен бақылады. Бұл жерде Хрущевтің сыртқы саясатындағы соңғы маңызды мәселе: ол отаршылдыққа қарсы қозғалыстарға қолдау көрсете бастады және кеңестік Азия мен Африка елдеріндегі қарым-қатынастарды өзгертті. Батыстық емес елдер 1956 жылы Индонезияның Бандунг қаласындағы Африкандық-Азия конференциясына шақырылған кезде Хрущев 1920 жылы Бакудегі Шығыс халықтары Лениндік конгресіне кеңестік бақылаушыларды жіберді.

### *Үшінші әлем және радикалды халықаралық қатынастар теориясы*

Хрущев Батыс империализміне байланысты Бандунг пікірталастарына өз үлесін қосқанына қуанышты болды. Ол конференцияда Батыстың отарлық тәжірибесін айыптағанына терең алаңдаушылық білдірді. Дегенмен, конференция өкілдері Шығыс Еуропадағы кеңестік саясат колониализм болып табылады ма әлде болып табылмайды ма деп осы тұрғыдан талқылай бастағанда, ол қатты алаңдады. Африка-Азия конференциясы ең соңында «барлық көріністерінде отаршылдықты» айыптайтын консенсусқа қол жеткізген кезде, ол Кеңес Одағына да, Батысқа да сөгіс берді. Хрущев қатты ашуланды.

Хрущев Бандунгте әсіресе КСРО-ны қорғауға келмеген қытайлық өкілдерге алаңдаушылық тудырды. Ол ешқашан Маоны ұнатпады. Қазір Бандунгтағы қытайлық әрекет Қытай-кеңестік қарым-қатынастар арқылы орын алды. Кеңес көшбасшылары Қытайды үшінші әлемдегі қарсылас ретінде қарастыра бастады, Албанияның коммунистік көшбасшысы Энвер Хока КСРО-мен 1960 жылы байланысын үзді, қытай-кеңес полемикасында қытай жағына шықты.

Хрущев Үшінші әлемде белсенділік танытып, отаршылдыққа қарсы бүлікшілердің әрекетін қолдады. Ол Кубаның революциялық көшбасшысы Фидель Кастромен қарым-қатынасын дамытты. АҚШ ренжісе де, 1960 жылы КСРО дипломатиялық қарым-қатынасты Кубамен орнатты. Хрущевтің Үшінші әлем бағыты жоғарғы державалардың геосаяси бәсекелестігінің жаңа өлшемін ашты. Бұл американдық сыртқы саясаткерлер үшін үлкен қиындықтар туғызды, сонымен қатар Үшінші әлем одақтары үшін ұлы державалар бәсекелестігінде кеңес тарапын нығайтты. Хрущевтің бейбітшілік риторикасы Батыстағы көптеген идеалистерге жүгінді. Оның колонияларға қарсы бүлікшілерді қолдауы Үшінші әлемдегі КСРО-ның қытай-кеңестік бәсекелестігінің ықпалын күшейтті.

1961 жылғы қаңтар айында Премьер Хрущев Әлеуметтік ғылымдардың кеңес академиясында сөз сөйледі. Мұнда ол социалистік мемлекеттердің бейбіт ниетін атап өтті және оларды капиталистік жүйенің экспансионистік және қақтығысқа бейім қасиеттерімен қарама-қайшы қойды. Оның талдауында айтарлықтай жаңалық болмады. Ол Ленин мен Сталиннің негізгі дәлелдерін қайталады, ол капиталистік жүйе кеңейтуге тән үрдіс болғанын айтқан кезде бұл кеңейту қақтығыстар мен соғыс дегенді білдірді.

Дегенмен, контекст жаңа болды. Әлемнің саясаткерлері мен мемлекет қайраткерлері арасында отаршылдықтың өткен кезде болған нәрсе екендігі жиі мойындала бастады. Ғалымдар арасында жүйелер мен құрылымдардың ұғымдары негізінде әлеуметтік-ғылым теорияларының дамуы үшін күш-жігер жұмсалды. Хрущев екі үрдісті де қамтыды. Оның сөйлеген сөздері әлеуметтік талдаудың марксистік дәстүрлерінде қамтылған кейбір талдамалық уәделермен ғылыми қоғамдастықты еске салады.

Кеңестік әлеуметтік зерттеудің негізгі сұрақтарына Хрущев (1961, 54 б.): «әлемдегі термоядролық соғысқа жол бермеу, жер бетінде ұзаққа созылған бейбітшілікке және барлық халықтар арасындағы достыққа қол жеткізу жолдары, түрлі әлеуметтік жүйелердегі мемлекеттердің бейбіт ынтымақтастықта өмір сүруін қалай қамтамасыз етеді» осы секілді мәселелерді қозғады. Ол бұл мақсаттарға әлемдегі барлық прогрессивті күштерді қолдай отырып және Кеңес ықпал ету аймағын кеңейту арқылы қол жеткізу мүмкін екендігін түсіндірді.

Ол Үшінші әлеммен кеңестік қарым-қатынастарын дамытты және империализмнен зардап шеккен отарлардағы және елдерде табылған жиырмасыншы ғасырдағы дамуға ұмтылған күштердің бірі деп Ленинге сілтеме берді:

Бұл күрестің ең алдымен ұлттық азаттыққа бағытталғанын атап, Ленин былай деді: болашақта әлемдік революцияның келешектегі шешуші шайқастарында айқындық бар, жер шарының көпшілігінің қозғалысы ең алдымен капитализм мен империализмге қарсы ұлттық либерализмге бағытталған және біз күткеннен гөрі үлкен революциялық бөлікпен айналыса алады (Хрущев, 1961).

КСРО, Хрущев жалғастырды, «барлық ескертулерсіз» жаппай босату соғыстарын қолдайды, ол «отаршыл халықтардың езгісіне қарсы көтеріліс» ретінде басталды және «партизандық соғыстарға» айналды.

Хрущевтің баяндамасы халықаралық бейбітшілік қозғалысынан, сондай-ақ отаршылдыққа қарсы қозғалыстан қолдау алған Батыстың сол жақ тарапына үлкен әсер қалдырды. Сондай-ақ, оның баяндамасы батыстық үкіметтерде үлкен әсер қалдырды. Әсіресе АҚШ-тың жаңадан сайланған президенті Джон Ф. Кеннеди оны қайта-қайта оқыды. Ол көшірмелерін өзінің жоғарғы көмекшілеріне жіберіп, Хрущевтің сөзін түсіндіруге және талдауға шақырды. Ол Хрущевтің Үшінші дүниежүзілік бүлікшілеріне қолдау көрсетуі АҚШ үшін үлкен қиындықтар туындатқанын қарастырды. Біріншіден, егер КСРО әлемдегі радикалды бүлікшілерді қаржыландыратын болса, онда АҚШ-тың қорғаныс саясаты АҚШ-ты барлық Азия мен Африканың аймақтарынан кейін бір отарлық қақтығысқа жетелеп, бірнеше реактивті әрекеттермен нұқсан келтіруі мүмкін. Екіншіден, ол АҚШ-тың сыртқы саясатын қорқынышты дилемма мүйіздеріне орналастырады: АҚШ дәстүрлі түрде отаршылдыққа қарсы держава болған. Бірақ егер Кеңес одағы бүкіл әлем бойынша отаршылдыққа қарсы бүлікшілерді қолдаса, АҚШ ежелгі отарлық биліктің жағында соғыстарды жүзеге асыруға кіріседі, себебі АҚШ-қа кеңес одағының кеңеюіне қарсы тұру саясатын жүргізді; ішінара АҚШ-тың еуропалық одақтастарына көмектесу міндеттемесі болды, бұл да ежелгі отаршылдық державаларда болған нәрсе болатын. Нәтижесінде Американың дәстүрлі либералды, демократиялық және отаршылдыққа қарсы сыртқы саяси риторикасы американдық сыртқы саясат тәжірибесіне қарама-қайшы келеді. Кеңес Одағы Американың дәстүрлі сыртқы саясат идеалдарын сатуға мәжбүр етті; олар бір жағынан АҚШ-ты еркіндікті мадақтауға, екінші жағынан шағын елдерге басып кірген кезде бостандықты мадақтауға мәжбүр етті. Бұл АҚШ-тың бүкіл әлемге екіжүзді ретінде көрінуіне әкеліп соғады.

## Жаңа типологиялар, жаңа бастамалар

Хрущевтің Кеннедиге деген қарым-қатынасы жарты ғасыр бұрынғы Лениннің Вильсонмен қарым-қатынасына ұқсас болды; Хрущевтің социалистік дәлелі АҚШ пен Батыстың либералды демократиялық тәртібіне шақырды. Дегенмен, ядролық қарудың болуы және отаршылдықты айқындау АҚШ-кеңестік бәсекелестігінде маңызды айырмашылықтар тудырды.

Отарлық соғыстар әлемдік саясатты рационализм мен реализмнің қалыптасқан көзқарастарын толығымен түсіндіре алмайтындай етіп өзгертті. Хрущевтің дәлелі – Ленин (1975b [1917]), Хо Чи Мин (Ньюберг, 2008 [1930]), Жданов (1947) және радикалды көтерілісшілер топтарының либералды теориясы Батыс халықаралық қатынастарының қалыптасқан көзқарастарына дау тудырды. Бірақ Хрущев даулы қайраткер болды. Батыста коммунистер, социалистер мен басқа да радикалды топтар арасында айырмашылықты туындады. Мұндай пікірталастар мен талқылаулардан жаңа дәлелдер, жаңа көзқарастар және теориялар пайда болды.

### *Реализмге байланысты радикалды өзгерістер*

1950 жылдардың соңында сол жақтан шыққан қарама-қарсылық Бандунгте қытай-кеңес даярлығымен, Венгрияға кеңестік одақтың басып кіруімен және Хрущевтің құпия сөзімен туындай түсті. Бұл оқиғалар батыстық коммунистік партиялардағы наразылықтар мен саяси дағдарыстарды тудырды. Олар ежелгі коммунистік партиялардан шығуды туындатты. Бірақ олар сонымен қатар балама ұйымдарды құруға мүмкіндік туғызды. Қызық пікірталастар Батыстың сол жағы мен марксистік теориядағы ең жақсы бағдарлардың арасында пайда болды. Жаңа журналдар әлемдік істер бойынша аудиторияға радикалды түсіндірмелер беру үшін пайда болды. Францияда интеллигенция коммунистік партиядан шығып, «Les temps modernes» сияқты журналдарда өздерінің түбегейлі талдауларын жүргізді. Оның редакторы, философ Жан-Поль Сартр, Үнді қытай мен Алжирде революциялық жаулардың себебін талқыға салып, өз үкіметіне ұсыныс тастады. АҚШ-та, «Ай сайынғы шолу» журналында сол жақ академиктер Пол Баран, Пол Свизи, Лео Хьюберман және басқалардың талдаулары жарық көрді. Ұлыбританияда 1950 жылдардың соңында «Сол жақ» жарнамасы мен «Жаңа сол жақ шолу» сияқты журнал пайда болды.

«Жаңа сол» жақ халықаралық ұйымдарда да із қалдырды. БҰҰ-да саяси экономистер кедейлік пен соғыстан кейінгі қалпына келтіру мәселелері бойынша түбегейлі талдаулар жасады. Белсенді мысалдардың ішінде Латын Америкасының БҰҰ Комиссия мүшелері болды, онда Ганс Сингер, Рауль Пребиш және Селсу Фуртадо секілді радикалды экономистер болды. Олар кедейліктің себептерін және экономикалық дамудың алғышарттарын зерттеді және АҚШ-тың басқа да мемлекеттердің дамуына әсер еткен экономикалық жүйе ретіндегі үстемдігін сипаттады.

Аргентиналық экономист Рауль Прэбиш (1950) Солтүстік Америка, Оңтүстік Америка елдерінің тәуелді серіктерінде тәуелсіз метрополдың рөлін атқарды. Пребиш либералдық экономиканың дәстүрін бұзды, экономиканы саясаттан бөлек қарастырды; оның орнына Пребиш экономика мен саясатты өзара байланысқан деді. Рим империясының тарихынан метропольдар мен серіктер арасындағы қарым-қатынастарды талдау кезінде терминдерді енгізді. Ол «моральдық философия» және «саяси экономика» сияқты ежелгі ұғымдарды қайта жандандырды.



Мұндай сол жақ қанаттың талдауы реализмнен пайда болған соғыстың себептерін түсіндірді. Радикалды дәлел соғыстың баламалы есебін және айтарлықтай түсіндірмелі билігін ұсынды. Реализм аумақтық мемлекеттерде, ұлттық мүдделер мен билікпен айналысса, радикалды дәлелдер әлемдік оқиғаларды капиталистік әлемдік жүйенің аясында түсіндіретін тұтас көзқарасты ұсынды. Олар мемлекеттердің әрекетін экономикалық мәселелерге байланысты түсіндірді. Олар әлемді солтүстікпен байланысы бар бай мегаполистермен, оңтүстіктегі қолданылған және кедейленген жерсеріктер арасындағы байланыс арасындағы қарым-қатынас ретінде қарастырды.

Радикализм реалистік көзқарасқа ұсыныс болып табылады, себебі ол шындығында саяси мәселелерде әлемдік істерді шынымен талқыламайды; ол әлемді экономикалық жүйе деп сипаттады. Ол капиталистік қоғамның ішкі экономикалық динамикасына жауап ретінде мемлекеттердің саяси мүдделерге байланысты әрекетін түсіндіре алмады. Ол егеменді мемлекеттерге аз негізделді, таптар мен халықаралық таптық қарым-қатынастарға көбірек көңіл бөлді.

### *Реализм / байланысты либералдық ұсыныстар: стратегиялық зерттеулер*

Реализм тек қана радикалды сол тараптың экономикалық тәсілдерімен ғана емес, сонымен қатар либералдық теория мен рационалды тұлғалардың болжамдары арқылы да таласқа түсті.

Бұл ұзаққа созылған қауіпсіздікті зерттеу саласында көрініс тапты. Қауіпсіздік зерттеулері классикалық реализмнің нұсқасы болды. Ол реализмнің көптеген болжамдарымен бөлісті, аумақтық мемлекеттердің әрекетіне байланысты болды, соғыс пен бейбітшілік мәселелерін талқылады, мемлекеттің мүдделері мен биліктің мүмкіндіктері тұрғысынан жасалды. Дегенмен, оның негізгі үлес қосушылары Джон фон Нейман, Бернхард Броди, Герман Кан секілді авторлар либералдық экономикалық теориялар туралы олардың талдауын қолдады және мемлекеттер мен мемлекет қайраткерлері рационалды акторлар болып табылады деген өз дәлелдерін осы болжамға негіздеді. Олар «қорқыту», «өзара кепілді жою», «бірінші соққы» және «екінші соққы» секілді мұқият анықталған терминдерді қолдана отырып, ойындар мен жүйелердің рационалды-акторлық теориясына негізделген қақтығыстар мен қауіпсіздіктің жаңа тәсілдерін әзірледі. Олар АҚШ Қорғаныс министрлігіндегі стратегиялық жоспарлаушыларына үлкен ықпалын тигізді.

Бұл көзқарастар АҚШ-тың қорғаныс хатшысы Роберт Макнамара 1962 жылдың маусым айында сөйлеген сөзін қамтыды. Макнамара американдық қоғамға ядролық технологияның дамуы толығымен жаңа қару-жарақ жүйелерінің пайда болуына алып келді, оларды өңдеу үшін соғысқа жаңа тәсілдерді әзірлеу және оларды басқарудың әскери жоспарын қажет деп есептеді. Өткен кездегі соғыстарда мемлекеттер қарулы күштердің кең жарыстарындағы басқаларға қарсы қарулы адамдарды алып тастады. Әрбір мемлекет қарсыластың қарулы күштерін жойып тастауға ұмтылды, Макнамара Клаузевицте қайталанған жағдайды тұжырымдады. Бірде-бір мемлекет қарсыластың халқын жоюға ұмтылмады, себебі қарсыластың күші өзгермеген жағдайда мемлекеттің қарсылас халқы үшін жасай алатын шешуші шешімі болған жоқ. Дегенмен, бұл жағдай әуе күшінің пайда болуымен өзгере бастады деп жалғастырды Макнамара.

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде стратегтер жаулаушы халыққа бағытталған әуе

соғысының теорияларын әзірледі. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Гитлер ағылшын халқының ерік жігерін бұзу үшін Лондон мен басқа қалаларды бомбалады. Оның бұл әрекеті сәтті болмады. Бомбалау халықты біріктірген және британдықтарды шешімді оппозицияда нығайтқандай етіп көрінді. Сонымен қатар, Корольдік Әуе күштері Гамбург және Дрезден сияқты қалаларды жойып, Гитлер Рейхінің ішкі бөлігіне дейін соғыса отырып, Германияны табиғи қалпына қайта қайтарды. Екінші дүниежүзілік соғыстың бомбалау технологиясы шектеулі болатын және қарсылас жауласушы жақ әскери нысандарға, сондай-ақ халыққа шабуыл жасады. Олар елді мекендерді қиратқанымен жауды жеңе алмады. Ядролық қарудың пайда болуы оны өзгеріске ұшыратты. Ол әскерлерді айналып өтуге және қарсылас халықты жаппай қырып-жоюға мүмкіндік тудырды. Бірақ мұны істеу үшін, Макнамара жалғастырды, сондай-ақ библиялық пропорциялардың жойқын зұлымдықтарына жол ашады.

Заманауи соғыстарды жаппай барлық нәрсені қиратушы Армагеддонға айналдырудың алдын-алу мүмкін болды ма? – деп сұрады Макнамара. Жалғыз шешім, деп ол жауап берді, өткеннің логикасына қайта оралу: соғыстарды шектеп, әскери күштер арасында жарыстарды қамтамасыз ету. Соғыстың дәстүрлі мұраттарына қайта оралу керек, жауды және қалаларды жаппай қырып-жою ешқандай әскери мақсатта қызмет етпейтіндігін жалпыға мойындату керек. Дегенмен шектеулі соғыстар монетаның бір жағы ғана болды. Барлық ядролық державалардың соғыстың дәстүрлі мұраттарын сақтауын қамтамасыз ету үшін, олардың әрқайсысы басқалар қалаған жағдайда адамдар мен қалаларға жаппай шабуыл жасауды бастау мүмкіндігі болғанына сенімді болуы керек. Осылайша, азаматтық халықты жаппай жою ешқандай әскери мақсаттарға қызмет етпейді, бірақ мұндай жойылу қаупі саяси мақсатқа қызмет етуі мүмкін: бұл қауіп әлі де жойылмағандығына байланысты болып табылады. Осылайша, «қорқыту» соғысқа жол беріп қана қоймай, соғыстың өзінде де әрекет етуі мүмкін және оның ауқымын шектеуі мүмкін, өйткені әскери қақтығыстар өз мүдделерінен тыс ядролық қарудың қолданылуын және жойылуын шектеуі мүмкін.

Соның салдарынан ядролық шабуылдардың зардабы, негізінен, шайқасушы тараптың қару-жарағы мен әскери күштеріне әсер етеді. «Америка Құрама Штаттары қорытындыға келді», – дейді Макнамара,

Мүмкін болып табылатын жалпы әскери соғыстың негізгі әскери стратегиясы бұрынғыдан да қарапайым әскери операцияларды қарастыру сияқты бірдей тәсілге жақындауға тиіс. Яғни, негізгі әскери мақсаттар ... оның азаматтық тұрғындарының емес, жаудың күштерін жоюы керек ... ықтимал қарсыласымызды өз қалаларымызға соққы жасауға қарсы тұрудың ең күшті ынталандырушысы болуға тиіс (Шеллинг, 1966, 25 б.).

Макнамара «жаңа стратегияны» және АҚШ-қа арналған «жаңа тежеуіш» жасағанын мәлімдеді. Жаңалық, дегенмен, контекстке негізделеді. Макнамара ядролық ғылым қиратушы қару-жарақ жүйесін жасаған кезде өзінің талабы туралы айтты. Рационалды-акторлық үлгілерге сүйене отырып, ол Америкадағы айтарлықтай арсеналдың тек шағын бөлігін ғана жұмысқа алуды ұсынды. Ол қарсыластың әскери нысандарына әскери күштерді шоғырландыра отырып, соғысты шектеуді ұсынды, сонымен қатар соғыс күштерінің үлкен мүмкіндіктерін қолдана отырып оның қалаларын, халқын және қоғамын жойып кетуі мүмкін, бұл жағдайда қарсыласы да осындай қауіпке ұшырау мүмкіндігін сақтай отырып, ұқсас шектеуді сақтаған жағдайда жүзеге асуы мүмкін. Бұл қарапайым тәсіл болған жоқ.

## *Реализм II байланысты либералдық ұсыныс бейбітшілікті зерттеу*

Қорғаныстың барлық бұзушы қабілеттерін сақтап, әскери шабуылмен күресу үшін қарсыласы да осылай істеген жағдайда өткен кезде әскери операцияларға араласпау жолы болған жоқ. Бұл жаңа дәуірге сай келетін Екінші дүниежүзілік соғысына жаңа көзқарас болды. Дегенмен жаңа дизайн наразылықтар мен қарқынды оппозицияға толы болды. Көптеген әлеуметтанушы ғалымдар жаңа ядролық доктриналардың қарапайым логикасынан қорықты. Олар оны ұятсыздық және азғындық деп тапты. Стратегиялық зерттеулердің жаңа саласы әзірлеген доктриналарды «бейбітшілік зерттеулері» жаңа саласының ғалымдары сынға алды.

Бейбітшілікті зерттеудің жаңа саласы әртараптандырылған және әртүрлі болды және оны ежелгі бейбітшілік қозғалысы туралы хабарламасын қоспағанда, кең ауқымда жалпылама сипаттау қиын. Бейбітшілік зерттеушілік қоғамдастығы академиялық бекітілген қозғалыс болды. Егер, стратегиялық зерттеулер соғыстың реалистік тұжырымдамасына қарама-қайшы келсе, онда бейбітшілік зерттеуі халықаралық тәртіп пен бейбітшіліктің шынайы ұғымына қарама-қайшы келді.

Оның мүшелері соғыстың себептерін зерттеу үшін әлеуметтік ғылым әдістерін және элементтің алғышарттарын қолданды. Оған мысал француз әлеуметтанушысы Гастон Бутуль болды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ол жаңа пән «Полемологияны» ойлап тапты және Луиз Вайспен бірге институт құрды - «l'Institut francais de polemologie». Бутуль (1951) мен Уейс экономикалық, мәдени, психологиялық және ең алдымен, демографиялық құбылыстармен байланысты басқа да әлеуметтік айналыстар мен соғыс арасындағы түрлендіруді статистикалық тұрғыдан зерттеді.

Соғыс, зорлық-зомбылық және жаппай өлім туралы статистикалық әдістерді қолдана отырып, француз полемологтары жаңа және «ғылыми пацифизм» құруға үміттенеді. Бұл амбиция ерте жылдардағы бейбітшілікті зерттеуді сипаттайтын екінші ерекшелікті көрсетеді: ол белсенділік жолымен белгіленді. Бұл бейбітшілік туралы шарттарды ғана талқылаған жоқ, ол осы шарттарды жасауға тырысты. Американдық психолог және ағартушы Теодор Ф. Ленц осыған байланысты бастамашы болды. Ленц (1955) «бейбітшілік ғылымын» демократия құндылықтарына негіздеп құруды ұсынды. Онымен бірге көптеген бейбітшілік зерттеушілері ядролық қаруға тыйым салу және халықаралық құқық немесе жаһандық ресурстарды қайта бөлу арқылы әділетті әлем құру үшін көпшілік қозғалыстарға қағысты.

Бейбітшілік зерттеу қоғамдастығының мүшелері Джон фон Нейманның теориясына және Роберт Макнамарының дәлелдеріне тән цинизм логикасын қабылдамады. Дегенмен олар қауіпсіздік саласындағы зерттеулерді, яғни математикалық модельдерді, статистикалық зерттеулерді, ойын теориясы және жүйелік талдауды әкелген бихевиористік әдістерге сүйенді. Бейбітшілік зерттеуінің ертедегі жақтаушылары британдық метеоролог Льюис Ричардсонның зерттеуі ерекше болды Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде пацифистік қозғалыстарын басқарып, соғыс себептерін анықтау үшін қару-жарақ және мемлекетаралық қақтығыстарға статистикалық әдістерді қолданды. Оның «Қару-жарақ және қауіпсіздік» (1949) және «Өлімші қақтығыстардың статистикасы» (1950) атты екі кітабы қазіргі заманғы бейбітшілік зерттеулеріндегі классика болып табылады.

Ричардсон американдық экономист Кеннет Боулдинг сияқты басқа да бейбіт жақтаушыларға шабыт берді. Ол пацифист-квакер Уильям Пеннің ықпалымен достық пен тыныштық динамикасына (Боулдинг, 1962) қатты әсер еткен достық дін қоғамының

белсенді мүшесі болды. Ричардсон сияқты Боулдинг статистикаға сүйенді; сонымен қатар экономикалық модельдерге сүйенді. Ресейлік математик Анато́л Рапопорт қақтығыстар мен соғыстарға байланысты жүйелік теорияны қолданды (Рапопорт, 1960). 1930 жылдардың соңындағы кеңестік және нацистік қудалау туралы естеліктер бейбітшілік жағдайында зерттеу барысында күшейе түсті (Рапопорт, 1964).

Ойындар мен жүйелердің жаңа теориялары тек математиктер мен экономика профессорларымен ғана емес, саясаттанушылар, әлеуметтанушылар және басқа да әлеуметтік ғалымдар арқылы қамтылды. Олардың бірі Томас Шеллинг болды. Боулдинг сияқты экономист бейбітшілік, соғыс және қару-жарақ туралы мәселелерді талқылау үшін рационалды актор үлгілеріне сүйенді. Оның сыртқы және қауіпсіздік мәселелерін талдаулары қақтығыстың әрекетіне және соғысты зерттеуге үлкен үлес қосты (Шеллинг, 1960, 1966).

Басқа маңызды профессор Мортон Каплан (1957) болды. Жалпы жүйелер теориясымен шабыттанған, ол алты нақты халықаралық жүйе түрлерін анықтады немесе керісінше, мемлекетаралық тепе-теңдіктің алты нұсқасы. Белгілі «билік жүйесі балансына» қосымша, Каплан екі биполярлы жүйелерді ұсынды, әмбебап жүйемен, иерархиялық жүйемен және «бірлік veto жүйесімен» бірге бірі «еркін» және бірі «бос» болып табылатын жүйені енгізді. Капланның кітабы, «Халықаралық саясаттағы жүйе және үдеріс», халықаралық қатынастардағы басты жаңалық болды. Басқа авторлар тез арада өздерінің дәлелдерімен айналысты: олардың арасында Чарльз Маклелланд, Джордж Моделски және Ричард Розенцер бар. Капланның кітабы халықаралық қатынастарды жаңа, абстрактілі жүйелік деңгейге дейін жылдам арттыратын ғылыми жұмысты тудырды.

### *Реализмнің әлеуметтік міндеттері*

Реализмге әлеуметтану тәсілдері де ықпал етті. Олардың бірі халықаралық саясат теориясы жөніндегі Британ Комитетінде айтылды. Бұл топты 1959 жылы Кембридж тарихшысы Херберт Баттерфилд құрды. Бұл 1950 жылдардағы академиялық халықаралық қатынастардың маңызды демеушісі Рокфеллер қорының жомарт гранты арқылы қолдау тапты<sup>5</sup>. Британ Комитеті жылына үш рет кездеседі. Оның мақсаты «халықаралық саясат» құбылысының негізгі тұжырымдамасын анықтау болатын.

Оның мүшелері егемен, өз мүдделеріне қызығушылығы басым мемлекеттерден әлем құрылды деген болжамнан бастайды және бұл мемлекеттердің өзара іс-қимылы табиғатта анархиялық болып табылатын халықаралық жүйе екендігін білдіреді. Халықаралық жүйе анархиялық болса да, хаотикалық емес болғандықтан, ол халықаралық өзара іс-қимылдың тәртібін қамтамасыз ететін механизмге ие болуы керек. Бұл қандай механизмдер? Олар қалай әрекет етеді?

Осындай сұрақтарды халықаралық заңгерлер Хьюго Гроцийден бастап (1853 [1625]), Джеймс Лоример арқылы (1877) Ганс Моргентауға дейін сұрады (1933; 1948). Шындығында Британ комитеті өздерінің жауаптарынан ерекшеленетін жауапты қарастырмады. Дегенмен, оның мүшелері мемлекет ұғымын әлеуметтік қатынастарда мемлекеттік өзара әрекеттесуді ойластырған және күрделі жауаптар ойлап тапқан және «халықаралық қатынастар мектебінің ағылшын мектебінің» негізін қалаған әлеуметтік акторлар ретінде ұстанды<sup>6</sup>. Ол классикалық реализмге қарағанда әлеуметтік теориямен аса көбірек ақпараттандырылды, қауіпсіздік зерттеулерінен гөрі экономикамен аз ақпараттандырылды.

Реализм мен ағылшын мектебі арасындағы негізгі айырмашылық 1960 жылдардың ортасында Герберт Баттерфилд пен Мартин Уайт редакциялаған көлемде «Дипломатиялық зерттеу» томында айқын көрініс тапты. АҚШ реалистері «халықаралық жүйені» талқылағанда, ағылшын мектебінің мүшелері «халықаралық қоғамды» зерттеді. «Халықаралық қоғамның» тұжырымдамасы ескірген және көп шоғырланған еді. Ағылшын мектебінің мүшелері оны нақты мазмұнда беруге тырысты. Чарльз А.У. Мэннинг бұл күш-жігерге үлкен үлес қосты. Оның аса көп ескерілмеген кітабы терең түсініктеме беруге лайық.

Мэннинг халықаралық қатынастар теориясы жөніндегі Британдық комитеттің негізін қалаушы және Лондон экономика мектебіндегі Халықаралық қатынастар теориясынан дәріс берген ардагер оқытушысы болды. Көптеген жылдар бойы «халықаралық қоғам құрылымы» пәнінен кіріспе курс оқыды. Халықаралық қоғам негізінен тәуелсіз мемлекеттерден тұрады, деп бастады Мэннинг. Олардың өзара әрекеттесуінде бұл мемлекеттер мемлекеттер жүйесінен де көп нәрсе жасап жатыр, – деп жалғастырды ол; олар мемлекеттер қоғамын құрайды, себебі олардың өзара қарым-қатынастары олардың өзара әрекеттесуіне нормативтік және ережеге негізделген сипаттама береді. Бұл қоғам, дегенмен, басқа қоғамдардан ерекшеленеді – оның мүшелері егеменді мемлекеттер. Бұл қоғам *sui generis*, яғни өзіне тән болып табылады. Бұл жүйелі түрде зерттелетін белгілі-бір нысан болып табылады.

Бұл Мэннингтің болжамы болатын. Ол отыз жылдағы оның себеп салдарын және Лондон экономика мектебінде не сабақ бергендігі туралы ойлады. Ол студенттердің бірнеше ұрпағына ықпал етті. Бірақ ол аз жариялады. Тек 1962 жылы зейнетке шыққаннан кейін ол «Халықаралық қоғамның табиғаты» атты кітабын жариялады. Бұл философиялық және дерексіз, неологизмдермен және ауызекі сөздермен толықтырылып, оны оқу қиын болды – демек сатылымы да жақсы болған жоқ. Дегенмен ол оның негізгі ұстанымын айқындады: халықаралық қатынастардың негізгі мақсаты халықаралық қоғам болып табылады. Оның мүшелерінің және олар құратын қоғамның бірегей сипатын түсіну, әсіресе, олардың өзара әрекеттесуінен туындайтын және осы қоғамды тәртіпке келтіру үшін арнайы «ойын ережелері» халықаралық қатынастардың ғылыми сала ретінде негізгі мәні болып табылады. Халықаралық қатынастар күрделі мәселе. Мэннингтің пікірінше, ол әлеуметтанудың көп тәртіптілік түрімен жақсы зерттелінеді.

Мэннингтің көзқарасы Баттерфилд комитетінің мүшелеріне әсер етті. Олар әлем егемен мемлекеттерден құралған және мемлекетаралық қарым-қатынастар анархиялық қоғам құратындығын білдіреді деген болжам бойынша жұмыс жасады. Бірақ олар, сонымен қатар, мемлекеттік келіссөздер жүргізіп, келісімдер мен одақтар жасайтындығын және дұрыс әрекет үшін ережелерді әзірлейтіндігін байқады. Мемлекет өз мүдделерін қорғайтын ережелерді әзірлейді. Олар осы ережелерді бұзатындарды жазалай алады.

### *Халықаралық әлеуметтанудың артуы*

Ағылшын мектебінің мүшелері мемлекеттер рационалды акторлар болып табылатындығын бастапқыдан болжаған жоқ; керісінше, олар оны әлеуметтік акторлар деп санады. Олар мемлекет рационалды емес тұрғыдан әрекет еткен деп есептеген жоқ; олар тек рационалдылық болжамдарын жұмсартып, әлеуметтену болжамын ерекше атап өтті. Олар өздерінің американдық әріптестері әзірлеген инженерлік-рухтандырылған халықаралық жүйелерде азғана тартымдылық тапты. Оның орнына олар дипломатияның,

халықаралық құқықтың, билік балансының және Ұлы держава концерттерінің жұмысымен тәртібі қамтамасыз етілген халықаралық қоғам ұғымына ие болды. Бұл, ең болмағанда, Баттерфилд тобының мүшелерінің бірі Мартин Уайттың талабы болды.

Мұнда халықаралық өзара әрекеттесуді рационалды өзара әрекеттесу тұрғысынан емес, әлеуметтік тұрғыдан қарастырған басқа да авторлар болды. Олардың ішінде Дэвид Митрани мен Карл В. Дойч болды. Олардың екеуі де Екінші дүниежүзілік соғыстан бұрын фашизмнен қашқан еуропалықтар еді. Олар социологиялық терминдер мен теорияларды өздерінің халықаралық өзара қатынастар зерттеулеріне енгізді. Олар әсіресе коммуникативтік өзара әрекеттестіктің әлеуметтік теорияларына сүйенді және өте қарапайым, бірақ маңызды бақылауға келді: атап айтқанда, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Батыс мемлекеттері арасында өзара байланыс пен интеграцияның тұрақты тығыз көрінісі пайда болды.

Румынияда туған Дэвид Митрани (1965 [1943]) 1930 жылдардың басында осыған ұқсас дәлел жасады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде ол өздері айналысатын белгілі бір мақсатқа қол жеткізу үшін ынтымақтастық орнатқан халықаралық интеграцияны туындатқан бірнеше Еуропалық мемлекеттерді байқады. Осындай интеграция халықтар арасында байланыс пен сенім орнатты және бейбіт қарым-қатынасқа бейімділігін көрсетті.

Чехияда туған Карл В. Дойч (1957) дәл осындай дәлел келтірді және оны статистикалық түрде көрсетті. Ол халықаралық пошта, телефонмен сөйлесу және транзакциялардың басқа түрлері туралы ақпаратты жинады. Оның деректерінде Еуропадағы, сонымен қатар Еуропа мен Солтүстік Американың арасындағы өзара байланыстың эмпирикалық өсуі байқалды. Осыдан бастап, ол Солтүстік Атлантикалық қоғамдастықтың «қауіпсіз қоғамдастық» деп аталатын өзара іс-қимылдың бір-бірімен тығыз байланысты екенін айтты. Атлантикалық мемлекеттер арасындағы транзакциялардың өсуі қоғамдастық пен сенімнің тұрақты түрде артып келе жатқан мағынасын туындатты, дейді Дойч. Бұл мағына, мүшелері барлық дау жанжалдар бейбіт жолмен шешілетініне сенімді болғанда ғана сондай деңгейге жетуі мүмкін. Қақтығыс пен соғыс мүмкіндігі өзара байланыстылығының артуына байланысты болады, – деп қорытындылады Дойч.

Негізгі дәлел, мысалы, Норман Ангел (1910) және басқа да өзара тәуелділіктің алғашқы теоретиктерінен айрықша болған жоқ. Дегенмен Дойчтың дәлелі айнымалы талдаудың таза және тығыз тілінде тұжырымдалған. Қалайша? Өзара байланыстылық жоғары деңгейге жеткен кезде бейбіт өзгерістердің сенімділігімен сипатталатын қауіпсіздік қоғамдастықтарының пайда болуына әкеледі.

## **Ережені реформалау**

Екінші дүниежүзілік соғыстың басында халықаралық қатынастарды зерттеуде реализм басым болды. 1950 жылдардың соңында реализмде жаңа тәсілдер орын алды. Еуропалық саясат байқаушыларының айтуынша, мемлекеттер ежелгі билік саясаты балансын саясатынан шыға отырып, кең ауқымды ынтымақтастықты жүзеге асыра бастады. Олар атап айтқанда, еуропалықтар халықаралық ұйымдарды құрды, ол мемлекетаралық әрекетті үйлестіру үшін нақты жобаланған және соған арналған. Еуропа көмір және болат бірлестігі (ЕССC) ерекше назар аударды (Митрани, 1965, Дойч, т.б. 1957; Хаас 1961; 1964).

Реалистерге Үшінші әлемде басталған отаршылдық қақтығыстар мен соғыстар да қауіп төндірді. Азиядағы (мысалы, Үнді қытайдағы) және Африкадағы (Кения және Алжир) соғыстар Ұлы державалар бәсекелестігінің қосалқы өнімдері ретінде аса сенімді дәлелденбеген. Дегенмен радикалды авторлар оларды саяси тәуелсіздік пен экономикалық дамуға талпындырған отандық акторлар тарапынан азаттық соғыстары етіп бейнеледі. Көптеген байқаушылар мұны аса нақты түсініктеме деп санайды.

Сонымен қатар, радикализмнің артуы рационалистік көзқарасқа әсер етті. Радикалды теориялардың отаршылдық қарсыластары арасында жақтаушылары болды. Нәтижесінде, жікке бөліну бір жағынан рационализм аясында қалыпты саяси реформаторлар және екінші жағынан радикалды анти-ядролық бүлікшілер, бейбітшілік белсенділері және үшінші әлем революционерлері арасында пайда болды. Рационализм отарлық соғыстың әсерімен революциялық көзқарасқа негізделген, саяси сол жаққа қарай қалыптасты. Сонымен қатар жаңа әдіснамалық тәсілдер реализм бағытынан шығып, қауіпсіздік саласындағы жаңа бағытқа көптеген жақтаушыларын тартты. Халықаралық қатынастардың дәстүрлі саласы, сөзсіз, үзінді болып табылады. Осының бәрін түсіндіруге бағытталған бірнеше күш-жігердің арасында екі үлес қосушы талқыланады: Лондонда Лондон экономика мектебінен Мартин Уайт және Нью-Йорк Колумбия университетіндегі Кеннет Н. Уолтц болып табылады.

### *Мартин Уайт және үш дәстүр*

Мартин Уайт Оксфордта оқыды. Ол тарихшы болды және Арнольд Тойнбимен Король халықаралық қатынастар институтында жұмыс істеді. Ол 1949 жылы Лондон экономика мектебіне халықаралық қатынастар бойынша кіріспе курсына оқытуға келген кезде христиан және пацифист болатын. Мұнда соғыстан кейінгі уақыттағы алаңдаушылықтардан басым түсіп, халықаралық қатынастарға кең тұрғыдан жақындады.

Саясатқа кіріспе курстар идеялардың ұзақ, тұрақты дәстүрі ретінде ұсынылады; халықаралық қатынастарға кіріспе курстары, дегенмен, салыстырмалы дәстүрге ие емес, деп айтты Уайт (1966). Неге халықаралық қатынастар теориясы жоқ болып табылады? Дипломатия тарихы мен Батыс ой пікірінің тарихы бойынша Уайт үш шиеленіске толы жауапты тұжырымдады. Біріншіден, ежелгі классиктердің Ренессанс дәуірінің ашылуы – Платон мен Аристотельден – мемлекетті саяси ұйымның дұрыс нысаны ретінде таныстырды, – дейді Уайт. Екіншіден, он төртінші ғасырдан бастап, бұл еуропалық ойшылдар өздерінің негізгі саяси тапсырмаларын демаркацияланған территорияда және сыртқы жаулардан қауіпсіздікті қамтамасыз ететін мемлекеттер құруға бейімдегендей, мемлекеттің артықшылықтары күшейтілді. Ең соңында, дін соғыстары кезінде шіркеу қызметкерлері мен гуманистер өздерінің билігінің абсолютті мәртебесін ақтауға мүдделі монархтардың ұстанған дәйектемелерінен мемлекеттік егемендікті және автономияны қолдаған дәйектемелерді дамытты.

Осы тұрғыдан Батыстағы саяси философия мемлекеттік биліктің табиғатын, осы билікті, сонымен қатар мемлекеттің ішкі мәселелерін қалай басқаруға және қалай бақылауға болатындығын түсіндіреді. Сәйкесінше, мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас теориясы сирек және шашыраңқы болды. Дегенмен аса мұқият бақылап зерттеген кезде деп жалғастырды Уайт, халықаралық қатынастар теориясының үш дерек көзі анықталуы мүмкін. Біріншіден, Витория және Гроций сияқты халықаралық құқықтың талқылануы. Екіншіден, соғыс пен бейбітшілік мәселелерін талқылаған кейбір саяси философтар –

Кант және Бентам сияқты мәңгілік бейбітшілік жоспарлары. Үшіншіден, Макиавелли, Бисмарк, Вудро Вильсон және Черчилль секілді кейбір дипломаттар мен саясаткерлер өз тәжірибелерінен сабақ алуға немесе соғыс, бейбітшілік, тарихтағы, естеліктердегі, сөйлеудегі және басқа да мәтіндердегі биліктің балансы туралы ойларымен бөлісті. Уайт халықаралық саясат мәселелерін, ой-пікірлерін және теорияларын табу мақсатында «типологияда, классификацияда эксперимент жүргізу» сияқты дерек көздерді қолданды. 1950 жылдардағы Лондон экономика мектебіндегі дәрістері барысында «Уайт» (1991) идеал түрінде дамыған және «халықаралық қатынастарға реалистік, рационалистік және революциялық көзқарастар» деп аталатын үш тәсілге тоқталды.

Әлемнің нақты көзқарасы бойынша әрбір үш тәсіл әртүрлі онтологияға негізделген, деді Уайт. Реализм әлемді мемлекет, мемлекет мүдделері мен билік жағдайында қарастырады. Рационализм адамдар ынтымақтастыққа ұмтылғандай әлемді рационалды тұрғыда қабылдағандай қабылдайды. Революция әлемді бейбіт және біртұтас әлемді армандағандай бақылайды. Әрбір көзқарас белгілі-бір дәстүрді сақтап, танымал саяси ойшылдар – Макиавелли, Гроций және Кант арқылы көрініс табуы мүмкін.

Реалистер немесе макиавелистер халықаралық саясаттың анархиялық элементтерін атап көрсетеді; олар әлемді «егемен мемлекеттер ешқандай саяси басшы жоқ екенін мойындай отырып, қарым-қатынастары ең соңында соғыспен реттеледі» (Уайт, 1991, 7 б.). Рационалистер немесе гроцийлықтар «дипломатияның және коммерцияның» маңыздылығын атап көрсетеді; олар халықаралық қоғамдағы «үздіксіз және ұйымдасқан өзара байланысты» қамтамасыз ететін институттармен айналысады (1991). Революционерлер немесе канттықтар «мемлекеттің қоғамы тұжырымдамасы немесе ұлттар отбасы» түсінігін атап көрсетеді; олар адамзаттың моральдық бірлігі туралы императивті көріністі жүзеге асыруға ұмтылады (Уайт, 1991, 8 б.).

Реалистік идеяларды Гоббс секілді философтар және ұлы Фредерик секілді саясаткерлер сияқты жүргізді. Олар табиғи заңдылыққа негізделген халықаралық моральдық және құқықтық міндеттемелердің бар екенін жоққа шығарады. Олар оның орнына айқын болмаса да шақыра білді, егер айқын болмаған жағдайда мақсатқа сәйкес қағидаларына байланысты шақырды.

Рационалистер батыстық либерализм дәстүрлерімен және конституциялық үкіметпен тығыз байланысты болды. Джон Локк секілді философтар және Гладстон мен Линкольн секілді саясаткерлер әдетте рационалистік ұстанымдарды қабылдады, моральдық міндеттемелер табиғи заңға негізделгендігін жиі айтты (бұл, өз кезегінде, ақыл парасатпен айқындалады). Рационалистер сонымен қатар моральдық шиеленістер мен қиындықтарды шектелген билікте және белгілі бір жағдайларда аз көлемдегі азғындықты анықтауда атап көрсетеді.

Революциялық ойшылдар құқықтарын бекітетін христиан дәстүрлеріне негізделген құқық пен міндеттемелерімен басқа мемлекеттерге тәртіпті және бейбітшілікті насихаттау үшін араласуға міндетті. Олар, сондай-ақ, Руссо француз революциясының интеллектуалды бабаларынан, сондай-ақ, революцияның жетекшілері якобиндерден тұрады. Сондай-ақ, олар халықаралық тәртіп пен қауіпсіздікке, мысалы, Кант, Мадзини және Вудро Вильсон сияқты, «идеологиялық біртектіліктің» қорғаушыларынан тұрады. Тоталитарлық идеология, коммунистер мен фашистер де өздерінің тұжырымдарын жаулап алу мен мәжбүрлеу арқылы қолдануға тырысып, революциялық ой-пікірге әсер етті, – деді Уайт. Революционерлердің пікірінше, ең соңында бұл мақсат қаражатты ақтайды немесе саяси этика жеке өмірлеріне ұқсас болуы керек.



Реалистер мен рационалистер ой-санаға тиісті бейнені бейнеледі; екеуі де өзіндік таным және үздіксіз интеллектуалдық ағымдар немесе дәстүрлер болып табылады. Революциялық дәстүр, салыстыру бойынша, «бір мәнді емес және белгісіз. Революциялық дәстүр толқындар тізбегінен гөрі аз ... [немесе] сол саяси-философиялық ақиқаттардың бейнелерімен байланысты емес» (1991, 12 б.). Революцинизмнің өз сипаты өткенін жоққа шығару, басынан бастау, тарихтан аттау және қайтадан бастауға тырысатын ерекшелігі болып табылады. 11.1-кесте Уайттың үш негізгі дәстүрлерінің негізгі ұғымдарын жинақтайды.

**11.1-кесте.** Уайттың үш дәстүрі

	<i>Реализм</i>	<i>Рационализм</i>	<i>Революционизм</i>
Негізгі актор	егемен мемлекеттер	рационалды адамдар	барлық адамзат
Негізгі бағдар	қақтығыс және соғыс	ынтымақтастық/ нормалар	әділ сот
Негізгі түсіндірмелі қағида	мемлекет мүддесі	жанданған өзіндік қызығушылық	адамзат
Негізгі айнымалы	билік	дипломатия, сауда саттық	әділдік
Идеологиялық	консерватизм	либерализм	радикализм
Маңызды үлес қосушылар	Макиавелли, Гоббс, Ұлы Фредерик	Гроций, Локк, Гладстон	Руссо, Кант, Уильсон

Уайт көп еңбек жарияламады. Дегенмен ол үлкен ықпалға ие болды. Біріншіден, ол 1950 жылдары Лондон экономика мектебінің студенттеріне жасаған дәрістері кезінде өз идеяларын дамытты. Сонымен қатар, Уайт 1959 жылы Британ комитетінің Халықаралық саясат теориясының ықпалды мүшесі болды. Уайттың үш дәстүрі Комитеттің бұрынғы отырыстарында талқыланды және оның мүшелеріне, соның ішінде Лондон экономика мектебіндегі Чарльз А.В. Мэннингке, Адам Уотсонға және Оксфордтық жас австралиялық ғалым Хедли Буллге ықпал етті.

### *Кеннет Уолтц және талдаудың үш деңгейі*

Уайт Лондонда оқыды және өзінің үш дәстүрін дамытты, жас ғалым Нью-Йорк қаласында Ph.D. тезисімен айналысты: Кеннет Нил Уолтц. Ол, Мартин Уайт сияқты, өз көзқарасын қазіргі заманғы пікірлерден жоғары көтеруге және халықаралық дәйектемелердің кейбір негізгі бағыттарын жинақтауға тырысты. Оның Колумбия университетіндегі Ph.D. диссертациясы екі негізгі халықаралық қатынастар мәселелерін кеңінен талқылады: соғыс себептері қандай? және бейбітшілік үшін алғышарттар қандай? Уолтц саяси философиямен айналысты, жауап табу мақсатында дипломатиялық тарихпен және мемлекеттік қызметкерлердің естеліктерін іздеумен айналысты, оның диссертациясының кеңесшісі Уильям Т. Р. Фокс ол ешқашан өз жұмысын аяқтамайды деп қорықты. Уолтц үш түрлі «бейнелер» немесе талдау деңгейлері бойынша көптеген мәліметтерді ұйымдастыру идеясына нәтижелер мөлшері сәйкес келгенге дейін өзі де сондай күмәнде болған еді.

Уолтц диссертациясын 1954 жылы аяқтап, кейін оны классикалық кітапқа айналдырды, «Адам, мемлекет және соғыс» [1959]. Оның негізгі идеясы оның атауынан айқын көрініс тапты. Кітапта соғыс пен бейбітшілік мәселелерін талдаудың үш деңгейінде шешу мүмкін болатыны туралы айтылған: жеке адамның деңгейі, қоғамның деңгейі және халықаралық жүйе деңгейі. Соғыс себептері және бейбітшілік үшін алғышарттар бойынша пікірталастар талқыланатын талдаудың деңгейіне байланысты әртүрлі болады.

Жеке деңгейде жасалған жауаптар адам табиғатының немесе психологиялық теорияның бейнелеріне сүйенеді. Алғашқы бейнелеу теориялары адам табиғатындағы соғыс себептерін қарастыруға бейім болады. Рейнольд Нибур мен Ганс Моргентау алғашқы имидждік теорияның бір түрінің беделді өкілдері. Олар бейбітшіліктің болашағы туралы пессимист болып табылады, өйткені олар адам табиғатын тұрақты деп санайды. Олардың пікірінше, қақтығыстар мен соғыстар адамзат үшін тұрақты жағдай болып қала береді. Нибур мен Моргентау үшін халықаралық жанжалды шешу мүмкін емес; қақтығысадамның қалыпты жағдайы. Дегенмен халықаралық қақтығыс басқарылуы мүмкін; тәртіп билік саясатын ақылмен теңдестіруге қабілетті дарынды мемлекет қайраткерлер арқылы жүзеге асырылуы мүмкін (Моргентау, 1948).

Дегенмен *«алғашқы бейнелеу теориясының»* тағы бір оптимистік түрі бар. Бұл Жан-Жак Руссо және Норман Энджелл сияқты ойшылдар адамның табиғаты тұрақты емес, дегенмен адамдар негізгі көзқарастары өмір сүрген мәдениетті бейнелейтін нәзік жаратылыс иелері екендігі туралы айтады. Адамдар үйрене алады. Олар тәжірибеге сүйеніп, талдау жасай алады; олар соғыс себептерін анықтай алады және әртүрлі әрекет жасауды үйренеді. Руссо және Ангел секілді ойшылдар үшін зерттеу және білім беру бейбітшілік құрудың маңызды аспектілері болып табылады. Дегенмен тіпті қоғамның бейбітшілікке толы әлемінде де жанжалдар мен соғысқа әрдайым күшті адамдардың сабырлы емес психологиясы себеп болуы мүмкін. Соғысқа жол бермеуде Адольф Гитлер немесе Иосиф Сталин сияқты саяси көшбасшылардың ұстанған ұстанымдарына қол жеткізуден гөрі тұрақсыз таңбаларды болдырмау маңызды болып табылады.

Уолтцтың *«екінші бейнелеу теориясы»* әлеуметтік талдау деңгейінде орналасқан. Ол нақты әлеуметтік құрылымдардың қасиеттерінде қақтығыстар мен соғыстардың себептерін анықтайтын теорияларға сүйенеді. Мұндай теориялардың көптеген нұсқалары бар. Айрықша ықпалды түрі Владимир Лениннің айтуынша, капиталистік қоғамдар соғыс жасайды. Лениннің пікірінше, өндірістің капиталистік режимінде ажырамайтын экспансионистік динамика бар. Капиталистік қоғамдар әлемдік сахнада экспансионистік (немесе империалистік) әрекет жасайды. Бейбітшілікті құрудың жалғыз жолы социалистік революция арқылы өтеді, себебі бұл капитализмді жойып, соғыс себептерін жойып жібереді. Дегенмен, бір елдегі революция жеткіліксіз еді; дүниежүзілік төңкеріс жаһандық капиталистік жүйені жою және социалистік алғышарттарда бейбіт әлем құру үшін қажет болды. Екінші бейнелеу дәлелі әмбебаптық болды. Оны Ленин ғана емес, Сталин, Хрущев және барлық кеңестік басшылығы да қабылдады, деп Уолтц атап көрсетеді.

Әрине, американдық Эйзенхауэр әкімшілігінің мүшелері революциялық дәлелмен келіспеді. Дегенмен қақтығыс және соғыс мәселесін қарастыру тәсілі олардың екінші бейнелі теориясы болды. Тек қана олар тоталитаризмдегі, коммунистік, сондай-ақ оның фашистік нұсқаларында соғыстың басты себебін тапты. Жеке еркіндікті бұзатын үкіметтің кез-келген абсолютті формасы, өз халқын жеккөрушілік пен қантөгіс жанжалдар мен қақтығыстарға душар етеді. Негізгі бейбітшілік үшін алғышарттар

– шектеулі үкіметтері бар ашық қоғамдар болып табылады, оның негізгі міндеті өз азаматтарының табиғи құқықтарына, соның ішінде олардың сенім бостандықтарына, сөйлеуге және ұйымдастыруға кепілдік беру. Басқаша айтқанда, либералды демократия соғыс мәселесін шешу. Бұл Президент Вудро Вильсонның 1919 жылы Париждегі бейбітшілік конференциясында сөйлеген сөзінде ұсынған талабы. Дегенмен бір немесе екі немесе бірнеше елдердің либералды демократияны орнатқаны жеткіліксіз; егер әлемде берік бейбітшілік орнатылса, әлемдегі барлық елдерде либералды демократия болады. Вильсон соғыс себептерін зерттеуге демеушілік ететін Ұлттар Лигасын құруға үлкен күш жұмсады, әлемдегі бейбітшілік алғышарттары мен адам құқықтарының, құқықтың және демократияның барлық институттарын тарату туралы білімін үйлестірді.

Уолтцтың *«үшінші бейнелі теориясы»* халықаралық жүйе деңгейінде орналасқан, жүйелік саясаттың өзіндік сипаттамаларында соғыс себептерін табады. Халықаралық жүйе, Уолтцтың түсіндіруінше, егемен мемлекеттер арқылы көрініс табады. Ал мемлекет ішіндегі саясат егемен үкіметпен реттелсе, мемлекеттер арасында саясат болмайды. Бұл реттеудің болмауы, үшінші бейнелі теорияларға сәйкес, соғыстың негізгі себебі болып табылады. Халықаралық жүйе егемен мемлекеттерден тұрады және олардың егемендігі олардың барлығын билікке үстемдік ету үшін кез келген сыртқы күш-жігерден бас тартуға мүмкіндік береді. Халықаралық жүйе, атап айтқанда, «анархиялық» болып табылады. Анархиялық жүйеде әрбір тәуелсіз субъект өз жеке мүддесін ғана ойлайды.

Оны терең зерттеген алғашқы ойшылдардың бірі Жан-Жак Руссо болды, – деді Уолтц. Бұғыны қарапайым аулау әрекетін талқылау барысында Руссо рационалды акторлардың әрекеті екі қағидамен реттелетін жағдайды: әл-ауқатты және өзін-өзі сақтауды қарастырды. Осындай жағдайларда адамдар үшін ынтымақтастық ғана емес, серіктес болудың өзі қиын. Адамдар ең қиын және ерекше жағдайларға тап болғанда ғана ынтымақтастық мүмкін болып табылады, ортақ қауіп-қатер немесе ортақ қажеттілік арқылы ынтымақтастыққа жол ашады. Руссоның табиғи адамдардың ынтымақтастығына тән жағдай ашығумен байланысты туындайтыны туралы болжайды. Олардың барлығы әрбір адам қоянды ұстап алып, бір аш адамға кішігірім тамақтандыру арқылы аштық сезімін қанағаттандыратындығын біледі. Олар сондай-ақ, егер бірнеше адамдар бұғыны аулаумен айналысатын болса, олар жақсы тамақтанатындығын да біледі. Дегенмен Руссоның айтуынша, егемен тұлғалар арасындағы ынтымақтастық көпшілік адамдарға қарағанда әлдеқайда күрделірек, – деп санайды Уолтц. Алғашқы адамдардың аңызының нәтижесінде Руссоның анархиялық халықаралық жүйедегі мемлекеттік әрекетінің негізгі қағидасы бар.

Соңғы жылдары Уолтц жалғастырды, мұндай әрекет Джон фон Нейман және Оскар Моргенштерннің *«Ойын теориялары және экономикалық әрекет»* еңбегінде нақтырақ зерттелінді [1944]. Оның айтуынша, рационалды әрекеттің формалды теорияларының дамуы халықаралық қатынастарды талдауға және халықаралық саясат ғылымына жәрдемдесудің перспективалық жолдарын ұсынды. Мұндай теориялар үшінші бейнелеу тәсілдерінің академиялық уәдесін дамытуға көмектесуі мүмкін. Бірінші деңгей және екінші деңгейлі тәсілдер маңызды емес, – деп жазды Уолтц; оларда негізгі теориялар бар және олар халықаралық қатынастарды зерделеудің бір бөлігі болып табылады. Дегенмен бұл халықаралық қатынастарды нақты әлеуметтік ғылымға айналдырудың ең үлкен уәдесін ұсынған үшінші деңгейлі теория болды. Ойын теоретиктерімен және экономистермен жасалған теориялар халықаралық қатынастардың жаңа жүйелік теорияларының дамуына үлкен көмек болар еді, – деп қорытындылады Уолтц<sup>7</sup>.

11.2-кестеде Уолтцтың көзқарастарындағы негізгі ұстанымдардың кейбірі жинақталған.

**11.2-кесте.** Уолтцтың үш бейнесі /талдау деңгейлері

	Бірінші бейне (адам)	Екінші бейне (мемлекет)	Үшінші бейне (халықаралық жүйе)
Талдау деңгейі	Жеке тұлғалық деңгей	Әлеуметтік деңгей	Халықаралық жүйенің деңгейі
Қосымша пәндер	Психология Философия	Әлеуметтану Саяси ғылым Саяси экономика	Жүйе теориясы Ойын теориясы Стратегиялық талдау Микроэкономика Стратегия /ойын теориясы

### **Халықаралық қатынастардағы өзгерістер және екінші үлкен пікірталас**

1940 жылдардың соңында реализм мен идеализмнің ежелгі дихотомиясы халықаралық қатынастардың негізгі тәсілдерінен тұрды. Он жылдан кейін, теориялық ландшафт айтарлықтай кеңейтілді. Біріншіден, революцияға қосымша тәсілмен кеңейтілді. Содан кейін жаңа әдіснамалармен кеңейтілді. Мартин Уайт пен Кеннет Уолтц сияқты авторлар осы өзгерістерді талқылады және философиялық тұрғыдан оларды түсінуге тырысты. Уайт реализмнің, рационализмнің және революцинизмнің шығу тегі мен қасиеттерін талқылады. Уолтц талдау деңгейлерінің ұғымын енгізді. Екі ойшыл бірігіп, жаңа теориялық көзқарасты туындатты.

Уайт пен Уолтц, ең алдымен, халықаралық қатынастар теориясының онтологиялық аспектілерімен байланысты болды; олар орын алған әдіснамалық өзгерістерді жетілдірмеді. Олар екінші дүниежүзілік соғыстан бұрын пәнге әсер еткен жаңа зерттеу әдістеріне назар аудармады. Куинси Райт (1942) секілді ғалымдар статистикалық әдістерді қолдана отырып, халықаралық қатынастар факультетінің студенттерін айнаымалылар арасындағы өзара қарым-қатынастар туралы ойлануға және осыны қолдана отырып, олардың себептерін талқылауға шақырды. Электротехниканың электр схемалары халықаралық қатынас теоретиктерін күрделі өзара байланыстар бойынша әлеуметтік қарым-қатынастар туралы ойлануға шабыттандырды. Мұндай жаңалықтар халықаралық қатынастарды зерттеуге жаңа, бихевиористік көзқарастарды енгізді. Олар тарихи, құқықтық және түсіндірмелі көзқарастарға негізделетін дәстүрлі бағыттармен жылдам араласты. Бұл 1960 жылдары тәртіпті бұзып, қалыптастыратын жаңа пікірталастар мен қарама-қайшылықтарды туындатады.

### *Соғыстан кейінгі ғасырдағы инновациялар*

Бұл пікірталасқа қатты әсер еткен факторлардың бірі электронды есептеу машиналарының жылдам пайда болуы болды. Бұл дамуға екінші дүниежүзілік соғыс кезінде жасалған электромагниттік байланыс технологияларындағы инновациялар ықпал

етті. Соғыстан кейінгі жылдары университеттерде үлкен компьютерлер орнатылды. Бұл барлық әлеуметтік ғылымдардағы зерттеулерді революцияландырды. Бұл ғалымдарға ауқымды жаңа масштабта сандық әдістер мен айнымалы талдауды қолдануға мүмкіндік берді (Еулау, 1961). 1930 жылдардың соңында Куинси Райт (1942) жасаған соғыс пен бейбітшілікті статистикалық талдау қазіргі уақытта ірі университеттерде орнатылған ірі компьютерлер арқылы жасалуы мүмкін.

Дебатқа әсер еткен тағы бір фактор 1950 жылдары әлеуметтік ғылымдарды қамтыған жаңа әдіснама болатын. Ғылымның жаңа философиясы енгізілді. Ол Карл Р. Поппер мен Карл Г. Хемпель сияқты ойшылдардың жетекшілігімен басқарылды. Поппердің шығу тегі австриялық болды, бірақ 1930 жылдары фашизм өз Отанына ықпал еткен кезде Ұлыбританияға қоныс аударды. Ол ғылымның дамуы туралы ежелгі дәлелді сынға алды, себебі ғалымдар әлемге қатысты талаптар туралы шындықты тұрақты түрде дәлелдейді. Ол оның орнына ешқандай жалпы талап шынымен де дәлелденбейтіндігін айтады. Дегенмен нақты талаптардың жалған екендігін дәлелдеуге болады. Сондықтан, ғылым ғалымдар дәлелдемелерді дәлелдейтін және оларды адамзаттың білімін тексеру үдерісі арқылы дамымайды; ғылым фальсификацияның жүйелі үдерісі арқылы дамиды, соған сәйкес ғалымдар талаптар жалған деп дәлелдейді және осылай айта отырып, адамның білім көрсеткішіндегі қате ұсыныстардың жойылуына әкеліп соғады.

Сонымен қатар, Поппер жалғастырды, теориялар әлемді жеңілдету және оңтайландыру әрекеттері болып табылады; олар менталды конструкциялар болып табылады және оларды шынайы әлемді сипаттаумен шатастырмау керек. Теорияларды эмпирикалық критерийлермен бағалауға болмайды. Теориялар адам қиялының жемісі болып табылатындықтан, ғалымдар олардың шынайы немесе жалған екенін сұрамауы керек; керісінше, көп немесе аз түсіндіретін күшке ие ма, жоқ па соны сұрауы тиіс.

Карл Густав Хемпель Поппердің ғылым философиясымен көбінесе келісті. Ол ғалымдар теорияның шынайы немесе жалған екенін сұрамауы керек; керісінше, олар жақсы гипотезаны туындата алады ма соны сұрауы тиіс деді. Мұндай гипотеза іс-әрекетке енгізіліп, әлем туралы нақты мәлімдемеге айналуы тиіс, содан кейінсыналады – яғни, оны фальсификацияға салу әрекетінде эмпирикалық дәлелдермен бетпе-бет келуі мүмкін. Гипотезалардың дұрыс немесе жалған екендігін білуге болады, жауап эмпирикалық тестпен анықталуы мүмкін. Поппер мен Хемпель ғылым философиясын революциялады. Олар соғыстан кейінгі әлеуметтік ғылымдарға жаңа әдіснамалық негіз берді (Моисей және Кнутсен, 2012, 38 б.).

Инновациялардың екі жиынтығы, әдіснамадағы Поппер-Хемпель инновациясы және электрондық есептеу машиналарының өнертабысы соғыстан кейінгі әлеуметтік ғылымдардың пайда болуына жол ашты. Олар бірге гипотеза тестілеу тәсілдеріне жол ашты. Бұл өз кезегінде зерттеу әдістеріндегі жаңа дағдыларға және стандартталған әлеуметтік ғылым рәсімдеріне деген сұраныстың артуына алып келеді. Олар эмпирикалық зерттеулер үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Ақпараттар жинақталды, үлкен, жаңа деректер жиынтығына айналды және статистикалық талдау жүргізілді. Жаңа әдістер халықаралық құбылыстардың барлық түрлеріне қолданылды (Сингер, 1968), бұл дұшпандық шеңберлерде келемежге себеп болған тәжірибе еді. Дәстүрлі ғалымдар БҰҰ-да дауыс беру үлгісінің диаграммасы және елдер арасында хат алмасу тиімділігіне күмән келтірді. Бұл мағынасыз картаға түсірілген жаттығулар болды, дәстүршілдер ресми тәсілді талдау алмастырады және мағыналы білімнің алынып тасталуына әкеледі деп қорықты.

## *«Позитивистік пікірталас»*

Жаңа тәсілді ұстанушылар экономика (математикалық тұрғыдан көрсетілген нысандандырылған модельдер) немесе инженерия (кез келген үдерісті графиктердің немесе сымдық диаграмма арқылы көрсетуі мүмкін) секілді пәндерге негізделгендіктен, қарсылық арта түсті.

Жаңа әдістер АҚШ-та күшті қорғалды, әсіресе жаңа ғылыми көзқарас айқын көрініс тапты. Мұндай көзқарас «позитивизм» немесе «бихевиоризм» ретінде жиі айтылды, ғылым жағымды тұрғыдан берілген және сонымен тікелей байқалатын (мысалы, әлеуметтік субъектілердің байқалатын іс-әрекеті) құбылыстарды тексерумен шектелуі керек деген болжамға негізделген. Бұл бақыланбайтын құбылыстарды (адамдардың ақыл-ойындағы идеялар немесе ниеттер сияқты) қалдыру керек. Бихевиоризм 1950 жылдары Батыста барлық әлеуметтік ғылымдарға әсер етті.

Жаңа әдістер Германияда белгілі бір скептицизмге ұшырады. Олар 1960 жылдардың басында «Позитивистік пікірталас» – «Позитивизм» деп әдетте аталатын әдіснамалық пікірталасты туындатты. Пікірталаста негізінен Германияның нацизммен ауыр тәжірибесі қалыптасқан және турбулентті, пост-фашистік қоғамда терең, саяси қақтығыстар тудырған нақты мағыналы сөз арқылы күшейе түсті. Пікірталас нәтижесінде саяси сол жақтың анти-фашистік дәлелдеріне қарсы ғылымның жаңа, рационалистік философиясы пайда болды.

Карл Поппер, жаңа ғылыми көзқарастың басты жақтаушыларының бірі, сол жақ тараптың көздеген мақсаты болатын. Ол нацизмнен қашқан босқын және ағылшын-американдық үлгідегі ашық, либералды демократиясының қорғаушысы болатын (Поппер, 1945). Ол неміс әлеуметтік философиясына терең күмәнмен қарады, сыни рационализм дәлелімен неміс дәстүрінің идеализмін сынға алды, оның ғылымға деген көзқарасы айнымалы талдауды және гипотезаларды жүйелі тестілеуді қамтыды. Онының қатал қарсыластарының ішінде Франкфурт мектебінің мүшелері, әсіресе Теодор Адорно болды. Ол да нацизм босқыны болды. Адорно АҚШ-та бірнеше жыл бойы болған соғыстың куәгері болды және оның әр минутын жек көрді. Ол Америкаға ешқандай мақтанбады. Керісінше, Адорно басқа босқындар мен американдық қоғамды айыптап жазған әріптесі Макс Хоркхаймермен бірге болды (Адорно және Хоркхаймер, 1979 [1944]). Соғыстан кейін, Адорно Германияға жеткілікті жылдам түрде орала алмады. Франкфуртқа оралғаннан кейін, ол сыни теория дәстүрі бойынша ықпалды ойшылға айналды.

Неміс позитивизмі туралы пікірталастың соғыстан кейінгі жарақаттар мен қырғи қабақ соғыс шиеленістерінің айрықша саяси ахуалында орын алды. Пікірталас «сол жақ», «босатушы» және Адорноға қарсы антикапиталистік дәлелдердің, бір жағынан сыни теоретиктер мен екінші жағынан «оң жақ», «буржуазиялық» және Поппердің либералды-демократиялық дәлелдері мен реформаторлық рационалистер арасындағы терең саясаттағы антагонизмге ұшырады. Қырғи қабақ соғыс туралы пікірталастар осы қақтығыстарды басқа елдерге тез жеткізді. Батыс империализмі мен үшінші әлемдегі соғыс туралы дау-дамай ғылыми әдістер туралы пікірталастарды саяси құмарлықтармен ушықтырды. 1950 жылдары пікірталастар басталды және 1960 жылдары күрт өсті. Бұл халықаралық қатынастардағы «Екінші ұлы пікірталас» деп аталатын пікірталастың пайда болуына жол ашты.

## «Екінші ұлы пікірталас»

Екінші ұлы пікірталас «Бірінші Ұлы пікірталас» деген сілтеме арқылы аталған 1930 жылдары реализм мен идеализмді жақтаушылар арасында орын алған пікірталас болатын. Екінші ұлы пікірталас бұл бір ғасыр өткеннен кейін халықаралық қатынастардың дәстүрлі тәсілдерінің адвокаттары мен жаңа ғылыми көзқарасты қолдайтын жақтаушыларының арасындағы қақтығысы болды.

Бір жағынан, пікірталаста «бихевиористер» немесе «позитивистер» болды, компьютерлердің дамуы алыс болып табылатын және ғылыми көзқарас нақты көрсетілген АҚШ-тағы ғылыми әлеуметтанушылар қолдау көрсетті. Олардың дүниетанымы ғылымдар өздерін оң әсерлі құбылыстарды қарастырумен шектелуі тиіс деген болжамдарға негізделген (мысалы, әлеуметтік субъектілердің байқалатын мінез-құлқы); ол әлеуметтік-ғылыми талдаудан бақыланбайтын құбылыстарды (идеялар немесе ниеттер секілді) қалдыруы тиіс. Бихевиоризм 1950 жылдардың соңында барлық әлеуметтік ғылымдарға ықпал етті. Ол ғалымдарға әлеуметтік субъектілерді объективті түрде қадағалауды және содан кейін олардың мінез-құлқын дәлме дәл өлшенетін жағдайларда сипаттауды тапсырды. Мұндай сипаттамалар стандартталған және кодификацияланған болып табылады және жүйелі жазбалардың каталогына немесе дерекқорына енгізілген. Ғалымдар статистикалық әдістерге сүйеніп, жалпы мәлімдемелер мен үлгілерді алу үшін деректерді талдады.

Дж. Дэвид Сингер халықаралық қатынастардағы бихевиоризмнің ерте жақтаушысы болды. Мичиган университетіндегі негізгі компьютермен жұмыс жасай отырып, ол соғыс себептерін сандық әдістермен зерттеді. Ол аңызға айналған «Соғыс корреляциясы» (немесе СК) деректер жиынтығын дамытты. Сингер СК деректеріне, формальды процедуралық дизайн және соғыс қарқындылығымен, өлшемімен және ұзақтығымен байланысты болжамдарды мұқият тестілеу үшін компьютерлік техникаларға сүйенді (Сингер, 1966; 1969).

Дәстүршілдер мұндай тәсілді сынға алды. Олар жаратылыстану ғылымдары мен әлеуметтік ғылымдар арасында сапалық айырмашылықтар бар екенін айтады, әлеуметтік қарым-қатынастарды жаратылыстану ғылымдарынан алынған әдістермен толығымен қабылдауға болмайтындығын талап етті. Бұл дәлел стратегия және қару-жарақты бақылау бойынша австралиялық студент Хедли Булл арқылы көрініс тапты. Булл Оксфорд университетінде профессор және халықаралық қатынастар теориясының Британдық комитетінің мүшесі болған кезде, ол халықаралық тәртіпті тарихи зерттеуге назар аударды.

Екінші үлкен пікірталаста халықаралық қатынастарды зерттеу әдістері талқыланды. Бірақ, бұл пікірталастарда философия ғылымдары мәселелері де тереңірек айтылды. Оның бағдарлары 1930 жылдары көрініс тапты – мысалы, Эдвард Х. Каррдың халықаралық қатынастар ғылымы табиғи ғылымдардан алынған әдістерге негізделе алмайды. Олар, сонымен қатар, Ганс Моргентаудың (1946) 1940 жылдардың ортасында «американдық рационализмге» қарсы қатаң сыни пікірінде көрініс тапты. Хедли Булл 1960 жылдары Сингердің бихевиористік көзқарасына қарсы болған кезде, мұндағы Карр мен Моргентаудың дәлелдерінде философиялық жаңғырық болған еді.

## 1960 жылдың қарсаңында

1940 жылдардың соңындағы оқиғалар «қырғи қабақ соғыс» майданын анықтады. Шығыс Еуропадағы (1945-48) кеңестік биліктің бірігуі, Берлин қоршауы (1948-49), Кеңестік атом бомбасы сынағы (1949 ж.) Атлантикалық әлемде коммунизм қорқынышын туындатты. Қытай төңкерісі (1949) және Кореядағы соғыстың басталуы (1950) АҚШ-тағы «қызыл қорқынышты» туындатты. Тыңшылық андулар мен сынақтар антикеңестік ашуды туындатты, американдық саясаттағы антикоммунистік сенатор Джозеф Маккартидің ықпалды болуының жоғары өркендеуінде көрініс тапты.

Сол кезде Сталин қайтыс болды (1953). Мыстандарды Маккартидің коммунистік андуы шарықтау шегіне жетті және АҚШ саясаткерлеріне Сталин қайтыс болғаннан кейінгі болған себеп-салдарларға назарын аудартады. Американдықтар сталиндік өткен кезенді үзуге мәжбүр болған жаңа кеңес көшбасшылығы тарапынан болған күш-жігерге назар аудармады. Олар 1955 жылы Бандунг конференциясындағы кеңестік және қытайлық өкілдер арасында орын алған қызу пікірталаста бұл бөлінудің көрініс табуын ескерместен ұлы генералиссимустың өлімінен кейін өркендеп бара жатқан қытай-кеңестік бөлінуге назар аудармады. Бандунгтағы жарылыс КСРО-ның пост Сталиндік көшбасшылығы Маоның және Қытай Коммунистік партиясының сенімінен айрылғанын көрсетті.

Дегенмен, американдықтар Батыс блоктағы ұқсас антагонизмдерден хабардар болды. 1956 жылы Суэц дағдарысының басталуымен бірге бөлініс пайда болды. Америка Құрама Штаттарының президенті Эйзенхауэр Британия мен Францияның Суэц каналын бақылауға алу үшін Израильмен бірге біріккеніне ашуланды. Ағылшын-американдық қарым-қатынастарында дағдарыстың нәтижесінде қатты сілкініс пайда болды. Француз-американ қарым-қатынастары одан кейін ешқашан қалпына келмеді. Егер КСРО-ның Қытай мен Маоны коммунистік лагерьде сақтау мәселелері бар болса, АҚШ Батыс одақта Франция мен де Голльді сақтауда қиындықтарға тап болды.

Суэц дағдарысы сонымен қатар британ және француз империяларының реакцияларын туындатты. Бұл батыс империализмінің колонияларының айыптарын күшейтіп, отаршылдық қарым-қатынастардан арылуға тырысқан бүлікшілерге мүмкіндік берді. Дағдарыс отарлықтан босатудың болу үдерісін тездетті.

Дағдарыс АҚШ-тың қолайсыз дилеммадағы мүйіздерінде ойнауға мәжбүр етті. Американдықтар күрделі таңдау жасауға мәжбүр болды: Еуропалық колониализмгеөздерінің дәстүрлі қарсылық көрсетуін жалғастыру немесе дәстүрді бұзып, Еуропалық билік өкілдеріне кеңестік басып алудан империяны қорғауға көмектесу. Сілкініс пайда болған кезде, Американың ежелгі идеалдары «қырғи қабақ соғыс» мақсаттарын жоғалтты. Американдықтар Еуропаның отаршылдық күштері бүлікшілерге қарсы соғыстарға және үшінші әлемдегі тәуелсіздік қозғалысына қолдау көрсетуді таңдады. Олар егер колониялар тәуелсіздік алғаннан кейін, олар кеңестік биліктің әсеріне ұшырауы мүмкін екендігін айтты.

Бұл американдық қабылдау АҚШ-тың Фидель Кастро және Кубалық революциясының тәжірибелерінен терең хабардар болды. Американдықтар бастапқыда Кастроны қабылдады, ол 1959 жылы диктатор Фульгенцио Багистаны қарулы төңкерісте құлатқан еді, қызығушылықпен, тіпті аяушылықпен. Дегенмен Куба-Америка қарым-қатынастары жылдам нашарлады. Американдық көшбасшылар Кастро үкіметі прогрессивті жер реформаларын жылдам жариялаған кезде одан бас тартты. Ол



американдық мұнай өндіруші зауыттарды ұлттандырумен айналысқан кезде, Америка үкіметі Кастро үкіметіне қарсылық танытып, АҚШ-тың кубалық қант импортын тоқтатты. Кастро Кубаның сатуға қойылған барлық қантын сатып алу туралы кеңестік ұсынысты қабылдаған кезде жағдай одан ары ушыға түсті. Кастро өзінің революциясы әрдайым марксистік-ленинистік болғанын мәлімдеген кезде американдықтар таң қалды. 1961 жылы шошқа шығанағындағы даярланған американдық анти-Кастро күштерінің экипаждарын ұшырып, оларға қарсы революция бастауға тырысты. Операция АҚШ үшін әскери қателік және саяси апат болды.

АҚШ-тың басып алуынан, экономикалық санкциялардан және орталық барлау агенттігінің әрекетінен қорыққан (Уейнер, 2007). Кастро КСРО-дан американдықтарды ұстап тұру үшін ядролық зымырандар түрі бойынша қорғаныс сұрады. Хрущев келісті. 1962 жылдың жазында КСРО орташа деңгейдегі зымырандарды Кубаға жібере бастады. АҚШ-тың тыңшылық ұшақтары қазан айының ортасында зымырандарды тапты. Бұл екі ұлы державалардың арасында елеулі дипломатиялық дағдарысты туындатты. Кеннеди әкімшілігі Кубаның теңіз блокадасын жылдам жүзеге асырды. Кариб аралдарына Кеңес одағының жүк таситын кемелері жақындаған сайын, шиеленістер де арта түсті. Жағдай өте күрделі болды, өйткені екі үлкен держава арасындағы стандартты дипломатиялық қарым-қатынастар болған жоқ. Ақ үй мен Кремль арасында байланыстың тікелей арналары болған жоқ. Байланыс импровизацияланған және жүйесіз болды, шиеленісті және қауіпті жағдайға белгісіздіктің қосымша қосылуына алып келді. 1962 жылы қазан айының үшінші аптасында екі ұлы держава «шыңырауға қарауымен» көзге түсті. Он бірінші сағатта Хрущев кеңестік жүк кемелерін тоқтатуға және зымырандарды алып тастауға бұйырды. АҚШ ешқашан Кубаға қайтадан шабуыл жасамауға уәде берді.

Кубалық революция және одан кейінгі зымырандық дағдарыс Қырғи қабақ соғыстағы төңкеріс мәселелерін білдіреді. Оқиғалар Америка Құрама Штаттарының антиколониалдық бүліктерге күдікпен қарауын туындатты. Олар үшінші әлем радикализміне деген АҚШ-тың қарсылығының туындауына негіз болды. Олар АҚШ-тың Еуропаның бұрынғы отаршылдық күштеріне қолдау көрсетуін тереңдетті және американдықтарды қиын және қолайсыз дилеммаға жиі қалдырды. Бірақ егер колониялар тәуелсіздік алған болса, американдықтар кеңестік ықпал құрбанына айналады және мүмкін кеңейген кеңестік империяның мүшелері бола алады.

Кубалық зымырандық дағдарыс ұлы державаның қарым-қатынастарына жаңа серпін берді. Бұл қырғи қабақ соғыстың жаңа кезеңін енгізді, Хрущевтің бұдан былай ешқандай рөл атқармайтын кезеңі еді. Нәтижесінде Хрущев саяси бастамаларды жеткілікті түрде көрген Кеңес көшбасшыларының төңкерісінен кейін босатылды – қазір ол «тамыр жайған схемалар» деп жиі аталады. Хрущев Леонид Брежневпен алмастырылды. Сталиндік тұрғыдан алғанда, Брежнев отандық саяси бақылауды күшейтті. Ол сондай-ақ жаңа кеңестік қару-жарақ бағдарламаларын бастады, КСРО-ның атомдық арсеналын қалыптастыруды жеделдетті және КСРО-ны ең бірінші класты теңіз державасы етіп жасау үшін ұзақ мерзімді әскери-теңіз бағдарламасын бастады.

Кубалық зымырандық дағдарыс халықаралық қатынастар теориясына да әсер етті. Ол ойын-теориялық талдауға тамаша мүмкіндік берді. Халықаралық қатынастар факультетінің студенттері «қырғи қабақ соғыс» бәсекелестігінің тату-тәтті логикасын қарастыру үшін зерттеуге болатын сүйікті оқиға болды. 1960 жылдары халықаралық қатынастар студенттері дағдарысты дилемма ойындарының тауықтың және қамаудағылардың сансыз нұсқаларында модельдендірді.

Гарвард университетіндегі Грэм Эллисон ойын теориясына және стратегиялық талдауға күмәнмен қарады және оларды алғышарттармен қамтамасыз еткен рационалды субъект болжамдарымен келіспеді. Шын мәнінде, КСРО рационалды актор екендігін білу оған қиынға соқты. АҚШ-тың саясаткерлері кеңестік жүйенің жұмысы және оның үкіметінің шешімдерін қабылдау процедуралары туралы ешнәрсе білмеді. Американдықтар кеңестік сыртқы саясаттың қалыптасуын рационалды ма немесе рационалды емес пе білген жоқ. Олар бұл осылай деп болжам жасады.

Ал егер бұлай болмаса не істеу керек? КСРО АҚШ-тан көптеген маңызды аспектілер бойынша ерекшеленді, оның саяси жүйелері, оның экономикалық бағдарлығы, оның бүкіл әлеуметтік философиясы барынша қарама-қайшы болды. Кеңестің шешім қабылдаушылары еркін нарықтық экономика туралы болжамдарға негізделген рационалдылыққа бағынғанын күткен ақылға қонымды ма? Шындығында, американдық шешім қабылдаушылар мұндай рационалдылыққа мойынсұнған деп санауға бола ма? АҚШ-тың саяси тәжірибесі мұқият зерделенген кезде, бұл идеалды-типтік рационалдылық бюрократиялық құрылымдардың стандартты процедуралары мен саяси акторлардың тар асындағы өзіндік қызығушылығымен басым болды. Эллисон Кеннеди әкімшілігінің шешім қабылдаушыларына мемлекеттік бюрократия мен кеңселерде баяндалған стандартты операциялық процедуралар (СОП) қалай әсер еткенін және дәстүрлі өзара қатынас пен саяси ымыраға түскенін дәлелдеді. Егер мұндай рационалды емес іс-шаралар АҚШ-та жұмыс жасаса, олар КСРО-да да жұмыс жасамайды ма? Егер Кеннеди кабинеті саяси беделдің алаңдаушылығына байланысты болса, Хрущевтің кабинетіне ұқсас мәселелер әсер етпейді ме?

Эллисон (1971) Кубаның зымырандық дағдарысы кезіндегі АҚШ-тың қабылдаған шешімін егжей-тегжейлі зерттеді. Біріншіден, ол рационалды актор моделін (РАМ) ұқыпты қолданды, уақыттың басым стратегиялық моделі және белгілі бір әрекеттердің рационалды сипаты туралы бірнеше мәселе көтерді. Содан кейін ол дағдарысты екі баламалы модель төңірегінде қарастырды – бюрократиялық процедуралар моделі және саяси келіссөздер моделі және олардың әрқайсысы акторлардың шешімдерінің қанағаттанарлық есептерін қамтамасыз еткендігін көрсетті.

Эллисонның зерттеуі классикалық болды. Ол үш түрлі модельмен ерекшеленді: сыртқы саяси шешімдер қабылдау модельдері, олардың екеуі де рационалды актор моделіне жақсы балама болып табылады. Эллисонның сын-пікірі нашар болғандықтан, қиратушы рөлге ие болды. Рационалды субъект моделі оңай және тартымды болды. Бұл тек бірнеше болжамдарға ғана негізделді. Бұл аз немесе ешқандай эмпирикалық дәлелдемелерді қажет етпеді. Кез келген адам оны пайдалана алады. Сіз жай ғана отырып, көзіңізді жауып және мемлекеттік қайраткерлердің қалай әрекет ететінін елестетіңіз. Өзіңізден өзіңіздің рационалды ойларыңыз өзіңіз туралы болған жағдайда өзіңізді қалай ұстайтындығыңызды жай ғана сұраңыз. Ал сіз «көптеген эмпирикалық мінез-құлыққа ие боласыз» (Эллисон, 1971, 19 б.). Эллисон өз сын-пікірінің айқын салдарын бейнелемеді. Бірақ олар аса айқын болуы керек: атап айтқанда, қырғи қабақ соғыстың алғашқы кезеңдерінде – американдық саясаткерлер кеңестік үкіметтің құрылымдары және оның шешімдер қабылдау үдерісі туралы азғана нәрсе білетін, американдық сарапшылар Кеңес Одағын жай ғана жеңіске жетуге бейім рационалды субъект деп ойлады. 1940 жылдардың соңында американдықтар өз жауларын білмеді. Сондықтан олар өздері білетін жауды ойлап тапты, өйткені олар оны өздерінің айнадағы бейнесі ретінде ойлап тапты. Осы қиялдарындағы жауға қарсы олар ядролық қауіпті ойын ойнауға кірісті.

## Ескертулер

1. Еуропа көмір және болат бірлестігі еуропалық саясатта жаңа құбылыс болды. Ол супер ұлтшылдық қағидаларына негізделді және төрт институт арқылы басқарылды: тәуелсіз тағайындалған тұлғалардың жоғарғы органы, ұлттық парламентшілерден құралған Жалпы ассамблея, мүше мемлекеттер және Әділет соты министрлерінен тұратын арнайы кеңес. Бұл институттар Еуропалық Комиссия, Еуропалық Парламент, Еуропалық Одақ Кеңесі және Еуропалық Әділет Сотымен бірге, тиісінше ЕО жоспарын қалыптастырады. Халықаралық қатынастар ғалымдары Еуропа көмір және болат бірлестігінің маңыздылығын тез түсініп, оны бұрын-соңды болмаған инновация ретінде көрді. Еуропа көмір және болат бірлестігі құрылғаннан кейін 1957 жылы Еуропалық жалпы нарық құрудың декларациясы болып табылатын Еуропалық Атом энергиясы қоғамы (немесе Еуроатом) және Рим келісімшарты бойынша тағы бір суперұлттық ұйым құрылды.

2. АҚШ еуропалық интеграцияны ынталандырып, оны ұстап тұруға маңызды үлес ретінде қарастырды. АҚШ Сыртқы істер министрі Джон Фостер Даллес НАТО-ны жетілдіруге және нығайтуға және Германияны толыққанды мүшесі ретінде жасауға жұмыс жасады. Сонымен қатар, Даллес әлемді саяхаттап, КСРО-ны қоршап алу стратегиясы мен «кұдайсыз коммунизм» деп атаған нәрсені қамтитын бөлігі ретінде жаңа пактілер мен одақтарды құрды. Даллес АНЗЮС (қауіпсіздік келісімі) пен СЕАТО-ны (Оңтүстік Шығыс Азия келісімінің ұйымы) қалыптастыруға ықпал етті. Сонымен қатар, американдықтар жаңа зымырандар мен басқа да жаңа қару-жарақ жүйелерін қамтитын әскери құрылым құру туралы бастама көтерді. Олар Стратегиялық Әуе Командасын (SAC) Азияда пайдалану үшін қайта жасады. Мұнда АҚШ Үнді қытайдағы француз соғысын біртіндеп тоқтата бастады. Бұл бастамалар жоғары бағаға ие болды. Алдыңғы тараудағы 10.1-кесте АҚШ-тың қорғаныс бюджеті Корей соғысы басталғаннан кейін қалай үлкен секіріс жасайтынын көрсетеді: 1940-шы жылдардың соңында АҚШ-тағы қорғанысы өндірістің тиісті тәжірибесінің (ӨТТ) шамамен 5 пайызын құрайды, ол 1950-ші жылдардың басында екі есе көп мөлшерге ие болады және ӨТТ 10 пайызынан асып кетеді, ол пайыз 1970 жылға дейін норма болып қалды. Бұл американдық милитаризация Сталин өлген кездегі секілді жүзеге асты және жаңа кеңес басшылығы көне агрессивті сыртқы саяси позиция тиімділікке қарама-қайшы деп шешті.

3. Франция бірінші кезекте Еуропалық қорғаныс қауымдастығын ұйымдастыруды ұсынды (ЕҚК); Германияны ұстап тұру француз премьер министрі Рене Плевен тарапынан ұсынылған нақты билік балансының реакциясы болды. Алайда бұл ешқашан орындалмаған ұсыныс болды. Қайта қаруланған Германияға деген еуропалық қорқыныш өркендеп келе жатқан кеңестік экспансионизмге алаңдаушылық танытты және бұл жүздеген жылдар бойы еуропалық қарым-қатынастарды белгілеген билік балансын бұзды. Шынында, ежелгі баланс ойыны ынтымақтастық пен жалпы қорғаныс жобасымен алмастырылды. Солтүстік Атлантикалық жағалаудағы мемлекеттер арасындағы бұрын-соңды болмаған ынтымақтастық пен интеграция процесінде Сталин ықтиярсыз қозғалтқышы болды деп айтуға болады.

4. Хрущев өз сөзінде Сталиннің «күдікке, қорқынышқа және террорға» негізделген режим құруын айыптады. Хрущев үш жыл бұрын қайтыс болған Сталинге табынушылықты бұзғысы келетінін айтты. Ол 1936-1938 жылдар аралығында болған

жаппай қуғын-сүргінді айыптады, Сталиннің Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде жасаған сыртқы саясатын да қарастырды және оны ұлтшылдық пен антисемитизм деп айыптады.

5. Рокфеллер қоры академиялық халықаралық қатынастардың маңызды патроны болды. 1950 жылдардың басынан бастап Халықаралық қатынастар Қордың құқықтық және саяси философиясының бағдарламасы арқылы өркендеді. Бұл керемет бағдарламаның басшысы Кеннет У. Томпсон болды. 1954 жылдың мамыр айында Томпсон «халықаралық қатынастар теориясының» дамуына жәрдемдесу туралы шешім қабылдады. Кездесу негізінен халықаралық қатынастар мен әсіресе реализмнің эволюциясына ықпал ететін бағдарды анықтады. Гильхот осы оқиғаны ары қарай жетілдірді (2011). Айта кету керек, Томпсон өзінің Ph.D. доктор дәрежесін 1950 жылы Чикаго университетінен алды, онда ол Ганс Моргентаунның ғылыми қызметкері болды. Томпсонға Моргентау әсер етті және ол «Христиандық реализм» деп атаған нәрсені ұсынды. Моргентау 1980 жылы қайтыс болған кезде, Томпсонға «*Ұлттар арасындағы саясатты*» қайта қарастыру ұсынылды, оның ең соңғы басылымы Моргентау және Томпсон деп аталды (1985).

6. «Ағылшын мектебі» белгісі 1981 жылы Рой Джонстың (1981) мақаласында көрініс тапты.

7. Уолтц жиырма жыл бойы осы тұжырым бойынша жұмыс жасады және 1979 жылы «*Халықаралық саясат теориясында*» оның нақты және оптималды нұсқасын жариялады, халықаралық қатынастарға арналған тағы бір ең маңызды кітаптарының бірін жазды және неореализмнің негізін қалады.

## 12

### Қару-жарақ және революциялар: төңкеріс дәуіріндегі жүйелер мен құрылымдар

Кубалық зымырандық дағдарыс «қырғи қабақ соғыстың» жаңа кезеңін енгізді. Кенеттен пайда болатын ядролық соғыс қауіп төндіретін болса, екі ұлы держава жаңа дипломатиялық институттарды – халықаралық билік пен ықпал ету үшін бәсекелестікті қолдауға арналған конференциялар, саммиттің кездесулері мен жаңа келісімшарттар мен міндеттемелерді әзірледі.

Қырғи қабақ соғыс ынтымақтастықтың, сондай-ақ жанжалдың арту аспектілерімен ерекшеленді. «Қырғи қабақ соғыс» кезіндегі жаңа кезеңге көшу Ұлы держава көшбасшылығының ауысуымен ерекшеленді. АҚШ-тағы жасы келген және ресми Президент Дуайт Д. Эйзенхауэрді жас, харизматикалық Джон Ф. Кеннеди алмастырды. Оның президенттігімен жаңа саяси идеалдары бар жаңа ұрпақ пайда болуын туындатты. 1963 жылы қазан айында Кеннеди Техаста өлтіріліп, Техастық сенатор Линдон Б.Джонсон (1963-69) орнына келген кезде АҚШ-та қатты сілкініс болды. КСРО-да Кеңес премьер-министрі Никита Хрущев 1964 жылы сарай төңкерісінде орнынан алынып, Леонид Брежневке алмастырылды.

Осы жылдардағы халықаралық қатынастарды айшықтаған ең мәнді мәселелердің бірі – отарлықтан шығару. Азия мен Африкадағы ұлттар өзін-өзі тану мен тәуелсіздікті талап етті. Көптеген жағдайларда талаптар қарулы көтеріліс арқылы қолдау тапты. Бұлар Ұлыбритания, Франция және басқа да отаршылдық күштерді Үшінші әлемдегі тұрақты емес соғыстарға айналдырды. Тағы бір маңызды мәселе энергетикамен байланысты. Батыстың байлыққа қол жеткізу салалары Батыстық емес көздерден арзан мұнайдың тегіс жеткізілуіне сенімді болуын жалғастырған кезде сұрақ жиі туындай бастады. Отарлықтан босату және энергетика мәселелері бір-бірімен байланысты болды. Олар үшіншінің көлеңкесінде және сол ғасырдың басым мәселесі ретінде талқыланды: екі ұлы державаның жалғасып келе жатқан ядролық бәсекелестігі.

Бұл тарау алдымен 1960 және 1970 жылдардағы ең маңызды халықаралық оқиғаларды сипаттайды. Онда сол дәуірдің негізгі мәселелері жаңа тұжырымдамалар әзірлеген және оларды түсіну тәсілдерін жетілдірген халықаралық қатынастар ғалымдары арқылы қарастырылады. Кеохэйн, Най, Краснер және Норт секілді авторлар ынтымақтастық пен тәртіптің либералды көзқарастарын кеңейте түсті. Баран, Суизи, Гундер Франк секілді авторлар және басқа да радикалды авторлар пайдалану, қақтығыстар мен

революцияның марксистік теориясын жетілдірді. Турбуленттілік және өзгерістер осы жылдардағы дипломатиялық қарым-қатынастарды белгілеп, содан соң халықаралық қатынастар саласында қалыптасқан аналитикалық көзқарастарды қалыптастырды. Сол ғасырдың үлкен өзгерістерінің бірі революционизмнің дамығандығы және реализм мен рационализммен қатар халықаралық қатынастар ғылымында жаңа дәстүр немесе парадигма ретінде қалыптасқан болатын. Эволюция жаңа, құрылымдық әлеуметтік философияның дамуын және Валлерстайн, Уолтц және Булль сияқты ғалымдарды әлем саясатының жаңа жаһандық теорияларын дамытуға ынталандырды.

## **Зымыран дағдарысынан кейін**

Кубалық зымырандық дағдарыс ұлы державаларға және олардың қарым-қатынастарына қатты әсер етті. Бұл АҚШ-тың сыртқы саясатына да ықпалын тигізді, себебі американдық көшбасшылар кеңес одағын өздерінің қорғаныс доктринасы үшін жеңіске жетуді және рационалды тәсілдерді ақтау ретінде қарастырды. Бұл КСРО-ға басқа жолдармен әсер етті: саяси бюро мүшелері Хрущевтің тәуелсіз бастамаларынан жеткілікті түрде сабақ алғандықтан, ол «қарқынды схемалар» деп аталады. 1964 жылдың қараша айында оны сарай төңкерісі болған кезде биліктен алып, Леонид Брежневпен алмастырды. Брежнев зымырандық дағдарыстан КСРО-ның қайталанбайтын толыққанды емес жағдайға ешқашан түспейтіндігін үйренген саяси топ мүшесі болды. Саяси билікке қолы жеткеннен кейін ол зымыран күштерін құруға және кеңестік флотты нығайтуға тырысты.

Кубалық зымырандық дағдарыс халықаралық қатынастардың ғылыми зерттеулеріне де әсер етті. Ол рационалды-субъектілік тәсілдерді және ойын теориясын пайдалануға шақырды. Зымырандық дағдарыстан кейін ұлы держава қарым-қатынастары модельденді және қораз ойындары мен тұтқындардың дилеммасы ретінде қайта құрылды. Абстрактілік деңгейде бұл ұлы державалардың қарым-қатынастарын қарапайым және жетілдірілген тұрғыдан түсінуге мүмкіндік берді. Нақты айтқанда, ұлы державалардың әрекетін өзара күдік және қауіпсіздік дилеммасындағы қорқу тұрғысынан түсінуге болады. Дегенмен рационалды субъектілік модельдер екі ірі державаның салыстырмалы және тең субъектілер болатындығына негізделді. Бірақ олар ойын теорияларын қолдану үшін шындығында теңбе-тең болды ма? Екі ұлы держава саяси мәдениеттері мен саяси көзқарастарымен ерекшеленді. Оларда әртүрлі күш-қуат болды: Кубалық зымырандық дағдарыс кезінде АҚШ КСРО-ға қарағанда он есе көп ядролық қаруды иемденген болатын<sup>1</sup>.

КСРО-ның Кубадан зымырандарын қайтарып жойған кезде, Кремльдің бірнеше көшбасшылары КСРО өзінің ядролық зымырандық бағдарламаларын жеделдетіп, АҚШ-тың жетекшілігімен жетілуі керек деп санайтындығын айтты. 1964 жылы Леонид Брежнев Никита Хрущевті КСРО-ның көшбасшысы ретінде ауыстырған кезде Кеңес Одағында әлі де бес жүзден аз ядролық зымырандар бар еді, ал АҚШ-тың үш мыңнан аса ядролық қаруы болды. Брежнев Кеңестік қару-жарақтың даму қарқынын арттырды. 1970 жылы Кеңес Одағында зымырандар саны екі мыңнан астам және төрт есе көп болды. АҚШ оның мөлшерін 5 мыңға дейін арттырды (SIPRI, 1991, 25 б. және төменде берілген 12.2-кесте). КСРО-ға қарағанда, американдықтар көптеген зымырандарға ие болды, бірақ арадағы алшақтық жойылды.

Екі үлкен державаның зымырандары неғұрлым көп болған сайын, айырмашылық соғұрлым аз болды. 1970 жылға таман екеуі де бірін-бірі бірнеше рет жою үшін жеткілікті атом қаруына ие болды. Барлық практикалық мақсаттарға қол жеткізу үшін олардың арасында стратегиялық тепе-теңдік қабілеті бар болды. Олардың арасындағы биліктің шокжұлдыздары «нақтылыққа» жақындады. Әлемді «биполярлық» ретінде техникалық, сондай-ақ идеологиялық мағынада сипаттауға болады.

Бұл қатал тепе-теңдік «қырғи қабақ соғыстағы» жаңа кезеңді белгіледі. Өтпелі кезең дипломатиялық қарым-қатынастың одан әрі дамуына және халықаралық климаттың өзгеруіне ықпал етті. Бұл, мысалы, дипломатиялық қарым-қатынастардың Вена конвенциясында көрініс тапты, 1960 жылдардың басында БҰҰ-ның басшылығымен дипломатия және келісімшарт жасау ережелері туралы маңызды келісімге қол жеткізді. Басқа шарттарға да Кубалық зымыран дағдарысынан кейін келісілді және қол қойылды. Олардың ішінде ядролық қарудың таралуын шектеуді және қару-жарақ жарысын қолдануды көздейтін шарттар болды. Олардың ішіндегі ең маңыздысы «Ядролық сынақтарға тыйым салу» туралы шарт (1963 жыл, шілде айы).

Бұл ұлы держава шиеленістерінің азайғаны туралы белгілер еді. Жаңа кезең екі ірі державаның қару-жарақ жарыстарын үйлестіруге, бақылауға және тіпті ядролық қарудың қорын қысқартуға мүмкіндік беретін екіжақты келіссөздер жүргізді. Ынтымақтастықты жоғарылату және кернеуді төмендету фазасы әдетте бауырмал қарым-қатынас фазасы деп аталады.

### *Үшінші дүниежүзілік соғыс*

Үшінші әлемде КСРО отаршылдыққа қарсы босату қозғалыстарын қолдауын жалғастырды. АҚШ өзінің тежеу доктринасын басшылыққа ала отырып, осы қозғалыстарға қарсы тұрды. АҚШ көшбасшылары оларды КСРО-ның демеушілік қолдауымен және Кеңестік экспансияның құралдары ретінде қарастырды. АҚШ-тың өзі ежелгі колониалдық державалар жағында болуға тырысты.

Кеңес көшбасшылары бұл үрдісті шаттықпен бақылады. Олар мұны барлығы үшін пайдаланды және АҚШ-ты дилеммада ұстады. Американдықтар өздерін дәстүрлі түрде отаршылдықтың жаулары ретінде қарастырды. Олардың сыртқы саяси риторикасы демократиялық және отаршылдыққа қарсы болды. Дегенмен бұл дәстүрлі риторика өздерінің сыртқы саяси тәжірибелерімен жиі танылды. Американдықтар бірінші Англияға, содан кейін Францияға Үшінші Дүниежүзілік қақтығыста отаршылдыққа қарсы бүлікшілерге қарсы соғыстарда көмек көрсетті. Содан кейін олар Иран, Конго, Доминикан Республикасы және Куба сияқты елдерге араласа бастады (Такейх, 2014, Уэйссман, 2014).

Осындай араласулар АҚШ-ты ыңғайсыз жағдайларда қалдырды. Антикоммунизмдік қызығушылықпен, АҚШ тек қана ежелгі отарлаушы күштерді қолдап қана қойған жоқ, ол, сонымен қатар, жаңа, антикоммунистік, барлығы ақ, нәсілшілдікке ұшыраған азшылыққа да қолдау көрсетті – Родезия мен Оңтүстік Африкадағы сияқты. Ең ауыр жағдай Үнді-қытайда пайда болды. Франция 1954 жылы Вьетнамнан шығып кеткенде, АҚШ ондағы антикоммунистік күресті жалғастырды. Жеңіске жету қиын болды, ал АҚШ өзінің қатысуын тұрақты түрде арттырды – 1960 жылы шамамен бес жүз кенесшіден 1962 жылы он мыңдаған жауынгерге дейін. Президент Кеннедидің өлімінен кейін Линдон

Б. Джонсон 1966 жылы АҚШ әскерінің санын екі жүз мыңға дейін, содан кейін 1968 жылы бес жүз мыңға дейін жеткізді. Сол кезде АҚШ, сонымен қатар, Лаос пен Камбоджада бомбалаушы науқандар өткізді – екі жылдан кейін Вьет Конг ғибадатханаларын жою үшін жасырын жер астындағы операциялар жасалды. Барлығы тежеу.

Үнді-қытайдағы американдық соғыс үйде қатты наразылық білдірумен ұласты. Наразылықтар АҚШ-тың саяси ахуалына терең әсер етті. Ол Джонсонның Демократиялық партиясын бөлді және Ричард Никсонға 1968 жылы республикалық билет бойынша президент болып сайлануына көмектесті. Американдық соғыс шетелде, тіпті Америкада НАТО одақтастарының арасында да наразылықтар туғызды. Бірақ ең күшті наразылықтар КСРО мен Қытайдан келді, әсіресе Қытайдан, оның көшбасшылары АҚШ-тың Кореяға араласуын еске түсірді және американдықтарды титықтатушы соғысқа араластырып, қалдыруға тырысты. Үшінші дүниежүзілік соғыстарға және идеологиялық риториканың нығая түсуіне қарамастан, бауырмал қарым-қатынас жалғасын тапты. 1967 жылдың қаңтар айында ұлы державалар ғарыштан келетін ядролық зымыранға тыйым салу туралы шартқа қол қойды. 1968 жылдың шілде айында олар ядролық қаруды таратпау туралы шартқа қол қойды.

### *Достық қарым-қатынас*

Ричард Никсон 1969 жылы АҚШ президенті болған кезде, ол КСРО-мен диалогты кеңейтті. Ол Кеңес көшбасшыларымен ядролық қарудың стратегиялық мөлшерін қысқарту туралы келіссөздер жүргізді – стратегиялық қаруды шектеу туралы келіссөздер (немесе СҚШК). Ұлы державалардың арасындағы достық қарым-қатынас басқа аймақтардағы саяси шиеленісті бәсеңдетуге алып келді.

Шығыс Еуропадағы релаксация халықтарды Кеңес толеранттылығы шекарасын сынауға шақырды. Мысалы, Чехословакия көктемде 1968 жылы Александр Дубчекті реформист көшбасшы етіп сайлады. Ол экономикалық қайта құру мен саяси реформаларға бастамашы болды. Бұл Кеңес көшбасшыларының алаңдаушылығын тудырды, егер олар «Прага көктемі» деп аталатын реформаларға төтеп берсе, осындай реформалар басқа Шығыс блоктағы елдерде жылдам пайда болады. 1968 жылдың тамыз айында кеңес көшбасшылары мәселені әскери құралдармен шешті: Кеңес әскерлері Чехословакияға басып кірді. Кеңес Премьері Брежнев бұл «мұқтаж бауырласқа көмектесу» үшін қажет екенін және Чехия халқын капиталистік сыбайлас жемқорлықтан құтқару екенін айтты. Дубчекті алып тастады. Кеңес әскері елдегі тәртіпті оны алмастырған Густав Гусак басқарған православиелік режимге дейін сақтап қалды.

Батыс Еуропадағы саяси топтар американдық араласуға қарсы наразылық білдірді. Олар Вьетнамдағы американдық бомбалау рейдерлеріне қарсы болып, лагерьлердегі немесе «стратегиялық ауылдармен» Вьетнам тұрғындарымен АҚШ-тың араласуын қатты сынады. Америка Құрама Штаттарына 1967 жылы сәуір айында Грециядағы әскери төңкерісті қолдады деген айып тағылды, кейбір Батыс Еуропа үкіметтері АҚШ-тың әрекеттеріне наразылық білдірді.

Батыс Германия «Ostpolitik» – Шығыс саясаты деп аталатын өзінің достық қарым-қатынас түрін дамытты. Бұл 1969 жылдың күзінде канцлер Вилли Брандт жүзеге асырды және оның мақсаты Батыс Германия мен Шығыс блогы арасындағы шиеленісті азайту болды<sup>2</sup>. Брандттың «Шығыс саясаты» (Ostpolitik) АҚШ президенті Никсонға ұнамады. Бірнеше еуропалық елдер КСРО-дан 1972 жылдың күзінде Хельсинкиде Еуропадағы



қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі конференцияға (немесе ЕҚЫК) шақыруды қабылдаған кезде оның көңіл-күйі түсіп кетті.

Кеңестік Одақтың мақсаты Континент бойынша шиеленісті азайту, Еуропалық шекараларды тұрақтандыру және екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Сталиннің қол жеткізген табыстарын мойындау үшін Атлантикалық қоғамдастықта дау-жанжал енгізу еді. Еуропалық дипломаттардың мақсаты шиеленісті азайту болды. Сонымен қатар, олар экономикалық ынтымақтастықты одан әрі дамытуды және Шығыс блоктағы елдердің гуманитарлық жетістіктерге қол жеткізуін қалады. Никсон еуропалықтар аңғал деп ойлады. Олар мүмкін тұрақтылықты сатып ала алады, бірақ ол өте қымбатқа түседі деді ол. Дегенмен бірнеше жылдан кейін КСРО шығындарды аса қауіпті жоғары деп тапты. ЕҚЫҰ 1975 жылы Хельсинки актісіне қол қойды, ол жалпы адам құқықтары мен баспасөз бостандығынан тұрды. Диссиденттер мен адам құқықтарын қорғау ұйымдары Шығыс блоктың барлық елдерінде бар. Кеңестік келіссөз жүргізушілері адам құқықтарының ұсыныстарын түсінбеді. ЕҚЫҰ-ның құқықтар мен бостандықтар туралы ескерген идеясы Кеңес өкіметінің саяси амбицияларын туындатады және Кеңес империясын оның аяғына жығып беру олардың жабайы қиялынан тыс ойлаған мүмкіндігі болып табылады.

### *АҚШ гегемониясына соққы*

Вьетнам соғысы АҚШ үшін өте қымбат болды. Бұл АҚШ экономикасы үшін ауыр болды және оның сыртқы резервтеріне кері әсерін тигізді. Сондай-ақ ол Американың беделін түсірді. Соғыс АҚШ-тың милитаристік және сарандық көзқараспен қарауын білдірді, ал Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Американдықтар дамытқан жақсы ерік жігерді тауысты. Сондай-ақ, бұл жаңа антиамерикандық түрін жандандырды, ол дөрекі және мәдениетті емес ұлт ретінде АҚШ-тың ежелгі, оң жақтан және элиталы айыптауларымен ерекшеленетін өшпенділікті туындатты.

Жаңа антиамериканизм солшыл және радикалды болды, марксистік экономикалық теорияға және империалистік экспансиялық айыптауларға негізделді. Ол Американың саяси экономикасын терең күдікпен бейнеледі. АҚШ әскери күштері капиталистік сарандықтың, эксплуатация және репрессия құралы ретінде бейнеленген. Қытай және Кеңес жетекшілері АҚШ-қа қарсы империализмді бұрыннан айыптаған болатын. 1950 жылдардың соңында радикалды Үшінші әлем көшбасшылары хорға дауыс берді. Хо Чи Минь, Фидель Кастро және Эрнесто «Че» Гевара болды АҚШ-тың империализмі мен оның репрессиялық және қорқытып-үркітетін сипатына куә болды. 1960 жылдары осындай үшінші әлем куәліктері Батыс әлеміндегі жастардың ұрпағы айтарлықтай маңызды әсер етті. Хрущевтің КСРО-ға сәйкес келуімен ұнжырғасы түскен және Венгриядағы (1956) және Чехословакиядағы (1968) Кеңес шабуылынан көңілі қалған жас радикалдар Мао Цзе дунның «Жүз гүл қозғалысы» ұрандарын және оның мәдени революциясының идеалдарын қабылдады<sup>3</sup>. Мыңдаған Батыстықтар Қытай ғажайыптарымен танысу үшін Қытайға барды. Олар Маоның кішкентай қызыл кітабымен оралды. Олардың көпшілігі көздерінде орнаған қызыл жұлдыздармен оралды.

1972 жылдың ақпан айында Ричард Никсон да Пекинге барып, қарт Мао Цзедунмен кездесті. Никсонның міндеті Генри Киссинджердің реалистік талдауларына негізделген: Қытай вьетнамдық бүлікшілерді қолдады. Қытайдың бұл қолдауын тоқтату үшін, алдымен қытайлықтармен дипломатиялық қарым-қатынастарды орнату қажетеді; бұл Вьетнам соғысын тоқтатуға арналған ұзақ жолдағы алғашқы қадам болды<sup>4</sup>. Сонымен

қатар, Қытаймен одақ КСРО-мен жасаған келіссөздерде АҚШ-тың рөлін нығайтады. Кейбір сарапшылар Никсонның Қытайға жасаған сапары Кеңес Одағын ашуландырып, кеңестік-американдық бауырмал қарым-қатынастарына нұқсан келтіруі мүмкін деп қорқады. Олардың қорқыныштары негізсіз еді. Ұлы державалардың қарулары туралы келіссөздер жалғасты. Шынында да, 1972 жылдың мамыр айында екі ірі держава маңызды шартқа қол қойды, бұл зымырандық технологияны шектеді, бұл бірінші Стратегиялық қаруды шектеу туралы шарт еді.

Вьетнам соғысынан өздерінің саяси қиялына ерік берген көптеген жас радикалдарға 1970 жылдардың ортасында болған революция толқыны әсер етті. Ол Иберияда Португалиядағы төңкерісімен (1974) және Испанияда генерал Франконың қайтыс болуымен (1975) бірге басталды, Латын Америкасы мен Африкаға тарады. Жаңа Португалия үкіметі өздерінің африкалық колонияларын шеттеткен кезде, жаңа және радикалды режимдер билікке ие болды. Олар Батыстың отаршылдық тәжірибесін айыптады және КСРО мен Кубамен тығыз байланыста болды.

Көп ұзамай бұл елдерде билік үшін күрес жүрді. Екі үлкен держава араласты және әртүрлі фракцияларды қолдады. Бұл жанжалдың өршуін қамтамасыз етті және ондаған жылдар бойы жалғасып келе жатқан, миллиондаған африкандықтардың қайтыс болуына ықпал еткен отарлық соғыстардың орын алуына жол берді. Ұқсас оқиғалар колониалдық өткен кезеңі бар басқа елдерде орын алды. Вьетнамдағы, Камбоджадағы, Лаостағы, Анголадағы және Мозамбиктегі соғыстарға Сомалидегі, Эфиопиядағы және Ауғанстандағы соғыстар қосылды.

Халықаралық қақтығыстың артуы 12.1-кестеде келтірілген, онда әлемдегі соғыстар мөлшері түрі мен онжылдықтар бойынша ұсынылған.

**12.1-кесте.** «Қырғи қабақ соғыстың» алғашқы жартысындағы соғыстардың мөлшері мен түрі, он жылдық бойынша

	<i>Мемлекет аралық</i>	<i>Мемлекеттен тыс</i>	<i>Мемлекет ішілік</i>	<i>Барлығы</i>	<i>Есептелген соғыс өлімдері</i>
1950	3	6	11	20	1,083,956
1960	6	3	16	25	2,090,581
1970	7	3	25	35	2,707,155

*Дерек көз: Sarkees (2000)*

Кесте үш онжылдықтағы зорлық-зомбылық пен соғыстың артуын көрсетеді. 1950 жылдары үш мемлекетаралық соғыстар, алты мемлекеттен тыс соғыс және он бір мемлекет ішілік (немесе азаматтық) соғыстар – жалпы алғанда жиырма соғыс болды. 1960 жылдары барлығы жиырма бес соғыс болды. 1970 жылдары отыз бес соғыс болды. Соғыс санының көбеюі соғыстағы өлім санының салыстырмалы жоғарылауымен сәйкес келді, 1950 жылдары шамамен 1,1 миллионнан 1960 жылдары 2,1 миллион адамға дейін, 1970 жылдары 2,7 миллион адам соғыста қаза тапты.

Бұл қарапайым кесте 1970-шы жылдардың шиеленіскен онжылдық екенін көрсетті. Кеңес сарапшылары соғыстардың артуын байқап, әлемнің «Қырғи қабақ соғыс» сызығында нақты бөлінгендігін байқады. Кеңес көшбасшылары радикалды режимдердің Үшінші әлемде оптимизммен бірге пайда болуын байқады. Жаңа клиенттік мемлекеттерді құру Африка мен Азияда ынталандырылды, олар социалистік революцияның православтық теориясы нақтылануы мүмкін деп ойлады. 1970-ші жылдардың соңындағы Үшінші

дүниежүзілік революцияның философиясы марксистік-лениндік теорияны растады: капиталистік Батыс ауыр қиыншылықта, ал әлемдік революция жақын болды.

Батыста бірнеше мемлекет қайраткерлері мен ғалымдар да осындай пікірде болды. Олар үшінші дүниежүзілік революциялардың толқынын терең болжаммен бақылады. Олардың пессимистік болжамдары капиталистік әлемдік экономика мен Америка Құрама Штаттарының беделін әлсіреткен қаржылық құлдырау салдарынан күшейтілді.

АҚШ-тың құлдырауының алғашқы көрсеткіші 1972 жылы Президент Никсон кезінде болған АҚШ долларын алтын стандартынан алып тастаған кезде пайда болды. Бұл доллардың құнының төмендеуіне әкелді. Барлық валюталарды доллар арқылы алтынға айырбастауға болатын алғышартқа негізделген Барлық Бреттон-Вудс жүйесі нәтижесінде зардап шекті.

Капиталистік дағдарыстың екінші көрсеткіші 1973 жылдың күзінде пайда болды, мұнай өндіретін елдер ұйымы (ОПЕК) Йом-Киппур соғысында Израиль тарапын қабылдаған елдерге мұнай экспортын тоқтатты (1973, қазан). ОПЕК-тің блокадасының шұғыл нәтижесі бірнеше Батыс елдеріндегі мұнайдың аса ауыр тапшылығы болды. Бұл наразылықтарды, тәртіпсіздіктерді және мұнай бағасының кенеттен күрт жоғарылауын туындатты. Мұнайдың баррелінің құны шамамен 3 баррель доллардан 11 баррель долларға жетіп, бір апта ішінде төрт есеге жуықтады.

Экономикалық салдары кенеттен пайда болды. Бір жағынан, ОПЕК мүшелері бай бола бастады. Сауд Арабиясы сияқты мұнай экспорттаушы елдер де жаңғырту жобаларына, мұсылман аймағындағы білім беру және миссионерлік жобаларға, сондай-ақ батыстық қаржы нарықтарына салған инвестициядан ұлттық табыстың күрт өсуін байқады. Екінші жағынан, мұнай импорттаушы елдер өздерінің мұнай шоттарын ұлғайтты. Бұл әлемнің әлдеқайда нәзік экономикаларынан артық еді; олардың кейбіреулері өз мұнайын қамтамасыз ету үшін ірі халықаралық несиелер алуға және олардың индустрияландыру амбицияларын қанағаттандыруға кірісті. Батыстағы индустрияландырылған елдер энергияны үнемдеу шараларын енгізді. Сондай-ақ олар мұнай жеткізілімдері туралы және баламалы энергия көздері туралы жүйелі түрде ойлай бастады.

1973 жылғы мұнай дағдарысы бірқатар жаңа саяси мәселелерді енгізді. Олардың кейбіреулері қоршаған ортаны қорғаудың қамқорлығынан көрініс табады. Басқалары «энергетикалық қауіпсіздікті» ескере отырып, жаңа қауіп-қатерлерге тап болды. АҚШ-тың геолог ғалымы М. Кинг Хубберт көп жылдар бұрын американдық отандық мұнай өндіру 1965-70 жж. таман шегіне жетеді деген болатын (Иергин, 2011, 235 б.). Американдық сарапшылар барған сайын оныкі дұрыс деп ойлай бастады. Олар отандық мұнай өндірісінің тоқырап қалуын Американың мұнайға деген сұранысы бұрын-соңды болмағандай күрт өсіп келе жатқан уақытқа сәйкес келгенін атап өтті. АҚШ дағдарыс жағдайында өз одақтастарын қазба отынмен қамтамасыз ете алмады. Шын мәнінде, АҚШ өздерінің мұнай тұтынуын тек қана ішкі тұтыну көздерімен ғана қамтымауы мүмкін.

Бұл даму Президент Никсонның алаңдаушылығын тудырды, ол ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету қауіп-қатерін қарастырды. АҚШ-та қазба отындарын тұтына отырып, өмір сүрудің үлкен мүмкіндігі болды, бұл ішкі көздермен ғана қамтылмайды. КСРО, керісінше, мұнай өндіруді ұлғайтты және қазба отынының негізгі экспортері болды. Кеңестік мұнай өндірудің артуы, сондай-ақ мұнай бағасының өсуі валютадан түсетін Кеңестік табысын арттырды, бұл өз кезегінде Үшінші әлемдегі радикалды режимдерді қолдана алады.

Никсонның қорқынышы оның мұрагері Джими Картердің президенттігімен

аяқталды (1977-81). Картер АҚШ-тың энергетикалық дағдарысын ұлттық қауіпсіздіктің күн тәртібіне қойды, оған «соғыстың моральдық эквиваленті» ретінде сілтеме жасайды. Ол 1979 жылы Ирандағы революциядан кейін жаңа мұнай дағдарысы туындаған кезде энергетикалық мәселелердің қауіпсіздік аспектілерін еске түсірді, мұнай бағасы бір баррель үшін 40 доллардан астамға дейін үш есе өсті. АҚШ-тың қауіпсіздік талдаушылары Картердің мұнай мен үшінші кеңістіктегі өз ықпалын кеңейтуге бағытталған жаңа кеңестік күш-жігерін толық қарастыру үшін сынға алды. Кеңестер Одағы бір бақылаушы айтқандай, «тежеу қоршауынан жүгіріп шықты» (Кнутсен, 1992). Кеңестер Одағы 1979 жылдың соңында Ауғанстанға басып кірген кезде, Картер ең соңында Кеңес көшбасшыларына нақты ескерту жасады: АҚШ-тың Парсы шығанағы айналасындағы мұнайға бай аймақты басқарудың кез келген басқа билігіне қол жеткізуге мүмкіндік бермейтіндігін айтты. Бұл хабарлама Картер доктринасы ретінде тез танылды.

## Қарқынды жылдар?

Уақыт дағдарыс сезімінің туындауымен ерекшеленді. Бірнеше танымал кітаптар осыны атап көрсетті. Олардың арасында Alvin Toffler жазған *Future Shock* (1970), Рим Клубы жазған *«Өсу шегі»* (1972) және Крозье, Хантингтон және Ватануки жазған *«Демократия дағдарысы»* (1975) болды. Бірақ дағдарыс болды ма? Бұл сондай-ақ Кеңестік-Американдық қарым-қатынастарды жақсартудың дәуірі емес пе?

Ия, бұл ұлы держава бәсекелестігі қару-жарактың бақылауы мен тежеу арқылы тәртіпті қалыптастырған дәуір болды. Дегенмен, ұлы держава бәсекелестігінен қиындықтар туындады. Қару-жарак жарыстары, мысалы, сандық мәселе ғана емес-тін; оның, сондай-ақ, сапалы жағы да бар болды. КСРО АҚШ-пен бірге зымырандардың санын көбейтті, бірақ зымырандарды да тұрақты түрде жақсартты. Әсіресе АҚШ миниатюризациялау, компьютерлік технологиялар және навигациялық жүйеден Кеңес Одағынан алда болды. АҚШ инженерлері шағын бомбаларды әзірледі, бірден бірнеше оқтықтарды (снарядтың жарғыш орналастырылған алдыңғы бөлігі) алып жүретін зымырандар жасады. Американдық зымырандар жер бетіндегі атмосфераны тастап, ғарыш арқылы баллистикалық орбитаға шығып, одан кейін әртүрлі оқтықтарды шығару үшін атмосфераға қайтадан кіреді. Әрбір қару-жарак бөлек-бөлек бағдарламаланып, нақты мақсатқа сәйкес жеке траекториясын ұстануы мүмкін. Американдықтар зымырандардың санын көбейткен жоқ, бірақ көптеген тәуелсіз автокөліктерді (немесе MIRV) дамыту оларға стратегиялық жарыста артықшылық берді. КСРО көп және үлкен зымырандар салғанымен, АҚШ кішігірім және дәлірек соғыс оқтықтарын дамытты. Нәтижесінде, ядролық тепе-теңдік теңестірілмеді, ол ұшыру қондырғыларын немесе тасымалдаушыларды есепке алудан көрініс тапты.

12.2-кесте осы теңгерімсіздікті көрсетеді. Біріншіден, бұл 1962 жылы Кубалық зымырандық дағдарыс кезінде АҚШ-та ядролық қарудың елеулі артықшылығы болды – шамамен 7 есе көп ұшыру (бункерлер, суасты қайықтары және стратегиялық бомбалаушылар) және оқтықтар. Екіншіден, кесте АҚШ-тың 1970 жылдары МИРВ технологиясын қалай дамытқандығын көрсетеді – себебі, оқтықтардың саны артқан сайын американдық ұшыру қондырғыларының саны тұрақты болып қалды. Үшіншіден, кестеде КСРО-ның 1960-шы жылдардың соңында американдық ұшыру қондырғыларының мөлшері қалай артқаны және 1968-1970 жылдар аралығында осы теңдікке қол

жеткізілгендігі көрсетілген. Сандар сондай-ақ, КСРО оқтықтар саны бойынша АҚШ-тан артта қалғанын көрсетеді. КСРО өзінің МИРВ зымырандарына самарқау болды. Сондай-ақ, блокта шиеленістер мен қақтығыстар жүріп тұрды. Блок мүшелері блоктың көшбасшысына байланысты тәуелсіздігін арттырды. Батыста Үшінші әлемдегі АҚШ соғыстарына қарсы наразылықтар артты. Атап айтқанда, АҚШ пен Франция арасындағы қарым-қатынас нашарлады. Франция президенті Чарльз де Голль Францияны НАТО-ның басшылығынан 1966 жылдың қыркүйек айында шығарып тастады. Қиыр Шығыста Кеңес Одағының Қытаймен арадағы қарым-қатынасы тез әлсіреді, 1969 жылдың көктемінде және жазында Уссури бойындағы шекаралық қақтығысымен аяқталды.

**12.2-кесте.** АҚШ және Кеңес Одағының ядролық ұшыру қондырғылары мен оқтықтарының саны (1962–80)

	АҚШ		КСРО	
	Ұшыру қондырғылары	Оқтықтар	Ұшыру қондырғылары	Оқтықтар
1962	1,653	3,267	235	481
1964	2,021	4,180	425	771
1966	2,139	4,607	570	954
1968	2,191	4,839	1,206	1,605
1970	2,100	4,960	1,835	2,216
1972	2,167	7,601	2,207	2,573
1974	2,106	9,324	2,423	2,795
1976	2,092	10,436	2,545	3,477
1978	2,086	10,832	2,557	5,516
1980	2,022	10,608	2,545	7,480

*Дерек көз: SIPRI (1991, p.25)*

Халықаралық жанжалдың жалпы, бүкіл дүниежүзілік деңгейде ұлғаюы жоғарыда берілген 12.1-кестеде көрсетілген. Сонымен қатар, осы онжылдықтарда төңкеріс пен террорлық актілердің ұлғаюы байқалды<sup>5</sup>. Терроризм бұрын-соңды белгісіз болған еді, бірақ ол көбінесе ұлттық қақтығыстармен шектеліп, халықаралық саясатта елеусіз құбылыс болды. Дегенмен 1970 жылдары терроризм актілерінде, соның ішінде Германияда, Италия мен Америкада жергілікті шиеленістер туындады. Сонымен қатар, террористік топтар енді бір елде өз істерін ұйымдастырып, әрекеттерін жоспарлауы мүмкін, бірақ террористік актілерді басқа тұрғыдан жүзеге асыруы мүмкін. Бұл «халықаралық терроризм» дамуы Израиль-Палестина қақтығысына назар аудартқысы келетін топтардан құрылды<sup>6</sup>.

Осы қарапайым индикаторлар бойынша 1960 және 1970 жылдар саяси дағдарыс жылдары болды. Экономикалық көрсеткіштер осыған ұқсас хабарды жеткізеді. Инфляция 1960-шы жылдардың соңында алынды және 1970 жылдары алдыңғы екі онжылдықтағымен салыстырғанда жоғары болды<sup>7</sup>. Экономикалық жағдай бір мезгілде жұмыссыздықтың ұлғаюымен тереңдей түсті. Инфляция мен жұмыссыздықтың мұндай тіркесімі бұрын-соңды болмаған. Ол экономикалық жүйеде бір нәрсеге қатты нұқсан келтіргенін көрсетті және оны сипаттау үшін стагфляция деген жаңа термин ұсынылды. Ол 1970 жылдардың басында соғыстан кейінгі серпілістің тоқтауына әкелді<sup>8</sup>.

Экономикалық серпілістер мен құлдыраулар тұрақты экономикалық өсуге кедергі

келтірді және соғыстан кейінгі кезеңде жұмыссыздық толқындарының туындауына себеп болды. Бұл сәтсіз уақытта пайда болды. II Дүниежүзілік соғыстан кейінгі кезде дүниеге келген балалардың көпшілігі экономикалық жағдай одан да белгісіз болған кезде балиғат жасына толды. Жоғары білім берудің 1960 жылдары кеңейді; белгісіз еңбек нарығында жұмысқа орналасу мүмкіндігін жоғарылатуды қалаған жастар жоғары оқу орындары мен университеттерге оқуға түсті. Бұл студенттік саясат тезірек радикалға ұшыраған және дауылды тәртіпсіздіктер бірнеше ірі қалаларды шайқаған сәтте болды – олардың ең ең танымалы 1965 жылдың тамыз айында Лос-Анджелестің маңындағы Уоттс аймағын едәуір талқандаған аптадан аса уақытқа созылған нәсілдік тәртіпсіздік болды.

Бұл өзгерістерді не түсіндіре алады? Демографтар 18-20 жылдар бұрын, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін туу көрсеткіштері күрт артқанын атап өтті. Сондай-ақ, олар 1960 жылдары контрацептивті дәрілерді енгізгеннен кейін пайда болған туу деңгейінің күрт төмендеуін де атап өтті. Аталған «дәрі» адамның репродуктивті циклын реттеуге мүмкіндік берді. Ол әйелдердің еркіндігін революциялады, өйткені ол әйелдерге өз денелерін жаңадан бақылауға мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде жыныстық және феминистік революцияға жол ашты. Дәстүрлі отбасын өзгертті. Зайырлы немесе протестанттық Батыстың дамыған елдерінде әйелдердің балалары аз болды. Халық санының өсу қарқыны айтарлықтай төмендеді. Отбасылар азайып кетті. Кейбір әлеуметтанушылар дәстүрлі отбасылық құрылымның бұзылғанын айтты; олар некелесу көрсеткіштерінің қаншалықты азайғанын көрсететін статистикаға қатысты талаптарын қорғады, некесіз туған балалар саны секілді ажырасулар саны да артты. Дәстүрлі құндылықтардың бұзылуы қоғамның серпілісіне әсер етті және олар Батыстың бірнеше елдерінде қылмыс деңгейінің артуын көрсетті (Фукуяма, 1999, 32, кейбір статистикалық мәлімет беріледі).

Консервативті мемлекеттік қайраткерлері өзгерістерді атап өтті және ол оларға ұнамады. Президент Никсонның айтуынша, АҚШ-та болған өзгерістер Республиканың соңғы күндеріндегі Римді еске түсірді. Оның шығу тегі неміс, ұлттық қауіпсіздік жөніндегі кеңесшісі Генри Киссинджер, Веймар республикасының бүлінген хош иісі ережесіз кампуста анықтады. Дегенмен православтық радикалдарға өзгерістер енгізілді. Кеңес басшылары мұны капитализмнің құлдырауы деп және жақсырақ қоғамға ауысу мүмкіндігі ретінде қарастырды. Батыстағы радикалдар соншалықты сенімді емес еді. Бұл идеологиялық талаптарға православтық болжамдарға сәйкес келмейтін ғылыми дәлелдер қарама-қайшы болды. Мысалы, капиталистік немесе социалистік мемлекеттер, әсіресе, экологиялық қауіп-қатерлерді шеше алмаған сияқты. Аталған мәселе басылған кезде, бұл капиталистік Батысқа қарағанда, социалистік мемлекеттердің нашар экологиялық жағдайда екендігі айқын болды. КСРО-да, мысалы, үлкен инженерлік жобалар Арал теңізінің кебуіне байланысты туындады.

## **Реализм басымдығы**

Кубалық зымырандық дағдарыс кезеңінде (1962) халықаралық қатынастар реализм, идеализм немесе рационализм тұжырымдамасы тұрғысынан негізделген қарапайым және ұқыпты сала болды. Келесі он жыл халықаралық қатынастар саласына үлкен өзгерістер енгізді. Бірінші мұнай дағдарысы (1973), Халықаралық қатынас ғалымдары бірнеше жаңа мәселелерді қолдана отырып, жаңа халықаралық тәсілдерді әзірледі. Жаңа мәселелердің кейбіреулері ядролық қарудан жарысына байланысты болды. Басқалары отарлық

соғыстарға, отарлықтан босатуға және Үшінші әлемдегі жаңа тәуелсіз мемлекеттерге байланысты болды.

Мұндай жаңа аландаушылықтар әсерімен халықаралық қатынастардың жаңа мәселелерін, жаңа теориялар мен жаңа тәсілдерді тудырды. Отарлықтан шығару, мысалы, әлемнің тропикалық аймақтарындағы жаңа мемлекеттердің жағдайына назар аударуға бағытталды. Өйткені, бұл мемлекеттер кедей, аз қамтылған, ғалымдар өздерінің саяси тәуелсіздігімен қатар экономикалық өсудің алғышарттары туралы сұрақтар қойды. Мұндай мәселелер саяси экономика көзқарастарын қолдайды және халықаралық қатынастарда жаңа, революциялық көзқарастың артуын ынталандырды.

### *Экономиканың әсері*

Ұлы державалардың қару-жарак жарыстарын зерттеген ғалымдар реалистік тәсілден алыс кетті. Рас, олар әлем туралы көзқарастарын мемлекеттердің өзара іс-қимыл жағдайының көптігі ретінде сақтап қалды; сондай-ақ халықаралық өзара әрекеттесуді әскери күштер мен ұлттық мүдде ретінде қарастырды. Дегенмен олар қағида бойынша, Ганс Моргентхау және Джордж Ф. Кеннан секілді классикалық реалистердің тарихи және дипломатиялық әдіснамасынан бас тартты. Олар ежелгі реалистен гөрі табиғи ғылымдардың идеалымен неғұрлым формальды және тығыз байланыста болатын тәсілдерді қарастырды. Қару-жарак жарыстарының студенттері Джон фон Нейман, Герман Кан және Томас Шеллинг секілді қауіпсіздік зерттеулеріне қатысқандар реализмге қарағанда Мартин Уайттың рационалистік көзқарасымен ортақ нәрсені көбірек тапты.

Джон фон Нейман математик және Томас Шеллинг экономист болды. Екеуі де ойын теориясына басшылық жасады және оны сауда-саттыққа және стратегиялық зерттеуге сүйенді. Әсіресе Кубалық зымыран дағдарысынан кейін, рационалды таңдау моделі пайда болған 60 жылдары Шеллинг АҚШ пен Батыстың қауіпсіздік саласындағы зерттеулерге үлкен әсер етті. Қазан айының шиеленісті күндерінен кейін 1962 жылы АҚШ-Кеңестік қарым-қатынастар көбінесе «қораз», «тұтқындар» «дилемма» немесе басқа екі қатысушының ойындарына ұқсас болды.

Бұл ресми көзқарастар жаңа бейбітшілік қауымдастығы зерттеулерімен де қамтылды. Бұл Льюис Ричардсон, Анатолий Рапопорт, Кеннет Боулдинг сияқты математиктер мен басқалар және ағылшын-американдық экономистер басқарған сала. Дегенмен еуропалық ғалымдар стратегиялық зерттеулердің жаңа саласында тұрақсыз болды, олар көбінесе Рапопорт пен Боулдинг арқылы ынталандырылды және «Бейбітшілік зерттеулерінің» жаңа саласын қамтуға ұмтылды<sup>9</sup>.

### *Әлеуметтанудың әсері*

Ұлыбританияда бұрыннан қалыптасқан реализмнен ауытқушылық пайда болды, ол ағылшын мектебінің жұмысы арқылы көрініс тапты. Оның мүшелері дәстүрлі рационализмнің негізгі болжамдарын сақтап қалды, бірақ әлеуметтік дәлелдер де енгізілді, мысалы, Чарльз А.В. Мэннинг (1962). Осындай идеялар Американдық халықаралық қатынастар ғалымдары арқылы да көрініс тапты. Инис Л. Клод олардың бірі болды. Оның «Билік және халықаралық қатынастар» (1962) атты ең танымал кітабы Мэннингтің кітабына қарағанда көбірек оқылды. Клод та мемлекеттердің ынтымақтастық

пен үйлестіру институттары арқылы өзара тиімді тәртіпті орнату жолдарын талқылады. Клод мемлекетаралық теңгерімді теңдестіру туралы әңгімеледі, бірақ ол сондай-ақ әлемдік үкіметтің мүмкіндіктерін байыпты түрде зерттеді. Ол бір жағынан билік тепе-теңдігі мен әлемдік үкімет тарапынан теңдестіруге болатын екі ықтимал жүйе арасында орналастырған, бір жағынан билік балансы, екінші жағынан әлемдік үкімет болып табылатын ұжымдық қауіпсіздік жүйесі (10 б.) ұғымына «ерекше ықылас пен тілектестік» көзқарас танытты.

Француздық әлеуметтік философ Раймонд Арон (1966) «Халықаралық қатынастар социологиясын» қарастырды. Ол өзінің түпнұсқа шолуын жариялаған кезде әлеуметтік теориялардың дәстүрлерімен жақсы таныс болды: *Paix et guerre entre les nations*. Бұл қалың том халықаралық қатынастардың ғылыми мазмұнын қамтитын үлкен күшке толы болды. Оның реалистік көзқарасы бар еді, бірақ ол халықаралық қатынастарды төрт өзара байланысты бұрыштардан немесе «төрт тұжырымдамалық деңгеймен» қамту арқылы реалистің көзқарастан басым түсті. Арон әр бұрышты немесе деңгейді тарих, әлеуметтану, теория және праксиологияны терең талқылау арқылы қамтамасыз етті.

Арон Мэннинг пен Клод халықаралық қоғамның егеменді мемлекеттерден тұратындығын айтты. Дегенмен бұл мемлекеттер жай ғана мемлекетаралық жүйені құрамайды. Олар халықаралық қоғам болып табылады. Оны талдау дәстүрлі реализмге қарағанда, мейлінше егжей-тегжейлі жетілдірілген социологиялық көзқарасты қажет етеді.

Осындай дәлелді 1950 жылдардың соңында Карл У. Дойч және Дэвид Митрани ұсынды; екеуі де халықаралық істерді талқылауда коммуникативтік қарым-қатынас теорияларына сүйенді. Дойч (1954; 1957) Солтүстік Атлантикалық мемлекеттердің өзара әрекеттестігін байқады және олардың тұрақты түрдегі тығыз желісі бейбіт «қауіпсіздік қоғамдастығын» қалыптастырады деп мәлімдеді. Митрани (1933; 1965) Еуропа көмір және болат бірлестігі секілді ұйымдардағы ынтымақтастықты талдады және олардың мақсатты бағытталған әрекеттері халықаралық интеграцияны туындатты деп мәлімдеді. 1960 жылдардың басында шығу тегі неміс болып табылатын Эрнст Б. Хаас осындай бақылау жасады. Батыс Еуропа интеграцияның кеңею деңгейін бастан өткеріп отыр, оны өзінің «*Ұлт пен мемлекеттен тыс*» (1964) деп аталатын кітабында айтты.

Дойч, Митрани мен Хаастың талдаулары Еуропалық интеграцияны зерттеуде маңызды болды. Олардың дәлелінің теориялық негізі қарапайым болды; олар, шын мәнінде, өзара тәуелділіктің ежелгі жартылай ұмытылған теориясын қайта жандандырды (Сибом, 1871; Энджелл, 1910). Бірақ олар оны дамытты және жетілдірді. Митрани мен Хаас, мысалы, федералистік теорияны сынау үшін өз бақылауларын қолданды және интеграцияның балама теорияларына жол ашты. Митрани мемлекеттер нақты әрекеттерге (функцияларға) назар аударғанда ғана ынтымақтастық жақсы жұмыс жасайды деді, ол жеке мемлекеттердің унитарлық күш жігері арқылы ұжымдық әрекеттермен тиімдірек жүзеге асырылуы мүмкін деді. Одан басқа, Митрани жалғастырды, нақты мақсаттарға қол жеткізу үшін ынтымақтасатын мемлекеттер ынтымақтастығын жеңілдету үшін институционалдық механизмдерді (нысандарды) құруды табиғи деп табады. Митрани (1965) өзінің дәлелін «форма функциямен келеді» деп қысқа максимада білдірді.

Митранидің айтуынша, жемісті ынтымақтастық нақты трансұлттық мәселелерден басталады және одан кейін кең процесте дамып, интеграцияның «функционалды» теорияларының негізін қамтамасыз етеді. Бұл дәлелге Хаас сенбеді. Митрани да оптимистік болды. Өңірлік деңгейдегі интеграция Митран болжағандай нәтиже беруі



мүмкін; бірақ оның ғаламдық деңгейде интеграция туралы болжамдары реалистік емес болғандығын Хаас айтты. Сонымен қатар, Митрани тым идеалист болатын, егер ол ойлағандай мемлекеттердің ықпалы мен билігін өз еркімен табыстаса деп жалғастырды Хаас, реалистік көзқарас тұрғысынан халықаралық ынтымақтастық болжағандай емес, көбінесе қиынға түседі деп есептейді. Билікті табыстау соншалықты типикалық емес, егер бұл болатын болса, онда оның өте ерекше себебі болуы керек деп Хаас атап өтті. Еуропалық жағдайда ол бұл себепті күшті трансұлттық округтерден тапты. Күшті саяси элиталар және ықпалды насихаттау топтары – Жан Монненің Еуропалық қозғалысы сияқты – еуропалық интеграциядан кейінгі маңызды күштер болды, Хаас «Еуропадағы бірігу» негіз етіп алды [1968]. Ұйымдар мен институттар Эрнест Хаастың «неофункционализм» деп атаған теориясының маңызды халықаралық қатысушылары болып табылады.

Бұл күшті элиталар мен әлеуметтік институттарға Сэмюэл Хантингтон ерекше назар аударды. *«Өзгермелі қоғамдардағы саяси тәртіп»* (1968) саяси дамудың жалпы теориясын жазудағы үлкен күш-жігер болды. Ол XIX ғасырдағы еуропалық ойшылдардың (Мэн, Маркс, Тонни және Вебер сияқты) жетекшілігімен тек қана Еуропа дамуына бағытталған бұрынғы көзқарасын сынады. Еуропаның мысалдарынан модернизация теориясы мұнда саяси, экономикалық және әлеуметтік дамудың бір ғана шынайы жолы бар деп ойлады. Үшінші әлем мемлекеттері тәртіпті, байлық пен еркіндікке жету үшін бір жолды ғана ұстануы керек. Хантингтон ескерткендей, бұл бәрібір қауіпті болды. Жаңғыру Батыспен басқарылған жалғыз ғана үдерістің нәтижесі емес. Керісінше, жаңғыру көптеген түрлі үдерістерді қамтиды. Олар байланысты, бірақ олар бір үлкен пакеттің бөлшегі емес. Сондықтан, экономикалық дамуды бастан кешіретін жаңа тәуелсіз ел либералды демократияны немесе көпшілік үшін еркіндікті дамытады деп күтуге болмайды. Шын мәнінде, халықты жұмылдыру жөніндегі күш қоғамды тұрақсыздандыруы мүмкін; мерзімінен бұрын өткізілетін сайлау зорлық-зомбылыққа және қақтығыстарға алып келуі мүмкін және өнімді капиталды жойып, экономикалық өнімділікті бәсеңдетіп, сауда-саттықты бұзуы мүмкін. Хантингтон жаңа тәуелсіз елдер үшін ең маңызды мақсат тәртіп деді. «Тәртіп, – жаңғырудың нәтижесі емес, бұл жаңғырудың *алғышарты*». Тәртіп болмаса кез келген жүйелік сипаттағы әлеуметтік өзара әрекеттесу болмайды. Онда «жер бетіндегі мәдениет, навигация, теңізде импортталатын тауарлардың пайдаланылуы, ешқандай керемет ғимараттың болмауы, күш-қуат көбірек талап етілетін заттарды ауыстыру және жою құралдары» болмайды (Гоббс, 1951 [1651], 186 б.).

«Қоғамдарды өзгертудің саяси тәртібі» 1950 және 1960 жылдардағы Батыс ғылымына басымдық берген жаңғыру теорияларын жойды. Ол барлық жақсы нәрселер бірігіп жүреді деген аңғал түсініктің қалуына әкелді. Ол институттар тәртіпті орнатудағы институттардың ерекшелігін, контекстін және маңызды рөлін атап көрсететін балама перспективаға жол ашты. Хантингтон институттар «тұрақты, құнды, қайталанатын іс-әрекет үлгілері» деп жазды. Олардың мақсаты ұжымдық әрекеттерді жеңілдету. Мәселе мынада, – деп жалғастырды Хантингтон – отаршылдықтан бастап отаршылдықтан кейінгі мәртебеге өту қауіпті және тайғақ. Бұл институттардағы өзгерістерді қамтиды. Ежелгі институттардың бейбіт жолмен алынуына және жаңа институттардың құрылуына кепілдік жоқ. Егер ежелгі институттар қалса, онда колониалдық элитаны репрессиялау және пайдалану жергілікті тұрғындардың бірдей репрессивтік элитасымен алмастырылады. Егер жаңа институттар құрылмаса, онда нәтижесі тәртіпсіздік пен билік үшін күрес болады. Егер жаңа институттар құрылса, онда олар прогрессивті саяси тәртіпті сақтауға кепілдік бермейді.

Үшінші әлем даму бағдарламасының көптеген сәтсіздіктеріне тап болған батыстық экономистер Хантингтонның кейбір мәселелерін бөліскісі келді. Олардың көпшілігі либералдық нарықтық модельдер мен капиталистікке қарсы протекционистердің және идеалистік өзін-өзі қамтамасыз ететін жақтаушылардың сынына ұшырады. Экономикалық тарихшы Чарльз П.Киндлебергер АҚШ-тың Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін жеңімпаз ретінде өз жауапкершілігінен бас тартқанын мәлімдеді. Версаль бейбітшілік конференциясынан соң соғыстан кейінгі әлемдік тәртіптің саяси тұрғыдан жаттығудың орнына, АҚШ оқшауланудан бас тартты. Американың қатыспаған кезінде ешкім әлемдік экономиканың басшылығына ие болмады. Нәтижесінде халықаралық экономика тәртіпсіздікке ұшырады. Халықаралық нарық экономикасы автоматты түрде өзін-өзі реттемеді. Егер халықаралық экономика өздігінен реттелсе, онда оған реттеуші агент қажет, ол үшін гегемон керек, деп Киндлебергер атап өтті (1973, 291 б.).

Киндлебергер ұстанымы, жақсы әрекет атқаратын нарықтық экономика саяси іс-әрекетке тәуелді, оны басқа да экономикалық тарихшылар атап өтті. Олардың ішінде Дуглас С. Норт және Роберт П. Томас болды, олар Еуропаның қалай бай болғандығы туралы ежелгі мәселені зерттеді. Олардың мақсаты экономикалық өсу үшін жалпыға ортақ жағдайды анықтау (кедейлік жаңадан пайда болған тәуелсіз мемлекеттерді шарпыған кездегі лайықты іздестіру). Олардың қорытындылары түпнұсқа болды. Олар еуропалық мемлекеттердің дамуын зерттеген кезде, маңызды алғышарттардың біршамасы саяси болғандығын және бірнеше ғасыр бұрын қалыптасқандығын тапты. Норт пен Томас (1973) ерте заманғы тарихты зерттеуге кірісті және Біріккен Провинциялар мен Англияның салыстырмалы қарқынды дамуын Испания мен Францияның неғұрлым енжар экономикасымен салыстырды. Екі нәрсе дамып келе жатқан голландиялық және ағылшын қоғамдарымен сипатталынды. Біріншіден, олардың экономикасы олардың тұрғындарына қарағанда тезірек өсті. Екіншіден, жеке тұлғалардың қызметі тұтастай алғанда қоғамға пайда тигізген ұжымдық әдеттер мен нормаларды қалыптастырды. Томас Мальтус (1982) алғашқы байқауға тоқталды; Адам Смит (1976) екінші байқауға тоқталды. Нәтижесінде пайда болған пайдалы іс-әрекетті түсіндіру үшін Смит еңбектің әлеуметтік бөлінуін және «жасырын қол» қағидаларын нақтылады. Норт және Томас басқа түсініктеме берді. Олар голландтық және ағылшын кәсіпкерлеріне адамның тұрақты әрекеттесуі арқылы қалыптасқан ерекше ынталандырулар әсер етті деді. Бұл ынталандыру жиі бейресми болды, ұжымдық дағдыларда, әдет-ғұрыптарда және әлеуметтік нормаларда көрініс тапты; дегенмен кейде олар жер бетіндегі ережелер мен заңдары ретінде нақты айтылды. Норт және Томас оларды «институттар» деп атады.

Институттар, – деп түсіндірді Норт (1990) – күнделікті өмірдің құрылымын қамтамасыз ететін «адамгершілікке байланысты шектеулер» болып табылады. Институттар адам әрекетін шектейді. Олар адам әрекетінің кодтары мен ережелерін қамтамасыз етеді. Осындай ережелерді бұзған әлеуметтік субъектілер жазалауға немесе шығындарға ұшырайды. Жылдам дамыған ұлттар жеке кәсіпкерлерге баюға мүмкіндік беретін ерекше институттарды дамытты. Сонымен қатар, олардың экономикалық өсуі барлық жүкті көтерді. Жеке байлықтарды құру отбасы қолында қалмады; олар тек тар әлеуметтік элитаға ғана емес, тұтастай алғанда қоғамға пайда келтірді. 1970 жылдары осы дәлелдің тағы бір нұсқасы жарық көрді және ағылшын-американдық әлеуметтану ғылымдарымен байланысты болды: «институттар» ұғымы. Ол халықаралық қатынастарда дереу бағасын алды. Халықаралық қатынастар институттарының идеяларын импорттайтын алғашқы авторлардың арасында Гарвард университетіндегі жас ғалымдар тобы болды.

Хантингтон, Норт және Томастың дәлелдерін келтірген идеялар жаңа болған жоқ. Көптеген ежелгі ұғымдар адамның бұрын қалыптасқан ұрпақтармен дүниеге келгенін және осы бұрынғы ұрпақтардың дағдылары мен нормалары олардың ойлары және әрекетін қалыптастырады деген негізгі ұғымға ие болды<sup>10</sup>. Олар «Халықаралық ұйым» журналын редакциялады, олар оны бірінші орынға қойды. 1972 жылы олардың екеуі Роберт О.Кеохейн мен Джозеф С. Най трансұлттық қарым-қатынастар туралы журналдың арнайы шығарылымын редакциялады. Оның мақалалары реализмнің әлсіз тұстарын зерттеп, қазіргі әлемнің оқиғаларын жақсы түсіндіретін баламалы тәсілді дамытуға тырысты. Арнайы шығарылым аяқталғаннан кейін екі автор осы міндетті орындауды жалғастырды. 1977 жылы олар «Билік пен өзара тәуелділік» атты ықпалды кітабын жариялады. Мұндағы реалистік парадигма бүгінгі әлемдегі шектеулі пайдалану болып табылады және халықаралық қатынастар «күрделі өзара тәуелділік» тәсілі арқылы жақсырақ түсіндіріледі дейді.

Кеохейн мен Най Норман Энджеллдің ежелгі, ұмытылған тұжырымдамасын (1910) және дүниежүзілік соғысқа дейінгі басқа да теорияларды қайталады. Бірақ олар, сонымен қатар, Норт және Томас (1973) және «жаңа институционализм» арқылы хабарланды. Стивен Краснер және басқалары 1970 жылдардағы халықаралық қатынастардың өзгермейтін сипатын ескере отырып, әлемдегі биліктің біркелкі бөлінбеуіне қарамастан, халықаралық экономикалық ынтымақтастықтың неліктен тұрақты болғандығы туралы мәселені шешу үшін осы идеяларға негізделді. Олар «жаңа институционализмнен» бастап халықаралық қатынастарға дейін дәлелдер қолданған кезде, олар «халықаралық режимдердің» тұжырымдамасын әзірледі. Режимдер «халықаралық қатынастар саласында қатысушылар біріктірілетін әлеуметтік институттар» болып табылады деп түсіндірді Краснер (1983). Режимдер мемлекет тарапынан құрылған басқару шаралары болып табылады. Режимдер белгілі-бір нақты мәселе бойынша жалпы мақсаттарға қол жеткізуге ұмтылатын мемлекеттер тарапынан жүзеге асырылады. Тарифтер мен сауда бойынша бас келісім бұл бір мысал. Еуропа көмір және болат бірлестігі (ЕКББ) тағы басқа мысал болып табылады. Екеуі де оның мүшелері арқылы ортақ мақсатқа қол жеткізу үшін құрылған, халықаралық сауданы кеңейту және қару-жарак өнеркәсібін бақылауды күшейту мақсатында құрылған. Екеуі де оның мүшелерінің құқықтары мен міндеттерін анықтайтын нормалар мен ережелерге бағынады. Бұл нормалар пікірталастарды басқаратын секретариат, ресми құрылым арқылы көрініс және қолдау табады, мүшелердің шешім қабылдау процедураларын анықтайды. Мұндай талқылаулар кейіннен режимдік теорияның дамуына жол ашты (Краснер, 1983).

### *Радикалдық тәсілдер*

Институционалистер өзара тәуелділікті жақсы нәрсе деп санайды. Кеохейн мен Най (1977) өзара тәуелділік Смит пен Рикардодан бастап, либералдық әлеуметтік теоретиктерге жасағандай, байлық пен бейбітшілік дегенді білдіреді. Өзгелері өзара тәуелділікті жаман нәрсе деп санады. Жан-Жак Руссо (1964а, 568 б.), мысалы, өзара тәуелділікті әркімнің басқа адамдарға тәуелділігі деп қарастырды, басқаша айтқанда, тәуелсіздік пен бостандықтың барлығына жалпылама жойылуы. Бұл әлеуметтік еңбек бөлінісін, оқшаулануды, пайдалануды, иеліктен арылуды және әлеуметтік аномияны білдіреді. Руссоның танымында, еңбек бөлінісін ұлғайту бостандықтың тұрақты жойылуымен, иеліктен шығарудың өсуіне, пайдалануды күшейтуге және репрессияның

өсуіне байланысты болды. Өзара тәуелділік қысқаша айтқанда, қазіргі қоғамның қиыншылықтарымен байланысты. Оның ойынша, адам әлеуметтік еңбек бөлінісінің құлы болды. Олар байланысқан тізбектерді үзуі мүмкін және оларды революцияның босату актісі арқылы ғана иеліктен шығара алады.

Руссо радикалды дәстүрге үлкен үлес қосты және Мартин Уайт Руссо революционизмді 1950 жылдары халықаралық қатынастарда үшінші дәстүр ретінде ұсынған кезде қызығушылық танытты. Бұл Уайт тарапының бастамасы болды. 1960 жылдары жаңа дәстүр бұрынғыдан да көбірек көрініс тапты. Отарлықтан босату жылдамдығы артқан сайын Үшінші әлем отаршылдыққа қарсы азаттық қозғалыстарының пайда болуын қарастырды және халықаралық қатынастарды ғылыми зерттеуде революция насихаттары терең із қалдырды. Дегенмен дәлелдің аналитикалық мәселесі болады. Уайт Руссоны революциялық көзқарас үшін маңызды шабыттандырушы ретінде анықтады және оның даму бағдарын Иммануил Канттың жазбалары арқылы қарастырды. Дегенмен 1960 жылдары пайда болған революциялық идеялар Кант тарапынан қолдау тапқан жоқ. Бұл Кант идеялары емес, Үшінші әлемді қамтыған марксистік идеялар болатын.

Бұл идеялар Маркс пен Ленин (1975b) Хо Чи Мин (Ньюберг, 2008 [1930]), Мао (1965a) және Че Гевара (1961) жасаған империяға қарсы босату идеяларына негізделді. Бұл Үшінші әлем идеялары Батыстағы радикалды теоретиктермен маңызды болды. Еуропалық теоретиктер коммунистік классикамен, сондай-ақ заманауи әлеуметтік теоретиктермен (Ленин, сондай-ақ Адорно, Хоркхаймер, Сартр және т.б.) айналысты. Ағылшын-американдық радикалдар православиелік және өнертапқыштық бағдары аз болып табылады. Ұлыбританияда жаңа радикализм 1960 жылдардың басында Стюарт Холл мен Перри Андерсонның редакциясымен «*Сол тараптың шолуы*» журналында пайда болды. АҚШ-та радикализмнің қалалық иммигранттардың академиялық әлемінде терең түбірі бар болды. Олардың барлығы Маркс жазбаларында (Канттан көп) шешуші шабыт тапты.

Ағылшын-американдық әзірлемелер халықаралық қатынастар теориясына терең әсер етті. Нью-Йоркте орын алған әзірлемелер, әсіресе, екінші көзқарасты қажет етеді. Біріншіден, радикалды көзқарастар Манхэттендегі жоғары оқу орындарында, қаланың жоғарғы жағындағы Колумбияда, сондай-ақ, қаланың төменгі жағындағы Нью-Йорктың қалалық университетінде (НЙКУ) орын алды. Сондай-ақ, «Ай сайынғы шолу» марксистік ықпалды журнал Нью-Йоркте өзін редакциялайтын кеңсесі болды және оған Пол Баран, Пол Свизи, Лео Хуберман және басқа да солшыл ғалымдар барды. Ең соңында, Нью-Йоркте БҰҰ болды. Кейбір радикалды ғалымдар оның көптеген комитеттері мен комиссияларына қатысты. Олардың ішіндегі ең маңыздылары Латын американдық экономикалық комиссиясымен (ЛАЭК) байланысты болды.

Латын американдық экономикалық комиссиясында кедейлікті, соғыстан кейінгі қайта құру мен даму мәселелерін зерттеген бірнеше радикалды экономистер болды. Олардың ішінде Ханс Сингер, Рауль Прэбиш және Селсу Фургадо болды. Олар Американы АҚШ үстемдік еткен және жарты шардағы барлық басқа мемлекеттердің дамуына әсер еткен экономикалық жүйе ретінде сипаттады. Прэбиш (1950), мысалы, АҚШ тәуелсіз метрополия болғанын және Оңтүстік Америка елдері тәуелді жерсеріктер болғандығын жазды. Бұл талап экономиканы саясаттан бөлек қарастырған либералдық экономиканың дәстүрі арқылы бұзылды; оның орнына, Прэбиш экономика мен саясаттың өзара шиеленісін қарастырды. Оның жұмысы қаржы мен сауда қарым-қатынастарын талдаудағы толыққанды көзқарастың пайда болуына жол ашты және 1960 жылдары жаңа сала Халықаралық саяси экономиканы (ХСЭ) дамытуға көмектесті.

Халықаралық саяси экономика (ХСЭ) саласына маңызды үлес қосқан Андре Гундер Франк болды. Ол Латын Америкада оқытушы болған неміс-американдық экономикалық тарихшы және социолог еді. Ол «*Ай сайынғы шолу*» үшін мақалалар жазды. 1960 жылдардың екінші жартысында латын-американдық даму бойынша бірқатар ықпалды кітаптарды жариялады; олардың арасында «Әлсіз даму барысындағы даму» (1966) және «Латын Америкасындағы капитализм және аз даму» (1967) болды. Халықаралық саяси экономиканың (ХСЭ) дәйектелмеген саласына тағы бір маңызды үлес қосқан Пол Баран және Пол Суизи жазған «*Монополиялық капитал*» [1966] атты еңбек болды. Ол халықаралық қатынастарды ғаламдық капиталистік жүйедегі экономикалық мәселелерге байланысты ұсынды және революциялық дәстүрге маңызды үлес қосты.

### *Екі тәсілден үш тәсілге дейін*

Жаңа, Маркс дәлелдері үшінші әлемдегі отарлықтан босату, босату күресі, мемлекетті құру және экономикалық даму сияқты мәселелерге арналды. Олар халықаралық қатынастар теориясының аясын кеңейтті. Олар революционизм тәсілінде жинақталды және халықаралық қатынастардың жаңа тәсілі ретінде қабылданды. Революционизм реализм мен рационализмнің екі дәстүрлі перспективаларымен бірге қосылды, жарты ғасыр немесе одан да көп уақыт бойы халықаралық қатынастарда үстемдік етті. 1970 жылдардың басында кіріспе оқулықтар халықаралық қатынастарды *үш* әртүрлі салт-дәстүр немесе парадигмалар арасында бөлінген сала ретінде бейнелейді. Бұл мәтіндер осы саланың алғашқы шолуын ұсынды. Үш қарама-қарсы көзқарастың бейнесі әдеттегідей әдебиеттердің күрделі құрылымының қарапайым және ақылға қонымды тәртібін енгізді.

*Реалистік дәстүр*, осы бейне бойынша, мемлекетті әлемдік саясаттағы негізгі субъект ретінде қарастырады. Бұл мемлекетті егеменді, аумақтық бірлік ретінде сипаттайды, ол қатты, өтпейтін қабықпен қоршалған (Герц, 1957). Реализм мемлекеттің қатты қабығының ішінде пайда болған процестер мен қасиеттермен айналыспайды; ол мемлекетті жабық және унитарлы актор ретінде бейнелеген. Ол халықаралық қатынастарды егемен мемлекеттер арасындағы бәсекелестік жағдайында ұсынды. Мемлекеттер арасындағы өзара қарым-қатынас анархиямен белгіленген эгоистік субъектілердің жүйесін құрады. Реалистік теориялар ең алдымен, мемлекетаралық өзара әрекеттесудің халықаралық жүйе тәртібі мен тұрақтылығын сақтап қалуына мүдделі болды. Тәртіпті сақтау және мемлекеттердің анархиялық жүйесіндегі дауларды шешу реалистік күн тәртібінде басым.

Реалистік дәстүр дәстүрлі түрде Томас Гоббс және Бенедикт де Спиноза секілді ежелгі әлеуметтік келісімшарт теоретиктерінің философиялық жорамалдарына негізделген. Сондай-ақ, реалистік көзқарас дәстүрлі түрде консервативті идеологиямен байланысты болды. Дәстүрлі консерватизм 1960 жылдардағы құлдырау кезінде, шын мәнінде ежелгі либерализмнің әлеуметтік философиясынан туындаған дәлелдерден алшақ болғандықтан, реализм өзінің философиялық тартымдылығын жоғалтты. Реалистік дәлелдер жүйелер теориясы мен микроэкономикадан алынған дәлелдермен негізделе түсті (Кан, 1960; Шеллинг, 1960; Уолтц, 1975). Нәтижесінде реализм кейбір классикалық ерекшеліктерден бас тартып, кейбір жағынан рационалистік дәстүрге және стратегиялық зерттеулерге жақындады.

*Рационалистік дәстүр* де аумақтық мемлекетпен айналысады. Бірақ ол мемлекетті унитарлы субъект ретінде бейнелеген жоқ, ол ұлтқа тән әлеуметтік үдерістерге терең қызығушылық танытты. Мемлекет – рационалистік перспектива тұрғысынан кішігірім

бөліктерден тұрады – бөлімдер, топтар, командалар, кеңселер, компаниялар, ұйымдар, директорлар, хатшылар. Бұл бөліктер, соның ішінде мемлекеттің шешім қабылдаушы тұлғалары мен басшылары аналитикалық түрде агрегатсызданған болуы мүмкін, олардың өзара күрделі әрекеттесуі байқалды және олардың әртүрлі мотивациясы мұқият зерттелді.

Рационализм мемлекетті халықаралық саясатта бірнеше акторлардың бірі ретінде қарастырды. Барлық саяси қайраткерлер өз мүдделеріне ұмтылуда рационалды әрекет жасайтынын айтады. Осылайша, ортақ перспективада әртүрлі өзара әрекеттердің болуына жәрдемдесетін негізгі ұғымдардың бірі мәміле ұғымы. Өзара тәуелділіктің күрделі желісінде әр актор қақтығыс пен ынтымақтастықтың қосындысынан тұратын келіссөз арқылы өзінің қызығушылығын және пайдасын барынша арттыруға тырысады. Рационалистер көбінесе адамның өзара әрекеттестікті арттыру ауқымы мен қарқыны артатындығын айтады, өзара тәуелділіктің желісі бұрынғысынан күрделене түсуде. Өзара қарым-қатынас, өз кезегінде, ынтымақтастықты жандандырады және халықаралық қақтығыс деңгейін төмендетеді. Бұл дәлел Гроций, Монтескье, Локк, Смит және Вателл сияқты либералдық экономикалық және заң философиясына негізделеді.

Рационалистік дәстүр мемлекеттердің әлемдік саясатта маңызды субъектілер екенін мойындайды, ол мемлекеттердің үстемдігі азаятындығын, басқа субъектілер тұрақты түрде маңызды болғандығын айтады. Халықаралық саясат мемлекеттік және жеке меншік субъектілерді кеңінен қамтитын, жергілікті, ұлттық және трансұлттық деңгейлерде үзіліссіз өзара әрекеттесетін шексіз күрделі процесс (Дойч, 1957, Митрани, 1965, Хаас, 1968). Халықаралық ұйымдардың әртүрлі түрлері әлемдік саясатқа – халықаралық үкіметтік ұйымдарға (ХҰҰ) және үкіметтік емес халықаралық ұйымдарға (ҰЕХҰ) маңызды, тәуелсіз әсерін тигізді. Мұндай ұйымдар барған сайын өзара тәуелді әлемде айтарлықтай ықпал егті, рационалистер пікірталастыруға бейім болады.

Халықаралық қатынастардың үшінші және соңғы тәсілі – *революционизм* аумақтық мемлекетті халықаралық талдаудың негізгі бірлігі ретінде қарастырмады. Оның орнына ол 1960 және 1970 жылдары әсерін тигізетін көп ұлтты корпорациялар (КҰК) сияқты капиталистік және фирмаларға қатысты экономикалық субъектілерге бағытталған. Революционистер әлемдегі экономикалық контексте мемлекеттік қарым-қатынастарды талқылайды. Радикалды әлеуметтік философияға (Руссо, 1950а, 1950с), классикалық экономика теорияларына (Маркс, 1977; Рикардо, 1984) және империализм теорияларына (Хобсон, 1902, Бухарин, 1973, Ленин, 1975, Хильфердинг, 1955) негізделе отырып, революционерлер әлемді тапқа бөліну тұрғысынан заманауи капиталистік әлемдік жүйе ретінде бейнелейді. Бұл әлем жүйесі өз теориялары бойынша екі негізгі таптан немесе аймақтан немесе зонадан тұрады: орталық және шеткі. Бұл екі зона байлықтың ажырауы арқылы бөлінеді. Әлемдік жүйенің орталық аймағында тұратын мемлекеттер бай, ал шеткі жерлерде тұратындар кедей (Франк, 1966, Баран мен Суизи, 1966, Валлерстайн, 1974).

Орталық пен периферия арасындағы қарым-қатынас периферияның қауіпсіздікте болуы үшін капиталистік мемлекеттерді орталықта байыту үшін жұмыс жасайтын жаһандық еңбек бөлінісі арқылы реттеледі. Әлемдік жүйенің басты ерекшелігі – оның эксплуатациялық сипаты. Орталықтағы бай мемлекеттер бай (және перифериядағы кедей мемлекеттер кедей), өйткені құндылық пен байлық тұрақты түрде перифериядан орталық аймаққа көшеді. Революциялық көзқарас бойынша ғаламдық байлықтың әділетсіз таралуы әлемдік жүйеге тән ерекшелік. Революционистік көзқарастың ең басты мақсаты эксплуатациялық әлемдік экономиканы жою және осылайша әлемнің аз қамтылған және

пайдаланылған массасын босату. Эксплуатациялық динамика жаһандық еңбек бөлінісіне енгізілгендіктен, жүйені түзетуге немесе қайта құруға болмайды. Жаһандық еркіндік пен әділеттілік мүддесі үшін бүкіл жүйе бұзылып, алмастырылуы керек.

### *Өзара парадигмалық пікірталас*

1970 жылдары халықаралық қатынастарды зерттеуде реализмнің, рационализмнің және революцияның үш тәсілі үстем болды. Әрбір көзқарас әлемдік істердегі ерекше қасиеттерімен ерекшеленді. Реализм анархиялық мемлекетаралық жүйенің бәсекелестік қарым-қатынастарын ерекше атап өтті. Мұндай тәсіл кейде бильярд үстеліндегі бильярд шарлары унитарлы мемлекеттерді білдіретін және бір-бірін соғуға болатын бәсекелестік қарым-қатынастарды білдірді.

Рационализм халықаралық қатынастардың ынтымақтастық аспектілерін атап өтті. Кейбір авторлар халықаралық қатынастарды өзара байланысты желілік диаграммамен немесе өзара тәуелділіктің ғаламдық желісімен салыстырады.

Революционизм әлемдік экономикадағы бай және кедей елдер арасындағы кең айырмашылықты атап өтті. Олар бай солтүстік кедейленген оңтүстікті басып тастайтын механизмдерді ерекше атап өтті. Керемет мысал ретінде оңтүстіктегі құндылықтар мен байлықты алып тастаған кезде, тырнағының ұшында жаһанды ұстайтын алып сегізаяқтың болуы еді. Халықаралық қатынастардың үш түрлі парадигмасының қысқаша талқылауының негізгі ұғымдары 12.3-кестеде келтірілген. Кестеде реализмнің, рационализмнің және революцияның үш тәсілінің негізгі ерекшеліктері көрсетілген. Бұл 1970 жылдардың ортасындағы халықаралық қатынастарға шолу. Ол «өзара парадигмалық пікірталас» деп аталатын теорияны талқылаудың негізгі бағыттарын ұсынады және халықаралық қатынастар теориясында осы үш дәстүрдің салыстырмалы қасиеттерін нақтылауға тырысты. Бірақ осы бейнеге екі түсініктеме қосу қажет. Біріншіден, оның иллюстрациялық құндылығы уақытпен шектеледі, ол 1970 жылдардағы халықаралық қатынастарды жеткілікті түрде білдіреді. 1980 жылдары, дегенмен, ол көнерген болды, келесі тарауда айтылғандай. Екіншіден, бұл қарапайым суретке түсіру 1970 жылдардағы толық бейнені бермейді. Басқа көзқарастар да уақытпен дамып келе жатты. Жиі тұрақты дамып келе жатқан структуралистік әдіснамамен бірге.

**12.3-кесте.** Халықаралық қатынастардың негізгі үш дәстүрі, 1975

	<i>Талдаудың бастапқы бірлігі</i>	<i>Талдаудың бастапқы деңгейі</i>	<i>Негізгі, түсіндірмелі ұғымдар</i>	<i>Негізгі тақырып немесе негіз</i>	<i>Бейне</i>
<b>Реализм</b>	Мемлекет	Топтық / мемлекеттік деңгей	Күш /билік, мемлекет мүддесі балансы	Анархиядағы қақтығыс, тәртіп	Бильярд үстелі
<b>Рационализм</b>	Рационалдық акторлар	Жеке деңгей	Сауда-саттық жасау, келісімге келу, қызығушылықтар	Өзара пайдалы ынтымақтастық	Желілік диаграмма, жаһандық желі
<b>Революционизм</b>	Капиталистік әлем экономикасы	Әлемдік жүйе деңгейі	Құрылымдық билік, репрессия, пайдалану	Экономикалық даму, саяси тәуелсіздік	Сегізаяқ

## Жүйелік тәсілдер

1960 және 1970 жылдардағы халықаралық қатынастар ғалымдары әлемдік істерде орын алған өзгерістермен бірге сақтауға тырысты. Олар жаңа шындықтармен ұғынылған теорияларды әзірледі. Бірақ олар халықаралық қатынастар дәстүрге қарама-қайшы келетін пән немесе «парадигмалар» пәні болғандығын ажырата отырып, ежелгі қағидаға сүйенді<sup>12</sup>. 1950 жылдары халықаралық қатынастарды екі дәстүр (реализм мен рационализм) арасында ыдыратқандықтан, 1960 жылдары үшінші революциондық дәстүрді енгізді.

Үш қарама-қайшы дәстүрлер ұғымы қарапайым және ұқыпты бейнеленген. Ол күрделі әдебиет корпусында интуитивті ақылға қонымды тәртіпті орнатты. Сондай-ақ, ол дидактикалық функцияны орындады, халықаралық қатынастарды академиялық сала ретінде үш қарама-қайшы дәстүрді енгізу арқылы қарастыру оңай болды. Дегенмен жағдайды қиындататын факторлар болды. Фактордың аса елеулісі үнемі дамып келе жатқан теориялар. 1960 және 1970 жылдары Кеннет Уолтц (1959) «үшінші бейне» теориялары деп атаған теориясы ең маңызды эволюция болды. Әсіресе, осы эволюцияға үлес қосқан үшеуі: Иммануиль Валлерстайн (1974), Кеннет Уолтц (1975) және Хедли Булль (1977).

Бұл үш автор түрлі тақырыптарды талқылады, Валлерстайн бай, әлемдік экономиканы макроэкономикалық зерттеу тұрғысынан жазды; Уолтц Ұлы державаның өзара әрекеттесуінің қарапайым моделін әзірледі; Булль халықаралық қоғамның ең маңызды тәртіп күштерін ұғынуға тырысты. Дегенмен олардың барлығы өз дәуірлерінің теориялық пайымдауларын бейнелейтін кейбір айқын сипаттамаларымен бөліседі. Әрине, олар үлкен теория. Бұдан басқа, олар талдаудың жүйелік деңгейінде және құрылымдық тұрғыда өзара іс-қимылмен айналысады. Ең соңында, олар, әдетте, мемлекеттер олар секілді әрекет еткендей әрекет етпейді дейді. Барлық үш автордың пікірінше, олардың әрқайсысы жүйелік қысым мен талаптарға бағынады және бұл жүйелік импульстар олардың әрекетін шешуші жолмен қамтамасыз етеді.

### *Иммануил Валлерстайн және қазіргі заманғы әлемдік жүйе*

Иммануил Валлерстайн 1974 жылы төрт томдық көлемді кітабының бірінші томында «Заманауи әлемдік жүйені» жариялады. Бұл тарих пәнін өршіл талқылау болды: ол «ұзаққа созылған он алтыншы ғасырды» талдайды және оның капиталистік заманауи әлемдік экономиканың пайда болғандығын түсіндіруге тырысады. Кітап революционистік парадигмаға қосылған үлкен үлес болып табылады. Ол халықаралық саяси экономиканың радикалды дәстүрін білдіреді.

Империализм теориясы аталған еңбекте маңызды рөл атқарады – ол капиталистік өндіріс режиміне назар аударған Ленин мен ортодоксалды марксистік теорияны қарастырған Бухарин секілді емес; оның орнына Валлерстайн халықаралық коммерция мен сауда-саттық рөлін атап өткен Джон А. Хобсон секілді авторларға негізделді (1902).

Тағы бір дерек көзі француздық *Аннал тарих мектебі* болып табылады, сондықтан оның мүшелері «*Аннал тарих, экономика және қоғам*» пәнаралық журналын редакциялады. Валлерстайн әсіресе тарихшы Фернан Бродельден шабыт алды, ол XVI ғасырдағы Еуропаның заманауи капиталистік жүйенің пайда болуына талдау жасау үшін көп көлемді еңбегін арнады. Сол ғасырда Бродель, Еуропаның бәсекелес ұлы державалары өздерінің



сауда-саттығын кеңейтті және бүкіл әлемге әсер етті деп түсіндірді. Әлем үш бөлікке немесе дәйекті аймақтарға бөлінді. Біріншіден, капитализмнің әлемдік экономикасының негізгі, орталық, бай іргетасы бар. Содан кейін жартылай перифериялық елдердің кедей, күрескен халықтарын қамтитын аралық аймақ пайда болады. Ең соңында, кедейлікпен ерекшеленетін және әлемдік экономиканың еңбек сипаттамаларын бөлу кезінде қатысушылар емес, бағынышты болып табылатын перифериялық аймақтардың кең салалары бар.

Әлемдік экономиканың барлық үш аймағы капиталист деді Валлерстайн. Дегенмен, әрбір аймақ капитализмнің басқа түрін бейнелейді және жалпы барлық жүйе жұмысында оның рөлі әртүрлі болады. Бұл тек қана негізгі ядро болып табылады, мысалы, капитализм еркін нарықтың либералдық қағидаларымен жұмыс жасайды. Негізгі ядро жоғары білікті жұмысшылар, ауылшаруашылығының күрделі техникасы және кейінірек өнеркәсіптік салалар арқылы дамиды; барлығы байырғы буржуазияның бақылауында болады. Перифериялық аймақтардағы экономика негізінен аграрлық болып табылады; капитализм дамығандықтан, перифериялық елдерде шикізат, мысалы, қант, ағаш және азық-түлік өнімдерін экспорттауға арналған моноэкономиканың даму үрдісі бар.

Әрбір аймақ жалпы жүйедегі рөліне байланысты агенттер мен институттарды қалыптастырады. Демек, әлемнің әртүрлі бөліктерінде тәртіп институттарының әртүрлі түрлері бар, себебі олар өздері тұратын аймақтың қасиеттеріне байланысты әртүрлі қалыптасады. Ядрода, мысалы, экономикалық тәртіп институттары еркін еңбек нарығына негізделген. Жартылай перифериялық, экономикалық институттар аз және транзакциялар әртүрлі сыбайлас жемқорлық дәрежесіне әсер етеді. Перифериялық аймақтарда капитализм еңбек бақылауының қатаң нысандары арқылы белгіленді.

Сонымен қатар, саяси институттар бір аймақтан екінші аймаққа байланысты ерекшеленеді. Оның негізінде әлемдік экономика бар, онда еңбек еркіндігі, саяси жүйе жеке тұлғаның еркіндігіне негізделген және уақыт өте келе, либералды демократияның нақты түріне айналды. Халық кедей болып табылатын және еркіндігі аз жартылай периферияда саяси институттар авторитарлық билікпен ерекшеленеді. Адамдар кедей және қуғын-сүргінге ұшыраған перифериялық жерлерде әлеуметтік тәртіп күшіне енеді. Саяси үдерістер билік өкілдеріне қызмет етуге бейім, ал билікте қалу үшін олар зорлық-зомбылықты және репрессияны қолданады. Мұнда «өмір жиі маһшарды немесе тіпті тозақты» білдіреді (Бродель, 1977, 82 б.). «*Заманауи әлемдік жүйе*» әлемдік тарихтың бес жүз жылдық тарихын оңтайландырылған, әлеуметтану моделінде қарастыруды ұлы теория негізінде қамтамасыз етеді. Басқа томдар 1980, 1989 және 2011 жылдары жалғасын тапты, олардың әрқайсысы ғаламдық тарихтың жаңа кезеңдерін тұрақты түрде бекітуге негіз болатын негізгі дәлелді қолданды.

### *Кеннет Уолтц: халықаралық саясат теориясы*

Кеннет Уолтцтың негізгі әдістемесі Иммануил Валлерстайннан өзгеше емес еді. Екеуі де әлемдегі мемлекеттерді үлкен жүйедегі бірлік ретінде ұсынды және жүйелік күштердің нәтижесі ретінде олардың әрекетін қарастырды. Екеуі де үлкен жүйенің бөлшектері болып табылатын қысымға және ұсынылған талаптарға жауап ретінде мемлекет әрекеттерін түсіндірді. Сондай-ақ, бұл үлкен жүйені байлық немесе билік мүмкіндіктері бойынша анықталған әртүрлі деңгейлерге немесе таптарға бөлді. Екеуі де белгілі бір қабатқа немесе тапқа жататын мемлекеттер осы қабатқа тән жолдармен әрекет ететінін айтты.

Валлерстайн үшін барлық негізгі мемлекеттер ядроны сипаттайтын еркін нарықтық капиталистік жолдармен айналысады. Уолтц үшін барлық ұлы державалар әдеттегідей ұлы державалар жолымен әрекет етеді, барлық кішігірім мемлекеттер өздерінің ішкі жүйелерінің қасиеттеріне қарамастан, кішігірім мемлекеттерде қалыпты түрде әрекет етеді. Уолтцтың айтуынша, АҚШ капиталистік демократия, ал КСРО коммунистік диктатура болғанымен, халықаралық сахнада ұқсас жолдарды ұстанды. Екеуі де ұлы державалар және стратегиялық артықшылықтарға ие болды. Уолтцты қызықтыратын мәселе олардың ішкі жүйелері әртүрлі болса да, олардың әрекетінің ұқсастығы еді. Ол жауапты халықаралық жүйе сипатынан тапты немесе, дәлірек айтқанда, егемен мемлекеттер жүйесінің өзіндік, анархиялық сипатынан тапты.

Уолтц осы дәлелді 1950 жылдары ертерек бастаған болатын. Мысалы, *«Адам, мемлекет және соғыс»* [1959] деп аталатын қорытынды тарауда Уолтц халықаралық қатынастардың ең жақсы тәсілі жүйелі деңгейде бастау дегенді атап көрсетеді. 1960 жылдардың басында ол дәлелді мұқият зерттеді. Ал 1970-жылдардың басында ол *«Саяси ғылымның жаңа анықтамалығындағы»* «Халықаралық қатынастар» ғылымына арналған тарауға үлес қосу үшін шақырылды, ұлы теория үшін жүйелі түрде жұмыс жасай бастады.

Нәтижесінде реалистік парадигма өзгерді. Уолтцтың «Халықаралық қатынастар теориясы» 1975 жылы «Саяси ғылымдар анықтамасында» тоқсан беттік тарау болып басылып шықты, ол шын мәнінде халықаралық қатынастар саласы болмады; ол оны бұзды. Біріншіден, Уолтц классикалық реализмді қатты сынға ұшыратты. Реализм адам табиғатына байланысты көмескі философиялық болжамдарға негізделген дейді Уолтц. Халықаралық қатынастардың ғылыми теориясы осындай көмескі болжамдарға негізделе алмайды. Екіншіден, мемлекеттердің ішкі істерін тексеру арқылы ғана әлемдік саясатты түсіну мүмкін емес. Жүйелік тәсілді дамыту өте қажет.

Уолтц әдіснамалық баламаны ұсына отырып, өзінің классикалық реализм туралы сыни пікірін жалғастырды. Оның 1975 жылғы тарауында халықаралық қатынастарға жүйелік көзқарас тұрғысынан жақын болып табылатын Реализмнің жаңа түріне бейімделген жаңа ғылым философиясынан басқа ешнәрсе ұсынылған жоқ.

Халықаралық жүйе дегеніміз не? – деп сұрады Уолтц. Оның жауабын екі тараумен қорытындылау қиын. Бірақ жүйені анықтайтын екі қағидадан бастаған дұрыс. Біріншіден, оның реттеу қағидасы: яғни анархия қағидасы. Мұнда Уолтц мысалы Джеймс Лоримердің (1877) бір ғасыр бұрын жасағанын қарастырады және ол көптеген халықаралық қатынастар теоретиктерімен қайталанғандығы туралы айтады (мысалы, Дикинсон, 1916): атап айтқанда, халықаралық жүйе анархиялық болғандықтан, оның құрамдас бөліктері егемен мемлекеттер болып табылады. Олар егемен болғандықтан, олар өздерінің тәуелсіз мәртебесін сақтап қалғысы келеді. Әрбір мемлекет өз қауіпсіздігімен айналысады және өзінің жеке қауіпсіздік проблемаларын ең көп дәрежеде өзі басқарады. Бірде-бір мемлекет қиыншылыққа тап болған кездерде ешкімге арқа сүйемейді. Халықаралық жүйе шын мәнінде «өзіне-өзі көмектесу жүйесі» болып табылады.

Халықаралық жүйенің екінші анықтаушы қағидасы деп жалғастырды Уолтц, жүйедегі негізгі бірліктердің (мемлекеттердің) арасында мүмкіндіктерді бөлу туралы болып табылады. Ең үлкен немесе ең қабілетті мемлекеттер жүйені қалыптастырады. Олар барлық бірліктермен айналысатын мәселелерді жасайды. Бұл керемет жеңілдетілген қадам және шамамен 150 жыл бұрын Леопольд фон Ранке (1925 [1833]) арқылы жасалған бірдей қадам болып табылады: атап айтқанда, саяси тәжірибеде бірнеше ұлы державалар

халықаралық жүйеде үстемдікке ие және оның негізгі мәселелерін анықтайды. Ұлы державалар халықаралық қатынастарға қалыптастырушы әсер етеді. Халықаралық жүйе, шын мәнінде, бірнеше, ірі және қуатты мемлекеттердің өзара іс-қимылы арқылы қалыптасады.

Уолтцтың екі анықтаушы қағидасы арасындағы маңызды айырмашылықты атап өту маңызды болып табылады. Біріншіден, анархия тұрақты. Халықаралық саясат анықтамасы бойынша анархиялық патшалық болып табылады. Мұнда жалпы алғанда халықаралық саясаттың сипатын түсіну негізі жатыр. Екінші айқындаушы қағида тарихи кезеңде өзгермелі мүмкіндіктің таралуы. Тарихтағы әртүрлі дәуірлерде ұлы державалардың түрлі мөлшері бар болды, бұл олардың әрқайсысының мүмкіндіктерді түрліше бөлуді ұсынғанын айтудың тағы бір тәсілі болып табылады. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін, мысалы, әдетте халықаралық жүйеде алтыға жуық Ұлы державалар болды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бұл мөлшер екіге қысқарды – АҚШ пен КСРО. Бірінші дүниежүзілік соғыстан бұрын мүмкіндіктің бөлінуі Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгіге қарағанда басқа жүйені құрды, ал осы екі түрлі жүйеде әрекет ететін мемлекеттер әр түрлі қиындықтар мен серпілістерге тап болды. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Франция мен Британия секілді елдер бұдан былай ұлы державалар емес екендігімен келісуі керек еді. Осылай жасағанда ғана олардың алаңдаушылығы өзгеріске ұшырайтын еді. Ұлыбритания мен Франция КСРО өздерінің қауіпсіздігін қамтамасыз ете алмайтынын түсінді. Олар бір-бірімен немесе Германиямен соғысқа алаңдаған жоқ, бірақ Кеңес Одағымен соғысқа алаңдаушылық танытты. Бұл алаңдаушылық оларды бір-бірімен және АҚШ-пен ынтымақтасуына жол ашты. Мүмкіндіктердің таралуы соншалықты қатты өзгеріске ұшырағандықтан, егер Ұлы державалардың соғысы туындаса, нәтижесінде Ұлыбритания мен Франция ешқандай маңызды рөл атқармайды. Ұлы держава соғысы енді АҚШ пен КСРО алаңдаушылығын тудырды, олардың екеуі мұны түсініп, жаңа халықаралық құрылымға бейімделді. Олар жаңа, халықаралық міндеттемелерді қабылдады. Нәтижесінде халықаралық жүйе осы екі биліктің арасындағы бәсекелестікке ие болды. Әлемдік істердің басты күн тәртібін екі ұлы державалардың өзара байланысы анықтады.

Уолтцтың негізгі көзқарасы халықаралық қатынастардың жүйелік талдауы болды. Бұл халықаралық жүйені екі аналитикалық деңгейде ұсынды: бір деңгейде, өзара әрекеттесуші бірліктер немесе мемлекеттер; екінші деңгейде, құрылым. Мемлекеттер құрылымды құрастырады деген жаңсақ пікір болып табылады. Олар ондай емес. Шын мәнінде, мемлекеттер құрылымы бойынша қалыптасқан мағына. Мемлекеттер халықаралық жүйемен тұрақты жұмыс жасайды. Мемлекеттерге жүйелік импульстар мен осы импульстар арқылы қалыптасқан олардың әрекетіне бағынады.

«Жүйе», - деп жазады Уолтц – өзара әрекеттесетін бірліктер жиынтығы ретінде анықталады. Бір деңгейде жүйе құрылымнан тұрады, ал құрылым жүйелік деңгейлік компонент, ол бірліктерді жай жиынтықтан ерекшелейтін жиынтық ретінде қалыптастыра отырып, қарастыруға мүмкіндік береді. Басқа деңгейде жүйе өзара әрекеттесетін бірліктерден тұрады. Жүйелік теорияның мақсаты екі деңгейдің жұмыс істеуі мен өзара әрекеттесуін көрсету және оларды бір-бірінен айрықшалауды талап ету (Уолтц, 1975, 45 б).

Қарапайым тілмен айтқанда: белгілі бір мемлекеттің әрекетін түсіндіру үшін ең маңызды нәрсе мемлекеттің Ұлы держава немесе шағын мемлекет екенін білу. Барлық ұлы державалар жүйелі серпіліс пен қысымның бірдей түріне ұшырайды; оларға соған

ұқсас тәсілдермен жауап беруге бейім, сондықтан да өздерін осыған ұқсас әрекет жасауға бейімдеуі керек. Кішігірім мемлекеттер де жүйеден пайда болатын импульстарға ұшырайды. Бірақ олар Ұлы державаға қарағанда басқаша әрекет етеді.

Халықаралық қатынастар ғалымдары арасында Уолтцтың тарауы қызу талқыланды. Көптеген сын-ескертпелер оның дәлелін түсіндіруге, кеңейтуге және қолдануға мүмкіндік берді. 1979 жылы ол «Халықаралық саясат теориясы» атты еңбегін жариялады (кеңес ретінде оның көптеген жақтаушылары тарапынан білінгендей). Бұл халықаралық қатынастар саласындағы ғылыми басылымдарда жарияланған ең маңызды кітаптардың бірі. Ол кем дегенде үш маңызды үлес қосты. Біріншіден, ол халықаралық қатынастардың ежелгі реалистік дәстүрін бұзды. Екіншіден, ол көне қирандылар негізінде жаңа парадигма құрды, ол «структуралистік реализм» парадигмасы болып табылады. Үшіншіден, ол халықаралық қатынастарды ғылыми зерттеудегі нақты және сенімді жаңа әдіснамалық негізді қамтамасыз етті.

### *Хедли Булль*

Хедли Булль, Уолтц сияқты, дәстүрлі реализммен келісті: Бұл егемен мемлекеттер халықаралық саясаттың негізгі қатысушылары және олардың өзара әрекеті анархиялық жүйе болып табылады дегенді білдіреді. Булль көпшілігінде Моргентаудың мемлекеттер қауіпсіздік пен ықпалға ұмтылатындығы туралы пікірімен келіседі. Сонымен бірге, Булль халықаралық қатынастар барысында өзара әрекеттесуші дипломаттардың мемлекетаралық қарым-қатынастарда тәртіпті сақтауға қызмет ететін ұйымдар мен нормаларды дамытқандығы туралы пікірлесіп, әлеуметтік өзара іс-қимылдың маңыздылығын атап өтті.

Олар осыны жасаған кезде дипломаттар қалай әрекет етеді? Олар қандай ұйымдар мен нормаларды дамытады? Өзінің «Анархиялық қоғам» (1977) атты кітабында Булль отыз жыл бұрын Моргентау (1948) атағандай, ең маңызды тәртіпті институттар дипломатия, халықаралық құқық және билік балансы болып табылады дейді. Дегенмен Булльдің көзқарасы басқаша болды. Онда Моргентау өзінің дәлелдемелерін тұрақты адамзат табиғатының пессимистік философиясымен байланыстырса, ал Булль аса нәзік антропологияны қабылдады. Сондай-ақ, Моргентау егемен мемлекеттерге назар аударса, олардың әрқайсысы өз мүдделерін қанағаттандырып, қақтығысқа ұшырағанын атап көрсетті, Булль өзара әрекеттесу барысында мемлекеттер белгілі бір ортақ мүдделерді дамытады және бұл халықаралық ынтымақтастықтың негізі бола алады дегенді айтты. Моргентау адам табиғатының пессимистік көзқарасына сүйенсе, Булль Британ Комитетіндегі Халықаралық саясат теориясы бойынша талқылауларға сүйенді. Ол антропология және социологиядан, заң және саяси ғылымнан әлеуметтік теорияларды енгізді. *Анархиялық қоғам* «Ағылшын мектебінің» негізгі ұғымы ретінде жиі аталады.

Булль Мартин Уайттың халықаралық қатынастардың үш негізгі дәстүрлерінің бар екендігі туралы пікірін қабылдады. Ол сондай-ақ Мэннингтің егемен мемлекеттері өзара әрекеттесу арқылы халықаралық қоғам құратындығы туралы дәлеліне сүйенді. Булль «ортақ мүдделер мен ортақ құндылықтарды ескере отырып, мемлекеттердің бірлестігі өзара қарым-қатынаста ережелер жиынтығына байланысты өздерін қабылдайтын және ортақ институттардың жұмысына қатысу арқылы қоғам қалыптастырады» деп айтты (Булль, 1977, 13 б.). Реалистердің айтуынша, халықаралық тәртіп биліктің біртұтас тепе-теңдігі арқылы жасалады, Булль тәртіпті ішкі деп санайды. Ол бұны тек халықаралық

анархияның өнімі емес, жалпы мүдделер, ережелер, нормалар, құндылықтар мен институттардың нәтижесі ретінде көрген. Олардың өзара әрекеттестігі арқылы мемлекеттер мемлекетаралық жүйеден артық нәрсе жасайды: олар халықаралық қоғамды құрайды.

Бұл Булль үшін басты мәселе, бұл жерде ол және Уолтц өз тәсілдерімен бөліседі. Қоғам жүйеден өзгеше болады. Қоғам жүйені қабылдайды, бірақ оның өзара әрекетін көп нәрседе және сапалы тұрғыдан ерекшелендіреді. Қоғам коммуникативті өзара әрекеттесу үдерісінде қалыптасады; акторлар тобы өздерін нормалар мен ережелердің ортақ жиынтығына байланысты болып табылатындығын түсінеді. Халықаралық қоғамға байланысты мүше мемлекеттер белгілі бір ортақ мақсаттарға жету үшін осындай нормалар мен ережелерді дамытады деп атап көрсетті Булль. Маңызды мақсаттардың бірі біріншіден, оған негізделген мемлекеттер жүйесі мен халықаралық қоғамды сақтау. Екіншіден, жеке мемлекеттердің тәуелсіздігін қорғау және қолдау. Үшіншіден, бейбітшілікті сақтау егемен мемлекеттер арасында қалыпты болып табылатын соғысқа жол бермеу.

Бұл мақсаттар қай жерде және оларға қол жеткізу үшін белгіленген нормалар мен ережелер қайдан пайда болады? Сайып келгенде олар мемлекеттердің өздерінен пайда болады. Олар әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы құрылды. Сондай-ақ, олар халықаралық институттардың белгілі бір жиынтығымен жүзеге асырылады. Осы негізгі нормаларды құрметтейтін және ортақ мақсаттарға қол жеткізу үшін осы институттармен айналысатын мемлекеттер халықаралық қоғамды қалыптастырады. Мұндай қоғам

белгілі-бір ортақ мүдделер мен ортақ құндылықтарды ескере отырып, қоғамды бір-бірімен өзара қарым-қатынастарында жалпы ережелер жиынтығына байланысты қоғамды қалыптастырады және ортақ институттардың жұмысына араласады (Булль, 1977, 13 б.).

Бұлар қандай институттар болып табылады? Халықаралық тәртіптің ең айқын үш институты «дипломатиялық қарым-қатынас», «халықаралық құқық» және «билік балансы» қағидалары болып табылады. Олар өзара әрекеттесетін мемлекеттер арқылы құралады және қолдау табады. Халықаралық жүйе немесе қоғам интерактивті мемлекеттер арқылы құрылатындықтан олардың егемендігін сақтап қалу үшін, оған жоғары, толық қамтитын саяси билік жетіспейді. Бұл шын мәнінде анархия. Мұндай анархияда өзара әрекеттесу ережелері егемен мемлекеттер арқылы жасалады, басқарылады, түсіндіріледі, күштеп мәжбүрлейді, бейімделеді және қорғалады. Бұл логика бойынша Булль осы үштікке өзі анықтаған тағы екі тапсырыс беруші институтты қосады. Біріншіден, ол «ұлы державаларды» қосады, саяси тәжірибеде халықаралық қоғаммен реттелетін функциялар ең күшті мүше мемлекеттер арқылы жүзеге асырылады. Содан кейін ол «соғыс» ұғымын қосады, себебі халықаралық әрекет ережелері туралы келіспеушіліктер саяси тәжірибеде соғыспен реттеледі және әдетте келесі бейбітшілік конференциясында анықталады.

## **Халықаралық қатынастардағы жүйелер мен құрылымдар**

1960 және 1970 жылдар аралығы турбуленттілік және трансформация жылдар болды. Ядролық қару-жарақ жарысы жеделдетілді және жаңа бейбітшілік қозғалысының түбегейлі антиядролық науқандарын туындатты. Отарлықтан босату үдерісі жоғарғы деңгейге жетті. Оңтүстіктегі революциялық көтерілістер көбейіп, солтүстікте радикалды қозғалыстар пайда болды. Батыстың экономикалық дамуы оның шегіне жетті және

тоқырау кезеңіне көшті. Бұл жылдар Батыстың мемлекеттік қайраткерлері мен ғалымдары шектеулер туралы жаңа ұғымды ашып, олар жұмыс жасайтын шектеулерді түсінуге тырысты.

Саясатшылар осы шектеулерден шығуға тырысты. Олар дәстүрлерін және қолданыстағы жүйені өзгертуге тырысты. Кейде олар сәттілікке қол жеткізді. Мысалы, американдық және кеңестік дипломаттар қару-жарақ жарыстарына қатысатын жаңа ынтымақтастық институттарын құруға қол жеткізді. Дегенмен көбінесе саясаткерлер табысқа жете алмады; олар жағдайды одан сайын күрделендірді. Никсон әкімшілігі АҚШ-тың экономикалық жағдайын жақсартуға тырысып, долларды алтын стандартынан алып, доллардың құнсыздануына себеп болды. Бұл Бреттон-Вудс жүйесін бұзды және американдық еуропалық одақтастарын өз экономикаларын тұрақтандыру үшін өздерінің қаржылық нормалары мен ережелерін әзірлеуге ынталандырды. Бұл еуропалық интеграцияның қарқынын арттыруға, Еуропалық қоғамдастық үшін жаңа, жоғары мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік берді. Бұл сондай-ақ қаржы мәселелерінде Американың Еуропаға әсерін азайтты. Дегенмен Еуропа мемлекеттері экономикалық ынтымақтастық пен қаржылық бақылау үшін жаңа институттар құрғанымен, экономикасын сақтау үшін олар үнемі арзан мұнай жеткізілуіне тәуелді болды. Бұл олардың Таяу Шығыстағы саяси өзгерістерге осалдығы себеп болды. Сондай-ақ, олар Таяу Шығысты тұрақтандыру және тұрақты мұнай жеткізуді қамтамасыз ету үшін АҚШ-қа тәуелді болды – бұл міндет Израильдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін Американың әлдеқайда күшті кепілімен күрделене түсті.

Бұл халықаралық қатынастар теориясында «өзара тәуелділік» түсінігі қайта енгізілген жылдар болды (Keohane және Nye, 1977). Осы тұжырымдаманы талқылаған пікірталастар Карл Дойчтың (1957) тәуелсіз бірлестіктерді халықаралық тәртіпте сенімді және бейбіт аймақтар ретінде сипаттаған сипаттамасын бекіте түсті. Сонымен қатар, өзара тәуелділік тұжырымдамасы осалдықтың жаңа түсініктерін енгізді. Өзара тәуелділік үлкен байлық әкелсе де (Адам Смит айтқандай), бұл сондай-ақ халықаралық әрекеттер мен әрбір қатысушы субъектіге әлдеқайда көп осалдық тудырды (Жан Жак Руссо атап көрсеткендей). 1970 жылдардағы әлемдік жағдай Маккиндер (1904), Энджелл (1910) және басқалар жарты ғасырдан астам уақыт сипаттаған қиындық туындатқан жағдайларға ұқсады. Олар әлемді «жалғыз организм» немесе «жабық жүйе» деп сипаттады, онда «кез келген шок, кез келген апат немесе артықшылық антиподтарда болуы мүмкін, шындығында антиподтардан қайтып келуі мүмкін ... Адамзаттың әрбір ісі бұдан былай да қайталанатын және әлем бойынша осылай қайталанатын» (Маккиндер, 1919, 389 б.).

### *Жүйелер мен құрылымдар*

Жүйелік перспектива бұл жаңа күрделілікті қолға алудың күші болды. Бұл тұтастық көзқарасты қамтамасыз ету және жекелеген акторлардың халықаралық жүйедегі еңбек аясында іс-әрекетін түсіндіру әрекетіне айналды. Бұл күш 1940 және 1950 жылдары басталған кезде, ол биологиядан және электротехника саласындағы прогрестен хабардар болды; 1960 жылдары бұл күш-жігер әлеуметтік философия құрылымымен байытылды.

Структуралистік көзқарас алғышартқа негізделген, оның тұтастығы оның құрамдас бөліктерінің қарапайым мөлшерінен (және өзгеше) көбірек. Бұл алдымен лингвистикалық салада дамыды, ол тілдің сол сөздердің қарапайым мөлшерінен де көбірек екенін сипаттаған дәлелден пайда болды. Сөздердің арасындағы қарым-қатынастар сөздердің

тәртібін, септелуді және құрамын сөйлемдерге және маңызды сөз тіркестеріне байланысты анықтайтын ережелер бойынша қарастыратын грамматикамен реттеледі. Реттеу ережелерінің бұл ұғымы әлеуметтік ғылымдарға таралған, ол адамның ақыл- ойы мен әрекетін басқаратын негізгі қағидалары ретінде ойластырылған. Адамның әрекеті әрқашан өзара әрекеттесу болып табылады деген пікір қарама-қайшылықта болды. Адам әрекеті әлеуметтік өзара қарым-қатынастардың бір бөлігі ретінде түсіндіріледі деді структуралистер.

Бастамашылардың бірі француз антропологы Клод Леви-Стросс болды. 1950 және 1960 жылдары «қазіргі заманғы антропологияның бабасы» атты атақ иемденуге мүмкіндік берген инновациялық зерттеулерін жазды. Ол үшін құрылымдық «адам қызметінің барлық түрлеріндегі ойдың негізін іздеу» болды. Оның еңбектері әлеуметтану, саяси зерттеулер және басқа да әлеуметтік ғылымдарға тікелей әсер етті (қараңыз Моисей және Кнутсен, 2012, 8-тарау).

Леви-Стросс адам теңдігін қолдайды. Ол адам баласы жаратылысынан барлық жерде бірдей деген болжамнан бастады. Ол тайпалық қоғамдарды «өркениетті емес» ақыл-парасат «өркениетті» ақыл-парасатпен бірдей құрылымдарға ие болып табылады деп зерттеді. Егер адамзат баласы басқаша әрекет етсе, бұл адам табиғатындағы айырмашылықтарға емес, олардың өмір сүретін қоғамдарындағы айырмашылықтарға байланысты. Осы болжам прогрессивті саяси қозғалыстардың негізгі бөлігіне байланысты болды. Құрылымдық көзқарас олардың себептері бойынша жаңа дәлелдер келтірді және олардың саяси белсенділігіне әсер етті. Ол 1960 жылдарда күшіне енген Америка азаматтық құқықтар қозғалысынан хабардар етті. Мартин Лютер Кинг сияқты көшбасшылар нәсілдік сегрегация мен кемсітушілікті тоқтатып, барлық қара нәсілді американдықтар үшін азаматтық құқығын заңды деп тануды қамтамасыз етуге қол жеткізді. Бірақ құрылымдық перспективаға ықпал еткен көшбасшылар да заңды тұрғыдан мойындаудың жеткіліксіз екендігін айтты; терең қалыптасқан нормалар мен нәсілшілдік тәжірибелерді жою қара нәсілді босату стратегиясының қажетті компоненттері болып табылады.

Адамның іргелі теңдігі туралы ұсынысы феминистік қозғалыс арқылы қолдау табады. XIX ғасырдың соңынан бастап әйел белсенділер және әйел ғалымдар әйелдердің қоғамдағы бағынышты рөлдерді атқаратындығын растады. Олар осы бағыныштылықты әлеуметтік нормалар мен заңды ережелерге байланысты түсіндірді, қоғамды реформалау және заңды кедергілерді жою арқылы әйелдердің бағыныштылығын жеңу мүмкін болды деп мәлімдеді. 1960 жылдары құрылымдық көзқарастар бағыныштылық қарым қатынастарына өзгеше реңк берді. Феминистердің жаңа буыны оны әлеуметтік құрылымдар және әйелдерді босатудың жаңа стратегияларын әзірлеу тұрғысынан түсіндіре бастады. Олар әйелдердің бағыныштылығы байлықтың, саяси және мәдени биліктің теңдей бөлінбеуімен байланысты екенін айтады. Бағындыру шын мәнінде, патриархаттың терең құрылымдарында бекітілген сексуалдық күш тәжірибесінің нәтижесі болды, оны жалғыз құқықтық қорғау құралдары арқылы жеңу мүмкін емес еді. Құрылымдық дәлелдермен және «дәрілер» арқылы ынталандырыла отырып, әйелдерге репродуктивті функциясын басқару құқығын берді, әйелдер саяси тұрғыдан ұйымдастырылып, тек құқықтық ережелерді ғана өзгерткен жоқ, сонымен қатар, жыныстық қатынасты реттейтін және жыныс мәселелері туралы ойды басқаратын динамикалық болды. Бұл, әсіресе, жекеменшіктегі ақысыз жұмысқа қарағанда, қоғамдық саладағы беделі және сыйы бар ақылы жұмыс ұсынатын еңбектің әлеуметтік бөлінуіне

негізделген болатын. Ер кісілер жұмысшылар ретінде экономикалық өндіріс жүйесіндегі рөлі үшін жоғары бағаланады; әйел кісілер қайта құрудың әлеуметтік жүйесіндегі рөлі үшін бағаланбайды.

1960 және 1970 жылдары құрылымдық теория әйелдер мен азшылыққа арналған азаматтық құқықтар туралы пікірталасты өзгертті. Бұл халықаралық қатынастарды зерттеуді қосқанда әлеуметтану және саяси ғылымдар саласына терең әсер етті. Бірінші талқыланған пікірталастар үшінші әлемді отарлықтан шығару және дамыту үдерісі саяси экономиканың радикалды теорияларымен қамтылған пікірталастарға байланысты болды. Дегенмен көп ұзамай, құрылымдық дәлелдер халықаралық жүйедегі соғыс, бейбітшілік, қауіпсіздік пен тәртіп мәселелеріне әсер ете бастады.

### *Агенттер мен құрылымдар және Руссоның оралуы*

Құрылымдық теория әлеуметтік философияның кейбір ең ежелгі сұрақтарына жаңа көзқарасты ұсынды. Мысалы, әлеуметтік субъектілер ақыл парасатқа қайшы келетін, субъектілердің өз еркіне қарсы тұрып, олардың мүдделеріне нұқсан келтіруші әрекет ететін ежелгі мәселеге жаңа негіз берді.

Бұл сұрақтар саяси теориядағы ең көне ой-жұмбақтар арасында кездесетін Паулдың сөздеріндегі классикалық тұжырымдама болып табылады: «Мен жақсы нәрсені істегім келеді, бірақ мен оны жүзеге асыра алмаймын. Өйткені мен өзім қалаған жақсылықты жасамаймын, бірақ жамандық та жасамаймын, осылай жасауды мен жалғастырғым келеді» (Римдіктер, 7: 18-20). Христиандық теологтар дәстүрлі түрде «күнә» түсінігіне негізделе отырып білім мен әрекет арасындағы айырмашылықты түсіндірді. Бұл, мысалы, Рейнхольд Нибурдың дәлелі болып табылады (1932; 1949).

Зайырлы ойшылдардың пікірлері басқаша болды. Олар адамдар толыққанды рационалды емес екенін айтады, бірақ олардың әрекеті іске аспайтын ниетке, құмарлыққа және қысқа мерзімді мақсаттарға негізделген. Бұл консервативті ойшылдардың дәлелдері болды (Берк, 1988). Бұл сондай-ақ классикалық реалистердің жауабы болды (Моргентау, 1948; 1978).

Структуралистік авторлар басқа зайырлы дәлелді дамытты. Ақыл парасатқа келмейтін және субъектілерге қарама-қайшы келетін тәсілдермен адамзаттың әрекет ету үрдісін өз қызығушылығымен, олар адамның пікірталастарының сыртқы орта секілді ішкі себебі де бар болатындығын айтады. Әртүрлі табиғи жағдайларда өмір сүретін адамдар түрлі өмір сүру жағдайларын және әлеуметтік әрекеттің әртүрлі үлгілерін дамытады, – дейді олар.

Жан-Жак Руссо бұл дәлелдің алғашқы негізін қамтамасыз етті. Ол контекстегі және жағдаяттағы айырмашылықтар адамзат дағдыларының айырмашылығына, уақыт өте келе еңбек бөлінісіне және өз кезегінде дамып келе жатқан қоғамды қалыптастыруға қалай ықпал еткенін түсіндірді. Адам Смит, Джордж В. Ф. Гегель және басқа да қоғамдық философтар Руссоның дәлелімен шабыттанды. Олардың көпшілігі оны одан әрі дамытты. Олардың кейбіреулері өздерінің дамытқан дәлелдерін халықаралық саясатты зерттеуге қолданды. Кеннет Уолтц 1970 жылдардағы ықпалды оқиға болып табылады.

Уолтц егемен мемлекеттердің өзара әрекеттесу жолдарын сипаттағанда, ол Руссоның сөзін мысал ретінде жиі келтірді. Атап айтқанда, ол Руссоның (1950, 238 б.) алғашқы адамдар аш болған кезде тамақтану үшін аң аулаумен айналысқаны туралы сипаттайды. Егер олар кешкі асқа бұғы ұстаса, онда олар өзара ынтымақтастықта болуы керек еді. Дегенмен әлеуметтік нормалар, ережелер, институттар мен атқарушы органдар болмаған



кезде, ынтымақтастық қиын болып табылады. Егер қоян табиғи адамның біреуінің қолына түскен болса, онда осы адам өзінің лауазымынан бас тартуға мәжбүр болады. Өзінің жеке түскі ас ішуге мүмкіндіктері бар табиғи адам өзінің сатқындығы арқылы сыбайластарының аң аулауын бұзып, оларды қалайша аштыққа ұшырататынын білмейді.

Уолтцтың айтуынша, халықаралық жүйедегі егемен мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар табиғи адамдар арасындағы қарым-қатынастарға ұқсас болды. Екеуі де анархия контекстінде өмір сүреді. Екеуінің де дербес, қысқа мерзімді мақсаттары бар. Анархиялық контекст мәселелері. Нормалар мен ережелердің болмауы акторлардың өзіне-өзі бағдарланған әрекетіне әсер етеді. Бұл ынтымақтастықты өте қиын етеді. Уолтцтың басты мәселесі анархия мәселесін контекстік шешу мәселесі үлкен пікірталастың тақырыбы болды, XVIII ғасырдағы әлеуметтік-шарттық теориядан қайтадан енгізілген дәлелдер болып табылады. Әсіресе, мүмкін Руссоның дәлелдері. Осы дәлелдердің кейбірі келесі тарауда айтылады.

## Ескертулер

1. 1960 жылы президенттік сайлау кезінде Джон Ф. Кеннеди «Ракеталық қашықтық» екі ұлы держава арасында дамығандығын айтты және АҚШ КСРО-дан ядролық қарудың саны бойынша артта қалды. Бұл өте үлкен асырып айтушылық болды. Ол Кеннедиге президенттік сайлауда жеңіске жетуге көмектесті. Бірақ бұл, сонымен қатар, КСРО-ның алдындағы американдық қорқынышын арттырды.

2. Брандт КСРО-мен келісімшартқа қол қойып, шығысқа қарай Германияның шекарасын қабылдады. Ол, сонымен қатар, Шығыс Германияны (GDR) да мойындады. Польшаға сапары кезінде Брандт Варшава қаласына барып, символикалық қимылда Варшава гетто ескерткішінің алдында тізе бүкті. 1971 жылы Уилли Брандт «Саясат» еңбегі үшін бейбітшілік саласындағы Нобель сыйлығын алды.

3. 1956 жылы Мао қытайлық халыққа үлкен бостандықты «100 гүл гүлденсін» атты ұранмен берді. Батыс радикалдары Маоның өз қызығушылығына байланысты осылай ашық тұрғыдан үн қатуы отандық билікке қарсы күрес екендігін түсінбеген секілді болды. Мәдени революция тағы бір қадам болды. Ол 1966 жылы Мао бастамасымен құрылған болатын және Ұлы секірістің қасіретті сәтсіздігінен кейін билікке қайта оралуын атап көрсетті.

4. Стратегияны Никсонның Ұлттық қауіпсіздік жөніндегі кеңесшісі Генри Киссинджер әзірледі, ол «Сайгонға барар жол Пекин арқылы өтеді» деді (Киссинджер, 2014, 295 бетті қараңыз). Саясаттың алайда бағасы бар болды. Біріншіден, АҚШ-қа Қытайдың жақындауы Америкадағы ұзақ мерзімді антикоммунистік одақтасы – Тайвань аралындағы дәстүрлі байланыстарға нұқсан келтірді. Сонымен қатар, американдықтар КСРО-мен дипломатиялық ойында пайдаланатын «Қытай картасын» әзірлеп, Қытайға КСРО-мен қарым-қатынастарының нашарлау барысында Қытай пайдалана алатын «АҚШ картасын» жасауға мүмкіндік берді.

5. Төңкеріс үшін, жүйелік бейбітшілік орталығынан алынған мәліметтерді қараңыз. Бұл 1960 жылдары әлем бойынша 119 төңкерістен 1970 жылдары 135 төңкеріске дейін ұлғаяды деп болжайды.

6. Ішкі террористік топтар Ирландияда (IRA) және Испанияда (ЭТА) жұмыс істеді. 1960-шы жылдары осындай топтар Америкада да пайда болды (Уругвайдағы Тупамароста

және АҚШ-тағы ауа райы метросында) және Еуропада (Италиядағы қызыл бригадалары және Германиядағы Баадер-Майнхоф бригадасы сияқты). Халықаралық террористік топтар Араб-Израиль соғысынан кейін (1967) пайда болды және Мюнхенде (1970 жыл, ақпан) Израильдің әуе лайнерлеріне және Уганда әуежайларына (Энтеббе, 1976 жыл, маусым) шабуыл жасады және Мюнхендегі Олимпиадада (қыркүйек, 1972) израильдік спортшыларды өлтірді.

7. Ұлыбританияда тұтыну бағаларының инфляциясы 1960 жылдары 4 пайыздан төмен болса, 1970 жылдары 13 пайызға дейін өсті – 1975 жылдың тамызында жоғары 27 пайызға дейін артты. Америка Құрама Штаттарында да, сонымен қатар, 1970 жылдары жоғары қарқынды инфляция байқалды – екі саннан тұратын пайыздық ставкалармен сипатталған болатын, оны президент Джимми Картер қатты сынады. Бұл сын АҚШ-та жұмыссыздық көрсеткішінің бір мезгілде ұлғаюымен көрініс тапты – 1973 жылдың қазан айындағы 4,6% -дан 1975 жылдың мамырында 9% -ға дейін артуымен байланысты болды.

8. Атлантикалық экономика экономиканың құлдырауының екі толқынынан зардап шекті: біріншісі 1969 жылғы желтоқсаннан 1970 жылғы қарашаға дейін созылды; екіншісі 1973 жылдың қараша айынан 1975 жылдың наурыз айына дейін созылды; осы екінші кезеңде британдық тарихтағы ең үлкен қор нарығындағы құлдырау басталды, Financial Times All Share индексінің жартысынан көбін қарастырды. Құлдырау мерзімі қазан айындағы ОПЕК-тің мұнай эмбаргосы дағдарысқа себеп болды деп болжайды, мұнда мұнай бағасының өсуі мен энергия тапшылығы көптеген мұнай импорттаушы елдердің экономикасын сілкіндірді.

9. Әсіресе, скандинавия ғалымдары шабыттанды. Бейбітшілікке арналған институттар Норвегияда (1959) және Швецияда (1966) құрылды.

10. Бұл негізгі идея ғасырлар бойы әдеттегі заңдар теорияларының негізі болды. Дэвид Юм адамның жаратылысынан дағдыға ие және осы қоғамдар азаматтардың күнделікті жұмыс тәртібіне негізделген деп мәлімдеді. Бұл ұғымды Халфорд Маккиндер (1919) дамытты, ол қоғамды «алаңдаушылық» ретінде қарастырды. Саяси сол жақтағы саяси теоретиктер әлеуметтік теориялар көбінесе Карл Маркстың әйгілі сөзін қайталайды, «адам өз тарихын жасайды, бірақ олардың таңдау жағдайында емес» (Моисей және Кнутсен, 2012, 189 б.). Саяси құқықтағы теоретиктер Эдмунд Берк секілді консервативтердің немесе Фридрих Хайек секілді либералдардың шығармаларынан ұқсас идеяларды табады. Тиісті теориялық сабақ француз «Анналес» мектебінің мүшелері арасында соғыс аралық кезеңде басталды және менталитет, ұзақ ғұмыр және «күнделікті өмір» сияқты ұғымдармен көрініс тапты. «Менің ойымша, адам күнделікті тұрмыстағы шеберден әлдеқайда көп», – деді Фернанд Бродель бір күні (1977, 191 б.). «Көптеген мұрагерлік әрекеттер, жинақталған дұрыс ұйымдастырмау қазіргі таңда өмір сүруімізге, бізді тұтқындайтын және біздің өмірімізде шешімдер қабылдауға көмектесетін дағдыларға айналады...»

11. Парадигма аралық пікірталастар көбінесе халықаралық қатынастардағы үшінші «ұлы пікірталас» деп есептеледі, біріншіден, әлемдік соғыстар арасында реалистер мен идеалистер арасындағы пікірталас болып табылады, екіншісі 1960 жылдардың басындағы «ғалымдар» мен «тарихшылар» арасындағы пікірталас болып табылады. Парадигма аралық пікірталастар 1970 жылдардағы реализм, рационализм және революционизм жақтаушылары арасындағы халықаралық қатынастар тәсілі ретінде пікірталасқа байланысты болып табылады.

12. Ғылыми әдіснамадан хабардар болудың дәлелі ретінде «дәстүр» немесе «тәсіл»

сияқты ұғымдар «парадигма» ұғымымен ауыстырылды немесе өзгертілді, термин Томас Кунның «*Ғылыми революциялардың құрылымы*» (1962) ғылым философиясына қосқан үлесінен алынды.

1979 жылдың мамыр айында Англияның премьер-министрі Джеймс Каллагэн жұмыстан кеткен кезде, Даунинг-стрит: 10 үйді Маргарет Тэтчерге тапсыруы премьер-министрдің өзгеруінен де маңызды, британ саясатындағы «негізгі өзгеріс» болды, – деп айтқан еді. Шындығында, мұның мәні одан да зор еді. 1979 жыл Батысқа, тіпті әлемге үлкен өзгерістер әкелді деп айтуға болады.

Өзгеріс үлкен пікірталастармен басталды. Осы оқиғалар мемлекетаралық қарым-қатынастар туралы бұрынғы даулы мәселелерді жандандырып, халықаралық экономика туралы жаңа пікірталастар тудырды. Ол өз кезегінде сынға ұшыраған жаңа көзқарастар қалыптасып, көне және жаңа идеяларға толықты. Материалистік теориялар идеялық дәлелдермен, құрылымдық теориялар постқұрылымдық тәсілдермен алмастырылды. Британ консервативті партиясының жаңа басшысы Маргарет Тэтчер үлкен қактығыстарға тап болды. Көптеген байқаушылар, ол 1960 жылдардағы радикалды консервативті көзқарасты ұстанды деп есептеді. Алайда, бұл шындыққа жанаспайтын. Ол дәстүрлі көзқарастар мен құндылықтарды қалпына келтіретін өзгерістер алып келгенімен, оның дәлелдері дәстүрлі мағынада консервативті емес, либерал немесе либертариан еді.

1980 жылғы қарашада АҚШ президенті ретінде Рональд Рейганды сайлау американдық саясаттағы осындай кілт өзгерісті білдірді; тек оның халықаралық маңызы болды. Рейганның сайлануы либералды өзгерістің маңыздылығын арттырды, «себебі әлемге танымал еркіндіктің ең үлкен күші АҚШ, әлемдегі көшбасшылығын сенімді түрде қайта қалпына келтіретінін көрсетті», деп түсіндірді Тэтчер. Ұлыбритания мен АҚШ Батыстың бұдан былай «Кеңес Одағы мен Үшінші әлем арасындағы қатынастар алдында шегінбейтіндігіне» сенімді болар еді (Тэтчер, 1993, 156 б.). Шығыс және оңтүстікке қарсы тұру үшін Батыс ескі либералдық немесе либертариандық идеяларды қайта өркендетті. Ол өмірге, бостандыққа және меншікке қатысты жеке құқықтар сияқты либералды негізгі құндылықтарды қалпына келтіре бастады. Себебі, рационалды тұлғалардың еркін, өз пайдасына негізделген өзара әрекеттестігі жақсы әлем қалыптастыратынына сенді.

Бұл тарауда 80-жылдардың саяси ахуалына әсер еткен либералдық идеялардың жаңғыруы қарастырылады. Сонымен қатар, әлемдегі саяси экономикаға өзгерістер әкелген, Батыста басталған кейбір либералдық реформалар талқыланады. Бұл тарау осы өзгерістердің жаңа халықаралық мәселелерге байланысты екендігін, соның

ішінде индустриалды әлем үшін маңызды энергия көзі болып табылатын мұнайдың қолжетімділігі мен бағасы осы өзгерістердің негізі екендігін көрсетеді. Бұл оқиғалар әлемдегі мұнайға бай аймақ болып саналатын Таяу Шығыстағы жаңа саяси ахуалдың қалай пайда болғанын көрсетеді.

Соңғы тарауда халықаралық қатынастар ғалымдарының идеялары мен тәсілдеріндегі өзгерістер талқыланады. Бұл бөлімде халықаралық қатынастарды ғылыми зерттеу өткеннің құрылымдық көзқарастарынан ауытқып, орнына жаңарған либерализмнің негізгі идеяларын қолдады деп пайымдалады. Бұл 1980 жылдары халықаралық қатынастар қоғамдастығына үлкен әсер еткен неореалистік көзқарастан айқын көрінеді. Дегенмен, ол құрылымдықты айқын деп санайтын бірегей көзқарасты сақтағанымен, оның негізгі қисыны либералды экономикалық теорияның даралық рационализміне негізделген. Неореализм сол уақыттың нәтижесі еді. Ол 80–жылдарда туындаған теориялық пікірсайыстардың өрбуіне негіз болды.

### **Жаңа тұлғалар, жаңа мәселелер**

1970 жылдардың соңында Екінші дүниежүзілік соғыста қалыптасқан көне буын саяси алаңнан кетті. Олардың орнына жетекшілердің жаңа буыны келді. Олар жаңа идеяларды немесе көне идеялардың жаңа нұсқасын әкелді. Ортодоксалдық экономикалық либерализмді қалпына келтіру осыған мысал бола алады.

### *Батыс және өзгермелі Таяу Шығыс*

Маргарет Тэтчер жаңа либерализм идеясының маңызды қорғаушысы болды. Бұл идеяның халықаралық маңызы 1980 жылғы қарашада АҚШ президенті ретінде Рональд Рейганның сайлануына ықпал етті. Рейган да ескі көзқарастағы либерал еді. Оның сайлау науқаны, Тэтчердікі сияқты, экономикалық түзетулерге, федералдық бюрократияларды бөлшектеуге, салықтарды азайтуға және жеке еркіндіктерге жол ашатын тұғырнамаға негізделді. Сондай-ақ, Рейганның сайлау алдындағы үгіт-насихаты патриоттық ынта-жігер мен ортодокстық либералды доктриналарды біріктірді. Бұл республикалық партияны өзгертті және соның негізінде американдық саясат та өзгерді.

1981 жылдың қаңтарында АҚШ-тың 40 президенті ретінде тағайындалғаннан кейін, Рейган Ұлыбритания және Маргарет Тэтчермен тығыз идеологиялық қарым-қатынас орнатты, бұл АҚШ пен Ұлыбритания арасындағы «ерекше қарым-қатынас» бар деген ұғымды растады. Ол Шығыс блокты репрессиялауға қарама-қарсы англо-американдық еркіндік дәстүрін қолданды. Рейган антикоммунист болды. КСРО мен оның «зұлым империясымен» күресуге ұмтылған Рейган коммунистік көшбасшылардың ескі буыны орта жасы сексен жасқа жеткенін және кеңес экономикасының тоқырап кеткенін байқады. КСРО-да саяси және экономикалық дағдарыс орын алып жатты. Сондай-ақ, КСРО-ның 1970 жылдары жүргізген экспансиялық сыртқы саясатының нәтижесі ретінде, Кеңес Одағының назарына және көмегіне мұқтаж елдердің алдында өздерінің міндеттемелері болды. Қысқаша айтқанда, Кеңес Одағы империялық идеялары үшін ауыр жағдайға тап болды. Елдің тоқыраушы экономикасының шетелдегі міндеттемелерді орындауға мүмкіндігі болмады. Рейган коммунизмнің іштей күйрегенін және жеке адамның еркіндігіне негізделген қарапайым идеялар оның күйреуін тездететінін айтты. 1979 жылы

Кеңес Одағында тағы бір қиындық туындады: жаңадан тағайындалған папа Кардинал Карол Йосеф Войтыла туған елі Польшаға барып қайтты. Бұл сапар ұлтқа үлкен әсер етті. Ол адам құқықтарын қорғау қозғалыстарына себепші болды және 1980 жылы тәуелсіз кәсіподақтың «Ынтымақтастық» ұйымының құрылуына жағдай жасады. Оның жетістіктері басқа Шығыс блогындағы елдерде де ұқсас ұйымдар мен антикоммунистік қозғалыстарды ынталандырды. Рим Папасы Иоанн Павел II-нің үлкен танымалдығы атеизмге шынайы берілген кеңестік империяға үлкен қатер болды.

Діннің өскелең маңыздылығы әлемнің басқа бөліктерінде де көрініс тапты. Таяу Шығыс та шет қалмады. 1979 жылы Иранның зайырлы шах Реза Пехлеви тақтан түсті және фундаменталистік мұсылман дінбасылары Аятолла Хомейни жаңа көшбасшы ретінде белгіленді. Аятолла шииттік исламның жаңа және радикалды бағытын ұстанды. Ол ұлтшылдық бояу сіңген, батысқа қарсы идеялар мен суниттік исламға қарсы көзқарасты күшейте түсті. Сол жылы Саддам Хусейннің көрші Ирактағы диктаторлық билікке келуі екі ел арасындағы шиеленісті арттыра түсті.

Сауд Арабиясының қасиетті Мекке қаласындағы исламшыл көтеріліс аймақтағы діни кикілжіңдерге май құя түсті. 1979 жылы желтоқсанда Кеңес Одағының Ауғанстанға басып кіруі де осыған барабар болды. Шабуыл Ауғанстанды «қырғи қабақ соғысқа» тартып, аймақтағы рөлін арттырды және дінін радикалдандырды. Исламның жаңа және саясатталған көзқарастары Иранда, Сауд Арабиясында және Мысырда да дами бастады. Суниттік исламның доктриналық нұсқалары кеңестік басып кіруден және Батыс пен Араб елдерінің Кеңес Одағына қарсы шара қолдану мақсатында жасалған әрекетінен кейін, Таяу Шығыстағы өзгерістерге өз үлесін қосты.

Ауған соғысы КСРО ішкі мәселелерін арттырды. АҚШ бұл соғысты Кеңес Одағына қарсы мақсатта қолданды, сондықтан соғыс Кеңес Одағына адам және қаржы ресурстары бойынша қымбатқа түсті. Соғыс әлемдік аренада КСРО-ның экономикасы мен беделін төмендетті.

Ұзақ уақытқа созылған Ауған соғысы АҚШ-қа да оңай соқпады. Мұсылман әлеміне әсерін тигізген исламизмнің жаңа көзқарастары АҚШ пен басқа батыс елдеріне зиянды әсер етті. Қысқаша айтқанда, Кеңес шапқыншылығы – 1979 жылы әлемдегі өзгерістердің басты себебі болды. Ливандағы азаматтық соғыс және сунит-шиит шиеленісінің күшеюімен қатар, 80 – жылдардағы Таяу Шығыс саясатына айналған қақтығыстардың артуына себеп болды. Бұл қақтығыстар, өз кезегінде, Батыс әлемінде алаңдаушылық туғызды, өйткені олар сол аймақтағы мұнайға тәуелді болатын. Таяу Шығыстағы қақтығыстар және тұрақты бағаға және мұнайдың үздіксіз жеткізілуіне қатысты алаңдаушылық Батыс саясаткерлеріне мазасыздық әкелді. Бұл үрдістер 1980 жылдарда халықаралық қатынастар ғылымында туындаған жаңа мәселелерді, яғни саясат пен дін арасындағы байланыс, халықаралық саяси экономика және энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тұжырымдамасын кеңейтумен байланысты міндеттерді айқындады.

### *Экономика, энергетика және дін*

1970 жылдардың басында Президент Никсон Американың отандық мұнай өндірісін тоқтатты, ал АҚШ-тың мұнайды тұтыну көлемі арта түсті. Өндіріс пен тұтыныстың артуы импорттық мұнаймен толтырылуы керек болды, ал оның басым бөлігі Таяу Шығыстан келді. Никсон АҚШ-тың сыртқы және қауіпсіздік саясаты Таяу Шығыстағы тұрақсыз аймақтан импортталатын қазба энергиясына тәуелділігін шешу керек деген жаңа мәселе көтерді.

1970 жылдары мәселе шиеленісе түсті. Себебі американдықтар Израильге қауіпсіздікті қамтамасыз етуге уәде бергенімен, Израильдің жауы – араб елдеріндегі мұнайға деген тәуелділігі арта түсті. Президент Картер бірнеше сыртқы саяси бастамаларды көтеруге мәжбүр болды. Біріншіден, ол американдықтарды энергияны үнемдеуге және импортталатын мұнайдан тәуелділікті азайтуға шақырды. Екіншіден, ол баламалы энергия көздерін дамытуды ынталандыру үшін бірқатар ұсыныстар енгізді, соның ішінде күн сәулесін, жел мен ауысулардың электр қуатына айналу үшін жаңа технологиялар пайдалануды ұсынды. Үшіншіден, ол АҚШ-тың жанжалдасып жатқан араб әлеміне тәуелділігін төмендету үшін мұнай жеткізе алатын басқа елдер іздестіре бастады. Төртіншіден, ол қақтығыстарды шешу және Таяу Шығысты тұрақтандыру үшін дипломатиялық үдерістерді қозғады. Атап айтқанда, ол ең маңызды даулы мәселе – араб-израиль қақтығысын шешуге тырысты.

1978 жылдың көктемінде Картер Египет пен Израильдің арасында бейбітшілік туралы келісім жасағанын мақтанышпен жариялады. Батыс елдері осы келісімді тұрақтылық пен бейбітшілікке қол жеткізудегі үлкен қадам ретінде бағалады. Израиль премьер-министрі Бегин және Мысырдың Президенті Садат сол жылы Нобель бейбітшілік сыйлығына ие болды. Мұсылман әлемінің үлкен сегменттері, керісінше, бұл келісімге қарсы шықты. Олар Садатты сатқын деп айыптады және Израильмен жасалған келісімді нашар әрекет ретінде қабылдады. Мысырға қарсы демонстрациялар бүкіл араб әлемінде орын алып жатты және исламшыл топтар Мысырдың көшбасшысын өлтіру үшін көптеген әрекеттерге барды. Осы топтардың бірі, Эль-джихад, 1981 жылы қазан айында әскери шеру кезінде Садатты өлтірді.

Президент Картердің бейбітшілік бастамалары осы араб реакцияларының көлеңкесінде қалды. Оның саясатына АҚШ-пен достық қарым-қатынастағы Иран шахы Реза Пехлевидің тақтан құлауы да кесірін тигізді. Бұл АҚШ-ты Таяу Шығыстағы дәстүрлі одақтасынан айырып қана қоймай, сондай-ақ діни жетекшілері АҚШ-ты «ұлы шайтан» деп қабылдайтын дұшпандық Ислам республикасының құрылуына әкелді.

Иран төңкерісі Таяу Шығыстағы қақтығыстарды күшейтті. Бұл өз кезегінде мұнай бағасының айтарлықтай көтерілуіне әкелді. 1 баррель шамамен 16 доллардан 40 долларға дейін өсті. Бұл нәтиже жаңа энергетикалық дағдарысқа себеп болды. Оған қоса, әлемдегі ең ірі мұнай өндіруші және Батыстың ең сенімді жеткізушісі Сауд Арабиясында исламистік бүлік басталды. «Мұсылман бауырлардың» радикалды мүшелері 1979 жылдың қарашасында қасиетті Меккедегі Ұлы мешітті басып алып, әскери күш енгізілгенге дейін бірнеше күн бойы қажыларды тұтқында ұстады (Хегхаммер мен Лакруа, 2011). Аятолла Хомейни бұл жағдай американдық империалистер мен халықаралық сионисттердің ісі екенін айтты. Бангладеште, Пәкістанда, Филиппинде, Түркияда және басқа елдерде антиамерикандық наразылық шерулерін тудырды.

Бұл жағдайлар батыс көшбасшыларының Таяу Шығысқа байланысты жоспарларының түбегейлі күйреуіне әкелді. Олардың көзқарасы Иранның теократиялық саясаты көрші Ирактың зиялы диктатурасымен қақтығысқан кезде одан да нашар бола түсті. Ирак басшысы Саддам Хусейн мен Иранның төңкерісшіл басшысы Аятолла арасындағы күрделі қарым-қатынас 1980 жылы күзде соғысқа әкелді.

Соғыс сегіз жылға созылып, екі елді де ойсырата күйретіп, миллиондаған адамдарға зиян келтірді<sup>2</sup>. Сондай-ақ, көптеген ислам елдерінде суниттер мен шииттердің арасындағы қарым-қатынастарды одан әрі ушықтырып, сепаризм мен діни қақтығыстар тудырды.

Мұндай оқиғалар Таяу Шығыстағы саяси динамиканы өзгертті. Сондай-ақ, АҚШ-қа және Батыс елдеріне Таяу Шығыс режимдерінің қаншалықты мықты екенін түсінуге және ел экономикасы Таяу Шығыс мұнайының бағасы мен жеткізілімінің өзгеруіне тәуелді екендігін түсінуге көмектесті.

## *Екінші қырғи қабақ соғыс*

1979 жылғы желтоқсанда Ауғанстанға Кеңес Одағының басып кіруі радикалды Үшінші әлем елдеріндегі революциямен және кеңестік экспансияның өршуімен қатар келді. АҚШ үкіметі Таяу Шығыстағы мұнай кен орындары үшін қорқа бастады. 1980 жылдың қаңтарында Президент Картер Таяу Шығысты Батыстың стратегиялық мүддесі болып табылатынын және АҚШ-тың есебінен аймаққа әсерін арттыруға тырысқандардың барлығына қарсы шара қолдануға уәде етті. Хабарлама КСРО-ға Таяу Шығыстан алыс жүру туралы нақты ескерту болды. Ескерту тез арада «Картер доктринасы» деген атауға ие болды.

Сондай-ақ, Картер Пәкістан мен Сауд Арабиясымен одақтасып, Ауғанстандағы антикоммунистік топтарды кеңестік басқыншыларға қарсы қару-жарақпен қамтамасыз етті. Президент Рейган осы әрекеттерді одан әрі дамытты. Рейган Ауғанстанның моджахедтеріне әскери көмек көлемін арттырып қана қоймай, басқа елдерде де антикеңестік топтарға салыстырмалы көмек көрсетті. Бұл әрекеттер АҚШ-тың бұрынғы «қырғи қабақ соғысы» туралы доктринасына саналы түрде қарсы әрекет екенін білдірді. Рейган ешқашанда аталған доктринаға сенім білдірмеді. Ол әрқашан оны пассивті және орынсыз доктрина, яғни белсенді емес және саяси бастаманы тек КСРО-ға береді деп санады. Рейган Үшінші әлемдегі Кеңес Одағының режимдеріне қарсы тұратын және олардың ықпалын төмендететін белсенді саясатты таңдады. Рейган жарты ғасыр бойы сақталған тиылыс саясатын жаңа кері шегіндіру саясатымен ауыстырды.

Рейганның бұлай жасауының себебі, АҚШ-тың барлаушы қызметтері оған Кеңес Одағындағы қосарлы дағдарыс туралы хабарлады. Леонид Брежнев қайтыс болғаннан кейін, Рейган Ангола, Үндіқытай, Сомали және Орталық Америка сияқты кеңестік ықпалдағы мемлекеттердегі антикоммунистік қозғалыстарға қолдауын күшейтті<sup>3</sup>. Американдық әскери көмек әсіресе Ауғанстандағы моджахедтерге арта түсті. Ол құпия түрде Пәкістанның әскери барлау қызметтері арқылы жіберілді. Әскери барлау қызметтерінің басшылары үлкен мөлшерде қару-жарақпен қамтамасыз етілді, Сосын, Ауғанстандағы бүлікшілер тобына және көбінесе Пәкістанға адал болған топтарға таратылды. Сауд Арабиясы да Ауғанстандағы бүлікшілерді АҚШ сияқты қару-жарақ пен ақшамен қамтамасыз етті. Сонымен қатар, олар теологтар мен радикалды ұйымдастырушылар жіберу арқылы да көмек көрсетті.

Бұл көмек Ауғанстандағы және оның төңірегіндегі антикоммунистік топтарды күшейтіп, КСРО үшін көптеген қиындықтар туғызды. Он жылдан астам уақыт бойы Кеңес Одағы өз экономикасына және әскери күштеріне ауырға соққан соғыс жүргізді. Соғыс АҚШ-та да ұзақ мерзімді салдарын тигізді. Көп ұзамай американдықтар Сауд Арабиясының ұйымдастырушыларының бірі Усама бен Ладен мен оның «Аль-Каида» радикалдық исламшыларының халықаралық ұйымы тарапынан қысым көре бастады.

## **Экономикалық алаңдаушылық және неолибералдық реформалар**

1970 жылдар Ұлы Отан соғысынан кейінгі Батыстың капиталистік экономикасының ұзақ, тұрақты дамуының аяқталғанымен белгілі болды. 1980 жылдары экономикалық дағдарыстар мен тұрлаусыздық басталды. 1973 және 1979 жылдардағы мұнай дағдарысы осы тұрлаусыздықтың негізгі факторлары болды. Бұл Батыстың өнеркәсіптік



экономикасына мұнайдың тұрақты және жеткілікті мөлшерде жеткізілуіне алаңдаушылық тудырды. Жоғары деңгейдегі құнсыздану мен экономикалық тұрақсыздықтың теңдессіз тіркесімі («стагфляция») экономистер мен саясаткерлерге сауда-саттықты арттыруда шешім іздеуге мәжбүр етті. 1970-жылдары Тарифтер мен Сауда-саттық бойынша Бас Келісім (ГАТТ) мүшелерімен келісілген, әлемдік сауданы және халықаралық қаржыландыруды тұрақтандыруға бағытталған шаралар 1980 жылдарда Уругвайдағы халықаралық келіссөздерге жол ашты<sup>4</sup>.

Бұл реформалар Кит Джозеф, Льюис Пауэлл, Фридрих фон Хайек және Милтон Фридман сияқты адамдар түсіндірген либералды экономикалық теорияларды қайта жанданғанын көрсетті<sup>5</sup>.

### *Американдық өзгерістер*

Бұл британдық және американдық саяси экономикалардың 1970 және 1980 жылдары осындай терең саяси өзгерістерді неге бастан өткергенін талқылайтын жер емес. Американдық саясатқа еркін нарықтық фундаментализмнің дәстүрлі америкалық идеалдарын қолдайтын патриоттық қозғалыстың өсуі әсер етті деп айту жеткілікті болар<sup>6</sup>. Бұл қозғалыстың жеке еркіндік туралы идеясына 1960 жылдардағы соғысқа қарсы радикализмге деген халық реакциясы айтарлықтай әсер етті.

Бұл идея коммуникация технологияларының қарқынды дамуы арқасында пайда болды, жергілікті телеарналардың таратылуы<sup>7</sup>, мәтінді бейнелеу мен қағаздан экранға көшіру сияқты медиа революциясын тудырды. Революция Атари сияқты фирмалар шығарған ойыншықтар мен электрондық аркадтық ойындарды дамытудан басталды. Бұл дербес компьютер (PC) өндірісімен жалғасты, Commodore 64 үй компьютері 1982 жылы енгізілген кезде американдық тұтыну нарығында төңкеріс туғызды.

Дербес компьютер (PC) әлемді өзгертті. Бірақ бұл өзгерістің орны бөлек болды. Жаңа технологиялар құнсызданды. Олар бастаған коммуникация революциясы оны өндіретін қоғамның ықпалында болды. Белгілі бір дәрежеде жаңа технологиялар «қырғи қабақ соғыстың» нәтижесі болды, себебі олар көбінесе АҚШ Қорғаныс министрлігіне қарайтын корпорацияларда ойлап табылған еді. Бірінші бағдарламаланатын компьютер, мысалы, Корей соғысы кезінде қорғаныс ведомствосының келісімшарттары бойынша IBM Корпорациясында жасалды. 1950-1960 жылдары технология мен дизайндағы маңызды инновациялар әуесқойлар мен кәсіби университет инженерлері тарапынан жасалды. Дегенмен, компьютерлік технологиялардың дамуының басты демеушісі АҚШ әскери бюджеті болды.

Эволюцияның динамикалық орталығы Санта-Кларадағы Сан-Франциско шығанағы маңында шоғырланған. 1970 жылдары жоғары технологиялық компьютерлік индустрия микро-чип өнеркәсібін дамыта отырып, *Хьюлетт-Паккард және Эппл (Apple)* сияқты компаниялардың ісін алға жүргізді. Бұл аймақ «Силикон алқабы» деген атпен танымал болды.

Бұл аймақ радикалды даралықтың дәстүрлі орталығы болатын – суретшілер қауымдастығының богемиялық өмір салтынан бастап хиппилердің мәдениетаралық қозғалысы және «Объективистік» қозғалыстың өршіл мүшелеріне дейін осы ортадан табылатын. Олар тәуелсіздікке және жеке адамның еркіндігіне жетуде өзін-өзі қамтамасыз етудің маңыздылығына ерекше көңіл аударатын. Олар үкіметті еркін және ақпараттандырылған жергілікті адамдармен алмастырғысы келді. Олар ірі өнеркәсіптік

орталықтарға күмәнмен қарады. Кейбіреулері жергілікті экологиялық қауымдастықтарды қолдайтын. Өзгелері жаңа технологиялар әркімнің білімге қолы жетуіне көмектеседі және нәтижесінде ақыл-парасатты, үйлесім мен бейбітшілікті дамытады деп ойлады. 1970 жылдардың басында олардың идеялары «Жер планетасы каталогында» қолданылған. 1980 жылдары олар Жер планетасының электронды байланысында («the Well») көрсетілді<sup>8</sup>.

### *Бірінші әлем бастамалары*

1984 жылы Apple компаниясы графикалық пайдаланушы интерфейсі мен тінтуірін қолдануға арналған алғашқы коммерциялық табысты компьютері Macintosh-ті ұсынды. Өзгелер де инновацияларды тез қайталап шығаратындықтан, ДК тез арада жаңа бұқаралық ақпарат құралына айналды. Жаңа контрмәдениеттің құндылықтары Apple компаниясының жаңа Macintosh компьютерін жариялаған танымал теледидар жарнамасында анық көрінді. Жарнаманы АҚШ суперкубогы кезінде таратылғандықтан миллиондаған адамдар көрді. Ол «1984» деп аталатын Джордж Оруэлстің дистопиялық романынан басталды, ол үлкен масштабты экранда Үлкен ағаның бетіне арбала қарап тұрған топ халықты көрсетті. Кенеттен жалғыз атлетикалық тұлғалы, түрлі-түсті киінген әйел сахнаға шығып, жарқын түстермен киініп, үлкен экранға қарай жүгіріп шығады. Қолында үлкен балғасы бар ұстаған және оны полиция қызметкерлері қуалай бастайды. Үлкен ағаның бетіне балғасын лақтырып жібереді. Жарылған экран бетіндегі хабарламада: «24 қаңтарда Эппл компьютер компаниясы Макинтош компьютерін таныстырады. Енді неге 1984 жыл «1984» сияқты болмайтынын көресіздер» деген сөздерді оқуға болатын еді.

Үлкен үкімет жойылуы мүмкін! Сол кездегі уақыттың жолдауы осы болатын. Жаңа технологиялар елге ағартушылық пен еркіндік әкелуі мүмкін. Жеке адам еркіндігі жаңа бастамаларға жол ашып, жаңа әлеуметтік тәртіп қалыптастырады. Бұл екі кезеңге сайланған Калифорния губернаторы Рональд Уилсон Рейганның сайлау науқанының орталық идеясы болатын. Осы идеялар 1979 жылы басталған президенттік науқанының да басты бағыты болды. Рейган салықты төмендетуге уәде берді. Ол салықты төмендету әрбір қызметкерге көбірек кіріс әкелетінін, яғни жұмсау үшін көбірек қаржы қалатынын және сол арқылы нарықтағы еркіндікті жоғарылататынын түсіндірді. Тұтынушы нарығының артуы нарықты ынталандырады, яғни, өндіріс пен сатуды арттырады және экономиканы жандандыра алады. Экономикасы өскен сайын, мемлекеттің салық базасы да өз кезегінде үкімет үшін табыс әкеледі.

Әрине, бұл даулы теория еді. Рейганның қарсыластары бұл теорияларды жиі келемежге айналдыратын. Олар салық салу мөлшерлемесін төмендету, шын мәнінде, үкіметтің фискалдық кірісін арттыратыны туралы ойлау мүмкін емес деп есептеді. Салықты төмендету – тек мемлекеттік кірісті азайтады. Бұл, өз кезегінде, мемлекеттік қызметтерді қысқартуға немесе бюджет тапшылығының өсуіне алып келеді. Президент Рейган бұл сынға аз көңіл бөлді. Салықты азайту оған қорытынды нәтиже шығарудан да маңыздырақ болды. Бұл лайықты саяси мақсат болды. Бұл үкімет көлеміндегі қысқартуларды күшейтіп, мемлекеттік қызметке оралуды және өз кезегінде жеке еркіндікті арттырады.

1981 жылдың қаңтарында ол президент ретінде орнығып, либералды реформаларды жүзеге асыра бастады. Кәсіподақтарды таратты. Ол президент Франклин Рузвельт 1930 жылдардың басында Ұлы Депрессиямен күресу үшін құрған, реттеу және бақылау

режимдерін бұзды. «Үлкен үкімет ешқашан шешім емес; ол әрдайым мәселенің бір бөлігі болып табылады», – деп түсіндірді Рейган. Ол американдық саяси экономиканың ежелгі институттарын бостандық, патриотизм және дәстүрлі құндылықтар үшін әлсіретті.

Рейган мәдени революцияны бастады. Оның ұрандары мен идеялары саяси пікірталасты өзгертті. Оның реформалары АҚШ-тың саяси тәжірибесін өзгертті. Ол нео-либералды көзқарасты жүзеге асырды, американдық саясатта дау-дамайлар мен идеологиялық келіспеушіліктерді тереңдетті. Рейганның Ақ үйдегі жылдарында американдық өмірдегі екі түрлі мәдени құндылықтардың өсуі байқалды. Көп ұзамай олардың арасындағы қақтығыс американдық «мәдени соғыс» деп аталады (Хантер, 1991).

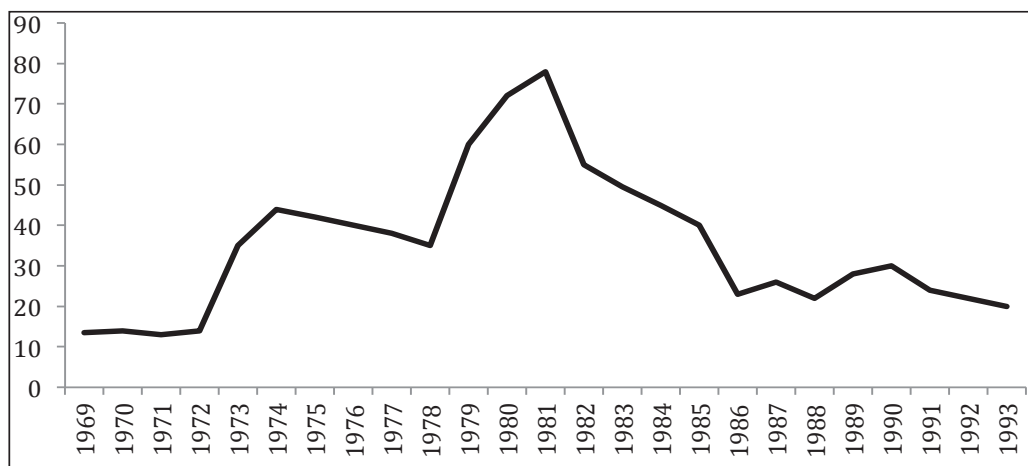
Мұндай даму басқа елдерде де орын алды. Австралиядағы Малколм Фрейзер және Канададағы Брайан Мулроней үкіметтері де неолибералды саясатты енгізді. Батыс Еуропада да ырықтандыру толқыны басталды. Германияда Гельмут Коль бастаған консервативті коалиция да осыған қосылды. Францияда социалистік президент Франсуа Миттеран алдымен либералдық үрдіске қарсы болғанымен, бірақ ол да көп ұзамай саяси төңкеріс жасады. Елдің экономика және қаржы министрі Жак Делорс Францияға либералдық реформаларды енгізді. 1985 жылы Делор Еуропалық Комиссияның Төрағасы болып тағайындалған кезде, ол дәстүрлі сол жақ қанатқа жұмсалатын басымдықтарды емес, ақша тұрақтылығын қолдады. 1986 жылы Еуропалық қоғамдастық Рим шартын қайта қарап, Бірыңғай еуропалық актіні (SEA) қабылдады. Ол бірыңғай еуропалық нарықтың жоспарларын әзірледі және бірыңғай еуропалық валютаны құрудың өршіл мақсаттарын тұжырымдады<sup>9</sup>.

### *Мұнай сілкінісі, даму және Вашингтон консенсусы*

Неолибералдық реформалар 1970 жылдары капиталистік Батыстағы елдерді сілкіндірген экономикалық қиындықтарды жою үшін дамыды. Бұл қиындықтар 1973 және 1979 жылдардағы мұнай дағдарыстарынан кейінгі энергия бағасының өсуімен байланысты болды.

Бұл ауытқулар 13.1-суретте көрсетілген. Онда 1970-1980 жылдардағы мұнайдың бір баррелінің бағасы 2010 жылғы тұрақты АҚШ долларында көрсетілген. Суретте 1973 жылы мұнай бағасы шамамен 14 доллардан 45 долларға дейін көтеріліп кеткенін, 1979/80 жылы шамамен 34 доллардан 70 долларға дейін өскенін көрсетеді. Суретте сондай-ақ, 1980-шы жылдардағы мұнай бағасының қалай түскенін және 80-ші жылдардың соңында шамамен 22 долларға жеткенін көрсетеді. Бұл ауытқулар 1980 жылдардағы маңызды саяси оқиғалармен байланысты және мұнай мен саясат арасындағы байланыстар осы тарауда қысқаша зерттелетін болады.

Мұнай қазіргі заманғы өнеркәсіптік қоғамдар үшін қажет. Жеткізілуі мен бағасындағы өзгерістер бүкіл әлемге айтарлықтай әсер етеді. Мұнай сондай-ақ, қазіргі әлемнің өзара тәуелділігін және билік пен ақшаның өзара тығыз байланысын бейнелейді. 1960 жылы әлемнің алғашқы мұнай өндірушілерін Мұнай экспорттаушы елдер ұйымын (ОПЕК) құруға әкелген бастама экономикамен байланысты ма немесе саяси астары бар ма? Әрине, бұл академиялық сипаттағы сұрақ; өйткені саяси және экономикалық аспектілер іс жүзінде ажыратылмайды.



**13.1-сурет.** 1970 және 1980 жылдардағы шикі мұнайдың бағасы (тұрақты АҚШ долларында)

Осының бәрі ОПЕК-тің 1973 жылғы мүше-мемлекеттер арасындағы өндіріс көлемін қысқарту туралы келісімінен көрінеді. Бұл саяси шешім болатын – Мысыр және Сирия 1973 жылдың қазанында Йом Киппур мерекесінде Израильге тосын шабуыл жасады; АҚШ Израильді қолдаған себепті, ОПЕК-тің араб мүшелері АҚШ пен НАТО одақтастарына қарсы мұнай эмбаргосын жариялады. Бұл НАТО-ның ішінде үлкен қақтығыстың пайда болуына әкелді. Ұзақ мерзімді перспективада эмбарго жаңа саяси және экономикалық мәселелерге әкеліп соқтырған толқудың әсерін тудырды.

Ең бастысы, баға өсімі мұнай импорттаушы елдердің жағармай тарифтерін арттырды. Бұл олардың бюджеттерін күшейтуге және саяси басымдықтарды өзгертуіне себеп болды. Батыстың индустриалды елдері өсіп жатқан бағалардан біраз күйзеліске ұшырады; дегенмен олар мұнай шығынын үнемдеу жолдарын жылдам тапты. Бұл нәтиже жаңа саясаттың жылдам дамуына – экологиялық дәлелдермен байланысы бар энергия үнемдеу нақандарына, жасыл партиялардың танымалдылығын арттыруына және энергияның баламалы көздерін зерттеу бойынша бастамалардың көтерілуіне әкелді. Үшінші әлемнің жаңадан тәуелсіздік алған индустриалды елдері қатты зиян шекті. Олар төлем теңгерімі тапшылығына ұшырады, бұл экономикалық прогресс жылдарын жоққа шығарды.

Екінші жағынан, мұнай экспорттаушы елдердің табыстары айтарлықтай артты. Парсы шығанағы маңында мұнай өндіретін елдер сонша көп ақшаны не істеу керектігін білмеді. Жолдар мен инфрақұрылымдар салынды. Жаңа үлгідегі мектептер мен университеттер салды және елде білім берудегі төңкерісті бастады<sup>10</sup>. Сонымен қатар, олар шетелде білім беруге ақша құя бастады. Мысалы, Сауд Арабиясы Пәкістанда және басқа елдерде ислам мектептерін қаржыландыруға кірісті. Ваххабизм ислам дінінің қатаң доктринасын тарату үшін мындаған жаңа медреселер салды.

Ең соңында, мұнай экспорттаушы елдер тапқан байлықтарын бірінші әлемге инвестициялай бастады. Олар батыста, әсіресе Нью-Йорк пен Лондонда жылжымайтын мүлік сатып ала бастады. Батыс банктеріне үлкен көлемде салымдар салды. Қомақты салымдар Батыстың қаржы нарықтарының молығуына және нәтижесінде пайыздық мөлшерлеменің төмендеуіне әкелді. Өз капиталын жылжыту мақсатында Батыс банктері капиталға мұқтаж елдерге арзан қарыздар ұсынды. Көптеген кедей елдер (жанар-жағармай

бағасының өсуі бюджетте үлкен тапшылықтарға себеп болғандықтан) арзан қарыздар алуға құлшынды. Бұл елдер, 1980-жылдардың басында пайыздық мөлшерлемелер қайтадан көтерілгенде, тез қарқынмен өсіп кеткен қарыздар ауырпалық түсіретінін сонда ғана түсінді.

1980 жылдардың басында билік, сенім мен қаражат халықаралық қатынастарға әсер етті. Бірінші әлем экономикалық ауытқулар және жұмыссыздықтан зардап шекті<sup>11</sup>. Үшінші әлемдегі елдер тұрақты түрде қарызға кіре бастады. Мәселе 1982 жылдың тамыз айында Мексика өзің қарызды өтеуге жарамсыз деп жариялады. Латын Америкасындағы басқа елдер, соның ішінде Бразилия мен Аргентина секілді ірі елдер де, тез арада ұқсас декларациялар қабылдады. Батыс борыштық жүктемені реттеу үшін дипломатиялық шешімдер қабылдай бастады, тіпті кейбір жағдайларда қарызды жоюға келісті. Бірақ импортты алмастыру саясатына сүйенген елдер экспортқа бағдарланған индустрияландыру стратегияларына ауысу керек деген шарт қойылды. 1980 жылдары ХВҚ, Дүниежүзілік банк және АҚШ Қазына Министрлігі кедей елдердің борыштық мәселелерін жеңілдету бойынша стратегияларды әзірледі. Олар дағдарысқа ұшыраған халықтарға реформа жүргізу үшін саясаттық ұстанымдар ойлап тапты және ел экономикаларын жаңа деңгейге шығарды. Олар либералдық желілер бойынша «құрылымдық түзетулер» енгізуді талап етті. Олар ішкі нарықты кеңейту және халықаралық сауданы ұлғайту үшін шетелдік инвестицияларды ынталандыру мақсатында тұрақтандыру мен жекешелендіру саясатын енгізді. 1989 жылы Батыстың негізгі экономикалық институттары либералдық реформалардың «стандарттық» пакетіне келісті. Бұл «Вашингтон консенсусы» деп аталды.

### *Екінші әлем және қарыздың өсуі*

Үшінші әлем елдерінің борышы 1980 жылдары халықаралық қатынастар журналдарында және кітаптарында көп талқыланды. Дегенмен, әлемдік экономикалық дағдарыстың бір қыры, яғни екінші әлемге тигізген әсері сол кезде елеулі түрде ескерілмей қалды. Мысалы Коммунистік Шығыс блогындағы елдер де капиталистік әлемнің экономикасына тартылды. 1980 жылдардың басында экономикалық дағдарыс жағдайында, коммунистік елдер де оның салдарынан зардап шекті.

КСРО 1970 жылдары қазба отынының экспортын ұлғайту арқылы әлемдік капиталистік жүйенің бөлігіне айналды<sup>12</sup>. 1970 жылы энергетикалық отын бағасының өсуі КСРО-ны өндіріс көлемін және қазба отындарын Бірінші әлем нарықтарына экспорттауға ынталандырды – Еуропаға газ шығарылса, Жапонияда мұнай экспорттау жолға қойылды. Оның орнына КСРО технология мен валюта айырбасыналды. Американдық саясаткерлер осы дамуға қауіппен қарай бастады. Президент Рейган американдық технологияны кеңестік энергетикалық жобаларда пайдалануға тыйым салды. 1982 жылы еуропалықтар Еуропаны Сібір газымен қамтамасыз ететін жаңа кеңестік газ құбырын қаржыландыруға келісуі оның ашуына тиді. Біріншіден, Рейган еуропалықтар кеңестік қазба отынына тәуелді бола бастайды деп қорықты, оны Батыс одағының бірлігі мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретін жағдай деп есептеді. Екіншіден, еуропалықтар КСРО-ға айырбасты валютамен төлейгіндіктен, КСРО өз кезегінде ол валютаны Шығыс Еуропа мен үшінші әлем елдерінде өзінің клиенттік мемлекеттерін субсидиялау үшін пайдалана алады. Рейганның пікірінше, Американың Батыс Еуропадағы одақтастары Кеңес империясын сақтап қалуға көмектесті.

Шығыс Еуропадағы кеңес одақтастары бұл жағдайларды бақылап отырды. Олар КСРО-дан баяу дамыған экономиканы қолдауды сұрай бастады. Кеңес Одағы мұнай мен газды өз одақтастарына арзан бағамен сатты, бірақ одан басқа көмек беруден бас тартты. Шығыс Германияның Вальтер Ульбрихт сияқты коммунистік жетекшілері КСРО-дан қаржылық көмек сұрады. Алайда олардың өтінішін Мәскеу ескерусіз қалдырды. 1970 жылдардың басында Ульбрихт Эрих Хонеккермен ауыстырылды. Ол шығыс Германияны экономикалық депрессиядан шығарудың ақылды экономикалық жоспарын әзірледі. Шығыс Германия капиталистік Батыстың қарқынды қаржы нарығынан арзан несиелер алып, оны өндірістің заманауи құралдарына инвестициялады, сөйтіп өндірісті арттырды және жаңа, күрделі өнімдерді дамытты. Шығыстық немістер бұл өнімдерді халықаралық нарыққа сатады және капиталистік несиелерді қайтару үшін жеткілікті ақша табады. Басқа Шығыс блогындағы елдердің көшбасшылары осы тәрізді үлгілерді әзірледі. Олардың бәрі бірдей қателік жасады. Олар Батыстың капиталистік экономикасы өздері сияқты тоқырауға ұшыраған деп есептеді. Олар капиталистік экономиканың тұрақты түрде өзгеруіне назар аудармады<sup>13</sup>.

Пайыздық мөлшерлемелер қайтадан көтеріле бастаған кезде бірнеше шығыс блогы елдері қарыз мәселесіне кездесті. Шығыс Германияның қарызы 1970 жылдардың басында шамамен 1 миллиардтан 1980 жылға дейін 12 миллиард АҚШ долларына дейін жетіп, 1989 жылы 25 миллиардтан астам долларға дейін өсті. Бұл кезде қарыздық қызметтердің жылдық құны 4.5 миллиард доллар немесе экспорттан келетін айырбасталымды валютасының 60 % -ын құрады (Коткин, 2010, 84 б.). Польша мен Венгрияда да осыған ұқсас жағдайлар орын алды. Екі ел де шамамен 20 миллиард доллар және 18 миллиард доллар көлемінде қарыз болды. Үшінші әлемдегі капиталистік елдерден айырмашылығы Екінші әлемдегі социалистік елдер қарыздарды азайту бойынша келіссөздерге кірген жоқ<sup>14</sup>.

### *Кеңес Одағына қысым жасау*

Рейган әкімшілігі шығыс блогындағы дағдарысты байқап отырды. Рейган мұнай және газ сатуды КСРО-ны сақтап қалағын табыс әкелгенін атап өтті. Сондай-ақ, энергия сатылымы Кеңес Одағының Үшінші әлемге экспансиясын қаржыландырды; әсіресе Ауғанстандағы, Анголадағы, Эфиопия мен Үндіқытайға таралды. Рейган сондай-ақ, Латинамерикалық кеңістіктегі Кеңес ықпалы өскенін яғни, Куба мен Никарагуадағы радикалды Сандениста режимі Сальвадор сияқты тұрақсыз елдерге революцияны жеткізгенін айтты.

КСРО-ның батыстан келетін валютасының кірісін төмендету үшін, Рейган еуропалық мемлекеттік қайраткерлерін кеңес газын сатып алуды және Сібір құбырының құрылысын да тоқтатуға мәжбүрледі. Бірақ бұл нәтиже бермеді; еуропалықтар кеңестік газға тым тәуелді болатын. Рейганның экономикалық кеңесшілерінің кейбірі жаңа стратегия ұсынды. Олар КСРО-ның сыртқы сауда ағындарын қадағалап отырды және Кеңестердің энергия экспортынан алған қаражаты соншалықты көп емес екенін анықтады. Олар, сондай-ақ, Кеңес Одағының барлық валюталық кірістерін клиенттердің режимін субсидиялау үшін пайдаланғанын анықтады<sup>15</sup>. Кеңестік экономика, басқаша айтқанда, бағаның ауытқуына осал болды. Егер мұнай бағасы төмендейтін болса, кеңестік үкіметі экономикалық теңгерімді ұстап тұра алмайтын еді. Егер бағалар төмендеп кетсе, КСРО жақын арада шетелде өзінің клиенттік режимдеріне субсидияларды қысқартуға мәжбүр болады немесе ел төлем қабілетсіздігіне ұшырайды.

Бұл қарапайым дәлел және ол белгісіз экономикалық деректерге негізделген. Бірақ Рейган осыған сенді. 1985 жылы ол Сауд Арабиясына қатты ден қойып, басшыларын мұнай өндіруді айтарлықтай арттыруға үгіттеді. Бұл халықаралық мұнайдың молығуын туғызды және мұнай бағасының құлдырауына әкелді. 1980 жылы мұнай бағасы 40 доллардан 1986 жылы 10 долларға дейін төмендетті. Бағалардың төмендеуі АҚШ пен Батыстың капиталистік елдеріне үлкен пайда әкелді; ол экономиканы арзан отынмен қайта жандандыруға мүмкіндік берді. Бірақ бұл КСРО-ға зиян келтірді, өйткені бағаның құлдырауы кеңес экспортынан түсетін пайданың жартысынан астамын қысқартты.

1980 жылдардың ортасында КСРО ауыр экономикалық дағдарысқа ұшырады. Кеңес басшылығы сабақтастығының дағдарысымен дөп келді<sup>16</sup>. Кеңес үкіметі экономикалық және саяси дағдарысқа ұшыраған кезде президент Рейган американдық қарулы күштерін жаңғырту жоспарларын жариялады. 1983 жылдың наурыз айында ол американдық әскерге жаңа танк, әуе күштеріне жаңа ұшақтар және теңіз флотына жаңа кемелер уәде етті. Сондай-ақ, ол Жердің орбитасында көптеген сенсорлар мен күрделі қару-жарақ жүйелерін орналастыратын және ғарышта ракеталардың қорғаныс қалқаны болатын жаңа стратегиялық қорғаныс бастамасын (SDI) әзірлеу туралы жариялады. Рейганның қарсыластары оны «Жұлдызды соғыстар» жобасы деп атап кетті. Бұл өте қымбатқа түсті, өйткені ол жаппай қару-жарақ шығаруда КСРО-мен бәсекелесу мақсатында әзірленді. Рейган бұл Кеңес Одағына ауыртпалық туғызатынын білді.

Екі жылдан кейін Рейган тағы бір бастама көтерді: ол Ангола, Никарагуа және сол сияқты Кеңес Одағының серіктесі деп саналатын басқа да елдерде антикоммунистік бүлікшілерді - «еркіндіктердің жауынгерлерін» қолдауға ниет білдірді. Үшінші әлемде кеңес ықпалын азайтуға тырысқан бұл қолдау «Рейган доктринасы» деп аталды. Оның басты идеясы КСРО-ны стратегиялық бәсекелестікке шақыру, КСРО-ның әскери шығындарын көбейту, Кеңес одағының экономикасына ауыртпалық салу еді<sup>17</sup>.

### **Бәсекелестік, дипломатия және экономикалық бәсекелестік**

Рейган өз бастамаларын жариялағаннан кейін көп ұзамай Кеңес Одағының Коммунистік партиясы (КПСС) Бас хатшы қызметіне Михаил Горбачев есімді елу бес жасар жас белсендіні сайлады. Оның ішкі саясаты кеңестік экономиканың қиындықтарына неізделген еді. Ол көп ұзамай алдымен ашықтық (гласность), содан кейін қайта құру (перестройка) деп аталатын ішкі реформаларды бастады. Оның сыртқы саясатында Еуропадағы және Үшінші әлемдегі клиенттік режимдегі мәселелерді реттеу басым болды. Шығыс Еуропада жергілікті режимдер мен кеңес басшысына көңілі толмайтындар байқалды. Үшінші әлемде, режимдері кеңестік көмек пен қолдауға тәуелді болғандықтан, соғыстар мен қақтығыстар Кеңес экономикасына деген талаптың артуына алып келді. Бұл талаптарды Рейган әкімшілігінің әскери күштері мен бастамалары қосымша күшейтіп жіберді.

Горбачев Кеңес саяси экономикасының АҚШ-пен бәсекелестікке қабілетсіз екенін білді. Сондықтан Рейганның жаппай қару-жарақ шығару бәсекелестігін қабылдаудың орнына, Горбачев бейбіт ұсыныспен жауап берді. Ол әлемдегі ядролық қарудың қорын 50%-ға қысқартуды ұсынды. Рейган бұл ұсынысқа таңқалды. Бірақ ол Горбачевтің ұсынысын байыппен қабылдады және кеңес жоспарын талқылау үшін 1985 жылы қарашада кеңес жетекшісімен кездесті. Олар Женевада (Швейцария) кездесті, онда

олар бір-бірінің сеніміне ие болды және қарусызданудың бұрын-соңды болмаған дипломатиясын бастады.

Рейган мен Горбачев екінші рет 1986 жылы қазан айында Исландияның Рейкьявик астанасында кездесті. Мұнда екі көшбасшы барлық дерлік күшті зымырандарды жоятын келісімге жақындады. Бірақ ең соңғы сәтте Рейган өзінің стратегиялық қорғаныс бастамасынан бас тартқаны туралы мәлімдеді. Алайда бұл жиналыс астам державалардың қару-жарақ қорынан орташа қашықтыққа ұшатын жерүсті ядролық зымырандардың ауқымын жойып жіберген шартқа әкелді. 1987 жылдың желтоқсанында Горбачев Вашингтонда Орташа қашықтық ядролық күштері туралы шартқа қол қойды. 1988 жылдың мамырында Рейган Мәскеуге келді. Екі мемлекет басшылары Орташа қашықтық ядролық күштері келісiмiн аяқтады және кейбір мәселелер бойынша бірқатар келісімдерге қол қойды. Орталық Америка, Оңтүстік Африка және Таяу Шығыстағы екіжақты мәселелерді талқылады; соның ішінде Ауғанстаннан Кеңес әскерін шығару да айтылды.

Бұл керемет саяси бетбұрыс болды. Бұрынғы халықаралық шиеленіс бәсеңдеді, жаппай қару шығару басталды және КСРО үшінші әлемде өз ықпалын кеңейтті. 1980 жылдардың соңы маңызды дипломатиялық бастамалар, ауыр қару-жарақты қысқарту және Үшінші әлемдегі соғыстардан Кеңес одағының шығумен белгіленді. Алайда бұл белгілі бетбұрыстар жаһандық оқиғалардың көрінбейтін желісімен байланысты болды. Дипломатиялық прогресстің сахна сыртында КСРО қиын жағдайын түзеуге тырысты. Американдық талдаушылар бұл туралы білгендіктен, олар Кеңес Одағының жағдайын одан сайын нашарлатуға барын салды. 1985 жылы Рейган әкімшілігі Ауғанстандағы моджахедтерге Американың әскери көмегін екі есеге арттырды; Сауд Арабиясы да АҚШ-тан қалыспады. Осының нәтижесінде жаңа кеңестік көшбасшылар Ауғанстанға көбірек әскери кіргізуге мәжбүр болды және Кабулдағы Наджибулла режиміне көп көмек көрсетіле бастады.

1986 жылы американдықтар Ауғанстанға тағы бір рет көмек көрсетті. Оған қоса, олар Кеңес әскерінің соғыс тікұшақтарын атып түсіру үшін заманауи Stinger зымырандарын берді. Сауд Арабиясы әлемдегі энергетика бағасын төмендету үшін мұнай өндіруді айтарлықтай ұлғайтуға көмектесті. КСРО-ның мұнайдан түсетін табысы қатты құлдырады, Кеңес Одағы өз экономикасын сақтау үшін қаржы қорын пайдалануға мәжбүр болды. Қаржы қорлары жойылғаннан кейін, Кеңес Одағы өз алтын қорларын сата бастады. 1988 жылдың мамырына дейін, Рейган Мәскеуге келгенде, Кеңес Одағының қазынасы босап қалды. Енді шығындарды, соның ішінде империяның шығындарын қысқартуға тура келді. Бұл жағдай Рейган мен Горбачевтің ядролық қарусыздану туралы көптеген келісімдерге қол қоюымен және Орталық Америка, Оңтүстік Африка және Таяу Шығыстағы астам державалардың мүдделерін талқылауымен сәйкес келді. Дипломатиялық күлімсіреу мен сырттай көрініс тапқан шынпейілділіктің артында, үстемдікке ие державалардың билік пен үстемдік үшін күресі тұрды. Тек осы жолы КСРО әлсіз болатын және қатты қорғануға мәжбүр болды.

## **Экспансия және қайта құру**

1980 жылдар «екінші қырғи қабақ соғыстың» шиеленіскен жағдайында басталды. Ұлттық қауіпсіздікке қатысты алаңдаушылық Батыста Тэтчердің 1982 жылы Аргентинаға



қарсы Фолкленд аралдары соғысын және Рейганның ескі доктринасының келген орнына жаңа, қарсыластық саясатын қамтып көрсетеді. Кеңес жетекшілері бұл өзгерісті күмәнмен қарсы алды; олардың кейбіреулері НАТО-ның күтпеген шабуылынан қорықты<sup>18</sup>.

1980 жылдардың ортасында ұлы державалардың қатынастары өзгерді. КСРО дағдарысқа түскен кезде, АҚШ өз экономикасын қалпына келтіруге ұмтылып, жаңа, ұлттық оптимизмге толы даму күшейе түсті. Кеңес жетекшілерінің жаңа буыны дағдарысты елде реформалар жүргізу арқылы, ал шетелде жаңа ымыраға келу ұстанымдарын енгізу жолымен шешті. АҚШ Кеңес Одағының жоспарларына өз жоспарымен жауап берді. Рейганның екінші мерзімі кезінде екі ұлы держава арасындағы қарым-қатынастың қалпына келуі байқалды. Бұл ядролық қарусыздану және қару-жарақты бақылау жөніндегі жаңа және кең ауқымды келісімдерде көрініс тапты.

### *Оқиғаларды талқылау; неореализмді бағалау*

Халықаралық қатынастар ғалымдары бұл өзгерістерді зерттеп және талқыға салып отырды. Олардың кейбіреулері әлем көз алдында өзгеріп жатқанын айтты. Ұлы державалар арасындағы қатынастар жақсара бастады. Жаңа Кеңес-американдық қатынастардың жақсаруы БҰҰ-ның қолайлы қарым-қатынастарында көрінді. Екі елдің делегаттары БҰҰ дебаттарында келісе бастады. «Қырғи қабақ соғыстың» тұйықталуы кенеттен маңызды шешім қабылдайтын дәрежеге жеткен БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіндегі талқылаулардан алынды. Ондаған жылдар бойғы үзілістен кейін Ауғанстан, Ангола, Ирак, Иран және Орталық Америкада жаңа бейбітшілікті қолдау жөніндегі әрекеттер басталды. Бұл халықаралық ахуалдың жақсаруы неореалистік терминдермен қамтыла алмайды.

Біріншіден, неореализм мемлекеттердің динамикасын ескермейді. Американдық саясатты Рональд Рейган өзгертті; либералдық реформа, технологиялық инновация және экономикалық динамизм арқылы Батыс та өзгерді. КСРО бұрынғы көшбасшыларының кесірінен саяси дәрменсіздікке ұшырады; Шығыс блок экономикалық қанағаттанбаушылық және идеологиялық түңілудің әсерінен өзгерді. Бұл ішкі оқиғалар болатын. Олар барлық өңірлердегі саяси ахуалды өзгертті. Дегенмен олардың халықаралық салдары болды. Неореализм халықтық көтерілістерге немесе басқа ішкі өзгерістерге орын бермеді.

Фридрих Краточвил (1981) бұл өзгерісті әрдайым төменнен келетінін айтқан. Халықаралық жүйені талқылауда шектеу ұстайтын құрылымдық теория статикалық болып табылады. Ол өзгерістерді түсіндіре алмайды, себебі идеялар мен халық көңіл-күйінің өзгеруін түсіндіруде ерекше қиындықтар бар. Өзгерістер үнемі жеке мемлекет ішіндегі қайта құрудан басталады<sup>19</sup>. Краточвилдің ұстанымы 1980 жылдардың ортасында Батыстың «бизнес жасай алатын» жаңа және динамикалық кеңестік көшбасшы Михаил Горбачевтің күтпеген жерден пайда болуымен айқын болды. Ол Коммунистік партия идеологиясын өзгерте отырып, Коммунистік партияның саясатын өзгертті.

Екіншіден, Роберт Кокс (1981) сияқты байқаушылар атап өткендей, Уолтцтың теориясы әлеуметтік қатынастарды есепке алмады. «Демек, неореализм статикалық теория болды», – деп жалғастырады Кокс. Ол өзгерістерді түсіндіре алмады. Бұл мәселе Джон Дж. Ругидің (1986) талғамымен кеңейтілді. Ол Уолтцтың неореализмі, негізінен, механикалық модель екенін айтады. Бұл халықаралық жүйенің қалай жұмыс істейтінін көрсеткенімен, оның қалай өзгергенін түсіндіре алмайды. Мысалы, теория халықаралық жүйенің бірінші кезекте қалай пайда болғанын түсіндіре алмайды, – деп атап өтті Ругги.

Содан кейін ол соңғы мыңжылдықта әлемдік саясатта ең маңызды өзгерістерді, атап айтқанда, ортағасырлық феодализмнен бастап, қазіргі заманғы халықаралық жүйеге дейінгі қайта құруды түсіну үшін қажетті терминдердің жетіспегенін көрсетті.

Уолтцтың механикалық моделіне динамизм қосу үшін Рутги (1986) Эмиль Дюркгеймнің әлеуметтануынан «динамикалық тығыздық» деп аталатын тұжырымдаманы енгізді. Тұжырымдама модельге әлеуметтік қатынастар мен динамизмді қосады, өйткені ол «қоғамда жүретін мәмілелердің саны, жылдамдығы және түрлілігін» көрсетеді. Ағылшын мектебінің мүшелері де осындай сыни талдау жүргізді және неореализмге әлеуметтік өзара әрекеттесуге мүмкіндік беретін және қарым-қатынас құралдарын білдіретін «өзара әрекеттесу қабілеті» тұжырымдамасын қосқанда, ол маңызды әлеуметтік өлшемге ие болатынын ұсынды.

Барри Бузан (1991) осы сынақты жалғастырып, Уолтцтың «анархия» түсінігін қайта қарауды ұсынды. Ол анархияның жетілген және кем дамыған түрлерін ұсынды. «Жетілген анархия» коммуникативтік өзара әрекеттесудің жоғары деңгейіне ие болады және халықаралық жүйенің неғұрлым интегралды, реттелген және тұрақты түрін білдіреді. «Бұл жерде технология шешуші фактор болып табылады», – деп жалғастырады Бузан.

Тасымалдау және коммуникация технологиялары халықаралық жүйенің «өзара әрекеттесу ортасы» деп аталуы мүмкін сипатын өзгертеді. Бұл технологиялар динамикалық болып табылады, яғни олар үнемі дамып, өзгеріп отырады. Сондай-ақ, олар халықаралық деңгейде жұмыс істейді және олардың жүйелік әсері бар. Мемлекет – егеменді әрекет етушілер; бірақ тек теория жүзінде ғана әрекет етушілер болып табылады. Іс жүзінде олар коммуникативтік өзара әрекеттесудің технологияға негізделген желісіне ендірілген. Технологияның эволюциясы жүйедегі өзара әрекеттестікті үнемі арттырады.

Стивен Краснер, Роберт О.Кеохейн және Джозеф С.Най ұқсас ұстанымдарды жасады, бірақ олар әлеуметтік тұрғыдан емес, экономикалық тұрғыда бекітілді. Олардың бәрі Уолтцтың құрылымдық тәсілін жоғары бағалап, оның негізгі талаптарын қабылдады. Олар халықаралық қатынастарда мемлекеттер негізгі әрекет етушілер болып табылатын еді. Мемлекеттердің рационалды және өзіншіл болатындығын қабылдады – бұл өз тарапынан негізгі концессия болып табылатын қабылдау: бірнеше жыл бұрын «Күш және өзара байланыс» (1977) деп аталатын кітабында берген атакты дәлелінен алыстатты. Дегенмен, Краснер Уолтцтың егемендікке көзқарасымен келіспеді. Негізінде, мемлекеттер өздерінің меншік саласының тәуелсіз шеберлері болса да, іс жүзінде олар өзара тәуелділіктер желісі арқылы шектелген (Краснер, 1999).

Кеохейн және Най Уолтцтың анархиядағы мемлекетаралық ынтымақтастықтың қиын екенін айтқанымен келіспеді. Әрине, анархия жағдайында да парасатты эгоцентристер арасында ынтымақтастық өте жақсы болуы мүмкін. Бұл эмпирикалық байқаудан байқалады. Нормалар мен ережелер шын мәнінде бар және олар мемлекеттік мінез-құлықты реттейді. Конвенциялар, институттар мен режимдер де бар және олар мемлекетаралық ынтымақтастықты жеңілдетеді, деп пайымдайды олар, Бузан мен Краснер пікірлерімен келісе отырып. Роберт Аксельрод (1984), конвенциялар мен институттардың өздігінен дамуы эксперименталды түрде көрсетілуі мүмкін деп есептейді. Ол компьютерлерді пайдаланды және ойындар бірнеше рет қайталанып ойналған және сол акторлармен шексіз қайталанған жағдайда ғана олар конвенциялар мен ынтымақтастық ережелерін жасайды. Мемлекеттер, іс жүзінде осылай әрекет етеді: «Мемлекет бір рет байланыспайды, олар тұрақты түрде өзара қарым-қатынаста жасайтын мемлекетаралық қоғамда өмір сүреді», - дейді Аксельрод. Уолтц халықаралық іс-шараларды мемлекетаралық шокжұлдыздардың

көптеген суреттері ретінде таныстырды. Ол оларды тарихсыз дара ойындар ретінде көрсетті. Бірақ халықаралық оқиғалар ешқашан дара ойындар болған емес. Әр оқиға – өткен өзара әрекеттердің нәтижесі. Егер халықаралық оқиға ойын ретінде талқыланатын болса, онда оны ұзаққа созылған және табиғи тізбектегі жүйеде қарастыру керек. Осындай қайталанатын ойындарда нормалар, ережелер және тәртіптік институттар жасалады.

Сондай-ақ осындай институттардың болуы анық екенін Кеохейн айтты. Олар – шын мәнінде жүйе үшін қажетті алғышарттар. Анархиялық жүйе тәртіптік институттарсыз мүлдем жүйе бола алмайды; бұл хаос болады. Неорализмге институционалдық құрамдас бөлікті қосу керек, деп қорытындылайды Кеохейн (1984, 1989). Адами қарым-қатынаста кейбір нормалар мен конвенциялар әрдайым орын алады. Мемлекеттер арасындағы қатынастарда нормалар мен ережелер үнемі дамып отырады. Институттар әрқашан қандай да бір дәрежеде дамиды. Институттар мемлекетпен ұтымды өзара әрекеттесу жолы арқылы жасалады. Мемлекет оларды саяси жоспарда пайдаланады. Бірақ мұныжүзеге асыру үшін, нормалар мен ережелерді ұстану қажет. Неореализм академиялық халықаралық қатынастардағы үлкен жетістік болып табылады; бірақ ол әлі толық анықталмаған (1989, 9 б.). Ол институттар халықаралық жүйенің маңызды бөлігі болып табылатынын ескермейді. Мемлекет оларды қалыптастырады. Олар мемлекеттік жүйеге мойынсұнады. Институттардың мемлекеттік мемлекеттік ережелермен шартталады. Олар ынтымақтастықты жеңілдетеді және тәртіпке ықпал етеді. Халықаралық жүйеде институттандырудың дәрежесі неғұрлым жоғары болса, онда соғұрлым ынтымақтастық пен тәртіп көбірек болады, - деп мәлімдейді Кеохейн.

Халықаралық бақылаушылардың 80 жылдардағы үшінші және соңғы пікірі әлемде болған өзгерістердің экономикалық қызметке әсер еткені болды. Экономикалық тоқырау кеңестік дағдарыстың басты көзі болды; технологиялық инновациялар мен қаржы және саудадағы реформалар Ұлыбритания, Америка және Батыста жаңа динамизмді ынталандыратын факторлар болды. Сьюзен Стрэндж бұл ойды лайықты түрде дәлелдеді. Қазіргі заманғы халықаралық қатынастарды түсіну үшін экономикалық және саяси көзқарастарға сүйену қажет. Халықаралық қарым-қатынастар студенттері дәстүрлі түрде экономика туралы нашар түсінікке ие; олар билік пен институттарға негізделген аргументтерге шамадан тыс сүйенеді, деп есептейді Стрэндж. Экономика студенттері, екінші жағынан, билік туралы нашар түсінеді; олар дерексіз, нарықтық үлгілерге шамадан тыс сүйенуге бейім. Екі перспективаға де басшылық жасау керек, деп пайымдайды Стрэндж. Басқа халықаралық қатынастар авторлары осы пікірмен келіседі; олардың арасында 1987 жылы «Халықаралық қатынастардың саяси экономикасын» жариялаған Роберт Гилпин болды. Ол осы тақырыпқа байланысты ең танымал ұсыныстардың бірі болды. Сьюзен Стрэндж халықаралық саяси экономика (ІРЕ) халықаралық қатынастардың бір саласы ретінде көтерілуінің қозғаушы күші болды. Ол пән бойынша жаңа курстар жасады. Лос-Анджелестегі және Флоренциядағы Еуропалық Университет Институтында студенттердің жаңа буынына сабақ берді. Ол ІРЕ дәлелдері үшін «Мемлекеттер мен нарықтар» сияқты кітаптарды алғашқы болып қолданды (1988). Оның кітабында «нарық – беделді байланыс» идеясына басты назар аударылады, яғни бір жағынан халықаралық нарықтар мен екінші жағынан саяси билік арасындағы билік теңгеріміне ерекше көңіл бөлінеді. Ол 1970 жылдардан бері жаһандық нарық мемлекеттің жағдайына қатысты елеулі күшке қол жеткізді және екеуінің арасында «қауіпті алшақтық» пайда болатынын айтты.

Максатқа жету үшін, Стрэндж энергетиканың төрт аспектісін талқылаудан бастады.

Қорғаныс, өндіріс, қаржы және білім болып табылатын осы төрт арнаның көмегімен әрекет етушілер әлемге әсер етуі мүмкін. Қуат – бұл қорғанысты қамтамасыз етуге, заттар жасауға, несиеге қол жеткізуге және әлемді интерпретациялаудың беделді режимдерін дамытуға және басқаруға қабілетті, деп санайды Стрэндж (1988, 23 б.). Бірінші аспект – қорғаныс пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету. Ол дәстүрлі халықаралық қатынастар ойларының негізі болған және әскери тұрғыдан анықталған. Өндіріс сондай-ақ дәстүрлі халықаралық қатынастардың маңызды бөлігі болып табылады, себебі ол әскери биліктің экономикалық/өндірістік негізіне қатысты. Стрэндждің пайымдауынша, қаржылық қол жетімділік барлық билік арналарының назарынан тыс қалған. Халықаралық қаржы нарығын жақсы түсінусіз қазіргі заманғы халықаралық қатынастарды түсіну мүмкін емес, дейді ол.

Ол осы пікірді ары қарай дамытып, «Бәсекелес мемлекеттер, бәсекелес фирмалар» кітабында «нарық-билік байланысын» зерттеді (Стопфорд пен Стрэндж, 1991). «Мемлекет билігінің әлсіреуі» (1996) кітабында ол үкіметтер әлемдік экономикаға толығымен жауап бермейтінін айтты. Олар ірі бизнес, бухгалтерлер, сақтандырушылар, есірткі барондары, халықаралық бюрократтар мен мемлекеттің егемендігіне қол сұғатын басқа да әрекет етушілер тарапынан қатты бәсекелестікке ие.

### *Қауіпсіздік тұжырымдамасын кеңейту*

Сьюзен Стрэндж 1970 жылдары пайда болған жаңа белгісіздік түсінікті зерттеді. Оның саяси-экономикалық тақырыптары ұлттық қауіпсіздік туралы пікірталастарға алмасып, Барри Бузан сияқты авторлар тарапынан жалғасын тапты. Бузанның «Халық, мемлекеттер мен қорқыныш» кітабы (1991) [1983] дәстүрлі қауіпсіздік тұжырымдамасын кеңейтті және мемлекет негізгі референт болған дәстүрлі халықаралық қатынастар ұғымынан асып түсті. Бузан неореализмді механикалық моделі үшін сынға алды; ол технология мен инновацияны қосу арқылы оны динамикалық теорияға айналдыруды ұсынды. Ол тасымалдау технологиясы мен байланыс технологиясындағы инновациялардың халықаралық жүйенің өзара әрекеттесу қабілетін қалай өзгерткенін; халықаралық анархияны жетілдіргенін және ынтымақтастық, тәртіп пен бейбітшілікке ықпалын атап өтті. Дегенмен, технология мен инновациялар халықаралық бәсекелестік пен шешуші факторлардың басты құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені жоғары технология – жоғары қару-жарақ жүйесін жасаудың алғышарты. Онда технология екі жақты қарастырылады. Бұл прогреске, байлыққа және жайлылыққа ықпал етуі мүмкін. Бірақ ол сондай-ақ өзгерістің, қауіптің және қорқыныштың түрткісі де болуы мүмкін.

Тек адамдар сенімсіздік пен қорқынышты сезінуі мүмкін. Адамдар әрдайым өздерін қорғау үшін мемлекеттерді немесе басқа да әлеуметтік құрылымдарды құрды. Қазіргі заманғы, өзара тәуелді әлемде, дәстүрлі, мемлекеттік орталықтандырылған қауіпсіздік тұжырымдамасының аясы өте тар. Бүгінгі күні қауіпсіздік көптеген формаларда жасалады. Қауіпсіздік ұйымдары әртүрлі деңгейлерде – жеке және жүйелік деңгейде, сондай-ақ мемлекеттердің талабына негізделген. Жеке адам қауіпсіздігі «өмірді, денсаулығын, мәртебесін, байлығын және еркіндігін» қорғау шараларын қамтиды.

Мемлекеттік қауіпсіздік үш негізгі және өзара байланысты элементтерді: мемлекет идеясын, оның физикалық базасын және оның институционалдық анықтамасын қорғау шараларын қамтиды. Қауіпсіздік реляциялық құбылыс болғандықтан, мемлекеттің аймақтық және ғаламдық деңгейде өзара байланыстылығының халықаралық контекстін түсінбей, кез келген мемлекеттің қауіпсіздігін түсіну мүмкін емес.

Бузан (1991 [1983]) көп деңгейлі қауіпсіздік тұжырымдамасын құрды. Қауіпсіздік секторларын қосу арқылы қауіпсіздік мәселелерін талқылаудың күрделілігін арттырды. Олардың қатарында саяси, әскери, экономикалық, әлеуметтік және экологиялық салалар болды. Соңғысы қарсы пікірлер тудырды, өйткені Бузан жер сілкіністері мен дауылдарды және «табиғатпен күресудің» басқа да аспектілерін талқылап қана қойған жоқ; ол сондай-ақ ресурстардың азаюы, мұхиттардың ластануы және Жер атмосферасының өзгерген құрамы сияқты адамның жасаған экологиялық қауіп-қатерлерін талқылады.

### *Жаңа алаңдаушылықтың өсуі*

«Қауіпсіздіктің» кеңейтілген анықтамасы жаһандық қоршаған ортаның ахуалы туралы алаңдаушылықтар үшін жаңа талдамалық контексті қамтамасыз етті. Бұл алаңдаушылықтар жердегі соңғы ресурстарды тұтынудың және мұхит пен атмосфераның ластануының артуына байланысты ұзақ уақыт бойы ұлғая түсті.

Олар 1970-жылдарда Пауль Эрлих (1968), Шумахер (1973) және Рим клубы секілді қоғамдық бірлестіктер (1972) сияқты әлеуметтік ғалымдар тарапынан қарастырылды. 1980 жылдарда осы алаңдаушылықтар бірнеше үкіметтер тарапынан кеңінен талқыланды. Экологиялық проблемалар мен халықтың денсаулығына қатысты мәселелерге қатысты алаңдаушылық туғызған саясаткерлер темекі түтіні мен өкпе рагы арасындағы дәлелденген себеп-салдарлық байланыстың жоқтығына наразылық білдірді. Олар қышқылды жаңбыр мен жердің озон қабатының азайғаны аурулар тудырды ма деген сұрақтарды талқылады. Сондай-ақ батыс-орталық Африкада пайда болған және Батысқа тараған жаңа ауруды анықтаған зерттеушілерге қаржы бөлді. 1980-жылдардың басында АҚШ-тың Ауруларды бақылау және алдын алу орталығы (CDC) аурудың вируспен таралғанын және адамдарға иммундық тапшылық синдромы (ЖИТС) тудыруы мүмкін екенін анықтады. Эпидемия мен пандемия туралы алаңдаушылық 1984 жылы Үндістандағы Бхопал химиялық зауыт апаты сияқты, 1986 жылы солтүстік-батыс Еуропаның үлкен бөліктерінде радиоактивті жағдай таратқан Чернобыльдегі ядролық апаттан кейін орын алған экологиялық апаттармен күшейтілді.

Әлемдік қоршаған ортаға және халықаралық денсаулыққа қатысты мәселелер БҰҰ тарапынан жиі көтерілді. Мысалы, 1983 жылы БҰҰ Қоршаған орта және даму жөніндегі Бүкіләлемдік комиссия (WCED) құрып, Норвегияның бұрынғы Премьер министрі Гро Харлем Брундландты төраға ретінде тағайындау арқылы экологиялық саясат саласындағы өршіл бастамаларды қабылдады. WCED 1987 жылы «Біздің ортақ болашағымыз» баяндамасын жариялады, онда өнеркәсіптің ластануы, климаттың өзгеруі және жаңа пандемиядан жаһандық қауіп-қатерлер талқыланды. Баяндамада планетаның табиғи ортасы нашарлағанын дәлелдеді. Ол болашақ адамзат қажеттіліктері планетаның табиғи жүйелерінің өткізу қабілетіне сәйкес келуі керек деп пайымдады.

WCED-тің алғашқы бастамаларының бірі әлемдегі озон қабатының сарқылуын зерттеу және әлемдік атмосфераны CFC газдарының зиянды әсерінен қорғау үшін конвенцияны әзірлеу болды. Шарт мәтіні 1987 жылы қол қою үшін ашылды. Шарт 1989 жылғы 1 қаңтардан бастап күшіне енді.

WCED «тұрақты даму» ұғымын кеңінен таратып, 1988 жылы Климаттың өзгеруі жөніндегі халықаралық топты (IPCC) және 1992 жылы қоршаған орта мен даму Конференциясын (UNCED немесе «Жер Саммиті») құрады. Талқылаулар медицина, биология және басқа да жаратылыстану ғылымдарындағы пікірлерге арналды.

Экологиялық мәселелерді терең түсіну қуат пен өндірістен гөрі көптеген басқа мәселелерге байланысты болады. Бұл үшін планетаны тірі организм ретінде сипаттайтын, яғни биология және химияға негізделген теориялар қажет болды. Негізінен бұл биосфераның көміртегі циклі туралы терең білімді қажет етеді. Әлеуметтік теориялар, басқаша айтқанда, саяси процестер мен экономикалық мәмілелер үшін кез келген материалдық және институционалдық алғышарттарды қамтуы тиіс. Бұл факторлар келген өндірістік үдерістің бөлігі болып табылады, бірақ әдетте экономистер оларды өз үлгілеріне қоспайды және есептеулеріне қатысты емес сыртқы нәрсе ретінде қабылдайды. Халықаралық қатынастардағы экологиялық көзқараспен байланысты мәселелерді толық түсіну үшін осы «сыртқы қатынастар» деп қосу қажет.

Мұндай көзқарас Гренландия мұз қабаты (GICP) деп аталатын жаратылыстану ғылымдарындағы оқиғалармен күшейе түсті. Қатысушылар Гренландияның мұз қабатының 3000 метріне дейін бұрғылап, мұз астынан 250,000 жылдық табиғи тарихтың іздерін тапты. Б.з.д. 500 жылдардың ішіндегі мұз үлгілерін талдағанда, олар Жердің атмосферасында қорғасын, күміс және мыс мөлшерінің көбейгенін байқады. Бұл байқау ерте адамзат металлургиясының іздерін дәлелдеді – осылайша ерте адамзат өндірісінің археологиялық жазбаларын растады. Гренландия мұз қабаты (GICP) ғалымдары XVIII ғасырдың соңғы онжылдықтарынан бастап жер атмосферасы көміртегі диоксидінің мөлшерінің көбеюімен толтырылғанын құжаттады. Бұл индустриялық революцияның басталуымен дәл келді.

Гренландияның ішкі мұз қабатының үлкен қабаты, басқаша айтқанда, адамның қызметі биосфераның құрамын өзгерткені туралы бірегей дәлелге ие болды. Сонымен қатар, биосфераның өзгерістері атмосфералық температурамен, ауа райының қалыпты жағдайымен және өңірлік климаттық өзгерістерге бейімделуімен байланысты. Бұл жаңалықтар ластану мен климаттың өзгеруі арасындағы байланысты растады. Олар жердегі өмір сүру жағдайлары туралы жаңа алаңдаушылық туғызды және жаһандық климаттың талқылауларын жаңа деңгейге көтерді. Олар жаратылыстану ғылымдарында негізделген теориялар мен модельдерге сүйенді.

Бұл талқылаулар органикалық химия, биология және басқа жаратылыстану ғылымдарының дәлелдеріне негізделгенімен, оларды халықаралық қатынастар бойынша ғалымдар да қолданады. 1960 жылдары Гарольд және Маргарет Спроут (1965) халықаралық қатынастарға экологиялық мәселелерді енгізді; дегенмен бұл көп жетістіктерге жеткізе қоймады. Американдық эколог Гарретт Хардин (1968) экологиялық мәселелерді талқылау үшін ұтымды-әрекет етуші көзқарасын пайдаланған кезде табысты қадам жасады. Ол Батыс қоғамдарының шын мәнінде тұрақсыз екендігін көрсету үшін британдық қауымдастықтардың тарихи төмендеуін талқылады. «Соңғы әлем тек қана соңғы халықты қолдай алады», – деп мәлімдеді ол. Өсу ағымындағы көрсеткіш жылдамдықпен жалғаса алмайды; ол «ең соңында нөлге тең» болады (1243 б.).

Басқалары бұл дәлелді қайталай бастады. Мысалы, Эрнст Шумахер (1973) экономистерінің көпшілігі дұрыс емес деп санайды, себебі олар барлық ресурстарды жұмсалатын табыстар ретінде қарастырады. Табиғи ресурстарды қалпына келтірілмейтін материалдар ретінде (қазба отындары өзекті мәселеге айналдыру) қарастыру және оларды капитал ретінде қараудың мағынасы бар ма?, деп сұрайды ол. Экономистер қоқыс пен ластануды сыртқы факторлар ретінде қарастырады; егер бұл сыртқы сипаттамалар талдауға енгізілген болса, онда өнеркәсіптік өндіріс шығындарына неғұрлым шынайы көзқарас берер ме еді? Сондай-ақ, жер жабық жүйе болғандықтан, табиғаттың ластануға

төзімділігі басқалар сияқты шектеулі. Сыртқы факторлардың өзіндік құны өндірістің құнынан көп болуы керек.

Мұндай дәлелдерді халықаралық қатынастар ғалымдары да қамтыды. Негізгі тұжырымдама таныс болды: ол адамзат қоғамының табиғи алғышарттарына қатысты және 1950 жылдардағы жүйелік теориялар мен 1960 жылдардағы құрылымдық логиканы қайталады. Алайда экологиялық дәлелдер органикалық химия, биология және басқа жаратылыстану ғылымдарының теориясы мен дәлелдеріне негізделген. Жерді жабық биологиялық жүйе ретінде бейнеледі. Осылайша, олар халықаралық қатынастарға реализм, рационализм және революцияның әлеуметтануына негізделген көзқарастарда болмаған органикалық, жаратылыстану-ғылым аспектісін қосып берді<sup>20</sup>.

1960 жылдары Ұлттық аэроавиатика және ғарыш әкімшілігі (NASA) үшін жұмыс істеген британдық табиғат қорғаушы Джеймс Лавлок жерді жабық биологиялық жүйе ретінде қарастырған көзқарасты жетілдірді. «Жердегі ең үлкен тірі нәрсе не?» деген Лавлоктың риторикалық сұрағы болды. Оның жауабы «Гайя» (1979) кітабында берілген: жердің өзі. «Жердің тірі және тірі емес бөліктері бірыңғай организм деп санауға болатын күрделі өзара әрекеттесу жүйесін қалыптастырады», – дейді Лавлок. Жер беті қоршаған ортаға әсер ететін жұқа биосферамен жабылған, ол өмірді қолдау үшін әрекет етеді.

Лавлок кітабы бірнеше басылымдарда қайта жарияланды. Олардың кейбіреулерінің мұқабасына астронавттың 1968 жылғы Рождество қарсаңында Apollo 8 бортында түскен танымал фотосуреті салынған. Онда Жер қара фонда айдың көкжиегінен жоғары көтерілген кішкентай көк планета ретінде көрсетіледі. Бұл фотосурет «Жердің шығуы» деп аталады, Жерді кішкентай, шектеулі, бос кеңістікте тоқтатылған, жалғыз, өзін-өзі басқару жүйесі ретінде бейнелейді (Пул, 2008).

## **Неолибералды әлемнің пайда болуы**

Бұл тарауда 1970-жылдардың соңында халықаралық саясат ахуалының өзгеруі байқалды. Ол 1979 жылы Маргарет Тэтчерді Ұлыбританияның премьер-министрі және АҚШ президенті ретінде Рональд Рейган сайлануымен байланыстырады. Егер 1960 жылдар және 1970 жылдардың басы радикалды саясат пен радикалды ойлармен анықталса, 1979 жыл либералды, нео-либералды - идеялармен белгіленген дәуірді ашты.

Тэтчер мен Рейган өздерін консерватизмнің жаңа түрінің өкілдері ретінде көрсетті. Тэтчердің және Рейганның саясаты 1960 жылдардағы радикалды артықшылықтарға жауап ретінде көрінеді. Бұл капиталистік экономиканың түбегейлі бас тартуына, Батыс демократиясын сынауға және соғысқа қарсы наразылық қозғалыстарына жауап болды. Тэтчер де, Рейган да радикалды реформадан зардап шеккен дәстүрлі құндылықтарды қоғамдарға қайтадан енгізуді өз міндеті ретінде қарады. Бір жағынан, бұл олардың консервативті реакциясы еді. Дегенмен олар енгізуге тырысқан құндылықтар Эдмунд Берк қолданған консервативті мағынада болған жоқ. Керісінше, ортодокстық либерализм идеялары болды<sup>21</sup>.

Бұл идеялар 1980 жылдарда жер шарын жайлап, әлеуметтік-экономикалық саясатты бағыттады. Ол Тэтчер мен Рейган үкіметтері либералды реформаларды жүзеге асырған Англия-Америка әлемінде басталды. Ұлыбритания ірі мемлекеттік кәсіпорындарды «жекешелендіру», яғни жеке меншік иелеріне бөлу, айырбастау және сату тәжірибесін бастады. Басқа елдер де осы жолға түсті. Батыс елдерінде мемлекеттік компаниялар

жеке меншік кәсіпорындар ретінде сатыла бастады, бұл әсіресе бұқаралық көлік және коммуникация саласында (ұлттық теміржол және әуе компаниялары, телефон және телеграф компаниялары, электр энергетикалық компаниялар, су тазалау орталықтары ... және т.б.) орын алды. Содан кейін әлемнің қалған бөліктері қосылды (Ергин мен Станислав, 1998).

### *Ежелгі радикалдардың азаюы*

Ортодокстық либерализм өсіп келе жатқанда, ортодокстық радикализм құлдырау үстінде еді. Революциялық көзқарас біраз уақыт бойы ықпалды болды. 1980 жылдары сол тараптың ғалымдары нео-либералды теориялардың ықпалының жоғарылауын үреймен бақылады. Олардың кейбіреулері әлемдік экономика «кеш капитализмнің» жаңа кезеңіне айналуға деп айтты (Мэндел, 1982). Олар Марксистік пайымдаудағы капиталдың жаһандық мүмкіндігі бар, тұрақты түрде дамитын, ауқымды және ықпалды фирмалардың өсуін орталықтандыруға, шоғырландыруға және болжам жасауға табиғи үрдісі болатынын және осылайша жаһандануды зерттеуді анықтайтынын мойындады. Сондай-ақ, олар капиталистік эксплуатацияның әлемдік деңгейде өсуін күтті. Олар Үшінші әлемнің өсіп жатқан қарыздарын осындай дамудың дәлелі ретінде көрді. Иммануил Валлерстайн осы жолдарда өз ойларын ортаға салды, өйткені ол өзінің қазіргі заманғы әлемдік жүйесінің тағы екі томын жариялады (1980 және 1989 жылдары). Дегенмен осы онжылдық ішінде революциялық көзқарас төмендеді.

Өндірістің өзгеруінің әлеуметтік құрылымдардың өзгеруінің қаншалықты маңызды екенін түсіндірген ескі материалистік марксизм. Әлеуметтік өзара әрекеттесудің нәтижесі ретінде әлеуметтік және мәдени құбылыстарды талқылаған жаңа теориялар көбеюде. Трендке бейімделген және әлеуметтік өзара әрекеттесу теорияларын дамытқан радикалды теоретиктер халықаралық қатынастар бойынша өз зерттеулерін жалғастырды.

Солардың бірі – канадалық саяси экономист Роберт Кокс болды, ол материалистік православиеге қарсы шыққан марксистік дәлелді ұсынды. Кокс (1981) итальяндық коммунист Антонио Грамшидің идеяларынан шабыттанды және ол АҚШ-тың халықаралық күші мен әсерін түсіндіру үшін Грамшидің «гегемониясы» ұғымын қолданды. Оның «Өндіріс, күш және әлем тәртібі» (1987) кітабы қазіргі заманғы капитализмнің әлеуметтік күштерін теориялық және тарихи тұрғыдан түсіндіре отырып, американдықтардың ХІХ ғасырдың басында перифериялық және қаналушы халықтан, ХХ ғасырдың соңындағы халықаралық жүйеде гегемоникалық жүйеге айналғанын әңгімелейді. Американдық гегемонияны терең тарихи тамыры бар және жүйедегі басқа халықтарға ерекше көзқараспен қабылданған либералды құндылықтардың жиынтығы қалыптастырады, деп пайымдайды Кокс.

Осындай пікірталас, электронды БАҚ-тың жаңа түрлерінің пайда болуымен қатар, талдаудың жаңа салаларын ашады. Әлеуметтік ғалымдар жаңа мәселелерді зерттей бастады, мысалға, кабельдік желінің жаңалық станцияларының, спутниктік таратылатын телеарналардың, кино / бейне және басқа да электронды құралдардың табиғаты мен әлеуметтік әсері сияқты жаңадан туындаған сұрақтар оларды қызықтырды. Олар зерттеулердің жаңа салаларын - мәдениеттану, медиа және байланыс саласындағы зерттеулерді дамыта бастады. Идеологияға, әлеуметтік тапқа, ұлтына, этностық тобына, жынысына немесе сексуалдығына байланысты қандай ақпарат құралы қолданылады деген сұрақтар туындады. Олардың мақсаты – бір мәдениет шеңберінде мағынаны қалыптасатынын, таратылатынын және шығарылатынын көрсету болды.



## *Жаңа либералдардың өсуі*

Экономика халықаралық қатынастарда көптен бері қосымша пән ретінде жүргізілді. 1950-1960 жылдары осы пән бойынша жүйелік теорияға арналған құрал жасалды. Бұл құрал рационалды таңдау теорияларының құрылысы үшін бай қор болды. Онда шешім қабылдауды ұтымды ойындар, шығындар мен пайдалар есебі және стратегиялық талдау арқылы бейнелейтін тұжырымдарды ұсынылды. 1970 және 1980 жылдары бірнеше авторлар шиеленістер мен соғыс мәселелеріне экономикалық теорияны қолданды.

Роберт Аксельрод (1984) жақсы мысал бола алады. Оның керемет «Ынтымақтастықтың эволюциясы» кітабында көрсетілгендей, ұтымды әрекет етушілер арасындағы қайталанатын ойындар ынтымақтастық ережелерінің қалыптастыратынын көрсетті<sup>22</sup>. Тағы бір мысал – Брюс Буэно де Мескита. «Соғыс тұзағы» (1981) еңбегінде ол халықтарды соғысқа шығаратын шешімді есептеуді зерттеді. Микроэкономикалық модельдер оған халықаралық қақтығыстарға тап болған мемлекеттік көшбасшылар үшін күтілетін қызметті есептеуге мүмкіндік берді. Шекті пайдалылық теорияларынан элементтерді қолдану арқылы Буэно де Мескита гипотезалар шығарып, эмпирикалық дәлелдер арқылы тексерді. Үшінші мысал – Джордж Модельски. Ол көпұлтты корпорациялардың табиғатын, әлемдік тәртіп қағидаттарын және халықаралық жүйенің эволюциясын зерттеу үшін ұзақ уақыт бойы экономикалық тәсілдерді қолданды (Модельски, 1972, 1987).

Джордж Модельски және Уильям Р. Томпсон халықаралық тарих арқылы саяси басшылықтың ауысымдары мен кезеңдерін белгілеу үшін экономикалық талдауды кеңейтеді. Олар әлемдік державалардың өсуі мен төмендеуі үшін теориялар дамытты (Модельски мен Томпсон, 1988). Роберт Гилпин (1981) де осындай тәсіл жасады. Уолтц сияқты, ол халықаралық қатынастарға құрылымдық көзқарасты дамытты. «Модельски мен Томпсон сияқты, ол соғыс халықаралық жүйенің өзгеруі үшін маңызды күш болып табылады», - деп мәлімдеді. «Соғыс және әлем саясатындағы өзгеріс» (1981) - соғыс пен бейбітшіліктің ұзақ кезеңдерінің тарихи зерттелуі.

Аксельрод, Буэно де Мескита, Гилпин, Модельски және Томпсон халықаралық қатынастарға маңызды теориялық үлес қосу үшін экономикалық модельдерге сүйенді. Дегенмен, 1980 жылдардағы жалғыз ең ықпалды автор – ол сөзсіз Кеннет Н. Уолтц болды. Оның «Халықаралық саясаттың теориясы» [1979] онжылдық ішінде халықаралық қатынастар пікірсайыстарына қарсы тұруды жалғастырды. Шын мәнінде бұл еңбек халықаралық қатынастарда «үшінші үлкен пікірталас» деп аталатын пікірталас артықшылықтарын қамтамасыз етті (Лapid, 1989)<sup>23</sup>.

## *Уақыттың нәтижесі*

Уайтхедтің Платонға түсіндірме парағы болған Батыс философиясы туралы әйгілі түсініктемесіне сәйкес, 1980 жылдары халықаралық қатынастар пікірталастары Уолтцке сілтеме жасайды. «Халықаралық саясаттың теориясы» (1979) сол онжылдықта халықаралық қатынастарда үлкен рөл атқарды. Бұл дәстүрлі реализмді қатты сынға алды. Сондай-ақ ол баламалы, құрылымдық әдіснамаға негізделген күшті, жаңа реализмді қамтамасыз етті. Бірақ бұл жаңа теория бұрынғы теориялардың жақсаруын білдіре ме? Ол әдіснамалық негізде құрылды ма? Ол қандай структурализм? Бұл сұрақтар 1980–1990 жылдар аралығында өте қызу талқыланды.

Уолтцтың мақсаты – халықаралық жүйенің сипаты мен қызметі туралы қарапайым, бірақ күшті жаңа теориясы қалыптастыру болды. Уолтц түсіндірген жүйе екі элементтен тұрады: бірлік пен бірлік арасындағы қатынастар. Оның айтуынша, халықаралық жүйе мемлекеттерден және мемлекеттер арасындағы қатынастардан тұрады. «Осындай қарым-қатынастар екі қасиет арқылы анықталады, – деп жалғастырады ол. Біріншіден, анархия арқылы. Екіншіден, полярлығы бойынша, әрекет етушілер арасында мүмкіндіктерді бөлу арқылы». Екеуі де микроэкономикалық тұрғыда анықталған. Уолтц оларды либералдық нарықтық экономиканың ұғымдары бойынша түсіндірді.

Алғашқы анықтайтын қағида – анархияны, либералды экономиканың еркін нарықтық моделіне ұқсастықпен түсіндіреді. Бұл тәртіп ұтымды, егемен және дербес бірліктердің өз пайдасына негізделген өзара әрекеттерінен қалыптасатындығын көрсетеді. «Экономикалық нарық сияқты халықаралық-саяси жүйе де ерекше туындаған, кенеттен пайда болған және жоспарланбаған даралық» (Уолтц, 1979, 91б.). «Халықаралық саясат құрылымы бойынша нарықтық экономикаға ұқсас келеді, себебі өзін-өзі қамтамасыз ету принципі соңғысында жұмыс істеуге мүмкіндік береді», – деп жалғастырды ол (91 б.). Мұндай бірліктердің өзара іс-қимылынан туындайтын тәртіп өзін-өзі қамтамасыз ету қағидасына негізделеді. Бұл дегеніміз, ол негізгі тәртіп қағидасы ретінде биліктің теңгеріміне сүйенеді.

Мемлекетаралық қатынастардың екінші анықтайтын қағидасы – әрекет етушілер арасында мүмкіндіктерді бөлу, сондай-ақ, еркін нарықтық модельге ұқсас. Алайда бұл жағдайда Уолтц қарапайым либералдық теорияларда сипатталған таза бәсекеге қабілетті нарықтың стандартты үлгісін қолданбайды; керісінше ол капиталистік экономикалардың олигополистік секторларында анықталған бәсекелестіктің неғұрлым шектеулі түрін ұсынады. Бұл секторларда үлкен, неғұрлым қабілетті қондырғылар негіз болып, барлық бірліктерге сай болу керек нарықтық ережелерді анықтайды. Мұнда Уолтц Уильям Фелнердің «Аздар арасындағы бәсекелестік» (Уильям Фелнер, 1949) еңбегіне сүйенеді. Фелнердің бірнеше ірі фирмалар арасында нарықтық бәсекелестікті талдауы Уолтцтың бірнеше ірі бәсекелескен мемлекеттер арасында халықаралық жүйені талдауға тікелей негіз болды. Олар бәсекелес болса да, Уолтцтың ұлы державалары (Фелнердің ірі фирмалары сияқты) кейбір негізгі нормалар мен мінез-құлық ережелері туралы келісімге қол жеткізеді. Бұл нормалар анархияға тән жүйені пайдалану үшін қолданылады. Олар жүйеде тәртіпті сақтайтын биліктің тепе-теңдігі үшін ұтымды негіз береді<sup>24</sup>.

Уолтц туралы ол өз уақытының нәтижесі деп айтуға болады. Ол сол ғасырда үстемдік еткен либералдық нарықтық теориялардан шабыттанды. Егер ол басқа академиялық ортада өмір сүрсе, оның дәлелі дәл солай табысты және қайшылықты болар ма еді. Кейбір сыншылар Уолтцтың теориялық жорамалының сол уақыттың либералды көңіл-күйімен жақсы үйлесетінін айтады. Солардың біреуі – Ричард Эшли (1984), Уолтцтың әдістемелік тәсілін сынап, оның теориясын құрылымдық структурализммен байланыстырмады. Ол Уолтцтың еңбегінде структурализмнің классикалық Клод Леви-Стросс сияқты авторлары мен структурализмнің терминдері мен теорияларының ізі де жоқ дейді. Эшлидің ойынша Уолтцтың теориясы позитивистік атомизмнің пайдасыз үлгісі болды.

Роберт Кокс (1981) осындай көзқараста болды. Ол Руссоның Гоббсқа қарсы ескертулерін алып, оны Уолтцке қарсы сыни пікірлерде қайталады. Уолтц өз кезеңіндегі институттар мен билік қатынастарын халықаралық саясаттың тұрақты қасиеттері ретінде қабылдауы қателік. «Уолтцтың теориясы халықаралық қатынастардың жалпы теориясы емес еді, өйткені Уолтц тек жеке, либералдық дәуірінің нәтижесі», – дейді Кокс. Кокстың

көзқарасы бойынша, Уолтц реализмнің бай дәстүрін едәуір артқа шегіндірді. Ол оны «мәселені шешу» теориясы көлеміне дейін қысқартты, бұл «неореализм нысаны» деп аталады (Кокс, 1981).

Уолтц дәстүрлі реализмде айқын өзгерістер жасағанымен қатар, ол сондай-ақ рационалистік дәстүрдің бағытында үлкен теориялық қадам жасады. Кейбір сыншылар оның еңбегін атап айтады. Солардың ішіндегі екі сыншы өте маңызды және оларға қысқаша сипаттама осы тарауды аяқтайды. Бірінші маңызды сыншы – Роберт Кеохейн. Ол Уолтцтың құрылымдық теориясын халықаралық қатынастар теориясына аса маңызды үлес ретінде бағалады. Ол «егеменді мемлекеттер халықаралық саясаттың негізгі қатысушылары болып табылады, бұл мемлекеттер ұтымды субъект ретінде қарастырылуы керек және егемен мемлекеттер анархиялық жүйе болып табылады» деген Уолтцтың тұжырымдамасына теориялық тұрғыдан сенеді. Дегенмен, ол Уолтцтың структурализмінің статистикалық сипатына алаңдаушылық білдірді. Аксельрод (1984) және институционалдық экономистердің (Коуз, 1937, Норс, 1981) еңбектеріне сүйене отырып, Кеохейн адамның рационалды өзара әрекеттестігі нормалар, ережелер, конвенциялар мен әлеуметтік институттар құрады деп ұсынды. «Уолтцтың үлгісіне институционалдық элемент қосу – оны динамикалық теорияға айналдырады», – деп пайымдайды Кеохейн (Кеохейн, 1984, 1989).

Кеохейннің маңыздылығы Уолтцтың теориясын түзетуінде емес, керісінше Уолтцтың негіздемелерін қабылдауында. Егер Уолтцтың либералдық микроэкономиканы қамтуы оны рационализмге жақындауға әкелсе, онда Кеохейннің Уолтцтың мемлекет туралы негіздемесін қабылдауы оның рационализмнен алыстатып, реализмге жақындауына себеп болды. Уолтц және Кеохейннің әрекеттері екі халықаралық қатынастар парадигмасы болып табылатын реализм және рационализм арасындағы дәстүрлерді біріктірді. Уолтцтың неореализмі және Кеохейннің неолибералды институционализмі нео-нео-синтезінде кездесті (Уивер, 1996). Халықаралық қатынастар теориясы енді ешқашан бұрынғыдай болмайды.

Соңғы талқыланатын ең маңызды сыншы – Барри Бузан. Ол да Уолтцтың құрылымдық теориясынан қатты әсер алды. Бірақ ол, Кеохейн және басқа да көптеген сыншылар сияқты, Уолтц статикалық теория дайындағанын және бұл практикалық проблема туындатқанын мойындады. Оны қалай неғұрлым динамикалық ету керек? Ағылшын мектебіне және халықаралық қоғамның тұжырымдамасына сүйене отырып, Бузан Уолтц жүйе мен құрылым арасын жеткілікті мұқият зерттемегенін анықтады. Айырмашылықты айқындау үшін Бузан Вальстың әлеуметтік жүйені анықтаған. Уолтцтың әлеуметтік «жүйеге» берген анықтамасына түзетулер енгізді. Уолтц бойынша жүйенің екі негізгі элементке – бірлік пен бірлік арасындағы қатынастарға Бузан үшінші құрылым элементін қосты. «Бұл құрылым көптеген деңгейде орын алады», – деп жалғастырады Бузан. Дегенмен, ғасырлар бойы біршама тұрақты болып қалатын «терең құрылым» мен бірліктер арасында мүмкіндіктерді бөлетін және уақытқа сәйкес өзгеретін «тарату құрылымы» арасында айырмашылық болуы мүмкін екенін анықтаған дурыс.

Бузан үшін өзгерістердің негізгі күштерінің бірі – технологиялық жаңалық; әсіресе тасымалдау және коммуникация технологияларындағы инновациялар. Мұндай жаңалық бірліктердің өзара іс-қимыл жасауға және қарым-қатынас жасауға қабілетіне тікелей әсер етеді. Бұл олардың арасындағы қарым-қатынасқа және, сайып келгенде, коммуникативтік өзара іс-қимылдың барлық технологиялық желісіне әсер етеді. Технологияның эволюциясы жүйедегі өзара әрекеттестікті үнемі арттырады. Бузанның

үлесі өте маңызды. Уолтцтың жүйесін дамытқаны үшін ғана емес, сонымен бірге ол Уолтцтың құрылымдық үлгісін коммуникативтік өзара әрекеттесу теорияларымен біріктіруге мүмкіндік беретін жүйені қайта анықтады. Руссо (Руссо, 1997) ұсынған және Буль (Буль, 1977) дәлелдеген теориялар кейінгі жылдарда халықаралық қатынастар теориясында маңызды рөл атқарады.

## Ескертулер

1. Мәліметтер алу үшін 1973 және 1979 жылдардағы бағалардың өсуін бейнелейтін 13.1-суретті қараңыз.

2. Нақты сан көрсеткішін табу оңай емес. Бірақ Иран-Ирак соғысында (1980-88) кем дегенде 500 000 ирак пен ирандық жауынгер өлді деп есептеледі. Бейбіт тұрғындардың да осыншама саны өлтіріліп, көп адам жараланған болуы мүмкін.

3. Рейган әкімшілігі Кеңес Одағын қолдайтын режимге қарсы күрескен оппозициялық топтарға – Анголада Жонаш Савимбидің UNITA қозғалысына қолдау көрсетті. Никарагуада Рейган әкімшілігі «қарсылар» деп аталатын өз оппозициялық тобын құрды және Никарагуа сандинисттік режиміне қарсы партизан операцияларын қаржыландырды.

4. Уругвай раунды 1986 жылдың қыркүйегінде басталды және сауда-саттық пен интеллектуалды меншікке сауда жасауды қоса алғанда, бірнеше жаңа бағыттарға еркін нарық қағидасын кеңейтеді. Сондай-ақ, ауыл шаруашылығының және тоқыма өнеркәсібі саласына сауда реформалары енгізілді. Уругвай раунды сондай-ақ Дүниежүзілік сауда ұйымын (WTO) құрды, оған 1994 жылдың сәуір айында қол қойылды.

5. Джозеф пен Пауэлл саяси қорғаушылар болған. Джозеф Лондондағы либералдық зерттеудің орталығы Британиялық Экономикалық Институттың мүшесі болды. Джон Мейнард Кейнстің және аралас экономиканың идеясын сынағаны премьер-министр Тэтчерге терең әсер қалдырды. Льюис Пауэлл американдық бизнес-заңгер және АҚШ Жоғарғы Сотының кандидаты болды. Американдық саясатта сол жақтық топтардың күшті ықпалын көргеніне терең алаңдаушылық білдіре отырып, ол оны тежеуге және қарсы күресуге арналған стратегияны ұсынатын меморандум жазды. Пауэллдың стратегиясы АҚШ бизнес қауымдастығына, Республикалық партияға және Рональд Рейган әкімшілігіне үлкен әсер етті.

Хайек пен Фридман экономикалық теоретиктер болды. Олар еркін нарық туралы негіздемені қорғайтын ғалымдардың халықаралық желісіне кірді. Хайек жарты ғасырдан астам уақыт бойы кез келген экономикалық жүйенің соншалықты шексіз күрделі екендігін дәлелдеді. Орталық жоспарлаудағы кез келген күш-жігер экономикалық қиындыққа әкеліп қана қоймай, сонымен бірге, оны реттеуге және бақылауға, сондай-ақ автократтық ережені саяси жүйеге енгізуді талап етеді. Адамның еркіндігін қамтамасыз етудің жалғыз жолы, еркін нарыққа сену болды, деді Хайек. Көптеген жеке бизнес-есептердің қызметін көрсететін бағалық жүйе материалдар мен өнімдерге қажеттілік бар екендігін хабарлайтын механизмді және олардың дұрыс бағытталуын қамтамасыз етеді.

Фридман онымен келіседі. Ол Чикаго мектебінің мүшесі болды, бұл мектептің кейнсианизмнен (макрэкономикалық ағым) айырмашылығы – жалғыз қалдырылған нарық ең жақсы нәтижелерді шығарады деп есептейді. Фридман, Хайек секілді, бағалар ресурстардың ең жақсы бөлгіштері екенін айтты. Бұл пікірлердің әлеуметтік ойлар тарихынан шыққан, Батыс экономикасы 1970-ші жылдардағы тоқырауға ұшырағанда қайта жаңара бастады.

6. Льюис Пауэллдің меморандумы өте ықпалды болды. Оның сол жаққа қарсы стратегиясы АҚШ бизнес-қоғамдастығының арасында толқын туғызды. Бұл бай өнеркәсіпшілерді либертариандық немесе патриоттық жобаларды қаржыландыруына шабыт берді. Осындай демеушілік Американдық Кәсіпкерлік Институты (АЕІ) сияқты ескі ұйымдарды өзгертіп, «Мұра» қоры және Катон институты сияқты жаңа сараптамалық орталықтарды құрады. Пауэллдың үлкен бизнес бастамасы айсбергтің шыңы ғана болды. Американдық саясатта патриотизмді, мақтаныш пен дәстүрлі американдық құндылықтарды қайтаруды, оның ішінде діни бостандық пен жеке еркіндікті атап көрсеткен жауапты қадамдар жасала бастады.

7. Тартымды хост пен тыңдаушылардың қатысуын бейнелейтін танымал радио ток-шоулары бірнеше мемлекеттерде саяси хабарламалар үшін платформа ретінде дамыды. 90 жылдары бизнес демеушілік көрсететін телеарналар коммерциялық және идеологиялық хабарламалар үшін пайдаланылды. Идеологиялық арнаның басты мысалы Руперт Мердоктың «Фокс-Ньюс-Чэннел» бола алады.

8. «Жер шарының каталогы» барлық заттар мен түсініктердің тізімі бар тұтынушыға арналған кітап болды. Әлемде болған барлық нәрселер туралы білімнің бай көзі, өзін-өзі қамтамасыз етудің негізгі идеясына және жергілікті билікті дәріптеді. Каталогта бейнеленген нысандар тәуелсіздік және өзін-өзі қамтамасыз ету құралы ретінде қарастырылды – «құрал» анықтамасына философ және инженер Бакминстер Фуллердің «бүкіл жүйелер» туралы теориясы мен Э.Ф. Шумахердің және оның «буддистік экономикасы» әсер етті. «Жер шарының электронды байланысы» (The Well) мәдениетаралық білімге арналған электрондық портал болды; ол 1985 жылы Стюарт Бренд (Steward Brand) және Ларри Бриллиант (Larry Brilliant) әзірлеген виртуалды білім қоғамдастығын құру үшін құрастырылған диспетчерлік хабарландыру тақтасы.

9. АҚШ-та Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін бірнеше Азия елдері үшін либералды экономикалық модельдер енгізілді. Американдықтар Жапониядағы экспортты өсу үлгісін қолдады және жапон өнімдеріне Американың өз кең ауқымды нарығына кіруіне мүмкіндік берді, олар Оңтүстік Кореяда осындай ұқсас үлгі дамыды. Ол керемет нәтиже берді. 1950-1960 жылдары Жапонияның жан басына шаққандағы ІЖӨ өсімі жылына 8%-ға тең болды. Оңтүстік-Шығыс Азияның басқа да бірнеше елдері Жапонияның экспортқа бағытталған өсу үлгісін қабылдады және біршама керемет нәтижелерге қол жеткізді. «Азиялық айдаһарлар» деп аталатын (Гонконг, Сингапур, Оңтүстік Корея және Тайвань) халықтың жан басына шаққандағы ЖҰӨ 1970 және 1980 жылдар аралығында жылына 5-7%-ға артты. Бұл әлемнің басқа өңірлеріне қарағанда экономикалық өсімнің айтарлықтай жоғары қарқыны болды.

Дүниежүзілік банк Азияның жоғары өсу қарқынын неолибералды реформалардың нәтижесі ретінде түсіндірді. Бұл мәлімдеме экономистердің наразылығын тудырды. Олар жылдам дамып келе жатқан «айдаһарлар» либералды демократияны сирек қолданатынын; және ұзақ мерзімді жоспарларға сәйкес бағытты қалыптастыру үшін экономикаға жиі араласатын авторитарлық мемлекеттер екенін мәлімдеді. Экономистер Батыстың «либералдық нарықтық экономикасы» мен нарықтық емес келісімдерге тәуелді азиялық жолбарыстартың «үйлестірілген нарықтық экономикасы» арасындағы айырмашылықты анықтай бастады. Коммунистік Қытайдың керемет «мемлекеттік капитализм» үлгісін есепке алу үшін үшінші экономикалық үлгі қажет болды. Мао қайтыс болғаннан кейін (1976 жылы) Дэн Сяопин капиталистік принциптерді таңдап енгізді және тоталитарлық бір партиялы жүйедегі аралас экономиканы құрды. 1980 жылдары Қытайдың ІЖӨ

шамамен 10%-ға дейін өсті. Әлемдегі ең көп қоныстанған мемлекет, сондай-ақ, әлемдегі ең қарқынды дамушы елдердің бірі болды. Бұл Азия мен әлемге үлкен әсерін тигізді.

10. Білім берудің жылдам өсуі жалпы экономикадағы және жұмысқа орналасу мүмкіндіктерімен салыстырмалы түрде сәйкес келмеді. Нәтижесінде, мұнай экспорттаушы елдердің көбі жоғары білімді жұмыссыз жастар легін қалыптастырды. Нәтижесінде жас ғалымдар арасында түңілу байқалды. Бұл топтар Араб түбегіндегі ислам радикалдарының жаңа толқынын қамтамасыз етуі мүмкін (Хегхаммер және Лакруа, 2011).

11. Америка Құрама Штаттары инфляцияны жыл сайын 12%-дан жоғары деңгейде көтеріп, жұмыссыздық деңгейін 7,5%-ға дейін арттыра түседі.

12. 1960 жылы КСРО тәулігіне 3 млн. баррельден кем (BD) өндірді. Өндіріс 1970 жылы екі есе артты және 1980 жылы тағы екі есе өсті - 1980 жылы 12 млн болды.

13. Маркс пен Лениннің негіздемелері оларға сабақ болу керек еді. Дегенмен, Шығыс блогының көшбасшылары капиталистік нарықта қарыз алудың салдары болатынын тым кеш екенін түсінді. Олар Азиядағы экспорттаушы экономикасы бар елдердің өздеріне қарағанда динамикалық болғанын және Шығыс Еуропадан жоғары технологиялық өнімдердің бағасы мен сапасы жағынан Жапония мен Оңтүстік Кореядан төмен екендігін тым кеш анықтады. Шығыс блогы елдеріне қалған жалғыз нұсқа – өз өнімдерін саяси реттелетін экономикалық салада бір-біріне сатуға мәжбүр болды. Нәтижесінде бұл Шығыс Еуропаның өнімдерінің тұтынушысы КСРО болды. Дегенмен, КСРО Батыс қарыздарын төлеуге қажетті айырбасталымды валютамен төлей алмады.

14. Румыния ғана қауіпті көрді. Ел өзінің сыртқы борышын 1970 жылы шамамен 1 млрд. доллардан 1980 жылы 10 млрд. долларға дейін ұлғайтты. 1981 жылы президент Чаушеску қабырғадағы жазбаны көрді және қарызды өтеу үшін үнемдеу бағдарламасын бастады. Азық-түлік, электр энергиясы, медицина және басқа да негізгі қажеттіліктер реттелді; инфрақұрылымға қызмет көрсету тоқтатылды. 1989 жылы румындық қарыз 1 миллиардтан астам долларға қысқартылды. Бірақ оның бағасы жоғары болды. Капитал ыдырады. Өмір деңгейі нашарлады. Чаушеску режимі легитимдігіне айтарлықтай зиян келді.

15. 1980-жылдардың басында КСРО жыл сайын 30-5 млрд шетел валютасында табыс тапты. Негізінен бұл үлкен сома болмады. Американдық ірі трансұлттық Exxon және General Motors компаниялары табыстары 100 миллиард долларға жақындады. Кеңес Одағының табысынан үш есе көп. Рейган әкімшілігіндегі экономистер жылына 30 миллиард доллар Ханойдан Гаванаға дейін созылған ұлы держава үшін үлкен сома емес екенін дәлелдеді. Олар Кеңес империясының жыл сайынғы шығынын шамамен есептегенде нәтижесі оларды таң қалдырды: шамамен 30 миллиард доллар. Кеңес Одағы өз империясын аз қаржымен басқарған. Сонымен қатар, қазба отындарын сатып алу, олардың технологиялық трансферттері және арзан қарыз беру арқылы Батыс елдері кеңестік империяны қолдап отырған. Бұл талдау Рейганның КСРО-ны тізеге бүктіретін стратегиясында маңызды элемент болды: әлсіз бюджетті одан әрі әлсіретті.

16. Ауру және қартайған Кеңес президенті Брежнев кеңестік істердің символы ретінде болды. 1982 жылы қайтыс болғаннан кейін, оның орнына басқа екі кәрі қарттар тағайындалды: бір жылдан астам уақыт басқарған Юрий Андропов 1984 жылы қайтыс болды; содан кейін ерте қайтыс болған Константин Черненко (1985 жылы).

17. Конгресс Рейганның Анголада және Никарагуада антикоммунистік бүлікшілерді қолдау туралы ұсынысын қабылдамады, сондықтан ол ауғандық бүлікшілерге көңіл бөлді. АҚШ 1986 және 1986 жылдары 500 миллион долларға жуық мөлшерде Пәкістанның

ISI-ға және моджахедтерге айтарлықтай қаражат жіберді. Сауд Арабиясы да бұл сомаға сәйкес көмек берді.

18. 1983 жылдың қыркүйегінде Кеңес ерте ескерту жүйелері НАТО жаттығуларын дұрыс түсінбей, АҚШ КСРО-ға қарсы ядролық сынақ полигондарын іске қосқаны туралы қате хабар таратты. Бұл үлкен үрей тудырды.

19. Маңызды оқиғалардың бірі – 1780 жылдардың соңында Парижде басталған көтерілістер. Олар Францияны өзгертіп, басқа еуропалық қоғамдардағы бәсекелестікті құрған, Батыс мемлекеттерінің арасында соғысты өршіткен және әлемді өзгерткен Француз революциясына (1789) себеп болды. 1917 жылғы большевиктер революциясы – бұл да маңызды жағдай. Нәтижесінде Кеңес Одағы құрылды және ондаған жылдар бойы мемлекетаралық қарым-қатынасқа ықпал етті. Саяси тарих көптеген мысалдар келтіреді.

20. Бұл табиғи көзқарас халықаралық қатынастарға жаңа, төртінші тәсіл – «экологиялық парадигма» деп қарастырылуы мүмкін. Реализм, рационализм және революцияны талқылау үшін алдыңғы тарауда қолданылған терминдер арқылы оңай түсіндіріле алады (12.3-кесте, жоғарыда келтірілген). Біріншіден, «Экологизм» талдауының негізгі бірлігі – «Гайя» – Жер өзін-өзі реттейтін, күрделі жүйе ретінде қабылданады. Екіншіден, талдаудың деңгейі – бұл суды және газды (биосфераны) жауып тұратын жердің жұқа қабатында орналасқан эко-жүйе. Үшіншіден, негізгі түсіндірме тұжырымдамалары – биоалуантүрлілік, бейімделу, тұрақтылық және биосфералық құрылымдар мен функциялар – көміртегі, азот пен судың биохимиялық циклдарына айрықша назар аударылады. Ең соңында, «Экологизм» тақырыбының басты назары немесе тақырыбы – адамның мінез-құлқының эко-жүйеге әсері, әсіресе демографиялық өзгерістердің, ресурстарды тұтынудың, ластанудың және климаттың өзгеруінің жүйенің тұрақтылығына әсері.

21. Ортодокстық либерализм идеялары XVIII ғасырдың аяғында Адам Смит сияқты философтардың әсерінен пайда болды. Алайда Смит экономист емес (терминнің қазіргі мағынасында), бірақ «моральдық философ» екенін ескеру керек. оның өзін-өзі теңестіретін нарығы үлкен «моральдық экономикаға» айналды. Оның еркін нарығы барлық экономикалық субъектілерге бағынатын мінез-құлқық нормалары мен ортақ құндылықтар беретін «моральдік көңіл-күйлер» болуына негізделген (Smith 1982b). Кейінірек, Джон Стюарт Милл сияқты авторлар, ортақ моральдық көңіл-күй болмаған жағдайда, еркін нарық қоғамдағы теңсіздікті тудырады, деп пайымдады. Байлар мен кедейлер арасындағы алшақтықты болдырмау және көтеріліс пен революцияны тоқтату үшін, үкімет бай мен кедейлерге тауарлар мен құндылықтарды беру арқылы қайта таратушы рөл атқаруы керек деп бекітеді. Тэтчер мен Рейган сияқты неолибералдар үкіметтің қайта бөлу рөлін төмендетуге және нарықтың көлемін арттыруға тырысты. Олар Смиттің «Ұлттар байлығы» [1776] еңбегін өз дәлелдерін ақтау үшін жиі пайдаланған; бірақ олар нарықтық экономиканың жұмыс істеуі үшін қажетті әлеуметтік алғышарттарды анықтайтын Смит теориясы туралы [1759] ұмытып кетті. Неолибералистер ақылға қонымсыз және әлеуметтік теория мен моральдық көңіл-күйге сәйкес келмейтін нарықтық теорияны қолдайды.

22. Сонымен қатар, Аксельродтың нәтижелері экономикалық теориядағы ескі мәселелерді, сондай-ақ ережелер мен заңдылықтардың пайда болуына қатысты саяси философияда эгоцентристік әрекет етушілер қоғамындағы нормалардың функцияларын жаңадан қарастырды. Итерацияланған ойындарда ынтымақтастық эволюциялық жағынан

тиімді болып көрінеді, деп есептеген Аксельрод, Дарвин тақырыптарын пайдалана отырып, эволюциялық биологиядан дәлелдер келтірді.

23. Немесе 1970 жылдардағы «парадигмалық пікірталастарды» қосып, оны «үшінші пікірталас» деп санайтын болсақ, «төртінші үлкен пікірталас».

24. Олигополистік бәсекелестіктің теориясы аясында Уолтц ұлы державалардың саны азайған сайын, қарапайым нормаларға жету оңайырақ болады деп пайымдайды. Демек, ұлы державалардың саны өте аз мемлекетаралық жүйе басқалардан гөрі тұрақты болады. Осылайша, Уолтц биполярлық жүйелердің көпқырлы жүйелерге қарағанда тұрақты екенін анықтайды. Бұл дәлел классикалық реалистердің көпшілігінде кездеседі, олар үшін ең тұрақты халықаралық жүйе 5-6 тең дәрежедегі ұлы державалардан тұрады. Уолтц осы ұғымды ойластырып, полярлық теориясын дамытты. Бұл тарауда ол теория қарастырылмайды. Уолтц тек екі қуат бөлшектеуді: яғни, биполярлық және көп полярлықты мойындайды деп айту жеткілікті. Уолтц тек бір ұлы державаға ие халықаралық жүйелерге қызығушылық танытпайды, өйткені ол оны тұрақсыз деп санайды. Басқа да державалар альянсты қалыптастырады, бұл жалғыздық күші мен оның ықпалын сақтайды. Екі ұлы державалардың жүйесі өздерінің өзара қарым-қатынасын нормалар мен мінез-құлық ережелері туралы оңай келіседі. Олар қарапайым теңгерімді жүйені құрайды және тұрақты болады, себебі бұл қарапайым және ашық. Үш немесе одан да көп өкілден тұратын көпполярлы жүйе – бұл тәртіпті теңгерімді саясатпен қамтамасыз ететін жүйе, бірақ теңгерім тым күрделі болып табылады.



## IV тарау

### Халықаралық қатынастардың болашақ тарихы

14

#### Бірполярлы әлем?

1989 жылғы тамыздың 19-ында сенбі күні Венгрияның шекаралық Шопрон қаласына жүзге жақын адам жиналды. Кенеттен олар Австро-Венгрия шекара бекетіне қарай қозғала бастады. Олар күзетшілердің басшысы подполковник Арпад Беллаға жақын келіп, оның қолына парақша тапсырды. Олар қарқынын бәсеңдетпеді, шекараны белгілеген ескі ағаш қақпаны ашуға мәжбүр етіп, Австрияға өтіп кетті.

Шекара қырық жыл бойы жабық болатын. Ол мықты қорғалған, бірақ дабыл жүйесі бұзылған болатын. Подполковник Белла әрекет етуге бірнеше секунд уақыт болды. Парақшада шекараның ар жағында пикник өткізу туралы хабарланған еді. Ол Шопрон станциясына алдыңғы күні Будапешттегі шекаралық патрульдік агенттігінің штаб-пәтерінен алған «шығыс Германия азаматтарының бір тобы» келуі туралы хабардар еткен жеделхатты еске түсірді. Белла пикникке шығатын отбасыларды емес, ресми делегацияны күткен еді. Ол сондай-ақ, шекарадан өтуге тырысқан кез келген адамды атып тастау туралы кезекті тапсырманы есіне түсірді. Бірақ ер және әйел адамдарға және жанынан жүгіріп өткен балаларға қарсы оқ атуға бұйрық беруден бас тартты. Басқа бір топ жақындап келе жатқанын байқаған кезде ол тіптен батылсызданды. Ол жаппай өлтіруші бола алмады. Оның үстіне, бұл күн оның үйлену тойының мерейтойы болатын. Ол төрт шекарашылар командасына Венгрияға кіруге тырысқандардың барлығын тексеруге, бірақ Австрияға кетіп бара жатқан адамдарға назар аудармауға бұйрық берді.

Бұл шекарадан заңсыз өту кеңестік империяны күйреткен оқиғаларға жол ашты. Бұл оқиғалар мұқият зерттеуді қажет етеді, себебі ғалымдар мен мемлекеттік қызметкерлер сол оқиғаларды зерттеп, олардан сабақ алды. Бұл сабақтар кейін көптеген жылдар бойы ұлттық саясат пен халықаралық теорияларға әсер етті. Осы сабақтардың бірі кеңестік империяның жеке мемлекеттердің азаматтық қоғамында пайда болған танымал, демократиялық үдерістерден тысқары болды. Жүйелік теория мұндай оқиғаларды өте жақсы түсіндірмеді. Олар қайталанатын мінез-құлық туралы жақсы мәліметтер бере алады, бірақ олар өзгерісті түсіндірмейді.

Халықаралық жүйе өзгерді, себебі Кеңес Одағы күйреді. Бұл түсінікті түсіндірудің ең қарапайым жолы – Кеңес Одағының ішіндегі себептерді іздестіру – кеңестік экономиканың жетіспеушілігінде немесе кеңестік қоғамдағы шиеленістің артуымен және күшті, харизматикалық көшбасшылардың пайда болуында.

КСРО-ның ыдырауы көптеген оқиғаларға және көптеген талқылауларға себеп болды. Олардың бәрін бір тарауда айту мүмкін емес. Мұнда ең негізгі оқиғалар мен ең басты пікірталастар қарастырылады. Бұл тарауда екі ұлы державаны – Кеңес империясының күйреуі мен АҚШ-тың реакциясын талқылаймыз. Содан кейін американдық мемлекеттік қайраткерлер мен ғалымдар «қырғи қабақ соғыстан» кейінгі әлемді қалай қабылдады және «соғыстан кейінгі эйфорияда» пайда болған «демократиялық бейбітшілік» теориясына негізделген пікірталасқа ерекше назар аударады. Соңында, осы тарауда Кеңес Одағының ыдырауынан кейін талқыланған тақырыптардың кейбірі көрсетіліп, кейінгі әлемдік тәртіптің сипаты мен Американың рөлі туралы пікірталастар көрсетіледі.

## **Кеңес империясының күйреуі**

Сол күні тамыздың аяғында жүздеген адам Шопрон шекарасынан өтіп кетті. Көп ұзамай олардың артынан мыңдаған адамдар ілесті (Оплата, 1989). Қыркүйек айында, Венгрия барлық көрші елдерге шекарасын ашқан кезде, адамдар елге тасқындай құйылды. Оңтүстігінде Румыния мен Болгариядан, шығысында Ресей мен Украинадан, солтүстіктегі Чехословакиядан және Шығыс Германиядан келген адамдар Венгрия шекарасы арқылы Австрия мен Батысқа шықты.

### *Сателлит мемлекеттердегі наразылықтар мен сайлау*

Кеңес президенті Михаил Горбачев 1989 жылдың тамызында сыртқы империяда орын алған шекарадан өту туралы дереу хабардар болды. Ол үлкен мәселелермен ғана айналысты; бұл істі маңызды деп санамағандықтан елеусіз қалдырды. Бұл саяз қадам болды. Оның жауап бермеуі ішкі империяның мүшелері тарапынан батылсыздық ретінде қабылданды. Біріншіден, Балтық елдері Горбачевтің жауап бермеуін тәуелсіздік алу мүмкіндігі ретінде түсінді<sup>1</sup>. Содан кейін басқа кеңестік республикалар ілесті. Армения, Әзірбайжан, Белоруссия, Грузия, Молдова және Украинадағы бұқаралық демонстрациялар алғашында Балтық елдеріне қолдау көрсетсе, кейін өздері тәуелсіздік пен көп партиялық сайлау туралы үндеулерін жариялай бастады.

Кеңес империясынан тыс жердегі Словения, Хорватия және Югославия Социалистік Федерациясының басқа да мүшелері көп партиялық сайлауды талап етті.

Оқиғалар Польшадағы қозғалыстардан кейін шарықтау шегіне келді. Польшада халық қозғалыстарының толқыны Коммунистік партияға өз талаптарын қоя бастады, партия жағдайды бақылаудан қалды. Жаппай көтерілістер генерал Войцех Ярузельскийдің үкіметін тәуелсіз кәсіподақ бірлестігімен келіссөздер жүргізуге қысым жасады. Қорғануға мәжбүр болған генерал жаңа сайлау өткізуге уәде етті.

Поляк сайлауы бетбұрыстың жаңа кезеңін бастады. Сайлау «Ынтымақтастық» партиясына жеңіс әкелді. Бұл жеңіс және «Ынтымақтастық» көшбасшылары жаңа, коммунистік емес үкімет құрып, Кеңес империясында көтеріліс толқындарын көтерді. Венгрияда, Шығыс Германияда, Болгарияда, Чехословакияда және Румынияда еркін сайлау үшін халықтық демонстрациялар болып жатты. 1989 жылдың күзінде бірнеше айдың ішінде Сталиннің жарты ғасыр бұрын орнатқан империясы күйреуге келді.

Бұл құлдырау оқиғалары қосымша зерттеуге тұрарлық, өйткені олар жоғары деңгейдегі дипломатияның қалай жұмыс істейтінін және қатысушылардың ұлттық сипатына қалай әсер ететінін көрсетеді.

## *Германияның ерекше жағдайы*

Шығыс Германияда ардагер коммунист Эрих Хонеккердің үкіметі 1989 жылдың қазан айында отставкаға кеткен болатын. Елде экономикалық дағдарысты реттелмей, апта сайын бірнеше мың адамның елден кетуіне жол берілді, олардың көпшілігі жас және білімді және ең құнды қызметкерлері еді. Жаңа коммунистік үкімет тағайындалды, бірақ ол Берлин көшелеріндегі «Wir sind das Volk» (Біз – адамдармыз) деп ұрандатқан демонстранттармен не істерін білмеді. Олар КСРО-ның көмегіне сүйене алмады. Кеңес Одағының басшысы Горбачев Польшаға сайлау туралы өзінің ескертулерінде ескі «Брежневтік Доктринаны» қайтарып алды. Шығыс Германияның коммунистік көшбасшылары Берлин қабырғасын зілбалға мен қайла ұстаған адамдар бұзып жатқанын амалсыз бақылап отырды. Олар 1989 жылғы 9 қазанда Берлин қабырғасын құлатты.

«Қабырғаның құлауы» халықаралық істердегі кезекті көрсеткіш болды. Бұл мереке мен оптимизммен ерекшеленді. Американдық дирижер Леонард Бернштейн Берлин қаласына қабырғадан Бетховеннің «Куаныш» одасын орындау үшін келді; Пинк Флойд Потсдам алаңында «Қабырға» әнін орындады. Кейбір байқаушылар оқиғалардың тағы бір бетбұрысын атап өтті; «Wir sind das Volk» (Біз – адамдармыз) ұраны «Wir sind ein Volk» (Біз – бір адамбыз) болып өзгерді. Олар оны неміс бірігуіне халықтың көңіл-күйі ретінде түсінді және оны ескі және тым танымал конфигурациялармен байланыстырды: Еуропа орталығындағы күшті Германия, бірнеше шағын шайқалған, әрі жүйкесі жұқарған мемлекеттермен қоршалған, себебі олар КСРО-ның ықпалынан шыққысы келеді, бірақ біріккен және күшті Германиядан да қорқады.

Батыс Германия канцлері Гельмут Коль халықаралық алаңдаушылықты байқап, өз саясатын мұқият жүргізу керек екенін түсінді. Ол шығыс Германияның ыдырауы мүмкін деп ойлады, екі неміс конституциясын мұқият зерттеп, құтқару және бірігудің он тармақты жоспарын жасады. 28 қараша күні Коль осы мәселелер туралы ел алдында сөз сөйледі (Коль, 2005). Бұл ел ішінде өте жақсы қабылданды, бірақ шетелде оған қауіппен қарады. Кеңес Одағының басшысы Горбачев Германияны қайта біріктіруге қарсы тұрды. Ұлыбританияның премьер-министрі Маргарет Тэтчер, әрқашан коммунизмді жек көргеніне және Шығыс блоктың кеңес ықпалында болғанына қарсы болғанына қарамастан, Горбачевпен келісті. Француз Республикасының Президенті Франсуа Миттеранмен кездесуде Тэтчер сөмкесінен карта алып шығып, саусағымен Германияны нұсқап, бұл ел ешқашан өзінің шынайы шекарасын таппағанын айтты. Біріккен Германия, сөзсіз, Венгрия, Польша және Чехословакияға үстемдік етеді деп пайымдады ол (Тэтчер, 1993, 796 б.).

Француз президенті Миттеран Тэтчерге Германияға қатысты алаңдаушылығын бөлісетінін айтты. Бірақ ол, сондай-ақ, немістерге Тэтчер туралы ескертті. АҚШ Президенті Джордж Буш түрлі себептермен неміс оқиғалары туралы алаңдаушылық көрсетті. Коль үкіметі оны Германияның қауіпсіздікке ұмтылғаны және КСРО-ның мазалаудан аулақ болғысы келетініне сендірді. Коль және Буштың қорқынышы бірдей болды: атап айтқанда, бірігуге қол жеткізу үшін Германия НАТО-дан кетіп, бейтарап сыртқы саясатты қабылдауы керек еді. Егер бұл орын алса, НАТО ыдырауы мүмкін. Буш бұл жағдайды қаламады; егер НАТО құлайтын болса, АҚШ еуропалық мемлекеттердің әскери қызметін үйлестіру қабілетін жоғалтады. Дегенмен Кольдің ондай ойы болмады; НАТО болмаса, АҚШ Еуропадан шығып кетеді, ал Ұлыбритания мен Франция сияқты ядролық державалар тығыз альянс құруы мүмкін. Буш сенімді Кольді қолдау туралы

шешім қабылдады. Ол Кольдің Германияны НАТО-да қалған жағдайда Германияның қайта бірігу жоспарын қолдайтынын мәлімдеді.

Британдық дипломаттар бұл шешімге таңқалды. Шығыс Германия Варшава пактінің құрамында еді және елде 350 мың кеңес әскері орналастырылған болатын. Олар бірігу саяси тұрғыдан мүмкін емес деп санады, себебі Горбачев ешқашан неміс бірігуін және НАТО-ға мүшелігін қабыл алмайды. Дегенмен, дипломаттар кеңестік экономикалық дағдарыстың тереңдігін түсінбеді. Горбачевтің экономикалық ресурстары қалмады; ол КСРО-ны сақтау үшін Кеңестің алтын қорын сатуға мәжбүр болды.

1989 жылдың соңы 1990 жылдың басында Еуропадағы жағдай күрделене түсті. Германияның екі жартысы күшті ішкі күштермен біріктірілді. АҚШ немістердің қайта қосылуын қолдады. Ұлыбритания, Франция және Ресей қабылдамады. Ал оны болдырмау үшін олардың қолынан ештеңе келмеді. Мәселелердің бірі – Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейін ресми түрде бірде-бір бейбітшілік келісімі қабылданбаған. Бұл екі негізгі нұсқаны ұсынды. Біріншісі, көне «неміс мәселесін шешу» үшін бейбіт конференция өткізуге шақыру. Бұл елеулі конференция (елу үш ел) Германияға ұнамас еді; себебі кейбір елдер Гитлердің нацистік режимінің жасаған қатыгездіктерінің құнын өтеуді талап етуі мүмкін.

Екінші нұсқа, 1945 жылы Германияны басып алған және бөліп алған Ұлыбритания, Францияны, АҚШ пен КСРО-дан тұратын төрт ұлы державаларды кездесуге шақыру, содан кейін Шығыс пен Батыс Германияны келіссөздерге қосылуға шақырып, бөлуді қайта қарау. Бұл Германия үшін тағы бір ыңғайсыздық болды. Сыртқы істер министрі Ханс-Дитрих Геншер келіссөз жүргізетін жақтарды «екі + төрт ел» ретінде ұсынуға тырысты, осылайша екі Германияны конференцияның негізгі елі және төрт ұлы державалармен тең дәрежеде орналастырды.

Келіссөздер 1990 жылдың наурызында басталды. Ұлыбритания, Франция және КСРО қайта біріктірілген Германияның келешегіне көңілі толған жоқ – «Біз немістерді екі рет жеңдік, ал енді ол қайта оралды», – деді Маргарет Тэтчер (Коль, 2005, 1013б.). Француз делегаттары да осындай сезімде болды, бірақ ашық түрде жариялауға сыпайылық жібермеді. Алайда Британия мен Франция НАТО-ны сақтауға тырысты. Британия АҚШ-ты Еуропада ұстап тұру үшін, Франция Германияны еуропалық институттарға тәуелді ету үшін. Кеңес Одағы Германияның біріккенін көргісі келмеді – әрине, ол НАТО-ға мүше емес еді. Дегенмен олардың басқа да және одан да көп алаңдаушылықтары бар еді. КСРО банкротқа жақын қалды. Шұғыл түрде үлкен несие қажет болды. Батыс Германия тез дамып, КСРО Германияның бірігуін қабылдаған жағдайда үлкен қарыздар беруге дайын екенін білдірді. Бұл ауыр таңдау болды, бірақ Кеңес Одағы соңында мәмілені қабылдады.

### *Кеңес метрополисінің ыдырауы*

«Екі + төрт конференциясы» Германияның бірігуіне жол ашқан сәтте, Кеңес Одағы өз саяси мәселелерімен күресуде еді. Сайлау КСРО-ның барлық он бес республикасында өтіп жатты, барлық республикаларда КПСС жетпіс жылдық саяси билікті жоғалта бастады. Коммунистік емес партиялар Совет республикаларының алты елінде – Арменияда, Молдавияда, Грузияда және үш Балтық республикасында (Литва, Эстония және Латвия) сайлауда жеңіске алды. Олардың барлығы КСРО-дан өз тәуелсіздігін талап етті.

Коммунистік партиялар тоғыз қалған республикаларда сайлауды жеңді. Олардың ішінде КСРО құрамдас республикаларының ең ірі және ең маңыздысы Ресей болды. Ресей

Кеңес федерациясында ерекше рөл атқарды. Әрбір басқа республика сияқты, ол өзін-өзі басқару үшін көптеген институттарға ие болды; сонымен қатар, Кеңес Социалистік Республикалар Одағының (КСРО) саяси орталығы болды. 1989 жылы Ресейде сайлау өткізіліп, Ресей президенті болып Борис Николаевич Ельцин сайланды. Ол күмәнді, бірақ харизматикалық басшы және КПСС-тың маңызды делегаты болды. 1990 жылы Ресей Федерациясының мүдделері Кеңес федерациясымен қарсы шықты. Ельцин мен Горбачев жоғары саяси ойында қарсыласқа айналды<sup>2</sup>.

1990 жылғы жазда екі елдің арасындағы бәсекелестік басталды, Ресей Кеңес федерациясынан тәуелсіздік талап еткен алты республиканың қатарына қосылды. Маусым айында Ресей халық депутаттары конгресі Борис Ельцинді Ресей Федерациясының Президенті ретінде сайлады. Көп ұзамай Ельцин КОКП-ның жиырма сегізінші Съезіне делегат ретінде келді. Өз сөзінде ол Ресейдің егемендігін талап етті. Ол Коммунистік партиядан өзінің шығатынын жариялап, депутаттар залынан шығып кетті. Оның әр қадамын мыңдаған таңқалған адамдар бақылады, соның ішінде КОКП отырысына төрағалық еткен Михаил Горбачев те болды.

Бұл күйреудің басы еді. Горбачев Қара теңізге жазғы демалысқа кеткен кезде оның қарсыластары мемлекеттік төңкеріс жасады. Таңертең ерте 1991 жылдың 19 тамызында төңкерісшілер Кеңес қарулы күштеріне Мәскеуде тәртіпті сақтауға бұйрық берді және Кеңес радиосы мен телеарнасында жарлықтар шығара бастады. Олар КСРО Президенті, премьер-министр Горбачевтің Қара теңіз курортында оқшауланғанына көз жеткізді, бірақ Ресей президенті Борис Ельцинді бақылай алмады. Сол күні түс уақытында сарбаздар мен кеңес танктері Ресей парламентінің алдында келгенде Ресей президенті оларды қабылдау үшін көшеге шықты. Ельцин сарбаздарды қарсы алды. Ол бірінші танкке көтеріліп, сарбаздармен амандасты. Сосын ол танктің үстінде тұрып, жоспарланбаған сөз сөйледі. Ол төңкерісті айыптады және ресейліктерді төңкерісшілерге бағынбауға және олардың қаулыларына қарсылық көрсетуге шақырды.

Кеңес әскерлері оның өтінішін тыңдады. Олар сөздері барлық елге микрофон мен теледидар арқылы таратылып жатқанын көрді, оны қараған кезде үлкен батылдық әрекет деп қабылдады. Халық бір ғана адамның үлкен өзгерістер жасай алатынын түсінді. Мыңдаған адамдар өздері жасап жатқан істерін тастады. Олар көп ұзамай қарсылық символына айналған Парламент ғимаратына жиналды.

Ельциннің жылдам реакциясы, шынымен де, басталып кетейін деген төңкерістің алдын алды. Төңкеріс сәтсіздікке ұшырады. Халықтың Коммунистік партиядан қорқынышы ыдырады. Горбачев Мәскеуге қайтып келгенде, төңкерісшілер тұтқынға алынды және Ресей президенті Ельцин сол сәттің батыры болды. Бұл төңкеріс КОКП-ны қатты сілкіндірді. Кеңестік президент Горбачев күшін және билікті жоғалтты. Ресей президенті Ельцин жаңа көшбасшы ретінде көтерілді. 1991 жылы Рождество күні Горбачев Совет Одағының басшысы қызметінен кететінін және Кеңес Одағының ыдырауы туралы хабарлау үшін теледидарға шықты. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін 1917 жылы құрылған Федерация жетпіс төрт жылдан соң толығымен күйреді<sup>3</sup>.

## **Постимпериялық үрей және неоидеалистік үміт**

КСРО ыдыраған кезде АҚШ президенті Джордж Буш жаңа Ресейді КСРО-ның бейбіт мұрагері ретінде қарсы алды және Ресей президенті Ельцинді тұрақтылық пен бейбітшілік орнаған жаңа әлемдік тәртіпті орнату ниетін білдірді.

Джордж Буш сыртқы саяси тәжірибедегі прагматикалық мемлекет қайраткері болды. Ол ескі реалист еді. Ол әлемдегі Американың жаңа үстемдігін жақсы білетін. КСРО-дан кейін, АҚШ жалғыз қалған ұлы держава болды. Әлем Чарльз Краутхаммердің (1991) сөздері бойынша, АҚШ үстемдік ететін бірполярлы жүйе болды. Буш жаңа әлемдік тәртіпті қалыптастыру үшін үлкен мүмкіндіктер ашылғанын көрді. Бірақ ол сондай-ақ қайта құру мен тез өзгерудегі қауіптерді де көрді.

### *Қара түнек үрей*

90-жылдардың басында Диккенс Француз революциясы туралы ең жақсы уақыт пен ең жаман уақыт деп жазған болатын. Кеңес Одағының ыдырауы ауқымды масштабта жаппай жұмылуға әкелді. Көптеген елдерде жаңа саяси партиялар құрылды, көп партиялы сайлаулар өткізілді және бүкіл Шығыс Еуропада жаңа үкіметтер сайланды.

Бұл, ең бастысы, өте бейбіт үдеріс еді. Алайда, Югославия Социалистік Федеративтік Республикасында (SFRY) ол іске аспады. Коммунизм құлаған кезде ұлтшылдық өсті. Танымал мобилизация, ұлтшыл риторика және этникалық шерулер шовинистік бәсекелестікті тудырды. 1990 және 1991 жылдары аймақтағы бірнеше жердегі этникалық қақтығыстар басталды. Еуропалық саясаткерлер АҚШ-ты араласуға шақырды, бірақ президент Буш бас тартты. Буштың ойынша, бұл Еуропаның жеке мәселесі болды. Оның Мемлекеттік хатшысы Джеймс Бейкер: «Бұл іске біздің қатысымыз жоқ», – деп атап көрсетті. Ельциннің капитализмге көшуіне бастамашы болған Ресейде де қиындықтар басталды<sup>4</sup>. Рубль бірден құлдырады. Өнеркәсіп тоқтады. Жұмысшылар жұмыс орнын жоғалтты. Жұмыссыздық өсті. Инфляциядан зардап шеккен халықтың жиған-тергенін жойып жіберді, жалақылар мен зейнетақыларды түкке тұрғысыз тиынға айналдырды<sup>5</sup>.

Құлдыраған экономика мен сыбайлас жемқорлық мемлекеттік аппаратты бөліп тастады. Үкімет мемлекет меншігін сатты және одан түскен пайданы жекешелендіруге арналған ваучерлерге айналдырды. Ресейлік азаматтар арасында таратылу бойына, оларды спекулянттар арзан бағаға сатып алды. Үлкен құндылықтар көбінесе жемқорлық және қолайлы негізде жеке қолға берілді. Ресей мемлекетінің жағдайы нашарлады. Бірақ Ресейлік қоғамында «олигархтар» деп аталатын супер-бай элита пайда болды. Олар Кремльдің саясатын қабылдамады. Саяси ойындарды өздерінің көңілінен шығатын шартта жүргізді<sup>6</sup>. Демократиялық саясатқа көшу жүзеге аспай қалды.

Оның үстіне, Ресейдің жаңа, оңтүстік шекарасында жанжалдар пайда болды. Ельцин Ресей әскерлеріне 1994 жылы Шешенстанның бүлікшіл республикасын басып алуды бұйырды. Бұл бүлікшілер Ресейдің кейбір ірі қалаларына зорлық-зомбылық пен қан төгетін террористік тактиканы қолданған ащы және қатал соғысқа себеп болды (Burleigh 2009).

Президент Буш Ельцинді саяси және экономикалық жағынан қолдады. Ол Ресей мен Шығыс Еуропада ядролық қауіпсіздікті қамтамасыз етіп, мұқият және сыпайы саясат жүргізді. Таяу Шығыста, керісінше, ол тікелей және шешуші болатын. Ирак күші Саддам Хусейн жаңа халықаралық ахуалды бағаламай, кішкентай, көрші Кувейт мемлекетіне басып кіргенде, президент Буш күшпен жауап берді. Ол Хусейннің шабуылын айыптады және оны айқын ультиматуммен таныстырды: барлық Ирак әскерлерін Кувейттен шығарып ал немесе әскери күшпен қудалауға ұшырайсындар деп қорқытты. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінде ресейлік келісімді қамтамасыз ете отырып, Буш тезірек өзінің ультиматумын БҰҰ жанындағы ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету шарасы ретінде

көрсетті. 1990 жылдың күзінде американдықтар Парсы шығанағының айналасында үлкен әскери күштер құрды. 1991 жылдың қаңтарында олар Иракка жаппай басып кірді. Ирак күштерін тез ысырып тастады. Буш әрдайым реалист болатын, Хусейннің билікте қалуына келісті. Ол Ирак соғысын толық әскери жеңіске жетіп, Хусейннің режимін жойса, ел талқандалуы мүмкін деп ойлады. Оның пайымдауынша, бұл аймақтағы билік үшін күресті тудырады және оның күрделі тепе-теңдігін тұрақсыздандырады. Бұл Иранға сәйкес келуі мүмкін, бірақ АҚШ-тың осы аймаққа байланысты көздеген мүддесіне қауіп-қатер тудырады (Буш пен Скоукрофт, 1998, 357 б. ).

АҚШ диктатордың өңірдегі күштердің балансын өзгертуіне кедергі болатын халықаралық коалицияны басқарды. Дегенмен АҚШ бастамасы күтпеген күштерге жол ашты. Ол Иракты тұрақсыздыққа ұшыратып, Иранды нығайтты. Бұл американдықтарға қарсы шииттердің аймаққа ықпалын күшейтті, бұл өз кезегінде радикалды сунниттер арасында күшті реакция жасады. Сауд Арабиясы, Пәкістан және басқа елдерде нео-фундаменталистік сунниттер тобы пайда болды. Зайырлы Палестинаны азат ету ұйымы (PLO) радикалды, діни ұйымдардың, мысалы, радикалды шииттерге қатысты «Хезболла» және радикалды суннит жағындағы «Аль-Каиданың» кесірінен шетке шығып қалды.

Батыс барлау агенттіктері бұл топтардың террорлық актілер жасауынан қорықты. КСРО-ның әскери қаруына, соның ішінде атомдық, бактериологиялық және химиялық қарулардың ескі арсеналдарына ешкім толық бақылау жасамағаны белгілі болған кезде, олардың қорқынышы күшейе түсті. АҚШ-тың барлау қызметтері бұрынғы кеңестік жаппай қырып-жоятын қару-жарақтар радикалды террористік топтардың қолына түсуі мүмкін деп қорқады. Бұл қорқыныш көптеген мемлекеттер бірнеше рет өздерінің атом қаруын жасауға тырысқаны үшін де күшейе түсті. Солардың арасында ең алдымен Ливия, Пәкістан және Солтүстік Корея сияқты елдер болды. Бұл елдер енді қара нарықта уран мен атомдық ғалымдарды сатып алу мүмкіндігін пайдалана алады. Егер мемлекет мұны жасай алатын болса, бай террористік ұйымдардың осындай әрекеттер жасай алмайтынына себеп бар ма? 90-шы жылдардың барысында АҚШ пен НАТО одақтастары «қауіпті мемлекеттер» және «террористік топтар» арасында қауіпті қарудың материалдары мен технологияларының таралуына қатты алаңдаушылық танытты.

1992 жылдың наурыз айының басында жаңа халықаралық жағдайды бағалау Қорғаныс министрінің көмекшісі Пол Вулфовицтің басшылығымен аяқталды. Аса құпия «1994-1999 жылдардағы АҚШ қорғанысын жоспарлау нұсқаулығы» АҚШ-тың сыртқы қорғаныс және қауіпсіздік саясатының жаңа бағытын анықтады және соғыстан кейінгі Америкадағы рөлі туралы пікірталастарға себеп болды.

Баяндама алдымен халықаралық жағдайды түбегейлі өзгертетін үш өзгерісті анықтады: Кеңес Одағының ыдырауы, АҚШ-тың Ирактағы жеңісі және әлемдегі жетекші демократиялық мемлекеттерді АҚШ-тың ұжымдық қауіпсіздік жүйесіне интеграциялау (Ақ Үй, 1992, 16). Бұл өзгерістер Американың халықаралық позициясын нығайтты. Дегенмен өзгеріс уақыттары да белгісіз болған кездер болды. Есеп АҚШ-тың динамикалық әрекет етуін талап етті. Ол АҚШ саясатының КСРО құлағаннан кейінгі ең маңызды мақсаты «жаңа қарсыластың қайта пайда болуына жол бермеу» екенін айтты. Мұны істеу үшін АҚШ-қа талассыз әскери артықшылығын сақтауға тура келеді. «Қырғи қабақ соғыс» жылдарында антисоветтік одақтар маңызды стратегиялық рөлдер атқарды. Соғыстан кейінгі әлемде олардың маңызы төмендеді. Қажет болған жағдайда АҚШ біржақты тәртіпте күш қолдануға мәжбүр болады.

Одақтастар, басқаша айтқанда, жақсы болар еді. Бірақ соғыстан кейінгі жағдайға байланысты Құрама Штаттар оларды қажет деп есептемеуі керек<sup>7</sup>.

### *Жарқын үміт*

Бұл үміттің және түңілудің уақыты болатын. Бір жағынан, Буш әкімшілігі Кеңес Одағы ыдырағаннан және Парсы шығанағының соғысынан кейін туындаған жаңа қауіпсіздік қауіп-қатерлерімен айналысты. КСРО ыдырағаннан кейін АҚШ тез әрекеткекөшті және шығысында ядролық державалардың – Ресейді, Украинаны және әсіресе Қазақстанды ядролық арсеналдарынан бас тартуға немесе жоюға сендіруге тырысты. НАТО мүшелері белсенді емес кеңестік флоттың суасты қайықтарына кепілдік беруді және Мурманск солтүстігіндегі қауіпті ластанған Арктикалық суды тазартуды ұсынды.

Сондай-ақ, Буш әкімшілігінің өкілдері коммунистік режимдердің құлдырауы неғұрлым көп үлгіге ие екендігін атап өтті: автократтық билеушілер көптеген елдерде құлдырап, демократиялық режимдермен алмастырылды. Мақаланы Сэмюэл Хантингтон өзінің «Үшінші толқын» ықпалды кітабында күшті көрсетті [1991]. Ол 1970-жылдардың ортасында демократияның толқыны қалай басталғанын көрсетеді; Грециядағы және Ибериядағы әскери билеушілердіңүкіметінің құлауы, содан кейін Латын Америкасы, Азия және Африкадағы автократтық режимдер құлдырап, 80-ші жылдарда демократияға көшудің кейбір формалары орын алды. 1970-ші және 1980-жылдардағы демократияландырудың бұл толқыны елу елге жуық мемлекетті қамтыды. Коммунизм 1990-шы жылдардың басында құлаған кезде, оны үлкен, демократияландыратын үдерістің бір бөлігі ретінде қарастыруға болады.

Ұқсасидея «1994-1999 жж. АҚШ қорғанысын жоспарлау» жөніндегі құпия нұсқаулықта айтылған. Оның алғашқы бетінде халықаралық жағдайды өзгерткен өзгерістер туралы баяндалды. Біріншіден, Кеңес Одағының «ішкі және сыртқы империясының» ыдырауы. Екіншіден, «Америка Құрама Штаттары мен оның коалициялық одақтастарының Иракагрессиясындағы жеңісі». Үшіншіден, «жетекші демократиялардың АҚШ-тың қауіпсіздігіне және демократиялық «бейбітшілік аймағына» айналуына көрінбейтін бірігуі» (Ақ үй, 1992 ж., 1 б.).

Бұл демократиялық аймақтың негізі Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Маршалл жоспары сияқты бастамалар арқылы қойылды. Содан кейін «бейбітшілік аймағы» Атлантикалық ынтымақтастық пен өзара әрекеттесудің нәтижесінде «қырғиқабақ соғыс» кезеңінде дами бастады, – деп жазылған баяндамада, Карл Дойчтың (1954) ондаған жылдар бұрын жасаған дәлеліне сілтеме жасай отырып. Осы аймақтағы қатынастар тәртіппен және бейбітшілікпен ерекшеленді.

Дегенмен аймақтан тыс әлем ауытқулармен сипатталды. Онда қауіп-қатерлі жағдайлар орын алды, ал АҚШ-қа тәртіпті қамтамасыз ету күшін көрсету керек болды. Атап айтқанда, АҚШ «жаңа қарсыластың қайта пайда болуына жол бермеуі» және «әлеуетті бәсекелестерді өңірлік немесе жаһандық рөлге ұмтылудан аулақ ұстауы» қажет болды. Мұнда Еуропа, Шығыс Азия, Таяу Шығыс / Парсы шығанағы мен Латын Америкасын нақты Америка мүддесінің өңірлері ретінде қарастырған.

Баяндамада АҚШ-тың «демократиялық үкімет пен ашық экономикалық жүйелердің таралуы мен шоғырлануын ынталандыру арқылы аймақтық тұрақсыздық көздерін азайтуды» АҚШ-тың мақсаты деп атап өтті (Ақ үй, 1992, 2 б.). «Бірінші дүниежүзілік соғыстың аяғында және тағы да екінші дүниежүзілік соғыстың соңында Құрама Штаттар



тұрақты қауіпсіздікке қол жеткізгеніне сенгені қателік болды» (Дойч, 1954, 3 б.). Америкабасшылығынсыз халықаралық тәртіптің сақталуы мүмкін деген де қате пікір. АҚШ-тағы осы қателікті қайталамау керек деп жалғасты баяндамада.

Керісінше, АҚШ негізгі демократиялық державалар арасындағы тұрақты ынтымақтастықты ынталандыру үшін қажетті көшбасшылықты көрсетуі керек ... Біз бұрынғы Кеңес Одағының Ресей, Украина және басқа да жаңа республикаларын демократиялық саяси жүйе мен еркін нарықты құруға ынталандырып, демократиялық «бейбітшілік аймағына» қосылуы үшін оларға көмектесуіміз керек (Ақ үй, 1992, 3 б.).

### *Клинтон да осы жолға түсті*

Демократиялық мемлекеттер бейбітшілікті қолдайды деп санайтын бұл идея АҚШ-тың сыртқы саяси талдауларында ұзақ уақытқа созылған пікірді ескере отырып жасалған. Оны бұрынғы бірнеше АҚШ президенттері айтып кеткен (Вильсон, 1919), бірақ демократия мен бейбітшілік арасындағы байланыс ешқашан нақты анықталған жоқ.

Буштың әкімшілігін демократиялық мемлекеттердің өзара бейбіт қарым-қатынастар орнатқаны туралы идея қуантты. Президент, алайда тәжірибелі дипломат және «Шынайы саясаттың» (Realpolitik) прагматикалық және парасатты тәжірибешісі болды. Ол демократиялық бейбітшілік тақырыбын пайдалы сыртқы саясат тұжырымдамасы ретінде қабылдады, бірақ ол өзінің оптимистік көзқарасына берік жауап бермеді. Алайда оның мұрагері солай жасады.

1992 жылы президенттік сайлау науқаны кезінде Уильям Билл Джефферсон Клинтон демократия мен бейбітшілік әрқашан бірге жүретінін қайталады. 1993 жылы Клинтон Американың қырық екінші Президенті ретінде тағайындалғаннан кейін, оның ұлттық қауіпсіздік жөніндегі кеңесшісі Энтони Лейк демократиялық елдердің бір-бірімен соғысуға бейім емес деген ұсынысы бойынша саяси келіссөздерді ұйымдастырды. 1994 жылы Клинтон өз сөзінде: «Қауіпсіздікті қамтамасыз етудің және берік бейбітшілікті қалыптастырудың ең жақсы стратегиясы – басқа жерде демократияның дамуын қамтамасыз ету. Демократтар бір-біріне шабуыл жасамайды» деді. Кейін Клинтон өзінің қауіпсіздік саясатының үш негізгі компонентке негізделгенін айтты: (1) күшті қорғаныс күштерін ұстап тұру; (2) альянс пен кооперативтік қауіпсіздік шараларын ынталандыру және (3) шетелде демократияны дамыту. Үшінші ұстаным Клинтонның стратегиялық құжатының атауында көрініс тапты: «Ұлттық қауіпсіздікті сақтау және кеңейту стратегиясы» деп аталды ол құжат. Ол демократияны қалыптастырудың неғұрлым белсенді саясатын жариялады және осылайша тәртіп пен бейбітшілік аймағын кеңейтеді (Клинтон, 1994).

Бұл саясаттың бір қыры «гуманитарлық интервенция» ұғымында айқын болды. Мұндай басқыншылықтың алғашқы оқиғасы 1991 жылы күзде, Парсы шығанағының соғысынан кейін Ирактағы тағы бір әскери операция түрінде өтті. Бұл операция таза гуманитарлық мақсатқа ие болды деп түсіндірді Буш. Күрділерді Саддам Хусейннің агрессивті күштерінен қорғау үшін жасалды. Буштың сөзі кеңінен қолдау тапты. «Гуманитарлық интервенция» термині қолданысқа енді және Клинтонның әкімшілігі де оны кейінгі интервенцияларды – Сомалидегі, Гаитиде және Балқандағы (Босния мен Косово қалаларында) ақтау үшін пайдаланды. 1992 жылы Сомалиге шұғыл көмек және азық-түлік пен дәрі-дәрмек азаматтық халыққа жету үшін АҚШ әскерлері қарулы интервенция жасады. Содан кейін әскерлер азаматтық тәртіпті қамтамасыз етуге және

жаңа демократиялық үкімет құруға жәрдемдесуге Гаити (1994), Босния (1995) және Косово (1999) елдеріне араласты. Алайда, Балқан араласуынан кейін, термин біртіндеп пайдаланудан жоғалып кетті<sup>8</sup>.

Американың жаңа сыртқы саясатының тағы бір аспектісі – «қырғи қабақ соғыста» әскери одақ болған НАТО-ны соғыстан кейінгі әлем үшін жаңа ұжымдық қауіпсіздік ұйымына айналдыруға бағытталған. Бұл барлық мүше елдердің әскери құрылымдарына өзгерістер енгізді – аумақтық қорғаныс үшін әзірленген күш құрылымдары кезең-кезеңмен аяқталды және жаңа, экспедициялық құрылымдар енгізілді. Сондай-ақ миссиясы да ауысты, Еуропа мен Атлантика аймағына арналған ұйым бүкіл әлем бойынша күш жібере алатын ұйымға айналдырды.

Клинтонның қатыстыру және кеңейту саясатының үшінші аспектісі Американың Орталық және Шығыс Еуропадағы бұрынғы коммунистік елдерге деген жаңа көзқарасы болды. Жаңа үкіметтердің кейбіреулері Ресейдің жаңа басымдылығынан қорқып, НАТО-ға қосылуға ұмтылды. Буш бұл жаңа, посткоммунистік үкіметтердің тілектерін қанағаттандырудан бас тартты; ол бұрынғы клиенттік мемлекеттер НАТО-ға қабылданған жағдайда ресейліктердің ренжюі мүмкін екенін біледі және ол НАТО-ның тұрақсыз аймақта жаңа талаптарды орындауға міндеттейді. Алайда, Клинтон мұндай ескертуге құлақ салмады. Ол НАТО-ның жаңа мүшелерін қуана қабылдады. Дегенмен, үміткерлер тұрақты түрде демократиялы екенін дәйектеген жағдайда ғана оларды қарастыра бастады. ЕО да салыстырмалы саясат қабылдады – ол жаңа мүшелікке өтініштерді қарастырады, бірақ тек демократиялық мемлекеттерден. 1995 жылы Австрия, Финляндия және Швеция қабылданды, бұл ЕО-ның мүшелігін он бес елге көбейтті. Сонымен қатар, бұрынғы Шығыс блоктан жаңа үміткерлердің ұзынсонар тізімі анықталды.

## **Демократиялық бейбітшілік пен оның сыншылары**

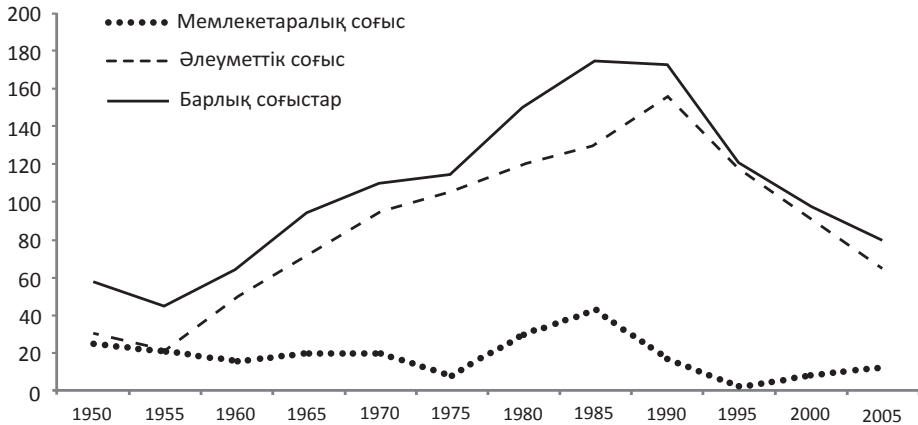
Кеңес Одағының ыдырауы және «қырғи қабақ соғыстың» аяқталуы күштердің халықаралық корреляциясымен әлемдік істердің динамикасын өзгертті. Ол сондай-ақ халықаралық қатынастарды зерттеуде терең әсер қалдырды. «Қырғи қабақ соғыстың» аяқталуы Бірінші дүниежүзілік соғыстың соңына ұқсап, одан кейінгі демократиялық тәртіп адамзаттың көп бөлігін либералды демократия мен бейбітшілікке жеткізетін идеалистік ұғым болды. Немесе, Френсис Фукуяма өзінің гегельдік терминологиясында дәл осылай атап көрсеткендей, бұл тарих түпкілікті аяқталды (Фукуяма, 1989, 1992).

### *Демократиялық бейбітшілік*

Демократияның бейбітшілікке негізделген дәлелі либералды көзқарас пен Американың саяси философиясында терең тамыры бар. Ол еркін және тең әрекет етушілер арасында ұтымды өзара әрекеттестікке баса назар аударатын әлеуметтік-келісімшарттық логикадан шығады. Бұл идея «Мәңгілік бейбітшілік» атты бірнеше ағартушылық жобаларда теңдестірілді. Бұл «Федералистік журналда» да көрсетілген. Президент Уильям МакКинлидің Кубаға басып кіргені туралы түсініктемесін (1898) хабарлады және американдық президенттер мен академиктердің пікірлерін берді – бұл, ең алдымен, Президенттігі алдында академик және Версаль конференциясында басым тұлға болған Вудро Вильсонның сөзін де жариялады. 1980 жылы Майкл Дойл (1983)

және Фрэнсис Фукуяма (1989) сияқты ғалымдар осы тезисті жариялады. Сондай-ақ, халықаралық жанжалдар мен соғыстарды қадағалайтын және әлемдегі соғыстар санының айтарлықтай төмендеуін байқаған бірнеше ғалымдар зерттеді (Рассет, 1990, 1993). Олардың негізгі ескертулері 14.1-суретте көрсетілген. Суретте әлемдегі соғыс санының мөлшері 1950 жылдан 2005 жылға дейінгі бес жылдық аралықта бейнеленеді. Сол жақ шкала бойынша сандар соғыс саны мен шамасын көрсететін индекс мәндері болып табылады. Үш қисық жүйеде соғыс санының әртүрлі сипаттамаларын береді. Ең жоғарғы қисық жүйедегі соғыс көлемін көрсетеді. Осы қисық сызық бойынша, 1955 жылы, индексі 20-ға жуық баллмен, Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ең бейбіт жыл болып табылады. Содан бері соғыс саны мен қарқындылығы тұрақты түрде артып, 1985 жылға қарай шамамен 180-ге жуық ең жоғары көрсеткіш көрсеткішіне жетті.

Төменгі қисық халықаралық жүйеде «мемлекетаралық соғыстардың» мөлшерін көрсетеді. Бұл соғыстар саны аз болғанын және өзгеріс аз болғанын көрсетеді. Қисықтың басты хабарламасы – «мемлекетаралық соғыстардың» саны 1980 – 1975 жылдары 10-нан кем болмаған индекстер санынан 1985 жылы 40-қа жуық нүктеге дейін өсті. Бұл 1970-шы жылдардың соңында халықаралық қақтығыстың ұлғаюының көрсеткіші.



14.1-сурет Әлемдік жүйедегі соғыс үрдістері, 1950-2005 жж

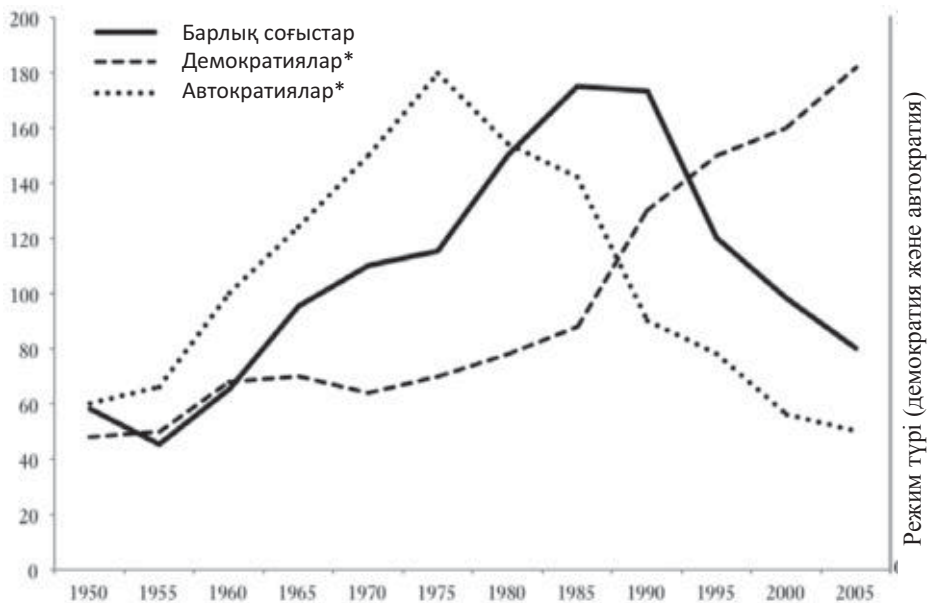
Дерек көзі: Жүйелік бейбітшілік орталығы: [www.systemicpeace.org](http://www.systemicpeace.org)

14.1-суреттегі ең әсерлі көрсеткіш – 1955-1990 жылдар аралығындағы халықаралық жүйедегі «қоғамдық соғыс» санының тұрақты өсуі. Бұның себебін түсіндіру оңай. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін еуропалық мемлекеттердің шетел империяларының тағдыры ұзаққа созылған және зорлыққа толы отарлықтан босату үдерісінде шешілді. Бұл үдеріс бүлікшілер немесе «босату соғыстары» деп аталды, нәтижесінде көптеген колониялар тәуелсіздікке қол жеткізді және өздерін жаңа, егемен мемлекет ретінде белгіледі. Бұл мемлекеттер, әдетте, кедей және тұрақсыз болатын. Олардың тәуелсіздігі көбінесе билік үшін ішкі күреске әкелді. Осылайша, «азаттық соғысы» немесе «революциялық соғыстар» ретінде дәріптелгендер көбінесе «азаматтық соғыс» немесе «сепаратистік соғыстар» болып шығады. Жапсырмаларға қарамастан, мұндай «қоғамдық соғыстар» аяқталуы қиын болды. Көбінесе билік пен бақылау ұлы державалардың бәсекелестігіне айнала бастады. Егер бір ұлы держава бір жақты таңдап, ақшамен және қару-жарақпен

қамтамасыз ете бастаса, басқа держава жиі екінші жаққа қолдау көрсете бастайды. Сыртқы қолдау жергілікті, қоғамдық соғыстарды ондаған жылдар бойына жандандырады<sup>10</sup>.

14.1-сурет, 1980 жылдары қоғамдық соғыстар санының/қарқындылығының жоғары нүктесін көрсетеді. Бұл АҚШ-тың Камбоджадағы, Сомалидегі, Анголада және әсіресе «Кеңес Вьетнамына» айналған Ауғанстандағы антикеңестік күштерді қолдаған Рейганның доктринасының уақыты болды. КСРО Кабулдағы коммунистік үкіметке қолдау көрсету үшін тұрақты әскер мен қару-жарақ жіберді, ал АҚШ және оның одақтастары антикеңестік моджахедтерді қолдады (Кнутсен,1992).

Сонымен қатар, «қырғи қабақ соғыс» 1989-91 жылдары аяқталған кезде, жүйедегі қантөгіс соғыстар да азая бастады. Соғыстардың саны 1990 жылы шамамен 185-тен 1995 жылы шамамен 120-ға, ал 2000 жылы 100-ден аз көрсеткіш шамасына дейін төмен түсті.



14.2-сурет. Әлемдік жүйедегі соғыс үрдісі мен режимнің түрі, 1950-2005

\* Демократия және автократия үшін құндылықтар екі есе артты.

Дерек көзі: Жүйелік бейбітшілік орталығы: [www.systemicpeace.org](http://www.systemicpeace.org)

1990 жылдан кейінгі бұл тартылушы қисық КСРО-дағы экономикалық дағдарысты білдіреді. Бұл дағдарыс Михаил Горбачевті үшінші әлемдегі соғысты демеушілігін тоқтатуға мәжбүрледі. 1991 жылы КСРО ыдыраған кезде, бұрынғы КСРО одақтастары ешқандай қолдаусыз қалды. Олардың ресурстары жойылып, соғыстар басылды. КСРО ыдырағаннан кейін антикеңес күштерін қолдауға ешқандай себеп болмағандықтан, АҚШ үшінші әлемдегі соғыстарға араласуын тоқтатты. Басым державалардың қолдауынсыз үшінші әлемдегі соғыстар бірінен кейін бірі аяқтала бастады.

14.1-сурет әлемдегі шиеленістер мен соғыстарды бақылайтын сандық әдістерге және ғалымдар жинаған сандарға негізделген. Олар 80-ші жылдардың аяғында басталған соғыс саны мен ауырлығының тоқырауы және төмендеуін атап өтті. Жоғарыда айтылған

түсініктемелермен келіспесе де, олар тағы бір дәлел келтірді. Олар соғыстың төмендеуі тағы бір таңғаларлық үрдіске сәйкес келетінін атап өтті: атап айтқанда, әлемдегі демократиялық елдердің саны артуда. Бұл екі бағытта – бір жағынан соғыстардың төмендеуі және екіншісінде демократияның өсуі өрбіді.

Бұл үрдістер 14.2-суретте бейнеленген. Сол жақ шкала соғыс саны мен шамасын көрсететін индекс мәндерін көрсетеді. Оң жақ шкала әлемдегі демократиялық (автократиялық) мемлекеттердің санын көрсетеді. Демократиялық мемлекеттердің саны 1950 және 1980 жылдар аралығында ғана баяу көтерілгенін көрсетеді. Сол кезеңде автократиялардың саны күрт өсті. Осы екі қисық бірге, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін отарлықтан босату әсерінен халықаралық жүйедегі егемен мемлекеттердің саны қалай өсетінін көрсетеді. Қисықтардың көрсетуі бойынша, жаңа мемлекеттердің көпшілігі демократиядан гөрі автократтық мемлекеттер болды.

Содан кейін бұл үрдістер өзгереді. Автократтық мемлекеттердің саны 1970-жылдардың ортасында түседі және демократиялық елдер саны 1980-ші жылдардың басында баяу өседі, содан кейін тезірек өсе бастайды. Екі қисық 1985 жылы қиылысады. Сол кезде демократиялық елдер саны автократиядан асып түсті, ал демократиялық мемлекеттер саны күрт көтерілді.

АҚШ-тың бейбітшілік зерттеушілері тағы бір үрдісті атап өтті. Олар демократиялардың саны күрт көтеріле бастағанын ескере отырып, жүйедегі соғыс саны 1985 жылы 185-ші жоғары индексден 2000 жылы 100-ге дейін азайып кетті. Жаңа мыңжылдықтың басталуы бейбітшілік кезеңімен белгіленген. Соғыстар санының төмендеуі жалғасты және ғалымдар соғыстарды әртүрлі кезеңдермен салыстыра бастады, олар жаңа мыңжылдық адамзат тарихында бірегей бейбіт кезеңге айналғанын байқады (Pinker 2011).

1990 жылы Британ премьер-министрі Маргарет Тэтчер жаңа тәуелсіз Чехословакияға барғанда, ол демократиялық бейбітшілік тақырыбына тоқталды: ол елдің демократияға көшуін әлемдік бейбітшілікке қосқан үлесі ретінде бағалады. «Егер Америка Құрама Штаттарының батыс жағалауынан ... Қиыр Шығысқа дейін демократияның ұлы аймағын құра алсақ, бұл бізге қауіпсіздіктің ең жақсы кепілдігін береді, өйткені демократиялық мемлекеттер бір-бірімен соғыспайды» (Thatcher, 1990). Бүкіләлемдік банктің экономистері осыған пікірмен келіседі; олар «Вашингтон консенсусы» әлемнің кедей елдеріне гүлдену мен бейбітшілік әкелетінін айтады.

Статистика зерттеушілері мұндай мәлімдеулерді дәлелді сандармен қамтамасыз етті. Брюс Рассет (1990, 1993) демократиялық мемлекеттер бір-бірімен сирек соғысады дейді. Ол 1816 жылдан 1980 жылға дейін мемлекеттер арасында 416 соғыс болғанын көрсетті; олардың тек он екісі демократиялар арасында дау-дамай болды және олардың көпшілігі жеңілдететін жағдайларға байланысты тоқтаған<sup>11</sup>.

1992 жылы демократиялық бейбітшілік тезисі КСРО ыдырағаннан кейін Батыс әлемінде салтанатты түрде көтерілді. Фрэнсис Фукуямаңың «Тарихтың ақыры» кітабы жиі осы триумфализмнің көрінісі ретінде қарастырылады. Демократия «қырғиқабақ соғыста» жеңіске жетті деп жазды ол. Либералды құндылықтар барлық автократтық және тоталитарлық баламаларды сырып тастап, жалғыз идеология болды. Көптеген әлемде «либералды демократияға қарсы тұруға және халықтың егемендігінен өзге легитимділік қағидатына қарсы тұруға қабілетті әмбебаптыққа үміткер идеология жоқ» (Фукуяма, 1992, 45 б.).

## *Сыншылар*

Бұл тезисті бәрі қолдай қойған жоқ. Радикалдық сыншылар демократиялық бейбітшілік тақырыбын таза идеологияға айналдырды. Тезис соғыс сияқты негізгі проблемаларды жеке адамның еркіндігі сияқты либералдық құндылықтарды ұлғайту жолымен шешуге болатындығын және байлықтың дасол мезгілде жасалуы мүмкін екенін айтқан. Демократиялық бейбітшілік тезисі «Демократиялық бейбітшілік «американдық сыртқы саясатының қосымша бөлігі ... және жаһандану дәуіріндегі мемлекеттердің егемендігін сынау үшін батыстық державалардың қолындағы тағы бір құралы» болды (Бхардвадж, 2008, 305 б.).

Дәстүрлі реалистер радикалды сынға басты назар аударды. Демократиялық бейбітшілік теориясы ыңғайлы болды. Ол соғыстан кейінгі либералды көңіл-күйгеөте сай келді (Смит, 2007). Идеалистік зерттеушілер үшін ол барлық жақсы нәрселерді біріктірді. Прагматикалық мемлекет қайраткері үшін ол тасқынды кезеңде басқаша ұйымдастырылмаған сыртқы саяси реакциялар жиынтығын жетілдіретін «көріністі» білдірді. Себебі, демократия соғысқа қарсы ең жақсы тосқауыл болса, онда көптеген саяси таңдаулар жеңілдеуі мүмкін. Оған идеализммен және шынайы саясатпен (Realpolitik) ғана қол жеткізуге болады.

Жүйе динамикасына бағдарланған неореалистер демократия-бейбітшілік тақырыбын жоюға тырысты. Кейбір реалистер сандық көзқарас дұрыс емес, статистикалық әдістер тарихи құбылыстар үшін жарамсыз немесе деректер жиынтығы дұрыс емес деп санайды (Спиро, 1994). Өзгелері корреляцияны қабылдады, бірақ бейбітшілік зерттеушілері статистикалық корреляцияны сәтті көрсеткенімен, оны түсіндіре алатын сенімді теорияны дамыта алмады (Лейн, 1994). Джон Миршаймер (1990) үшін демократиялық бейбітшілік тезисі халықаралық оқиғаларға қарама-қайшы келеді. Ол «қырғи қабақ соғыстан» кейінгі әлем неореалистер айтқандай бейбіт болмағанын айтады. Қақтығыстар артқан сайын, болашақ одан әрі сынға түседі және бәсекелестікке ұшырайды, біз көп ұзамай «қырғи қабақ соғысты» сағынатын боламыз деп мәлімдеді ол. Роберт Д. Каплан (Роберт Д. Каплан, 1994) осы пікірмен келісті. Ол соғыстан кейін көпетген елдерді аралап, өркениетаралық қақтығыстардың өсуін хабарлады. Ол сондай-ақ, халықаралық жағдайдың анархияға түсіп кетуінен қауіптенді.

Демократиялық бейбітшілік туралы тезискеөзіндік және күрделі баламаны Сэмюэл Хантингтон ұсынды. Біріншіден, Хантингтон демократия толқыны дүниені жайлап алдыдеп келіседі (Хантингтон, 1991, 77 б.). Оның талдауы керемет болды. Хантингтонның демократияның таралуы тек католиктік елдермен шектелетінін және бұл ақыл-ойдың және еркін нарықтың дамуына қарағанда екінші Ватикан Кеңесінің демократиялық жолмен жариялануымен байланысты сияқты деген мәселе оны қызықтырғанын тек бірнеше оқырман ғана байқаған тәрізді. Сондай-ақ, бірнеше оқырмандар оның байқауынан демократияландырудың толқын сияқты дамитынын, яғни бір кезеңде демократиялық жетістіктерден кейін шығындар болатынын түсінді. Демократиялық бейбітшілік тұрақты емес, керісінше, тұрақсыз жағдай, сондықтан ол реакцияларға осал келеді деген ұйғарым жасады.

### *Демократиялық бейбітшілік теориясы*

Демократиялық бейбітшілік теориясы неореализм үшін тікелей сынақ болып табылады. Неореалистердің пікірінше, құрылым өте маңызды. Ішкі саясат халықаралық

өзара әрекеттесуді түсіндіре алмайды. Демократиялық бейбітшілік туралы тезистерді қолдайтындар олармен келіспейді. Олар үшін ең маңыздысы – соғыс пен бейбітшілік мәселелерін шеше алатын мемлекеттік саясат. Мемлекеттің демократиялық болуы үлкен маңызға ие. Демократиялық мемлекет басқа режимдердегі мемлекеттерге қарағанда бейбіт болмауы мүмкін. Дегенмен демократтардың бір-бірімен соғысқа бармайтынын эмпирикалық түрде көрсетуге болады және демократиялық мемлекеттердің таралуы соғыс ықтималдығын төмендетуі керек деп санауға болады.

Ұзақ уақыт бойы осы пікірді қолдаушылароның себебін түсіндіре алмады. Олар деректер жинақтарын зерттеп, қайта қарастырды, әрбір ықтимал айнымалыны бақылады. Демократия мен бейбітшіліктің арасындағы корреляция сенімді және маңызды екенін бірнеше рет көрсетті (Бремер, 1992; Маоз және Рассет, 1993). Онжылдық осындай зерттеулерден кейін Брюс Руссет пен Джон Бирал толық дәлелденген теория ұсынды. «Триангуляция әлемінде» (2001) олар үш фактордың – *демократиялық үкімет, өзара тәуелділік және халықаралық ұйымдардың* – өзара тиімді өзара әрекеттесуі бойынша демократиялық аймақ құрайтынын түсіндірді. Олар демократиялық үкіметшешім қабылдайтын адамдарды шектейді деп есептеді. Өзара тәуелділік бір мемлекеттің коммерциялық және қаржылық серіктестеріне қарсы күш қолдану мүмкіндігін шектейді. Халықаралық ұйымдар ынтымақтастық үшін ареналарды ұсынады және шиеленісті азайтып, қақтығыстарды шешіп, соғысқа жол бермеуі мүмкін. Жекелеген мәлімдемелерді Мэдисон (1987), Энджелл (1910) және Хобсон (1915) сияқты авторлар жасады. Бірақ Рассет және О’Нил оларды біріктірді және көптеген эмпирикалық дәлелдер жинады және демократиялық бейбітшілік тезисі үшін дәлелдеме жасады.

## **Бірполярлы әлем?**

Либералды идеалистердің пікірінше, демократиялық бейбітшілік табиғи жағдай болды. Радикалдар мен реалистердің екеуі де бұл американдықтар астамдықтың нәтижесі деп қабылдады. Кеңес империясы ыдырағаннан кейін, АҚШ жалғыз держава болды. Әлем бірполярлы жүйе болды деп кейбір бақылаушылар санады. Дегенмен, бірполярлық дегеніміз не?

Терминді 1950-шы жылдардағы жүйелік теорияшылар енгізген (Каплан, 1957 салыстырыңыз). Термин «қырғи қабақ соғыс» кезінде екі ұлы державалардың биполярлық бәсекелестігіне назар аударған кезде жойылды. Дегенмен Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін тұжырымдама сәнге айналды. Жаңа пікірталас Кеннет Уолтц (1979) анықтамасынан кейін басталды. Полярлық, Уолтцтың пікірінше, халықаралық жүйедегі мүмкіндіктердің таралуын білдіреді. Содан кейін ол осындай мүмкіндіктерді сипаттайтын алты өлшемді тізімге енгізді. Олардың ішінде халық саны мен аумағы, әскери күші, ресурстық қорлар, экономикалық мүмкіндіктер, саяси тұрақтылық пен құзыреттілік болды. Бұл алты элементте жоғары көрсеткіштерге ие болған әр әрекет етуші халықаралық жүйенің полюсі ретінде есептелуі керек.

АҚШ-тың газет шолушысы Чарльз Краутхаммер АҚШ-тың шын мәнінде жалғыз полюс екенін айтты. АҚШ әлемдегі барлық әрекет етушіге қарағанда, осы өлшемдер бойынша әлдеқайда жоғары ұпай жинайды, сондықтан АҚШ бірполярлы әлемнің көшбасшысы ретінде қабылдануы мүмкін. Краутхаммер АҚШ «бірполярлық уақытты» ақылмен пайдалану керек деп ескертті (Краутхаммер, 1991).

## Әскери күш

АҚШ халқының саны бойынша үлкен және құрамы бойынша әртүрлі ел болды, оның ауқымды, ресурсқа бай аумағында 250 миллионға жуық адам өмір сүрді. 1992 жылы АҚШ әскери күші теңдессіз күш еді. Оның әскери бюджеті кез келген мемлекеттен әлдеқайда көп болатын. 14.1-кесте қорғаныс бюджеттері операциялық индикатор ретінде пайдаланылған кезде АҚШ әскерінің салыстырмалы өлшемін көрсетеді. Мұнда ұсынылған құндылықтардың күмәнмен қабылдану себептері өте көп. Дегенмен кестеде АҚШ-тың мықты қорғанысы анық көрінеді. Американдық қорғаныс бюджетінің көлемі қалған 9 бюджет көлемінен әлдеқайда жоғары тұр.

**14.1-кесте** Әлемдегі ең үлкен он қорғаныс бюджеті, 1993 ж.  
(1993 жыл миллион АҚШ доллары)

1	АҚШ	297.6
2	Франция	42.6
3	Жапония	39.5
4	Германия	37.2
5	Ұлыбритания	34.1
6	Италия	20.6
7	Сауд Арабия	16.5
8	Қытай	12.7
9	Тайвань	11.6
10	Ресей	7.8

*Дерек көзі:* SIPRI әскери шығыстар дерекқоры

Кестеде қосымша назар аударарлық орындар бар екені көрсетілген. Біріншіден, 1988-1989 жж. Кеңес Одағы 100 млн. АҚШ долларына жуық рубль эквивалентімен әскери құрылымды қолдағанын білетін болсақ, онда кесте Кеңес Одағы ыдырауының тіктігін және ауқымын көрсетеді. SIPRI институтының бағалауы бойынша, 1993 жылға қарай Ресейдің әскери бюджеті 7,8 млн. АҚШ долларын құрады – бұл көрсеткіш ежелгі КСРО-ның 10 пайызынан да аз бюджет. Қажетті қаражат болмағандықтан, Ресейдің әскери күші тоқтап қалды. Сарбаздар мен офицерлер ешқандай ақы алмады. Ресей өзінің ежелгі қарсыласы Германия қайта біріккен сәтте, Батыстағы ескі стратегиялық буферлік аймағын жоғалтты.

Екіншіден, кестеде АҚШ пен Ресейдің әскери мүмкіндіктері арасындағы таңғаларлық айырмашылық көрсетілген. Қорғаныс шығындарындағы айырмашылық соншалықты зор болғандықтан ғана емес, сонымен бірге әлемдегі басқа да қуатты елдердің көбісі НАТО немесе басқа да әскери одақтар арқылы АҚШ-пен байланыста болды. АҚШ-тың саяси ықпалы, басқаша айтқанда, кестеде жай сандарға қарағанда айтарлықтай орасан еді.

АҚШ бюджеті әдеттегі күштердің кең арсеналына ие болды. АҚШ әскері мен әуе күштері көп және жақсы жабдықталған еді. Сондай-ақ, олар әлемнің шамамен екі жүз елінің алпыс шақты әскери базаларында орналасты. АҚШ теңіз флотының үлкен кемелері жеті теңізді жүзіп өтті. Американың суасты қайықтарында мұхиттың астында ядролық зымырандардың жүктемелері жасырылып, Американың екінші ереуіл мүмкіндігіне кепілдік берді.



Америка Құрама Штаттарының әскери күші саны мен сапасы бойынша теңдессіз күш. АҚШ-тың бүкіл әлем бойынша бақыланатын әскери нысандары болды және бірегей стратегиялық теңіз қуатын пайдаланды. Әлем тарихында күшті әрі көрнекті халықаралық конфигурациялар ішінде 1990-шы жылдардың басындағы АҚШ секілді біртұтас держава болмады. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан бері ондай болған емес. Ежелгі Римнің даңқты күндерінен беріде болған емес (Бендер, 2004).

### *Экономикалық мүмкіндіктер*

Американың әскери және саяси мүмкіндіктері бай ресурстық база мен озық индустриалды экономиканың көрінісі болды. АҚШ әлемдегі ең ірі экономикалық субъект болды. 14.2-кестеде көрсеткендей, АҚШ экономикасы жыл сайынғы ІЖӨ 8 трлн. АҚШ долларынан асады, бұл тізімде екінші орынды иеленгеннен елден (Жапония) екі есеге артық және төртінші реттік көрсеткіштен (Германия) төрт есе артық.

Сондай-ақ КСРО-ның құлдырауынан кейін, АҚШ-тың капиталистік әлемдік экономикасына әлемдік балама болған жоқ. Қытайды коммунистік партия басқарса да, оның экономикасы капиталистік қағидалармен жұмыс істеді. Экспорттық және саудасаттыққа негізделген даму стратегиясына сәйкес модернизация жасалды және ол сәтті жүргізілді. АҚШ ХВҚ және Бүкіләлемдік банк секілді әлемдік экономиканы реттейтін институттардың маңызды мүшесі болды. Сондай-ақ, АҚШ доллары – әлемдегі ең маңызды валюта, ол банк пен қаржы саласындағы халықаралық нарықтарға үстемдік етеді.

Ең соңында, Американың ірі өндірістік базасы инновациялық және динамикалық болды. 1980жылдары АҚШ бірнеше салаларда – электромагниттік көңдеу, суперөткізгіштер, миниатюризация, сандық байланыс жүйелерінде жаңа технологияларды бірінші болып енгізді. 1990-шы жылдары американдық салалар өткеннің үлкен есептеу машиналарын шағын, арзан және аса қуатты дербес компьютерлерге айналдырды. Бұл дүниежүзілік байланыс революциясын жасады. Ол ақпараттың қолжетімділігін арттырды және жаңа білім экономикасын құрды. Жаңа компьютерлік технологиялар медианы өзгертеді. Ол жаһандық қаржы құрылымдарын өзгертті.

Жаңа технология әлеуметтік ашықтыққа негізделген. КСРО сияқты жабық қоғамдар бейімделуге немесе үмітсіз артта қалуға мәжбүр болды. АҚШ сияқты ашық қоғамдар жаңа білім экономикасының жетекші әрекет етушісі болды. 14.2-кестеде соғыстан кейінгі әлемдегі отыз ірі экономиканы тізіп өтілген және 90-шы жылдардың ортасында Американың үстемдігінің кейбір белгілері келтірілген. Бұл АҚШ әлемдегі жалғыз ірі экономика болғандығын айқын көрсетеді.

14.2-кестеде көрсетілген он ірі экономикалық капиталистік алғышарттарда жүзеге асырылды. Тоғызы нарықтық экономика мен демократиялық конституцияға негізделген «Батыс елдері» болды. Олардың сегізі АҚШ-тың одақтасы. Мексикадан (№ 11) бастап Швецияға (№ 20) 10 субъекті – аралас топ болды. Кейбіреулері ірі экономикалық ел, себебі халық саны үлкен. Мысалы, Мексика секілді ірі елде 90-шы жылдардың ортасында 100 миллионға жуық адам, Үндістанда (12) 1995 жылы 1 миллиардқа жуық адам болды. Кейбірі шағын мемлекет болғанымен, экономикасы ірі, себебі олардың өнімділігі жоғары. Мысалы, Бельгия (19) және Швеция (№ 20). Бұл кішігірім елдерде демократиялық режимдер ұзаққа созылды. Көптеген мемлекеттердің өнімді экономикасы дамып, жылдам өсіп келе жатыр – мысалы, Оңтүстік Корея (№ 13), экономикасы жылына 10 пайызға

өсіп келеді. Осы тез дамып келе жатқан елдердің көпшілігі АҚШ-пен ұзақ байланыста болған және АҚШ нарығына шығу олардың тез өсуіне себеп болуы мүмкін. Соңында Ресей тұр. Экономикасы ірі, себебі жер көлемі үлкен және халқы көп. Бірақ ол дағдарыс жағдайындағы ел болды. Коммунизмнен капитализмге өтуге мүмкіндігін дұрыс жолға қоймады. Оның ЖІӨ-і мен оның халқы құлдырады (Мэдисон, 2001). Басқаша айтқанда, тізімнің екінші партиясы өте әртүрлі. Олар түрлі деңгейде дамып, ішкі ранжирлеу тәртібі үнемі өзгеріп отырады.

**14.2-кесте** Әлемдегі ең ірі отыз экономикалық субъектілер, 90-шы жылдардың ортасында (миллион АҚШ доллары)

1	АҚШ	8,708,870.00
2	Жапония	4,395,083.00
3	Германия	2,081,202.00
4	Франция	1,410,262.00
5	Ұлыбритания	1,373,612.00
6	Италия	1,149,958.00
7	Қытай	1,149,814.00
8	Бразилия	760,345.00
9	Канада	612,049.00
10	Испания	562,245.00
11	Мексика	474,951.00
12	Үндістан	459,765.00
13	Оңтүстік Корея	406,940.00
14	Австралия	389,691.00
15	Нидерланды	384,766.00
16	Ресей Федерациясы	375,345.00
17	Аргентина	281,942.00
18	Швейцария	260,299.00
19	Бельгия	245,706.00
20	Швеция	226,388.00
21	Австрия	208,949.00
22	Түркия	188,374.00
23	Дженерал Моторс	176,558.00
24	Дания	174,363.00
25	Вол-Март	166,809.00
26	Эксон Мобил	163,881.00
27	Форд Мотор	162,558.00
28	Даймлер Крайслер	159,985.70
29	Польша	154,146.00
30	Норвегия	145,449.00

*Дерек көздері:* Фортуна (2000 жыл, 31 шілде); Дүниежүзілік банк (2000)

Австриядан Норвегияға дейінгі субъектілерінің үшінші партиясы Дания мен Норвегия сияқты кейбір шағын, бірақ өте бай демократиялық елдерден тұрады. Ол сондай-ақ жаңа демократиялық Польшаны қамтиды – бұл поляктар коммунизмнен ақылға қонымды

түрде көшуді басқарғанын көрсетеді. Ақырында бұл тізім АҚШ-тың ықпалын көрсетеді. Біріншіден, оның барлық субъектілері АҚШ-пен байланысты. Екіншіден, кейбір компаниялар мемлекет емес, Джeneral Моторс, Форд және Даймлер Крайслер сияқты корпорациялар мен Вол-Март бөлшек сауда компаниясы және Эксон Мобил мұнай компаниясы. Олардың барлығы Польша мен Норвегияға қарағанда экономикаға көбірек ие. Олардың барлығы американдықтар болып табылады.

### *Жұмсақ билік*

Кеннет Уолтц билікті қуаттылық, қорлар, ресурстық қорлар, экономикалық мүмкіндіктер, саяси тұрақтылық пен құзыреттілік құрамы ретінде анықтады. АҚШ барлық көрсеткіштер бойынша жоғары бағаланады. Ешбір мемлекетте ондай жоғары баға жоқ.

Уолтц сыншыларының көпшілігі биліктің бұл анықтамасы тек қана материалдық факторларға, әсіресе, әскери күшке және экономикалық байлыққа сүйенді. Олар Уолтцты материалистік көзқарастары үшін сынға алды және биліктің басқа да, көп идеялық белгілерін ұсынды. Джозеф Най (Joseph Nye 1990), мысалы, «қатаң билік» өткеннің ұлы державаларын белгілеген болса да, қазіргі әлемдегі саясат «жұмсақ билікке» байланысты.

Қатаң билік жазалауға/мәжбүрлеуге немесе сыйақы беруге/төлеуге қабілетті. Жұмсақ билік, керісінше, мәжбүрлеуді де, төлемді де талап етпейді, бірақ қарапайым түрде, өзгелерді сендіріп, еліктіретін күш. Егер мемлекеттің мәдениеті мен идеологиясы тартымды болса, басқалары оның басшылығын сақтап қалады деп жазды Най (1990, 32 б.). «Егер мемлекет өз күшін басқалардың алдында заңды ете алса, онда оның қалауы бойынша қарсылықтар аз болады», – деп жалғастырды ол Роберт Коксқа (Robert Cox 1987) және оның гегемониясы туралы ұғымына жауап ретінде. Най (2011) жұмсақ билік үш негізгі факторге сүйенеді: «оның мәдениеті (басқа адамдарға тартымды жерлерде), оның саяси құндылықтары (ол елде және шетелде тұрғанда) және оның сыртқы саясаты (егер басқалары заңды деп санайды және моральдық беделге ие)» деп есептейді.

### *Жаһандану*

Салыстырмалы идея «жаһандану» ұғымымен таныстырды. Бұл 90-шы жылдардағы әлеуметтік ғылымдардың жаңа сөздері. Ерте талқылаудың басым бөлігі терминді технологиялық инновациялармен, сауданың кеңейіп, өзара тәуелділіктің артуымен байланыстырды (Левитт, 1983). Энтони Гидденс (Энтони Гидденс, 1990, 646.)

«Жергілікті оқиғаларға көптеген миль қашықтықта және керісінше орын алған оқиғалардан алыс елді мекендермен байланыстыратын дүниежүзілік әлеуметтік қатынастардың қарқындылығы» деп анықтайды. Жаһандану «бүкіләлемдік өзара байланысты» кеңейтуді, тереңдетуді және жылдамдатуды білдіреді (Хелд және басқалар, 1999, р.)

Оның негізгі элементтері көлік және коммуникацияның жаңа технологиялары, атап айтқанда, байланыс жүйелерінде революцияны күшейтетін электромагнетизм және сандық технологиялары бойынша прогресстің арқасында дайындалды. Бұл даму қаншалықты тез дамығаны телефонның эволюциясы және континентальдық телефон қоңыраулары бағасының құлдырауынан көрінеді. 1930 жылы Лондоннан Нью-Йоркке үш минуттық қоңыраулар \$ 250 болды; 1990 жылға қарай бұл шығындар бір доллардан аз және 2000 жылдары бірнеше центтұрды. Интернетті енгізу мәтінді, суреттерді және

сандық ақпараттың кең көлемін тегін таратуға мүмкіндік берді. Сандық байланыс жедел және тегін. Тауарлар мен адамдар тасымалы олай емес. Дегенмен технологиялық инновация көлік шығындарын азайтты.

Жаһандану символдарының бірі интермодальды контейнер болып табылады. Ол 1950 жылдары қолданысқа енгізілді, оны пайдалану тез өсті. Контейнер, негізінен, ұзындығы 8 фут, биіктігі 8 фут және ұзындығы 20 фут болатын қайталанатын стандартты болат қорап болып табылады. Ол герметикалық және бекітілген. Ол, мысалы, Гонконгтағы ойыншық зауытында жүктелуі және мөрленуі мүмкін. Одан кейін тексеру, түсіру және қайта жүктеусіз шекарада оңай тасымалдануы мүмкін; ол көліктің бір түрінен екінші түріне (жүк таситыннан теміржолға дейін, жүк тасымалдауға дейін) көшірілуі мүмкін, содан кейін Мэдисон, Висконсин штатындағы сауда орталығында, оның соңғы нүктесінде ашылады және түсіріледі. Интермодальды контейнерлерді біркелкі тасымалдау көтеру және жинауға арналған стандартты құралдармен жабдықталған арнайы көтергіш машиналар мен кемелерді талап етеді (Левинсон, 2008). Интермодальдық контейнер жаһанданудың басты элементі болып табылады. Ол көлік құралдарының жылдамдығы мен контейнерлер сертификаттары мен мөрлерін құрметтеуге кепілдік беретін халықаралық келісімдердің кешенді желісін қоса алғанда, күрделі халықаралық инфрақұрылымды қажет етеді.

Интермодальдық контейнерлік технология өзгеріс агенті болды. Бұл өзгерістер жақсы ма? Жаһанданудың басты қолдаушылары осылай деп санайды. Олар жаһандануды жаһандық ауқымда интеграция процесі ретінде қарастырады. Өзара тәуелділік теориялары және Адам Смит (1976 [1776]) авторларының түсіндіруі арқылы жаһандануды ұлттық экономикалардың ашылуы ретінде қарастырады, содан кейін байытатын әлемдік нарыққа кіреді. Олар ұлттық шекаралар мен экономикалық транзакцияларға кедергі келтірмейтін әлемді болжайды; коммуникация мен көлік шығындарының нөлге ұмтылуына және ұлттық юрисдикциялардың туындаған кедергілерінің жойылуына әкелетін әлем.

Жаһанданудың сыншылары басқа пікірде. Халықаралық кедергілердің және ұлттық бақылаудың әлсіреуі халықаралық бәсекелестікті күшейтеді; бұл кейбір салалардың құлдырауына және басқа байлықтар мен биліктің шоғырлануына әкеледі. Контейнерлік қозғалыстың жаһандық таралуы халықаралық сауданы жеңілдетіп, тұтыну тауарларының бағасын төмендетуі мүмкін, бірақ бұл көптеген елдерде өндірістердің құлдырауы мен жалақы деңгейі төмен елдерде осындай өндірістердің өсуін азайтты. Бұдан басқа, жаһандану сонымен бірге осалдық пен сенімсіздікті күшейтеді. Осы сәтте олар Руссоның сөзін қайталайды. Деңгейі бойынша ойын алаңында тәуелділік әр әрекет етушінің басқаларға тәуелді екенін және ешкімнің өздігінен жетістікке жетпейтінін, егеменді немесе еркін емес екенін білдіреді. Тенсіз ойында ол әлсіздерді осал етеді.

## **Америка жаңа әлемдік тәртіпте**

Жаһандануды әкелген жаңа технологияның басым бөлігі американдық болды. Әлемнің көптеген аймақтарында «жаһандану» «американдықтар» деген бір мағына берді, ал жаңа термин ескі, антиамерикалық қауымдастықтарды алып келді.

### *Демократияландырушы?*

Американдық мемлекеттік қайраткерлер, керісінше, АҚШ билігі сапалы болғанын талап етті. Буш пен Клинтон тұрақты түрде АҚШ-ты жақсылық жасаушы билік деп көрсетті.

Либералдық идеалдарын таратып, бейбіт әлем тәртібін құратын демократияландырушы мемлекет деп санады. Бұл көзқарас Американың ерекше құбылыс дәстүрін көрсетеді. Бұл АҚШ-тың басқа мемлекеттер сияқты емес екенін білдіреді. АҚШ-тың нақты тарихи рөлі бар; жеке құқықтары мен материалдық пайданы кеңейтуде өркениет жасаушы рөлі бар. Американдық идеалдар жай ғана Батыста ғана емес, бүкіл дүниеде ғана емес, қарапайым адамдардың қолдауына ие. Өйткені, барлық адамдар шынымен еркіндік пен тәуелсіздікке өз қалауы бойынша ие болғысы келеді.

### *Империя?*

Чарльз Краутхаммер және оның республикандық когортасы американдық либерализмнің Клинтон сияқты жеке даралық тұлғаның логикасына сенді. Бірақ олар материалдық пайдаға емес, құндылықтарға, нормаларға, құқықтар мен саяси қағидаттарға көбірек алаңдады. Олар үшін АҚШ өркениет құндылықтарының белгілі бір жиынтығын білдіреді. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін АҚШ әлемді өзінің елестетуі бойынша қалыптастыруға мүмкіндік алды. Ежелгі Рим туралы кітап жазу және ежелгі Рим республикасының өркениетті рөлін заманауи АҚШ-қа салыстыру сәнге айналды (Бендер, 2004, Гален, 2007, Маламуд, 2008, Смил, 2010).

Ниалл Фергюсон (2005) өркениет ұстанымын үлкен күш пен бұрылыс деппайымдайды. Ол АҚШ-та империяға тән барлық белгілердің – әскери әлеуеттің, байлық пен жоғары мәдениеттің бар екенін айтты. Ежелгі Рим сияқты АҚШ-та өзін тәртіп пен әлемді өркениеттендіру үшін жауапты деп сезінеді және басқаларын өз бейнесінеорай қалыптастырды. Дегенмен американдықтар өз мемлекетін империя ретінде қабылдамады; олар оны республика ретінде қабылдады, яғни антиимпериалистік республика. Өздерін республика ретінде қабылдағандықтан, американдықтар әлемдегі белсенді және тапсырысшы рөлді дұрыс атқара алмады. АҚШ – империя, бірақ бұл іс жүзінде «бас тартушы империя» деп санады Фергюсон. Кейде әлсіз және шиеленіскен сыртқы саясатты тудыратын шиеленісті сәйкестігі бар мемлекет.

### *Империалист?*

Консервативті республикандықтардың қарама-қарсы жағында АҚШ-тың демократия да, империя да емес, империалист екендігін айтқан сол қанатты радикалдар болды. Ішкі динамикасымен басқарылатын экспансионистік экономикаға негізделген капиталистік күш басқа халықтар пайдалануға әкеледі деп ойлайды олар (Хомский, 2008)<sup>13</sup>. Дәстүрлі сол қанаттағылар өз көзқарасын қолдау үшін материалистік, көбінесе марксистік теорияларды пайдаланды. Олар АҚШ-ты кең ауқымды, әлемді қамтитын экономикалық жүйенің жетекші мүшесі ретінде көрді. Олар мемлекеттердің маңыздылығын төмендетіп, капиталистік жүйенің маңыздылығын арттырды. Сол қанаттағылар саясатты материалдық мүдделерге қарай қалыптастырды, олар өз кезегінде экономикалық жүйелер динамикасына негізделген.

### *Гегемон?*

Ал басқалары үшін АҚШ әлемінің тұрақтандырушысы – гегемон болды. Бұл көзқарас АҚШ-ты үлкен халықаралық жүйедегі мүше ретінде бейнелейді. Дегенмен бұл жүйені

экономикалық айналыстарға азайтуға болмайды. Жүйе саяси өзара әрекеттестікке негізделген және табиғатта негізінен әлеуметтік сипатта болды. Американың тәртібі өз мүддесін ойлайтын жағдайға төмендетілмейді. Керісінше, АҚШ-ты жүйені тұрақтандырып, басқаларды бағындыратын нормалар мен ережелерді білдіретін және жүзеге асырған жетекші әрекет ретінде бейнелейді, өйткені оларды өз мүдделеріне сәйкес келтірді. Гегемон өз мүдделерін одан әрі жалғастыруға ұмтылмайды; бұл жүйенің тәртібін күшейтеді. Басқа мемлекеттер мұны қабылдайды. Олардың көпшілігі жүйенің пайдасын көреді. Гегемонды қолдайды, себебі оны заңды көшбасшы деп санайды. Олар өз нормалары мен ережелерін қолданады.

Бұл Роберт Кокстың дәлелі. Материалистік ортодоксияға сүйенбестен, марксистік дәлелді ұсынды. Ол қоғамның экономикалық негізіне емес, оның мәдениетіне көбірек алаңдады. 1987 жылы шыққан «Өндіріс, күш және әлем тәртібі» кітабында Кокс Грамшидің талдауына сүйеніп, АҚШ-тың Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі халықаралық жүйедегі гегемониялық мемлекет ретінде пайда болғанына оның бай үш жүз жылдық тарихын ұсынды.

Кокстың пікірінше, Американың гегемониясы, ұзаққа созылған тарихи тамыры бар жалпы қабылданған либералдық құндылықтармен қамтамасыз етілді. 1940 жылдардың соңында американдық сыртқы саясатты зерттеген Кокс (Кокс, 1981, 145 б.) АҚШ-тың мемлекеттік хатшысы Корделл Халлдың ашық сауда-саттық әлемі бейбітшілік үшін қажетті шарт екендігіне деген сенімі, экономикалық өсімге деген сенімділік және үнемі өсіп отырған өнімділікке әкелетін идеологиялық мәтін ретінде қабылдануы мүмкін деп санайды. Батыстың басқа да мемлекеттері Американың халықаралық беделін ақтауға және соғыстан кейінгі әлемдік жүйенің гегемонына айналдыруға көмектескен американдық дәлелдерді қабылдады.

### *Сыни теориялар*

1980 жылдары қайтадан пайда болған ортодокстық либералдық теориялар 1990 жылдарда – Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, қайта күш жинады. Зерттеушілер арасында сыни теорияны жаңартқандар да болды. Саяси сол жақты ғалымдар демократиялық мұраттардың таралуы, шын мәнінде, Батыстың саяси күштерінің кеңеюі екенін көрсетуге тырысты. Демократияның таралуы оны либералды саяси идеяларды жүзеге асырды және АҚШ пен басқа да либералдық мемлекеттердің мүдделерін кеңейтті. Роберт Кокс ұқсас дәлел ұсынды. Либералды демократия идеалдары жалпыға ортақ тұжырымдалған уақытша идеялар болды; олар іс жүзінде американдық гегемонияның көрінісі болды.

Мұндай дәлелдер тек сол жақтағылардың пікірі болады. Олар бұрыннан-ақ дәстүрлі реализмнің құрамдас бөлігі болды. Рейнгольд Нибур, Ганс Моргентау, Джордж Ф. Кеннан және басқалар тіл мен идеялардың саяси маңыздылығын атап өтті. Олар саясаткерлердің риторикасынан тыс талдаулар шығуы керек деп есептеді – аналитиктер «абстрактілі, әмбебап тұжырымдамаларды... мемлекеттердің іс-әрекеттеріне әмбебап моральдық қағидалар арқылы» қолданса, қателеседі (Моргентау, 1978, 10 б.). Сарапшы сөздердің астарындағы қуаттың шынайылығын іздеуі керек. Реалистердің пікірінше, құндылықтар, нормалар мен қағидалар саяси билікті жүзеге асыруда маңызды рөл атқарады. Олар тұрақты халықаралық тәртіп негізінен консенсусқа немесе «негізгі құндылықтар туралы» «тыныш жинаққа» сүйенеді (Моргентау, 1978, 226 б.).

Сэмюэл Хантингтон (1993) мұндай реалистік ілімдерді әлемнің жеті немесе сегіз негізгі цивилизациядан тұратындығын, олардың арасында шиеленістер мен қақтығыстар бар екенін айтқанда пайдаланды. Олардың ішінде, атап айтқанда, Батыстың өркениеті мен ислам дінінің арасында тұрақты түрде өсіп келе жатқан жанжал бар.

Хантингтон АҚШ-тың ақыл-ой және жалпыға ортақ мораль принциптерін білдіретініне сенбеді. Керісінше, ол бұл сенімді қауіпті гипербола деп есептеді. Джордж Ф. Кеннан да онымен келіседі. Дегенмен Хантингтон американдықтарға олардың әмбебаптығы мұсылман әлемінде өшпенділік тудыратындығы туралы ескертсе, Кеннанды Ресейдегі АҚШ морализмінің әсері қатты алаңдатты. 1997 жылдың ақпан айында тоқсан үш жасқа толған шағында, Кеннан Нью-Йорк Таймс газетінде мақала жариялады, онда ол Клинтонның сыртқы саясатының тек моральдық екенін және АҚШ пен Ресей арасындағы үнсіз келісімді бұзуы мүмкін деп мәлімдеді. Нәтижесінде олардың арасында жаңа қақтығыстар болуы мүмкін.

Кеннан қарсылығын ашық танытпады. Клинтонның НАТО-ны кеңейту саясаты қауіпті қателік болады деп ескерте отырып Кеннан:

НАТО-ны кеңейту – соғыстан кейінгі бүкіл дәуірдегі американдық саясаттың ең үлкен қателігі.

Осындай шешім орыстардың пікірінше ұлтшылдыққа, батысқа қарсы және милитаристік үдерістерге әкеледі; ресейлік демократияны дамытуға теріс әсерін тигізеді; Шығыс-Батыс қарым-қатынастарындағы қырғиқабақ соғыс ахуалын қалпына келтіру және ресейлік сыртқы саясатына ықпал етуге кері әсерін тигізеді.

Бұл, әрине, Ресейдің атқарушы билігі жоғарғы тоқырауға ұшыраған кездеосындай қиындыққа тап болуы өкінішті.

Өзгеріске қажеттіліктің болмауы одан да өкінішті жағдай болып табылады (Кеннан, 1997).

### *Менмендік және қарсылас*

Кеннан Клинтон әкімшілігінің неоидеалистік риторикасын соқыр сенім деп сынады. Америкалықтар өздерінің жақсы іс-әрекеттер «Ресейдің пікірінше ұлтшылдыққа, батысқа қарсы және милитаристік үрдістерге» соқтырғанын байқай алмады. Кеннанның бақылауы Ресеймен шектелді; бірақ оның пікірі басқа халықтар мен басқа аймақтарға да қатысты болды. Батыстың адам құқықтарына деген қайталанбас қарым-қатынасы Қиыр Шығыстақозғалыстар толқынын тудырды, бірнеше елдер Азияның Батысқа карағанда құндылықтары өзгеше екенін, Азияда жеке адамның құқығына негізделген батыстық принципке емес, ұжымдық пайдаға негізделген дәстүр бар екенін мәлімдеді (мысалы, Бари, 1998). Таяу Шығыстағы Ислам конференциясы ұйымы (ОИС) «Исламдағы адам құқықтары туралы Декларацияны» жариялады, онда ислам шариғаты – адам құқығының жалғыз көзі делінген.

Сэмюэл Хантингтон (Сэмюэл Хантингтон, 1996) Кеннан сияқты, жұмсақ билікке деген сенімдерден бас тартты. Ол оқырмандарына Батыстың кеңеюіне және оның әлемді қамтитын күшіне байланысты көптеген себептер бар екенін есіне салды. Еуропалық мемлекеттер арасындағы бәсекелестік осының бір себебі. Батыс халықтары арасында ұлттық сана сезім тағы бір себебі. Тиімді мемлекеттік бюрократияны дамыту үшінші

себебі. «Дегенмен, батыс экспансиясының ең жедел көзі технология болатын», - деді Хантингтон. Былайша айтқанда, ол – қару, кемелер және ұйымдастырудағы артықшылық. «Батыс өзінің идеяларының, құндылықтарының немесе дінінің (басқа өркениеттердің бірнеше мүшелері қабылдаған) артықшылығымен емес, ұйымдасқан зорлық-зомбылықты қолданудағы артықшылығымен әлемді жеңді. Батыстың бұл фактіні жиі ұмытып кетеді; Батыстық емес адамдар ешқашан ұмытпайды» (Хантингтон, 1996, 51 б.).

Жаһандану дәуіріндегі батыс қуатының негізгі көзі – қазіргі заманғы технологиялар болып табылады. Ол мемлекеттік құпия болып саналмайды және үкімет оны қорғайды. Кез келген үкімет оған қол жеткізе алады. Ол халықаралық ғылыми институттарда әзірленеді; оның көп бөлігі ашық әлемдік нарықта сатылады, бірақ басым бөлігі қара нарықта қолжетімді. Халықаралық басымдылық ешқашан мәңгілік болған емес. Жаһандану дәуірінде бұл уақытша құбылыс болып кетті. Халықаралық жүйе Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін біртұтас болды. Уақыт өте, жаһандық нарықтарда дағдарыстар басталды және биліктің халықаралық иерархиясы өзгерді. Мысалы, Үндістан мен Бразилия еуропалық державалардың көпшілігіне қарағанда тезірек дамыды және иерархияны көтерді. Қытай бәрінен тез дамыды. Ол барлық еуропалық елдердің, сондай-ақ, Жапонияның да экономикасын басып озды. 2011 жылы бұл әлемдегі екінші ірі экономика болды. Жыл сайынғы өсім қарқыны шамамен 10 пайызды құрап, Қытай тез дамып келеді. Қытайдың екі энергетикалық компаниясы – Sinopac Group және Қытайдың Ұлттық мұнай компаниясы АҚШ-тың ірі корпорацияларынан қалыспайды.

14.3-кестеде әлемдегі он ірі экономикалық субъектілердің 2014 жылы бағалануы көрсетілген. ЖІӨ қарапайым байлықпен өлшегенде, АҚШ-да бұрынғысынша әлемдегі ең ірі экономика болып табылады; Қытай екінші орында, ал Жапония – үшінші орында. Дегенмен егер ЖІӨ валютаның салыстырмалы құнын ескеретін сатып алу қабілетіне сәйкестендірілген, рейтингісі өзгереді. Енді Қытай әлемдегі ең ірі экономикалы ел болып отыр, АҚШ екінші орында. Үндістан Жапония мен Германиядан, Ресейден, Бразилиядан және Франциядан үлкен айырмашылықтармен ерекшеленіп, үшінші орынға ие.

14.3-кестеде осы он ірі экономикалық субъектілердің қорғаныс бюджеттерінің бағалары келтірілген. Бұл АҚШ әлемдегі ең үлкен қорғаныс бюджетіне ие екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, бұл тізім Қытайдың екінші орында екендігін және Қытайдың әскери бюджеті өзінен кейінгі елдерден, мысалы, Ресейден айырмашылығы үлкен екендігін көрсетеді. Басқаша айтқанда Қытай өзінің байлығын да, әскери күшінде соңғы жиырма жылда қатты дамытқаны байқалады – 14.3, 14.2 және 14.1-кестелерді жылдам салыстыру осыны көрсетеді.

Көптеген байқаушылар Қытайдың өнімділігі мен әскери мүмкіндіктерінің қарқынды өсуін атап өтті және Қытай бірполярлы билікке және американдықтарға басымдыққа сынақ екенін айтады (Закария, 2011). Кейбіреулер мемлекетаралық тәртіп жай мемлекеттердің материалдық мүмкіндіктерінің нәтижесі емес екенін атап өтті; бұл сондай-ақ басқалардың осы мүмкіндіктерді қабылдауының нәтижесі болып табылады. Олар халықаралық саясаттың валютасы «билік» емес, «бедел» болып табылады (Гилпин, 1981, 30 б., Кнутсен, 1999, 80 б.). Осы тұрғыдан алғанда, соңғы бірнеше онжылдықта Қытайдың материалдық мүмкіндіктерінің арта түсуі 2014 жылы Ресейдің Қырымды түбегейлі басып алуына қарағанда АҚШ-тың басымдығы мен біртұтас билікті ұстап тұруына аз ықпал етті.



**14.3-кесте.** Әлемдегі он ірі экономикалық субъектілер, 2014 ж. ЖІӨ, сатып алу қабілетінің паритеті (СҚП) және қорғаныс шығыстары (млн.АҚШ доллары)

Әлемдік көрсеткіш		ЖІӨ жалпы ішкі өнім	ЖІӨ/СҚП	Әлемдік көрсеткіш	Қорғаныс бюджеті	Әлемдік көрсеткіш
1	АҚШ	17,416	17,632	1	581.0	1
2	Қытай	10,355	17,416	2	129.4	2
3	Жапония	4,770	4,788	4	47.7	7
4	Германия	3,821	3,621	5	43.9	9
5	Франция	2,902	2,587	8	53.1	6
6	Ұлыбритания	2,847	2,435	10	61.8	5
7	Бразилия	2,244	3,073	7	31.9	11
8	Италия	2,129	2,066	12	24.3	12
9	Ресей	2,057	3,557	6	70.0	4
10	Үндістан	2,047	7,277	3	45.2	8

Дерек көздері: ХВҚ (2014); МИҚИ (2014)

Неғұрлым батыстық емес мемлекеттердің көбеюі жалпы Батыс үшін күрделі мәселе болып табылады. Осы даму бұрыннан қалыптасқан әлемдік тәртіпке қарсы тұруы мүмкіндеп ойлайды кейбір зерттеушілер. Батыс үстемдігінің бес жүз жылдық кезеңі, басқаша айтқанда, аяқталуға жақын деуге болады (Маккиндер, 1919). Кейбір батыс емес елдердің экономикасының даму жылдамдығын бағаласақ, осы аяқталу жақын арада болуы мүмкін.

## Ескертулер

1. Латвия, Литва және Эстония кеңестік империяға 1939 жылдың тамызында Сталин мен Гитлердің жасырын келісімімен қосылған, көп жылдар бойы тәуелсіздік алғысы келді. Бірақ осы мәселе әрқашан көтерілген кезде КСРО одан бас тартты немесесек көрсетті. 1989 жылдың күзінде кеңес көшбасшылары батылсыздық танытқан кезде Балтық елдері өздерінің талаптарын тағы бір рет мәлімдеді.

2. 1990 жылғы наурыз айындағы Ресей сайлауы саяси үдерісті тудырды, ол күрделі және маңызды болды. Күрделі жағдайды бағалау бір жағынан Кеңес Одағының және екінші жағынан Ресей арасындағы айырмашылықты (және кешенді өзара әрекеттестігін) жақсы түсінуге негізделген. Кеңес Одағы (немесе КСРО) әртүрлі көлемдегі он бес республикадан тұратын федерация болды. Ресей бұл құрамдас республикалардың ең ірі және ең маңыздысы болды; шын мәнінде, ол өзі федерация болды – ресми түрде Ресей Федерациясының советтік социалистік республикасы (немесе РСФСР) деп аталды. Михаил Горбачев Кеңес Одағының президенті және КСРО-дағы монополияға ие болған Коммунистік партияның (КПСС) көшбасшысы (бірінші хатшысы) болды. 1990 жылғы наурыздағы Ресейлік сайлау Борис Ельцинді ресейлік және кеңестік саясатқа әкелді. Наурыздағы сайлау Ельцинді Ресей халық депутаттарының съезіне сайлады, ол оны мамыр айында Ресейдің ең маңызды саяси кеңесіне, яғни Ресей Жоғарғы Кеңесінің Президиумының төрағасы ретінде сайлады. КСРО-дағы ең ірі жалғыз республика

Ресейдегі жетекші саясатшы ретінде Ельцин Михаил Горбачевтің негізгі қарсыласы, яғни бәсекелесі болды, бұл бәсекелестік сол уақыттағы хаотикалық саяси жағдайдың нашарлауына сәйкескелді.

3. Кеңес Одағы ыдыраған кезде Ресей президенті Борис Ельцин Кеңес империясының мұрагерін дайындап қойған болатын: ол – Ресей бастаған жаңа конфедерация. Ельцин тез арада бұрынғы кеңестік он бес республикалардың он бірінен жаңа Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына (ТМД) қосылуға келісімін алды. 1992 жылдың басында ТМД құрамына Армения, Әзірбайжан, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Ресей, Тәжікстан, Түркіменстан, Украина және Өзбекстан кірді. 1993 жылы Грузия қосылып, саны он екіге жетті. Балтық елдерінің үшеуі ТМД қатарына қосылмаған бұрынғы кеңестік республикалар болды.

4. Институционалдық экономистер жылдам өзгерістердің алдын алуды ескертті. Дуглас Норттың айтуынша, Ресейдің азаматтық қоғамын бақылаушы мекемелер жеткіліксіз болған. Қолданыстағы экономиканы жылдам бөлшектеу еркін нарықтық экономиканы тудырмайды; ол хаос туғызады. Норттың пікірі дұрыс болды.

5. Ресейдің нарықтық капитализмге ауысуы кезінде Ресейдің кедейлікке қаншалықты жақындағаны Ресей денсаулық статистикасында көрініс тапты: 1990-2000 жылдар аралығында ресейлік ер адамдардың өмір сүру ұзақтығы орта есеппен бес жылға төмендеді – орташа өмір сүру ұзақтығы алпыс жасты құрады.

6. Коммунизмнің құлдырауынан кейінгі он жыл уақыт өтпей, миллиондаған ресейліктер марксист-лениндік талдаудың маңызына күмәнмен қарады. «Еркін нарықтық капитализм» капиталды шоғырландыруға және билікті орталықтандыруға ұмтылды. «Демократия» джунгли ережесін заңдастырды.

7. Мәлімдеме (бұдан әрі – Ақ үй 1992) құпия болып қала береді. Дегенмен аталған баяндаманың классификацияланбаған бөліктері жарияланды және ол [www.archives.gov / declassification / isca / pdf / 2008-003-docs1-12.pdf](http://www.archives.gov/declassification/isca/p/2008-003-docs1-12.pdf) сайтында қолжетімді болып табылады. Жасырын мәлімдеме «Нью-Йорк Таймс» газетінде жарияланды және оның кенеттен жариялануы милитаристік және бір жақты болғаны үшін сынға алынды. Мәлімдеме сондай-ақ Буштың әкімшілігі мүшелерінің ішкі пікірсайыстарында, мысалы, штаб бастықтары комитетінің төрағасы Колин Пауэлл тарапынан сынға ұшырады. Мәлімдеме тез арада қайта қарастырылды және қалың жұртшылыққа оның өзгертілген нұсқасы ұсынылды (Армстронг, 2002, қарастырыңыз).

8. Айта кету керек, «гуманитарлық интервенция» термині ұзақ уақыт бойы қолданылғанымен (Басс, 2008), бұл халықаралық құқықтың тұжырымдамасы емес. Дегенмен көптеген прогрессивті зерттеушілер «гуманитарлық араласу» жазықсыз азаматтарды өз үкіметтерінің агрессиясынан қорғау үшін, халықаралық құқық терминіне айналады деп үміттенді. Олардың үміті орындалмады. Термин қолданыстан шығып кетті. Бірақ бұл ұғым 2005 жылы БҰҰ қабылдаған «Қорғау жауапкершілігі» («R2P») ұғымында сақталды.

9. 1700-ші жылдардың ортасында соғыс пен режим түрлерінің арасындағы байланыс туралы бірінші дәлелдер ағартушылық философтармен белгіленді. Мәселен, Барон Монтескье монархиялық режимдер соғысқа бейім, алайда танымал режимдер олай емес деп мәлімдеді (Montesquieu [1748], III бөлім). Уильям Годвин әлемнің түкпір-түкпіріндегі республикалар бейбітшілік аймағын құратынын айтты. Осындай дәлелдер Томас Пейн және Иммануил Кант сияқты авторлар тарапынан да жасалды. Тоғызыншы ғасырдағы республикалық дәстүрлі саяси пікірлердің әртүрлі нұсқаларында осы идея бар еді. Бірінші

дүниежүзілік соғыс кезінде бұл идея АҚШ президенті Вудро Вильсонның үлкен сеніміне ие болды және ол 1919 жылы Ұлттар Лигасын құруға ұмтылған көзқараста маңызды элемент болды. Дегенмен статистикалық әдістермен 1960 жылдары ғана дәлелденді (мысалы, Бабст, 1964). 1983 жылы Майкл Дойл демократиялық мемлекеттердің өзара қақтығысы болатындығына не болмайтындығына байланысты салыстырмалы-тарихи түсініктеме жасаған кезде көптеген ғылыми зерттеулер жүргізді. Сол кезде бейбітшілік статистикалық зерттеушілері демократиялық елдердің өзара шайқаспайтынын көрсету үшін статистикалық талдауды қолданған кезде дәлелге назар аударылды (Маоз бен Абдолали, 1989).

10. Ең танымал мысал – Вьетнам соғысы. Ол 1960 жылдары АҚШ қарулы күштері Оңтүстік Вьетнамға Сайгон үкіметін қолдау үшін әскер жіберді, ал Қытай мен КСРО Солтүстік Вьетнамдағы коммунистік режимге көбірек ресурстар мен қару-жарақ жіберді және оңтүстіктегі бүлікші топтарға да қолдау көрсетті. Бұл соғыс әскери жолмен реттелмеді. Ол саяси тұрғыдан аяқталды. Содан соң, 70-ші жылдардың басында, атқарушы билікке соғысқа қарсы күресте көп қаражат беруден бас тартқан АҚШ Конгресі оның аяқталуында маңызды рөл атқарды. 1973 жылдың тамызында АҚШ-тың Вьетнамдағы әскери әрекеті аяқталды. Оның Оңтүстік Вьетнамдағы клиенттік режимі әскери ресурстар бойынша тұрақты түрде төмендеп, Солтүстік Вьетнамда 1975 жылдың көктемінде елеулі шабуыл жасаған кезде құлады.

11. Финляндияның Гитлерге қарсы соғысу туралы декларациясы КСРО-мен күресудің бірегей мүмкіндігімен түсіндіріледі. Германия кайзер Вильгельм мен Бур республикасы толықтай демократиялық мемлекет болған жоқ. Мексика ЖІӨ (№ 11) 94 миллионға жуық тұрғынымен 1995 жылы шамамен 6 500 АҚШ долларын құрады. Үндістан (12 адам) 930 миллион халқымен, 1995 жылы халықтың жан басына шаққандағы ЖІӨ \$ 1,538 болды. №19 Бельгия халықтың жан басына шаққандағы ІЖӨ 1995 жылы шамамен 19 000 АҚШ долларын құраған болатын. Швеция (№ 20) ұқсас жағдайға ие болды: халық саны шамамен 7 миллион және жан басына шаққандағы ЖІӨ шамамен 18 000 доллар. Оңтүстік Кореяда (№ 13) халық саны 45 миллион, ал жан басына шаққандағы ІЖӨ – шамамен 10 мың доллар – жылына 10 пайызға өседі. Халық саны 147 миллионға жуық Ресейде (№16) халықтың жан басына шаққандағы ЖІӨ 6000 долларға жуық (шамамен Мексика секілді, бірақ тез құлдыраған) болды.

13. Империя мен империализм арасындағы негізгі айырмашылық: империя – бұл саяси термин және кең саяси қоғамдастыққа жатады. Империализм – бұл экономикалық термин және экономикалық жүйеге қатысы бар. АҚШ-ты капиталистік күш ретінде бейнелейтін онтологияға өз көзқарастарын салған дәстүрлі сол қанатты радикалдар Американы экспансионистік империалист ретінде бейнелеуге бейім (мысалы, Баран мен Суизи, 1966).

14. IISS (2014) Сауд Арабиясының қорғаныс бюджетін әлемдегі үшінші орынға қояды, ол шамамен 80 миллиард долларға тең. Бұл бағалау күмәнді. Сауд Арабиясы – әлемдегі ең үлкен үшінші әскери күш – Қытайдан кейін, бірақ Ресейдің алдында тұрған осы бюджет көрсеткішінен шығуға болмайды. Алайда Сауд Арабиясы мұнай қоры мол болғандықтан, елеулі экономикалық ықпалға ие. Сонымен қатар, Сауд Арабиясының әскери мүмкіндіктері асыра бағалануы мүмкін болса да, онда соңғы онжылдықта елдің идеологиялық немесе діни ықпалын жеткіліксіз бағалауға болмайды.

15. Кейбір бағалаулар бойынша, Қытайдың ЖІӨ 2020 жылы АҚШ-қа жетеді және американдық экономиканы екінші орынға түсіреді. Үндістанның жұмыс жасындағы

тұрғындары келесі 40 жылда 40 пайыздан астам болып артатындықтан, Үндістан экономикасы Қытайға қарағанда әлдеқайда көп кеңейеді және 2050 жылға қарай әлемдегі ең үлкен экономика бола алады, Қытайды екінші орынға және АҚШ-ты үшінші орынға ысырады.

## 15

### Жаһандық саясат:

### Халықаралық қатынастар соңында?

Біріккен авиакөлік компанияның үлкен жолаушылар ұшағы Манхэттендегі Бүкіләлемдік сауда орталығының оңтүстік мұнарасына құлады, 2001 жылғы 11 қыркүйекте таңертең ерте жарылыс болды, ол бірден апатты-апат ретінде бағаланды. Соққыға ұшырағандар он жеті минут өткенде солтүстік мұнараға бет бұрған екінші ұшаққа куә болды, ғимараттың ішіне кіріп, жарылған кезде бұл ауқымды террорлық шабуыл екенін түсінді. Барлық азаматтық әуе қозғалысы тоқтатылды. Американдық әскери ұшақтар бірнеше минут ішінде көтеріліп, аспан әлемін бақылай бастады. Қырық бес минуттан кейін үшінші жолаушы ұшағының Пентагонға құлап кетуіне жол бермеу кеш екендігі анықталды.

«9/11» халықаралық саясатты өзгертті деген пікір жиі айтылады. Бұл әсірелеу. Халықаралық саясат әлдеқашан өзгеріске ұшыраған. Бұл он жыл бұрын Кеңес империясының күрт құлдырауымен өзгерді. Бұл биполярлыдан бір полярлы жүйеге өтуді белгіледі. Бұл сондай-ақ, нормативтік өзгерістерге, коммунистік идеологияның тез құлдырауына және либералдық көзқарастар бойынша күшейтуге қатысты болды. КСРО құлағаннан кейін халықаралық қатынастар биполярлық және суперпроцестік бәсекелестікпен ерекшеленбеді. АҚШ-тың либералдық көшбасшылығы бойынша біртекті және үйлесім арқылы белгіленген жаңа дәуір басталды.

1991 жылы КСРО-ның ыдырауы әлем құрылымын өзгертті. 2001 жылы Манхэттен мен Вашингтондағы террорлық шабуылдар әлемді қабылдауды өзгертті. КСРО-ның ыдырауы халықаралық жүйенің негізгі конфигурациясын өзгертті және либералдық оптимизм дәуірін ашты. Террористік шабуылдар осы оптимизмді, бұрын қабылданғандай АҚШ-тың басқарған әлемінің үйлесімді де, либералды да болмағандығын көрсеткендей болды.

Сол сияқты, 1991 жылы КСРО ыдырағаннан кейін, ол халықаралық қатынастар саласын өзгертті (осы сәттен бастап «ХҚ» аббревиатурасын қолданамын, бұл пән қазіргі уақытта белгілі болды). КСРО-ның ыдырауы сияқты ХҚ-дың ғалымдарына таңданыс көп. Ол саланың академиялық сенімділігіне ие болды және сыни пікірлерді тоқтатты. Егер ХҚ ғылым болса, оның ғалымдары кеңестік империяның құлдырауын болжаған болар еді. Бұл ХҚ-ның табиғаты мен мақсаттары туралы үлкен дебаттарда көрініс тапты. Сондай-ақ, жаңа дәлелдер мен теориялар тудырған пікірталастар пайда болды.

Террористік шабуылдар жаңадан пайда болған жоқ, терроризм бұрыннан танымал феномен болатын. Сонымен қатар, радикалды исламистер АҚШ-қа қарсы күрескен

исламдық шайқас 1993 жылы Дүниежүзілік сауда орталығын жоюға тырысты, бірақ ғимараттың жерасты автопаркінде үлкен жойқын жарылысты тудырды. Исламдық қауіптің сипаты АҚШ-тың 2000 жылы АҚШ-тың Дар-эс-Салам және Найробидегі елшіліктеріне қарсы екі жыл бұрын жасалған террорлық қастандық кезінде ғана айқын болды. Тек содан кейін АҚШ барлау қоғамы Осам бен Ладен мен Айман әл-Завахиридін күнгірт бейнелері мен «Аль-Каида аль-Сулба» («берік негіз») немесе «іргетас») орналасқан радикалды исламистер туралы білді.

2001 жылы жасалған террорлық шабуылдармен қатар бұл жаңалық көктен түскендей болды. Бұл жаңалықтың көктен түскендей болуы халықаралық қатынастардың болжай алмайтындығын растады. Сондай-ақ, ол жаңа мәселелерді көтерді және олар қызу талқылауға ұшырады. Олардың ішінде бастысы – халықаралық қауіпсіздік, демократияландыру және саяси мәдениет. Жаңадан сайланған президент Джордж Буш «террорға қарсы соғыс» жариялаған кезде қосымша қарқындылық қосылды, оның алғашқы кезеңдері АҚШ-тың Ауғанстандағы шабуылдары (2001) және Ирак (2003) болды.

АҚШ сона шаққандай күй кешті. Президент Буш сонаның ұясын жоюды талап етті. Шетелге жіберілген американдық сарбаздар қатерлі соққылармен күресіп, олардың шығуын тоқтатуға тырысты. АҚШ пен әлем қауіпсіздігін жақсартудан гөрі, бұл шабуылдар көптеген қауіп-қатерлерді, тұрақсыздық пен тәртіпсіздікті тудырды. 2006 жылы Буштың әкімшілігі терең қиындықта қалды. Ауғанстан (2001) мен Ирактағы (2003) американдық басып алу исламдық реакцияларға себеп болды және террор қауіп-қатерін шексіз нашарлатты.

Бұл тарау Буш әкімшілігінің «террордың жаһандық соғысына» көп көңіл бөлмейді. Бұл «соғыс» жаңа мыңжылдықтың алғашқы онжылдықтарында әлемдік жаңалықтарға үстемдік еткенінен қарамастан, осы тарауда жаңалықтар тақырыптары қарастырылмайды, оның орнына ұзын бағдарды анықтауға тырысады. Ең бастысы, ол идеалды үрдістерді іздейді. Алдыңғы тарауда «қырғи қабақ соғыстан» кейінгі әлем талқыланды. Материалдық мүдделер мен билік мүмкіндіктерінің дәстүрлі мәселелеріне баса назар аударылады. Тарауда «қырғи қабақ соғыстың» күтпеген аяқталуынан кейінгі идеалдық өзгерістерге баса назар аударылады.

Бұл тарау Кеңес Одағының ыдырау салдарын зерттеуден басталады. Бұл көрші елдерге ықпалын бірінші рет көрсетіп, сонымен қатар кейбір аймақтарға әсер етеді<sup>1</sup>. Тарау соғыстан кейінгі әлемде пайда болған кейбір жаңа мәселелерді және олардың қандай саяси пікірталастарға әсер еткенін талқылайды. Тараудың ең соңында КСРО-ның ыдырауы халықаралық қатынастар ғалымдарын таң қалдырып, ХҚ ғалымдарының халықаралық қоғамдастығынан академиялық сәйкестіліктің терең дағдарысына жете-леуге түрткі болды.

## **Шиеленіскен ауысу**

1991 жылы КСРО-ның ыдырауы аймақтың саяси картасын өзгертті. Жаңа, тәуелсіз мемлекеттер бұрынғы кеңестік империяның қиранды жерлерінен пайда болды және жаңа аймақтық жүйені құрады. Жүйе Ресейде басым болды. Дегенмен Тәуелсіз мемлекеттер достастығында көрсетілген жаңа жүйе (ТМД), КСРО сияқты империя болған жоқ, бірақ құрылымы тар болды<sup>2</sup>. Ол бір идеологияны басшылыққа алған жоқ, ТМД елдері идеялық

тұрғыдан әртүрлі болды. Ол бұдан былай қадағалау мен бақылаудың тоталитарлық аппаратын қолданған жоқ. Тыйым салынған КОКП-ның тәртіптік күші, Ресей тағы бір рет топтар арасында ыдыраған Батысқа еліктегісі және славян мұрасын сақтап қалғысы келетіндер арасында екіге жарылды.

1992 жылы батысшылдар ресейлік саясатта басым болды. Борис Ельцин үкіметі кеңес стиліндегі социализмнен Батыс стиліндегі капиталистік демократияға жылдам көшуді қамтамасыз ету үшін оңтайлы реформалар бағдарламасын жүзеге асырды. Бұл екіталай болуы мүмкін сәттілік деп аталды. Экономикалық реформалар миллиондаған қарапайым ресейліктерді қаржылық күйзелістерге душар еткен жылдам инфляцияны тудырды. Саяси реформалар ескі басқару институттарын бұзды, бірақ жаңа тәртіп орната алмады. Тым көп саяси партиялар құрылды. Сайлау нәтижелі шешім қабылдау үшін әртүрлі фрагментті парламентті құрды.

Ельциннің кеңседегі екінші мерзімінің соңында ресейліктер ұрпағы нарықтық реформалар мен демократияға ризашылық білдірді. Біріншіден, ескі саяси жүйе құлдырады. Бір партиялы басқарудың жойылуы атап өтілді. Бірақ социалистік медициналық көмек пен әлеуметтік қызметтердің жоғалуы, әсіресе, экономиканың құлдырап, миллиондаған адамдарды азапқа салған кезде, қауіп-қатер туындады. Саяси жүйе бай данышпандардың жаңа элитасын және сыбайлас жемқор мемлекеттік лауазымды тұлғаларды – олигарх деп аталатын (Хоффман, 2001) адамдардың жылдам дамуына жол берді<sup>3</sup>.

### *Таяу шетелдер үшін салдары*

Ельцин үкіметі Ресей федерациясынан кетіп қалғысы келетін бірнеше мүшелердің бүлігіне тап болды. Кеңес империясының ескі спутниктері – Шығыс Еуропа елдері Ресей үстемдігінен құтылуды қалады. Олар Екінші дүниежүзілік соғыстың аяғында Кеңес әскерімен қоршалған болатын және Коминтерн, Комекон сияқты ұйымдар арқылы Сталиннің талабымен Мәскеуге қосылған еді. Енді олар Ресейдің ықпал ету саласынан шығып, Батыспен өз тағдырын байланыстырғысы келеді. Олардың көпшілігі коммунистік емес үкіметтерді еркін, көп партиялы сайлаудан кейін құрды.

КСРО ыдыраған кезде олар елеулі экономикалық қиыншылықтарға ұшырады. Бірақ құлдырау саяси мүмкіндіктерді де ұсынды. Бірнеше үкімет НАТО мен ЕО кіргісі келді, олардың көшбасшылары мүшелікке жаңа өтінімдер қабылдауға әрдайым жол ашық деп сендірді. Бірақ Батыс лидерлері НАТО мен ЕО либералды демократияны мүшелері ретінде либералды ұйымдар деп түсіндірді.

Шығыс Еуропаның жаңа үкіметтері хабарланды. Олар социализмнен либералды демократияға өткісі келді. Польша, Венгрия, Чехословакия және басқа елдер еркін нарықтық экономиканы және көп партиялы саясат енгізді. Бұл елдердің Батыс әлемімен анықталған либералды критерийлерге сәйкестігін Орталық және Шығыс Еуропадағы демократия процесін жылдамдату арқылы күшейткендігіне дау жоқ.

Ескі КСРО-ны құрған он бес республиканың жағдайы қиын болды. Ресей, бұрынғы кеңестік республикалардың ішіндегі ең ірісі саяси және экономикалық хаосқа енді. Ресей үкіметі оның құрамына кіретін бірнеше республикалардың көтерілісіне тап болды. Ең күрделі мәселе Кавказдың солтүстік беткейлерінде болды, онда Шешенстанның автономиялық республикасындағы көтеріліс ұлттық бүлікке айналды. Шешен халқының басым бөлігі мұсылман болатын, ал бүлікшілер исламды ұстанды. 1994 жылы желтоқсан айында Ельцин үкіметі оларды басуға жаппай күш-жігерін салды. Соғыс нәтижесінде

шешен астанасы Грозный жойылып, ауылдар аштыққа ұшырады. Шешенстандық топтар Ресей қалаларында террорлық шабуылдарды ұйымдастыру арқылы жауап берді.

Кавказдың оңтүстік беткейлерінде Әзірбайжан, Армения және Грузияның тәуелсіз республикалары арасында жаңадан қақтығыстар пайда болды. Олардың барлығы отандарында тәртіпті үкімет құру мәселелерімен айналысып, көрші елдермен тұрақты шекараларды келісу туралы мәселе қойды.

Каспий теңізінің шегінен тыс шығыс Қырғызстанның, Тәжікстанның, Өзбекстанның және Түрікменстанның жаңа егеменді республикалары да кеңестік коммунизм стилінен ауысты. Дегенмен олар либералды демократияны енгізбеді; оның орнына олар автократтық тәртіптің әртүрлі түрлерін енгізді. Мысалы, Түрікменстанда КОКП-ның бұрынғы бюрократ Сапармұрат Ниязов өзін өмір бойы президент етіп, өзінің билігін ұлтшыл жеке тұлғаға табыну мен саяси тазалауға негіздеді.

### *Басқа социалистік елдердің теңсіздігі*

Кеңес Одағының ыдырағаны КСРО-ның ескі одақтастарына да әсерін тигізді. Куба, мысалы, бүкіл 1900-шы жылдардағы экономикалық өзгерісті бастан кешірді. Кариб теңізі аралы кеңестік нарыққа экспорттауға қатты негіз болды. КСРО ыдыраған кезде, Куба өзінің сыртқы саудасының 80 пайызын жоғалтты және терең экономикалық дағдарысқа ұшырады.

Вьетнам Социалистік Республикасы социалистік көңілсіз әңгімеден қуанышты жағдайымен ерекшеленді. Ел 1986 жылы жаңа көшбасшылыққа ие болды. Жаңа партия хатшысы Нгуен Ван Линь Вьетнам экономикасын және экономикалық өсуді тез ырықтандыруға кірісті. Кеңес Одағы ыдыраған кезде Вьетнам күшті, нарыққа негізделген, капиталистік жүйеге керемет трансформация жасау жолында еді.

Солтүстік Кореяның апатты дамуы Вьетнам жетістігіндегі күрт айырмашылықты білдірді. Солтүстік Корея КСРО ыдырағаннан зардап шекті. Халықтың қасірет шеккеніне қарамастан, республиканың экономикасы құлдырап, елеулі аштық басталды. Қытайдан жаппай көмек алу арқылы толық апат орын алған жоқ.

Қытай – бұл өз алдына бөлек әңгіме. Ел маоизмді жақындатып, 1970-жылдардың соңында нарықтық капитализмге жол ашты. Қытай коммунистік партиясы (ҚКП) саяси биліктің монополиясын сақтап қалды, ал ел экономикасы кеңейе бастады. Өндіріс артты, табыс жоғарылады, тамақтың, үйдің және басқа тұтынушы тауарлар жақсарды. Мао ұлттық өзіндік жетілдіруге негізделген экономикалық саясатты белгіледі, ол өте кедей Қытайдың ұлттық табысын 10 пайызға арттырған шетел саудасын шектеді. Дэн Сяопин шетелдік сауданы инвестициялық капитал мен заманауи технологияның дерек көзі ретінде қарастырды. Ол шетелдік сауданы қолдады, 1980 жылдардың бірінші жартысында екі есе артты, 1980 жылы 15 пайыз ұлттық табыстан 1985 жылы 30 пайызға жуық.

Бұл жылдам экономикалық даму өзгерісті, шиеленісті және саяси қақтығысты тудырды. Көптеген қытайлықтар экономикалық еркіндікті саяси бостандықпен бірге болуын қалады. Мұндай ынта білдірушілік 1989 жылдың ерте көктемінде бірнеше қытай қалаларында орын алды. Студенттер демонстрацияларға шықты, мамыр айының ортасында келген Кеңес Одағының премьері Горбачевтан шабыттанды. Оның келуі оларға Горбачевтың саяси реформаларын еске түсірді және демонстрациялар толқынын туғызды. Қытай көшбасшылары әскери төтенше жағдай енгізді.

Қытайдағы оқиғалар либералды демократия идеалдарының барлық жерде бірдей ынта-



жігермен қабылданбағанын көрсетті. Біріншіден, ҚХР Қытай халықтық егемендіктің өз дәстүрі мен құқықтарының өз кодексі бар екенін анық түсіндірді. Екіншіден, осы жағдай бірнеше Азия елдерінде, олардың арасында Индонезия, Малайзия және Сингапур бар. 1993 жылғы Қиыр Шығыста бекітілген «Бангкок декларациясында» ешқандай либералды кодексті қарастырған жоқ, себебі оның «Азиялық құндылықтарының» өз дәстүрі бар болды. Үшіншіден, Ислам конференциясы ұйымы (ИКҰ) осыған ұқсас Каирде өткен кездесуде «Исламдағы адам құқықтарының декларациясында» жасады. Исламдық шариғат адам құқықтарының жалғыз көзі болып табылатынын атап өтті. Ең соңында, Ауғанстандағы соғыс осы кедей елдердегі демократиялық билік және бөлшектелген ел утопиялық арман екендігін көрсетті. КСРО ыдырауы және Ауғанстан президенті Нажибуллының коммунистік режимінің құлдырауы кез келген демократиялық есікке жол ашпады; керісінше, ол азаматтық соғысқа көбірек жол берді. 1990 жылдардың ортасында Пәкістан қолдаған Ислам қозғалысы, Талибан, өзінің ықпалын кеңейтті және кедей елге репрессия мен күшке негізделген шариғат, тоталитарлы диктаторлықтың белгілерін құрды. Дегенмен көптеген ауғандар талибанның дракон билігін бұрынғы ұрпаққа қарсы халықты жойып отырған тұрақты соғыста дұрыс деп тапты.

Югославия социалистік федералды Республикасында (SFRY) да апат болды. Екінші дүниежүзілік соғыстың соңында Йосип Броз Титомен жүзеге асты, ол оны Кеңес Одағының ықпалынан сақтады. SFRY әрдайым қоқан-лоқы мен бәсекелестікке байланысты болды, бірақ ол болған еді. Тито мен КСРО сыртқы қауіп-қатерімен теңдесі жоқ. Тито қайтыс болғанда (1980 жылы), этникалық бәсекелестік жанжалдарды тереңдей түсті. КСРО онжылдықты немесе одан екі онжылдық кейін таратқан кезде, қақтығыстар тәуелсіздік пен бас тартуға қатысты талапқа толы болды. 1991 жылдың күзінде Tito's SFRY-да қатал және күрделі азаматтық соғыс орын алды.

### *Жаңа Таяу Шығыс*

Таяу Шығыстағы кейбір режимдер Кеңес Одағы ыдырағаннан зардап шекті. Сирияның күші Хафиз әл-Ассафты тоқтату арқылы кеңестік субсидиялар және сауда келісімдері экономикалық жағынан зардап шекті. Шығыс пен Батыстың ұзақ уақыт бойы саяси мүдделерге байланысты шиеленістерін зерттеген Ливиялық диктатор Муаммар Каддафи, Батысқа қарсы күресте кеңестік одақтың қолдауына бұдан былай сенім арта алмайтынын түсінді. Алғашқы Алжирдағы заңнамалық сайлаулар фронттистік исламдық құтқару майданының (FIS) жеңіске жетуін ұсынған кезде үзілді. Исламдық үкімет құрудан қорқып, үкімет 1992 жылдың қаңтарында араласып, ФСБ-ға тыйым салып, сайлауды тоқтатты. Бұл Алжирдің қауіпсіздік күштері мен FIS (қарулы ислам тобы немесе AIG) қарулы қанаты арасындағы қарулы көтерілістерге себеп болды. Ол тез тарады және көптеген халықаралық алаңдаушылықтың туындауына негіз болды.

Палестинаны азат ету ұйымы (ПЛО) КСРО ыдырағаннан кейін әлсіреді. Кеңестік субсидиялардан айырылған ПЛО жетекшісі Ясер Арафат Израильмен жасырын келіссөздерге жол беруге дайын болған. Оның ұстанымы Парсы шығанағы соғысымен нашар бола түсті, онда ол Ирактың жеңісімен бай сыйлыққа ие боламын деген Саддам Хусейнді қолдауға үміттенді.

Ирак күштері құлаған кезде Арафат кеңінен жазаланды. Арафат Израиль-Норвегиямен келісім шартқа қол қойған сәтте жеңіске ие болған еді, Осло келісіміне норвегиялық дипломаттар өзара жасырын араласты және 1993 жылғы қыркүйекте Ақ үйде қол қойды.

Осло келісімін Батыста оптимистік ескертулермен қарсы алды. Бірақ Таяу Шығыстағы көптеген елдер Арафатты араб ісіне сатқындық жасап, келісімді бұзды деп айыптады. Қаражатсыздықтан ПЛО саяси маңызға ие болмады. Ол басқа да субъектілермен жылдам толтырылған саяси вакуум секілді болды; олардың кейбіреуі радикалды исламдық сенімде еді. Хамас және Хезболлах Израильге қарсы тұру үшін құрылған жергілікті ұйымдар болды.

Содан кейін «Аль-Каида» халықаралық ұйым құрылды, Ауғанстандағы көптеген елдердің суннит еріктілері болатын. Көптеген мүшелері Парсы шығанағындағы соғыстан радикалданды. Еврейлер мен христиандарға қарсы күрескен жетекшілері қайда болса да мұсылмандарға көмектесуге уәде етті. Олар «әл-Кайида» мүшелерін Босния-Герцеговина Балқан соғыстарындағы мұсылман тарапына көмектесуге жіберді. Олар сондай-ақ Кавказдағы анти-ресейлік бүлікшілерді қолдады. Ауғанстан 1990-шы жылдардың басында азаматтық соғыс ашқанда «әл-Кайида» ардагерлері өз елдеріне оралды. Мұнда оларды Батыстың ықпалымен болған парамильді диверсиялар арқылы террор әрекеттері мен тактикасы қарсы алды. Олардың істері 1990-шы жылдардың басында Сауд Арабиясы мен Йеменде, әсіресе Алжир сияқты елдерде жанжал туғызды. Ауғанстан ардагерлері Алжирдің FIS қозғалысының айналасында радикалды исламшыларды нығайтты. Қақтығыстарда жүз мыңнан астам адам өлтірілді. 90-шы жылдардың ортасында Алжир халықаралық алаңдаушылық тудыратын жағдайда болды.

### *Аяқталу*

КСРО-ның құлдырауы көптеген себептерге байланысты болды. Оның құлдырауының күрделі салдары болды. Бұл «қырғи қабақ соғыстың» аяқталуын, коммунизмнің жойылуын атап өтті. Ол ондаған жаңа, тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуына мүмкіндік туғызды, олардың кейбіреулері кеңестік әскери ядролық қондырғылар (Ресей, Украина, Белоруссия және Қазақстан) орнатты және атомдық күштерге айналды – әлемдегі биліктің бөлінуін өзгертті. Сондай-ақ, КСРО-ның ыдырауы ресурстың бұрынғы Кеңес одақтастарынан айырылып, радикалды көшбасшыларды терең қиындықта қалдырды. Куба экономикалық қиындықтарға тап болды. Солтүстік Корея апатқа ұшырады. Таяу Шығыстағы кеңес клиенттері қаражат үшін аштықтан бас тартты. Ливия мен Сириядағы режимдер экономикалық тұрғыдан шектеулі болды. Сонымен, ПЛО, оның рөлі маңызды емес және оның ұйымдастырушылық рөлі радикалды исламдық топтар арқылы шешілді.

Көптеген академиялық бақылаушылар тарихты маңызды деп санайды – бұл оқиғаларды және әлемді, өткен кезді түсіну үшін қажет болды. 1945 және 1946 жылы «қырғи қабақ соғыс» басталуына әкелген оқиғалар аяқталды. Германияны 1945 жылы бөлген төрт держава Германияның қырық бес жылдан кейін бірігуі туралы келіссөздер жүргізді. Бірігу туралы келіссөздер барысында олар ұлттық мүдделердің, қауіпсіздік пен салыстырмалы биліктің бұрынғы алаңдаушылығын тудырды – Маргарет Тэтчер, әсіресе айқын мысал. Келіссөздер аяқталғаннан кейін, олардың бәрі танымал идеалистік терминдерді бағалады, олар халықтық егемендіктің қағидасын атап өтті, жаңа дәуір демократиямен және өркендеуімен ерекшеленді. Бәрі де бейбітшілікті мақтады.

Академиялық бақылаушылар маңызды адамдар екенін атап өтті. Олар «Үлкен Үштіктің» өзара іс-қимылының Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде дипломатияны қалай қалыптастырғанын еске түсірді және кейінгі «қырғи қабақ соғысқа» жол ашты. Олар әртүрлі мемлекеттік қайраткерлер мен мемлекеттік әйелдердің қалай «қырғи

қабақ соғыс» оқиғасының қалай аяқталғанын анықтады. Әрине, КСРО-ның тұрақсыз саяси құрылымы және оның тұрақсыз экономикасы Кеңес Одағы құлдырауының ұзақ мерзімді себептері болды. Дегенмен жекелеген көшбасшылар осы құрылым ішінде әрекет етті және оның әрекеттері арқылы өзгерді. Сол көшбасшылардың бірі Михаил еді. Горбачевтің «жариялылық және қайта құру» саясаты Кеңестік жүйеге едәуір өзгерістер енгізді. Содан кейін коммунистік құрылымға көмектескен Борис Ельцин болды. Олардың екеуіне жаңа идеялар мен теориялар әсер етті. Оны Горбачев «жаңа ойлау» деп атады. Сондай-ақ оларға басқа да оқиғалар мен преференциялар туралы идеялары бар басқа адамдар қысым жасады. Олардың ішінде миллиондаған адамдар әртүрлі өзгерістермен жұмылдырған белсенділер мен ұйымдастырушылар болды<sup>4</sup>.

Ең соңында байқаушылар КСРО-ның ыдырауы ерекше бейбітшілікте болғанын атап өтті. Батыста, кем дегенде, КСРО-ның құлдырауы оптимизм мен идеализм атмосферасын туындатты. Қырғи қабақ соғыстың аяқталуы, шын мәнінде, 1919 және 1945 жылдардағы әлемдік соғыстардың соңындағы утопиялық пікірлі өте ұқсас саяси көзқарасқа айналды.

## Жаһандық мәселелер

Бұрын авторлар өзара әрекеттестік пен өзара тәуелділіктің әлемнің халықтарымен қалай байланыстыратын атап өтті. Әлемді «бірыңғай организм» құрайды (Маккиндер, 1919). Бұл идея XX ғасырдың соңғы жылдарында қайта оралды. Бірақ ол жана халықаралық контексте қайта оралды.

Материалдық прогресс осы жаңа контекстің маңызды аспектісі болды. Өндіріс пен көліктің жаңа технологиялары еңбектің индустриалды мемлекеттер арасындағы өзара байланысты жақсартатын неғұрлым реттелген еңбек бөлінісі болды. Интеграцияланған адамдардың коммуникацияның жаңа технологиялары жалпыға ортақ білім мен жаһандықтан хабардарлықты бүкіл әлемге айналдырады. Халықаралық әрекет бұрын-соңды болмағандай үйлестіріліп, институционализацияланды. Халықаралық өзара әрекеттесу бұдан былай «қатыгез» немесе «жетілмеген анархияда» болмады, бірақ «жетілген анархия» жағдайында болды (Бузан, 1991 [1983], 122-3 б.); бұл заңсыз халықаралық жүйеде болған жоқ, бірақ халықаралық қоғамда ережелермен, режимдермен және басқа тапсырыс беруші мекемелермен көрініс тапты.

Идеалды ауысулар жаңа халықаралық контекстің тағы бір аспектісі болды. Кеңес Одағының ыдырауы және «қырғи қабақ соғыстың» аяқталуы әлемдік істердегі неоидеализммен жалғасын тапты. Бұл идеяда, бейбітшілік, байлық, еркіндік және басқа да жақсы нәрселер демократиямен бірлікте көрініс тапты. Оның көріністерінің бірі қайта жақсартылған және белсенді БҰҰ болды, оның бас хатшысы адамдар құқығының тұжырымдамасына негізделген халықаралық әрекет ережелерін ұсынды. Бас Ассамблея халықаралық құқықты кеңейту жолдарын талқылады және Қауіпсіздік Кеңесі солтүстік Ирак (1991), Босния (1992), Сомали (1992) және Гаити (1994) сияқты проблемалық мәселелерге «гуманитарлық араласуды» мақұлдады.

Неоидеализмнің өсуі идеологиялық көзқарастардың жылдам өзгеруімен байланысты. Бір жағынан, КСРО-ның ыдырауы коммунистік және социалистік идеалдардың құлдырауын білдіреді. Екінші жағынан, радикализмнің құлдырауы ақылға, құқықтар мен жеке еркіндікке негізделген либералдық идеалдардың кенеттен кеңеюіне жол ашты. Коммунизмнің құлдырауы еркін нарықтық модельдерді қалпына келтіруді даму, байлық пен еркіндік, сондай-ақ мемлекеттің табиғи билігіне негізделген либералды демократия жолында дұрыс деп санайды.

Орталықтандырылған жоспарланған экономикадағы идеал әлсіз болды, ал еркін нарықтық экономиканың идеалы дамыды. Инфрақұрылым мен коммуникацияның ірі мемлекеттік компаниялары тез бұзылды. Электр станциялары, телекомпаниялар, телефон, темір жолдар мен авиакомпаниялар нарықта бөлініп сатылды. 1990-жылдардың басында бүкіл әлемде жекешелендірудің үлкен толқыны жабылды. Бұл әлем тарихындағы ең ірі жылжымайтын мүлік сату болды (Ергин мен Станислав, 1998).

Бұл неолибералдылық батыстың либералдық демократияларын нығайтты, автократтық режимдерді орнатты - сол жағында, сондай-ақ оң жағында реформаға үлкен қысым жасайды<sup>5</sup>. Дүниежүзілік банктің және ХВҚ жаңа, еркін нарық желілері бойынша қайта құрылды. Коммунизм Албания, Югославия, Эфиопия, Оңтүстік Йемен, Моңғолия және Камбоджа елдерінде жойылды. Антикоммунистік ықпалды тұлға Фердинанд Маркос Филиппиннен 1989 жылы қуылды. Генерал Августо Пиночет 1990 жылы Чилидің диктаторы ретінде жұмыс атқарды. Ақ апартеид (елдің тұрғындарын нәсілдік кемсітушілік негізінде мәжбүрлеп бөліп-жару саясаты) режимі құлдыраған Оңтүстік Африкада символдық маңызды өзгерістер орын алды. 1994 жылы Демократиялық сайлау өткізілді, Нелсон Мандела билікке келді. Ең алдымен, көтеріліс, мемлекетке сатқындық және терроризмге байланысты жиырма жеті жылға бас бостандығынан айырылған африкалық лидерлердің бірі болған. Ол жаңа және үмітке толы дәуірдің қуатты символы еді.

«Қырғи қабақ соғыстан» кейін неолибералды құндылықтардың толқыны әлемде орын алды және адамның ақыл-ойына және жеке құқықтарына, әсіресе өмірге, бостандыққа және мүліктік құқықтарға назар аударды.

### *Нео-идеализм*

Неолибералды оптимистердің кейбіреулері нарықтың тұрақты түрде кеңеюі мемлекеттің шеттетілуі және жеке бостандықты алға жылжыту дегенді білдіреді деді. Ұлттық Шекаралары шексіз болмақ еді деп Кеничи Омае өзінің «Шексіз әлем» атты кітабында (1990) айтқан.

Капиталдың, тауарлардың және еңбектің еркін қозғалысы үкіметтердің экономиканы және қоғамды басқаруға қабілеттілігін төмендетеді деді Омае (1990). Уолтер Уистон (1992) ақпараттық дәуірдің келуін ғаламдық конвергенция дәуірінің келуі деп жариялады. Омае (1995) келісті. Жалғасқан жаһандану мемлекетаралық сипатта болады, ол барлық адамдар үшін еркіндік пен әділеттілікпен қатар халықаралық қоғамды қалыптастырады деп болжады ол. Сондай-ақ, жалғасқан көші-қон мәселесі әлем елдерін мәдени тұрғыдан әртүрлі етеді. Бұл тармақты әлеуметтік философ Жан-Франзо Литард (1979) да атап өтті. Батыс тарихының заманауи кезеңінің өнімі – ескі ұлт-мемлекетке шағымданды, деді ол. Технологиялық эволюция, әлеуметтік өзгерістер және білімнің жаңа түрлері қазіргі заманғы қоғамды бөліп, постмодернистік әлемді тудырды. Тауарлар мен халықтардың еркін қозғалысы біртұтас көп мәдениетті қоғамды құрды.

Мұнда Батысты бақылайды, МакДоналдс тағамдарын түскі асқа және жергілікті тамақ ретінде түскі асқа арналған тағамдарды жейді, Токиодағы Париж парфюмериясы мен Гонконгтағы 'ретро' киімдерін киеді; білімі – теледидар ойындары. Эклектика жұмысы үшін қоғамды табу оңай. Суретшілер, галерея иегерлері, сыншылар мен қоғамдық суреттер «бәрі» бірге қарастырылады (Lyotard, 1983, 75 б.).

Неолибералды экономистер әрбір адамның таңдау еркіндігі арта түскенін атап өтті. Кейбір гуманистік философтар бұл үлкен мәселенің этникалық алуан түрлілік пен

мәдени еркіндікке байланысты екенін айтты. Олар интеграцияның ескі нормаларын, азаматтығы мен ұлтшылдығын бейімдеуге мәжбүр болды. Балқытатын ыдыс туралы ескі идея онда азшылық мәдениеттерінің үстемдік мәдениетіне бейімделуіне негізделді; бұл мультикультурализмнің жаңа идеяларымен алмастырылуы керек еді. Мигранттарға өздерінің ескі ұлттық мәдениетінде жаңа, ұлттық сәйкестілік үшін сауда жасау керек емес; олар оның орнына олардың құндылықтары мен дағдыларын сақтауы керек; әрбір адамның біреуі немесе бірнешеуі болуы мүмкін немесе «қосымша этникалық топтар» болуы мүмкін. Бұл әртүрлі сәйкестік бір қоғамның ішінде сақталуы керек. Ол әртүрлі көрнекті қоғамдастықтың пайда болуына үлес қосады - оңтүстік африкалық епископ Десмонд Тутудің айтуынша жаңа «кемпіркөсақ елі» болды.

### *Сыншылар, көші-қон және мультикультурализм*

«Жаһандану» сол дәуірдегі жаңа сөз ретінде пайда болды. Ол Теодор Левитпен танымал болды (1983), ол оны интеграцияның техникалық-экономикалық үдеріс ретінде қарастырды. Бұл бұрын-соңды белгісіз шкала бойынша жаһандық нарыққа әкелді. Бұл процесс кәсіпорындар мен компанияларға ғаламдық бәсекеге қатысуға мүмкіндік береді деп Левит бекітеді. Шынында компаниялардың өздеріне жаһандық корпорацияларға айналуудан басқа таңдау болмайды. Олар тоқырап қалмады; кейбіреулері едәуір өсіп, еңбектің ғаламдық бөлінуін тұрақты түрде арттыра түседі.

Левиттің дәлелі өте ықпалды болды. Давид Харви (1989) радикалды антрополог және географ болды. Оның тұжырымдамасын эзірлеу әлемдегі пікірталасқа «уақыт» және «кеңістік» субъективті тәжірибелі түсініктерін енгізді. Харви қысқартылған әлемді қабылдау көлік пен коммуникацияның жаңа технологиялары арқылы өндірілгенін айтты.

Авторлар бұл даму бірнеше адамның жағдайын жақсартатындығымен келісті. Тауарларды және адамдарды тасымалдайтын жаңа жолдар үлкен көлемде, бұрынғыға қарағанда арзан және жаһандық мәтіндерді және бейнелерді таратуға арналған жаңа технологиялар бұрынғыдан да көлемді қашықтықта. Дегенмен дамудың айтарлықтай төмендеу нәтижесі бар болды. Мысалы, Энтони Гидденс, жаппай шығарылған тауарлармен толтырылған еркін әлемдік нарық міндетті түрде әртүрлілікке әкелмейді; ол стандарттауға және ұқсастығын арттыруға әкелуі мүмкін деп мәлімдеді. Сондай-ақ, жаһандық нарықта жеке еркіндіктің жалпыға бірдей ұлғаюы екіталай еді. Еркін нарық кейбір әлеуметтік топтарда еркіндік пен байлықтың артуына әкеледі. Желі нәтижесі теңдіктің жоғалуы және байлар мен кедейлер арасындағы арақатынас артады. Мұндай айырмашылық кедейлер арасында наразылық туғызады және Маркстан Миллге дейінгі классикалық саяси экономистердің айтуынша, тәртіпті қалпына келтіру үшін мемлекет араласады. Не байлықты тең дәрежеде таратып, кедейлердің құқықтарын қамтамасыз ету арқылы немесе бақылауды күшейтіп, қуғын-сүргін арқылы.

Демек, мемлекет еркін нарыққа шыққан жағдайда екіталай; әйтпесе мемлекет жаңа рөлдер мен жауапкершіліктерді алады. Демек, еркін нарық нарықтың кейбір деңгейлерінде мемлекеттік билікті бұзуы мүмкін, мысалы, экономиканың басқарушы биіктеріне өз үлесін қосып, нарыққа көп бөлінетін функцияларды қалдырады. Бұл басқа аспектілерде күшейе түседі (Стрэндж, 1988). Француз авторлары ұзақ уақыт бойы постмодернистік мемлекеттердің басқалардан білімнің нақты түрлерін белсенді түрде дамытуға талпынғанын дәлелдеді. Францо Лиартард және Жан Бодрийяр жаһандық

нарықтағы жаңа мемлекеттерде техникалық мамандықтар мен бизнес әкімшіліктерді оқытуды арттырып, либерализм өнерінің әлсіреуіне жол ашатынын айтты. Гидденс (1990) бостандық нарығы іс жүзінде қалайша жеке адамның еркіндігіне әкелуге қарағанда орталық жоспарлаудың жаңа нысандары, қадағалау және бақылауға көбірек әкелетіндігін айтады.

Скептиктердің пікірінше, жаһандану – бұл тек экономикалық және саяси өзара тәуелділік үдерісі емес; бұл «кеңейтудің, тереңдетудің және жеделдетудің» материалдық үдерісі ғана емес, сондай-ақ әлеуметтік және мәдени тұрғыдағы үдеріс болып табылады. Жаһанданудың терең әлеуметтік, мәдени және саяси салдары бар (Аппадурраи, 1990).

Байланыс пен көлік құралдарының жаңа құралдары капиталистердің арзан жұмыс істейтін, аз қамтылған елдерге өндіріс қозғалысына мүмкіндік берді. Бұл жалақысы төмен болған оңтүстіктегі кедей елдердегі өнеркәсіптік өсімді арттыра түсті. Бірақ бұл да жалақы жоғары болған солтүстіктегі бай елдердің еңбекке қабілетті салалары жоғалып кеткенін білдіреді. Желі әсері әлемдегі өндірістік мүмкіндіктерді кеңінен қайта бөлу болды, соның нәтижесінде Солтүстік жұмыс орындарында жұмысқа орналасу мүмкіндіктерінің жоғалуы, дәстүрлі еңбек таптарының төмендеуі және еңбекші кәсіподақтар мен партиялар сияқты еңбекші-сыныптық мекемелердің әлсіреуі пайда болды. Бұл көптеген елдердегі саяси ландшафтты өзгертті.

Сонымен қатар, саяхаттаудың жаңа құралдары миллиондаған кедей адамдарды кедей аймақтардан шығуға және еңбек пен байлыққа үлкен мүмкіндіктерге ие елдерге баруды қамтамасыз етті. Оңтүстіктен көшіп-қонып келген-кеткен адамдар саны дәстүрлі көші-қон үрдістерін қалпына келтірді. Шамамен бес жүз жыл бойы Солтүстік халқы халықтарын оңтүстіктегі елдерге жіберді; Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін, адамдардың саны артып келеді. 1990-шы жылдарда бұл көші-қон ағыны соншалықты тез өсті, демографистер «жаңа Ұлы көші-қон» туралы әңгімеледі. Нәтижесінде, оңтүстіктен жүздеген мың иммигранттар Батыс Еуропа мен АҚШ қалаларында жинақталды. Нәтижесінде көпконфессиялы таңдаудағы Лютердің «постмодернді жағдайы» ғана емес еді; бұқаралық көші-қон да, сонымен қатар, жаңа әлеуметтік шиеленістерді тудырды.

Көшіп-қонушылардың сын-пікірі мен көп мәдениетті идея әлеуметтік дебатты талқылады және Батыстың көптеген елдерінде саяси ландшафты өзгертті. Бір уақытта ескі консервативті партиялар жойылып, социалистік партиялар еңбекші таптарда жоқ болғанда, нео-либералды партияларға, популистік және ұлтшыл қозғалыстарға саяси кеңістік ашылды. Нео-ұлтшылдық иммиграцияға қарсы күшті көңіл-күйлер мен оң қанат популистік партиялардың артуымен нығайды. Батыс Еуропада бұл Жан-Мари Ле Пен ұлттық майданды құрған және оның елеулі саяси күшке айналуы Францияда көрініс тапты. Австрияда Хайдер бостандық партиясының танымалдығын арттырды. Венгрияда Горбелли Джоббик негізін қалады.

Оң жақтық партиялардың өсуі араб әлеміндегі жаңа соғыстармен, ислам терроризмінің ұлғаюымен және солтүстік Африка мен Таяу Шығыстан келген мұсылман босқындарының жаңа толқынымен жанданды. Греция оң жақ Алтын Таңның келуін қарастырды. Италияда MSI сияқты неофашистік қозғалыстардың қайта өркендеуі және «Бес жұлдызды қозғалыс» сияқты партиялардың наразылығы пайда болды. Іс жүзінде Еуропадағы барлық елдердің өсуі неоұлтшылдық партиялардан байқалды. Егер олардың өсуі көші-қон арқылы жанданса, олардың наразылықтары ислам терроризмі қорқынышымен, кейінірек экономикалық дағдарыспен арта түсті.

## Жаңа соғыс және жаңа қауіпсіздік

11 қыркүйектегі террористік шабуылдар қауіпсіздікті және жаңа қауіпсіздік мәселелерін, соғыстың өзгермелі сипатын көрсетті. Мэри Калдор (1999) осы жаңа соғыстардың табиғатын зерттеді. Ол жақын жылдары босату және революция соғыстары өзгергенін айтты. Халықаралық аренада соғыстың жаңа түрлері пайда болды. Жаһанданудың пайда болуымен соғыстың бірнеше ерекше сипаттамалары дамыды. Біріншіден, соғыстар идеологиямен емес, этникалық проблемалармен күшейе түсті. Екіншіден, бұл соғыстар субъектілердің жаңа түрлерімен – кейде мемлекеттермен, кейде мемлекеттік емес субъектілер арқылы жүзеге асырылды. Үшіншіден, олар мемлекеттік бюджеттен қаржыландырылмады, бірақ басқа, жиі қылмыстық жолдармен қаржыландырылды. Ең соңында, осы «жаңа соғыстардың» көшбасшылары аумақты физикалық бақылауға қол жеткізу жолдарын ізденбеді, дегенмен халықтың саяси бақылауы, қорқыныш пен террорды қолдану арқылы ізденді.

Балқан соғыстарының тәжірибесінде жазылған Калдордың «Жаңа және ескі соғыс» еңбегі үлкен пікірталас туғызды. Басқа да байқаушылар соғыстың ауыспалы сипатын атап өтті, дегенмен олар соғыс сипаты туралы келіспеді. Олардың көпшілігі мемлекеттік және мемлекеттік емес субъектілер арасындағы бұлыңғырлық туралы білді. Роберт Шоу (2003) соғыс популяцияның жойылуына нұқсан келтіргенін айтты. Джон Мюллер (2004) жаңа соғыстар қарақшылықтан, бандитизмнен және басқа да жыртқыш әрекеттерден бөлек қиындыққа душар болғанын айтты. Кейде ұжымдық зорлық-зомбылықты ажырата білу қиын, ол елеулі сайлау округінің атынан саяси мақсаттарға жету үшін зорлық-зомбылық, жыртқыш құстардың кішігірім топтарын байыту үшін ұйымдастырылған дейді Мюллер. Фрэнк Хоффман (2007) заманауи соғыстарды «гибридтік» деп сипаттады.

Француз полемологы Джерар Чайланд (2008) Ауғанстан мен Ирактағы соғыстармен ақпараттандырылды, әлемнің тұрақты түрде азаттық соғысының санының азаюын бастан кешіргенін байқады, бұл жай себебі болды: мұндай соғыстар нәтижесі отаршылдыққа қарсы қарулы қарсылықты күшейту болды. Босату соғыстары төрт ғасыр бойы отаршылдыққа жеткілікті болды; алайда, XX ғасырдың екінші жартысында колониалдық империялар бөлшектелген болатын, босату соғыстардың жойылуы өткен кезеңнің феномені болды. Чайланд революция соғыстары туралы дәл осындай дәлел келтірді: мұндай соғыстар Қытай мен КСРО сияқты заманауи, революциялық мемлекеттердің құрылуы болатын. Бұл соғыстар «қырғи қабақ соғыс» кезінде, әсіресе Кеңес Одағы Үшінші әлем елдерінде биліктің радикалды қозғалыстарын отарлықтан шығу кезеңінде қолдаған кезде нақты феномен болды. Дегенмен, КСРО мен Қытайдағы коммунизм құлдырағаннан кейін революциялық соғыстар айтарлықтай жойылды. Бұл негізгі емес бұрыс соғыс түрін қалдырды: сепаратистік соғыс. Түрлі халықты бақылауға алу үшін күресетін және тіл, дін, этникалық сәйкестік арқылы мәдени-тұрмыстық мәселелерге жиі ұшырайтын соғыс түрі. Дегенмен сепаратистік соғыстар жеке сәйкестілік талаптарына байланысты болса да, олар әдеттегідей аумаққа байланысты. Өйткені аумақ «ежелгі жер» және «ежелгі жеке тұлғаның» символы болып табылады немесе аумақта қорлар бар – қымбат тастар немесе сирек минералдар – соғысты қаржыландыру үшін пайдаланылуы мүмкін.

«Террорлық соғыс» бұрыс соғыстың жаңа түрі ретінде ұсынылды. Бақылаушылар ислам терроризмін жиі реакциялық риторика ретінде атап өтті, ескі, коммуналдық құндылықтарды және қарапайым, дәстүрлі, ер кісінің үстемдігі, ауылдық өмір салтын

белгілейтін дәлелдер арқылы. Бұл соғыстар дәстүрлі топтардың үмітсіз талпыныстары секілді болды. Осы мағынада олар кедергі келтіретін қарсылықпен көрініс табады, бұл қазіргі заманның модернизмінің негізгі дерек көзі секілді: АҚШ-пен басқарылатын батыс. Мұнда жиі әрі айқын Батысқа қарсы көзқарас бар. Бұл жаһандану дәуірінде террор соғыстарының өршіп кеткені кездейсоқтық емес.

Сэмюэл Хантингтон жұмыста қарапайым үлгі көрсетті. Жаңа өлшемді қақтығыстар ХҚ-да пайда болды. Ол оны діни түрде өркениеттердің түбегейлі қақтығысының қарама-қайшылығына айналдырды. Әлем сегіз немесе тоғыз негізгі өркениетке бөлінген деді Хантингтон (1993). Либералдық құндылықтармен бірге біріктірген – Ристон (1992) және Фукуяма (1992) – әртүрлі мәдениеттер қақтығысқа ұшырады. Соғыстан кейінгі «қырғи қабақ соғыс» әлемі ғаламдық мәдениет соғысын бастан өткерді. «Өркениеттер қақтығысы» шын мәнінде мәдени сызықтар бойынша халықаралық тәртіпті қайта қалпына келтірді (Хантингтон, 1993; 1996).

Хантингтон өзінің дәлелін макро-тарихи тұрғыдан баяндады. Он алтыншы ғасырда халықаралық саясат ханзадалар арасында болды деп бастады ол. XVII ғасырда басты жанжалдар монархтар арасында болды. Он сегізінші ғасырда мемлекеттер арасында болды. Он тоғызыншы ғасырда халықаралық қатынастар халықтар арасындағы күрес болды. Жиырмамыншы ғасырда Хантингтон идеология ғасыры деп жалғастырды. Оның негізгі күресі алғаш рет либерализм, коммунизм және фашизмнің жаппай жұмылдыратын идеологияларымен байланысты болды; сосын фашизмді жойған соң, либерализм мен коммунизм арасындағы бәсекелестік пайда болды. КСРО-ның ыдырауы және коммунизмнің аяқталуы либерализмнің жеңіске жетіп, басым болғанын білдірмеді деді Хантингтон. Керісінше, бұл идеология маңыздылығын жоғалтқанын білдіреді. Сондай-ақ, бұл дінді қалпына келтіруді білдіреді<sup>6</sup>. Әлемдік саясат енді өркениеттер арасындағы діни негіздегі жанжалдардың қалыпты жағдайына қайта оралды. Бұл менің болжамым [Хантингтон] қақтығыстың дерек көзі жаңа әлемде бірінші кезекте идеологиялық немесе экономикалық болмайды. Адамзат арасындағы үлкен бөліністер мен қақтығыстың басым көзі мәдени болады. Ұлттық мемлекеттер әлемдегі ең күшті субъектілер болып қала береді, бірақ жаһандық саясаттың негізгі қақтығыстары халықтар мен түрлі өркениеттік топтар арасында орын алады. Өркениеттер қақтығысы жаһандық саясатта басым болады. Өркениеттер арасындағы қателік болашақтың шайқасы болады (Хантингтон, 1993, 32 б.).

Бұл шайқастар ислам мен христиан өркениеттері арасында айрықша айтылды деп мәлімдеді Хантингтон. Оның диагнозы күрделі сынға ұшырады. Ол зорлық-зомбылық пен соғыстар туралы статистикалық мәлімдемелерді қолдауға ұмтылған кезде, ол наразылыққа тап болды. Хантингтон ислам мен Батыс арасындағы қазіргі қақтығыс ұзаққа созылған бәсекелестіктің қайтадан пайда болуын білдіреді. Оның сыншыларының пікірінше, егер бәсекелестік болса, ол контингент болып табылады; бұл өзіншілдік мүдделерін дамыта алмаған саясаткерлердің нәтижесі. Исламдық терроризмнің негізгі іргетасы «қырғи қабақ соғыстың» соңғы кезеңінде Сауд Арабиясының өзін-өзі басқаратын әкімшілері, АҚШ-тың саяси қайраткерлері мен партияның кеңестік идеологтармен күрделі өзара әрекеттестігінде.

1979 жылы Ауғанстандағы кеңестік шапқыншылық үшін болған террор соғыстары ауғандық азаматтық соғысқа себеп болды, ол сыртқы өкілеттіктердің назарын тез аударды. Американдық үкімет АҚШ, Сауд Арабиясы және Пәкістан арасындағы антикоммунистік одақтастығын бастады. АҚШ Пәкістанның диктаторы Зия ул-Хакқа ақша мен қару-жарақ берді. Өз кезегінде Зия Кеңес басқыншыларына қарсы күрес үшін Ауғанстандағы



Пуштун көшбасшыларына демеушілік көрсетті. Сауд Арабиясы да ауған басшыларын қолдады. Бірақ саудиттер көп жұмыс жасады: олар ислам жауларымен күресуге және халықаралық еріктілер бригадаларын ұйымдастыруға арналған науқандарды жүргізуге арналған барлық мұсылмандардың діни міндеттерін атап өтті. Зия осы халықаралық еріктілерді Пәкістанға жолдады және олар үшін жаттығу лагерьлерін ұйымдастырды. Сауд Арабиясы халықаралық волонтерлерге бұрыс соғыс техникалары мен саботажды үйрету үшін лагерьлерге нұсқаушылар жіберді.

Бұдан басқа, Саудиттер ваххабистік исламның радикалды жихад нұсқасын жариялаған теологтарды жіберді. Саудиялық ұйымдастырушылардың ең маңыздысы Усама бен Ладен болды. Палестина көшбасшысы Абдалла Аззаммен бірге исламның батыстық жауларына қарсы күресуге арналған халықаралық үкіметтік емес ұйым «әл-Каида аль-Сулбаны» құрды. 1989 жылы Аззам автокөлігіне бомба салынып өлтірілген кезде, Усама бен Ладен «әл-Каииданы» қолға алып, оны жаһандық қол жеткізетін элиталық ұйымға айналдырды. Ол бүкіл әлемнің мұсылман еріктілерін қабылдауға арналған лагерьлер салды және оларды саботаж және террорлық техникаға үйретеді, еврейлер мен крестшілерге қарсы жихадды ақтайтын радикалды исламист теологиясын енгізеді (Wright 2007). 2001 жылдың 11 қыркүйегінде Бен Ладеннің ұйымы кез келген уақытта ең ауқымды террорлық шабуылды бастайтынын көрсетті: Гамбургтағы жихад мүшелері АҚШ-тың жолаушылар ұшақтарын басып алды, Нью-Йорктегі және Пентагонның Дүниежүзілік сауда орталығына құлады.

### *Қабылдауды өзгерту*

11 қыркүйектегі террористік шабуыл соғыстан кейінгі әлемдегі оптимизмді бұзған оқиғалар тізбегін туғызды. Америка Құрама Штаттарының Президенті Джордж В. Буш оны «террорға қарсы соғыс» деп жариялауы тиіс еді. Лаңкестік жаһандық болғандықтан, террорға қарсы соғыс та жаһандық болуы тиіс деді Буш. Ол теорияда жақсы болды; тәжірибеде қасіретті болды.

### *Бұқаралық адасулар*

Президент Буш, біріншіден, Ауғанстанға басып кіріп, Талибан үкіметімен қақтығысқа кірді, ислам режимі, ол кланға негізделген елді біріктірді, Бен Ладен мен оның иелігіндегі репрессивтік, исламдық режимдегі аль-Каида ұйымы астында біріктірді.

Екіншіден, Буш АҚШ үшін ғаламдық барлау желісін жаңартты. Бен Ладеннің хабарлағанындай бүкіл әлемде құрылған бірнеше құпия террорлық жасушаларды ашып, бақылап отырды. Американың одақтастары тез әрекет жасады. Билік бүкіл әлемде әуежайларда және қоғамдық кіре беріс орындарында, ғимараттарда бақылау пункттерін енгізді. Заңшығарушылар отандық қызметті кеңейтетін «террорлық заңдарды» қабылдады және барлау қызметтерінің террористік күдіктілердің жаңа әдістерін қолдануға рұқсат берді.

Үшіншіден, 2003 жылы наурыз айында Буш әкімшілігі террорға қарсы соғыста әскери операцияларды кеңейтті. Американдық әскерлер Ираққа басып кірді, оның диктаторы Саддам Хусейнді орнынан тайдырды, жаңа үкіметті тағайындады және танымал егемендік принципіне негізделген мейірімді үкімет құруға тырысты. АҚШ басқа ащы сонаны соққыға жығып, бүкіл аймақты тұрақсыздандыруда қорқыныш тудырған ашулы реакцияларды тудырды.

Ауғанстанда АҚШ талпынысы Талибанның ислам режимін жойды. Кабулда жаңа конституциялық үкімет құрылды. Бірақ жаңа үкімет өз өкілеттігін елдің көптеген өңірлеріне енгізе алмады, кландық басшылар мен сарбаздар билікке қайта оралды.

Иракта американдық басқыншылар Саддам Хусейннің әлеуметтік тәртіптің екі негізгі мекемесін Баас партиясын және оның әскерін жойды. Бұл жарты миллионға жуық мемлекеттік қызметкердің өмір-тіршілігін жойды. Бұл адамдарға үкіметке жұмысқа орналасуға және зейнетақымен қамсыздандыруға тыйым салынды. Адамдар қарулы болды. Ирак арқылы өтіп, оларға ол жерде тұрақтайтын орын табылмағандығы үшін американдық тәртіп орнатқысы келді. Олардың көпшілігі зияткерлік және стратегиялық жоспарлау дағдылары бар тәжірибелі офицерлер болды. Олардың кейбіреулері қарсылық қозғалыстарын ұйымдастырды. Өзгелері бар қозғалыстарға қосылды. Бұл адамдар Батыстық елдерге қарсы топтардағы жетекші позицияларға тез шықты. Олар Аль-Каиданың кеңеюімен негізгі күшті құрады, Ирак пен Сириядағы басқа радикалды сунниттік қозғалыстар көтерілісін қарастырды. 2003 жылы Ирактағы шабуыл Ирак пен Сириядағы хаотикалық, соғыссыз соғысқа жол ашады; жаңа мыңжылдықтың ең үлкен гуманитарлық апатына жол ашты<sup>7</sup>.

Американдық террор аймақтағы күрделі қақтығыстардың дамуына жол берді. Мұнда ондаған жылдар бойы оның негізі қаланған еді, кең географиялық белдеу Батыста және шығысында Египет пен Таяу Шығыс арқылы Сахарадан, Кеңес империясының құнарлы аймақтары мен империясының кейінгі қалдықтары арқылы және одан әрі Ауғанстан, Пәкістан және Индус Қуштың бөктерінде Солтүстік Үндістан арқылы жалғасты. Бұл ауқымды аймақтағы террорға қарсы АҚШ-тың соғысы мұнай, дін, батысқа қарсы және пост-империялық наразылықтарды туындатты.

АҚШ-тың және оның батыстық одақтастарының әскери күштері Ауғанстан мен Иракта орын алған тұрақты емес соғыстарда орын алды. Операциялар араб әлемінде, радикалды, жихадтық тұрғыда орналасқан көптеген орындарда айыпталды. Батыстағы айыптаулар мен қауіп-қатерлер Батыстың ұлттық қауіпсіздік мәселелеріне әсер етті. Билік органдары комиссиялар тағайындады. Үкімет отандық қауіпсіздік үшін агенттіктерді құрды. Заң шығарушылар ұлттық ауқымды кеңейтетін «террорлық заңдарды» қабылдады, террористік күдіктілерді қадағалау және барлау қызметтері және жаңа жауап беру әдістеріне мүмкіндік берді. Ұлттық қауіпсіздік және қоғамдық қауіпсіздік тарапынан туындаған мазасыздық Батыс әлемінде орын алды. Мысалы, Мадридте (2004 жылғы наурыз), Лондонда (2005 жылғы шілде) және Парижде (қараша, 2015 ж.) және ұлттық барлау қызметтері террорлық әрекеттерді жоспарлаған мұсылмандардың тұтқындалғаны туралы хабарлар арқылы көрініс тапты.

Қауіпсіздік Батыстың миграциялық пікірсайыстарын өзгертті. Популистік құқық көшбасшылары тек қана көшіп келушілерді бейнелейді, ұлттық мәдениеттердің бұзушылары ретінде, сонымен бірге қоғамдық қауіпсіздікке қауіп төндіреді. Кейбір топтар барлық Батыс өркениетіне бөтен жаулар қауіп төндіргенін айтады. Батыста қоныстану санының көбеюі апатқа кері әсерін тигізуі мүмкін, бірақ уақыт аз болды.

Әрбір ел иммигранттарға қатысты мәселелерге жауап берді. Дегенмен кейбір жалпы мәселелер де болды. Барлық елдердің оң жақ партиялары жалғыз тұратын Батыс емес адамдар болып табылатын иммигранттар тобын анықтап, саны бойынша көбейеді. Дегенмен бұл дәлелдер 1930-шы жылдардағы фашистік мифтермен жаңғыртылды, олар ежелгі биологиялық теориялардың қолдауын талап етпеді. Керісінше, олар мәдени тұрғыда талап етті. Бұл еуропалық мәдениетке немесе өркениетке қауіп-қатер төндірген

еуропалық жарыс емес деді ол. Негізгі қауіп яһудилерден емес, исламнан төніп тұр. Сэмюэль Хантингтон осындай тұжырымдарды «*Өркениеттер қақтығысы*» кітабында қалыптастырды. Хантингтонның бақылауы иммиграцияға қарсы қозғалыс жазушылар тарапынан бұрмаланды және әзірленді. Олардың кейбіреулері, мысалы, Еуропаның мұсылман ықпалымен (Маржбн және Сапир, 2010) шегінгенін көрсеткен «Евразия» терминін енгізді.

Исламистер христиан крест жорықтарын жасырған ортағасырлық дискурсты қайта туындатты. Исламға қарсы болушылар да ортағасырлық христиан рәміздерін қарастырды. Бірақ олар крестшілерді, шын мәнінде, олар Моурмен соғысқан барлық тарихи басшыларды құттықтады. Кастилияның солдаты Эл Сид (Родриго Дмаз) және поляк королі Ян Собиеми Османлы түріктерін Вена сыртында жеңуге көмектесті. Исламшылдар және антиисламистер кейіннен «қырғи қабақ соғыстан» кейінгі әлемдегі ұқсас түсініктерді дамытты. Олар өркениетті немесе діни ұғымдардың халықаралық жағдайын тұжырымдады және маңызды мәселелерді өте ұқсас шарттармен қабылдады.

### *Тақырыптардан тренд сызығына дейін*

Газеттегі тақырыптар мен теледидар жаңалықтарына қарағанда, жиырма бірінші ғасыр әлемінде жан түршігерлік қорқыныш орын алды. Әуе жолдары, метрополитендер, теміржол вокзалдары мен сауда орталықтары террористік шабуылдарға бейім нысандар ретінде қарастырылды. Әлем кенеттен зорлық-зомбылық пен соғысқа толы болған еді.

«Көрінді» деген жай ғана сөз болған еді. Егер біз газет тақырыптарына қарап, ары қарай оқып, көз жүгіртер болсақ, әлем бұрынғыға қарағанда зұлымдау және соғыс бұрынғы соғыс секілді емес еді. Одан да аз.

Стивен Пинкер зорлық-зомбылықтың ұзақ уақытқа созылғандығын мәлімдейді және бүгінгі күні біздің түрдің өмірінде ең бейбіт дәуірде өмір сүруіміз мүмкін ... Жаңалықтарға оқырмандардың сенуі қиын болуы мүмкін, бірақ соңғы уақыттан бастап 1989 жылы «қырғи қабақ соғыс» кез келген түрдегі қақтығыстарды ұйымдастыру - азаматтық соғыстар, геноцидтер, автократ үкіметтері тарапынан қуғын-сүргін және террорлық шабуылдар бүкіл әлемде төмендеді (Пинкер, 2011, ххi, ххiv).

Мәселе мынада, «қырғи қабақ соғыс» аяқталған соң зорлық-зомбылық басталды. Соғыстардың саны алдыңғы тарауда 14.1 және 14.2-суретте көрсетілгендей күрт төмендеді. Соғыс кезінде қаза тапқан адамдардың саны көптеген онжылдықтарда үнемі құлдырады, жыл сайын бес жүзден мыңға жуық адамнан Ұлы Отан соғысынан кейін, қырғи қабақ соғыстың аяқталуынан кейін жүз мың адамға азайды<sup>8</sup>. Соғыстан кейінгі жылдары Иракта, Ливия мен Сириядағы азаматтық соғыс оқиғаларында «Араб көктемі» саны тағы да артты.

Егер Пинкердің (2011) пікірі дұрыс болса, біз «ең бейбіт дәуірде өмір сүріп жатырмыз» деген «өмір сүру», неге біз әлемді мәңгілікке қарағанда күштірек деп қабылдаймыз? Ол «сандық технологиялар арқылы мүмкін болатын коммуникация мен ақпараттық революцияға байланысты». Электрондық БАҚ, басқаша айтқанда, соғыс пен зорлық-зомбылықтың азайып бара жатқан әлемінде неғұрлым біз өзімізді қауіпте сезінетінімізге кінәлі екенін мойындау керек.

Бұқаралық ақпарат құралдарының құрылымы мен мазмұны 1980-ші және 1990-шы жылдары енгізілген сандық технологиялармен өзгертілді. Қырғи қабақ соғыс аяқталған

кезде енгізілген Бірінші жаңалықтар арналары мен сандық мультимедиа қоғамдық пікірге ықпал етті. Драмалық және көркемдік ТВ жаңалықтары қақтығыстар мен қатыгез орын ретінде әлемнің жаңылыстыратын бейнесін жасауға көмектесті. Олар мұны жасай алды, себебі сандық технологиялар әлем болашағын жаркын етеді.

### *Ашық әлем*

Мөлдірлік екі қырлы. Бір жағынан, бұл бүкіл дүние жүзіндегі зорлық-зомбылық пен зұлымдықты жасауға мүмкіндік береді. Жаңа ақпарат технологиялар диктаторларға дискриминация, репрессия және әділетсіздік әрекеттерін жасыруды қиындатты. Жаңа БАҚ тоталитарлық диктатуралардың негізгі ескі ресурсын бұзды: ақпараттың монополиясы, олар арқылы олардың популяциясын таратуға болады. Бұл тұрғыда жаңа коммуникациялық технологиялар халықтың егемендік жүйесінің пайдасына саясаттың жағдайын өзгертті. Ридли Скоттың 1984 жылы Apple компаниясы уақыттың либертариалық пікірін қайталап, компьютер өндірушілерін адамзаттың босатушылары ретінде «Үлкен бауырластың» жаулары ретінде қарастыруды дұрыс деп тапты. Дегенмен жиырма жыл өткеннен кейін Apple сияқты компаниялар «Үлкен бауырлас» болды.

Екінші жағынан: өйткені желі ашық, адамдарға дұрыс техникалық дағдылар оны хабарларға түсіруге, миллиондаған электронды мәмілелерді бақылап отыруға, оларды ақпараттандыруға және тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Жеке жарнама берушілер осындай ақпаратты желіде үнемі қолданады. Жарнама «радиолокацияға ұқсайды, нарыққа шығып, үнемі жаңа перспективалар ашады. Жақсы радар алыңыз» деп Мэдисон Авенюдің әкесі Дэвид Огилви 1963 жылғы «Жарнама жасаушы адамдардың конфессиясы» атты классикалық бизнес кітабында жазды. Жарты ғасырдан кейін, компьютерлік технологиялар Огилвидің стратегиясының бұрын-соңды болмаған мүмкіндіктерін ашты. Іс-әрекетін профильдеу және дербестендіру әдістері орналасу жерін, жынысын, отбасылық жағдайын, сауда дағдыларын, саяхат жоспарларын, мүдделерін және пайдаланушылардың тарихын және нақты хабарларға оларды бағыттауды қарастырды. Интернет пайдаланушылары туралы ақпарат жинау және оларды «сегменттерге» топтастыру үлкен бизнес болды. Мыңдаған маманданған фирмалар Интернет желісінде өсті. Олар миллиондаған cookie файлдарын, веб-сигналдарды, электронды тегтерді және басқа да құралдарды пайдаланушылар туралы ақпарат алу үшін жеке компьютерлерге енгізді<sup>9</sup>.

Пайдаланушылардың жеке өміріне қол сұғылмау құқығын бұзғаны туралы сұрақтар қойылды. Мұндай тәжірибе – әсіресе, егер жарнама берушілер сайттан сайтқа пайдаланушыларды бақылайтын болған жағдайда қоғамда оның себеп-салдары туралы мәселе көтерілді. Жарнама берушілер интернеттегі іс-әрекетті қалыптастыру әдістерін қолданатындықтан дәстүрлі баспасөз құралдарындағы жарнаманы азайтады. Көптеген газеттер жарнамалардан өздерінің кірістерінің көп бөлігін алғандықтан, олардың негізгі табыс көзі пайда болады. Азаматтардың ақпаратты алу дерек көздері қағаздан экранға ауысқан кезде қоғамдық пікірі не болады? Азаматтардың ағымдағы оқиғалар туралы білімі мен баспасөз басылымдары жойылғанда демократиялық қатысуы не болады? Ал, ықпалды газеттерді миллиардерлер мен конгломераттар сатып алған кезде не болады?

Жеке фирмалар желіні пайдаланады. Мәселен, мемлекеттер де солай жасайды. Мемлекеттік органдар ақпараттық агенттіктер секілді ақпаратты таратады. 2014 жылдың

казан айында Ресей үкіметі құрған «Спутник Интернешнл» – көпшілік арасында бір мысал бола алады. Ол басқа үкіметтер үгіт-насихат деп атайтын жаңалықтарды жиырма бес тілде таратады. Оның мақсаты – ресейлік үкіметтің ресми пікірлерін жарнамалау және халықаралық қоғамдық пікірге әсер ету еді.

Сондай-ақ, мемлекеттік органдар ақпарат ағындарын бұғаттайды. Қытай, мысалы, Интернет фильтрлерін «үлкен брандмауэр» деп атайды, «сандық егемендікті» қамтамасыз ететін үлкен механизм (басқа атаумен «цензура»). Қытайлық азаматтардың мақсаты Facebook, Google, YouTube және Twitter-ді қолдануға жол бермеуі.

Ең соңында, мемлекеттік органдар өздерінің, сондай-ақ басқа елдердің азаматтары туралы ақпарат жинайды. Барлық ұлы державалар жақсы өкілеттіктер емес, бүкіләлемдік байланыс желілерінің электронды сигналдарын сифонға шығару мүмкіндіктерін кеңейтті. 11 қыркүйектен кейін АҚШ-та дереу құпиялы, әлемдегі ең ірі эпиднадзорлық жүйе құрылды. Оны АҚШ Ұлттық қауіпсіздік агенттігі (NSA) американдық одақтастармен, соның ішінде Австралия (ASD), Ұлыбритания (GCHQ) және Канада (CSEC) қауіпсіздік қызметтерімен тығыз қарым-қатынаста өткізді. Жүйе әлемдегі негізгі байланыс артерияларына тікелей шықты. Apple, Facebook, Google, Skype, Yahoo және басқа интернеттен келетін ақпараттар ағындарын өшірді (Гринвальд, 2014). Ол электрондық пошталарды, телефонмен әңгімелесу, браузер әрекеттері және әлеуметтік медиа трафигін жинайды, сақтайды және талдайды<sup>10</sup>.

Сандық ақпараттық жүйелер тек кибер ұрлық үшін ғана ашылған жоқ; олар оны басқа елдердің жасырын түрде бұзуына мүмкіндік жасады: бағдарламалық қамтамасыз ету, компьютерлер немесе желілер. АҚШ-қа Пентагонға және американдық қорғаныс мердігерлеріне кіруге тырысатын хакерлер үнемі шабуыл жасайды<sup>11</sup>. 2015 жылы қытайлық хакерлер АҚШ қызметкерлерді басқару офисінің файлдарына кірген деп есептейді және жиырма миллионнан астам федералды ақпарат қызметкерлерін қоса алғанда, миллиондаған қауіпсіздік растау қосымшалары бар. Бірақ АҚШ та хакерлік жасады – мысалы, Иранға. Сонымен қатар, американдықтар жасырын әрекеттердің жаңа түрлерін жасады – киберқұмарлық әрекеттерімен қатар, сандық инфильтрацияны да жүзеге асырды. Американдықтар ирандық ядролық бағдарламаны бұзу үшін кибертехнологияны пайдаланды<sup>12</sup>. Хабарлауынша, Ұлыбритания «Аль-Каиданың» веб-сайтына еніп, таяқшаны дайындау рецептісімен құбыр бомбасын жасайтын рецепті ауыстырды. 2008 жылы Тибеттің Қытайдағы қуғын-сүргіні туралы хабарлағаннан кейін, CNN Қытай хакерлерімен шабуыл жасаған болатын. Сол жылдың тамызында ресейлік танктер Оңтүстік Осетияға оралғанда, шабуылға грузин үкіметінің веб-сайттарына шабуыл жасауға арналған кибер-шабуылдар қатысты.

Бұл өзін-өзі нығайтатын динамика. Жаңа технологиялар тыңшылық және саботаж үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, бұл өз кезегінде киберқауіпсіздікті қадағалауға үлкен қажеттілік тудырады. АҚШ 2009 жылы Кавказдағы армияның, флоттың және әуе күштерінің командаларына дәстүрлі түрде көмектесу үшін Кибер Комманд құрды. Бірнеше басқа елдер де осылай жасады. Олар киберкуат ресурстарын үйлестіру үшін орталық командалық орталықтарды салған цифрлық желілердің, соның ішінде ірі банктердің және қаржы институттарының қорғанысын ұйымдастырады. Кейбір бақылаушылар киберқауіптің тұжырымдамасына күмән туғызады. Басқалар, бұл біздің дәуіріміздегі негізгі қауіп-қатерді білдіретініне сенеді. 2013 жылы бірнеше АҚШ барлау қызметкерлері киберқауіпті эл-Каида немесе терроризм секілді ұлттық қауіпсіздікке қарағанда үлкен қауіп деп санайды.

## Әдіснамалық жағдай

«Қырғи қабақ соғыс» аяқталғанда, ынтымақтастық ортасы халықаралық дипломатия болды. Бұл 1990 жылдың тамыз айында сынақ болған Ирак күші Саддам Хусейннің бұйрығына байланысты көрші Кувейтке басып кірген кезде орын алды. АҚШ Президенті Джордж Х. В. Буш БҰҰ Бас Ассамблеясы жанындағы Ұжымдық Қауіпсіздік Кеңесіне бастамашылық жасады. Президент Трумэннің қырық жыл бұрын Ким Ил-Сунның Оңтүстік Кореяға шабуылына жауап бергені сияқты еді. 1990 жылдың соңғы айларында АҚШ Хуссейнге қарсы отыз төрт мемлекеттің коалициясын ұйымдастырып, Ирактың шекарасында әскерлердің үлкен жинағын жинақтады.

1991 жылдың қаңтар айында АҚШ-та Иракқа шабуыл жасау бойынша соңғы дайындықтар жасалды, француздық радикалды Либерализация қағазында «Парсы шығанағы соғысы болмайды» деген тақырыпта эссе пайда болды. Бірнеше аптадан кейін, АҚШ Иракқа басып кірген кезде, оның авторы Жан Бодрийяр екінші эссесін жариялады: «Парсы шығанағы соғысы жоқ». Наурыз айында американдық жетекші коалициясы жеңіске жеткенде, Либретта Бодрийярдың осы мәселе бойынша соңғы сөзін жариялады: «Парсы шығанағы соғысы болмады». Бодрийярдың эсселері күмәнсіз қабылданды. Олар көбінесе нонсенс ретінде жойылды. Дегенмен ол маңызды нәрсені жүзеге асырды. Олардың бірі постмодерн дәуірінде біздің саяси білімімізге шектеу қойды.

Бодрийярдың шығанақ соғысының ресми АҚШ нұсқасы туралы күмәні болды, ол постмодерн дәуіріндегі саясат туралы сенімді және сенімді білім алуға қиындықтарға назар аударғысы келді. Ол электронды БАҚ арқылы түсетін ақпараттың сипатын талқылауды қалады. Ол білімнің контингенті және эфемерлік сипатын талқылағысы келді. Ол кейбір түрлердің басқа түрлеріне қарағанда құндылықты зерттеуді қалады. Ол білім мен саяси билік арасындағы қарым-қатынастарды мәселеге айналдырғысы келді.

Бодрийярдың көздеген міндетінің бірі – бұл Парсы шығанағы соғысының нақты нұсқасы. Бірде-бір әлеуметтік шындық жоқ. Көптеген шындықтар бар. Олардың әрқайсысы өте субъективті және байқаушының өзіндік ерекшелігіне тәуелді, қалыптастырылған түрлі өзара әрекеттесетін факторлармен сипатталған. Тағы бір мәселе – білім қуат береді және «ақпараттық қоғамның» эволюциясы билік жүргізу тәсілдеріне жаңадан жол ашады. Бодриллерд оны жалғыз өзі жасаған жоқ. Бірнеше авторлар заманауи білімді шектеулі, автократтық, қысымшылыққа, тәртіпке келтіруге және өкілеттіктердің насихаттау құралы болуын сынға алды. Франциядағы қоғамдық философтар, соның ішінде Роланд Бартез, Мишель Фуко, Жак Деррида, Жан-Франсуа Лиотрар, Джиллес Делезе – олардың кейбіреулері радикалды француздық «Tel-Quei» журналының мүшелері. Оларды постмодернистер немесе постструктуралистер сияқты ұжымдық белгілермен әртүрлі атады. Олардың ықпалы тез тарайды.

1980-жылдардың басында, ХҚ теориясы структуралистік тәсілмен қатты әсер еткен кезде француздық постструктурализмге ұшырағандардың көзқарастары, сыншылары пайда болды. Мысалы, 1984 жылы Ричард Эшли жазу үшін Кеннет Уолтцтың құрылымдық реализміне сын-ескертпе жазу үшін постструктуралистік дәлелдерді пайдаланды. Уолтцтың жобасы шектелген еді деді Эшли (1984, 228 б.). Ол «берілген тәртіпті» табиғи тәртіп ретінде қарастырады, саяси дискурсты кеңейте бермей, шектеп, елеусіз қалдырады. Ең соңында не болады, деп Эшли жалғастырды, «бұл жаһандық пропорциялардың тоталитарлық жобасын көздейтін, заңдастыратын және қозғайтын идеология: жаһандық саясатты рационализациялау» болады.

## *Постструктуралистiк теория*

Қырғи қабақ соғыс пен КСРО-ның ыдырауы барлық адамдарды таң қалдырды. ХҚ ғалымдары болмады. Кеңес Одағы ыдырағаннан кейiн ХҚ қоғамдастығында үлкен дебаттар пайда болды. Ең үлкен пікірталас Кеңес себептері туралы емес, оның құлдырауы туралы болды.

Егер ХҚ ғылым болған болса, онда неге ХҚ ғалымдары кеңес империясының әлсіреуін бақылап, оның қауіпті сипатын талқылаған? Неліктен ХҚ журналы Берлин қабырғасын алып тастау немесе Германияны қайта қосу мүмкіндігін талқылады? ХҚ ғалымдарының академиялық қиялы бар болды емес пе? «Халықаралық саясат ғылымы» ғасырлар бойы теориялар жинақтады; ол нақты білім кітапханаларын жасады. Бұл ХҚ-тың ғалымдарына халықаралық оқиғаларға ешқандай артықшылықтар бермеген бе? Сырттағы адамдар жараға тұз құйғандай болды. КСРО-ның құлдырауынан үлгі алу керек деп сұрағанда, көптеген тарихшылардың пікірін Роберт Френкстің өзі түсіндірді. «Егер сіз студент болсаңыз», онда «саяси ғылымнан тарихқа ауыс» (Гаддисте келтірілген, 1992 ж., 53 б.) деді. ХҚ-дың болжамды күштері әсерлі болмады, деп атап өтті Гаддис. «Сондай-ақ, жұлдызды болжамға, оқуға және басқа да «алдын-алатын ғылыми» әдістерге сүйене алар еді (Гаддис, 1992, 18 б.).

Постструктуралистер жаратылыстану ғылымдарынан тысқары қарастырылатын ХҚ-дың негізгі әдіснамасы дұрыс емес, шектеулі деп пайымдады. Қалыптасқан ХҚ-дың білімі зорлық-зомбылықты және авторитарлы болды. Бұл білімге негізделгендіктен, тәртіп мен өкілеттілікке негізделмеді. Руссоның он сегізінші ғасырдың ортасында айтқан және 19-шы ғасырда Ницше кеңейтетін бұл сыни нүкте Мишель Фуко арқылы әзірленген. Баспана, түрме және жыныстық мәселелер туралы пікірталастар ғылымның қалыпты мінез-құлықтан ауытқушылықты қалай ажыратқанын және үкіметтерге тәртіпті және репрессивтік әдістер арқылы ауытқулармен күресуге көмектескенін көрсетті.

Көптеген әлеуметтік ғалымдар Фуко (1973 [1966], 1972) қоғамдағы энергетикалық құрылымдарды тапты. Олар Фуконың археологиялық әдісіне таңғалды, өйткені ол идеялар жүйелері мен әлеуметтік идеялар мектебі адамның өзара әрекеттесуі арқылы қалай құрылғанын көрсетті. Олар дискурстық талдауға кірісті, себебі ол әлеуметтік теңсіздіктер мен билік иерархиясын анықтау үшін пайдалы құрал болды. Олар генеалогиялық көзқарастарын қабылдады, себебі ол ойлау жүйелері қалай дамып жатқанын, белгілі бір білім салаларына негіздеу тетіктері пайда болғанын, олардың әлеуметтік теңсіздіктер мен иерархияларды легитимді түрде қамтамасыз ететінін және қолдана алатынын көрсетті (Фуко, 1984b).

ХҚ-дың студенттері конструктивтік талдаудан конвенцияға шығуға арналған әдісті тапты. Мысалы, Джеймс Дер Дериан, Хедли Булльдың студенттерінің бірі дәстүрлі ХҚ Батыс пен қазіргі заман тәжірибесі аясында мемлекетаралық қатынастарды қарады. Осының салдарынан олар тарих қателікпен бейнелеген дипломатияны ақылға қонымды өзара іс-қимылдың дәйекті қадамы ретінде қарастырады. Ол дипломатияны «келіссөздің өнері» емес, «медиация» ретінде қайта тұжырымдауды ұсынды (Дер Дериан, 1987, 42 б.). Ол медиацияның осы ұғымын алды. Бұл дипломатиялық тарихтағы мүлдем басқа көзқарасқа жетеледі<sup>13</sup>. Дер Дериан дипломатиялық тарихтың жоқтығын дәлелдеді, олардың барлығы сәйкестік пен мүддеге тәуелді.

1990 жыл қарсаңында КСРО құлдырауы нәтижесінде болған таңқаларлық оқиғалар, пост-құрылымдық әдістер ХҚ пәніне толығымен әсер етті. Дәстүрлі ради-

кализм постструктуралистiк көзқарастар пайда болған уақытта жаңа тәсiлдер мен радикалды тақырыптарды қалыптастырды. Цинизм және ирониядан тыс әлеуметтік теорияның ашылуын қажет ететiн сыни теорияның ескi, әлеуметтік идеалдары болды. Постструктуралистiк дәлелдер бұрынғы сол жақ қанаттың диагнозын айқындады. Әлеуметтану идеясы заманауи, позитивистiк зерттеулер әдiстерiн көрсеттi (Адорно мен Хоркхаймер, 1979 [1944]). Постструктуралистер позитивистiк ғылым бiздiң қабылдауымызды бұрмалап, әлеуметтік-ғылыми зерттеулерге ендi, түсiнiк пен бiлiмге қызмет етпейтiн бөтен, техникалық дискурста қалыптасқан ол элиталардың пiкiрлерiне қызмет еттi (Руссо, 1950а). Сонымен қатар, постструктуралистер көбiнесе дәстүрлi радикалдар сияқты романтикалық көзқараспен ақпараттандырылды. (Маркс пен Энгельс, 1974)<sup>14</sup>. Радикалдар мен постструктуралистер билiкке сенiмсiздiк танытып, барлық ұсақ үйректердi әлеуеттi аққулар ретiнде көрдi.

Мұнда постструктурализм мен ескi сол жақ қанат радикализм арасындағы айырмашылықтар болды. Солардың бiрi – постструктуралистердiң материалдық күштердiң талдауларына сүйенбегендiгi (өндiрiс құралдары сияқты); керiсiнше, олар дәлелiн қоғамның идеалдық құрылымдарын талдау – коммуникативтi қарым-қатынастарға, мәдениеттер мен қабылдауларға негiздедi. Тағы бiр айырмашылығы постструктуралистер таптық талдау жасайды және әлемдегi жұмысшы таптарымен ынтымақтастық жариялады; керiсiнше, олар қазiргi заманғы элиталар тарапынан қысымға ұшыраған және маргиналданған көптеген азшылық топтармен анықталды.

ХҚ-да постструктурализмнiң пайда болуы арнайы «Токсан сайынғы халықаралық зерттеулер» (ISQ), халықаралық флагмандық журналы «Халықаралық Зерттеулер қауымдастығы» арнайы шығарылымымен жүзеге асырылды. Басылым «Дауылдан шыққан дауыстар» аталып, гегемониялық ХҚ элитасының позитивистiк зерттеу әдiстерiн қарастырды; оның орнына ол мигранттар, постколониалдық халықтар, этникалық фракциялар, дiни топтар, жыныстық азшылықтар, жалғызбасты аналар, экологтар, бейбiтшiлiк белсендiлер және т.б. мақтады (Эшли мен Уолкер, 1990, 259 б.).

### *Постструктуралистiк тәжiрибе*

«Токсан сайынғы халықаралық зерттеулер» «қуғынға ұшырату дауысы» мәселесi, бiлiм мен билiк арасындағы қарым-қатынас туралы ежелден талқыланып келедi. Ол 1970-шi жылдардың соңында осы пiкiрталасты жаңартқан француздық әлеуметтiк философ Мишель Фукоға қатты әсер еттi, ол ғылыми бiлiмдердiң, тәрiптiң және әлеуметтiк тәрiптiң арасындағы тығыз тарихи қатынастарды эмпирикалық тұрғыдан негiздедi. Сондай-ақ, «шығыстану теориясы» ХҚ ғылымына терең әсер еткен Палестинада туған ағылшын және салыстырмалы әдебиет профессоры Эдвард Саидты шақырды.

Саид Батыс әдебиетiн зерттедi. Бұл жазбаларды ол Батыстың адамгершiлiк тұрғыдан көрiнiс тапқан артықшылығын Таяу Шығыстағы қоғамдардан тапты. Батыстың көзқарасы ғасырлар бойы батыс басымдықтарында қалыптасты, жазушылар - романистер, тарихшылар, антропологтар мен аймақ мамандары ұрпақтарының үнемі қайтадан ұсынғанын және артықшылықты ғылыми қоғамда тәжiрибе жинақтағанын көрсеттi. Барлық академиялық қоғамдастық өз кезегiнде бұл тәжiрибелерге және өздерiнiң көзқарастарына әсер еттi. Ешкiм де Батыстың саяси, социологиялық, әскери, идеологиялық, ғылыми және көрнекi түрде бүкiл Батыс аймағының қандай да бiр мәнмен дамығандығын мойындамай, Таяу Шығысты қазiргi таңда түсiнбейдi, – дедi Саид (1978, 3 б., 1993).



Бұл оның дәлелінің басы ғана еді. Өйткені Саид академиялық қоғамдастықтар Батыстың дискурстары арқылы қалыптасты деп жазды, Таяу Шығыстағы академиялық қоғамдастықтарды да енгізді. Басқаша айтқанда, Орта Шығыс интеллигенциясы өз қоғамдарын зерттейді, олар мұны батыстық ғылым мәдениетінің стилінде қалыптасқан перспективалардан жасайды. Ғалымдар Таяу Шығыстан өз аймақтарын зерттеді, олар оны батыс көзқарасы арқылы жүзеге асырды.

Содан кейін ғылыми дискурс бейтарап емес. Ол зерттеуді реттеп, білімге әсерін тигізді. Таяу Шығыстағы қатынастар туралы зерттеулер Батыстың артықшылығын үнемі қайтадан баяндады. Бұл презентациялар өз кезегінде отандық ғалымдардың өзіндік бейнесін қалыптастырды. Олар академиялық тұлғалар ретінде өздерінің ұлттық және мәдени бірегейлігіне әсер етті. Ол оларды өз мәдениетінен аластатып, Батыста қалыптасқан ұғымдар арқылы өз аймағын қабылдауына мүмкіндік берді. Саидтың дәлелі Руссоның, Гегельдің және Маркстың теорияларымен ақпараттандырылды<sup>15</sup>. Бұл Фуконың археологиялық әдісіне сүйеніп, билік пен білім арасындағы байланысты зерттеді.

Саидтың «Ориентализм» [1978] еңбегі үлкен әсер етті. Бұл жаңа академиялық салаға, постколониалды зерттеулерге жол ашты – отарлықтан шыққан халықтардың біртектілігіне бағытталған сала. Постотарлық біртектіліктер мәдени байланыстар мен жыныс, тап және кастаның элеуметтік қарым-қатынастар арқылы қалыптасады; олар гендерлікке және отаршыл адамның нәсіліне әсер етеді, сонымен бірге отаршылдық қоғамның құрылымына тән нәсілшілдікке ұшырайды. ХҚ-да, мысалы, постколониалды перспектива Джон Хобсон арқылы көрініс тапты. Оның *«Батыс өркениетінің шығыс дерек көздері»* [2004] және *«Әлемдік саясаттың еуроорталық тұжырымдамасы»* [2012] әлемдік істердегі Батыс теориясының эволюциясын білдіреді. Кітаптар ХҚ-ды зерттеуді сынайды, білім мен биліктің арасындағы байланысты насихаттайды. Бұл әсіресе «Әлемдік саясаттың еуроорталықтық тұжырымдамасында» айқын. Ол ХҚ-ды отаршылдық уақытқа дейін созылып жатқан өзін-өзі марапаттау дәстүріне негізделген деп атап көрсетеді. ХҚ-дың бүкіл тәртібі Батыстың егемендігі туралы болжамға негізделеді, бұл өз эволюциясын жүзеге асырды, ал Шығыс пен Оңтүстік қазіргі заманғы әлемдік тарихта белсенді емес болып табылады; Батыста агенттік бар, ал қалғандарында жоқ.

Саид бастаған және оны қабылдаған саясат-білім дәлелі постколониалды зерттеулер арқылы басқа да салаларға әсер етті. Сексуалдық бағдарды және гендерлік сәйкестілікті (SOGI) зерттеу осындай саланың бірі. SOGI жазушылары кейбір халықтардың жыныстық төзімділік пен бірегейлік ережелерімен ерекшеленетіндігіне жиі назар аударады, ал басқалары қудалау және гомофобия туралы заңнамамен белгіленеді. Олар бұрынғы «заманауи» немесе «батыстық» қоғамдар болуға бейім, ал екіншісі отарлау тәжірибесінен зардап шеккен қоғамдарға бейім дегенді жиі айтады (Батлер, 1997).

Саясатты білу дәлелі де көбірек орныққан салалар. Әйелдер зерттеуі, мысалы, жаңартылды. ХҚ-да Анн Тикнердің білімі туралы саясатқа ерекше көңіл бөлінеді. Ол «Сіз жай ғана түсінбейсіз» деген мақаласында негізгі дәлелді жақсы айқындады. Біріншіден, ол гендерлік перспективаларды жоққа шығарғаны үшін негізгі ХҚ-ды айыптады. Содан кейін, ол феминистік зерттеулерді қоса алғанда, елеулі зерттеулерді талап еткен ХҚ-ды сынады, ғылыми, жалған теорияларды дамыту керек. Тикнердің (1997) пікірінше, феминистік ХҚ-дың іргелі түсінбестігі болды. Көптеген феминистік ХҚ теориясы білімге православты, ғылыми көзқараспен қарайды; бұл постструктуралистік көзқарасты талап етеді. Православиелік теориялар авторларының гендерлік позициясын көрсететінін және осы теория ХҚ теориясының гендерлік сипатын ашатындығын дәлелдейді. Тикнер

«жоғары-төмен» болу үшін әдеттегі ғылыми әдістерді жоққа шығарды, ерлер, ақшалар және соғыс сияқты ер кісі тақырыптарына назар аударды. Тикнер әлеуметтік, «төменнен жоғары» қарай қарастырылған әдіснаманы ұнатты, әйелдердің рөлін ХҚ-да көрсете алады. Осындай дәлелдерді Синтия Вебер (1994), Кристина Сильвестр (2002), Синтия Энло (2004) секілді авторлар және басқалар ұсынды.

### *Философия және фрагментация*

Постструктурализм жаңа перспективаларды ашты және ХҚ-дың жаңа көзқарастарын дамытты. Халықаралық саясатты зерттеу әрдайым басқа пәндерге негізделген болатын. Ол ең алдымен теология, философия және тарихқа ежелден негізделген еді. Қазіргі таңда ол заңдар мен экономикаға негізделген. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ХҚ ғалымдары психологиядан (Фанон, 1963), әлеуметтанудан (Арон, 1966) және антропологиядан (Булль, 1977); содан кейін эволюциялық психологиядан (Мастерс, 1968; Аксельрод, 1984) және әдеби сыннан (1978 жылы айтылған) теориялар енгізді. Дегенмен Кеннет Уолтц (1975, 1979) теориялық кірмелер бойынша жүйелі пікірталасқа жол ашты. Ол қандай сала ХҚ-дың нақты саласы деген сұрақ қояды және бұл сала үшін қандай теориялар тиімді, философия ғылымының қандай түрі оны ғылыми негізбен қамтамасыз етуі керек деген секілді мәселелерді қарастырды.

«Халықаралық саясат теориясының» бірінші тарауында [1979] Уолтц ХҚ-ды зерттеуге бейімделген ғылым философиясын ұсынды. Бұл үлкен талқылауларға жетеледі. ХҚ ешқашан бірдей болмады. Көптеген ғалымдар Уолтц дәлелімен келісті және қабылдады. Басқа ғалымдар өте маңызды және баламалы әдіснамалық негіздерді жасауға тырысты. Стив Смит осыған байланысты ең мұқият жұмыс істейтін адамның бірі болды. Ол Мартин Холлиспен бірге, Уолтц ғылымының философиясына балама ұсынды (Холлис пен Смит, 1991). Хайворд Алкер ықпалды үлес қосушы болды. Ол Михаэль Шапиромен бірге кітабын редакциялады, ол адамның антропологиялық теориясына негізделген халықаралық қатынастарды зерттеуге негізделді. Алкер әрдайым ең алдымен 60-жылдардағы ХҚ-дың математикалық көзқарастарына бастамашы болды (Алкер, 1965); отыз жылдан кейін ол ХҚ-ды структуралистік тәсілдермен және гуманистік әдіснамамен байытты (Алкер, 1996, Марлин-Беннетт, 2011).

«Қырғи қабақ соғыс» салдарынан кейінгі кезең ХҚ теориясында өте керемет кезең болды. Гидденс (1990), Аппадураи (1990) және басқалары жаһандандудың жаңа тұжырымдамасын енгізді. Сэмюэл Хантингтон (1991) өзінің жаһандық саясатта демократияның қайталанатын толқыны атты талдауын жариялады. Мартин Холлис, Стив Смит (1991 ж.) пен Френсис Фукуяма (1992) «тарихтың соңы» тақырыбындағы диссертациясына ХҚ-дың жаңа философиясын ұсынды. Брюс Рассет (1990; 1993) демократиялық бейбітшіліктің ықпалды теориясын жариялады. Көптеген сыни дауыстар ХҚ-дың табиғаты мен тарихын қайта қарастыра бастады.

Бұл жылдар, біріншіден, ғылымның философиясына және жаңа әлеуметтік теорияларға қатысты сұрақтар бойынша философиялық мәселені қайта топтастырумен болды.

Екіншіден, философиялық мәселелер мен әлеуметтік теорияларды енгізу талдаудың ескі түсініктерін әлсіретті. Ол мемлекеттен тыс және мемлекеттер арасындағы саясат арасындағы ескі айырмашылықты әлсіретті (Уолкер, 1993). Халықаралық мәселелер кең қоғамдық теория мен ішкі саясаттан әкелінген тұрғыда талқыланды. Мемлекетаралық жүйенің ежелгі бейнесі халықаралық қоғамның жаңа көзқарасы негізінде нашарлады.

Халықаралық саясат әлеуметтік үдерістер тұрғысынан жиі ұсынылды. Халықаралық қатынастар әлеуметтену, қарым-қатынас және тілдің механизмдері ретінде қарастырылды. Халықаралық саясат әлеуметтік үдерістер үшін ұсынылды. Бұған қоғамның араласу, ұйымдастыру және заңнама арқылы қалыптасуы мүмкін тұжырымдар әсер етті.

Үшіншіден, ХҚ-дың ескі саласы оның ескі идентификациясын жоғалтты. Бір жағынан, ол ескі өзекті сұрақтарынан алыстап, халықаралық мәселелерді талқылаған жаһандық саяси экономика, жаһандану және постколониалды зерттеулер негізінде жаңа академиялық салалармен көбейді. Өйткені ол әр түрлі бағыттарда әртүрлі ерекше мәселені – этникалық саясат, гендерлік зерттеулер, әйелдер мен ғылым философиясын тудырды. Жаңа мыңжылдықтың алғашқы онжылдық сауда-саттықтағы азық-түлік сотына ұқсас болды. Әр түрлі дүкендерде әр дәмге лайықты бір зат болды. Әрбір студент өз ыдысын мамандандырылған мәселелермен толтырып, бірнеше шағын кафетерий үстелдерінің біріне жиналған пікірлес ғалымдардың көптеген кіші топтарының біріне қосыла алады. Өз қызметін басқалардан бөлек алып жүреді.

Бір ғасырдан астам уақыт бойы ХҚ-ды ғылыми зерттеумен бірге соғыс себептері мен бейбітшіліктің алғышарттары туралы мәселелерді қозғады. 2000 жылға қарай соғыс туралы тікелей сұрақтар мәнге ие болды. Батыс әлемі «біздің өмір сүру дәуіріміздегі бейбітшілік дәуірін» бастан кешірді (Пинкер, 2011, ххх). ХҚ барлық сұрақтарға жауап берді. Кейбір ғалымдар ескі, тәртіптік құрылымды артта қалдырғандай, басқалары оның генезисі мен шынайы сәйкестігін іздей бастады.

### *Тәртіптік тарих*

«Қырғи қабақ соғыстың» динамикалық салдарынан туындаған мамандандырылған мүдделердің бірі классикалық ХҚ-дың негізгі мәселелерін сақтады: тәртіптік тарихтың кіші саласы «халықаралық саясат ғылымының» табиғатын және тарихын жүйелі түрде зерттеуге тырысты. Дэвид Кэмпбелл (1992) қарапайым қауіпсіздік тұжырымдамаларын Нишценің генеалогиясына негізделіп, бірегейлік пен өзара әрекеттесу тұжырымдамасына негізделген балама тұжырымдаманы енгізді<sup>16</sup>. Торбьорн Л.Кнутсен (1992) Фуконың археологиялық білімдеріне негіздей отырып, ХҚ теориясының тарихын кең тұрғыдан қарастырды. Р.Уолкер (1993) Ницше мен Фуконың «бір-бірімен өзара құрылатын және әрқашанда бір-бірімен бірігу үдерісінде қалай көрінетінін көрсету арқылы көрінетін қарама-қарсы категорияларды тұрақсыздандыру» үшін пайдаланды (25-бет). Австралиялық авторлар Брэдли Клейн мен Джим Джордж ХҚ-дың негізгі ұғымдары – «ұстамдылық», «билік балансы», «одақ» және басқалары сияқты нақты саяси жағдайлар мәніне ие болатынын айтты. Клейн (1994) Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін АҚШ қалай әлемдік тәртіпті батыстық имиджде қайтадан қалпына келтіретінін көрсетті. Джордж (1994) заманауи, негізгі ХҚ теориясын постструктуралық дәлелдер арқылы шешуге тырысты, содан кейін ХҚ теориясын тарихқа қайта енгізуді қамтамасыз етті. Синтия Вебер (1995) егемендікті/ өзара байланыс концептуалды тұжырымдамасын зерттеу үшін Бодрийярға сүйенді. Ол осы тұжырымдама заманауи ХҚ теориясында ашық талқыланбайды деген пікір білдіреді. Дженс Бартлесен (1995) Фуконы халықаралық тарихты қарастыруға және «біздің саяси білім негіздерімізді айқындауға» шақырды (4 б.).

Дэвид Лонг мен Питер Вильсон (1995 ж.) жиырмасыншы ғасырдың басындағы авторларының шығармаларын қайта сынап, олардың әсерін зерттеп, дәстүрлі

жолдардағы тәртіптік тарихты белгіледі. Олардың редакцияланған «Жиырма жылдық дағдарыс ойшылдары» деп аталатын кітабы ХҚ-ға назар аудартып, басқалар арқылы қарастырылатын сұрақтарды анықтады. Эдвард Х. Карр [1939] назар аударатын басты мәселенің бірі болды. Соғыстан кейінгі идеалистердің қарапайым бейнесі сыни тұрғыдан қайта бағаланды (Озиандер, 1998). Оның аңызға айналған «Алғашқы ұлы пікірталас» болғанына күмән келтірді (Эшуорт, 2002). Жаңа тәртіптілік тарихшылардың сыни көзқарастары бойынша, Каррдың ХҚ-ның шыққан әйгілі әңгімесі миф ретінде ұғынылды (Уилсон, 1998, Кнутсен, 2007). Брайан Шмидт тәртіптік тарихтың жаңа саласына АҚШ-тағы ХҚ-ның эмпирикалық негізделген болжамымен: «*Анархияның саяси дискурсы*» еңбегі арқылы үлкен үлес қосты [1998].

### *Жаңа теориялық ландшафт – структуралық реализм және одан кейін*

Кенес Одағы құлдырағаннан кейін әлем өзгерді. ХҚ ғылыми саласы бұрын-соңды болмағандай өзгере бастады. Біріншіден, ХҚ-дың мазмұны кеңейтілді, бірнеше жаңа мәселелерді қамтыды, мысалы, саяси экономика және қаржы, энергетика саясаты, экология, гендерлік және адам құқықтары және т.б. Екіншіден, ХҚ әдіснамасы Уолтц «Халықаралық саясат теориясы» еңбегін жариялаған кезде [1979] осы саладағы ғылымның дұрыс философиясы туралы пікірталас тудырды. Оның толқыны ұрпақтарға да сезілді. Бұл теория мен әдіс пікірталастарына әсер етті. Ол 80-жылдардағы академиялық ХҚ теориясында басым болды. Уолтцтың кітабының шығарылымы тағы бір «Ұлы пікірталастың» ашылуына мүмкіндік берді (Lapid, 1989).

### *Әлеуметтік талдаудың негізгі өлшемдері*

Жаңа бағытты түсіндіру үшін, Вендт сияқты авторлар әлеуметтік философиядағы ең негізгі дәлелдердің кейбіреулерін қайта жаңғыртты. Осы ұзақ тараудың соңғы бөлімі Вендт жетекшілігімен жүргізіледі. Ол алдымен әлеуметтік теориялық тұрғыда ең негізгі айырмашылықтарды көрсететін болады. Ол осы айырмашылықтарды сипаттау үшін саяси теориядан бірнеше мысалдар келтіреді. Ең соңында, ол ХҚ теориясына маңызды үлес қосады. Бұл жаттығудың мақсаты ХҚ-дың қазіргі заманғы сала ретінде толығымен тәртіпті қамтамасыз ететін концептуалды тор құру болып табылады.

Әлеуметтік философиядағы ең негізгі ерекшеліктердің бірі индивидуалистік және жүйелік (немесе тұтас) теориялар арасында болып табылады. Бір жағынан, жеке оқиғалар мен жеке ойларға негізделген адамдардың нәтижесі ретінде әлеуметтік оқиғаларды қарастыратын теориялар бар. Екінші жағынан, агенттерді айналадағы қоғамның пішіні мен түсі ретінде ұсынатын теориялар бар. Дербес түсіндірулер, әдетте, әлеуметтік оқиғаларды жеке агенттер арасындағы өзара қарым-қатынастардың нәтижесі ретінде түсіндіретін неоклассикалық экономистермен ұсынылады. Гегель, Маркс және Дюркхейм секілді теориялық мамандар әзірлеген жүйелік түсініктер барлық бөліктердің жиынтығынан көп және сапалық тұрғыдан ерекшеленеді. Бұл екі негізгі тәсіл арасындағы пікірталас - «агент-жүйе» немесе «агент-құрылым» деп аталатын пікірталас – әлеуметтік ғылымдарда ұзақ уақытқа созылған дәстүрге ие (Крозир мен Фридберг, 1977, Мартинуссен, 1999).

Әлеуметтік философиядағы тағы бір маңызды айырмашылық – материалистік және идеалистік көзқарастар болып табылады. Материалистердің айтуынша, бәрі түштеп

келгенде физикалық заттар. Идеалистер әлемнің материалдық шындығына дау жоқ, бірақ адам әрекетін тек материалдық күштер ғана реттейтіндігін айтады. Рухани қызығушылықтар адам әрекетіне әсер етеді. Бұл адамдардың алдына қойған мақсаттарын анықтайтын нанымдар, құндылықтар, нормалар мен идеялар болып табылады. Олар адамдардың материалдық ресурстарын қолдануға арналған мақсатты анықтайды. Материалдық тұрғыдан алғанда, әлем физикалық қасиеттерден тұрады; идеологиялық тұрғыдан алғанда, әлеуметтік үдерістерді тек материалдық тұрғыдан түсіндіруге болмайды<sup>17</sup>

### **Әлеуметтік ғылымдар онтологияларының типологиясы**

Платон идеологиялық көзқарастың прототиптік өкілі болып саналады. Ол материалдық әлемнен басқа, материалдық объектілердің кемелсіз көріністері, материалдық емес нысандардың мәңгілік әлемі бар екенін түсіндірді. Георг В.Ф. Гегельдің пікірі саяси философияның идеялық көзқарасын түсіндіру үшін қарастырылады. Ол үшін «мемлекет – этикалық идеяның болмысы» болып табылады (Гегель, 1980, 155 б.). Бұл дәйекті пікір ретінде қабылданады.

Томас Гоббс өзгеше көзқарас ұсынды. Ол барлық заттарды материалдық қасиеттеріне байланысты қарастырды. Гоббс (Гоббс, 1951, 81б.) бойынша «өмір – бұл аяқ-қолдардың қозғалысы». «Адамның жүрегі деген не? деп сұрады ол. «Ол – «серіппе» мен «жүйке тамырларынан» тұратын, көптеген «қылдары» және «буындары» бар және бүкіл денеге қозғалыс беретін көптеген «дөңгелектері» бар зат емес пе?» Томас Гоббс үшін адамның өзі күрделі машина болатын. Ал қоғам мұндай адам машиналарының жиынтығы болды. Осылайша, Гоббсты 15.1-суреттегі А ұяшығына орналастыруға болады. Гоббс материалистік көзқарасты индивидуалистік бағдармен біріктіретін онтология өкілі.

Карл Маркс та материалист болды. Алайда, ол индивидуалист емес еді. Ол тұтас әлеуметтік философияны дамытты. Оның ойынша, капиталистік жүйе адам өмірін қалыптастырады және қоғамның экономикалық негізі – идеяларды, дін мен заңдарды қалыптастырады. Материалдық күштер, қысқаша айтқанда, қоғамның мәдени құрылысын қалыптастырады. Маркстың онтологиясын В ұяшығына орналастыруға болады, онда материалдық көзқарас тұтастық бағдарымен біріктіріледі.

### **Индивидуалистік және тұтастық / жүйелік тұрғыдағы көзқарастар**

		<i>индивидуалист</i>	<i>тұтастық</i>
<b>Негізгі әлеуметтік болжам</b>	<i>Материалдық</i>	A (Гоббс)	B (Маркс)
	<i>Идеологиялық</i>	C (Локк)	D (Руссо)

#### **15.1-сурет. Әлеуметтік теорияның негізгі төрт түрі**

Жан-Жак Руссо материалистік дәлелді сынға алды. Ол Гоббс басқа уақыттың адамы болды және сол ғасырдағы зорлық-зомбылық қақтығыстары Гоббстың адамзатқа деген көзқарасын білдіреді деп сенді. Гоббс табиғаттың жағдайын ойлаған кезде, ол Англияның

барлық заңдарын есепке алмаған деп пайымдады Руссо. Нәтижесінде Гоббстың табиғи адамы нағыз ағылшын болды және «ағылшын қоғамының өнімі болып табылатын көптеген талаптарды» қанағаттандыруға алаңдаушылық білдірді және бұл «заңдардың қажет болуына әкелді» (Руссо, 1950а, 222 б.).

Руссоның айтуынша, балалар дүниеге келген кезде олар материалдық әлемге ғана емес, сондай-ақ, тіл әлеміне де енгізіледі. Олар сол тілді таңдамайды, тек сөзсіз қабылдайды. Сондықтан, олар әлемді осы тілге тән терминдер мен түсініктер арқылы қабылдай бастайды. Руссоның дәлелін С ұяшығына орналастыруға болады, онда идеологиялық көзқарас тұтастық бағдармен біріктіріледі. Макс Вебердің Марксты сынаған танымал пікірі ұқсас онтологиядан туындайды. Вебер адам идеясын капитализм қалыптастырды деген пікірмен келіспеді, ол шын мәнінде нақты адами идеялар, әсіресе нормалар мен құндылықтар, «этикалық» немесе протестанттық идеялар капитализмге жол ашқанын айтты. Басқаша болуы мүмкін емес (Вебер, 1958).

Епископ Джон Брамхолл (John Bramhall, 1658) Гоббстың материалистік және механикалық философиясына қарсы пікір білдірді. Брамхоллдың ойынша, Томас Гоббс адамның жақсылық пен зұлымдық туралы біліміне сілтеме жасамай, адамның жүріс-тұрысын түсіндіре алмайды. Епископ Джордж Беркли де осы пікірмен келісті.

Руссо, Вебер, Брамхолл және Беркли Гоббс пен Маркс сияқты авторлардың механикалық материализміне қарсы шықты. Брамхолл, Беркли және Руссо материалистік факторлар адамның жақсылық пен зұлымдық туралы білімін есепке алмайтынына, сонымен қатар, құндылықтар мен нормаларға сүйену керек екеніне келісті. Руссодан айырмасы, Брамхолл қоғамды қарапайым адамдардың жиынтығы ретінде көрді; оның әлеуметтік философиясын D ұяшығына орналастыруға болады. Мұнда идеологиялық көзқарас индивидуалистік бағдармен біріктіріледі. Мұнда жақсы қоғамды жақсылық пен жамандықтың арасындағы айырмашылықты білетін ақылды адамдар құрайды. Брамхоллдың негізгі онтологиясы кейінірек Джон Локк және Джереми Бентам секілді әлеуметтік философтар ұсынған танымал күрделі дәлелдермен толықты.

Локктың дәлелі Брамхоллдың пікірінен алшақ еместін. Локк адам ақыл-парасат иесі екенін және ақыл-парасат адамға Табиғат заңын анықтауға мүмкіндік беретінін айтты. Басқаша айтқанда, адамның ақыл-парасаты қоғамдағы адам әрекеттерін басқаратын жалпы моральдық көңіл-күйге, яғни табиғат заңына негіз болды. Локктің пікірінше, адамдардың басым көпшілігі ақыл-парасатқа сүйеніп, Табиғат заңына бағынады. Алайда, кейбір адамдар олай жасамайды. Нәтижесінде заңға бағынатын көпшілік заңды бұзатын кейбір адамдардан қорғану үшін үкімет құрады.

Иеремия (Джереми) Бентам бұл пікірмен мүлдем келіспеді. Ол да Локк секілді индивидуалистік бағытта болды, бірақ оның көзқарасы материалистік тұрғыдан басымырақ болды. Ол, Локк толық қарастырмаған, «адамдар рахаттылыққа бейім және ауырсынудан аулақ болуға тырысады» деген ұғымды жете зерттеді. Бентам адамның бұл бейімділігін «жақсы» және «жаман» деген екі даулы термин айналасындағы шексіз ескі пікірталастарды айтарлықтай жеңілдету үшін қолданды. Бентам жай ғана «жақсы» деген рахаттылықты және «жаман» деген ауырсынууды білдіреді деп түсіндірді. Осылайша, ол адамның жақсыны іздеп, жаманнан аулақ болуға тырысатынын этикалық және теологиялық дәлелдерсіз түсіндіре алды. Сондай-ақ, ол адамның мінез-құлқын да табиғат заңының дерексіз ұғымына сүйенбестен түсіндіре алды. Алайда, табиғат заңы оған өте маңызды болды. Және ол адам өз қалауы бойынша әрекет етуі рахат әкелетініне, бірақ заң бойынша әрекет ету ғана бақыт әкелуі мүмкін деген Локктың пікірімен келіседі.

Шотландиялық ағартушылықтың ерте өкілдері Локктың көзқарасын әртүрлі

түсіндірді. Мысалы, Фрэнсис Хатчесон жеке адамдар ақыл-парасатқа ие деген пікірмен келісті және епископ Брамхолл мен Беркли сияқты, ол адамдар өздерінің әлеуметтік әрекеттерін басқаратын моральдық сезімге ие екендігін айтты.

Хатчесонның ең дарынды студенттерінің екеуі онымен келіспеді. Дэвид Юм мен Адам Смит одан да күрделі дәлелді дамытты. Олардың пікірінше, адамға балалық шағынан ақыл-парасат немесе туа біткен моральдық сезім берілмейді; керісінше, адамдар әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы осы екеуін дамытатын әлеуметтік тіршілік иесі болып табылады.

Дэвид Юм (David Hume 1711-1776 ж) бірнеше жыл Францияда тұрып, Еуропа философиясын оқыды және осы көзқарасты дамытты. Қуғында жүріп жазған очерктерінде ол әлеуметтік қарым-қатынас дағды мен әдетті, шарттар мен ортақ нормаларды қалыптастыратыны туралы баяндады.

Адамдар бұл нормаларға бағынады. Олар өздерінің мойынсұнулары арқылы оларды қалпына келтіріп, қолдап отырады дейді Юм.

Адам Смит (Adam Smith, 1723-1790) онымен келісті. Ол Юмның индивидуалистік және тұтастық көзқарастар жекедара жеткіліксіз деген көзқарасын қабылдады. Адамның өзара қарым-қатынасын және қоғамдық тәртіпті толық түсіну үшін екі көзқарас та маңызды. Юм сияқты, Смит С және D ұяшықтарының элементтеріне сүйенді<sup>18</sup>. Адамның ақыл-парасаты мен әлеуметтік күштердің өзара әрекеттесуі жеке сәйкестіктер мен әлеуметтік нормаларды құрады деп есептейтін бұл идеологиялық көзқарас 1990 жылдары қоғамдық ғылымдар үстемдігіне ие болды. Халықаралық қатынастарда, әдетте, мұндай көзқарас «конструктивизм» деп аталады. Ол реализммен және либерализммен салыстырылып, қазіргі заманғы ХҚ теориясындағы үшінші тәсіл, немесе «парадигма» ретінде ұсынылады. Дегенмен, конструктивизм ХҚ теориясы емес, әлеуметтік философиядағы жалпы көзқарас және негізгі онтология болып табылады.

Тұтастай алғанда, 15.1-суретте айтылған саяси философия классиктері ХҚ теориясындағы маңызды дәлелдердің көпшілігін қамтыды. Гоббс, Маркс, Руссо және Локк негізгі дәлелдерді келтіреді. Егер Гоббстың теориясын Спинозаның әлеуметтік философиясы арқылы дамытса; егер Маркс көзқарасы Грамши арқылы кеңейтілсе; егер Руссоның пікірі Юммен толықтырылған болса; және егер Локктың көзқарасы Смиттің саяси экономикасымен және Ваттель мен Бентамның заң философиясымен толықтырылса, 20-шы ғасырдағы ХҚ теориясында бізді таң қалдыратын дәлелдер аз болар еді.

### *«Қырғи қабақ соғыстан» кейінгі ХҚ теорияларының типологиясы*

Халықаралық қатынастар теориялары, басқа әлеуметтік теориялар секілді, 15.1-суретте бейнеленген жалпы көзқарастар бойынша талқылануы және сұрыпталуы мүмкін. Мысалы, Кеннет Уолтцтың 1959 жылғы *«Адам, мемлекет және соғыс»* кітабындағы алғашқы және үшінші бейнелеу теориясы ретінде суреттегі индивидуалистік пен тұтастық көзқарас арасындағы айырмашылықты тану оңай. Бұл жерде Уолтц классикалық реалистер жеке агенттердің қасиеттеріне қатысты түсініктемелерге сүйенеді және ол талдаудың жеке деңгейіне орналастырылуы мүмкін деп мәлімдеді. Классикалық реалистер мемлекеттердің материалдық мүмкіндіктерін зерттейтіндіктен, оларды жоғарыдағы суреттегі А ұяшығына, яғни Томас Гоббстың жанына орналастыруға болады.

Карл Маркс пен Владимир Лениннің ортодокстық, радикалды ізбасарларын,

ұстаздарымен бірге В ұяшығына орналастыруға болады. Олардың материалдық көзқарасы әлеуметтік құбылыстардың тұтас көзқарасымен біріктіріледі. Иммануил Валлерстайнның материалдық өнімдерді өндіру және айырбастау бойынша әлемдік жүйелер теориясы да В ұяшығына орналасуы мүмкін. Роберт Кокстың (Robert Cox 1981) көзқарасын онда орналастыра алмаймыз. Ол да өндірістің және айырбастың теорияларына сүйенгенімен, Кокстың дәлелдері дәстүрлі марксизмнің материалистік холизм көзқарасына сай келмейді. Кокс экономикалық өзара әрекеттесуді және экономикалық база мен мәдени құрылыстың арасындағы диалектикалық қатынасты атап көрсетеді. Адамдар тауарды өндіріп және айырбастаса, қоғам құрып және оны ұйымдастырса, олар әлеуметтік нормалар мен мәдени құндылықтарды, яғни идеологиялық күштерді шығарады, бұл өз кезегінде олардың мінез-құлқына әсер етеді. Кокс Грамши диалектикасына сүйенді, бірақ ол оны дамытты және оның гегемония тұжырымдамасын халықаралық тәртіпті талдау үшін бейімдеді. Ол С ұяшығының жанына орналасады. Кокс жалғыз емес. КСРО ыдырағаннан кейін, көптеген ХҚ ғалымдары идеологиялық дәлелдер енгізді және «қырғи қабақ соғыс» тақырыбындағы пікірсайыстар С ұяшығы жанына тартылады.

Бұл бұрыннан бос емес бұрыш болатын. Ағылшын мектебінің мүшелері халықаралық қоғамда тәртіпті сақтауда идеологиялық факторлардың маңыздылығын әлдеқашан мойындаған еді. Олар халықаралық нормалар мен ережелерді 1950-1960 жылдарда талқылады. Чарльз Маннинг (Charles Manning 1962) және Хедли Булл (Hedley Bull 1977) сияқты авторлар өз еңбектерінде көрсеткендей, олар осындай нормаларды адамның өзара әрекетінің нәтижесі ретінде көрді. Екеуі де халықаралық жүйе мен халықаралық қоғам арасындағы айырмашылықты түсіндірді; олар соңғы мәселеге көбірек көңіл бөліп, оны тұрақты, әлеуметтік өзара әрекеттесуден туындайтын нормалар мен ережелермен бейнеледі. Шындығында, алдыңғы тарауда айтылғандай, мұндай идеологиялық тәсілдер ағылшын ағартушылық дәуірінің Дэвид Юм (David Hume 1778) сияқты ойшылдарынан бастау алады. Өз кезегінде Юм, Жан-Жак Руссоның және заң философтарының идеяларынан шабыттанды. Олар адам агенттері арасындағы әлеуметтік өзара әрекеттесу арқылы заңның пайда болуын түсіндірді.

Юмның дәлелдері реализм авторларында да кездесті. Юмның дағды, әдет-ғұрып, шарттар мен ортақ нормалар терминдерін халықаралық тәртіпті түсіндіру қолданған Хэлфорд Дж.Маккиндерде (Halford J. Mackinder 1919 ж) осы ойды анық көреміз. Осындай дәлел Ганс Моргентау пікірінде де айқын көрінеді, ол абсолютті монархтар өзара іс-қимылдары арқылы жалпыға ортақ нормалар мен ережелерді тудырғанын атап өтті. Бұл ұғымдар қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін, неоклассикалық реализм мектебінде қайта қарала бастады. Юм көзқарасының жаңғырығы конструктивистік көзқарастарда кездеседі. Мысалы, конструктивистік көзқарасқа қосқан үлесін Юмның халықаралық қатынастарға талдауын негізге ала отырып жасаған Фридрих Краточвилдің (Friedrich Kratochwil, 1981) жазбаларында айқын көрінеді.

15.1-суретте бейнеленген әлеуметтік теориялардың түрлері 1980-ші жылдардың соңында пайда болған көптеген ХҚ теорияларының арасында негізгі межелерді көрсетеді. Олар Уолтц пен оның құрылымдық реализмі тудырған үлкен пікірсайыстардағы ең көп таралған ұстанымдарды қысқаша сипаттауға және дәлелдер келтіретін жеңіл әдісті ұсынады. Нәтиже 15.2-суретте көрсетілген.

Қысқаша айтқанда, бағдары индивидуалистік, ал көзқарасы материалистік болып табылатын дәлелдер бар. Гоббс пен классикалық реалистер ойын-теоретиктері мен ұтымды әрекет етуші стратегтермен бірге осы топқа жатады.

Содан кейін материалистік дүниетанымдағы және көзқарасы жүйелік (немесе тұтас)

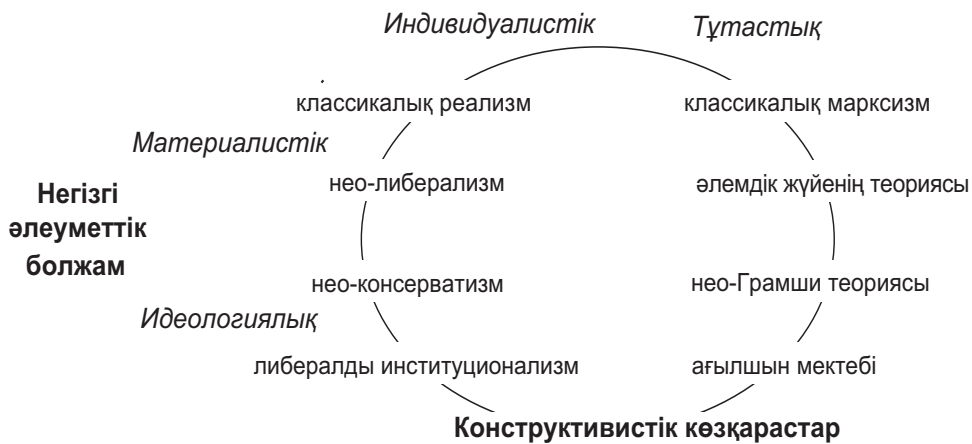


болып табылатын дәлелдер бар. Бұл классикалық марксистердің негізгі онтологиясы. Ол әлемдік жүйе теориясының ертерек нұсқасында сақталған.

Дәлелдің үшінші түрі тұтастық көзқарасты қабылдайды, бірақ материализмді қабылдамайды және орнына идеологиялық бағдар ұстанады. Бұл дәлелдер 1980-шы жылдардың соңында пайда болды. Олар қырғи қабақ соғыстың соңында қайта көтеріліп және көп талқыланды. Пікірталастар әсіресе әлеуметтік құрылымдармен салыстырғанда жеке агенттердің салыстырмалы мағынасына қатысты болды. «Агент-құрылым» деп аталатын пікірталас кезінде, вариациялар идеологиялық тақырыптар туғызды және көптеген дәлелдермен толықты; олардың көпшілігі классикалық саяси экономикадағы, мысалы, Адам Смиттен алынған дәлелдерді қайталайды.

Дәлелдің төртінші түрі индивидуализммен айналысқан, бірақ идеологиялық бағдардан шаршаған ғалымдар арасында пайда болды. Кейбіреулер бұл топқа қырғи қабақ соғыстан кейінгі кезеңдегі неолибералды дәлелдер жатады деп айтуы мүмкін. Олардың кейбіреулері, егер құндылықтар, нормалар мен ережелер жеке мінез-құлықты реттемесе, онда әлеуметтік тәртіптің мүмкін еместігін мәлімдейді («институционалистер»); басқалары адамның ақыл-парасат иесі екендігін және толық еркіндік берілгенде өздерінің мінез-құлқы үшін жауапты болатынын айтады («нарықтық фундаменталистер»). Бұл аймақтың теориялық картасында ойын-теоретиктер мен ұтымды әрекет етуші стратегтерінің дәлелдері бар болып табылады.

### Индивидуалистік және тұтастық / жүйелік көзқарастар



15.2-сурет. Негізгі ХҚ теорияларының қарапайым дөңгелегі

### Құбылмалы әлем

Бұл тарауда «қырғи қабақ соғыс» аяқталғаннан кейін басым назарға ие болған ХҚ теориялары талқыланды. Ол «қырғи қабақ соғыс» кезінде халықаралық саясатта басым державалар бәсекелестігі үстемдікке ие болған кезде ХҚ теориясы негізінен осы державалардың қатынастарына назар салды. КСРО ыдырауы және қырғи қабақ соғыстың аяқталуы осы биполярлық жүйені және дәстүрлі ХҚ теориясын да аяқтады.

«Қырғи қабақ соғыстың» аяқталуы ойын ережесін өзгертетін оқиға болды. Барлық ірі іс-шаралар сияқты, бұл да үлкен пікірталастар туғызды. Бұл пікірталастар, бұрынғы үлкен оқиғалардан кейінгі ұқсас пікірталастар сияқты ескі дәлелдерге өзгерістер енгізді, көзқарастарға түзетулер жасады және жаңа ХҚ теориялардың пайда болуына әкелді.

### *Өткенді талқылау*

Бұл кітапта итальяндық соғыстардан (1494 - 1529) кейін көтерілген және Макиавелли, Гиччиардини және басқа да Ренессанс авторлары өз еңбектерінде жазған пікірталастар атап көрсетілді. Сонымен бірге, отыз жылдық соғыс (1618-48) қозғаған пікірталастар Гроций, Крюс, Гоббс және басқаларды соғыс пен бейбітшіліктің себептерін зерттеуге әкелгені де көрсетілді. Ағарту дәуірінде орын алған тұрақсыздық испан мұрагерлік соғыстарынан (1701-14) бастап, көтерілістер мен революциялар арқылы Наполеон соғысына (1791-1814) дейін созылды. Осы тұрақсыздық соғыстың шығу себептері туралы пікірталастарды көтерді (Руссо, 1964с; Юм, 1985b, Пейн, 1986). Сонымен бірге халықаралық тәртіп үшін алғышарттар, яғни билік теңгерімінің теориялары (Юм, 1985с; Робертсон 1896) және мәңгілік бейбітшілік үшін ұсыныстар тудырды (Руссо, 1964а, b; Мэдисон, т.б. 1987; Кант, 1979; Бентам, 1843а; сондай-ақ, Йорк, 1919 қараңыз). Осы мәселелер де кітапта ұсынылды.

Кітапта индустриалдық революциядан кейін пайда болған дағдарыстар мен соғыстар, пікірталастар ғана емес, олар, сондай-ақ, ғалымдардың халықаралық қауымдастығының көтерілуіне ықпал еткені де айтылған. XIX ғасырдың ортасында бұл ғалымдар бұрынғы пікірталастарды жүйелі түрде талқылауға кірісті. Олар соғыстың себептері мен бейбітшіліктің алғышарттары туралы алдыңғы дәлелдерді қарастырды; олар осы дәлелдерді картаға түсіріп, оларды тәсілдер мен мектептерге бөлді. Олар талдау дәстүрлерін орнатты. Ғасырдың соңына қарай олар бейбітшілік үшін қозғалыстарға әсерін тигізіп, халықаралық зерттеулер мен білім беру институттарын құрды. Бірінші дүниежүзілік соғыс басталғаннан кейін дипломаттар мен мемлекет қайраткерлері осындай институттарды нығайтуға және халықаралық саясаттың жаңа ғылымын құруға күш салды.

Содан бері мұндай мекемелерде соғыс пен бейбітшілік туралы ғылыми талқылаулар өткізіле бастады. Академиктер мен саясаткерлер Макиавелли, Гроций, Гоббс, Руссо, Юм, Кант және басқа да авторлардың жасаған қосқан үлестеріне ерекше назар аударатын дәстүрлерді жаңғырта бастады (мысалы, Earle 1943; Forsyth et al. 1949; Hinsley 1967). Ғалымдар «табиғат жағдайы» туралы түсінік арқылы соғыс себептеріне жүйелі көзқарасты қалыптастырған және «әлеуметтік келісімшарт» түсінігі арқылы бейбітшілік алғышарттары үшін дәлелдер келтірген Фукидид, Макиавелли және Гоббс дәлелдерін бағалады. Оларды Гроций, Бентам және Кант ұсынған дәлелдермен салыстырды. Г. Лоус Дикинсон (G. Lowes Dickinson, 1916) 1914 жылдың күзінде Екінші дүниежүзілік соғыстың шығу себептерін зерттеген кезде, ол жауапты Фукидид пен Гоббстен тапты. Хобсон (Hobson, 1915) және Вулф (Woolf, 1916) соғыстан кейінгі берік бейбітшілікті қалай құруға болатынын ойластырған кезде, олар мемлекеттер арасында «келісімшарт» ұғымын қолданды.

Гоббс Фукидидты негізге алды. Дикинсон Фукидид пен Гоббске сенді. ХҚ ғалымдары, олар сияқты, бір-біріне арқа сүйеді. Бұрынғы авторлардың дәлелдері мен көзқарастары қазіргі академиялық пікірталастарға негіз болды. Сол уақыттың макросаясатындағы

жүйелілік пен заңдылықтарды анықтау үшін жасалған бұрынғы еңбектер халықаралық қатынастардың білім базасына елеулі үлес қосты. Дипломатиялық тарих және ғылыми пікірталастар академиялық ХҚ қоғамдастығында өзіндік ерекшелігімен із қалдырды.

### *Қазіргі заман кезеңіндегі оқиғалар*

КСРО-ның ыдырауы АҚШ-тың әлемдегі жалғыз держава ретінде қалғанын білдірді. Ол бір партиялы мемлекет және орталықтандырылған жоспарланған экономика туралы кеңестік идеалдарының дефляциясына әкелді және американдық идеалдардың пайда болуына себеп болды. Қырғи қабақ соғыстың биполярлы жүйесі бірполярлы конфигурациямен ауыстырылды. Бірполярлық – әлемдік істерде кездесетін сирек жағдай. Бұл өте сирек кездесетіні сондай, ХҚ авторлары оны уақытша жағдай ретінде қабылдайды. Уолтц (Waltz, 1979) оны қысқа мерзімдік құбылыс деп сипаттады, себебі бір мемлекеттің үстемдікке ие болуы күш теңгерімі динамикасының өсуіне әкеледі. Бірполярлық тұжырымдамасын зерттеудің орнына, ХҚ авторлары «империализм», «империя» немесе «гегемония» сияқты терминдерді қолдануға тырысады. Бұл терминдер 1990-шы жылдарда қайта енгізілгенде, АҚШ күшті әрекет етуші ғана емес, әлемдік істерге ерекше ықпал ететінін білдірді. Сондай-ақ «қырғи қабақ соғыстан» кейінгі әлемнің табиғаты туралы үлкен пікірталастар демократиялық саясат пен еркін нарықтық экономика американдық идеалдарға негізделді.

Пікірталасқа қатысушылар жиі «құқықтар», «өзара тәуелділік» және «нормалар» сияқты ескі, либералдық ұғымдарға негізделген оптимистік дәлелдерді қалыптастырды. 1930-шы жылдардағы Лорд Кейнстың әйгілі өткір мысқылы «қырғи қабақ соғыстан» кейінгі пікірталастарға қисынды келді. «Тәжірибелі адамдар өздерін кез келген зияркерлік әсерден тәуелсіз деп сенетіндер, әдетте, белгісіз бір экономиканың құлы болып табылады» деп мәлімдеді Кейнс (Keynes, 1936). Бұл әсіресе 1990-шы жылдардағы ең танымал термин «жаһандану» талқылауларынан анық көрінеді. Бастапқыда бұл талқылаудың негізгі қатысушылары өзара тәуелділік туралы ескірген пікірталастарға қатысты дәлелдерді келтірді. Бір жағында, Адам Смиттің либералдық талаптарын қайталаған және жаһандану әртүрлілікке, өнімділікке және бейбітшілікке әкелетінін мәлімдеген адамдар болды. Басқа жағында, Жан-Жак Руссоның радикалды көзқарастарын қайталаған және жаһанданудың иеліктен айыру, аномия, шиеленіс пен қақтығыс тудыратын еңбек бөлінісіне соқтыратын айтқан адамдар болды.

«Қырғи қабақ соғыстан» кейінгі негізгі тақырып АҚШ-тың ұстанымына қатысты болды. Жаһандану «американдану» деген бір термин бе? АҚШ өзінің үстемдігін ұзақ уақыт сақтай ала ма? Құрама Штаттар өз үстемдігін ұзақ уақыт сақтап қалуы мүмкін деп мәлімдеді Уильям Уолфорт (William Wohlforth, 1999). Ол бірполярлық тұжырымдамасын қалыптастырып, бұл тәртіптің тұрақты нысаны екенін дәлелдеді. Басқа авторлар онымен келіспеді. Олар Қытай мен Үндістан сияқты ірі мемлекеттер экономикасының жылдам дамуы нәтижесінде бірполярлы үстемдікке қысым жасайтынын айтты. Шығыстағы кейбір елдер батыстағы елдерге қарағанда тез өсіп, әлемдік экономиканың негізгі орталығын өзгертті. Қытай ерте ме, кеш пе, АҚШ-ты қуып жетуі мүмкін, бірақ бұл АҚШ абсолютті түрде төмендейтінін білдірмейді деп мәлімдеді Закария (Zakaria, 2011). АҚШ өсуде, бірақ басқалары тез дамып келеді. Мұндай өсу айырмашылығы, уақыт өте келе, жүйедегі бірполярлықты бұзып, көп полярлы әлемді тудырады.

Закарияның дәлелі қарапайым жүйе көзқарастарына негізделген, әлемдік саясатты дәстүрлі бильярд шарлары моделі ретінде көрсетеді. Бұл мемлекеттердің ішкі дамуы маңызды деген идеяны жоққа шығарады. Ішкі экономикалық өсу көптеген елдерде шағын элитамен ғана шектелген; демек, ел экономикасының өсуін көрсетуі мүмкін, бірақ халықтың көп бөлігі кедейлікте өмір сүруі мүмкін. Осылайша, экономикалық өсім отандық институттар байлықты барлық халықтың әл-ауқатын арттыратын тәсілдермен бөлген елдерде ғана елді халықаралық державаға айналдырып, жақсы дамиды.

Сондай-ақ, Закарияның қарапайым жүйелері географияның маңыздылығын қамтымайды. Мемлекет – аумақтық бірліктер; олар нақты географиялық кеңістікте бекітілген. Бұған қоса, мемлекеттерде тарихи оқиғалар арқылы қоғамды қалыптастырған тұрғындары бар. Бұл қоғамдар дами келе, бүкіл аймаққа әсер етеді. Бұған Катценштейн (Katzenstein, 2005), Киссинджер (2014) және басқалар дәлелдер келтірген. Олар Маккиндей (Mackinder, 1900, 1919), Бродель (Braudel, 1982) және Хантингтон (Huntington, 1993, 1996) сияқты әртүрлі авторларға жүгінеді. Олар көпполярлы әлемнің емес, мультиаймақтық әлемнің пайда болуын болжайды. Олар әлемнің көзқарастарын бірнеше аймақтардан тұратын, олардың әрқайсысы өздерінің нормалары мен құндылықтарын басшылыққа алатын және өз динамикасына сәйкес жұмыс істейтін бірегей географиялық жағдайлар мен тарихи тәжірибелермен қалыптасқандай етіп көрсетеді.

Еуропалық аймақ өте институттандырылған. Катценштейн мен Киссинджер еуропалық мемлекеттер өзара әрекеттесуші халықаралық ұйымдармен анықталған жалпы нормаларға бағынышты екеніне келіседі. Америка мемлекеттері де негізінен орынды институттандырылған. Мұнда өңірлік ұйымдардың өсуі байқалады. Бразилия қуатты мемлекетке айналып келе жатса да, аймақтық тәртіп, сайып келгенде, Америка Құрама Штаттары тарапынан бақыланады. Шығыс Азияда әлсіз институттар байқалады. Мұнда аймақтық тәртіпті тұрақты Қытайдың күші сақтайды. Бұл Қытайдың үстемдігінің өсуі теңдестіру реакцияларын жасамаған өңірдің бірегей қасиеті – Шығыс-Азия саясаты Батыстың теңдестірудің күш теориясынан алынған болжамдарға сәйкес келмейді. Қытайдың басымдықтарына қарсы тұрудың орнына, аймақтағы көптеген мемлекеттер қытай басшылығына ереді. Олар күш теңгерімінің орнына басым көпшілікке еруге бейім сияқты, ағысқа еріп, мүмкін, неоимпериалдық тәртіпке де ынталы тәрізді.

Кейбір өңірлерде институттану да жоқ, басқа мемлекет тарапынан да бақыланбайды. Африкада бірнеше институттар бар, бірақ олар аз және әлсіз; және аймақтағы мемлекетаралық тәртіпті қадағалап, ұстап тұра алмайды. Таяу Шығыста да осындай жағдай. Бұл саяси тұрғыдан әрқалы аймақ. «Мұнда ішкі және халықаралық тәртіптің әрбір түрі бар және бәрінен бір мезгілде бас тартылды», - деп атап өтті Киссинджер (Kissinger 2014, 96 б.). АВС-тің Таяу Шығыстағы тілшісі Чарльз Гласс бұл тақырыпты әрі қарай дамытты. Таяу Шығыста мемлекеттер деп аталуға лайық емес элеуметтік құрылымдар бар; олар клан кластерлері немесе «жалаулары бар тайпалар» ретінде қарастырылуы керек (Glass 1991). Қырғи-қабақ соғыс аяқталғаннан кейін тайпалық жанжалдар бұл құрылымдардың кейбірін бұзып жатыр. Миллиондаған адамдар бұл тәртіп жоқ аймақтардан қашуда. Африка және Таяу Шығыс босқындарының көбісі Жерорта теңізі арқылы өтеді немесе тұрақтылық пен тәртіп орныққан ЕО немесе басқа аймақтарға кіру үшін стратегиялық транзиттік нүктелерге жиналады. Барлығы Ресейден төнген сыртқы қауіптен ғана емес, сонымен қатар, миллиондаған саяси босқындар туғызған ішкі ауырпалыққа алаңдайды.

Қырғи қабақ соғыстың аяқталуы әлемдік істердегі ұлы өзгерістер кезеңін ашты. Әлемдік аймақтардың бәрі осыған бағынып немесе олар бірдей жолдармен өзгереді

деп ойлау мүмкін емес. Соңғы оқиғалар осы өзгерістерді және олардың жасаған әлемді қалай жақсы түсінуге болатыны туралы жаңа пікірталастар мен жарыссөздер тудырды. Бұл пікірталастар әлеуметтік өзара әрекеттесу теорияларының негізінде дәлелдерді зерделеуге талпынды. Әскери шиеленістер мен қарулы қақтығыстар жаңа оқиғалар тудырады, басқа да пікірталастар тудырады және аумақтық қауіпсіздік пен энергетикалық саясат туралы дәлелдерді жаңғыртады. Әлем құбылмалы. Халықаралық қатынастар теориясы да сондай.

## Ескертулер

1. Бұл талқылау «Үшінші әлем» терминін пайдаланбайды. Бұл термин бастапқыда 1950 жылдары бірінші әлемге де, екіншіге де тиесілі емес саяси салаға қолдану үшін ойлап табылды (Sauvy 1952). Алайда, Екінші дүние құлады, «Үшінші әлем» ұғымы өзінің аналитикалық мағынасын жоғалтты.

2. Ескі КСРО он бес республиканың одағы болды. КСРО ыдырағаннан кейін олардың он бірі ТМД құрамына кірді. Қалған төртеуі тәуелсіздік жариялады.

3. 2000 жылы Ельцин биліктен кетіп, белгісіз және жас Владимир Путинді тағайындады. Ресей коммунизм мен экономиканың құлдырауынан кейін күшті институттарды құруға қол жеткізе алмады. Путин тәртіпті сақтау үшін құпия полиция ұйымдастырды. Ол бай олигархтардың билігін бұзып, экономиканы үкіметтің бақылауында ұстау үшін әкеліп қатал күш қолданды. Ол атқарушы билікті күшейтіп, ресейлік қоғамға жаңа, автократтық тәртіпті енгізді. Ол сондай-ақ православие шіркеуін қалпына келтіріп, ескі Ресейдің дәстүрлі құндылықтарын жаңғыртты және жаңа, ұлтшылдық көңіл-күйді қалыптастырды. 2004 жылы ресейліктердің көбісі оны құтқарушы деп есептеп, көпшілік дауыс арқылы қайта сайлады.

4. Кейбір американдықтарға Рональд Рейганның идеясы Кеңес үкіметінің құлауына әсер етті деп ойлаған ұнайды – оның неолибералды идеалдары мен оның антикоммунизмі кеңестік тұрғындарын ынталандырды және оның әрекеттері КСРО-ның дәрменсіздікке ұшырауына түрткі болды (Kristol and Kagan, 1996). Олар асыра айтады. Олар Рейганның қарсыластық саясатының әсерін асыра бағалайды және оның екінші мерзімінде КСРО-мен келісім саясатының әсерін төмендетеді – бұл саясат Горбачевке КСРО-ның күйреуіне әкелген «жаңа ойлау» саясатын іске асыру мүмкіндігін ұсынды (қараңыз: Njølstad 2004). Бұған қоса, олар Рейганның қарсы саясатының Кремльде үрей тудырғанын және ядролық қақтығыс қаупін едәуір арттырғанын есінен шығарып отыр.

5. 1989 жылдың маусымы маңызды ай болды. Қытай Бейжіңдегі Тяньаньмэнь алаңындағы жаппай наразылықтардан шайқалды. Польшадағы еркін сайлау Шығыс Еуропа тәртібін және ақыр соңында КСРО-ның өзін күйреткен оқиғаларды тудырды.

6. Діннің қайта жаңғыруы Таяу Шығыста айқын көрінді, онда саяси исламның жаңа және түбегейлі нұсқалары шииттерде, сондай-ақ суннит қауымдастықтарында пайда болды және екі жақтың арасындағы шиеленіс күшейе түсті. Бірақ христиан діндерінің қайта өркендеуін бастан өткерген Батыста да діннің қайта дамуы орын алды. Зайырлы кеңестік империяның ыдырауы Ресейдегі православтық христиандардың қайта өркендеуі үшін мүмкіндіктер ашты. Сондай-ақ, Шығыс Еуропадағы посткоммунистік елдерде католицизмнің жандануына себеп болды. Америка мемлекеттерінде де діни толқулар пайда болды. Иса Мәсіхке негізделген христиандықтың евангелиялық түрі олардың ықпалын

кеңейтті. Оңтүстік Америкада евангелиялық христиан діні католик мәдениетіне елеулі ықпал етті. Солтүстік Америкада қайта жанданған теология Республикалық партияның арқасында саяси мақсаттар үшін үйлестірілді және неолибералды (бірақ социал-консервативті) саяси күн тәртібіне енгізілді. АҚШ-та, Ресей сияқты, діннің қайта өрлеуі патриоттық құндылықтар мен ұлттық мифтермен үйлесетін «дәстүрлі құндылықтарды» жандандырды. Діннің қайта дамуы, басқаша айтқанда, әлемнің көптеген бөліктерінде ұлтшылдықтың өркендеуін нығайтуға бейім болды.

7. Буш әкімшілігі біржақты тәртіпте әрекет етпей, шынайы және «мүмкін» жауларын жоюды бастаудың орнына, 11 қыркүйектегі террористік шабуылды адамзатқа қарсы қылмыс деп жариялап және барлық ұлттарды БҰҰ шеңберінде ұжымдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге қатысуға шақырғанда, бүкіл әлемде жаңа мыңжылдық басқаша басталар ма еді деген күмәнді сұрақ туындайды.

8. Дәлірек айтқанда: Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі алғашқы жылдары шайқаста шамамен үш жүз мыңнан алты жүз мыңға дейін адам қаза болды; бұл сан Қытай азаматтық соғысындағы (1949 жылы аяқталған) және Корей соғысындағы (1950 жылы басталған) адам шығындарымен одан да жоғарылайды. Сталин өлгеннен кейін соғыста қайтыс болғандардың саны азайды. Содан кейін 1960 жылдары және 1970-ші жылдардың басында ол сан тұрақты түрде өсті (отарсыздандудың кеңею үдерісін көрсетеді). 1970-ші жылдардың соңында шайқаста қаза болғандардың саны азайды, тек 80-ші жылдардағы араб әлеміндегі жаңа қақтығыстардан және Ауғанстандағы азаматтық соғыстар мен Иран-Ирак соғысы әсерінен қайта жоғарылады. Қосымша ақпарат алу үшін Пинкер (2011), Осло (PRIO) және Uppsala University бейбітшілік зерттеу институты шығарған статистиканы қараңыз.

9. Мысалы, eXelate-тегі деректер брокерлері «тұтынушылардың деректерді еркін меңгеруі бәсекелестік артықшылығы болып табылатын уақытта маркетингтерді үйретеді және мүмкіндігін кеңейтеді». Олар сатқан өнімдердің бірі – «қиыншылықта тұрған ер адамдар»; олар гүлдер мен шоколад үшін онлайн режимінде сауда жасайтындықтан, жеке қарым-қатынас мәселелері бар деп есептеледі. Елдің жетекші қаржылық қызметтеріне және тұтынушылық маркетингіне көмектесетін тағы бір фирма IXI Services – маркетингтік күш-жігерді оңтайландырады – «қарыздар бойынша ауыртпалық: шағын қала синглдері» деп аталатын сегментті сағады.

10. Эдвард Сноуденнің “The Guardian” арқылы 2013 жылы ашқан осы бақылау іс-шараларының ауқымы Гринвальдте талқыланады (2014).

11. АҚШ NASA-ға және Lockheed Martin, Redstone Arsenal және Sandia National Laboratories секілді қорғаныс компанияларына кіруге тырысқан бірнеше хакерлік шабуылдардың толқындарының құрбан болды. Шабуылдар 2003 жылы басталды. АҚШ оларды кибер шпионаждың маңызды оқиғалары деп санап, оларды «Титан жаңбыры» деп атады және оларды Қытайдан шыққан деп күдіктенді. АҚШ-тың күмәндануы Қытай-Америка қарым-қатынастарындағы егесудің себебі болды (Weimann, 2014).

12. АҚШ мәлімдегендей, ядролық материалды бөлетін центрифугаларды басқару үшін бағдарламаланған логикалық контроллерлерді (PLC) вирус жұқтыру үшін «Stuxnet» деп аталатын компьютерлік құрт қолданды. Құрт центрифугалардың тым жылдам айналып кетуіне себеп болды. Иранның атомдық центрифугаларының бестен бір бөлігін осы жойды деп есептеледі.

13. Басқа жолы Джеймс дер Дериан (Der Derian 1992, 1-б.) Уил Роджерстің

дипломатияны – «тас тауып алғанша «жақсы ит» деп алдап тұру» өнерімен байланыстырады. Бұл Никольсон (Nicolson 1954, 2-бет) немесе Гамильтон және Лангорн (Hamilton and Langhorne 1995, 1-бет) тәрізді дәстүрлі дипломатиялық тарихшылар қолданған анықтамалардан өте алыс.

14. Бұрынғы материалистік радикалдар қоғамның экономикалық негізі мен идеологиялық құрылымның айырмашылығы – екіншісі біріншісі арқылы анықталады деп есептеді (Marx 1975б). Постструктуралистер ескі тарихи материализмді басқаша айналдырып, идеологиялық құрылымның қалыптастырушы маңыздылығын атап өтті. Осылайша, олар да «супер-структуралистер» деп атауға болады – бұл терминнің екіұшты және жарамсыз «постструктуралистер» деген сөзден гөрі маңызы жоғары.

15. Жоғарыда, 5-тарауда Руссоның осы дәлелдің негізгі логикасына қалай үлес қосқаны туралы айтылған. Гегель бұл логиканы өзінің білім мен сәйкестілік туралы философиясында кеңейтті; ол қожайын мен құл арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастар туралы талқылауларында кездеседі (Гегель, 1980, сонымен қатар, Фукуяма, 1992 қараңыз).

16. Кэмпбеллдің қауіпсіздік туралы ұғымы өзіндік сәйкестілік ұғымымен тығыз байланысты. Өз кезегінде, өзіндік сәйкестілік ұғымы уақыт арқылы және «мен» және «басқа» деген ұғымдарды дифференциациялау арқылы өзара әрекеттесу кезінде жасалады. Сондықтан, қауіпсіздік және сәйкестілік бір-біріне байланысты ұғымдар. Өзара байланыс мемлекеттер арасындағы сыртқы саясатта көрініс табады деп мәлімдеді Кэмпбелл. Ол АҚШ-тың қауіпсіздік саясатын ұлттық сәйкестілікті қорғауға және сақтауға арналған ұлттық жоба ретінде қарастырады.

17. Орыс-американдық әлеуметтанушы Питирим Сорокин «идеал» және «идеализм» терминдерінен аулақ болғысы келді, сондықтан ол материализмге қарсы тұжырымдауды білдіру үшін «идеологиялық» терминін қолданды. ХҚ-да көп қолданылатын «идеалистік» терминімен шатастырмас үшін біз Сорокиннің үлгісін ұстанамыз.

18. Мұны түсіну керек: Дэвид Юм (Дэвид Юм, 1978, III бөлім, 1985) жалпы нормалар мен ережелер арқылы қалыптасқан мемлекет қоғамын дамытудағы дағды, әдет-ғұрып пен шарттардың рөлін ерекше атап өтті. Адам Смиттің салыстырмалы көзқарасқа ие болғаны жиі ұмытылады. Саяси экономика туралы «Моральдық ойлар теориясы» атты алғашқы кітабында Смит өзінің досы Дэвид Юм сияқты бірдей дәлел келтірді. Ол – С және Д ұяшықтарының екеуінің де элементтерінің күрделі тіркесіміне негізделген дәлел. Смиттің бірінші томына көңіл бөлмей, оның екінші томы «Ұлттар байлығына» көбірек назар аудару үрдісі орын алған. Бұл Смиттің дәлелі D және A ұяшықтарының арасында орналасқан деген қате пікір қалыптастырған нарық фундаменталистерінің үлкен қауымдарының әсері.

## Bibliography

- Acheson, D. (1969) *Present at the Creation*. New York: W. W. Norton
- Adorno, T. and M. Horkheimer (1979) *Dialectic of Enlightenment*. London: Verso [1944]
- Airas, P. (1978) *Die geschichtlichen Wertungen Krieg und Friede von Friedrich dem Grossen bis Engels*. Rovaniemi: Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys
- Alker, H. (1965) *Mathematics and Politics*. New York: Macmillan
- Alker, H. (1992) 'The Humanist Moment in International Relations', *International Studies Quarterly* 36(4): 347–73
- Alker, H. (1996) *Rediscoveries and Reformulations: Humanistic Methodologies for International Studies*. Cambridge: Cambridge University Press
- Allen, S. H. (1920) *International Relations*. Princeton: Princeton University Press
- Allison, G. (1971) *Essence of Decision*. Boston: Little, Brown & Co.
- Anderson, B. (1983) *Imagined Communities*. London: NLB
- Anderson, M. S. (1988) *War and Society in Europe of the Old Regime, 1618–1789*. London: Fontana Press
- Anderson, P. (1979) *Lineages of the Absolutist State*. London: NLB
- Angell, N. (1903) *Patriotism under Three Flags*. London: Unwin
- Angell, N. (1910) *The Great Illusion*. London: Heinemann
- Appadurai, A. (1990) 'Disjunction and Difference in the Global Cultural Economy', *Theory, Culture & Society* 7(2): 295–310
- Appleby, J. O. (1978) *Economic Thought and Ideology in Seventeenth Century England*. Princeton: Princeton University Press
- Aquinas, T. (1947) *Summa Theologica*. New York: Benziger Brothers
- Ardat, G. (1975) 'Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations', in Tilly, C., ed., *The Formation of Nation States in Western Europe*, pp. 164–242. Princeton: Princeton University Press
- Arendt, H. (1951) *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace
- Armstrong, D. (2002) 'Dick Cheney's Song of America', *Harper's* (October), pp. 76–83
- Aron, R. (1966) *Peace and War*. New York: Doubleday
- Aron, R. (1986) *Clausewitz: Philosopher of War*. New York: Simon & Schuster
- Artz, F. B. (1967) *The Mind of the Middle Ages*. Chicago: University of Chicago Press
- Ashley, R. K. (1984) 'The Poverty of Neorealism', *International Organization* 38(2): 225–86



- Ashley, R. K. and Walker, R. B. J. (1990), 'Speaking the Language of Exile', *International Studies Quarterly* 34(3): 259–68.
- Ashworth, L. M. (2002) 'Did the Realist-Idealist Debate Really Happen?', *International Relations* 16(1): 35–51
- Ashworth, L. M. (2013) 'A New Politics for a Global Age', in Bliddal, H. C., C. Sylvest and P. Wilson, eds, *Classics of International Relations*, pp. 59–68. London: Routledge
- Augustine of Hippo (1954) *The City of God*. New York: Fathers of the Church, Inc., Vol. VIII
- Axelrod, R. (1984) *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books
- Babst, D. V. (1964) 'Elective Governments – a Force for Peace', *The Wisconsin Sociologist* 3(1): 9–14
- Bacon, F. (1852) 'Notes of a Speech Concerning a War with Spain', in *Works of Francis Bacon*, Vol. II, pp. 199–201. Philadelphia: Hart, Casey & Hart [1624]
- Bagehot, W. (1889) 'Physics and Politics', in *Works*, Vol. IV. Hartford, CT: The Travelers Insurance Co. [1872]
- Bairoch, P. (1975) *The Economic Development of the Third World since 1900*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press
- Baran, P. and P. M. Sweezy (1966) *Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press
- Barnes, T. (1981a, b) 'The Secret Cold War. The CIA and American Foreign Policy, 1946–1956', *Historical Journal* 24(2 and 3): 399–415; 649–70
- Baron, H. (1952) 'Die Politische Entwicklung der Italienischen Renaissance', *Historische Zeitschrift* 174: 31–56
- Barracough, G. (1976) *An Introduction to Contemporary History*. Harmondsworth: Penguin
- Bartelson, J. (1995) *A Genealogy of Sovereignty*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bary, W. T. de (1998) *Asian Values and Human Rights*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Bass, G. J. (2008) *Freedom's Battle*. New York: Knopf Doubleday
- Batscha, Z. and R. Saage, eds (1979) *Friedensutopien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Baudrillard, J. (1995) *The Gulf War Did Not Take Place*. Bloomington: Indiana University Press
- Beales, A. C. F. (1931) *A History of Peace*. New York: Dial
- Bebel, A. (1893) *Die Frau und der Sozialismus*. Stuttgart: Dietz
- Becker, K. L. (1932) *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*. New Haven: Yale University Press
- Belli, P. (1936) *A Treatise on Military Matters and Warfare*. Oxford: Clarendon Press [1563]
- Bender, P. (2004) *Weltmacht Amerika*. Berlin: Klett-Cotta
- Bentham, J. (1843a) 'A Plan for an Universal and Perpetual Peace', in *Works*, Vol. 2, pp. 546–61. Edinburgh: William Tait [c.1794]
- Bentham, J. (1843b) 'Emancipate your Colonies', in *Works*, Vol. 4, pp. 408–19. Edinburgh: William Tait
- Bentham, J. (1843c) 'Principles of International Law', in *Works*, Vol. 2, pp. 531–61. Edinburgh: William Tait
- Bentham, J. (1948) *The Principles of Morals and Legislation*. New York: Lafner [1789]
- Berges, W. (1938) *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*. Stuttgart: Hiersman Verlag
- Bernhardi, F. von (1912) *Germany and the Next War*. New York: Longman, Green & Co.

- Bertalanffy, L. von (1950) 'An Outline for General Systems Theory', *British Journal for the Philosophy of Science* 1(2): 134–65
- Bertalanffy, L. von (1956) 'General Systems Theory', reprinted in Singer, J. D., ed. (1965) *Human Behavior in International Politics*. Chicago: Rand McNally and Co. Bevin, E. (1945) 'On the Foreign Situation', memo by the Secretary of State for Foreign Affairs, 8 Nov. 1945, Foreign Office document (FO) 800.478 MIS/45/14; Public Records Office, London
- Bharadwaj, A. (2008) 'Man, State and the Myth of Democratic Peace', *Strategic Analysis* 26(2): 305–15
- Biersteker, T. and C. Weber, eds (1996) *State Sovereignty as Social Construct*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bismarck, O. von (1898) *Bismarck, the Man and the Statesman*. London: Smith, Elder & Co
- Blainey, G. (1973) *The Causes of War*. New York: The Free Press
- Bliddal, H., C. Sylvest and P. Wilson, eds (2013) *Classics of International Relations*. London: Routledge
- Bloch, M. (1961) *Les rois thaumaturges*. Paris: Colin
- Bodin, J. (1945) *Method for the Easy Comprehension of History*. New York: Columbia University Press [1566]
- Bodin, J. (1967) *Six Books of the Commonwealth*. Oxford: Basil Blackwell [1576]
- Bondanella, P. E. (1973) *Machiavelli and the Art of Renaissance Italy*. Detroit: Wayne State University Press
- Bossuet, J.-B. (1824) *Politique tire des propres paroles de l'Écriture Sainte* Turin: Alliana [1679]
- Botero, G. (1956) *The Reason of State and the Greatness of Cities*. New Haven: Yale University Press [1598]
- Boulding, K. (1945) *The Economics of Peace*. New York: Prentice Hall
- Boulding, K. (1962) *Conflict and Defence: A General Theory*. New York: Harper & Bros.
- Bouthoul, G. (1951) *Les guerres, éléments de polymologie*. Paris : Payot
- Bowman, I. (1922) *The New World. Problems in Political Geography*. New York: Yonkerson-Hudson
- Bozeman, A. B. (1960) *Politics and Culture in International History*. Princeton: Princeton University Press
- Brailsford, H. N. (1914) *War of Steel and Gold*. London: Bell
- Brailsford, H. N. (1917) *A League of Nations*. New York: Macmillan
- Bramhall, J. (1658) *Castigations of Mr. Hobbes his last animadversions in the case concerning liberty, and universal necessity. With an appendix concerning the Catching of Leviathan*. London: J. Crook
- Braudel, F. (1972) *The Mediterranean*. New York: Harper & Row
- Braudel, F. (1977) *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Braudel, F. (1982) *The Wheels of Commerce*. New York: Harper & Row
- Bremer, S. A. (1992) 'Dangerous Dyads', *Journal of Conflict Resolution* 36(2): 309–41
- Brierly, J. L. (1928) *The Law of Nations*. New York: Oxford University Press
- Brodie, B., ed. (1946) *The Absolute Weapon: Atomic Power and World Order*. New York: Harcourt
- Brodie, B. (1959) *Strategy in the Missile Age*. Princeton: Princeton University Press
- Brown, P. M. (1923) *International Society*. New York: Macmillan

- Brundtland, G. H. / World Commission On Environment and Development (1987) *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press
- Bryce, J. (1888) *American Commonwealth*, Vol. 1. London: Macmillan & Co.
- Buckle, H. T. (1862) *History of Civilization in England*. New York: Appleton
- Bueno de Mesquita, B. (1981) *The War Trap*. New Haven: Yale University Press
- Bukharin, N. (1973) *Imperialism and World Economy*. New York: Monthly Review Press [1915]
- Bull, E. (1948) *Arbeiderklassen in norsk historie*. Oslo: Tiden Norsk Forlag
- Bull, H. (1977) *The Anarchical Society*. New York: Columbia University Press
- Burleigh, M. (2009) *Blood and Rage*. London: HarperCollins
- Burleigh, M. (2013) *Small Wars, Far Away Places*. London: Macmillan
- Burke, E., ed. (1772) *The Annual Register* (Vol. XV). London: J. Dodsley
- Burke, E. (1866) ‘Letter to a Member of The National Assembly ...’, in *Works*, Vol. IV, pp. 1–57. Boston: Little, Brown & Co. [1791]
- Burke, E. (1988) *Reflections on the Revolution in France*. Harmondsworth: Penguin [1790]
- Burke, E. (1999) ‘Speech ... on Moving His Resolutions for Conciliation with the Colonies’, in *Selected Works of Edmund Burke*, vol. 1, pp. 221–84 [1775]. Indianapolis: LibertyFund
- Burns, C. D. (1920) *International Politics*. London: Methuen
- Burton, J. W. (1972) *World Society*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bush, G. H. W. and B. Scowcroft (1998) *A World Transformed*. New York: Knopf
- Butler, J. (1997) *Excitable Speech*. London: Routledge
- Butterfield, H. (1951) *History of Human Relations*. New York: Macmillan
- Butterfield, H. and M. Wight, eds (1966) *Diplomatic Investigations*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Buzan, B. (1991) *People, States and Fear*. New York: Harvester Wheatsheaf [1983]
- Buzan, B. and G. Lawson (2015) *The Global Transformation*. Cambridge: Cambridge University Press
- Buzan, B., R. Little and C. Jones (1993) *The Logic of Anarchy*. New York: Columbia University Press
- Calleo, D. (1965) *Europe's Future*. New York: Horizon Press
- Calliures, F. de (1983) *The Art of Diplomacy*. New York: Holmes & Meier [1716]
- Campbell, D. (1992) *Writing Security*. Minneapolis: Minnesota University Press
- Canard, M. (1966) ‘Byzantium and the Muslim World to the Middle of the Eleventh Century’, in *Cambridge Medieval History*, Vol. IV part I (ed. J. M. Hussey), pp. 696–735. Cambridge: Cambridge University Press
- Cardano, G. (1930) *The Book of My Life*. New York: Dutton [1574]
- Carr, E. H. (1937) *International Relations since the Peace Treaties*. London: Macmillan & Co.
- Carr, E. H. (1942) *Conditions of Peace*. London: Macmillan
- Carr, E. H. (1945) *Nationalism and After*. London: Macmillan
- Carr, E. H. (2001) *The Twenty-Years' Crisis, 1919–1939*. London: Palgrave [1939]
- Carson, R. (1962) *Silent Spring*. Boston: Houghton Mifflin
- Castiglione, B. (1959) *Book of the Courtier*. New York: Doubleday [1528]
- Ceadel, M. (1987) *Thinking about Peace and War*. Oxford: Oxford University Press
- Cellini, B. (1969) *The Autobiography of Benvenuto Cellini*. New York: Macmillan [1728]
- Chailand, G. (2008) ‘Stratégie politique et militaire de la guerre révolutionnaire’, in *Les guerres irrégulières*, pp. 17–65. Paris: Gallimard

- Chamber, R. (1844) *Vestiges of the Natural History of Creation*. London: John Churchill
- Chamberlain, H. S. (1899) *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin: Bruckmann
- Chanteur, J. (1992) *From War to Peace*. Boulder: Westview
- Chartier, R., ed. (1987) *A History of Private Life*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Ch'en Po-ta (1953) *Stalin on the Chinese Revolution*. Beijing: Foreign Languages Press
- Chomsky, N. (2008) *Hegemony or Survival*. New York: Henry Holt & Co.
- Choucri, N. (2012) *Cyberpolitics in International Relations*. Cambridge, MA: MIT Press
- Churchill, W. S. (1923) *The World Crisis*. London: Longman, Green
- Churchill, W. S. (1989a) 'Munich', in *Blood, Toil, Tears and Sweat: The Great Speeches*, pp. 129–44. London: Penguin [1938]
- Churchill, W. S. (1989b) 'The Soviet Danger', in *Blood, Toil, Tears and Sweat*, pp. 295–309. London: Penguin [1946]
- Churchill, W. S. (1989c) 'Something that Will Astonish You', in *Blood, Toil, Tears and Sweat*, pp. 310–15. London: Penguin [1946]
- Claude, I. (1962) *Power and International Relations*. New York: Random House
- Clausewitz, C. von (1922) 'Die Deutschen und die Franzosen', in Rothfels, H., ed., *Carl von Clausewitz: Politische Schriften und Briefe*, pp. 35–51. Munich: Drei Masken Verlag
- Clausewitz, C. von (1962) 'I Believe and Profess', in *War, Politics and Power*, pp. 301–4. Chicago: Henry Regnery
- Clausewitz, C. von (1976) *On War*. Princeton: Princeton University Press [1832]
- Clemenceau, G. (1930) *Grandeurs et miseres d'une victoire*. Paris: Pion
- Clinton, D. (1993) 'Tocqueville on Democracy, Obligation and the International System', *Review of International Studies* 19(3): 227–45
- Clinton, W. J. (1993) 'State-of-the-Union Address', The American Presidency Project, [www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=47232](http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=47232)
- Clinton, W. J. (1994) *A National Security Strategy of Engagement and Enlargement*. Washington DC: US Government Printing Office
- Club of Rome (1972) *Limts to Growth*. New York: Signet
- Coase, R. (1937) 'The Nature of the Firm', *Economica* 4(16): 386–405
- Cobden, R. (1973) *The Political Writings of Richard Cobden*, 2 vols. New York: Garland Publishing
- Cockburn, P. (2015) *The Rise of the Islamic State*. London: Verso
- Cole, G. D. H., ed. (1950) *The Social Contract and Discourses*. London: Dutton
- Collini, S. (1991) *Public Moralists*. Oxford: Oxford University Press
- Conant, C. A. (1898) 'The Economic Basis of "Imperialism"', *The North American Review* 167 (502): 326–40
- Condorcet, J.-A.-N. de (1788) *Reflexions sur l'esclavage des nuyres*. Neufchatel: Society typographique [1781]
- Condorcet, J.-A.-N. de (1970) *Esquisse d'un tableau historique des progrus de l'esprit humain*. Paris: Libraire philosophique J. Vrin [1795]
- Connolly, W. E. (1993) *Terms of Political Discourse*. Oxford: Blackwell [1974]
- Cooley, C. H. (1918) *Social Process*. New York: Scribner's Sons
- Cooper, R. (1968) *The Economics of Interdependence*. New York: McGraw-Hill
- Courttilz de Sandras, G. de (1686) *Nouveaux interets des Princes de l'Europe, ou l'on traite des Maximes qu'ils doivent observer pour se maintenir dans leurs Etats, et pour empecher qu'ils ne se forme une Monarchie Universelle*. Cologne [The Hague]: Pierre Marteau

- Cox, M. (2001) 'Introduction', in Carr, *The Twenty Years' Crisis, 1919–1939*. London: Palgrave
- Cox, R. W. (1981) 'Social Forces, States and World Orders', *Millennium* 10(2): 126–55
- Cox, R. W. (1987) *Production. Power and World Order*. New York: Columbia University Press
- Cranston, M. (1982) *Jean-Jacques*. Chicago: University of Chicago Press
- Cranston, M. (1991) *The Noble Savage*. Chicago: University of Chicago Press
- Cranston, M. (1997) *The Solitary Self*. Chicago: University of Chicago Press
- Creel, G. (1920) *The War, The World and Wilson*. New York: Harper & Brothers
- Crocker, L. G. (1974) *Jean-Jacques Rousseau*, 2 vols. New York: Macmillan
- Cronin, V. (1967) *The Florentine Renaissance*. New York: E. P. Dutton & Co.
- Crook, P. (1994) *Darwinism, War and History*. Cambridge: Cambridge University Press
- Crozier, M. and E. Friedberg (1977) *L'acteur et le systume*. Paris: Editions du Seuil
- Crozier, M., S. P. Huntington and J. Watanuki (1975) *The Crisis of Democracy*. New York: New York University Press
- Cruce, E. (1972) *The New Cyneas*. New York: Garland Publishing [1623]
- Cullen, M. (2007) *Are We Rome?* New York: Mariner
- Cumberland, R. (1727) *A Treatise of the Law of Nature*. London: R. Philips [1672]
- Darwin, C. (1958) *The Origin of Species*. New York: New American Library [1859]
- Darwin, C. (1962) *The Voyage of the Beagle*. New York: Doubleday [1839]
- Davenant, C (1701) *Essays upon: I. The ballance of power. II. The right of making war,peace and alliances. III. Universal monarchy*. London: J. Knapton
- Davies, D. (1932) *Suicide or Sanity?* London: Williams & Norgate
- Defoe, D. (1938) Editorial in *Review of the State of the English Nation* 7(706): 261–3. New York: Columbia University Press
- Der Derian, J. (1987) *On Diplomacy*. Oxford: Blackwell
- Der Derian, J. (1992) *Antidiplomacy*. Oxford: Blackwell
- Der Derian, J. and M. Shapiro, eds (1986) *International/Intertextual Relations*. Lexington, MA: Lexington Books
- Deudney, D. (2007) *Bounding Power*. Princeton: Princeton University Press
- Deutsch, K. W. (1953) *Nationalism and Social Communication*. New York: John Wiley
- Deutsch, K.W. (1954) *Political Community at the International Level*. New York: Doubleday and Company
- Deutsch, K.W., S. A. Burrell, R. A. Kann and M. Lee, Jr (1957) *Political Community and the North Atlantic Area*. Princeton: Princeton University Press
- Dickinson, G. L. (1916) *The European Anarchy*. London: Allen & Unwin
- Dickinson, G. L. (1927) 'Introduction', in Rousseau, J.-J., *A Project of Perpetual Peace*. London: R. Cobden-Sandersson
- Diderot, D. (1992) *Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press
- Downing, B. M. (1992) *The Military Revolution and Political Change*. Princeton: Princeton University Press
- Doyle, M. (1983) 'Kant, Liberal Legacies and Foreign Affairs', *Philosophy and Public Affairs* 12(1 & 2): 205–35; 323–53
- Drucker, P. (1939) *The End of Economic Man*. New York: John Day Company
- Duby, G. (1968) *Rural Economy and Country Life in the Medieval West*. London: Edward Arnold
- Dunn, F. S. (1937) *Peaceful Change*. New York: Council on Foreign Relations
- Dunn, F. S. (1949) 'The Scope of International Relations', *World Politics* 1(2): 142–7

- Dupuis, C. (1909) *Le principe d'équilibre et le concert européen*. Paris: Perrin & Compagnie
- Dyson, K. (1980) *The State Tradition in Western Europe*. Oxford: Martin Robertson
- Eagleton, C. (1932) *International Government*. New York: Ronald Press
- Eagleton, C. (1937) *Analysis of the Problem of War*. New York: Ronald Press
- Eagleton, C. and F. O. Wilcox, eds (1945) 'The United Nations: Peace and Security', *American Political Science Review*. 39(4): 934–92
- Earle, E. M. (1943) *Makers of Modern Strategy*. Princeton: Princeton University Press
- Ehrlich, P. (1968) *The Population Bomb*. New York: Ballantine
- Eisenstein, E. L. (1993) *The Printing Revolution in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Ekbladh, D. (2011) 'Present at the Creation', *International Security* 36(3): 107–41
- Ellis, J. (2015) *The Quartet*. New York: Knopf
- Elton, G. R. (1981) *Reformation Europe*. Glasgow: Fontana/Collins
- Enloe, C. (2004) *The Curious Feminist*. Los Angeles: University of California Press
- Erasmus, D. (1964) 'Dulce bellum inexpertis', in H. H. Philips, ed., *The Adages of Erasmus*, pp. 308–54. Cambridge: Cambridge University Press
- Eulau, H. (1961) *Recent Developments in the Behavioral Study of Politics*. Stanford: Stanford University, Dept of Political Science
- Fanon, F. (1963) *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press [1961]
- Fanon, F. (1967) *Black Skin, White Masks*. New York: Grove Press
- Farwell, B. (1985) *Queen Victoria's Small Wars*. New York: W. W. Norton
- Febvre, L. (1942) *Le problème de l'incroyance au XVII<sup>e</sup> siècle*. Paris: Michel
- Feinsod, M. (1953) *How Russia is Ruled*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Fellner, W. (1949) *Competition among the Few*. New York: Knopf
- Fñnelon, F. de Salignac de la Mothe (1815) 'On the necessity of forming alliances, both offensive and defensive, against a foreign power which manifestly aspires to universal monarchy', in Anon., *A Collection of Scarce and Valuable Tracts on the most Interesting and Entertaining Subjects*, 2<sup>nd</sup> ed, Vol. XIII. London: Cadell, Davis, etc. [1700]
- Ferguson, Y. H. (1996) *Politics: Authority, Identities and Ideology*. Columbia: University of South Carolina Press
- Ferguson, Y. H. and R. W. Mansbach (1988) *The Elusive Quest*. Columbia: University of South Carolina Press
- Ferguson, N. (2005) *Colossus*. London: Penguin
- Ferguson, N., C. S. Maier, E. Manela and D. Sargent, eds (2011) *The Shock of the Global*. Cambridge, MA: Belknap Press
- Ferrari, J. (1860) *Histoire de la raison d'État*. Paris: Michel Levy Frères
- Fichte, J. G. (1979a) 'Zum ewigen Frieden', in Batscha, Z. and R. Saage, eds, *Friedensutopien*, pp. 83–93. Frankfurt am Main: Suhrkamp [1796]
- Fichte, J. G. (1979b) *Der geschlossene Handelsstaat*. Hamburg: Felix Meiner Verlag [1800]
- Fichterman, H. (1964) *The Carolingian Empire*. New York: Harper & Row
- Filmer, R. (1991) 'Patriarcha: A Defence of the Natural Power of Kings against the Unnatural Liberty of the People', in *Patriarcha and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press [1680]
- Finer, S. (1975) 'State- and Nation-building in Europe', in Tilly, C., ed., *The Formation of Nation States in Western Europe*, pp. 84–164. Princeton: Princeton University Press
- Fischer, F. (1961) *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf: Droste

- Forsyth, M. G., H. M. A. Keens-Soper and P. Savigear, eds (1949) *The Theory of International Relations: Selected Texts from Gentili to Treitschke*. New York: Transaction Publishers
- Foucault, M. (1972), 'The Discourse on Language', in *The Archaeology of Knowledge & The Discourse on Language*, pp. 215–39. New York: Pantheon
- Foucault, M. (1973) *The Order of Things*. New York: Random House [1966]
- Foucault, M. (1984a) 'What Is Enlightenment', in Rabinow, P., ed., *The Foucault Reader*, pp. 32–51. New York: Pantheon
- Foucault, M. (1984b) 'Nietzsche, Genealogy, History', in Rabinow, P., ed., *The Foucault Reader*, pp. 76–101. New York: Pantheon
- Fox, W. R. (1944) *The Super-Powers: The United States, Britain, and the Soviet Union – Their Responsibility for Peace*. New York: Harcourt, Brace and Company
- Fox, W. R., ed. (1959) *Theoretical Aspects of International Relations*. Notre Dame: Notre Dame Press
- Fraenkel, E. (1941) *The Dual State*. London: Oxford University Press
- Frank, A. G. (1966) *The Development of Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press
- Frank, A. G. (1967) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press
- Franke, W. (1968) 'The Italian City-State System as an International System', in Kaplan, M., ed., *New Approaches to International Relations*, pp. 426–59. New York: St Martin's Press
- Frederick II (1981) *Anti-Machiavel*. Athens: Ohio University Press [1740]
- Frei, C. (2001) *Hans J. Morgenthau: An Intellectual Biography*. Baton Rouge: LSU Press
- Friedrich, C. J., ed. (1949) *The Philosophy of Kant*. New York: The Modern Library
- Friedrich, C. J. (1954) *Totalitarianism*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Friedrich, C. J. and Z. Brzezinski (1965) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Fromkin, D. (1995) *In the Time of the Americans*. New York: Knopf
- Fukuyama, F. (1989) 'The End of History', *The National Interest* 5(Summer): 3–18
- Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press
- Fukuyama, F. (1999) *The Great Disruption*. New York: Simon & Schuster
- Fullerton, W. M. (1913) *Problems of Power*. London: Constable & Co.
- Gaddis, J. L. (1986) 'The Long Peace'. *International Security*, 10(4): 99–142
- Gaddis, J. L. (1992) 'International Relations Theory and the End of the Cold War', *International Security* 17(3): 5–58
- Gaddis, J. L. (2011) *George F. Kennan: An American Life*. New York: W. W. Norton & Company
- Ganshof, F.-L. (1995) 'Le Moyen Age', in P. Renouvin, ed., *Histoire des relations internationales*, Vol. I, pp. 15–243. Paris: Hachette [1953]
- Gardner, L. C. (1984) *A Covenant with Power*. New York: Oxford University Press
- Gasman, D. (1971) *The Scientific Origins of National Socialism*. London: Macdonald
- Gates, S., T. L. Knutsen and J. W. Moses (1996) 'Democracy and Peace: A More Skeptical View', *Journal of Peace Research* 33(1): 1–11
- Geiss, I. (1993) *Europa – Vielfalt und Einheit*, Mannheim: B. L. Taschenbuchverlag
- Gellner, E. (1983) *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell
- Gentili, A. (1964) *De Jure Belli Libri Tres*. New York: Oceana Publications [1612]
- Genz, F. (1806) *Fragments upon the Present State of the Political Balance of Europe*. London: M. Peltier

- Gentz, F. (1953) 'ber den ewigen Frieden', in von Raumer, K., ed., *Ewiger Friede*. Munich: Verlag Karl Alber Freiburg
- George, J. (1994) *Discourses of Global Politics: A Critical (Re)Introduction to International Relations*. Boulder: Lynne Rienner
- Gibbon, E. (1994a) *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London: Penguin (vols 1 and 2)
- Gibbon, E. (1994b) *History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London: Penguin (vols 3 and 4)
- Giddens, A. (1990) *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press
- Gilbert, F. (1965) *Machiavelli and Guicciardini*. Princeton: Princeton University Press
- Gilpin, R. (1981) *War and Change in World Politics*. New York: Cambridge University Press
- Gilpin, R. (1987) *The Political Economy of International Relations*. Princeton: Princeton University Press
- Glass, C. (1991) *Tribes With Flags: A Dangerous Passage Through the Chaos of the Middle East*. New York: Atlantic Monthly Press
- Godwin, W. (1985) *Enquiry Concerning Political Justice*. Harmondsworth: Penguin [1793]
- Gordon, D. C. (1991) *Images of the West*. Totowa: Rowman & Littlefield
- Gorres, J. (1979) 'Der allgemeine Frieden – Ein Ideal', in Batscha, Z. and R. Saage, eds, *Friedensutopien*, pp. 126-77. Frankfurt am Main: Suhrkamp [1798]
- Gough, J. W. (1936) *The Social Contract*. Oxford: Clarendon Press
- Gramsci, A. (1974) *Selections from the Prison Notebooks*. London: Lawrence & Wishart
- Grant, A. J., J. D. I. Hughes, A. Greenwood, P. H. Kerr and F. F. Urquhart (1916) *An Introduction to the Study of International Relations*. London: Macmillan & Co.
- Grant, M. (1916) *The Passing of the Great Race*. New York: Charles Scribner's Sons
- Grant, R. and K. Newland, eds (1991) *Gender and International Relations*. Buckingham and Milton Keynes: Open University Press
- Greenwald, G. (2014) *No Place to Hide*. London: Hamish Hamilton
- Gregory of Tours (1974) *The History of the Franks*. Harmondsworth: Penguin [593?]
- Grey, E. (1925) *Twenty-Five Years*, Vol. 2. New York: Frederick A. Stokes
- Grimm, H. (1928) *Volk ohne Raum*. Munich: Albert Langen
- Grotius, H. (1853) *De Jure Belli ac Pacis*. Cambridge: Cambridge University Press [1625]
- Guevara, E. (1961) *On Guerrilla Warfare*. New York: Praeger
- Guicciardini, F. (1969) *The History of Italy*. London: Collier-Macmillan [1561]
- Guicciardini, F. (1970) *Maxims and Reflections of a Renaissance Statesman*. Gloucester, MA: Peter Smith [1857]
- Guicciardini, F. (1994) *Dialogue on the Government of Florence*. Cambridge: Cambridge University Press [1527]
- Guilhot, Nicolas (2011) *The Invention of International Relations Theory*. New York: Columbia University Press
- Gulick, E. V. (1967) *Europe's Classical Balance of Power*. New York: W. W. Norton
- Gumpłowicz, L. (1909) *Der Rassenkampf*. Innsbruck: Wagner'sche Universitätsbuchhandlung [1885]
- Gunn, J. A. W. (1969) *Politics and the Public Interest in the Seventeenth Century*. London: Routledge & Kegan Paul
- Gunnell, J. G. (1978) 'The Myth of the Tradition', *American Political Science Review* 72(1): 122–35



- Gunnell, J.G. (1989) *The Orders of Discourse*. Lanham: Rowman and Littlefield
- Haas, E. B. (1961) 'International Integration', *International Organization* 15(3): 366–92
- Haas, E.B. (1964) *Beyond the Nation State*. Stanford: Stanford University Press
- Haas, E.B. (1968) *The Uniting of Europe*. Stanford: Stanford University Press
- Haas, P., ed. (1992) *International Organization* (Special Issue on Epistemic Communities) 46(1)
- Habermas, J. (1991) *Communication and the Evolution of Society*. Cambridge: Polity Press
- Haeckel, E. (1896) *The Evolution of Man*. New York: Appleton
- Hackel, E. (1900) *The Riddle of the Universe*. New York: Harper & Brothers
- Hale, J. R. (1960) *Machiavelli and Renaissance Italy*. New York: Macmillan
- Hale, J. R. (1981) 'International relations in the West', in Hay, D., ed., *The Renaissance 1493–1520*, 2nd ed., pp. 259–92. Cambridge: Cambridge University Press [1957]
- Hall, J. A. (1986) *Powers and Liberties*. Harmondsworth: Penguin
- Halle, L. (1967) *The Cold War as History*. New York: Harper & Row
- Halliday, F. (1983) *The Making of the Second Cold War*. London: Verso
- Halliday, F. (1994) *Rethinking International Relations*. London: Macmillan
- Hamilton, A. (1928) 'Report on the Subject of Manufactures', in Cole, Arthur H., ed., *Industrial and Commercial Correspondence of Alexander Hamilton*. Chicago: A. W. Shaw Co. [1791]
- Hamilton, A. (1987) 'Concerning Dangers from War between the States' in Madison, J., A. Hamilton and J. Jay, eds, *The Federalist*. London, Penguin, pp. 104–9 [1788]
- Hamilton, K. and R. Langhorne (1995) *The Practice of Diplomacy*. London: Routledge
- Hampson, N. (1968) *The Enlightenment*. Harmondsworth: Penguin
- Hanke, L. (1974) *All Mankind Is One*. De Kalb: Northern Illinois University Press
- Harbutt, F. (1988) *The Iron Curtain*. Oxford: Oxford University Press
- Hardin, G. (1968) 'The Tragedy of the Commons', *Science*, 13 December, pp. 1243–8
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*. Oxford: Blackwell
- Haselby, S. (2015) *The Origins of American Religious Nationalism*. Oxford: Oxford University Press
- Haushofer, K. (1928) *Bausteine zur Geopolitik*. Berlin-Grunewald: Vowinkel
- Hawtrey, R. G. (1952) *Economic Aspects of Sovereignty*. London: Longman Green
- Hayek, F. A. (1944) *The Road to Serfdom*. Chicago: University of Chicago Press
- Heatley, D. P. (1919) *Diplomacy and the Study of International Relations*. Oxford: Clarendon Press
- Heckscher, E. (1935) *Mercantilism*. London: Allen & Unwin
- Hegel, G. W. F. (1980) *Philosophy of Right*. London: Oxford University Press [1821]
- Hegghammer, T. and S. Lacroix (2011) *The Meccan Rebellion*. London: Amal Press
- Heilbroner, R. L. (1986) *The Nature and Logic of Capitalism*. New York: W. W. Norton
- Held, D., A. G. McGrew, D. Goldblatt and J. Perraton (1999) *Global Transformations*. Cambridge: Polity Press
- Herder, J. G. (1800) *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Riga: J. F. Hartknoch [1784–91]
- Herder, J. G. (1829) *Briefe zur Beforderungen der Humanität*. Stuttgart: Cotta
- Herz, J. (1942) 'Power Politics and World Organization', *American Political Science Review* 36(6): 1039–52
- Herz, J. (1950) 'Idealist Internationalism and the Security Dilemma', *World Politics* 2(2): 171–201

- Herz, J. (1951) *Political Realism and Political Idealism*. Chicago: University of Chicago Press
- Herz, J. (1957) 'The Rise and Demise of the Territorial State', *World Politics* 9(4): 473–93
- Hilferding, R. (1955) *Das Finanzkapital*. Berlin: Dietz Verlag [1910]
- Hinsley, F. H. (1963) *Power and the Pursuit of Peace*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hirschman, A. O. (1981) *The Passions and the Interests*. Princeton: Princeton University Press [1977]
- Hitler, A. (1943) *Mein Kampf*. Boston: Houghton Mifflin [1925]
- Hitler, A. (2006) *Hitler's Second Book*. New York: Enigma Books
- Hobbes, T. (1951) *Leviathan*. Harmondsworth: Penguin [1651]
- Hobsbawm, E. (1962) *The Age of Revolution: 1789–1848*. New York: New American Library
- Hobsbawm, E. (1969) *Industry and Empire*. Harmondsworth: Penguin
- Hobsbawm, E. (1991) *Nations and Nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hobson, J. (2004) *The Eastern Origins of Western Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hobson, J. (2011) *The Eurocentric Conception of World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hobson, J. A. (1902) *Imperialism*. London: J. Pott
- Hobson, J. A. (1915) *Towards International Government*. New York: Macmillan
- Hochschild, A. (2011) *To End All Wars*. London: Pan Books
- Hodges, C. (1931) *Background of International Relations*. New York: Wiley
- Hoffman, F. (2007) *The Rise of Hybrid Wars*. Arlington: Potomac Institute for Policy Studies
- Hoffmann, D. E. (2001) *The Oligarchs*. New York: Public Affairs
- Hoffmann, S. (1987) 'An American Social Science', in *Janus and Minerva*, pp. 3–24. Boulder: Westview [1977]
- Hoffmann, S. and D. P. Fidler, eds (1991) *Rousseau on International Relations*. Oxford: Clarendon Press
- d'Holbach, P. H. T., baron (1773) *Systeme social*. London: Marc-Michel Rey
- Holland, T. (2008) *Millennium*. London: Little, Brown & Co.
- Hollis, M. and S. Smith (1991) *Explaining and Understanding International Relations*. Oxford: Clarendon
- Holsti, K. (1967) *International Politics*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall
- Holsti, K. (1987) *The Dividing Discipline*. London: Allen & Unwin
- Holsti, K. (1996) *The State, War, and the State of War*. Cambridge: Cambridge University Press
- Holsti, O. (1972) *Crisis, Escalation, War*. Montreal: McGill-Queen's University Press
- Hossbach, F. (1998) 'Hossbach Memorandum', in Louis L. Snyder, *Encyclopedia of the Third Reich*, pp. 172–6. Ware: Wordsworth Editions
- Hovelague, E. (1915) *Les causes profondes de la Guerre*. Paris: Félix Alcan
- Howard, M. (1978) *War and the Liberal Conscience*. New Brunswick: Rutgers University Press
- Howard, M. (1984) *War in European History*. London: Oxford University Press
- Hughes, B. B. (1991) *Continuity and Change in World Politics*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall
- Hull, C. (1948) *Memoirs*, Vol. 1. New York: Macmillan
- Hume, D. (1955) *An Inquiry Concerning Human Understanding*. Indianapolis: Bobbs-Merrill [1748]

- Hume, D. (1978) *Treatise of Human Nature*. Oxford: Clarendon Press [1740]
- Hume, D. (1985) *Essays. Moral, Political and Literary*. Indianapolis: Liberty Classics [1741]
- Hume, D. (1985a) 'Of the First Principles of Government, in *Essays*, pp. 32–7. Indianapolis: Liberty Classics
- Hume, D. (1985b) 'Of the Origin of Government', in *Essays*, pp. 37–42. Indianapolis: Liberty Classics
- Hume, D. (1985c) 'Of the Balance of Power', in *Essays*, pp. 332–42. Indianapolis: Liberty Classics
- Hume, D. (1985d) 'Of the Original Contract', in *Essays*, pp. 464–87. Indianapolis: Liberty Classics
- Hume, D. (1998) *Enquiry Concerning the Principles of Morals*. Oxford, Oxford University Press [1748]
- Hunter, J. D. (1991) *Culture Wars: The Struggle to Define America*. New York: Basic Books
- Huntington, S. P. (1968) *Political Order in Changing Societies*. New Haven: Yale University Press
- Huntington, S. P. (1991) *The Third Wave*. Norman: University of Oklahoma Press
- Huntington, S. P. (1993) 'The Clash of Civilizations?' *Foreign Affairs* 72(3): 22–49
- Huntington, S. P. (1996) *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster
- Hussey, J. M. (1966) *The Byzantine Empire*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hutcheson, F. (1755) *A System of Moral Philosophy*. Glasgow: R. & A. Foulis
- IISS (2014) *The Military Balance*. [www.iiss.org/en/publications/military-s-balance](http://www.iiss.org/en/publications/military-s-balance)
- IMF (2014) *World Economic Outlook*. [www.imf.org/external/](http://www.imf.org/external/)
- Janet, P. (1887) *Histoire de la science politique: Ses rapports avec la morale*, Vol. 1. Paris: Alcan
- Janis, I. (1972) *Groupthink*. Boston: Houghton Mifflin
- Jervis, R. (1976) *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton: Princeton University Press
- Jian, C. (1994) *China's Road to the Korean War*. New York: Columbia University Press
- Jones, R. (1981) 'The English School of International Relations: A Case for Closure', *Review of International Studies* 7(1): 1–13
- Jones, W. S. (1991) *The Logic of International Relations*. New York: Harper Collins
- Kahn, H. (1960) *Thinking about the Unthinkable*. Princeton: Princeton University Press
- Kaldor, M. (1999) *New and Old Wars*. Stanford: Stanford University Press
- Kalijarvi, T. V., ed. (1942) *Modern World Politics*. New York: Thomas Cromwell
- Kant, I. (1949a) 'What Is Enlightenment?' in Friedrich, K., ed., *The Philosophy of Kant*, pp. 132–40. New York: The Modern Library [1784]
- Kant, I. (1949b) 'Idea for a Universal History with Cosmopolitan Intent', in Friedrich, K., ed., *The Philosophy of Kant*, pp. 116–31. New York: The Modern Library [1784]
- Kant, I. (1970a) 'On the Commonplace', in Forsyth, M. G., H. M. A. Keens-Soper and P. Savigear, eds, *The Theory of International Relations*, pp. 192–200. New York: Transaction Publishers [1793]
- Kant, I. (1970b) 'Perpetual Peace', in Forsyth, M. G., H. M. A. Keens-Soper and P. Savigear, eds *The Theory of International Relations*, pp. 200–45. New York: Transaction Publishers [1795]
- Kant, I. (1991) 'A Renewed Attempt to Answer the Question: "Is the Human Race

- Continually Improving?'" in Reiss, H. (ed.), *Kant: Political Writings*, pp. 177–91. Cambridge: Cambridge University Press [1798]
- Kaplan, M. (1957) *System and Process in International Politics*. New York: John Wiley
- Kaplan, M. (1966) 'The New Great Debate', *World Politics* 19(1): 1–20
- Kaplan, R. (1994) 'The Coming Anarchy', *Atlantic Monthly* 275(2): 44ff
- Katzenstein, P. J. (2005) *A World of Regions*. New York: Cornell University Press
- Kautsky, K. (1970) 'Ultra-imperialism', *New Left Review* 59(1): 41–7 [1914]
- Keane, J. (1996) *Tom Paine*. London: Bloomsbury
- Keen, M. H. (1963) *The Laws of War in the Late Middle Ages*. London: Routledge & Kegan Paul
- Kennan, G. F. (1946) 'The Charge in the Soviet Union (Kennan) to the Secretary of State', in *Foreign Relations of the United States, 19-16*, GPO, Washington DC, 1969, VI, Telegram 861.00/2-2246 [Moscow, 22 February 1946], pp. 700–7
- Kennan, G. F. (1947) 'The Sources of Soviet Conduct', *Foreign Affairs*, 25(4): 566–82
- Kennan, G. F. (1950) *American Diplomacy*. Chicago: University of Chicago Press
- Kennan, G. F. (1993) *Around the Cragged Hill*. New York: W. W. Norton
- Kennan, G. F. (1997) 'A Fateful Error', *New York Times*, 5 February
- Kennedy, P. (1987) *The Rise and Fall of the Great Powers*. New York: Random House
- Kennedy, P. (1993) *Preparing for the Twenty-First Century*. London: HarperCollins
- Keohane, R. O. (1984) *After Hegemony*. Princeton: Princeton University Press
- Keohane, R. O., ed. (1986) *Neo-Realism and Its Critics*. New York: Columbia University Press
- Keohane, R. O. (1988) 'International Institutions: Two Approaches', *International Studies Quarterly* 32(4): 379–96
- Keohane, R. O. (1989) *International Institutions and State Power*. Boulder: Westview
- Keohane, R. O. and J. S. Nye (1977) *Power and Interdependence*. New York: Little, Brown & Co.
- Keynes, J.M. (1920) *The Economic Consequences of the Peace*. London: Macmillan & Co.
- Keynes, J.M. (1936) *A General Theory of Employment, Interest and Money*. London: Macmillan & Co.
- Khadduri, M. (1966) *The Islamic Law of Nations: Shabani's Siyar*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press
- Khrushchev, N. (1961) 'For New Victories of the World Communist Movement', in US Senate, *Hearing before the Subcommittee to Investigate the Administration of the Internal Security Act and Internal Security Laws*, June 16, 1961. Washington, DC: Government Printing Office, pp. 52–78.
- Kidd, B. (1894) *Social Evolution*. London: Macmillan & Co.
- Kindleberger, C. (1973) *The World in Depression*. Berkeley: University of California Press
- Kirk, G. (1949) 'Materials for the Study of International Relations', *World Politics* 1(4): 426–31
- Kissinger, H. A. (1954) *A World Restored*. Boston: Houghton Mifflin
- Kissinger, H. A. (1968) 'The White Revolutionary: Reflections on Bismarck', *Daedalus* 97(3): 888–924
- Kissinger, H. A. (1979) *White House Years*. Boston: Little, Brown & Co.
- Kissinger, H. A. (1994) *Diplomacy*. New York: Simon & Schuster
- Kissinger, H. A. (2014) *World Order*. London: Penguin Press
- Kjellen, R. (1900) *Inledning till Sveriges Geografi*. Göteborg: Wettergren & Kerber Kjellen, R. (1917) *Der Staat als Lebensform*. Leipzig: S. Hirzel

- Klee, H. (1946) *Hugo Grotius und Johannes Selden*. Berne: Verla Paul Haupt
- Klein, B. S. (1994) *Strategic Studies and World Order*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kluckhohn, C. (1949) 'Russian Research at Harvard', *World Politics* 1(2): 266–71
- Knutsen, T. L. (1992) 'The Reagan Doctrine and the Lesson of the Afghan War', *Australian Journal of Politics and History* 38(2): 193–205
- Knutsen, T. L. (1994) 'Re-Reading Rousseau in the Post-Cold War World', *Journal of Peace Research* 31(3): 247–63
- Knutsen, T. L. (1999) *The Rise and Fall of World Orders*. Manchester: Manchester University Press
- Knutsen, T. L. (2007) 'A Lost Generation? IR Scholarship before World War I', *International Politics* 45(6): 650–74
- Knutsen, T. L. (2012) 'En Machiavelli for ver tid', *Internasjonal politikk* 71(4): 611–25
- Knutsen, T. L. (2013) 'A Pillar of Air? Norman Angell and *The Great Illusion*', in Bliddal, H., C. Sylvest and P. Wilson, eds, *Classics of International Relations*, pp. 13–24. London: Routledge
- Knutsen, T. L. (2014) 'Halford Mackinder, Geopolitics and the Heartland Thesis', *The International History Review* 36(5): 835–57
- Kohl, H. (2005) *Erinnerungen, 1982–1990*. Munich: Dürmer Verlag
- Kotkin, S. (2010) 'The Kiss of Debt: The East Bloc Goes Borrowing', in Ferguson, N., C. S. Maier, E. Manela and D. Sargent, eds, *The Shock of the Global*, pp. 80–96. Cambridge, MA: Belknap Press
- Krasner, S. D. (1983) *International Regimes*. Ithaca: Cornell University Press
- Krasner, S. D. (1999) *Sovereignty*. Princeton: Princeton University Press
- Kratochwil, F. (1981) *The Humeian Conception of International Relations*. Princeton: Center of International Studies, Princeton University
- Kratochwil, F. (1989) *Rules, Norms and Decisions*. Cambridge: Cambridge University Press
- Krauthammer, C. (1991) 'The Unipolar Moment', *Foreign Affairs* 70(1): 23–33
- Kristol, W. and R. Kagan (1996) 'Towards a Neo-Reaganite Foreign Policy', *Foreign Affairs*. July/August
- Kuhn, T. (1962) *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press
- LaFeber, W. (1987) *America, Russia and the Cold War*. New York: McGraw-Hill
- LaFeber, W. (1989) *The American Age*. New York: W. W. Norton
- Lange, C. (1919) *Histoire de l'internationalisme*. Kristiania: Publications de l'Institute Nobel Norvegien, tome IV
- Lansing, R. (1935) *War Memoires of Robert Lansing. Secretary of State*. Indianapolis: Bobbs-Merrill
- Lapid, Y. (1989) 'The Third Debate', *International Relations Quarterly* 33(3): 235–55
- Laslett, P. (1960) 'Introduction', in Locke, J., *Two Treatises of Government*, pp. 15–136. Cambridge: Cambridge University Press
- Laue, T. von (1987) *The World Revolution of Westernization*. Oxford: Oxford University Press
- Lauterpacht, H. (1933) *The Function of Law in International Community*. New York: Oxford University Press
- Lawrence, T. J. (1919) *The Society of Nations*. New York: Oxford University Press
- Layne, C. (1994) 'Kant or Cant: The Myth of the Democratic Peace', *International Security* 19(2): 5–49

- Leibniz, G. von (1963) 'Entretien de Philauste et d'Eugene sur la question du temps', in *Politische Schriften*, Vol. II, pp. 278–339. Berlin: Akademie-Verlag [1677]
- Leira, H. (2008) 'Justus Lipsius, Political Humanism and the Disciplining of 17th Century Statecraft', *Review of International Studies*, 34(4): 669–92
- Lenin, V. I. (1975a) 'Decree on Peace', in Tucker, R. C., *The Lenin Anthology*, pp. 540–2. New York: W. W. Norton
- Lenin, V. I. (1975b) 'Imperialism, the Highest Stage of Capitalism', in Tucker, R. C., *The Lenin Anthology*, pp. 204–75. New York: W. W. Norton
- Lenz, T. (1955) *Towards a Science of Peace*. New York: Bookman Associates
- Leonard, I. A. (1949) *Books of the Brave*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Leroy-Beaulieu, P. (1874) *De la colonization chez les peuples modernes*. Paris: Guillaumin
- Levinson, M. (2008) *The Box*. Princeton: Princeton University Press
- Levitt, T. (1983) 'The Globalization of Markets', *Harvard Business Review* (May): 92–102
- Link, A. S., ed. (1967) *The Public Papers of Woodrow Wilson*, Vol. V. Princeton: Princeton University Press
- Link, A. S. (1971) *The Higher Realism of Woodrow Wilson*. Nashville: Vanderbilt University Press
- Lippmann, W. (1943) *U.S. Foreign Polity: Shield of the Republic*. Boston: Little, Brown & Co.
- Lippmann, W. (1947) *The Cold War*. New York: Harper
- List, F. (1927) 'Das Natürliche System der Politischen Ökonomie', in *Werke*, Vol. IV, pp. 154–550. Berlin: Reimar Hobbing [1837]
- List, F. (1930) 'Das Nationale System der Politischen Ökonomie', in *Werke*, Vol. VI, pp. 1–433. Berlin: Reimar Hobbing [1841]
- Locke, J. (1960) *Two Treatises of Government*. Cambridge: Cambridge University Press [1689]
- Long, D. and P. Wilson, eds (1995) *Thinkers of the Twenty Years' Crisis*. Oxford: Clarendon
- Lorimer, J. (1877) 'Le problème final du droit international', *Revue de droit international et de législation comparée* 9(2): 161–205
- Lorimer, J. (1884) *The Institutes of the Law of Nations: A Treatise on the Jural Relations of Separate Political Communities*. Edinburgh and London: William Blackwood and Sons
- Lottman, H. R. (1997) *Jules Verne*. New York: St Martin's Press
- Lovelock, J. (1979) *Gaia: A New Look at Life on Earth*. Oxford: Oxford University Press
- Lowe, K. (2012) *Savage Continent: Europe in the Aftermath of World War II*. New York: St Martin's Press
- Luard, E. (1992) *Basic Texts in International Relations*. New York: St Martin's Press
- Luhmann, N. (1995) *Social Systems*. Stanford: Stanford University Press
- Luxemburg, R. (1951) *Accumulation of Capital*. New Haven: Yale University Press [1913]
- Lyotard, J.-F. (1979) *La condition postmoderne*. Paris: Minit
- Lyotard, J.-F. (1983) 'Answering the Question: What Is Postmodernism', in Hassan, I. and S. Hassan, eds, *Innovation/Renovation*, pp. 71–82. Madison: University of Wisconsin Press
- Machiavelli, N. (1961) *The Prince*. Harmondsworth: Penguin
- Machiavelli, N. (1997) *Discourses on Livy*. Oxford: Oxford University Press
- Mackinder, H. J. (1900) 'The Great Trade Routes', *Journal of the Institute of Bankers* 21: 267–36

- Mackinder, H. J. (1904) 'On the Geographical Pivot of History', *Geographical Journal* 23(4): 421–44
- Mackinder, H. J. (1919) *Democratic Ideals and Reality*. New York: Holt
- Mackinder, H. J. (1943) 'The Round World and the Winning of the Peace', *Foreign Affairs* 21(4): 595–605
- MacMillan, M. (2001) *Peacemakers*. London: John Murray
- McNeill, J. R. (2010) 'The Environment, Environmentalism, and International Society in the Long 1970s', in Ferguson, N., C. S. Maier, E. Manela and D. Sargent, eds, *The Shock of the Global*, pp. 263–80. Cambridge, MA: Belknap Press
- Maddison, A. (2001) *The World Economy*. Paris: Development Centre, OECD
- Madison, J. (1906) 'Universal Peace', in *The Writings of James Madison*, Vol. 6, pp. 88–92. New York: G. P. Putnam's Sons
- Madison, J. (1953) 'Is Universal Peace Possible', in *The Complete Madison*, pp. 260–2. New York: Harper & Brothers [1792]
- Madison, J. (1987) 'The Structure of the Government Must Furnish the Proper Checks and Balances between the Different Departments', *The Federalist* 51: 318–22
- Madison, J., A. Hamilton and J. Jay (1987) *The Federalist*. London: Penguin [1788]
- Mahan, A. T. (1889) *The Influence of Sea Power through History, 1660–1783*. Boston: Little, Brown & Co.
- Mahan, A. T. (1897) *The Interest of America in Sea Power*. London: Sampson Low & Co.
- Mahan, A. T. (1912) 'The Great Illusion', *The North American Review* 195 (March): 319–33
- Maier, C. (2010) 'Malaise: The Crisis of Capitalism in the 1970s', in Ferguson, N., C. S. Maier, E. Manela and D. Sargent, eds, *The Shock of the Global*, pp. 25–48. Cambridge, MA: Belknap Press
- Malamud, M. (2008) *Ancient Rome and Modern America*. New York: Wiley-Blackwell
- Malthus, T. (1982) *An Essay on the Principle of Population*. Harmondsworth: Penguin [1798]
- Mandel, E. (1982) *La crise 1974–1982: les faits, leur interpretation marxiste*. Paris: Flammarion
- Mandeville, B. de (1924) *Fable of the Bees: or Private Vices, Publick: Benefits*. Oxford: Clarendon Press [1714]
- Mandrou, R. (1978) *From Humanism to Science, '480–'700*. Harmondsworth: Penguin
- Mannheim, K. (1936) *Ideology and Utopia*. New York: Harcourt, Brace
- Manning, C. A. W. (1962) *The Nature of International Society*. New York: John Wiley
- Mantoux, P., ed. (1938) *The World Crisis*. New York: Longman, Green
- Mao Zedong (1965a) 'The Role of the Chinese Communist Party in the National War', in *Selected Works*, Vol. II, pp. 195–212. Beijing: Foreign Languages Press [1938]
- Mao Zedong (1965b) 'On Protracted War', in *Selected Works*, Vol. II, pp. 113–94. Beijing: Foreign Languages Press [1937]
- Mao Zedong (1965c) 'Talks at the Yen'an Forum on Literature and Art', in *Selected Works*, Vol. III, pp. 69–99. Beijing: Foreign Languages Press [1942]
- Maoz, Z. and N. Abdolali (1989) 'Regime Types and International Conflict, 1816–1976', *Journal of Conflict Resolution* 33(1): 3–35
- Maoz, Z. and B. Russett (1993) 'Normative and Structural Causes of Democratic Peace, 1946–1986', *American Political Science Review* 87(4): 624–38
- Marjōn, A. and A. Sapir (2010). *Europe's Destiny*. Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Marlin-Bennett, R. (2011) *Alker and IR*. London: Routledge

- Marriott, J. A. (1937) *Commonwealth or Anarchy?* London: P. Allan
- Marsiglio of Padua (1993) *Writings on the Empire. Defensor minor and De translations Imperii.* Cambridge: Cambridge University Press [1324]
- Martinussen, W. (1999) *Sosiologiske forklaringer.* Oslo: Fagbokforlaget
- Marx, K. (1964a) 'Marx and Engels in Manchester', in *Werke*, Vol. 30, pp. 130–1. Berlin: Dietz Verlag
- Marx, K. (1964b) 'Marx and Ferdinand Lassalle in Berlin', in *Werke*, Vol. 30, pp. 577–9. Berlin: Dietz Verlag
- Marx, K. (1964c) 'Der 18. Brumaire des Louis Bonaparte', in *Werke*, Vol. 8, pp. 111–207. Berlin: Dietz Verlag [1852]
- Marx, K. (1972) 'The Future Results of the British Rule in India', in *On Colonialism*, pp. 81–8. New York: International Publishers [1853]
- Marx, K. (1975a) 'Critique of Hegel's Dialectic and General Philosophy', in Hoare, Q., ed., *Karl Marx: Early Writings*, pp. 379–400. New York: Random House [1843–44]
- Marx, K. (1975b) 'Preface to A Contribution to the Critique of Political Economy', in Hoare, Q., ed., *Karl Marx: Early Writings*, pp. 424–9. New York: Random House [1859]
- Marx, K. (1977) *Capital*, Vol. I. New York: Vintage Books [1867]
- Marx, K. and F. Engels (1974) 'Manifesto of the Communist Party', in Fernback, D., ed., *Karl Marx: Political Writings*, Vol. I, pp. 67–99. New York: Random House [1848]
- Masters, R. D. (1964) 'World Politics as a Primitive Political System', *World Politics* 16(4): 595–619
- Masters, R. D. (1968) *The Political Philosophy of Rousseau.* Princeton: Princeton University Press
- Masters, R. D. (1996) *Machiavelli, Leonardo and the Science of Power.* Notre Dame: University of Notre Dame Press
- May, E. L. (1975) *Lessons of the Past.* Oxford: Oxford University Press
- Mazower, M. (1998) *Dark Continent.* London: Penguin
- Mazower, M. (2012) *Governing the World.* London: Allen Lane
- Mazzini, G. (1945) *Selected Writings.* London: Lindsay Drummond
- Mearsheimer, J. (1990) 'Why We Will Soon Miss the Cold War', *The Atlantic*, August
- Meinecke, F. (1957) *Machiavellism.* New Haven: Yale University Press [1924]
- Műszáros, I. (1970) *Marx' Theory of Alienation.* New York: Harper & Row
- Mill, J. S. (1866) *Principles of Political Economy*, 2 vols, London: Longman, Green, Reader and Dyer
- Mitrany, D. (1933) *The Progress of International Government.* New Haven: Yale University Press
- Mitrany, D. (1966) *A Working Peace System.* Chicago: Quadrangle [1943]
- Modelski, G. (1972) *Multinational Corporations and World Order.* Los Angeles: Sage
- Modelski, G. (1987) *Long Cycles in World Politics.* Seattle: University of Washington Press
- Modelski, G. and W. R. Thompson (1988) *Sea-power in Global Politics.* Seattle: University of Washington Press
- Molnar, M. (1975) *Marx, Engels et le politique international.* Paris: Gallimard
- Momigliano, A., ed. (1963) *The Conflict between Paganism and Christianity in the 4<sup>th</sup> Century.* Oxford: Clarendon Press
- Monnet, J. (1976) *Műmoires.* Paris: Fayard



- Montaigne, M. de (1935) *The Essays of Michel de Montaigne*, Vol. I. New York: Knopf
- Montesquieu, C. L. de Secondat, baron de (1990) *The Spirit of the Laws*. Chicago: Encyclopaedia Britannica [1748]
- Morefield, J. (2013) 'A Democratic Critique of the State', in Bliddal, H., C. Sylvest and P. Wilson, eds, *Classics of International Relations*, pp. 24–36. London: Routledge
- Morel, E. D. (1912) *Ten Years of Secret Diplomacy*. New York: Huebsch
- Morgenthau, H. J. (1933) *La Notion du 'politique' et la theorie des diffirences internationaux*. Paris: Librairie du Recueil Siray
- Morgenthau, H. J. (1946) *Scientific Man vs. Power Politics*. Chicago: University of Chicago Press
- Morgenthau, H. J. (1948a) 'The Political Science of E. H. Carr', *World Politics* 1(1): 127–34
- Morgenthau, H. J. (1948b) *Politics among Nations*. New York: Alfred A. Knopf
- Morgenthau, H. J. (1967a) 'We Are Deluding Ourselves in Viet-Nam', *New York Times Magazine*, 18 April, reprinted in Raskin, M. and B. Fall, eds, *The Viet-Nam Reader*, pp. 37–45. New York: Vintage Books
- Morgenthau, H. J. (1967b) 'To Intervene or Not to Intervene', *Foreign Affairs* 45(3): 424–36
- Morgenthau, H. J. (1978) *Politics among Nations*. New York: Knopf
- Morley, J. (1881) *The Life of Richard Cobden*. Boston: Robert Brothers
- Morris, H. C. (1900) *The History of Colonization*. New York: Macmillan
- Moses, J. and T. L. Knutsen (2012) *Ways of Knowing*. London: Palgrave
- Mueller, J. (1989) *Retreat from Doomsday*. New York: Basic Books
- Mueller, J. (2004) *Remnants of War*. New York: Cornell University Press
- Muir, R. (1918) *National Self-Government, Its Growth and Principles, The Culmination of Modern History*. London: Constable & Co.
- Muir, R. (1933) *The Interdependent World and Its Problems*. London: Constable & Co. Miller, J.-W. (2003) *A Dangerous Mind: Carl Schmitt in Post-War European Thought*. New Haven: Yale University Press
- Mussolini, B. (1933) *The Political and Social Doctrine of Fascism*. London: Hogarth Press
- Nedham, M. (1659) *Interest will not Lie, or a View of England's True Interest*. London: n.p.
- Needham, J. (1969) *The Grand Titration*. London: Allen & Unwin
- Neuberg A. (2008) 'Le travail militaire du parti parmi les paysans', in G. Chailand, *Les guerres irrüguliures XXe–XXI siucle*, pp. 583–612. Paris: Gallimard [1930]
- Neumann, F. L. (1944) *Behemoth*. New York: Octagon Books
- Neumann, J. von and O. Morgenstern (1944) *A Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton: Princeton University Press
- Ngugi wa Thiong'o (1986) *Decolonizing the Mind*. London: James Currey
- Nicolson, H. G. (1954) *Evolution of the Diplomatic Method*. London: Constable & Co.
- Nicolson, H. G. (1988) *Diplomacy*. Washington DC: Georgetown University, School of Foreign Service [1939]
- Niebuhr, R. (1932) *Moral Man and Immoral Society*. New York: Scribner's Sons
- Niebuhr, R. (1942) 'Plans for World Reorganization', *Christianity and Crisis*, 1(2): 2–4
- Niebuhr, R. (1943) 'American Power and World Responsibility', *Christianity and Crisis* 3(2): 2–4
- Niebuhr, R. (1945) *The Children of Light and the Children of Darkness*. New York: Scribner's Sons

- Niebuhr, R. (1949) *Faith and History*. New York: Scribner's Sons
- Niebuhr, R. (1950a) 'American Conservatism and the World Crisis', *Yale Review* 40(3): 385–97
- Niebuhr, R. (1950b) 'A Protest against a Dilemma's Two Horns', *World Politics* 2(3): 338–45
- Niebuhr, R. (1959) *The Structure of Nations and Empires*. New York: Scribner's Sons
- Nietzsche, F. (1960) 'Aus dem Nachlass der Achtzigerjahre', in *Werke*, Vol. III, p. 917. Munich: Carl Hansen Verlag [1887?]
- Nietzsche, F. (1994) *On the Genealogy of Morality*. Cambridge: Cambridge University Press [1887]
- Njũlstad, O., ed. (2004) *The Last Decade of the Cold War*. London: Frank Cass
- North, D. (1981) *Structure and Change in Economic History*. New York: W. W. Norton
- North, D. (1990) *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press
- North, D. and R. P. Thomas (1973) *The Rise of the Western World*. Cambridge: Cambridge University Press
- Novicow, I. A. (1886) *La politique internationale*, Paris: n.p.
- Nye, J. (1990) *Bound to Lead*. New York: Basic Books
- Nye, J. (2011) *The Future of Power*. New York: Public Affairs
- Ogilvy, D. (2004) *Confessions of an Advertising Man*. London: Southbank Publishing [1963]
- Ohmae, K. (1990) *The Borderless World*. New York: Harper Business
- Ohmae, K. (1995) *The End of the Nation State*. New York: Free Press
- Olson, W. C. and A. J. R. Groom (1991) *International Relations Then and Now*. London: Routledge
- Oplatka, A. (1989) *Der erste Riss in der Mauer*. Vienna: Paul Zsolnay Verlag
- Oppenheim, L. F. L. (1937) *International Law*. London: Longman, Green
- Organski, A. F. K. and J. Kugler (1980) *The War Ledger*. Chicago: University of Chicago Press
- Osiander, A. (1998) 'Rereading Early Twentieth-Century IR Theory', *International Studies Quarterly* 42(3): 409–32
- Oye, K. A., ed. (1986) *Cooperation under Anarchy*. Princeton: Princeton University Press
- Paine, T. (1908a) 'The Crisis', in Wheeler, D. E., ed., *Life and Writings of Thomas Paine*, Vol. 3. New York: Vincent Park [1777]
- Paine, T. (1908b) 'Letter to the Abbé Raynal, on the Affairs of North America', in Wheeler, D. E., ed., *Life and Writings of Thomas Paine*, vol. 8, pp. 187–287. New York: Vincent Park [1782]
- Paine, T. (1969), *Rights of Man*. London: Penguin [1791/92]
- Paine, T. (1986) *Common Sense*. London: Penguin: London [1776]
- Palmer, R. R. (1951) *A History of the Modern World*. New York: Knopf
- Pannekoek, A. (1912) *Marxism and Darwinism*. Chicago: Charles H. Kerr & Company Co-operative
- Parker, G., ed. (1978) *The General Crisis of the Seventeenth Century*. London: Routledge & Kegan Paul
- Parkinson, F. (1977) *The Philosophy of International Relations*. Los Angeles: Sage
- Paul the Deacon (1974) *History of the Lombards*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press [797?]
- Pecquet, A. (1757) *L'esprit des maximes politiques*. Paris: Chez Prault pure

- Penn, W. (1986) *Essai d'un Projet pour rendre la Paix de l'Europe solide et durable*. York: William Sessions [1693?]
- Perkins, H. L. (1959) *The Moral and Political Philosophy of the Abbü de Saint-Pierre*. Geneva: Librairie E. Droz
- Peterson, V. S. (1993) *Global Gender Issues*. Boulder: Westview Press
- Pico della Mirandola, G. (1965) *On the Dignity of Man*. Indianapolis: Bobbs-Merrill [1486]
- Pinker, S. (2011) *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. New York: Viking
- Pirenne, H. (1937) *Economic and Social History of Medieval Europe*. New York: Harcourt, Brace
- Pitkin, H. F. (1984) *Fortune Is a Woman*. Berkeley: University of California Press
- Poggi, G. (1978) *The Development of the Modern State*. Stanford: Stanford University Press
- Poole, R. (2008) *Earthrise*. New Haven: Yale University Press
- Popper, K. (1945) *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge and Sons
- Popper, K. (1959) *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson [1930]
- Popper, K. (1963) *Conjectures and Refutations*. London: Routledge & Kegan Paul
- Popper, K. (1979) *Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Oxford: Clarendon Press
- Porter, R. (1999) *The Enlightenment*. New York: W. W. Norton
- Postan, M.M., E.E. Rich and E. Miller, eds (1965) *Cambridge Economic History of Europe*, Vol. III. Cambridge: Cambridge University Press
- Potter, P. B. (1922) *An Introduction to the Study of International Organization*. New York: Appleton-Century
- Prebish, R. (1950) *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*. New York: United Nations
- Pufendorf, S. (1991) *On the Duty of Man and Citizen*. Cambridge: Cambridge University Press [1673]
- Pye, L. W., ed. (1963) *Communications and Political Development*. Princeton: Princeton University Press
- Quatela, A. (1991) *Invito alia lettura di Guicciardini*. Milan: Mursia
- Raab, F. (1964) *The English Face of Machiavelli*. London: Routledge
- Rabinow, P., ed. (1984) *The Foucault Reader*. New York: Pantheon
- Ramel, F. (2006) *Les fondateurs oubliés – Durkheim, Simmel, Weber, Mauss et les Relations Internationales*. Paris: PUF
- Ranke, L. von (1925) 'Die grossen Mächte', in *Savonarola; Die Grossen Mächte; Politisches Gespräch*, pp. 153–97. Berlin: Wegweiser Verlag [1833]
- Rapoport, A. (1960) *Fights, Games, and Debates*. Ann Arbor: University of Michigan Press
- Rapoport, A. (1964) *Strategy and Conscience*. New York: Schocken Books
- Ratzel, F. (1896) 'Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten', *Petermanns Mitteilungen* 42 : 101ff
- Ratzel, F. (1901) 'Der Lebensraum', in Böhmer, K., K. V. Fricker, F. X. von Funk, G. von Mandry, and F. Ratzel, eds, *Festgaben für Albert Schöffle*, pp. 104–89. Tbingen: Laupp
- Ratzel, F. (1903) *Politische Geographie*. Munich: R. Oldenbourg
- Raynal, G. T. (1804) *Philosophisk og Politisk Historie om Europeernes Handel og Besiddelser i Ost- og Vest-Indien*. Copenhagen: Sebastian Popp [1770]
- Reinsch, P. S. (1900) *World Politics*. New York: Macmillan

- Reiss, H., ed. (1991) *Kant: Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press
- Renan, E. (n.d.) *Qu'est-ce qu'une nation?* [www.rutebeuf.com/textes/renan01.html](http://www.rutebeuf.com/textes/renan01.html) [1882]
- Renouvin, P., ed. (1994) *Histoire des relations internationales*, Vol. I. Paris: Hachette [1953]
- Ricardo, D. (1984) *The Principles of Political Economy and Taxation*. London: Everyman's Library [1817]
- Rice, D. (2008) 'Reinhold Niebuhr and Hans Morgenthau: A Friendship with Contrasting Shades of Realism', *Journal of American Studies* 42(2): 255–91
- Richardson, L. (1960a) *Arms and Insecurity*. Pacific Grove: Boxwood Press [1949]
- Richardson, L. (1960b) *Statistics of Deadly Quarrels*. Pacific Grove: Boxwood Press [1950]
- Robertson, W. (1896) *History of the Reign of Charles V*. London: George Routledge & Co [1769]
- Rochau, L. (1853) *Grundsätze der Realpolitik*. Stuttgart: Verlag von Karl Gupel
- Rohan, H., duc de (1673) *Interns et maximes des Princes et des Estates souverains*. Cologne: n.p. [1638]
- Roosen, W. (1986) *Daniel Defoe and Diplomacy*. Selinsgrove: Susquehanna University Press
- Roover, R. de (1965) 'The Organization of Trade', in Postan, M. M., E. E. Rich and E. Miller, eds, *Cambridge Economic History of Europe*, Vol. III, pp. 42–118. Cambridge: Cambridge University Press
- Rüsch, F. (2014) *Imigri scholars and the Genesis of International Relations*. London: Palgrave
- Rosecrance, R. (1963) *Action and Reaction in World Politics*. Boston: Little, Brown & Co.
- Rosenau, J. N. and K. Knorr, eds (1969) *Contending Approaches to International Politics*. Princeton: Princeton University Press
- Ross, E. (1969) *Social Control: A Survey of the Foundations of Order*. Cleveland: Press of Case Western Reserve University [1901]
- Ross, M. (1984) *Leibniz*. Oxford: Oxford University Press
- Rousseau, J.-J. (1950a) 'Discourse on the Origin and Basis of Inequality among Men', in Cole, G. D. H., ed., *The Social Contract and Discourses*, pp. 175–282. London: Dutton [1755]
- Rousseau, J.-J. (1950b) 'Social Contract', in Cole, G. D. H., ed., *The Social Contract and Discourses*, pp. 1–142. London: Dutton [1762]
- Rousseau, J.-J. (1950c) 'Discourse on Political Economy', in Cole, G. D. H., ed., *The Social Contract and Discourses*, pp. 283–330. London: Dutton [1755]
- Rousseau, J.-J. (1964a) 'Extrait du projet de paix perpetuelle', in *Oeuvres Complètes*, Vol. III, pp. 563–90. Paris: Bibliothèque de la Pleiade [1760]
- Rousseau, J.-J. (1964b) 'Jugement sur le projet de paix perpetuelle', in *Oeuvres Complètes*, Vol. III, pp. 591–600. Paris: Bibliothèque de la Pleiade [1782]
- Rousseau, J.-J. (1964c) 'Que l'ÿtat de guerre nait de l'etat social', in *Oeuvres Complètes*, Vol. III, pp. 601–13. Paris: Bibliothèque de la Pleiade [1786]
- Rousseau, J.-J. (1964d) 'Considérations sur le gouvernement de Pologne', in *Oeuvres Complètes*, Vol. III, pp. 953–1044. Paris: Bibliothèque de la Pleiade [1782]
- Rousseau, J.-J. (1978) *The Confessions*. Harmondsworth: Penguin [1782]
- Rousseau, J.-J. (1995) *Oeuvres complètes*, Vol. V. Paris: Gallimard
- Rousseau, J.-J. (1997) 'Essay on the Origin of Languages', in *The Discourses and Other Early Political Writings*, pp. 247–300. Cambridge: Cambridge University Press
- Ruggie, J. G. (1986) 'Continuity and Transformation in the World Polity', in Keohane, R. O.,

- ed., *Neo-Realism and Its Critics*, pp. 131–58. New York: Columbia University Press
- Ruggie, J. G., ed. (1993a) *Multilateralism Matters*. New York: Columbia University Press
- Ruggie, J. G. (1993b) ‘Territoriality and Beyond’, *International Organization* 47(1): 139–75
- Runciman, S. (1992) *The First Crusade*. Cambridge: Cambridge University Press [1951]
- Russell, F. M. (1936) *Theories of International Relations*. New York: D. Appleton-Century Co.
- Russett, B. (1990) *Controlling the Sword*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Russett, B. (1993) *Grasping the Democratic Peace*. Princeton: Princeton University Press
- Russett, B. and J. Oneal (2001) *Triangulating Peace*. New York: W. W. Norton
- Said, E. W. (1978) *Orientalism*. London: Routledge & Kegan Paul
- Said, E. W. (1993) *Culture and Imperialism*. London: Chatto & Windus
- Salter, A. (1961) *Memoirs of a Public Servant*. London: Faber and Faber
- Sarkees, M. R. (2000) ‘The Correlates of War Data: An Update to 1997’, *Conflict Management and Peace Science* 18(1): 123–44
- Satow, E. (1917) *A Guide to Diplomatic Practice*. London: Longman, Green & Co.
- Sauvy, A. (1952) ‘Trois mondes, une planète’. *L’Observateur*, 14 August, p. 118
- Schelling, T. (1960) *The Strategy of Conflict*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Schelling, T. (1966) *Arms and Influence*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Scheuerman, W. E. (2009) *Hans Morgenthau: Realism and Beyond*. Oxford: Polity Press
- Schmidt, B. (1998) *The Political Discourse of Anarchy*. Albany: State University of New York Press
- Schmitt, C. (1930) *Der Völkerbund und das politische Problem der Friedenssicherung*. Berlin: Duncker & Humblott
- Schmitt, C. (1932) *Das Begriff des politischen*. Berlin: Duncker & Humblott [1927]
- Schmitt, C. (1938) *Der Leviathan in der Staatslehre des Thomas Hobbes*. Berlin: Duncker & Humblott
- Schmitt, C. (1939) *Völkerrechtliche Großraumordnung und Interventionsverbot für raumfremde Mächte*. Berlin: Duncker & Humblott
- Schumacher, E. M. (1973) *Small Is Beautiful*. New York: Harper & Row
- Schuman, F. L. (1933) *International Politics*. New York: McGraw-Hill
- Schumpeter, J. A. (1954) *A History of Economic Analysis*. New York: Oxford University Press
- Schumpeter, J. A. (1976) ‘Die Krise der Steuerstaats’, in Hickel, R., *Rudolf Goldscheid, Joseph Schumpeter: Die Ökonomie der Staatsfinanzen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp [1918]
- Schwarzenberger, G. (1951) *Power Politics*. New York: Praeger
- Scott, J. B., ed. (1920) *Proceedings of the Hague Peace Conference*. New York: Oxford University Press
- Scott, J. B. (1934) *The Spanish Origin of International Law*. Oxford: Clarendon Press
- Seebohm, F. (1871) *On International Reform*. London: Longmans, Green, and Co.
- Selden, J. (1652) *Mare Clausum: Of the Dominions or Ownership of the Sea*. London: William Du-Gard
- Semmel, B., ed. (1981) *Marxism and the Science of War*. London: Oxford University Press
- Shaw, R. (2003) *War and Genocide*. Oxford: Polity Press
- Shirer, W. L. (1983) *The Rise and Fall of the Third Reich*. New York: Fawcett Crest [1950]
- Shotwell, J. T. (1934) ‘Introduction’, in E. E. Ware, *The Study of International Relations in the United States*, pp. 3–22. New York: Columbia University Press

- Shotwell, J. T. (1937) *On the Rim of the Abyss*. New York: Macmillan
- Simonds, F. and F. Emery (1935) *The Great Powers in World Politics*. New York: American Book Co.
- Singer, J. D. (1966) 'The Behavioral Science Approach to International Relations: Payoff and Prospect', *SAIS Review*, 10(2): 12–20
- Singer, J. D. (1968) 'Editor's Introduction', in Singer, J. D., ed, *Quantitative International Politics*, pp. 1–15. New York: The Free Press
- Singer, J. D. (1969) 'The Incomplete Theorist: Insight Without Evidence', in Knorr, K. and J. Rosenau, eds, *Contending Approaches to International Politics*, pp. 62–86. Princeton: Princeton University Press
- SIPRI (1991) *SIPRI Yearbook*. Oxford: Oxford University Press
- Skinner, Q. (1981) *Machiavelli*. Oxford: Oxford University Press
- Smil, V. (2010) *Why America Is Not the New Rome*. Cambridge, MA: MIT Press
- Smith, A. (1976) *The Wealth of Nations*. Oxford: Clarendon Press [1776]
- Smith, A. (1982a) *The Theory of Moral Sentiment*. Indianapolis: LibertyClassics [1759]
- Smith, A. (1982b) 'The History of Astronomy', in *Essays on Philosophical Subjects*, ed. W. P. D. Wightman and J. C. Bryce, Vol. III of the Glasgow Edition of the *Works and Correspondence of Adam Smith*, pp. 33–106. Indianapolis: Liberty Fund [175?]
- Smith, A. D. (1991) *National Identity*. Harmondsworth: Penguin
- Smith, D. M., ed. (1966) *American Intervention 1917*. Boston: Houghton Mifflin
- Smith, H. (1990) 'The Womb of War', *Review of International Studies*, 16(1):39–58
- Smith, S., K. Booth and M. Zaleski (1996) *International Theory: Positivism and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press
- Smith, T. (2007) *A Pact with the Devil*. London: Routledge
- Snyder, G. (1984) 'The Security Dilemma in Alliance Politics', *World Politics* 36(4): 461–95
- Snyder, J. (1991) *Myths of Empire*. Ithaca: Cornell University Press
- Sombart, W. (1913) *Krieg und Kapitalismus*. Munich: Duncker & Humblott
- Sonnino, P. (1981) 'Introduction', in Frederick II, *Anti-Machiavel*, pp. 1–23. Athens: Ohio University Press
- Souleyman, E. V. (1972) *The Vision of World Peace in Seventeenth and Eighteenth-Century France*. New York: Kennekat Press [1941]
- Southern, R. W. (1953) *The Making of the Middle Ages*. New Haven: Yale University Press
- Spencer, H. (1864) *Principles of Biology. Vol. I*. London: Williams and Norgate
- Spencer, H. (1882) *Political Institutions (Being Pt. V of the Principles of Sociology)*. London: Williams and Norgate
- Spencer, H. (1897) *Social Statics*. New York: D. Appleton and Co.
- Spinoza, B. de (1951a) 'Theologico-political Treatise', in *Works*, Vol. I, pp. 1–265. New York: Dover Publications [1670]
- Spinoza, B. de (1951b) 'Ethics', in *Works*, Vol. II, pp. 43–270. New York: Dover Publications [1677]
- Spinoza, B. de (1951c) 'A Political Treatise', in *Works*, Vol. I, pp. 279–385. New York: Dover Publications [1677]
- Spiro, D. E. (1994) 'The Insignificance of the Liberal Peace', *International Security* 19(2): 50–86
- Sprout, H. and M. Sprout (1965) *The Ecological Perspectives on Human Affairs*. Princeton: Princeton University Press

- Spruyt, H. (1994) *The Sovereign State and its Competitors*. Princeton: Princeton University Press
- Spykman, N. J. (1942) *America's Strategy in World Politics*. New York: Harcourt, Brace and Co.
- Spykman, N. J. (1943) *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt, Brace and Company
- Stahl, W. H. (1977) *Martianus Capella and the Seven Liberal Arts*. New York: Columbia University Press
- Stalin, J. V. (1946) *Speech Delivered by J. V. Stalin at a Meeting of Voters of the Stalin Electoral Area of Moscow, February 9, 1946*. Washington DC: Embassy of the Soviet Union
- Stalin, J. V. (1953) 'The Twelfth Congress of the R.C.P.(B.)', in *Works*, Vol. V, pp. 191–200. Moscow: Foreign Languages Publishing House [1923]
- Stark, W., ed. (1952–54) *Jeremy Bentham's Economic Writings*, Vol. III. London: Allen & Unwin
- Starobinski, J. (1988) *Jean-Jacques Rousseau*. Chicago: Chicago University Press
- Stavrianos, L. S. (1981) *Global Rift*. New York: William Morrow and Co.
- Stead, W. T. (1899a) *La guerre est-il devenu impossible?* London: Mowbray House
- Stead, W. T. (1899b) *The United States of Europe*. New York: Doubleday & McClure Co.
- Steel, R. (1980) *Walter Lippmann and the American Century*. Boston: Little, Brown & Co.
- Steinbruner, J. D. (1974) *The Cybernetic Theory of Decision*. Princeton: Princeton University Press
- Stieglitz, A. de (1893) *De l'équilibre politique de l'égitimité et du principe de nationalités*. Paris: A. Durand et Pedrone-Lauriel
- Stopford, J., S. Strange and J. S. Henley (1992) *Rival States, Rival Firms*. Cambridge: Cambridge University Press
- Strachan, H. (2006) *The First World War*. London: Simon & Schuster
- Strange, S. (1986) *Casino Capitalism*. Manchester: Manchester University Press
- Strange, S. (1988) *States and Markets*. London: Pinter
- Strange, S. (1992) 'States, Firms and Diplomacy', *International Affairs* 68(1): 1–15
- Strange, S. (1996) *The Retreat of the State*. Cambridge: Cambridge University Press
- Strayer, J. R. (1955) *Western Europe in the Middle Ages*. New York: Appleton-Century-Crofts
- Strayer, J. R. (1970) *On the Medieval Origins of the Modern State*. Princeton: Princeton University Press
- Studdert-Kennedy, G. (1995) 'Christianity, Statecraft and Chatham House', *Diplomacy and Statecraft* 6(2): 470–89
- Sumner, W. G. (1954) *What the Social Classes Owe Each Other*. Caldwell: The Caxton Printers, Ltd [1883]
- Sumner, W. G. (1965) 'War', in *The Conquest of the United States by Spain and Other Essays*, pp. 200–35. Chicago: Henry Regency Company [1903]
- Suttner, B. von (1891) *Das Machinzeitalter*. Zürich: Verlags-Magazin
- Suttner, B. von (1914) *Lay Down Your Arms!* New York: Longman, Green
- Sylvester, C. (1994) *Feminist Theory and International Relations in a Postmodern Era*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sylvester, C. (2002) *Feminist International Relations: An Unfinished Journey*. Cambridge: Cambridge University Press
- Symons, F. (1931) *Courses on International Affairs in American Colleges, 1930–31*. Boston: World Peace Foundation

- Szucs, J. (1990) *Die drei historischen Regionen Europas*. Frankfurt am Main: Verlag Neue Kritik
- Takeyh, R. (2014) 'What Really Happened in Iran', *Foreign Affairs* 93(4): 2–13
- Talbott, S. (1988) *Master of the Game*. New York: Knopf
- Talmon, J. L. (1952) *The Origins of Totalitarian Democracy*. London: Secker & Warburg
- Talmon, J.L. (1960) *Political Messianism*. London: Secker & Warburg
- Tardieu, A. (1908) *La France et les alliances*. Paris: F. Alcan
- Tardieu, A. (1921) *The Truth about the Treaty*. London: Hodder and Stoughton
- Taylor, A. J. P. (1946) *The Course of German History*. London: Hamish Hamilton
- ter Meulen, J. (1917) *Internationale Organisation in seiner Entwicklung*. The Hague: Martinus Nijhoff
- Thatcher, M. (1990) 'Speech to the Czechoslovak National Assembly', The Margaret Thatcher Foundation, [www.margaretthatcher.org/document/108194](http://www.margaretthatcher.org/document/108194)
- Thatcher, M. (1993) *The Downing Street Years*. London: HarperCollins
- Thucydides (1972) *The Peloponnesian War*. Harmondsworth: Penguin [c. 402 bc]
- Tickner, A. (1997) 'You Just Don't Understand', *International Studies Quarterly* 41(4): 611–32
- Tilly, C., ed. (1975) *The Formation of Nation States in Western Europe*. Princeton: Princeton University Press
- Tilly, C. (1994) *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Oxford: Blackwell
- Tocqueville, A. de (1969) *Democracy in America*. New York: Harper & Row
- Todorov, T. (1989) *Nous et les autres*. Paris: Editions du Seuil
- Toffler, A. (1970) *Future Shock*. New York: Bantam Books
- Treitschke, H. von (1916) *Politics*. London: Macmillan
- Triepel, H. (1938) *Die Hegemonie: Ein Buch von föhrenden Staaten*. Stuttgart: Kohlhammer
- Truman, H. S. (1985) 'Recommendations on Greece and Turkey', in US Department of State, ed., *A Decade of American Foreign Policy Basic Documents, 1941–1949*, pp. 530–4. Washington DC: Government Printing Office
- Tucker, R. C., ed. (1975) *The Lenin Anthology*. New York: W. W. Norton
- UN (1993) *World Investments Report 1992*. New York: United Nations
- Unger, M. J. (2011) *Machiavelli. A Biography*. New York: Simon & Schuster
- US Bureau of the Census (1975) *Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1970*. Washington DC: Government Printing Office
- US Department of State, ed. (1985) *A Decade of American Foreign Policy Basic Documents, 1941–1949*. Washington DC: Government Printing Office
- US Senate (1984a) *The US Government and the Vietnam War I*. Washington DC: Government Printing Office
- US Senate (1984b) *The US Government and the Vietnam War II*. Washington DC: Government Printing Office
- Varg, P. A. (1970) *Foreign Policies of the Founding Fathers*. Baltimore: Penguin Books
- Vasquez, J. (1983) *The Power of Power Politics*. New Brunswick: Rutgers University Press
- Vattel, I. de (1863) *The Law of Nations or the Principles of Natural Law Applied to the Conduct and to the Affairs of Nations and of Sovereigns*. Philadelphia: T. & J. W. Johnson [1758]



- Veblen, T. (1939) *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York: Viking Press [1915]
- Vergi, C. (1858) 'Le droit des gens avant et depuis 1789', pp. i–lv, preface to 2nd ed. of G. E. de Martens, *Précis de droit de gens moderne de l'Europe*. Paris: Guillaumin Librairies
- Verne, J. (1991) *Around the World in Eighty Days*. New York: Bantam [1872]
- Vincent, A. (1987) *Theories of the State*. Oxford: Blackwell
- Vitoria, F. de (1934a) 'On the Indians Recently Discovered', appendix A, in Scott, J. B., *The Spanish Origin of International Law*. Oxford: Clarendon Press [1532]
- Vitoria, F. de (1934b) 'On the Law of War Made by the Spaniards on the Barbarians', appendix B, in Scott, J. B., *The Spanish Origin of International Law*. Oxford: Clarendon Press [153?]
- Voltaire (1967) 'Guerre', *Dictionnaire Philosophique*, pp. 228–33. Paris: Garnier Frères [1764]
- Voltaire (1980) *Letters on England*. Harmondsworth: Penguin [1733]
- Waever, O. (1996) 'The Rise and Fall of the Inter-Paradigm Debate', in Smith, S., K. Booth and M. Zalewski, eds, *International Theory: Positivism and Beyond*, pp. 149–85. Cambridge: Cambridge University Press
- Walker, R. B. J. (1993) *Inside/Outside*. Cambridge: Cambridge University Press
- Walker, S. G. (1990) 'The Evolution of Operational Code Analysis', *Political Psychology* 11(2): 403–18
- Walker, T. (2000) 'The Forgotten Prophet: Tom Paine's Cosmopolitanism and International Relations', *International Studies Quarterly* 44(1): 51–73
- Wall, I. M. (1983) *French Communism in the Era of Stalin*. Westport: Greenwood Press
- Wallace, H. A. (1943) 'The Price of Free World Victory', in Willkie, W., H. Hoover, H. A. Wallace and S. Welles, eds, *Prefaces to Peace*, pp. 363–417. New York: Simon & Schuster
- Wallace, H. A. (1944) 'World Organization', in *Democracy Reborn*. New York: Reynal & Hitchcock
- Wallace-Hadrill, J. M. (1956) *The Barbarian West, 400–1000*. London: Hutchinson
- Wallerstein, I. (1974) *The Modern World-System*, Vol. I. New York: Academic Press
- Wallerstein, I. (1980) *The Modern World-System*, Vol. II. New York: Academic Press
- Wallerstein, I. (1989) *The Modern World-System*, Vol. III. New York: Academic Press
- Wallerstein, I. (2011) *The Modern World-System*, Vol. IV. New York: Academic Press
- Waltz, K. N. (1959) *Man, the State and War*. New York: Columbia University Press
- Waltz, K. N. (1975) 'Theory of International Relations', in Greenstein, F. and N. Polsby, eds, *The Handbook of Political Science*, Vol. 5, pp. 1–86. Reading, MA: Addison-Wesley
- Waltz, K. N. (1979) *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley
- Walworth, A. C. (1969) *Woodrow Wilson*, Vol. II. Baltimore: Penguin
- Ware, E. E. (1934) *The Study of International Relations in the United States*. New York: Columbia University Press
- Watson, A. (1992) *The Evolution of International Society*. London: Routledge
- Weber, C. (1994) 'Good Girls, Little Girls, and Bad Girls', *Millennium* 23(2): 337–49
- Weber, C. (1995) *Simulating Sovereignty*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weber, M. (1958) *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Scribner's Sons [1905]

- Weber, M. (1994) *Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press
- Weikart, R. (1993) 'The Origins of Social Darwinism in Germany, 1859–1995', *Journal of the History of Ideas* 54(3): 469–89
- Weimann, G. (2014) *Terrorism in Cyberspace*. New York: Columbia University Press
- Weiner, T. (2007) *Legacy of Ashes*. New York: Random House
- Weissman, S. R. (2014) 'What Really Happened in Congo', *Foreign Affairs* 93(4): 14–15
- Welles, B. (1997) *Sumner Welles: FDR's Global Strategist*. New York: St Martin's Press
- Welles, S. (1943) 'Blue-Print for Peace', in Willkie, W., H. Hoover, H. A. Wallace and S. Welles, eds, *Prefaces to Peace*, pp. 419–38. New York: Simon & Schuster
- Wendt, A. (1995) 'Constructing International Politics', *International Security* 20(1): 71–81
- Wendt, A. (1999) *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press
- Westad, O. A. (2005) *The Global Cold War*. Cambridge: Cambridge University Press
- Westlake, J. (1888) *A Treatise on Private international Law*. London: William Maxwell [1858]
- Wheeler, D. E., ed. (1908) *Life and Writings of Thomas Paine*. New York: Vincent Park, 9 vols.
- White, L. (1972) 'The Expansion of Technology 500–1500', in Cipolla, C. M., ed., *The Fontana Economic History of Europe*, Vol. I, pp. 143–74. London: Collins/Fontana
- White House (1992) *Defense Planning Guidance, FY 1994–1999*. Washington DC. [www.archives.gov/declassification/iscap/pdf/2008-003-docs1-12.pdf](http://www.archives.gov/declassification/iscap/pdf/2008-003-docs1-12.pdf)
- Wight, M. (1966) 'Why Is There No International Theory?' in Butterfield, H. and M. Wight, eds, *Diplomatic Investigations*, pp. 17–35. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Wight, M. (1987) 'An Anatomy of International Thought', *Review of International Studies* 13(2): 221–7
- Wight, M. (1991) *International Theory: The Three Traditions*. Leicester: Leicester University Press
- Willkie, W. L. (1943) 'One World', in Willkie, W. L., H. Hoover, H. A. Wallace and S. Welles, eds, *Prefaces to Peace*, pp. 9–143. New York: Simon & Schuster
- Wilson, P. (1998) 'The Myth of the First Great Debate', *Review of International Studies* 24 (Special Issue): 1–16
- Wilson, P. (2013) 'Power, Morality and the Remaking of International Order: E. H. Carr's *The Twenty Years' Crisis*', in Bliddal, H., C. Sylvest and P. Wilson, eds, *Classics of International Relations*, pp. 36–48. London: Routledge
- Wilson, W. (1967) 'Address to the Senate', 10 July; in Link, A. S., ed., *The Public Papers of Woodrow Wilson*, Vol. V. Princeton: Princeton University Press
- Wiltse, C. M. (1960) *The Jeffersonian Tradition in American Democracy*. New York: Hill and Wang
- Witt, J. F. (2012) *Lincoln's Code*. New York: Simon & Schuster
- Wohlforth, W. (1999) 'The Stability of a Unipolar World'. *International Security* 24(1): 5–41
- Wohlstetter, A. (1959) 'The Delicate Balance of Terror', *Foreign Affairs* 37(2): 211–34
- Wolfers, A. (1951) 'The Pole of Power and the Pole of Indifference', *World Politics* 4(1): 39–53
- Wolfers, A. (1959) 'The Actors in International Politics', in Fox, W. R., ed., *Theoretical Aspects of International Relations*, pp. 83–107. Notre Dame: Notre Dame Press

Woolf, L. (1916) *International Government*. New York: Brentano's  
Woolf, L. (1917) *The Framework for a Lasting Peace*. London: Allen & Unwin  
Wright, L. (2007) *The Looming Tower*. London: Penguin  
Wright, Q. (1942) *A Study of War*. Chicago: University of Chicago Press  
Wriston, W. (1992) *The Twilight of Sovereignty*. New York: Scribner  
Ye'or, B. (2005) *Eurabia*. Cranbury: Fairleigh Dickinson University Press  
Yergin, D. (1991) *The Prize*. New York: Simon & Schuster  
Yergin, D. (2011) *The Quest*. London: Penguin  
Yergin, D. and J. Stanislaw (1998) *The Commanding Heights*. New York: Simon & Schuster  
York, E. (1919) *Leagues of Nations*. New York: Swarthmore University Press  
Zakaria, F. (2011) *The Post-American World*. New York: W. W. Norton & Company  
Zhdanov, A. (1947) 'On the International Situation'; downloaded from: <http://zdanov.blogfree.net/?t=4271252>  
Zimmern, A. E. (1936) *The League of Nations and the Rule of Law 1918–35*. London: Macmillan

# Халықаралық қатынастар теориясының тарихы

*Үшінші басылым*

**ТОРЬБОРН Л.КНУТСЕН**

Қағазы офсеттік. Қағаз түрі «Times». Пішімі 70x100<sup>1/16</sup>. Баспа табағы 31,75  
Таралымы: мемлекеттік тапсырыс бойынша - 1300 дана  
Тапсырыс № 108

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.



ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,  
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.  
E-mail: priemnl@dair.kz, zakaz@dair.kz

ISBN 978-601-217-608-7



9 786012 176087